

Цусіма

Олексій Новиков-Прибой

О. НОВИКОВ-ПРИБОЙ

ЦУСИМА

РОМАН

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

В історії людства, відтоді, як почали з'являтися на світі військові кораблі, чимало було морських битв. Але тільки три з них можуть своїми грандіозними розмірами й наслідками зрівнятися з Цусімською. Перша, так звана Сала мінська, битва відбулася у сиву давнину, в 480 році до нашої ери. Противники зустрілися в Саламінській бухті, біля Пірея та Афін. Невеликий грецький флот, керований Фемістоклом, знищив величезний перський флот царя Ксеркса. Друга морська битва відбулася в середні віки, в 1571 році, при "Лепанто, в Адріатичному морі. З'єднаний флот християнських держав, керований дон Жуаном Австрійським, вщент розбив кораблі сарацин та єгиптян. Третя подія сталася в пізнішу епоху, в 1805 році, біля Гібралтарської протоки, в районі мису Трафальгар. Тут славнозвісний адмірал Нельсон, що втратив у попередніх боях одне око і руку, командуючи англійським флотом, здобув блискучу перемогу над з'єднаним франко-іспанським флотом, який очолювали адмірала Вільнев і Гравій. Нельсон загинув, але й союзники втратили в цій битві адмірала Гравіна, дев'ятнадцять кораблів і майже весь особовий склад.

Четверта битва відбулася в далекосхідних водах біля острова Цусіма під час російсько-японської війни, а саме 14(27) травня 1905 року. Вона також належить до найбільших світових подій. Але про це мова йтиме далі, а поки що я розповім,, на підставі якого матеріалу побудований цей твір і чому з'явився він через двадцять п'ять років після битви.

У цьому бою, винятковому за своєю драматичною насиченістю, я сам брав участь — був матросом на броненосці "Орел". Ворожі снаряди не зачепили мене, і я потрапив у полон. Кілька днів ми жили в бараках одного японського порту, а потім нас перевезли на південний острів Кіу-Сіу, в місто Кумамота.

Тут у таборі, розташованому на околиці міста, ми оселилися на тривалий час, до повернення в Росію.

Я добре розумів усю важливість події, яка сталася при Цусімі, і негайно почав нотувати свої особисті враження про свій корабель. Потім почав збирати матеріал про всю нашу ескадру. Але одній людині впоратися з таким величезним завданням було неможливо. Я згрупував навколо себе чоловік п'ятнадцять найбільш розвинених матросів, близьких своїх товаришів. Вони з захопленням почали допомагати мені. Дуже зручним для нас було те, що в цьому таборі були зосереджені команди майже з усіх суден, які брали участь у Цусімському бою. Приступаючи до опису якогось корабля, ми насамперед цікавились, як була організована служба на ньому, які стосунки склались

між офіцерами та нижніми чинами, а потім уже збирали відомості про роль цього корабля в бою. Вже тоді чимало бойових суден були такі складні і величезні, що люди одного відділення не завжди могли знати, що робиться в іншому. Тому нам довелося, ставлячи учасникам бою запитання, розглядати кожну частину корабля окремо. Що, скажімо, відбувалося, починаючи з ранку 14 травня і до остаточної розв'язки, в бойовій рубці, в башті такої-то, в казематі такому-то, в батарейній палубі, в мінному відділенні, в машині, в кочегарці, на операційному пункті? Хто і що при цьому говорив? Які розпорядження давало начальство і як їх виконували? Які були зовні окремі особи, їхні звички і характер? Яким видавався бій, коли його спостерігали з описуваного нами корабля? І так далі, включно до найменших подробиць.

Матроси охоче і відверто розповідали нам про все, бо перед ними були такі самі товариші, як і вони, а не офіційна комісія, складена, як це було згодом, з адміралів та офіцерів при головному морському штабі. Коли хтось із допитуваних щось плував, то відразу ж інші учасники бою вносили поправки. А потім деякі матроси почали самі приносити мені свої зошити з описом якогось окремого епізоду. Таким чином через кілька місяців у мене набрався цілий чемодан рукописів про Цусіму. Це був надзвичайно цінний матеріал. Можна сміливо твердити, що про жодну морську битву не було зібрано стільки відомостей, скільки ми зібрали про Цусіму. Вивчаючи детально цей матеріал, я мав таке яскраве уявлення про кожен корабель, наче особисто був на ньому присутній під час сутички з японцями. Чи треба ще додавати, що наші записки не були схожі на офіційні описи цієї знаменитої битви.

Але сталося так, що наша робота загинула, загинула безглуздо.

Про це, з деякою зловтіхою, оповідає артилерійський офіцер з броненосця "Ушаков", лейтенант Дмитрієв, у своїх спогадах "У полоні в японців", вміщених у журналі "Море" за 1908 рік, № 2. Правда, сам він перебував у місті Сендаї і через те не міг знати, що в нас сталося, але він наводить листи від своїх нижніх чинів із Кумамота. В одному з таких листів унтер-офіцер Філіппов пише:

"...Люди з числа команди "Орла", "Бедового" та інших кораблів, що здалися, намагаються тут підбурити полонених і знайшли собі завзятих спільників і з їх допомогою почали поширювати книги політичного змісту та газети з брехливими чутками про Росію, а найбільше намагаються посіяти серед команди ворожнечу до своїх офіцерів. На щастя, серед полонених знайшлися люди розсудливіші і попередили їх вчасно, не давши поширитись цьому злу.

9(22) листопада команда, роздратована їхніми вчинками, побила їхніх агітаторів. Двоє з них навряд чи виживуть, а решту забрали японці. Всі їхні книги та записки кинули у вогонь, а також і машинку друкарську розбили" (с. 72—73).

Інший матрос починає свого листа словами: "Наймилостивішому государеві мого благородію", а потім розповідає про різні справи революціонерів.

"...Хоча вони і робили це потай,— пише далі матрос,— але скоро це стало явним. 8 листопада приходив до нас армійський офіцер сповістити, що почали відсилати полонених до Владивостока і що там вчинили бунт.

Він просив нас, щоб ми, коли будемо їхати, поводитися статечно і не бунтували.

В цей же час ці самі політичні підбурювачі кричали: "Бий його, бий!" Тоді офіцер бачить, що чинять безпорядки, і пішов, але в той час, коли вони кричали, деякі матроси записали тих бунтарів.

А другого дня, 9 листопада, вся команда, яка не бажає, щоб вороги нашої дорогої батьківщини ганьбили її, то команда зняла на них бунт, щоб знищити всіх людей, які проти государя та уряду серед нас, полонених, зібрались.

Ми зійшлись біля канцелярії і біля барака, де перебували ці зарозумілі люди, і коли ми стали просити у них різні політичні книги та списки, то вони озброїлись ножами і зухвало поводитися з командою" (с. 74).

Далі і в цьому підлесливому листі згадується, як полонені спалили мої "книги і записки". А тепер я від себе розкажу, як все було.

До Японії, коли там скупчилось багато наших полонених, прибув доктор Руссель, президент Гавайських островів, а в минулому — російський політичний емігрант. Він почав видавати для полонених журнал "Япония и Россия", на сторінках якого я теж часом друкував маленькі замітки. З перших номерів, з тактичних міркувань, журнал був дуже поміркованим, але потім поступово ставав все більш революційним. Крім того, доктор Руссель почав поширювати серед полонених нелегальну літературу. В Кумамота література ця приходила на моє ім'я. До мене навідувались люди з усіх бараків, брали брошури і газети. Сухопутні частини читали їх з оглядкою, все ще побоюючись майбутньої кари; матроси були сміливіші.

Це проникнення революційних ідей в широкі військові маси стривожило деяких офіцерів, що жили в іншому кумамотському таборі. Вони почали поширювати різні чутки серед полонених нижніх чинів, кажучи: всі, хто читає позацензурні газети та книжки, переписані, після повернення в Росію їх будуть вішати.

Настала осінь. В серпні Росія уклала мир з Японією, але нас на батьківщину не відсиляли. Ця обставина дуже хвилювала полонених.

Якось увечері, 8(21) листопада, до нас у табір прийшли два офіцери: армійський штабс-капітан та козацький осавул. Вони завели розмову з нижніми чинами. Навколо канцелярії зібрались сотні дві солдатів та кілька десятків матросів. Обидва офіцери стояли на ганку, сторожко оглядаючи натовп. Більше розмовляв козацький осавул, літній чоловік з сивизною в густій бороді. Він розпитував про наше життя. Хтось, звертаючись до нього, запитав:

— А чи правда, ваше високоблагородіє, що в Росії тепер проголошено свободу?

Осавул силувано посміхнувся і сказав:

— А навіщо вам свобода потрібна? По-матірному ви завжди могли вільно лаятись.

Тут же інший солдат, сорокалітній вусатий чоловік із запасних, поставив ще більш наболіле питання:

— Ваше високоблагородіє, чому нас на батьківщину не відсилають? Мир давно укладено, а ми все тут сидіємо.

Чекаючи відповіді, всі притихли. Осавул, так само посміхаючись, промовив:

— Он вам чого захотілось — на батьківщину попасти. Не побачите ви її більше ніколи!

— Тобто як це розуміти? — здивовано знову спитав вусатий солдат і, підійшовши ближче до ґанку, злякано розкрив рота.

Тінь тривоги пробігла по обличчях інших полонених, всі витягли шиї і в напруженому мовчанні вп'ялися в обличчя осавула. Він раптом став серйозним і провадив далі:

— Я вам, братці, зараз поясню, в чому тут річ. Серед вас, полонених, завелись політикани. Без сумніву, вони підкуплені японцями. Ці політикани поширюють серед вас різні шкідливі книжки, які видаються коштом наших ворогів і прищеплюють вам мерзенні думки, що не треба царя, уряду, релігії. Для чого це робиться? Щоб посіяти серед православного народу смуту, загальну різанину, анархію. А в Росії, як вам уже відомо, і без вас діється бозна-що — всюди безпорядки, бунти. Хто з вас розумніший, той одразу зметує, що з цього повинно вийти. Хіба цареві не відомо, що політикани, ці продажні тварюки, геть розбестили вас? А коли так, то невже він, на вашу думку, такий дурний, щоб заплатити японцям гроші і вивезти вас на свою голову? Адже ніхто не став би виручати своїх ворогів з лиха, знаючи наперед, що, крім шкоди, від них нічого не матимеш. Ні, не бувати вам на батьківщині! Ви загинете тут.

Козачий офіцер вціляв у точку. Його докази видались такими переконливими, що більшість не мала сумніву в їх правдивості. І справді — адже є якась причина, що після укладення миру так довго не відсилають полонених у Росію.

Хтось із матросів крикнув:

— Найшли, дурні, кого слухати! Бреше він! Полонені, хвилюючись, загаласували. Осавул, виждавши момент, підвищив голос:

— Це я, козачий офіцер, вірний слуга батьківщини, і раптом — брешу? Коли хочете знати, я тричі був поранений на фронті.

Йому, мабуть, уперше довелося почути від нижнього чина зухвалі слова образи. Вражений, він якось дивно засіпав головою. Несподівано для всіх він заплакав, а потім зняв свій кашкет і, показуючи на сивіюче волосся, почав викрикувати з якимсь внутрішнім болем:

— Коли ви мені не вірите, то повірте моєму сивому волоссю, що я правду вам кажу. У кожного з вас є мати. Що може бути дорожче від імені матері! Я клянусь ім'ям матері своєї, що ваші кості будуть зариті в японській землі. Я кажу це тільки тому, що мені щиро жаль вас.

Здавалося, охоплений зрадницьким натхненням, він сам вірив у те, що говорив. Це справило на солдатів приголомшливе враження. Особливо стривожились запасні. У кожного з них постійні думи про далеку домівку і про покинуту сім'ю давно згризли серце. Почулись вигуки, роздратовані й тоскні:

— Ах, мерзотники! Ах, політикани! Що вони з нами зробили...

— А у мене вдома діти залишились...

— Пропала для нас батьківщина...

Момент для заперечення офіцерові був пропущений. Кожне слово з нашого боку могло б викликати у солдатів вибухи обурення. Розлючені і на якийсь час засліплені, вони ладні були в ту ж мить помститися на будь-кому — і за пережитий біль розлуки з рідними, і за всі злигодні, і за тягар тривалого полону.

Хтось із полонених в розпачі залементував:

— Ваше високоблагородіє, що ж тепер нам робити?

На це була негайна відповідь, холодна й сувора, як металічний брязкіт рушничного затвора:

— Треба добре провчити цих політиканів. А потім царю-батюшці прохання напишіть. Можливо, він змилюється над вами і простить вас.

Офіцери зникли, але думка, кинута ними, як нічна лиховісна птиця, перелітала з одного барака до другого, породжуючи заворушення серед полонених.

Другого дня, після сніданку, до барака № 2, де я жив, почали підходити солдати. Коли їх зібралось кілька десятків, вони поставили вимогу дати їм на розправу мене і найближчого мого помічника, мінера ослябської команди Костянтина Степановича Болтишева. В бараці жило сто п'ятдесят матросів, і ми легко відбили нападників. Але взагалі в таборі сухопутних полонених було вдвічі більше, ніж моряків. Натовп швидко зростав, збільшувався, оточуючи наш барак з усіх боків. Деякі солдати озброїлись сокирами, взятими з кухонь, інші — кілками й камінням. Лунали вигуки:

— Новикова давай сюди!

— А ще Болтишева!

— Обох цих злочинців на суд народний!

Перед цією грізною силою з нашого барака один за одним почали зникати матроси, аж поки лишилося дванадцять вірних товаришів. Що ми могли вдіяти проти трьохтисячної юрби! Я кілька разів намагався умовити її, але це було так само марно, як марно кричати в бурю на морські хвилі, що лізуть на борт судна. Тут була та сама стихія. Біля дверей і біля всіх вікон скупчилися люди, галасуючи всяк на свій лад. І що далі, то більше шаленіли ці люди, п'яніючи від власної люті. Думки застигали від жаху, коли я дивився на їхні напружено набряклі обличчя, перекривлені роти, вибалушені очі. Не було ніякого сумніву, що мене і моїх товаришів не тільки уб'ють, але й знущатимуться з наших трупів. Випадково вийти живим з цусімського пекла і через кілька місяців на далекій чужині загинути від рук своїх земляків,— що може бути безглуздіше за це? Ще зовсім недавно я був для них до деякої міри ватажком, вони виявляли повагу до мене, а тепер збиралися з невблаганною жорстокістю мене розтерзати, сподіваючись, що цим полегшать свою долю.

Через барак почали проходити солдати, але ніхто з них не наважувався першим кинутись на нас. Річ у тому, що серед полонених поширилися чутки, ніби у нас є револьвери, бомби, пекельні машини. Це на деякий час врятувало нас. Насправді ж ми були озброєні тільки японськими ножами, схожими на кинджали. Кожний із нас під полою шинелі, накинутої на плечі, держав наготові такий ніж. %

Один солдат, проходячи мимо, тримав у правій руці пляшку з піском. Очевидно, він

мав на Мір ударити нею мене по лобі, щоб розтрити мені голову і зразу засліпити піском. Розрахунок у нього був такий, що я з запорошеними очима не зумію попасти в нього з неіснуючого револьвера. Але в останній момент він не зважився на це і шпурнув пляшку здалека. Вона попала в мого товариша Голубева і розсікла йому вилицю.

Наближався кінець.

Старшина барака, боцман гвардійського екіпажу Василь Червоненко, з люб'язною таємничістю попередив нас:

— Зараз підпалять барак. Уже по жердину побігли. Ви всі згорите живцем.

Барак був зроблений з тесу і вкритий сухою рисовою половиною. За кілька хвилин він спалахне. Нам доведеться корчитись у вогні.

Від слів Червоненка на мене дихнуло середньовіччям. Я здригнувся, наче мене лизнуло вже полум'я вогнища. За стінами нашого житла шаленів невгамовний галас трьох тисяч чоловік, а в моїй враженій свідомості, в потаємних глибинах її, наче комарина пісня, жалюгідно звучала фраза, яку я чув сотні разів: "Глас народу!— глас божий". Я переглянувся з Болтишевим. Це був здоровенний парубок, широкоплечий, грудастий, чорноголовий, з міцними, як манільський трос, мускулами. Трохи зігнувшись, він став у напружену позу і дихав важко і флобно, а карі очі його сховались під лоб і гостро стежили за всім з-під нахмурених брів, як з-під паркана. Якесь зрушення сталося в моїх мозкових клітинах, штовхаючи мене на одчайдушний крок, і я сказав, звертаючись до Болтишева:

— Костю, нам самим слід напасти на них.

Він наче ждав моєї пропозиції і рішуче відповів:

— Так, я перший піду. З цим погодились інші.

Болтишев рушив до виходу. Ми пішли за ним. Поки ми йшли до дверей, мені здавалося, що в цілому всесвіті нічого більше не лишилося, крім цього стовпища людей, що жадало перетворити нас у криваве м'ясо. Щось тваринне прокинулось і в мені, наче ніколи я не читав найпрекрасніших книг, геніальних творів, які закликали до людяності. Кожен мускул мій напружився. Єдина думка, холодна й ясна, як промінь морозного ранку, пронизувала мозок — не промахнутися і вправніше завдати удару ворогам. Тільки-но Болтишев з'явився на ганку, ще дужче залунали стадні вигуки, і сотні рук простяглися до нього, немов за дорогоцінною здобиччю. І в цей рішучий момент я ясно почув, як чийсь голос, надзвичайно високий, вирізняючись із загального клетітно-го реву юрби, злетів над людськими головами і наче повис у повітрі:

— Зарізали!.. За-рі-за-ли!..

Передні ряди солдатів здригнулися, на хвилину змовкли. Я побачив перекивлене обличчя пораненого, широко розкритий рот, дрібні зуби і виражені великі очі, що повисли над щоками, як дві мутні електричні лампочки. А потім запам'ятався Болтишев. Ошалілий, з обличчям божевільного, він високо підіймав закривавлений ніж. Ми теж, скинувши з плечей шинелі, підняли ножі. І тут сталося те, чого ми не сподівалися: тритисячна юрба метнулася від нас в різні боки. Охоплені панікою,

солдати бігли геть широкою вулицею, збиваючи один одного, перекидаючись, бігли так, наче вони ніколи не бували на фронті... Дехто, гнаний сліпим страхом, поліз під ганок. Ми гналися за ними недовго, а потім, опам'ятавшись, побачили, що навколо нас нікого нема. Тоді й ми в свою чергу, всі дванадцять чоловік, кинулись з табору в місто і бігли, плутаючи по вулицях, до того часу, поки не заарештувала нас поліція.

Нас посадили в японську тюрму.

А через два дні я через японського перекладача дізнався, що розлючені солдати забрали всі мої речі, книги і чемодан з рукописами, все це винесли з барака надвір і спалили на вогнищі.

Перекладач, розповідаючи мені про це, додав, хитрувато мружачи чорні очі:

— Справжня війна була. З однієї сторони кілька пораниених ножами, з другої — після вашої втечі двох так скалічили, що навряд чи житимуть.

Так загинув весь мій матеріал про Цусіму.

Я був такий вражений, що не спав цілий тиждень. У мене почалися припадки. Я з вдячністю згадую лікаря, що врятував мене від божевілля.

Японці, вчинивши слідство в нашій справі, дійшли висновку, що наша втеча була вимушена, і хотіли повернути нас у табір. Але ми самі просили їх затримати нас у тюрмі якомога довше. Тижнів через два вони перевели нас до приміщення при одному госпіталі. Тут ми жили вільно, без караулу, могли ходити по місту. З табору до нас приходили матроси. Від них ми довідались, що після погрому багато солдатів каються в своїх вчинках.

Стався розкол і серед полонених офіцерів: ще до оголошення в Росії свобод, безпосередньо після Цусіми, що показала всю відсталість нашого флоту і потворність самодержавного ладу, деякі з них стали революціонерами. На час описуваної події число їх значно зросло. І от до Кумамота приїхали з іншого міста саме такі офіцери, головним чином флотські, з броненосця "Орел". Вони влаштували в нашому таборі мітинг і пояснили полоненим смисл царського маніфесту про свободи.

— Вся Сибірська залізниця в руках революціонерів! — сміливо вигукував флотський офіцер, оточений слухачами в дві тисячі чоловік. — Коли вони дізнаються, що ви виступаєте проти свободи, то як вони поставляться до вас? Невже ви думаєте, що таких мракобісів, якими ви показали себе, вони повезуть в Росію? Вам доведеться йти пішки через весь Сибір. Скажу більше: ще до того, як ви рушите з Японії і будете переїздити до Владивостока пароплавами через море, революційні матроси викинуть вас за борт.

Тепер ніхто з полонених уже не сумнівався, що в Росії справді оголошено свободу. Інакше офіцери не виступали б так одверто. Знову заохали солдати. На цей раз почали бити тих верховодів, що влаштували погром проти нас. А щодо нас із кожного барака надійшло до японської канцелярії прохання за підписом старшин. В них, в цих проханнях, говорилося, що ми перші люди на світі і що ми потерпіли безневинно, а тому нас негайно треба повернути до табору: за нашу недоторканність всі ручаються.

Цілий місяць ми прожили поза табором. Повертаючись з товаришами в свій барак № 2, я все ще відчував страх перед юрбою. Полонені зустріли нас дуже урочисто — з

червоним прапором, з революційними піснями. Мене качали, вигукуючи "ура". Але коли десятки дужих рук підкидали мене вгору, я вкривався холодним потом і почував себе так, як, мабуть, почувало б себе котеня, яким бавиться тигр.

Ще перебуваючи в японській тюрмі, я почав відновлювати втрачений матеріал про Цусіму по пам'яті. В таборі ця робота тривала далі. Знову мені допомагали товариші, знову ми розпитували матросів. Ми поспішали, але зібрати відомості про всю ескадру вже не можна було. Закінчився наш полон. Загибель багатьох кораблів залишилась недоделаною.

Наш поїзд, наповнений самими матросами, давно залишив Владивосток і, грюкаючи зчепами та буферами, не поспішаючи, котився по довгій одноколіній залізниці. Часом ешелон зупинявся на вщерть забитих станціях днів на два-три, чекаючи своєї черги їхати далі. Яким великим видався нам Сибір з його тайговою глухоманню, з гірськими хребтами, з степовими просторами, з нечисленним населенням! Тяжкою була ця подорож. Тривала вона шість тижнів. В кожній теплушці було по сорок чоловік, всі були одягнені в кошушки з дерев'яними застібками, в кошлаті папахи, в піми і через те зовсім не були схожі на військових матросів. Лютневі морози змінювалися дикою завірюхою. Безупинно топилася грубка, але вона нагрівала теплушку нерівномірно: на нарах не можна було спати від жару, а під нарами навіть у шубі проймав холод. Ми жодного разу не мились у бані, вкрилися брудом і геть завошивіли. На харчових пунктах годували нас огидною бурдою, а хліб давали мерзлий і такий твердий, що його пиляли на порції пилкою або рубали сокирою. Матроси, роздратовані всім цим, знімали бучу і громили станції. А в цей час в Сибіру лютували каральні загани генералів Ренненкампа і Меллер-Закомельського. Дехто з нашого ешелону попав до них і наклав своїми головами вже в дорозі додому.

Я найбільше турбувався про свій цусімський матеріал. А що, як генерали захочуть вчинити трасу у наших вагонах! Що тоді зі мною буде? Але все обійшлося гаразд: в безпечні я добрався до свого села Матвеевського, Тамбовської губернії. Тут мене чекав новий удар — померла моя любима мати, всього за два тижні до мого приїзду додому.

Удома я несподівано одержав номер газети "Новое время" (від 1 квітня 1906 року, № 10793), де був надрукований мій нарис. Нарис нагадав мені про матроса Ющина, з яким я познайомився в полоні у японців. Він плавав марсовим на ескадреному броненосці "Бородино". Під час бою при Цусімі це судно загинуло. Юшин врятувався, могила повернула його життя.

Я розпитав його про пережиту ним катастрофу і з його слів написав "Загибель броненосця "Бородино". Мені неважко було відновити картину загибелі судна, — я сам плавав на кораблі такого ж типу і сам брав участь у битві. Тому, коли я прочитав свій нарис Ющину, він сказав схвально:

— Все правильно. Виходить так, ніби ти сам був у нас на судні. Перепиши, братику, мені на згадку. Я виконав його прохання.

Коли я побачив надрукованим свій твір, значно виправлений редакцією з ідеологічного боку, мною оволоділо недобре почуття: гірко було, що я, революційно

настроений, вперше надрукувався в такому консервативному органі.

Хто ж, однак, підсунув мене в "Новое время"?

Революційні шквали, знімаючись в столицях, мчали далі, до глухих провінційних міст і сіл, стрясаючи старозавітний побут російського життя. Це був час, коли ніхто із свідомих людей не міг лишатися байдужим глядачем. В кінці літа, переслідуваний царською поліцією, я виїхав із свого села і потрапив у Петербург. Мої товариші по плаванню, учасники Цусімського бою, влаштували мене письмоводителем у Топорова, помічника присяжного повіреного. Це була прекрасна людина. Він дозволив мені користуватися своєю бібліотекою.

В Петербурзі я з'ясував, яким чином нарис без мого відома попав до друку. Це зробила дружина загиблого командира броненосця "Бородино", вдова Серебренникова. В столиці з нею зустрівся марсовий Ющин і показав їй мій зошит. Серебренниковій мій нарис сподобався, і вона зразу ж відправила його в "Новое время".

Зрідка я зустрічався зі своїми колишніми товаришами по службі. Майже всі вони, захоплені загальним революційним піднесенням ще в японському полоні, брали участь у революційних організаціях.

Якось зібрались ми на квартирі одного товариша. Згадували про Цу-сіму, а потім захотілось гульнути, але грошей ні в кого не було. Один з товаришів звернувся до мене:

— Ти з "Нового времени" за свій твір нічого не одержав?

— Ні.

— Так чого ж ти гав ловиш, друже?

Я теж чув, що редакції платять за статті якийсь гонорар, але було соромно йти, і я вагався:

— А що, коли відмовлять? Та ще й дурнем обізвуть.

— Не мають права, якщо твій твір надрукували. А там, гляди, троячка чи й уся п'ятірка перепаде тобі. Вип'ємо тоді за твою першу літературну роботу.

Ідею було подано, її підхопили інші і почали вмовляти мене:

— Хіба можна упускати такі гроші? Ми теж з тобою підемо. Кінець кінцем я погодився з ними, і ми, вісім чоловік, вирушили одержувати гонорар.

Біля під'їзду "Нового времени" п'ятеро залишились на вулиці, а я і ще двоє матросів пішли в редакцію. Ноги мої відмовлялись служити, обличчя пашіло, немовби я збирався вчинити якийсь злочин, але мене підбадьорювали мої товариші.

— Страшніше Цусіми не буде. Дивак!

В редакції, показуючи свої документи, я задерев'янілим язиком пояснив мету свого приходу. Літній чоловік з роздвоєною борідкою, слухаючи мене, поблажливо усміхався. А потім все з'ясував і пояснив мені:

— Гонорар ви можете одержати. Але спочатку ви мусите дістати на це згоду Серебренникової, дружини покійного командира. Через неї ваш матеріал надійшов до редакції. Адреса її у нас є.

Ми юрбою вирушили розшукувати потрібний нам будинок. На цей раз всі мої

товариші залишилися біля воріт, а я сам через чорний хід добрався до кухні.

Вдова Серебренникова, коли дізналась, що я автор нарису, запросила мене в розкішний зал. Вона дякувала мені, що я так добре відгукнувся про її чоловіка. Я на це відповів:

— Ваш покійний чоловік був досвідчений командир і прекрасна людина. Команда дуже любила його.

Говорячи так, я анітрохи не лестив їй. Він справді був таким. Замолоду він брав участь у революційних організаціях, і це не минуло безслідно.

— Ви зобразили страшну картину загибелі корабля. Який жах пережив мій покійний чоловік. Ще й досі я ходжу, наче в кошмарі...

Вона заплакала.

Через півгодини, з листом в кишені, ми вже мчали в редакцію. Знову двоє супроводили мене нагору. Після деяких формальностей ми втрьох рушили до каси. Мені сказали:

— Розпишіться і одержіть п'ятдесят два карбованці.

Я остовпів від названої суми. Вона мені здавалась неймовірною. Я боязко перепитав:

— А ви не помилились?

В цей час з одного боку товариш смикнув мене за полу піджака, а з другого — я дістав у бік стусана, який означав, що я викінчений дурень. Касир теж образився на мене і суворо заговорив:

— Яка ж тут може бути помилка? П'ятсот двадцять рядків. По десять копійок за рядок. Отже — п'ятдесят два карбованці.

Надзвичайно довго я розписувався, виводячи тремтячим пером літери, але вниз ми збігли з такою швидкістю, немов спустились на крилах.

Я з гордістю, потрясаючи грошима, заявив товаришам, що чекали внизу:

— Ось вони — п'ятдесят два карбованці!

— П'ятдесят два? — наче зітхання вирвалось у них.

— Так.

Поверталися ми додому бадьорою ходою. У кожного з нас був якийсь пакунок. Ми несли горілку, вина і безліч різних закусок. Майже на вй гроші закупили.

У напівпідвальному приміщенні на великому столі розіклали закуски, поставили випивку.

— Ну, друже Альошо, за твій літературний успіх!

Цокались, пили, закушували. В кімнаті ставало все гамірніше. Товариші збуджено говорили мені:

— Таж матросом був! Перший-ліпший начальник міг би тобі всю пику розквасити. А тепер став літератором. Як воно, га? От куди махнув!

Революційні бурі 1905 року, що збудоражили Росію, йшли на спад, видихалися. Барометр буржуазно-поміщицького побуту показував, що гроза стихає. Але ми були молоді і буйні серцем. Здавалося, що ніякі темні сили не заглушать нашого полум'яного

пориву в майбутнє. І ми клялися один одному, що будемо боротися за свободу до кінця.

Друзі, звертаючись до мене, наказували:

— Друже наш Альошо! Більше пиши! Опиши все наше життя, всі наші страждання. Нехай всі знають, як моряки помирали при Цусімі. Отак!

Інші добродушно сміялись:

— А щодо гонорару — не сумнівайся. Тут ми завжди будемо з тобою. В яку хочеш редакцію підем.

Це було найвеселіше свято в моєму літературному житті.

Де ви тепер, мої любі друзі? Я знаю, що двом з вас не вдалося подихати повітрям свободи, за яку ви так пристрасно й беззавітно боролися. Гальванер Голубев незабаром був заарештований і повішений в Кронштадті. Гальванер Феодосій Яковлевич Алференко, як видно з листа його племінника, замучений царськими опричниками, помер в Ніжинській тюрмі в 1910 році. А де решта товаришів, що боролись у перших рядах проти оплоту самодержавства? Ваш наказ і свою мрію мені довелося здійснити тільки після Жовтневої революції — я написав "Цусіму".

Кілька місяців я жив у Петербурзі і в Фінляндії, а потім, коли настала найлютіша реакція, виїхав за кордон.

Тільки в 1913 році я знову повернувся, уже з чужим паспортом, додому, де прожив кілька днів, нікому з сторонніх не показуючись.

Рідний брат мій Сильвестр, на шістнадцять років старший від мене" що любив читати, який збудив і в мені жадобу знання, коли я був ще юнаком, зустрівшись після довгої розлуки зі мною, розповідав:

— Що тут було без тебе! Зовсім заїли — пристав, урядники та стражники. То труси роблять, то з допитом чіпляються. Все допитувались, де ти подівся. І літературу твою їм вийми та віддай. Років два так митарили. А я з твоїм добром мотався, як зачумлений. Спалити все це — шкода. Сховаю в сарай — ні, думаю, знайдуть. Несу в клуню, з клуні в скирту. Потім склав усі твої книжки, газети, листи в бляшані банки, запаяв їх і закопав у землю.

Брат усе розшукав мені, крім найголовнішого,— матеріалу про Цусі-му. Мене охопив такий відчай, наче я втратив рідну дитину. Приголомшений, яз хвилину мовчки дивився в обличчя брата, кругле, лобасте, заросле до скронь чорною кучерявою бородою, а потім, помітивши в його сірих очах подив, розповів, як спалили рукописи в полоні, як я знову частково відновив їх і з якими труднощами мені вдалося все це вивезти з Японії.

— Тепер розумієш, що сталося? — стогоном вирвалось у мене. Він схопився за голову.

— Хоч убий — забув, куди я сховав усі твої папери. Знаю, що цілі. Ніде їм дітися.— І почав виправдовуватись:—Таж вони, нечестиві хами, поліцейські ці, одіб'ють пам'ять кому хочеш. Якби попала їм твоя література або записки — не уникнути б мені прогулянки в самий Сибір.

Брат обнишпорив усе своє господарство, але так і не міг утішити мене. Я махнув на

все рукою. Племінник мій Георгій, підкупивши старшого волосного писаря, добув мені безстроковий паспорт. Я поїхав спочатку до Петербурга, а потім переїхав в Москву, де жив на напівлегальному становищі.

Минуло ще кілька років. Брат мій помер. Замість нього, повернувшись з Червоної Армії, в домі, став хазяїном його син, а мій племінник, Іван Сильвестрович.

Царська цензура важко пропускала мої твори. Тому, незважаючи на велику кількість літературного матеріалу, я писав мало і друкувався рідко. Тільки після революції з'явилася можливість зайнятися виключно літературною роботою.

З рідними місцями мене зв'язує тільки те, що я майже кожного мисливського сезону буваю там на полюванні. Це заміняє мені санаторій, зміцнює здоров'я, освіжає голову і дає багато нових спостережень. Так було і в 1928 році. Разом зі мною поїхали на весняне полювання письменники Павло Низовой, Олександр Перегудов, Петро Ширяєв і Леонід Завадовський. Тижнів зо два ми прожили в лісі, серед боліт, а потім, перед тим, як повернутися до Москви, заїхали в село Матвеев-ське, до мого племінника. І от у той час, коли щойно кінчили пити чай, Іван Сильвестрович поклав переді мною на столі незграбний довгастий жмут паперів, навхрест перев'язаний ликом.

— Може, придадуться тобі,— сказав племінник, усміхаючись до мене світлими сірими очима, і сам став оддалік столу, невеликий, крутопле-чий, в поношеному коричневому френчі.

Я відразу впізнав знайомі папери і скрикнув:

— Звідки ти це дістав?

Сівши за стіл, він почав пояснювати:

— Знаєш колодні вулики під сараєм біля лазні? Їх, напевне, було складено там, коли ти ще не ходив на військову службу. Так от, сарай цей почав валитися. Ти ж знаєш, я на своїй пасіці перейшов на рамкову систему. Отже, складені під сараєм колодні вулики стали мені не потрібні. Вирішив я їх перебрати: годящі, думаю, продам, а зогнили викину зовсім. Відкриваю я кожний, заглядаю всередину. Дивлюся — в одному з них жмут паперів. Стій, думаю, знахідка. А я ще од небіжчика-батька чув, що він загубив якісь важливі твої папери, і це його мучило багато років.

Збуджений, я тремтячими руками розплутав на жмуті лико і, позираючи радісними очима на приятелів, сказав:

— Знайшлися всі мої записки про Цусіму! Двадцять два роки пропадали! І знову опинилися в моїх руках. Довезти б їх тільки цілими до Москви.

Я ще не читав віднайденого матеріалу, але досить було тільки глянути на ці зошити, блокноти й аркуші паперу з побляклим чорнилом, щоб усе те, що в них записано, почало воскресати в таємничих звивинах мого мозку. Давні забуті враження було зрушено, і вони, впливаючи з глибини пам'яті, відразу замиготіли, як на екрані. Перед внутрішнім зором душі з дивовижною ясністю постали жахливі картини Цусімсько-го бою з такими деталями, про які я давно забув.

Повернувшись до Москви, я негайно взявся за нову роботу. Звичайно, довелось

користуватися при цьому не тільки своїми записами, але й офіційними документами архівів, що до революції були заборонені. Про Цусімський бій я перечитав усе, що тільки було написано російськими й іноземними авторами, вивчив свідчення, що їх дали перед слідчою комісією адмірали, офіцери і матроси, ознайомився з судовими процесами про здачу деяких кораблів у полон, з японськими джерелами. Треба було розібратися в усій цій безлічі книг, документів і приватних записів, зіставити один матеріал з іншим, щоб вибрати зерно правди і відкинути всяку лузгу і вигадки, які зібралися навколо діла.

Крім того, я мобілізував собі на допомогу учасників Цусімського бою. З одними я листувався, з іншими не раз розмовляв особисто, згадуючи давно минулі переживання і обмірковуючи кожную дрібничку з усіх боків. Таким чином, зібраний мною цусімський матеріал поступово збагачувався все новими даними. В цьому відношенні особливо велику допомогу надали корабельний інженер В. П. Костенко Л. В. Ларіо-нов, боцман М. І. Воеводін, старший сигнальник В. П. Зефіров та інші. Жодного розділу я не пускав у друк, не прочитавши його спочатку своїм живим героям. Проте, незважаючи на такий багатий матеріал, книга була б написана інакше, якби я сам не пережив Цусіму і не зазнав страхіть цієї нечуваної трагедії.

КНИГА ПЕРША

ЧАСТИНА ПЕРША

ПІД АНДРІЇВСЬКИМ ПРАПОРОМ

...Попереду тільки загин,

І той, хто послав нас у битву жорстоку,—

Не серце він має, а тлін.

Ми — жертви... І наша рокована доля...

Надходить сподіваний час,—

І падають віку старого основи,

Що вибрав опорою нас.

О день променистий жаданої волії

Світанок не стрінемо твоїй

Але коли треба — ми голови зложим...

Вперед, до загину! У бій!

П. Я.

Я ДІСТАЮ ПРИЗНАЧЕННЯ

Вересень укорочував дні і подовжував ночі. Ранками почувалася приємна прохолода. Прозорішою ставала далечінь, ясніше вимальовувались береги, омивані водами Фінської затоки.

Вчора учбово-артилерійський загін повернувся з плавання в Кронштадт і, відсалютувавши сімома пострілами фортеці, кинув якір на великому рейді. На чолі загону стояв флагманський крейсер 1-го рангу "Минин", на якому я проплавав баталером всю літню кампанію 1904 року. Закінчувалась наша кампанія. Чекали наказу головного командира Балтійського флоту увійти в гавань і роззброїтись. І наші

кораблі залишаться там на всю зиму, скуті кригою до наступної весни. А ми переселимося у флотський екіпаж, у величезний триповерховий цегляний корпус, що стоїть на Павловській вулиці.

Був повний штиль. Безхмарна височінь по-літньому обвівала теплом. На сході неясно вимальовувався Петербург, оповитий сизим серпанком. А коли подивитись у протилежний бік, то перед очима, поступово розширюючись, чимраз просторіше розгортався водний шлях. Він вів до Балтійського моря, зникаючи в безбережжі і мінячись свинцевим блиском. у Там, у сонячних променях, мерехтів Толбухін маяк, як самотній перст, що вказує курс морякам.

Із Кронштадта, з Петрівського парку, звідти, де стоїть пам'ятник першому творцеві російського флоту, докотився до нас постріл гармати — вісник полудня. На кораблях, відбиваючи склянки, задзвонили в дзвони. Замість післяобіднього відпочинку я пішов на бак, сів на палубу і, прихилившись до чавунного кнехта, почав читати газети. Навколо мене, слухаючи читання, розмістилися десятків зо три матросів, всі в парусиновій одежі, всі босі. Одні сиділи в різних позах, інші лежали, підклавши кулаки під голови. Війна з Японією збудила особливий інтерес до газет.

Незважаючи на суворість цензури, ми добре знали, що справи наші на Далекому Сході йдуть погано. Наші керівники, засліплені колишньою славою, збиралися, переможно розгромивши ворога, підписати мир не інакше, як у японській столиці Токіо. Але вийшло не так. Російські сухопутні війська, не витримуючи натиску противника, відступали з Кореї в Маньчжурію. Порт-Артур був обложений. 1-а Тихоокеанська ескадра, заблокована в цьому порту ворожим флотом, була бездіяльна.

А сьогодні з великим запізненням надруковано статтю, в якій більш-менш докладно повідомлялося про дві битви на морі. Суть статті була така:

28 липня 1-а Тихоокеанська ескадра зробила спробу прорватися до Владивостока, але кінчилося це цілковитою невдачею. На світанку наша ескадра почала витягатися на рейд, а годині о дванадцятій, за сорок миль від Артура, вона зустрілася з японцями. Зав'язалася перша перестрілка на далекій дистанції. З нашого боку участь у бою брали шість броненосців, які вів "Цесаревич" під прапором адмірала Вітгеф-та. Проти них адмірал Того, тримаючи свій прапор на броненосці "Мі-каса", виставив чотири броненосці і три броненосні крейсери. Дрібні судна з тієї і другої сторони на хід подій майже не впливали. Незабаром обидві ескадри розійшлися контргалсами, не завдавши одна одній істотних пошкоджень. І тільки о четвертій годині знову зав'язався бій уже на паралельних курсах. Битва тривала до самої ночі. Ні та, ні інша сторона не поступалась. Але о шостій годині вечора японський снаряд крупного калібру розірвався на "Цесаревиче" біля бойової рубки. Адмірала Вітгефта було вбито, штабні чини і командир судна були тяжко поранені. Броненосець з пошкодженим рульовим приводом викотився із строю і почав описувати циркуляцію. Тоді броненосець "Ретви-зан", маючи намір прикрити собою флагманський корабель, кинувся вперед, у бік ворога. Японці, перелякавшись рішучих дій "Ретвизана", відступили. Насувалася ніч. Перед нашою ескадрою уже відкрився вільний шлях на Владивосток. Але в ній самій сталося

замішання. Частина суден пішла в нейтральні порти, а інші, побиті, керовані нерішучим адміралом Ухтомським, повернулися назад до Порт-Артура. Не краще стояла справа і з владивостоцьким загonom, що складався з трьох крейсерів: "Россия", "Громобой" і "Рюрик". Вони вийшли було на з'єднання з Артурською ескадрою, але 1 серпня зустрілися з кораблями адмірала Камімура. Відбувся бій. В результаті "Рюрик" відразу ж загинув, а два інші крейсери, змушені були повернутися у Владивосток.

— Тепер могила їм,— зітхнувши, сказав машиніст самостійного управління Сичов2. До нього обернулося кілька голів.

— Кому могила?

Сичов лежав горілиць, прикривши віями очі від сонця. Обличчя у нього було бліде. Витримавши коротку паузу, він стомлено відповів:

— Кораблям першої ескадри. Не вирватися більше їм з Порт-Артура. Наших морських сил там поменшало, а японці нічого не втратили.

А втім, великим верховодам нашим де буде наука. Тільки людей шкода.

Артилерійський унтер-офіцер Бобков, жвавий, червонощокий хлопець, спробував заперечити:

—Скоро вирушить Друга Тихоокеанська ескадра. Вона врятує їх.

Сичов підвівся на лікоть і, відкривши чорні, проникливі очі, подивився в очі артилериста.

— Голова у тебе, як у вола, а тями чортма. Зрозумій: поки твоя друга ескадра збирається, поки рушить в путь та поки доповзе туди, Порт-Артур до того часу, як спіле яблучко, попаде в руки японцям, а всі тамтешні судна лежатимуть на дні морському.

Раніш, коли 2-а Тихоокеанська ескадра тільки спішно озброювалась, багато хто ще не вірив, чи буде вона справді послана на Далекий Схід. Але тепер ніякого сумніву не було. Днів дев'ять тому більша частина суден цієї ескадри прийшла з Кронштадта в Ревель. Ми бачили їх на власні очі. На рейді вишикувалися рядами броненосці: "Князь Суворов", "Император Александр II", "Бородино", "Ослябя", "Сысой Великий" і "Наварин"; крейсери 1-го рангу: "Аврора", "Адмирал Нахимов", "Дмитрий Донской" і "Светлана"; крейсер 2-го рангу "Алмаз"; міноносці: "Бедовый", "Безупречный", "Блестящий", "Бодрый", "Буйный", "Быстрый" і "Бравый". Командував ескадрою адмірал Рожественський, тримаючи свій прапор на— "Суворове". Пізніше мали приєднатися до ескадри броненосець "Орел" і два крейсери — "Олег" та "Изумруд". Ці кораблі тим часом добудовувались в Кронштадті.

В газетах я прочитав уголос бадьюру статтю. Автор, розповідаючи про 2-у Тихоокеанську ескадру, покладав тепер на неї всі надії. Вона, об'єднавшись з залишками 1-ї Тихоокеанської ескадри, розіб'є японський флот і заволодіє морем. А тоді й сухопутні ворожі війська, відрізані водним простором від батьківщини, змушені будуть здатися. Словом, наша перемога забезпечена.

Хтось із матросів промовив:

— Кажуть, наш флот втричі сильніший за японський. А от, маєш, лушпарять нас.

— Дурнів і в олтарі б'ють,— додав Сичов. Він закурив цигарку і знову заговорив: —

Ні чорта з цієї витівки не вийде. Перша ескадра була сильніша за другу, мала бойовий досвід, була знайома з місцевими умовами плавання. І що ж вийшло? Замкнули її в Порт-Артурі, як у западні. А з цією — куди вже лізти нам?!

З ним погодились інші:

— Так, спорядили кораблі нашвидкуруч, абияк. Посадили на них запасних. Який може бути дух у людей?

— Хоч би ж було за що воювати, а то за дрова.

В розмовах, всупереч офіційним повідомленням, усе частіше вказували, як на причину війни, на лісні концесії в Кореї, на ріці Ялу, де були замішані адмірали Абаза, Безобразов та височайші особи. Чутка про це давно вже почала проникати на кораблі. Навіть серед матросів . захитався престиж влади, а війна дедалі більше втрачала свою популярність.

На палубі просвистала дудка, а слідом за нею пролунав голос:

— Баталера Новикова — до командира!

Щось важливе сталося, коли кличе до себе сам глава судна. Кинувши газети, я помчав до знайомої каюти, обсмикуючи фланелівку. Переступив через поріг розчинених дверей і, скинувши з голови безкозирку, сказав:

— Маю честь з'явитися, ваше високоблагородіє.

Капітан 1-го рангу, типовий німець, законник, рився в цей час у книжковій шафі. Почувши мій голос, він обернувся до мене, високий і широкоплечий. Я стурбовано вп'явся в нього очима, намагаючись угадати, навіщо він викликав мене. Але ні в рисах його великого обличчя, грубуватого, з короткою щетинистою борідкою, ні в суворих сірих очах не було ніяких ознак роздратування. Він мирно привітався зі мною, а потім, підійшовши до письмового стола, взяв папірець і хриплувато заговорив:

— Саме прийшов наказ штабу порту. Мені дуже не хотілося б тебе, як досвідченого баталера, відпускати з свого судна, та нічого не можу вдіяти. Тебе переводять на інше. Зараз же здай свої "справи ревизорові і підеш за призначенням.

Я широко розкрив очі.

— Насмілюсь запитати, ваше високоблагородіє, куди?

— На броненосець "Орел".

Він вимовив цю фразу тихо, але у мене від неї задзвеніло у вухах. Я не мав ніякого бажання воювати. Інші ідеї бродили в моїй голові. Я чекав великих політичних змін всередині країни. Я готувався до роботи, посилено займався самоосвітою. Намітив собі програму для зимових занять в позаслужбові години, збирався прикупити на базарі багато нових книжок. Але хтось вирішив мою долю інакше.

— Подорож перед тобою дуже цікава. Багато побачиш. З японцями повоюєш. А головне — є можливість спокутувати той злочин, в який, як я гадаю, ти вплутався через свою неосвіченість.

Це був натяк на те, що я перебував під слідством як політичний злочинець. Командир, виждавши момент, додав:

— Я гадаю, що ти мусиш бути задоволений із свого нового призначення.

В голові моїй крутилася думка, що я так з цього вдоволений^ як буває, очевидно, вдоволений бик, якого ведуть на бойню, але вголос я відповів по-казенному:

— Дуже радий, ваше високоблагородіє.

Я вкрився потом, губи посіпувалися, а командир все ще не відпускав мене.

— Я так і знав. В такому разі — вітаю тебе.

О, коли б можна було помінятися ролями! Як би я міг чудово привітати його, скільки хороших слів наговорити! Здавалося, що командир глузує з мене, але він був серйозний і дивився на мене суворо, чекаючи відповіді. І я, ледве ворущаючи язиком, пробурмотів завчені слова:

— Уклінно дякую, ваше високоблагородіє.

Я вийшов з каюти, наче отруений каламуттю. Оглядаючись, постояв трохи на верхній палубі. Нічого не змінилося. Біля нас де-не-де диміли в небо інші судна: "Європа", "Абрек", "Посадник", "Воевода". Вдалині вимальовувалася в тумані гавань з безліччю кораблів. За нею, на острові Котлін, розкинувся Кронштадт з його велетенськими військовими складами, доками, каналами і корабельними майстернями, з учбовими закладами і будинками розпусти. П'ять років я прослужив у цьому місті, але тепер воно стало для мене чужим і холодним. На блискучій поверхні Фінської затоки, де-не-де, як бугристі зелені латки, визирали острівці землі: то були грізні форти, що захищали підступи до столиці з моря. Сяло сонце, пливучи в небесній блакиті золотим альбатросом, а мій мозок кипів безнадійними думками. Отже, віднині я буду безпосереднім учасником воєнних дій. Через кілька годин я мушу йти на нове місце — на броненосець "Орел". І я не можу вчинити інакше, бо моя воля затиснута міцним арканом військової дисципліни.

НА НОВОМУ КОРАБЛІ

Броненосець "Орел" стояв у гавані, пришвартований до внутрішньої її стінки. З першого ж погляду, коли я тільки наблизився до нього, він вразив мене своїми розмірами. Порівняно з попереднім старим моїм крейсером цей видавався велетнем, похмурим красенем. Весь він був чорний, закутий в броню крупівської сталі, з безліччю надбудов. На баку міцно і важко сиділа обертова башта, з амбразур якої виглядали два довгі дула дванадцятидюймових гармат, друга така ж башта погрожувала з корми. Крім того, ще шість башт розташувалися по бортах, з парою шестидюймових гармат кожна. Головна руйнівна сила була саме в цій артилерії. На два поверхи нижче містилась батареяна палуба з 75-міліметровими скорострільними гарматами, призначеними для захисту броненосця від нападу міноносців. Над палубою височіли містки: передній — в три яруси, з бойовою рубкою, і задній — в два яруси. На них теж були гармати, але вже зовсім дрібні — 47-міліметро-ві. Для того, щоб можна було у темряві розшукувати противника, містки були оснащені нічними очима електричних прожекторів. Посередині судна підіймалися дві великі труби, пофарбовані в жовтий колір, з траурною смужкою вгорі. Між ними, на рострах, в спеціальних гніздах містились мінні і парові катери, баркаси, шлюпки. Фок-щогла і грот-щогла сполучались антеною радіоапарата. На кожній щоглі був марс — кругла площадка,

загороджена залізними листами, звідки добре спостерігати за наближенням ворожих суден.

З "Орла" долітав гуркіт. Це майстрові добудовували окремі його частини. З барж, причалених до борту броненосця, матроси .перевантажували на нього снаряди, якісь ящики, бочки. Було чути вигуки людей, свистки капральських дудок, брязкіт заліза, дзенькіт підйомних лебідок.

Я спочатку зійшов на верхню палубу, в шум і людську метушню, а потім спустився в канцелярію. Там застав старшого писаря Солниткова. Це був моторний, веселий хлопець. Від нього я вперше дізнався, хто мої безпосередні начальники: старший баталер, надстроковий, кондуктор Пятовський, і ревізор лейтенант Бурнашов. Даючи їм характеристику, писар сказав про першого:

— Чоловічок такий собі — ні богові свічка, ні чортові кочерга. Личак, начищений ваксою. Жадібний, любить копійку нажити, але на розум тугий. Цей не може на дамські шпильки щук ловити.

— А ревізор як? — запитав я.

— Розпух від лінощів. До всього байдужий. Папери підписує, не читаючи їх. На кораблі існує більше для фасону, як у світлиці меблі, на які не сідають.

Розповідаючи, писар грав бровами і безтурботно посміювався. Він виявився дуже балакучим. На всякий випадок треба було дізнатись від нього і про інших осіб: що за людина старший офіцер, які боцмани. На кожному судні ці персони відіграють для команди найважливішу роль.

— Старший офіцер у нас капітан 2-го рангу Сидоров. Він із Пітера. Раніше завідував кают-компанією в Крюковських казармах. Танцюрист і дамський серцегриз, яких мало. Вигляд має грізний, любить іноді покричати, та ніхто його не боїться. Що? Про боцманів? Молодші — Воеводін і Павликов. Можна з ними дружити. А старший, Саєм — шкура. Радий до смерті, що дослужився до кондукторського звання. Більше нічого йому не треба. Офіцерський догідник, хоч діло своє знає добре. На цих трьох боцманах старший офіцер Сидоров виїжджає, як на тройці гнідих...

До канцелярії ввійшла людина з срібними кондукторськими погонами на плечах. Худорляве сіре обличчя її з руськими вусиками нічим особливим не відзначалося, крім ділової заклопотаності. Зараз же виянилось, що це був Пятовський, старший баталер. Коли він дізнався, хто такий я, то, звертаючись до мене, заговорив вятською скоромовкою:

— Дуже вдячний, що ви з'явилися. Значить, разом попрацюємо. А то я геть змучився.

Я пішов до ревізора. Лейтенант Бурнашов сидів у себе в каюті за письмовим столиком. На мій голос він обернувся. Кругле, прищувате обличчя його з товстими губами було сонне, наче він не вмивався сьогодні.

Дивився він на мене довго, наче про щось міркуючи, і процідив:

— Гаразд. Іди до старшого офіцера.

Капітана 2-го рангу Сидорова я розшукував довго, поки, розпитавши матросів,

зустрівся з ним у батарейній палубі. Подав йому принесений з собою пакет. Він почав читати папери, а я тим часом розглядав нового свого начальника. На широких плечах його впевнено сиділа сива голова. Сите обличчя закінчувалось внизу гострою борідкою, а над соковитими губами красувались великі вуса, наче дві білі морквини, що стирчали в різні боки своїми хвостами. Повертаючи мені папери, він оглянув мене з ніг до голови, прискалюючи то одне око, то друге, ї відповідно до цього вуса його то підіймались, то опускались, як семафори.

— Ну, за роботу! А ї в тебе буде багато. Веї твої приміщення мають бути заповнені провізією.

— Єсть, ваше високоблагородіє.

— Зайвої чарки команді не давати. Коли дізнаюся про це, пощади не проси. А сам ти горілку п'єш?

— Жодного разу за все життя не був п'яний.

— Чудово. Тільки не подобається мені — нема в тобі належної бадьорості.

— Таким мене мати породила.

Зовсім без злоби, наче тільки для того, щоб показати переді мною свою зверхність, він вилаявся і пішов від мене геть. Аудієнція закінчилась.

За п'ять років служби я так до всього звик, що перестав відчувати образу. Увечері мені видали підвісну парусинову койку з матрацом, набитим дрібним корком. В списках суднової команди проти мого прізвища було поставлено номер. Під цим номером, згідно з судновим розписом, я буду виконувати свої обов'язки під час тієї чи іншої тривоги. Колишню стрічку на кашкеті замінив іншою з написом: "Орел".

Отже, я став членом нової сім'ї у дев'ятсот чоловік, зібраних з усіх кінців Росії. Минали дні, сповнені турбот, і кожен з них зникав у небутті, як крапля, що падає в землю. На судні був гарячий час. Треба було виконувати канцелярські обов'язки, складати звіти, писати вимоги, накладні і одночасно приймати з портових складів солонину в бочках, галети в ящиках, вершкове масло в запаяних бляшанках, крупу, сіль, сухарі, борошно. Все це робилося спішним, бойовим порядком. Людей, призначених нам на допомогу, не вистачало. Під час вантаження старший баталер Пятовський покрикував на них:

— Хутчіш, хутчіш! М'ясо їсти любите, а носити не хочете!

Крім баталерів, на судні були й інші хранителі казенного майна: машинний, мінно-артилерійський і підшкіпер. Вони теж приймали різні запаси, кожний за своєю спеціальністю. Таким чином, до "Орла" безупинно приставали баржі, баркаси, катери, і залізний велетень поглинав усе, що вони підвозили. Здавалося, не діждати того дня, коли наповняться всі величезні приміщення судна.

У вільні години, яких, щоправда, у мене було обмаль, я оглядав внутрішнє обладнання броненосця. Насамперед впадав у вічі розподіл жилих приміщень. Половина корабля з боку корми була відведена під офіцерські каюти, серед яких були навіть запасні, зроблені на той випадок, якщо, може, сам адмірал із своїм штабом надумає переселитися до нас. Звідси виходили всі розпорядження, які ми повинні були

виконувати, бо тут жили наші повелителі — три десятки офіцерів. А в другій половині, носовій, містились матроси з своїми капралами й боцманами, а також кондуктори — всього близько дев'ятисот осіб. Кондуктори і боцмани теж мали каюти. А ми жили в неймовірній тісноті. Але мене більше цікавив інший бік броненосця. Він був збудований за найновішою конструкцією. Спускаючись трапами з одного поверха на другий, я заглядав у всі його приміщення, у всі закутки, в численні залізні лабіринти. Крім головних машин, котлів, башт, артилерії, мінних апаратів, радіорубки, я всюди натикався на якісь допоміжні механізми, додаткові прилади. По всіх відсіках, то переплітаючись між собою, то розходячись в різні боки, проходили електричні проводи, переговорні труби, парові або водопровідні труби з безліччю всіляких клапанів. Те ж саме було і за подвійним бортом. Батарейна палуба і башти сполучались елеваторами з бомбовими погребами, розташованими на самому споді, де у нас мали зберігатись величезні запаси пороху та різних снарядів. Коротше кажучи, подиву моему не було меж перед усією складністю цього залізного чудиська.

РОЗМОВА З БОЦМАНОМ

Один філософ сказав: "Учись добре слухати, бо це корисніше, ніж добре говорити". В моєму становищі нічого не лишалось, як керуватися цим виразом у своїй поведінці на кораблі. Я догадувався, що перебуваю під негласним наглядом. Недаром старший офіцер відразу запам'ятав моє обличчя і при кожній зустрічі дивився на мене підозріло. Хотілося б тільки дізнатися, кому доручено стежити за мною.

Але це не заважало мені самому пізнавати, чим живе команда, вивчати характери офіцерів і організацію служби на кораблі, а згодом — і всієї нашої ескадри.

Поки що для мене був ближчим особовий склад нижніх чинів. Багато матросів було призвано з запасу. Ці літні люди, давно відвикнувши від військово-морської служби, жили спогадами про батьківщину, журилися за домівкою, за дітьми, за жінкою. Війна впала на них нежданно, як жахливе лихо, і вони, готуючись у небувалий похід, виконували роботу з похмурим виглядом вішальників. Серед команди було чимало ново* бранців. Затуркані і жалюгідні, вони на все дивились з застиглим жахом в очах. Їх лякало море, яке вони бачили вперше, а ще більше — невідоме майбутнє. Навіть серед кадрових матросів, які закінчили різні спеціальні школи, не було звичайних веселощів. Тільки штрафні, в протигагу іншим, тримались більш-менш бадьоро. Берегове начальство, щоб позбутися їх як шкідливого елемента, придумало для цього найлегший спосіб: списувати їх на судна, що йшли на війну. Таким чином, на горі старшому офіцерові, у нас набралось їх до семи процентів.

Серед штрафних іноді проривалось молодецтво:

— Нічого, братці, повоюємо І

— Може, з японочками поодружуємося!

— Снаряд — дурень: він не дивиться, штрафний ти чи ні. Всіх однаково кластиме без всякої панахиди.

Один вечір я провів у маленькій каюті, що містилася в жилій палубі з правого борту. Вона належала двом молодшим боцманам. Обидва відзначалися солідністю

зросту, шириною в плечах і здоровою засмагою щік. Один з них, Іван Єпіфанович Павликов, був кругловидий, білявий, з довгими віями, під якими сито поблискували світлі очі. Він ходив по палубі поважною і неквапною ходою пана. Його смутила не так війна, як розлука з коханками, портрети яких висіли над столиком. Про свої перемоги над жінками він розповідав з усіма подробицями, весело при цьому посміюючись. Він подобався мені менше, ніж другий боцман — Максим Іванович Воеводін. Цей останній був серйозніший і вдумливіший. Очевидно, на всі явища життя у нього склався певний погляд практичної людини. І лише часом його обличчя, сірооке, з високим лобом, з золотистими вусами, нахмурившись, набирало такого виразу, наче він розв'язував важку задачу.

Боцмани не могли не дружити зі мною. Я завідував горілкою. А обидва вони були надто сильні, щоб задовольнитись законною чаркою. Це ставило їх в деяку залежність від мене.

Я й раніше чув про дивні випадки, що траплялися з "Орлом". Але тепер від боцманів я дізнався про це докладніше. Павликов розповідав мені густим баритоном:

— Недобру славу здобув наш броненосець. Почалося це ще з Петербурга. Коли "Орел" тільки будувався, він мало не згорів від пожежі на Галерному острові. А в тисяча дев'ятсот третьому році, вже спущений на воду, він під час поводі поліз був на берег. Ледве вдалося врятувати його. Цієї весни привели броненосець в Кронштадт і так само, як тепер, пришвартували його правим бортом до стінки. Швартови були товсті і міцно закручені за пали і кнехти на стінці. І того ж дня чомусь почався крен на лівий борт. Надвечір крен дійшов до тридцяти градусів. Що ж сталося? Ніхто нічого не знав. Лягли спати. Раптом вночі лопнули всі швартови. Броненосець повалився набік. Загуркотіли всі незакріплені предмети. В батарейній палубі загула вода. Люди схопились із своїх койок і в самій спідній білизні кинулись до виходів. В темряві зчинився неймовірний шум, гвалт. Всіх охопила така паніка, наче корабель підірвано міною. Вискочили ми всі на стінку, поволі опам'ятались. Дивимось — "Орел" наш зовсім на боці лежить. Можна сказати, потонув без війни, у своїй власній гавані. Добре, що мілко було. Проте два тижні потім марудилися з броненосцем, щоб підняти його...

— Що ж таке сталося з ним? — спитав я.

Павликов тільки руками розвів, але замість нього пояснив Воеводін:

— Я так думаю, що незрозумілого тут нічого нема. Морський канал між Петербургом і Кронштадтом недосить глибокий. Щоб пройшов ним наш броненосець, довелося з нього зняти броньові плити нижнього пояса. Діри від болтів заткнули дерев'яними пробками. Але хтось вибив ці пробки. Через ці діри і почала проникати вода всередину судна. Потім вона через гарматні півпорти пішла, коли судно дуже похилилось. Хто тут був винен? Казали, начебто японці вночі прокралися до нас. Але все це дурниця на пташиному молоці. Найпевніше, свої це зробили, матроси. Оце недавно, як іти нам на пробу, знайшли в підшипниках машини сталі стружки. Якби своєчасно не помітили цього, застряли б у Кронштадті надовго. Можливо, зовсім не довелося б іти на війну. На інших суднах теж такі самі випадки були. Взяти, наприклад,

крейсер "Олег". Вийшов він у море на пробу машин. Слухають, аж щось стукає в циліндрі низького тиску. Розібрали циліндр. Всередині побачили борозни. Виявилось, шматки сталі туди попали. Цікаво б дізнатись, яким чином вони попали в закритий циліндр?

Я спитав:

— То ви гадаєте, все це роблять свої ж матроси тільки для того, щоб не йти на війну?

Воеводін покрутив золотисті вуса, допитливо глянув на мене. Обличчя його стало суворішим. Здавалось, що він зараз же вибухне лайкою, але я почув тихий голос з нотками розчарування:

— Гаразд не знаю, але виходить, начебто так. Погано стало служити. Так і дивись, матроси поС*ють.

— За що ж поб'ють, коли ви їх самі не зачіпаєте?

— Ви ще багато чого не розумієте. Є у нас на судні такі прогнози. Вони по законах нишпорять: шукають такого злочину, за який можна б посидіти не більше року в виправній тюрмі. Недавно на крейсері "Алмаз" три матроси побили боцмана. На деяких суднах фельдфебелям перепало. У нас поки що інші вчинки були. Що їм рік просидіти у виправній тюрмі? Зате будуть живі. Розрахунок певний.

Потім Воеводін розказав, як калічать себе матроси, щоб потрапити в госпіталь і таким чином спекатися злочасного броненосця.

Дехто з команди посилено кутив натщесерце, ковтаючи дим, до рвоти, а потім пив воду, міцно настояну на тютюні. Це робилося день у день, цілими тижнями. Коли така людина з'являлася в судновий лазарет, то у неї, як у паралітика, трусилися руки і ноги, а обличчя було мертвотно-зелене, з блукаючими мутними очима. Він і в госпіталі, щоб довше затриматись там, не переставав таким чином отруювати себе. Іноді це кінчалось смертю. Один новобранець гвіздком проткнув собі барабанну перетинку і, не витримавши болю, загорлав несамовитим голосом, кружляючи і пританцьовуючи, як божевільний. Зловмисність його було викрито. Його судили. Багато й інших каліцтв було. Літній кочегар, призваний з запасу, вирішив заразитись венеричною хворобою, сподіваючись, що місяців через два-три лікарі вилікують його. Поки він вийде з госпіталю, "Орел" буде вже далеко в дорозі. Кочегар почав ходити по найбрудніших кублах розпусти. Витратився, продав усе, що тільки можна продати, а хвороба до нього ніяк не приставала. Хтось навчив його знайти вже заражену людину і зробити собі штучне прищеплення. Кочегар пораду виконав точно. Після цього довго ждав ознак хвороби, а вчора з'явився в судновий лазарет. Лікар, оглянувши його, спитав: "Жонатий?" — "Так точно, ваше високоблагородіє". — "І діти є?" — "Троє". — "Дурень! Дошлявся'по вертепах. Сифіліс у тебе". Кочегар хотів захворіти, але не на таку серйозну хворобу, а тепер, вислухавши лікаря, зблід.

Воеводін, кінчивши розповідати, зітхнув і промовив:

— Так, війна до війни не приходитьсь. А на цю нікому не хочеться йти.

Я пішов од боцманів задуманий. Чому так невдало складається ця війна? Адже ж

били за старих часів росіяни всіх підряд на суші й на морі. Очевидно, вони тоді йшли на війну по-іншому настроєні.

ПРОЩАЙ, КРОНШТАДТЕ!

Наш "Орел" був такого ж типу, як "Бородино", "Александр III" і "Князь Суворов". Вони були такі схожі один на одного, наче близнюки. Ці чотири броненосці, найновіші і найпотужніші, становили головне ядро ескадри. Без нашого корабля ескадра не могла вирушити. Тому адмірал Рожественський квапив нас.

Нарешті "Орел" був цілком заповнений різними припасами, навантажений так, що нижня смуга броньового захисту пішла під воду. Правда, дрібні будівлі залишались на ньому ще не закінчені, але вирішено було взяти з собою близько сотні чоловік майстрових. Настав час розлучитися з Кронштадтом і, одірвавшись од стінки, рушити в далеку дорогу. Це сталося 17 вересня о четвертій годині вечора.

Два буксирні пароплави, потужно відкидаючи водяні буруни, повільно виводили броненосець на рейд. Легенький вітер безтурботно бавився з поверхнею Фінської затоки, гаяючи дрібні хвилі. Небо затягалось ріденькими хмарами. Ховаючись за млою, сонце світило тьмяним, наче підводним, світлом. З стінки гавані, проводжаючи нас, помахували нам військовими кашкетами, капелюхами, білими хусточками. А у нас на палубі влягалася остання берегова метушня. То в одному місці, то в другому з'являлася дебели й незграбна фігура старшого офіцера Сидорова з заклопотаним вусатим обличчям. На передньому містку серед офіцерів вирізнявся своїм високим зростом лейтенант С. Я. Павлінов, чорнобровий красивий чоловік. Там же був і командир судна, капітан 1-го рангу Микола Вікторович Юнг. Цей середній на зріст, добре збудований літній холостяк, як завжди, був акуратно одягнений у новеньку тужурку з золотими двопросвітними погонами на плечах, в накрохмаленому, бездоганно білому комірчику. Незважаючи на поважний вік, він зберіг дивовижну свіжість обличчя. Щось привабливе було в його рум'яних щоках, в русавій бороді, в привітному погляді синіх очей. Він заборонив на судні мордобій.

Він мав одну ваду—був занадто нервовий і метушливий у розпорядженнях.

Години через дві з містка несподівано залунали тривожні вигуки. Командир несамовито замахав руками. Не зразу всі зрозуміли, що сталося. Виявилось, на фарватері наш броненосець, якого виводили два буксири, міцно сів на мілину.

Матроси сміялись:

— Скінчилась наша кампанія.

— Забирай, хлопці, чемодани і гайда в екіпаж.

На містку — переполох. Командували дати хід вперед, назад. Буксири намагались тягти праворуч, ліворуч, але броненосець був нерухомий. Тоді командир закричав:

— На лотах! Як глибина?

Глибина фарватера виявилась двадцять сім футів, в той час як судно, дуже перевантажене, сиділо в воді на півтора фута глибше.

Сталася подія надзвичайної ваги. На "Орел" незабаром з'явилося все портове начальство на чолі з головним командиром порту, командуючим Балтійським флотом

віце-адміралом Бірільовим.

Хто у флоті не знав цього хитрого дідугана? Коренаста фігура, рішуча хода, загоріле, майже бронзове обличчя з безліччю дрібних, сухих зморщок, борідка клинчиком, короткі вуса, чорні гострі очі, великі вуха — всі ці зовнішні риси його нам добре були знайомі. Походячи з дуже багатой старовинної дворянської родини, що володіла великими маєтками, адмірал, за старими морськими традиціями, годував своїм коштом увесь свій штаб, всіх своїх флагманських спеціалістів і навіть ординарців. Обіди у нього завжди були прекрасні, приготовлені хорошим кухарем, завжди з дорогими винами, хоч сам він ніколи не напивався п'яним. Мав репутацію гостинного начальника, але зате був суворий по службі і вимогливий до своїх підлеглих. Любив часто робити огляди, і в таких випадках рідко коли обходилося без того, щоб він не поглузував з командирів суден і взагалі з офіцерів — без шуму, але тонко і уїдливо.

З командою він загравав. Бувало, причепившись до якоїсь дрібниці, він наганяв страх на винного матроса, вигукуючи підвищеним голосом:

— Що мені робити з тобою, розбійнику? Повісити тебе — шкода, заслати на каторгу — мало. Не можу придумати...

Переляканий матрос витріщав очі на Бірільова, а той, натішившись, несподівано змінював гнів на ласку:

— На щастя твоє, бачу по морді, що ти можеш виправитись по службі. Вдруге, каналія, не попадайся. Негайно накажу накинути петлю на шию і підтягнути до реї.

І тикав матросові двогривений.

Бірільов покладав надії не так на сучасну техніку, як на непоборний дух російського моряка. Для нього було великою приємністю, коли офіцери запрошували його на обід в свою кают-компанію. Тоді він цілими годинами розказував їм про свої морські пригоди, про сутички з адміралами Макаровим і Верховським, при цьому, як завжди, добре прибріхуючи і хвастаючи своїм знанням військово-морської справи. Під час розмови у нього раз у раз прохоплювалась фраза:

— Я, як бойовий адмірал...

Одного разу мічман Рощаковський, що сидів разом з ним за столом, запитав:

— Дозвольте, ваше превосходительство, дізнатись, в яких боях ви брали участь?

Бірільов почервонів і відповів вороже:

— В боях я участі не брав, але всі мої прагнення скеровані на бойову підготовку нашого флоту, чого бракує іншим адміралам. Ось що дає мені право називати себе бойовим адміралом.

У флоті Бірільов прославився головним чином збиранням іноземних орденів. У цьому відношенні ніхто з морських верховодів не міг з ним змагатись. Колись, будучи ще контр-адміралом і командуєчи загonom суден в Середземному морі, він не стільки займався морською справою, скільки відвідував височайших осіб різних держав. В Італії відбувались великі національні свята. Наш середземноморський загін прийшов до Неаполя. Адмірал Бірільов з своїм флаг-офіцером Михайловим поїхав до Рима, де був прийнятий королем Віктором-Еммануїлом II і королевою Єленою. Адмірал під час обіду

уміло розважав королеву своїми завжди дотепними оповіданнями. Король нагородив його італійським орденом. Побував він і в Тунісі, де дістав зірку від тубільного бей. Турецький султан святкував двадцятип'ятилітній ювілей свого царювання. Хіба можна було пропустити таку нагоду? Адмірал на канонерському човні "Кубанец" вирушив у Дарданелли, а звідти, пересівши на поїзд, проїхав до Константинополя, щоб відрекомендуватися султанові і привітати його з ювілеем славного, мудрого і щасливого царювання. Зворушений такою увагою, султан нагородив його зіркою "Мед-жидіє". А як не побувати ще в Греції, на острові Корфу, де мало відбутись весілля великого князя Георгія Михайловича з грецькою принцесою Марією Георгіївною? Розрахунок був зроблений правильно. Після шлюбу молодих на грудях адмірала засяяла нова зірка. В болгарській столиці Софії він відвідав царя Фердинанда, і тут також його нагородили орденом. Потім вирушив до Сербії на побачення в Белграді з королем Александром і королевою Драгою. Здавалось, час для відвідин королівського подружжя був вибраний досить невдало. Королева горювала після нещасливих пологів. Король шаленів, і до нього ніхто не зважувався підступитися. Ні наш посланник, ні міністр сербського двору не могли виклопотати Бірільову аудієнцію. Але він був наполегливий і не падав духом. Проживши тижнів два безрезультатно, він через якусь придворну даму добився побачення з Драгою. Він так майстерно заспокоїв королеву, що вона дякувала йому за сердечне ставлення до неї. А через неї він уже підкотився і до самого короля. В результаті колекція зірок його збільшилась. Взагалі, адміралові щастило. Всюди, де б він не зустрівся з тією чи іншою височайшою особою, його нагороджували орденами. Щоб дістати їх, він не гребував ніякими засобами, доходячи в своїй винахідливості до віртуозності. В Мадриді він прожив більше тижня, добиваючись аудієнції в короля. Це було перед Великоднем. Альфонс XIII і королева в цей час говіли і нікого не приймали. Адмірал терпляче чекав і тільки на другий день свят відрекомендувався їм у цирку під час бою биків. Король був у прекрасному настрої, ласкаво розмовляв з російським адміралом і, знявши в одного із своїх придворних моряків зірку, особисто приколов її на груди Бірільова. Більше йому нічого було робити в цирку. Він зараз же помчав на вокзал і сів на поїзд. Повернувшись до Барселони, де його чекав загін російських суден, він перебрався на канонерський човен "Храбрый". Не можна було гаяти часу: в Віллафранку перебував президент Французької республіки Лубе. Погнали судно, залишивши позаду загін. Кочегари; орудуючи біля топків, так старались, що на "Храбром" димова труба, розжарившись до червоного, прогоріла. Побачення з президентом все-таки відбулося. Груди Бірільова прикрасились ще однією зіркою — орденом Почесного легіону.

Коли із своїм загоном він повернувся в рідні води, про нього говорили у флоті:

— Його превосходительство щасливо закінчив свій хрестовий похід. Я не раз бачив Бірільова в повній парадній формі, і мене завжди

вражала безліч нагород. Медалі, ордени, зірки, великі і малі, не вміщаючись на його грудях, розбігались по боках, спускались до стегон. Він весь сяяв, як святкова, багато прибрана ялинка. Молоді офіцери жартували:

— Адмірал Бірільов не так блищить розумом, як своїми зірками. Наша 2-а ескадра, завдаючи йому багато клопоту, нічого не могла

додати до тих нагород, які в нього вже були. Він намагався якомога скоріше позбутися цих суден, забезпечивши їх абиякою матеріальною частиною і зовсім непідготовленим до війни особовим складом. А тут, як на гріх, "Орел" сів на мілину, ніби виявляючи намір зовсім залишитись у Кронштадті.

Адмірал був дуже невдоволений. На палубі, зустрівшись з командиром, він зробив йому сувору догану, заїкаючись при цьому більше, ніж звичайно. А потім, швидко піднявшись на місток, розпорядився:

— Ввв-икк-лик-ати команду і р-р-розгойдати судно!

До двох буксирних пароплавів додали ще кілька, і всі вони тягли броненосець в один бік, щоб зрушити його з місця. Одночасно з цим щось із чотириста матросів по команді з містка шарахались від одного борту до другого. Бились довго, але "Орел" уперто сидів на міліні.

Чи ж могли чотириста чоловік, що важили не більше тридцяти тонн, розгойдати броненосець, водотоннажністю в п'ятнадцять тисяч' тонн? Це було так само безглуздо, як коли б чотириста тарганів надумали розгойдати корито, повне білизни й води. Безглуздість такого розпорядження розуміли матроси і, перебігаючи від одного борту до другого, сміялись:

— Обережніше, хлопці, щоб не перекинути судно!

— Дивіться, наче й справді валиться набік!

— Ой, без війни потонемо!

Один з портових чинів, звертаючись до Бірільова, підказав:

— Ваше превосходительство, мені здається, що така нікчемна вага, як перебігання матросів,, мало вплине на хід справи. Нам не обійтись без землечерпалок. Доведеться дно поглибити.

Обличчя адмірала, холодне й надуте, з суворо стиснутими губами, відразу засяло.

— Уявіть собі, це саме спало на думку й мені! Я вже п'ять хвилин думаю над цим. Так, ви цілком маєте рацію.

Все портове начальство роз'їхалось.

Боцман Воеводін, зустрівшись зі мною, похмуро буркнув:

— Я так і знав, неодмінно з нами яка-небудь каверза станеться. Так воно і вийшло. Наче нечиста сила переслідує нас.

Матроси вголос висловлювали свої побажання:

— Ех, якби на цілу, зиму засісти тут!

— Авжеж, тоді вскладчину ми замовили б відразу сто молебнів. Ніч спали без тривоги, добре.

Вранці до броненосця підвели три землечерпалки. Вони працювали довкола нього цілий день і всю наступну ніч. На цей раз вжиті заходи

були більш вдалимими. На світанку 19 вересня "Орел" знявся з мілини і попрямував у Ревель.

Під похмурих небом дужчав вітер, більшали хвилі. Броненосець, димлячи обома трубами, ішов рівно, не хитаючись. Давно обминули кораблі, що стояли на великому рейді: "Олег" і "Жемчуг", які потім доганятимуть ескадру. Кружляли чайки. Стукали кувалди робітників.

Я довго стояв на кормовому містку, сумно оглядаючись назад, на знайомі береги, на місто, що зникало вдалині. Прощай, Кронштадте! За п'ять років служби я багато пережив у ньому і поганого і хорошого. Там, на Господській вулиці, нашому брату, матросові, дозволяли ходити тільки лівою стороною, наче ми були прокляте плем'я. На воротах парків були прибиті дощечки з ганебними написами: "Нижнім чинам і собакам вхід до парку заборонено". Митарили мене з новобранства, щоб зробити з мене доброго матроса, вірного оборонця царського престолу. Перепадало мені по службі, сидів у карцері, страждав у одиночній камері тюрми за те, що хотів узнати більше, ніж належить нам. І все-таки, якщо вийду живим з майбутньої битви з японцями, я з подякою буду згадувати про це місто. Із села Матвеевського, з дрімучих лісів і непролазних боліт північної частини Тамбовської губернії, де безліч всякої дичини і звірини, до ведмедів включно, я прийшов у флот наївним хлопцем, справжнім дикуном. І відразу ж почалася гімнастика мозку, шліфування розуму. Не всі офіцери були погані, не всі були жорстокі. Були і такі, від яких, уміючи, при настійному бажанні, можна було мати чималу користь. Але головне полягало в іншому. Спеціальні курси баталерів, техніка кораблів, плавання по морях, будова портів, недільна школа, дружба з розвиненими і свідомими товаришами, знайомство зі студентами, читання нелегальної літератури — все це було для мене надзвичайно нове, все це збагачувало розум і змушувало дивитися на життя по-іншому.

Згадалося минуле.

Два роки тому, діставши двотижневу відпустку, я поїхав додому на побивку. Це було ранньої осені, коли зелень уже почала покриватися багрянцем і золотом. Моя поява вдома була святом і для мене, і для моїх рідних. Всі жителі села приходили помилуватися матроською формою, небаченою в наших краях: флаиелівкою з синім коміром форменки, штанами кльош на випуск, срібними контриками на плечах, атласною стрічкою, що обтягала кашкет, золотим написом — назва корабля. Діти старшого брата Сильвестра, а мої малолітні племінники і племінниці — Поля, Єгор, Маня, Анета, Ваня, Петя, Федя — дивились на мене з таким подивом, наче я впав до них з неба. І сипались безконечні запитання: чи широке море, яка його глибина, чи бачив я в ньому тих трьох китів, на яких держиться земля, який завбільшки корабель, на якому я плавав. Я пояснював їм, а вони здивовано вигукували:

— Ой, ой! Місяць треба пливти до берега!

— Вся дзвіниця наша може потонути! Ух!

— Еге, оце так корабель: все село наше може забрати!

А моя мати помолодшала від радості. Вона щодня вбиралася в плаття, в якому ходила тільки до церкви. Я дивився на неї і думав: "Де

2 О. Новиков-ПрибоП

межа материнській любові?" Вона приберегла для мене пляшку малинового соку, тикала мені яблука або гарячі пампушки. Але найбільше мене здивувало її звертання до мене на "ви". Я протестував проти цього, але вона відмахувалась руками:

— Ні, ні, Альошо, і не кажіть. Адже я всі правила знаю більше, ніж тутешні жінки. А ви тепер он який стали. Ні в одному селі такого нема.

Вона думала, що я ходжу в дуже великих чинах, і я ніяк не міг перекопати її в протилежному.

— Ах, господи, не діждав старий сина, помер. Що б йому ще два з половиною годочки протягти! От уже ви б його порадували...

Ласкаво, як далекий спів скрипки, звучав для мене її голос, а лагідні голубі очі сяяли радістю.

Наче яскравий захід сонця згасла моя відпустка, і я знову поїхав у флот.

А тепер, на мою звістку, що мене посилають на війну, я напередодні відплиття одержав від матері листа. Я не міг без сліз читати рядки, сповнені тривоги і глибокої скорботи. Наприкінці вона писала, що день і ніч буде молитися за мене, а я повинен берегти її благословення і пам'ятати: "материнська молитва з дна моря рятує".

Я подивився з містка на палубу: там, в присутності старшого офіцера і боцманів, працювали матроси. Були люди і на містку, і в баштах, і в батарейній палубі, і в трюмах, і в машинному відділенні. Не рахуючи робітників, яких невдовзі висадять на берег, дев'яťсот моряків обслуговували корабель. І несе він нас в невідомі краї, туди, де шаліють вогняні завірюхи, гасячи людське життя,— або перемогти ворога, або самим загинути в безвісній безодні. Хіба за них, за цих матросів і офіцерів, не моляться матері так само, як і за мене? І хіба у наших ворогів менш люблячі матері, і хіба вони не проливають сльози, звертаючись до свого бога? Але когось із нас чекає холодна могила...

З надломленою душею я зійшов з містка.

Броненосець "Орел", на якому майорів андріївський прапор, продовжував міряти морські милі.

ВИСОЧАЙШИЙ ОГЛЯД

Другого дня десь опівдні показали маяки і острови.

Соковито заголубіло небо, наче хтось мокрою ганчіркою стер з нього бруд хмар. Вітер завмирав, але все ще був досить сильний, щоб рухати парусники, розкидані по проясненому водному просторі. На узгір'ї, в сонячних променях, почало вимальовуватись місто Ревель з його гостроверхими кірхами, з крутими черепичними дахами будинків, з круглими баштами і зубчастими стінами старовинних будівель на скелях. На рейді, недалеко від гавані, стояли кораблі 2-ї ескадри. Наш "Орел" приєднався до них і, ставши в колоні однотипних броненосців, кинув якір.

Почали чергуватися дні з ночами, як двоє вартових, змінюючи один одного. Ми вступили в період бойової підготовки. Вживали всіх заходів для захисту ескадри від раптового нападу противника, хоч до нього

було ще дуже далеко. Вчилися ставити сіті загородження проти мін. Коли заходило сонце, один з кораблів охороняв вхід на рейд, освітлюючи його прожектором. Далі в морі — ходили два дозорні міноносці та мінні катери.

На броненосці, на велике задоволення командира, звільнили робітників. Давно треба було підтягти команду, навести чистоту, а вони своїм перебуванням на судні вносили розлад в наш внутрішній розпорядок. Побоювались і крамоли. Мені самому довелося зустрітись з одним робітником. Оглянув він мене круглими очима і, почухавшись за вухом, спитав:

— Значить, воювати йдете?

— Так,— коротко відповів я.

— Ну, з богом.

— При чому ж тут бог?

— Ого! Тоді, значить, з чортом?

— І це ні до чого.

— Ого! Невже відкидаєш?

— А хіба таких не буває?

Робітник подумав трохи і загадково відповів:

— Так, все на світі буває, і попадає попа ошукає. Знаю я в одному селі парочку: чоловік диякон, а жінка в нього попадає. Як це вийшло, га?

Я теж відповів приказкою:

— Це ще невелика біда, що на городі поросла лобода, он церкви горять, і то нічого не говорять.

— Ого! Моторний! Не спіткнешся?

— Бувало й так.

Здалеку, дуже обережно, він почав знайомити мене з політикою. Він говорив більше натяками, але я розумів його. Виходило так, що коли ми переможемо противника, то цим тільки більше зміцнимо свій уряд. Те ж саме я чув від багатьох і на березі. Всі передові люди раділи з наших невдач. Здавалося, ця частина російського суспільства ніколи не була так охоплена поразеньськими ідеями, як у цю війну, бо вона розпалювала народ, викриваючи перед ним всі наші державні болячки. В якому ж дурному становищі опинилися ми, моряки, що йшли на Далекий Схід? Коли ми переможемо японців, то завдамо шкоди назріваючій революції, яка необхідна Росії, що задихається, як свіже повітря. З другого боку, ми не можемо спокійно підставляти свої лоби під ворожі снаряди. Наш програш і наша загибель вважатимуться ганьбою, а з тих, що повернуться з війни, глузуватимуть:

— Ось вони — моряки з розбитого корабля! Послухавши робітника, я попередив його:

— Досить, друже. Цієї їжі я вже покуштував.

— Ого! Приємно. Ну, що ж, ви там, а ми тут постараємось.

Я не мав ніякого сумніву, що тривале перебування робітників на судні залишило серед матросів якийсь слід.

Внутрішня організація служби на кораблях налагоджувалась повільно. Навіть на флагманському броненосці "Суворов", що вже чимало

2*

35

часу був у плаванні, люди зовсім не були підготовлені до бою. Ось що писав про це адмірал Рожественський в наказі № 69:

"Сьогодні о другій годині ночі я наказав вахтовому начальникові пробити сигнал для відбивання мінної атаки.

Через вісім хвилин після того, як було віддано наказ, не було ще й ознак того, що готувалися відбити напад: команда і офіцери ще спали; лише кількох чоловік вахтового відділу насилу вдалося витягти з місць відпочинку, але й ті не знали, куди їм іти; жоден прожектор не був готовий освітити ціль; вахтові мінери були відсутні; ніхто не дбав навіть про палубне освітлення, необхідне для дій артилерії..."

Далі адмірал просив молодших своїх флагманів і командирів перевірити, як поставлена в цьому відношенні служба на інших кораблях, і про результати негайно доповісти йому.

Дочекався і "Орел" того часу, коли йому довелося взяти участь разом з іншими кораблями в пробному відбиванні мінної атаки. Над морем густо висіла осіння ніч. Було тихо. І раптом у цій тиші залунала бойова тривога. На всій ескадрі спалахнули вогні прожекторів, і їхні світлові смуги, розсікаючи пітьму, поповзли по рівній поверхні моря, намагаючись щити, буксировані міноносцями. З інших суден, хоч і з запізненням, відкрили гарматну стрільбу по цих щитах, а у нас по трапах і палубах все ще металась людина. Дехто з матросів, особливо новобранці, під впливом різних чуток про близькість японців, думали, що почалася справжня битва. Чулись безглузді вигуки. Офіцери лаяли унтерів, а ті штовхали в ший рядових. Багато хвилин минуло, поки на броненосці встановили якийсь лад. Забухали і наші 75-мил і метрові гармати.

Для нас ця нічна тривога кінчилася тим, що "Орел" дістав від командуючого ескадрою догану.

Наступні дні принесли іншу турботу: ми мали належним чином підготуватись до царського огляду. На броненосці скрізь наводили порядок і чистоту. Багато разів мили коридори милом, лопатили мокру палубу, обливали її водою, підфарбовували борти, надраювали до блиску мі-дяшку. Не уникли цього машинне і кочегарне відділення: а раптом і туди надумає спуститися коронований відвідувач. Незважаючи на свої літа, наче жвавий жеребчик, гасав по судну старший офіцер Сидоров, зазираючи в усі приміщення і надриваючись від крику та лайки. Охоплений надмірною старанністю, він навіть перестав помічати хиби, йому допомагали наводити лад і інші офіцери, кожен за своєю спеціальністю. Потім уже сам командир Юнг обходив броненосець, його звикле око все ще не задовольнялося тим, що було зроблено. І тоді знову починали скоблити деякі судові частини, скребти їх, мити, підфарбовувати. Здавалось, що люди схиблилися на чистоті.

Огляд відбувся 26 вересня. З восьмої години ранку вся ескадра прикрасилась

різнокольоровими прапорами, піднятими на леєрах на кожному судні від носа і до самої корми через верхівки щогл. Днина випала погожа. Чистим і бадьоро-свіжим було осіннє повітря. З моря дув помірний голубий вітер, котилися на рейд хвилі, потрясаючи білопінними кучерями. Матроси одяглися в нові сині флаиелівки і чорні штани, офіцери — в мундири і трикутні капелюхи. На флагманських кораблях грала музика.

Рідкісного гостя чекали довго, встигли пообідати. На інших суднах кричали "ура!", а до нас все ще не дійшла черга. І тільки о третій годині, потріпуючи двома білими кісками імператорського брейд-вимпе-ла на носовому флагштоку, причалив до правого трапа паровий катер.

Зустрінутий фалрепними з офіцерів, цар зійшов на палубу в супроводі свого почту та адміралів. Обличчя в нього було бліде, буденне і ніяк не пасувало до такого урочистого моменту. Неуважно глянувши на вистроєний фронт, він привітався з офіцерами і командою. Судновим начальством нам заздалегідь було наказано відповідати якомога гучніше, і ми постаралися:

— Здравія бажаємо, ваша імператорська величність!

Цар зійшов на поперечний місток, перекинутий через ростри, і звернувся до нас з короткою промовою. Він закликав нас помститися зухвалому ворогові, що порушив спокій Росії, і звеличити славу російського флоту. Говорив він без найменшого піднесення, мляво, бо йому доводилось повторювати те саме на кожному кораблі.

Я дивився на нього і думав: "Чи вірить він сам у нашу перемогу? Адже на Далекому Сході ми вже чимало змарнували у цій страшній грі людських життів. Можливо, коронований повелитель сам не розуміє того, що, посилаючи Другу ескадру, він кидає на кін останню ставку? Чи він сподівається, що командуючий ескадрою врятує Росію від дальшого банкрутства?"

Тут же був і Зіновій Петрович Рожественський, одягнений у повну почтову форму, той, що поведе наші кораблі на смертельний бій. Масивні плечі його горіли сріблом контр-адміральських еполетів з вензелями і чорними орлами. Широкі груди виблискували медалями та зірками. Штани були прикрашені срібними лампасами. Від лівого плеча навскоси до пояса перекинулась через груди широка анненська стрічка, мінячись ясно-червоним кольором шовку, а з правого плеча звисали кручені срібні аксельбанти. Своєю могутньою фігурою він затіняв не тільки царя, але й усіх членів почту. В рисах його суворого обличчя, обрамованого короткою темно-сірою борідкою, в твердому погляді чорних пронизливих очей відбився вираз непохитної волі. Всупереч своєму звичаю вперто схилити голову, зараз він зосереджено дивився на царя, прямий, монолітний, як монумент, і такий самовпевнений, що, здавалось, ніякі перешкоди не зупинять його намірів.

Поруч з ним стояли два його молодші флагмани: командуючий другим броненосним загonom контр-адмірал фон Фелькерзам і командуючий крейсерським загonom контр-адмірал Енквіст.

З першим я одне літо плавав разом і добре знав його. Офіцери казали, що на військово-морській справі він обізнаний краще, ніж сам Рожественський. Але кар'єру

йому псувала його комічна зовнішність. Фігура у нього була товста, ожиріла, однак це не заважало йому пересуватись швидкими дрібними кроками. Своім брезким обличчям, позбавленим свіжості, зім'ятим, майже без поросту, він нагадував кастрата. В роздратованні, округляючи маленький, наче наперсток, рот, він вигукував слова тонким жіночим голосом, що зовсім не відповідало ні його адміральському чину, ні його широкому, повнотілому тулубу.

Енквіста, шведа з походження, я тепер побачив уперше, але багато чув про нього. Він мав погану пам'ять, забував усе, що бачив і чув, але в таких випадках його виручали записи флаг-офіцера, який був завжди при ньому. Велика, дбайливо розчесана сива борода надавала йому вигляду солідного і красивого адмірала і замінювала всі духовні якості.

Я дивився на царя, на його почет, на адміралів і флаг-офіцерів і дивувався: стільки було блиску, що рябіло в очах. Запам'ятались останні цареві слова:

— Бажаю вам усім переможного походу і щасливого повернення на батьківщину.

На це майже дев'ятсот чоловік команди відповіли криками "ура".

Цар зійшов з містка і попрямував до правого трапа. Вздовж борту вишикувалися суднові офіцери. Ближче до трапа стояв командир, за ним — старший офіцер, потім старші спеціалісти і мічмани. Кожен з них, тримаючи руку під козирок, виструнчився й завмер. Обличчя їхні були повернуті в бік царя і в міру того, як він ішов, голови людей повільно, як секундна стрілка, поверталися, роблячи півколо. Очі офіцерів, голубі, сірі, карі, проводжаючи монарха, вп'ялися в його обличчя і, здавалося, не могли від нього відірватися. За ним ішли: великий князь Олексій Олександрович, морський міністр Авелан, адмірала Ро-жественський, Фелькерзам, Енквіст та інші високі чини. Незважаючи на велику кількість людей, що застигли в непорушних" рядах, на палубі панувала така тиша, від якої чекали чогось надзвичайного.

І справді сталося те, від чого завмерли серця судового начальства.

Був у нас пес, звичайний дворняга: масть — бура, вуха стирчать, хвіст — бубликом. На наш броненосець він потрапив випадково. Одного разу, коли офіцерський катер відчалював від пристані, раптом на його корму саженим стрибком перемахнув собака. Офіцери переполошились. Але він приязно замахав хвостом і дивився на кожного з них сяючими карими очима. З усього було видно, що він надзвичайно зрадів, опинившись на катері. Всі вирішили, що цей собака бував на морях і якимсь чином відстав від свого судна, його повезли на броненосець. Діло було у вівторок і тому, не знаючи, як його кликали раніш, дали йому назву Вівторок. Пес швидко звик до нас. Часто можна було бачити його серед команди в кубриках, але найбільше він любив тулитися в кают-компанії: там смачніше годували. Він дуже любив море і міг годинами сидіти на юті або на задньому містку і, ніби поет або художник, милуватися красотою водної стихії. Але йому, як і всім морякам, кортіло й на берег, щоб вдосталь попустувати там і познайомитися з іншими собаками. Правда, тепер він на березі був обережнішим і тримався біля пристані, боячись, очевидно, щоб знову не залишитись "нетчиком". Він мав виняткову зорову пам'ять. Не тільки офіцерів, але і всю нашу команду він знав у

лице, а знав також і всі свої шлюпки.

На час огляду Вівторка загнали в машинне відділення. Він змирився з цим і, обходячи допоміжні механізми, що працювали, обнюхував їх, як і належить собаці. Раптом його настовбурчені вуха насторожились. Через світлові люки доносились до машини його улюблена ледве чутна команда вахтового начальника:

— Катер до правого трапа!

Вівторок зірвався з місця і з звичною спритністю понісся по трапах наверх. Двері в машинне відділення були кимсь відчинені, і він вискочив на верхню палубу. Для початку, як це завжди буває у собак, що зірвалися з цепу або вирвалися на волю з конури, Вівторок солодко потягнувся і струснувся всім тілом. Потім він високо підняв голову з настовбурченими вухами і озирнувся. Очевидно, йому хотілося зрозуміти, що тут відбувається, хто від'їжджає і за ким треба поспішати. Сама його поява тут стурбувала суднове начальство. Але Вівторок ще більше наколобродив. Він побачив роззолочену групу людей, що прямували до знайомого трапа, і, випередивши її, з радісним гавкотом кинувся галопом по палубі. В такій напруженій обстановці, коли в присутності коронованого гостя і вищих чинів флоту люди ніби заціпеніли і навіть стримували дихання, невимушеність собаки сповнила суднових офіцерів таким жахом, ніби вони мали негайно поринути у морську безодню. Щось страшне насунулось на корабель — адже Вівторок в своєму нестримному бажанні потрапити на катер може зіпхнути царя з трапа в воду. Що тоді буде? Командир, згинаючи тремтячі коліна, став нижче зростом і роззявив рота, немовби хотів крикнути й не міг. Старший офіцер навіть крякнув і навіщось підняв до трикутного парадного капелюха і ліву руку. Лейтенант Вредний втягнув голову в плечі, наче на нього замахнулись кувалдою. Розгубились і решта офіцерів: одні пополотніли, у декого засіпалися губи. Можна безпомилково сказати, що перед кожним із них постало одне й те саме питання: через що доведеться постраждати? Через собаку, паршиву дворняжку. Очевидно, в цю мить вона викликала у суднового начальства таку ненависть до себе, що доля її була вирішена: після огляду вона з баластом на шії полетить за борт.

Великий князь Олексій Олександрович, озирнувшись, докірливо хитнув головою Рожественському, а той, зціпивши зуби, подивився на офіцерів таким нищівним поглядом, який ніби промовляв:

— Ну, всім вам кінець: розжалують у матроси.

Цар в цю мить був на нижній площині трапа. Він тільки-но хотів ступити на катер, коли до його ніг стрімголов скотився Вівторок. Цар шарпнувся і, ухопившись за поручні, незграбно зігнувся. Один з двох мічманів, що стояли на площадці трапа як фалрепні, сторопів, але другий не розгубився і, схопивши Вівторка за шию, міцно притис його до себе. Все це сталося за кілька секунд, і всі чекали, що зараз пролунають страшні вибухи блискавки і грому. Але цар, опам'ятавшись, раптом почав усміхатись: погладивши пса по спині, ласкаво промовив:

— Ах, собачка. Який милий собачка. І ступив на катер.

Напружена атмосфера зразу розрядилась. Весь роззолочений імператорський

почет, ніби по команді, почав усміхатися. Кожен із вищих чинів, починаючи з великого князя і кінчаючи адміралами, вважав своїм обов'язком, спустившись по трапу, погладити Вівторка, і кожен примовляв на свій лад:

- Надзвичайний пес.
- Гарний собака.
- У нього дуже розумні очі.
- Красень, якого не часто можна зустріти.

І навіть завжди похмурий Рожественський зобразив на своєму суворому обличчі усмішку і, поплескавши по спині Вівторка, пробасив:

- Четвероногий моряк. Видно, вояка.

Ожило і наше суднове начальство. Командир випрямився, усміхнувся і став вищим. Старший офіцер опустив ліву руку і браво випнув груди. Повеселішали і решта офіцерів, ніби вони мали одержати найвищу нагороду. Тепер кожен з них дивився на собаку з таким захватом, наче він вчинив визначний воєнний подвиг.

Тільки Вівторок не радів. Здержуваний мічманом, він розгублено дивився на катер, не розуміючи, чому його цього разу не пускають туди. Не розумів пес і того, що він удостоївся такої великої монаршої милості.

Паровий катер відчалив від трапа.

"Царськосельський ховрах", як прозвали царя революційно настроєні матроси, відплив на інші кораблі.

ЦАР І КАЙЗЕР

Пригадалися свята, що відбувалися на цьому рейді в 1902 році. Тут сталося знаменне побачення двох імператорів: Миколи II і Вільгельма II. Звідси почалась блискуча кар'єра адмірала Рожественського, який тоді, командуєчи учбово-артилерійським загonom, тримав свій прапор на крейсері "Минин"; звідси простяглися незримі нитки до далекосхідної війни.

День 24 липня був ясний. На ревелського рейді скупчилося чотирнадцять великих військових суден і п'ятнадцять міноносців. Тільки два кораблі, збудовані в Америці, виділялися своєю білістю — "Варяг" і "Ретвизан", а інші були пофарбовані в чорний колір. Тут же стояли імператорські яхти — "Штандарт" і "Полярная звезда", що прийшли ще напередодні. Всі вищі чини Балтійського флоту були тепер тут. Берег і стінки гавані кишіли людьми, що прийшли подивитись на небувалу подію.

З раннього ранку, хвилюючись, чекали появи Вільгельма. Нарешті на горизонті, за островом Нарген, показалися димки німецької ескадри. Назустріч їй негайно рушили яхти і крейсер "Светлана". Туди ж, везучи знатних глядачів, попрямували і кілька приватних пароплавів, красиво прибраних зеленню.

О восьмій годині всі наші кораблі прикрасилися прапорами. Здалеку долітали постріли обмінних салютів. А через дві години судна уже наближались до рейду. До складу німецької ескадри входили: броненосний крейсер "Принц Генріх", крейсер "Німфа", міноносець "Слейпнер" і яхта "Гогенцоллерн". Всі вони красувались білим офарбленням. Вільгельм устиг уже пересісти з власної яхти на російську, і тепер

обидва імператори стояли на містку "Штандарта".

Кожен наш корабель, оповившись пороховим димом, відсалютував на честь кайзера тридцять одним пострілом. Гуркіт стояв, наче на війні. На флагманських суднах і яхтах гриміли оркестри: німці грали російський гімн, наші — німецький. На містках російських і німецьких суден зібрались офіцери в пишних убраннях, парадній формі, а на верхніх палубах, вздовж бортів, розташувались фронтом матроси в білих з синіми комірами форменках. Частина команди обліпила ванти, ці канатні драбини, що ведуть на щогли, а на "Первенце" і "Кремле" — судна з парусним оснащенням — матроси забрались на реї, вистроївшись на них у шеренгу. Звідусіль, перекочуючись, лунало голосне "ура!".

По обіді, годині о третій, на кораблях учбово-артилерійського загону прапори розцвічування були спущені. Офіцери переодяглись у звичайну форму. Всі приготувались показати височайшим особам своє артилерійське вміння.

Обидва імператори прибули на крейсер "Минин". Разом з ними з'явилися принц Генріх і шеф нашого флоту, великий князь Олексій Олександрович, управляючий морським міністерством Тиртов, німецький морський міністр Тірпіц, адмірала і чини обох імператорських почтів. Ніколи ще на борту нашого судна не було стільки знатних осіб.

Весь наш загін, знявшись з якоря, пішов на маневри і стрільбу.

На містку було тісно. Крім прибулих гостей, тут були присутні командир судна і адмірал Рожественський із своїм штабом. Я теж стояв там, притулившись у куточку. На моєму обов'язку лежало стежити за падінням снарядів і відзначати в зошитах недоліти, перельоти і попадання.

Микола був у формі німецького адмірала. Вільгельм, навпаки, одягнувся у форму російського адмірала з голубою андріївською стрічкою. Наш маленький цар великої держави в присутності свого колеги лишався в тіні. Увагу всіх привертав кайзер. Незвичайно високі каблуки збільшували його середній зріст, а груди його випиналися колесом, очевидно, від вати, закладеної під мундир у великій кількості. Він був досить ставний, мав незвичайну військову виправку, упевнену ходу.

Ліву руку, що погано діяла і була коротша від правої, він закладав за борт адміральської форми, ховаючи цим свою фізичну ваду. Часом з такою ж метою Вільгельм, змінюючи позу, спирався лівою рукою на ефес шаблі. Коли він розмовляв з царем своїм високим тенором, то його губи з правого боку злегка сіпались. Шрам на щоці, густі, зухвало підняті вгору вуса, що наче рогачем підпирали прямий м'ясистий ніс, великі в темних віях очі, що твердо дивилися з-під трикутного морського капелюха, а також уся його зовнішність, його манера триматися, — все це надавало йому вигляду лютої войовничості.

Серед цих знатних осіб я почував себе так, як може почувати себе людина, що вилізла на верхів'я високого дерева, на тонкі й ненадійні гілляки. Припустишся найменшої необачності — полетиш сторчголов униз. Нервовий холодок пробігав по спині. Обмундирування на мені було акуратно пригнане, це я перевіряв сотню разів, і

сам я був весь підтягнутий. І все-таки не переставала тривожити думка: а що як одірветься гудзик од штанів, розстібнеться ремінець або повернуся не так, як належить. Що тоді зі мною зроблять?

Кораблі учбово-артилерійського загону, маючи бойовими прапорами, проробляли еволюції. Красиву картину являли вони собою, коли робили всякі повороти, стаючи то в стрій кільватерної колони, то в стрій фронту. Ці грандіозні плавучі фортеці марширували на воді з такою легкістю, як взвод солдатів на суші.

Загриміли гармати. Спочатку стріляли по щитах, поставлених на острові Карлос, а потім — по щитах, буксированих міноносцями.

Рожественський, здавалось, не помічав ні царя, ні кайзера і тільки напружено стежив за своїми кораблями. Іноді покрикував:

— Частіше стріляти!

А коли помітив, що одне судно зробило якусь помилку, то, як звичайно, розсердився і, незважаючи на присутність високих осіб, викинув за борт бінокль. Капітан 2-го рангу Клап'є де Колонг подав йому свій. Цар, помітивши це, посміхнувся.

Три години тривали маневри і стрільба. Цього разу влучали в ціль краще, ніж звичайно. Принаймні всі щити були збиті, що мене дуже здивувало.

Після закінчення маневрів і стрільби Вільгельм, вітаючи свого колегу, сказав:

— Я був би щасливий, коли б у мене у флоті були такі талановиті адмірали, як ваш Рожественський.

Це він говорив у присутності Тірпіца, який був тут же. Звичайно, Вільгельм хитрував, але Микола повірив йому і, цінуючи його думку, почав щасливо усміхатися. Він спочатку розцілував шефа нашого флоту, великого князя Олексія Олександровича, а потім — Рожественсько-го. Адмірал, в пориві вірнопідданських почуттів, нагнувся, підхопив царську руку і міцно припав до неї губами, але тут же випрямився і, бажаючи посилити враження, справлене на коронованого повелителя, твердо заявив:

— От би коли нам повоювати, ваша імператорська величність. Негайно ж височайшим наказом Рожественський був зарахований до почту його величності.

А ввечері, коли писарі з міноносців приїхали до нас за поштою, ми дізнались від них про цікаві новини. Вони розповідали, ніби буксировані щити були, як то кажуть, зшиті на живу нитку і падали від струсу повітря, коли близько біля них пролітав снаряд, а на острові Карлос щити були укріплені так погано, що падали від осколка або каменя, який попадав у них.

Виходили на стрільбу і вночі. А другого дня висаджували десант на берег. Потім влаштовували навчальний бій, в якому один загін суден нападав на другий.

Свята тривали три дні. Вночі регельський рейд являв собою казкове видовище. На мачтах імператорських яхт горіли вогнями штандарти. Всі судна, як наші, так і німецькі, були ілюміновані. На деяких борти були обведені блискотливими пунктирами. На інших андріївський кормовий прапор був зроблений з електричних лампочок. Вирізнявся флагманський крейсер "Минин" — над ним повисли вогненні вензелі >У і

Н.. увінчані червоними коронами.

Обидва імператори, здавалося, змагалися один з одним в своїй щедрості. Вільгельм подарував цареві золоте письмове приладдя. Микола не лишився в боргу і в свою чергу подарував своєму колезі золотий боярський шолом, прикрашений коштовним камінням. Не обійшли увагою і адміралів: їх нагородили різними орденами.

Годині о четвертій пополудні 26 липня німецька ескадра знялась з якорів і пішла в море під вигуки "ура" і прощальний салют, що загримів з обох боків. Яхта "Штандарт" пішла проводити дорогих гостей. Коли німецька яхта "Гогенцоллерн" підходила до острова Нарген, на щоглах її звився сигнал за міжнародним зводом:

"Адмірал Атлантичного океану вітає адмірала Тихого океану".

На "Штандарті" не зразу зрозуміли зміст цього сигналу. Потім підняли у відповідь прапори, які означали:

"Ясно бачу".

І ще додали, з наказу царя:

"Дякую. Бажаю щасливого плавання".

Лукавий був Вільгельм. Сигнал його треба було розуміти так: себе він у майбутньому вважає за адмірала Атлантичного океану, а нашому цареві радить стати адміралом Великого океану. Микола ще раз повірив своєму другові. З того часу у нас на Далекому Сході почалось гарячкове пожвавлення. Саме на регельському рейді у царській голові дозріла ідея війни з Японією. Тут же кайзер дістав згоду Миколи на зайняття китайського порту Ціндао.

В результаті цього побачення двох імператорів пощастило і Рожественському. Незабаром він став начальником Головного морського штабу.

На цій посаді йому довелося пробути до того часу, поки його призначили командуючим 2-ю Тихоокеанською ескадрою.

ЙДЕМО В ЛІБАВУ

За ніч ескадра далеко просунулася в море.

Ранок наступного дня на "Орле" почався звичайним порядком, установленим однаково для всіх військових суден: рівно о п'ятій годині над люком верхньої палуби просвистала дудка, а слідом за нею залунав знайомий голос вахтового унтер-офіцера:

— Вставай! Койки в'язати!

На броненосці в жилих його приміщеннях, там, де спали матроси, пролунала ця команда, повторювана палубними старшинами. Вигуки супроводилися лайкою, добірною і міцною, як спирт. Вся жила палуба вмить заворушилася, загомонила людськими голосами. Швидко, наче ошпарені окропом, люди викидалися із своїх підвісних койок, зіскакували з рундуків. Треба було поспішати, щоб за короткий час устигнути одягтися, а потім, загорнувши постіль в парусинову койку, акуратно зашнурувати її, надавши їй форми кокона.

Через десять хвилин чулась інша команда:

— Койки нагору!

Сотні людей кинулись до вихідних трапів, випереджаючи один одного. На верхній

палубі вони розсипались вздовж коечних сіток, вкладали в них койки, номерками назовні. Тим, що запізнились, перепало від начальства.

Після цього бігли до спільних умивальників, схожих на довгі жолоби, з безліччю кранів над ними. Тут було тісно. Штовхаючи один одного, нашвидку споліскували обличчя забортною солоною водою.

— На молитву!

Від цього заклику, наче від батога, багато матросів намагались ухилитися, ховаючись по різних відділеннях. Ті, що лишились, зібрались на верхній палубі. З'явився священник, отець Паїсій, і затягнув "Отче наш", йому помагали сотні голосів. Щоранку ми співали так молитви, перед цим наслухавшись страшенної лайки і самі вдосталь налаявшись.

Півгодини призначалося на сніданок. Оскільки свою порцію вершкового масла кожен одержував окремо, а трьох фунтів хліба вистачало всім з лишком, то з їжею і питтям чаю не квапилися. Можна було побалакати і посміятись. Дехто, скінчивши снідати, задумано дивився на море, на кораблі, що йшли по ньому.

Навкруги було сумно і сіро. З невеликими перервами сіявся дрібний дощ. Холодний вітер колихав море. Часом наповзав туман, скорочуючи відстань видимості.

Ескадра наша, построена в дві кільватерні колони, йшла вперед, до мутного горизонту. До правої колони входили броненосці: "Князь Суворов", "Император Александр III", "Бородино" і "Орел", транспорт "Камчатка", що являв собою плавучу майстерню, крейсери: "Аврора", "Светлана", "Алмаз". Ліву колону складали броненосці: "Ослябя", "Сысой Великий" і "Наварин", крейсери: "Адмирал Нахимов" і "Жемчуг" і транспорт "Анадырь". Крім того, за останніми весь час тримались міноносці: "Бедовый", "Блестящий", "Быстрый", "Буйный", "Бравый", "Бодрый" і "Безупречный". Але зараз ці міноносці, згідно з розпорядженням командуючого, відділились від ескадри і, користуючись перевагою в ході, почали випереджати її. Незабаром вони сховалися за горизонтом.

На щоглах флагманського корабля "Суворов" раз у раз звивалися сигнали. Всі інші судна негайно повторювали їх, підіймаючи у себе такі ж прапори. Броненосець "Бородино", який ішов попереду нас, чомусь часто рискав вправо і вліво, за що дістав від командуючого догану.

З сьомої години ранку на "Орле" почалось прибирання. Мили палубу, чистили мідні частини, скрізь витирали пил. За роботою наглядали вахтові: начальник, офіцер і унтер-офіцери.

Цього разу за вахтового офіцера був молодий мічман, світлий блондин, прозваний матросами Воробейчиком. Обличчя у нього було ніжне, хлоп'яче, з безтурботно сірими очима під виблискуючим склом пенсне. Маленький і метушливий, він швидко випалював слова і весь час крутився, з'являючись то на містку, то на палубі, і задерикувато покрикував на матросів штучним басом.

— Рвань капустяна! Ви не працюєте, а тільки повітря псуєте на кораблі. Треба як слід лопатити палубу.

йому важко було догодити. Кричав він без пуття, часом пускав у діло кулаки. Матроси ненавиділи його і бурчали на його адресу:

— Розцвірінькався наш Воробейчик.

— Найнікчемніша птиця на світі.

— Горобцеві належить в кінському гною копатися, а він при кортику ходить і наказує.

Не такий був вахтовий начальник, лейтенант Славінський, і своїм характером і зовнішнім виглядом. Помірного зросту, кремезний, він за всяких обставин не втрачав душевної рівноваги, а його обличчя, рудувате, засіяне веснянками, завжди зберігало вираз цілковитого спокою, його вважали за тямущого офіцера.

Як належало, через три чверті години прибирання на кораблі було закінчено. Ніщо не давало приводу ні старшому офіцерові, ні командирові до чого-небудь прискіпатись. Переконавшись у цьому, Славінський крикнув:

— Боцмане, рапорт!

Кондуктор Саєм, цей бувалий, сорокалітній морський вовк, був поблизу. Твердими кроками він попрямував до вахтового начальника, на ходу підкручуючи свої густі вуса. Зупинився. Різко підкинув праву руку до козирка, а лівою передав написану рапортичку і заговорив:

— Ваше благородіє, на ескадреному броненосці "Орел" перебуває... Далі він перерахував відомості з рапортички — скільки на судні

команди, скільки хворих і арештованих, скільки тонн вугілля, на який час вистачить прісної води і машинних матеріалів.

Вахтовий начальник наблизився до старшого офіцера Сидорова і, передаючи йому рапортичку, повторив усе, що чув від боцмана. •

За п'ять хвилин до восьмої години, коли на щоглах "Суворова" знявся сигнал, "приготуватись до підняття прапора", він голосно вигукнув розпорядження:

— Караул, горністи і барабанщики нагору! Команда нагору повахто-во у фронт! Дати дзвінок в кают-компанію!

Церемоніал тривав.

На палубі вишикувались: караул, горністи і барабанщики на лівих шканцях, офіцери на правих, команда на шкафуті повахтово.

В той же час посильний побіг доповісти командирові, що до підняття прапора все готове, і коли капітан 1-го рангу Юнг з'явився на палубі, вахтовий начальник скомандував:

— Струнко!

Відразу ж подав голос караульний начальник:

— Слухай! На кра-а-ул!

Чоловік десять матросів звичним рухом підкинули вгору рушниці і тримали їх поперед себе, як свічки, доти, доки не привітався з ними командир і доки не скомандував їм: "До ноги".

Після цього до командира послідовно почали підходити з рапортом: старший

офіцер, старший лікар і старші спеціалісти. Вислухавши їх усіх, він вітався з офіцерами, потім з кондукторами і, нарешті, з командою.

До найурочистішого акту лишалась одна тільки хвилина.

— На прапор!

А рівно о восьмій годині, намагаючись не відставати ні на одну секунду від броненосця "Суворов", гучно і протяжно, з тремтінням у підвищеному голосі, скомандував:

— Струнко! Прапор підняти!

Кормовий прапор з синім андріївським хрестом, що його підіймали сигнальніки, звиваючись, повільно повз угору до нока гафеля. В цей час рушниці брались "на караул", всі офіцери й команда знімали кашкети, горністи і барабанщики грали "похід", унтер-офіцери протяжно треллю свистали в дудки, а баковий вахтовий відбивав вісім склянок. З флагманських кораблів долинала музика духового оркестру.

Церемоніал кінчився. Г

— Команді розійтись! Караул, вниз!

Нова зміна стала на вахту. Почались суднові роботи і навчання за спеціальностями. Це тривало дві з половиною години, доки з містка не оповістили:

— Закінчити всі роботи! В палубах прибратись!

В камбузі кок готувався подати начальникові пробу командного обіду. В блискучу нікельовану миску він налив супу, підкрасив його наваром янтарного жиру, заправив сметаною, позиченою в офіцерського повара, і поклав у нього краще м'ясо, нарізане рівними шматочками. Хоч така їжа була взята із спільного казана, але вона дуже відрізнялася від тієї, яку давали матросам. Коли на нікельований піднос було поставлено миску з супом, тарілку з шматочками хліба, сільницю з сіллю, покладено ложку і салфетку, кок спішно почав переодягатись у білий фартух і такий самий ковпак. Рівно через п'ятнадцять хвилин в камбуз заглянув старший боцман Саєм і запитав:

— Проба?

— Готова, пане боцман.

Здоровань кок, тримаючи поперед себе піднос, вийшов із камбуза і в супроводі боцмана попрямував на передній місток. Схвильований, він ішов повільною ходою, з таким урочистим виглядом, наче ніс святі дари. Боцман, піднявши руку до козирка, доповів вахтовому начальникові, лейтенанту Павлінову:

— Проба готова, ваше благородіє!

При цьому обов'язково мусив бути присутнім старший офіцер. Такий порядок був на всіх військових суднах. Лейтенант Павлінов, повернувшись до Сидорова, відрепортував:

— Пане капітан другого рангу, проба готова.

З ходової рубки вийшов сам командир і, вислухавши такий же рапорт від старшого офіцера, взявся до проби. Їв не поспішаючи, смакуючи, довго. Кок, тримаючи перед ним піднос, застиг у кам'яній позі. А інші троє, дивлячись на главу судна, віддавали

йому честь. На цей час на судні у кожної людини шлунок вимагав їжі. А в даному випадку збуджений апетит давав почувати себе ще більше. Вусате обличчя Сидорова виражало одне запитання — лишиться для нього супу чи ні? Лейтенант Павлінов, цей здоровенний мужчина, стиснув шелепи; тремтіли ніздрі його породистого носа. Кондуктор Саєм подався тулубом трохи наперед і, вирячивши очі, дивився на командира, ніби удав на свою жертву.

Капітан 1-го рангу Юнг, поклавши ложку на піднос, старанно витер вуса і сказав ласкаво:

— Суп добрий. Тільки іншим разом додавай перцю. Трошки більше.

— Єсть, ваше високоблагородіє,— відповів кок.

Після командира, додержуючи черги по чинах, взялись до проби інші, їли тією ж ложкою, витирали вуса тією ж салфеткою. Ця процедура повторювалась щодня.

Негайно ж, за розпорядженням з містка, я і старший баталер Литовський винесли з ахтерлюка на верхню палубу дві яндови з вином: одна для непарних номерів, друга — для парних. Об одинадцятій годині вахтовий начальник розпорядився:

— Свистати до вина і на обід!

Заголосили дудки капралів. Серед команди почалося пожвавлення. Одні матроси,, брязкаючи залізними укріпленнями, спускали на палуби підвісні столи, другі, схопивши мідні баки, мчали до камбуза, треті, ті, що любили чарку, поспішали до тієї чи іншої яндови, вистроюючись у чергу. Кожному належало півчарки горілки та ще півчарки ввечері — перед вечерею. Пили горілку з насолодою, покрякували і жартували:

— Ех, покотилась, рідненька, в трюм мого живота!

— Добре гріє!

— А за кордоном ром видаватимуть. Той ще кращий.

— Тримайсь, душа,— заллю тебе сорокаградусною.

— За сім років служби я цих півчарок випив у царя безліч — понад чотири тисячі.

Почався обід. Надалі ми, напевне, перейдемо на солонину, але тепер у нас зберігався запас свіжого м'яса. Належало його по три чверті фунта кожному на день. Флотський суп з великою кількістю капусти, картоплі, буряка, моркви, цибулі, забілений приправою з пшеничної муки, червоним стручковим перцем, був густий і наваристий. Тут не можна було гавити жодної хвилини, якщо не хочеш лишитись голодним. Жадібність до їжі одних переходила на інших. Біля кожного бака жваво миготіли десять ложок, проробляючи повітряні рейси від супу до рота й назад, і одночасно працювали, звучно плямкаючи, десять пар людських щелепів. Очі, спалахуючи тваринною пристрасстю, напружено дивились на середину столу, туди, звідки било в ніс приємно draжливим запахом. Мовчазні люди із спітнілими й багровіючими обличчями тільки сопли носами, справляючи таке враження, наче вони виконували непосильну роботу.

Після обіду, до половини другої, можна було відпочивати, а потім давали півгодини на чай.

Але мені було не до цього. Ескадра 29 вересня наближалась до Ліба-ви. Я дивився вперед, туди, де з'явилися піщані береги. За ними, трохи відступивши від моря, густо розкинувся ліс, похитуючись од вітру, наче важко сходячи на гору. В міру вашого наближення впливали з туманної мли будівлі порту Олександра III, фабричні труби, величезний елеватор. Поминувши плавучий маяк, ескадра зайшла за кам'яний хвилеріз і кинула якір в досить просторому аванпорті. Міноносці, що пішли вперед, стояли вже тут.

ОСТАННЯ НІЧ БІЛЯ РІДНИХ БЕРЕГІВ

Три доби минули у великій метушні. Ми довантажувались вугіллям, різним матеріалом і свіжою провізією. На деяких суднах навіть уночі не припинялась робота — виконували її при яскравому світлі дугових ламп. Погода була холодна й буряна. Море ревіло, перекидаючи хвилі через кам'яний мол. Водна широчінь звузилась, покрита хмарами, наче волохатою папахою.

Військовий порт ще не був остаточно обладнаний. Він розширювався і добудовувався. Згодом він мусить замінити собою Кронштадт і стати першим портом на Балтійському морі й головною базою нашого флоту. А поки що велике пожвавлення було лише в Комерчеській гавані. Не замерзаючи взимку, вона працювала цілий рік. Ось чому з усіх кінців Росії котилися вагони в Лібаву, підвозячи сюди експортні товари: хліб, масло, жмихи. А звідси сотні пароплавів під прапорами різних націй, наповнивши вантажем трюми, розходились по іноземних портах.

Якось увечері, бажаючи швидше ознайомитися з організацією ескадри, я почав переглядати накази командуючого. В одному з них, за № 4, був оголошений список штабних чинів, серед яких я зустрів знайоме прізвище. Це був капітан 2-го рангу Курош, зарахований до штабу як флагманський артилерист. Яке щастя було і для мене, і для інших матросів, що ні Рождественського, ні Куроша не було на нашому судні! З цими людьми я проплавав три кампанії на крейсері "Минин" і про цей час у мене залишилися найсумніші спогади.

Тоді Курош був тільки лейтенантом і займав на крейсері посаду старшого офіцера. Вище середнього зросту, довгий, він був сухий і жилий. Чорна кучерява борідка підковою охоплювала його циганське обличчя, завжди зле, хиже, з очима настороженої рисі. Півсотні офіцерів не могли б завдати стільки горя матросам, скільки завдавала їм ця одна людина. Перепочинок на судні наставав тільки тоді, коли він перепивався. Напившись п'яним, він починав плакати, розпускаючи слину, і ліз до нижніх чинів цілуватись. Декому давав гроші — від карбованця й більше. Іноді викрикував, мотаючи головою:

— Братці мої! Простіть мене. Серце моє все в ранах, в крові. Через те я такий падлюка. Мені нудно жити на світі. А не діждусь того дня, коли ви розірвете мене на шматки...

Зовсім інакше повадився Курош, коли був тверезий. Не минало жодного дня, щоб він власноручно не побив п'ятинадцять-двадцять чоловік з команди. Це було для нього якимось своєрідним спортом. Винного матроса він довго лаяв, поступово підвищуючи

голос, немовби розпалюючи себе. А потім закидав руки за спину, і це була певна ознака того, що зараз же почнеться розправа. Так робив він завжди. Довгий час я не розумів цього прийому. Матроси пояснили мені. Виявилось, на пальці правої руки він носив перстень з коштовним каменем. Закинувши руки назад, Курош повертав перстень так, щоб можна було затиснути в кулак коштовний камінь: так краще, не загубиш його. І тільки після цього падали на матроса удари.

Часом Курош вживав покарання більш витончені, з деякою дозою фантазії.

Одного разу гальванер Максим Андрійович Козирев звернувся до нього після сніданку з проханням:

— Ваше високоблагородіє, дозвольте мені сьогодні на берег.

— Чого?

— До церкви піти. У мене сьогодні день ангела. Курош перепитав:

— День ангела, кажеш?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

Курош подумав з півхвилини, а потім, немовби співчуваючи йому, промовив:

— Іди за мною.

Привів гальванера на рубку і, не підвищуючи голосу, наказав:

— Стій тут і дивися на небо. Як тільки побачиш свого ангела, зараз же повідом мене.

Козирев, не розуміючи такого розпорядження, здивовано втупився очима в старшого офіцера, а той одразу заревів:

— Я тобі наказав на небо дивитись! А ти не слухаєш!

Ударивши кулаком в підборіддя, він схопив руками голову гальванера і закинув її назад. Цілу годину Козирев стояв на рубці і все дивився на небо. Перед підйманням прапора до нього підійшов Курош і спитав:

— Бачив свого ангела?

— Аж ніяк ні, ваше високоблагородіє!

— Ну, гаразд, іди на берег.

Багато матросів на судні старались заприятелювати з коком. Від нього, коли він різав м'ясні пайки, можна було одержати кістку. Щасливець у таких випадках ховався в "шхерах" — за подвійним бортом або в якому-небудь закутку судна, щоб не попасти на очі начальству. Там на самоті він відшліфовував зубами свою здобич до блиску.

Так було на всіх кораблях, так було і на крейсері "Минин".

І от якось наш писар 2-ї статті Охlobистін дістав від кока здоровенну кістку від бичачої ноги — соковиту, з торочками м'яса, з мозком. Та не встиг він відійти від камбуза, як на нього, наче яструб, налетів Курош. Цього разу обійшлося без мордобою. Старший офіцер наказав писарю взяти кістку в зуби, а потім повів його, схопивши за вухо, на бак. Дві години винний простояв з кісткою в зубах, наче собака, блідий, не знаючи, куди сховати очі від сорому.

Нарвався і я одного разу на Куроша. Він побачив у мене книжку: "Вступ до філософії" Паульсена.

— А, ось ти що читаєш!

І почав кричати на мене, розмахуючи кулаками. Не задовольнившись цим, він вчинив у моїх чемоданах трус, і з півсотні моїх улюблених книг полетіло за борт. Але я був невинуватий. Тільки з цього часу мені довелося здобувати знання обережніше, так само, як карний злочинець добуває чуже добро,— злодійським шляхом.

Дехто з матросів пробував заявити адміралові Рожественському претензії на Куроша, але згодом вони розкаювалися в цьому.

Тоді вирішили про всі неподобства старшого офіцера написати адміралові анонімного листа. А щоб не могли встановити, чий почерк, знайшли для переписки грамотного матроса з іншого корабля. Пакет послали на ім'я начальника загону наказною кореспонденцією.

Увечері, перед молитвою, коли всі зібралися на верхню палубу, вийшов до нас сам адмірал і загорлав, потрясаючи анонімним листом:

— Хто написав цей ганебний наклеп? Вийди наперед!

З хвилину тривала на судні мертва тиша. І раптом знявся ураган лайки і реву. Адмірал погрожував повісити автора листа на реї.

І тоді зрозуміли, що ніяким шляхом не добитися нам правди.

Важко сказати, хто з них був жорстокіший — Курош чи Рожественський.

Хворобливо самолюбивий, неймовірно самовпевнений, запальний, нестримний у своїй сваволі, адмірал нагонив жах не тільки на матросів, але й на офіцерів. Він зневажав їх, убивав їхню волю, будь-яку ініціативу. Навіть командирів кораблів він всіляко третирував і, не добираючи слів, хльостав їх добірною лайкою. А ті, гарно вбрані, самі в орденах і штаб-офіцерських чинах, літні й солідні, тяглися перед ним, як школярі. Під час маневрів або стрільби учбово-артилерійського загону мені самому не раз доводилося бачити, як на щоглах нашого крейсера здіймалися прапори з назвою винуватого корабля і з додачею якого-небудь ганебного слова: "гідко", "мерзотно", "потурецькому", "по-баб'ячому". Подібний глум зносили командири не протестуючи, терпляче й мовчки, як заїжджені коні.

За весь час служби я жодного разу не бачив, щоб похмуре обличчя адмірала хоч колись засвітилося усмішкою.

Серед наших офіцерів були і передові за своїми поглядами на життя. Вони самі обурювалися такими типами, як Рожественський та Курош, але вони безсилі були спинити їхню сваволю. Отже, весь жах полягав не тільки в окремих поганих начальниках, що втратили людську подобу, а в тій системі безправ'я, яка панувала у флоті.

Мені лишалося дякувати долі, що я не попав служити на "Суворов". Наш броненосець очолював гуманний командир. Порівняно з Курошем наш старший офіцер був добряком. Щоправда, він любив покричати на матросів, полаятись, але така вже була в нього собача посада. В усякому разі, для нашого брата великої шкоди від нього не було.

Напередодні виходу з Лібави я побував у місті, куди можна було проїхати з порту

трамваєм. Тут основну частину жителів становили латиші, а до них домішувалися й інші національності — німці, поляки, євреї, росіяни. Це видно було й по церквах — поруч з готичною лютеранською кірхою стояли гарна синагога, католицький костьол. А в порту, на горі, велично височів православний собор. Жваво торгували магазини. Відвідав я знамениту кондитерську, що славилась виробництвом марципанових пряників, тортів, всяких фігур тварин, риб і птахів. Потім надумав зайти в книгарню. Коли я розглядав, стоячи біля прилавка, літературні новинки, раптом біля мене почувся голос:

— Книжки вибираєш?

Я обернувся й здригнувся. Переді мною стояв офіцер в намоклій від дощу накидці — наш інженер Васильєв. Зі слів матросів, головним чином машиністів, я вже знав про нього, як про найкращого начальника. І тепер, з-під козирка флотського кашкета, з молодого обличчя тепло дивилися на мене карі розумні очі, а під пухнастими чорними вусами грала заохочувальна усмішка. Заспокоївшись, я відповів:

— Так точно, ваше благородіє, хочу на дорогу дещо купити собі.

— Добре діло. Значить, любиш книжки?

— Є така слабкість у мене — захоплююсь читанням.

Васильєв, розпитавши, що мене найбільше цікавить з літератури, сказав:

— Коли будемо в дорозі, приходь до мене по книжки.

Таке ставлення офіцера до матроса здивувало мене і разом з тим насторожило.

— Дякую вам. Я охоче скористаюся з вашого запрошення.

Я купив останні випуски збірника "Знание" і, козирнувши Васильєву, вийшов з крамниці.

Вертаючись на броненосець, я зустрів у порту свого доброго приятеля — писаря Устинова. Рік тому я плавав з ним на крейсері "Минин", а минулої зими служив разом в екіпажі учбово-артилерійського загону. Це був кремезний хлопець, молодий моряк, дуже соромливий. Прочитавши на його кашкеті напис "Суворов" і тиснувши йому руку, я спитав: .

— Як, хіба й ти на Другій ескадрі?

— Замели.

— Що робиш?

— У штабі Рожественського служу.

— Ну, брат, я тобі не заздрю. Бути тобі без барабаних перетинок, як це сталося з багатьма його писарями.

Устинов з сумом признався:

— Так, важко служити з ним. Скажений бик. Так і жди, що візьме на роги. На нашому броненосці всім перепадає від нього. Я сиджу на секретному листуванні. Чомусь він до мене прихильний. Тільки одного разу дав такого потиличника, що я перекинувся.

— Які новини в штабі? Адже ти все знаєш. Розкажуй швидше.

— Новини не дуже веселі. Морський технічний комітет повідомляє, що з

броненосцями типу "Бородино" треба бути особливо обережними: мають зовсім малу остійність. При такій перевантаженості вони без війни можуть перекинутись догори кілем, коли маху даси. Навіть моторошно було читати папір про це. В ньому цілий перелік іде, яких заходів треба вживати, щоб уникнути катастрофи.

Я сказав:

— Попереду у нас довга дорога. Давай, друже, зустрічатися частіше А то дуже тоскно.

Устинов озирнувся навсібіч і таємниче повідомив:

— Коли б нам не скоротили цю дорогу.

— Хто? Чому?

— У штабі одержано відомості, що японські міноносці чекають нас у датських протоках. Адмірал ходить —хмара хмарою. Штабні чини теж стривожені.

Ми поговорили ще трохи і, попрощавшись, розійшлись. Він поспішав на пошту, а я — на своє судно.

Виявилось, що аванпорт для наших броненосців не досить глибокий, а кам'яний мол погано захищає нас од вітру і хвиль. Деякі кораблі, повертаючись на канатах, приткнулись до мілини. Тому командуючий після полудня, незважаючи на погану погоду, почав виводити ескадру на зовнішній рейд.

Увечері на "Орле" служили молебень. Офіцери й команда зібрались в жилій палубі перед збірною церквою. Рудобородий священник з монахів, отець Паїсій, надтріснутим голосом виголошував слова молитви, хор з матросів співав. Молилися, стоячи навколішки, "за болярина Зиновія (Рожественського) та дружину його".

Настрій у всіх був похмурий. Чутка про близькість японських міноносців якимсь чином докотилась і до нашого броненосця, дійшла до команди. Багато хто думав, що, може, нас зараз висадять у повітря тут же, на рейді. В розмовах почувалася пригніченість.

Ніч була темна. Завивав вітер у снастях, хрипко били хвилі в борти, скриготіли якірні канати. Біля дрібної артилерії вартували комендори й офіцери. Сторожові судна світили прожекторами, а на'щоглах ескадри спалахували вогні сигналів.

Цієї ночі я довго не міг заснути, перевертаючись з боку на бік на своїй підвісній парусиновій койці. Більшість електричних лампочок були виключені, а ті, що горіли, мало давали світла. Навколо мене і по всій жилій палубі, на відстані одна від одної в якихось пів-аршина, білили ряди підвісних койок, прив'язаних до бімсів. На них спали матроси. В сутінках здавалося, що це не койки висять на шкертросах, а тримаються на стелі своїми щупальцями якісь дивно мовчазні, з випнутими вниз животами, довгі створіння, що подекуди шумно сопуть носами. Броненосець погойдувався. В голові безсило билися думки, намагаючись забігти наперед і вгадати долю ескадри. Потім чомусь уявлявся Курош, який б'є себе в груди кулаком і з плачем кається в своїх злочинах3.

ДАЛЕКА ПУТЬ

3 ранку 2 жовтня наша ескадра, розбившись на чотири ешелони, почала послідовно

зніматися з якоря.

По обіді з лібавського рейду вийшов останній ешелон, в якому був і наш броненосець. Вистроїлись двома кільватерними колонами: в правій — "Суворов", "Александр III" і "Бородино"; в лівій — "Орел", транспорт "Корея" і рятувальний буксирний пароплав "Роланд"*. Ішли не поспішаючи, роблячи не більше десяти вузлів.

. Учора, стривожене вітром, шаленіло море, а сьогодні воно тільки брижилось. Низьке і сіре небо проводжало нас сльозами дрібного дощу. Матроси, що були на баку, тоскно оглядались назад. За горизонтом зникав останній російський порт.

— Не скоро тепер побачимо рідний берег,— сказав гальванерний старшина Степан Голубев, що любив співати зворушливі романси і грав на гітарі, і на його широкому обличчі, наче від подиву, підвелися брови.

Другий гальванерний старшина Микола Романович Козирев, вузькогрудий і завжди зігнутий, з сухим рябуватим обличчям, знавець російської і всесвітньої історії, що ніколи не сумував, весело промовив:

— Так, місяців через п'ять, не раніше.

— А може, і зовсім не доведеться походити по російській землі,— невдоволено озвався похмурий гальванер Алференко.

Всі троє були мої друзі. Розмовляючи з ними, я зрозумів, що вони вже знайомі і з нелегальною літературою. Це були хороші й надійні товариші.

Тут же був і мій давній знайомий, з яким я плавав на крейсері "Минин", кочегар Бакланов. Він був надзвичайно лінивий і брудний, славився тим, що міг, забравшись кудись за подвійний борт, проспати тридцять годин підряд. Незважаючи на свій низький зріст, він важив близько шести пудів,— такий був широкий. Спадистий лоб з гулями під густими бровами, широкий ніс сідлом, заплилі і насмішкуваті очі, презирливо вивернуті товсті губи, велике й тупе, наче поліно, підборіддя — всі ці риси вирізняли його обличчя з загальної маси. Незважаючи на свою незграбність і малі затрати енергії, він був ненажера і завжди скаржився:

— Казна від голоду не дасть померти, але й не нагодує досхочу. Я ніколи не забуду випадку, що стався з ним три роки тому. На

верхній палубі крейсера "Минин" він зустрівся з Рожественським. Бакланов давно змінився з вахти, але, як звичайно, був брудний. Адмірал розлютився і, покликавши двох вахтових унтер-офіцерів, наказав їм:

— Вимити це опудало! Та гарненько! Не шкодувати ні соди, ні мила! І піском продаїти його!

Кочегара схопили, роздягли догола і облили з шланга водою. Потім чотири здоровенні матроси взялися змивати з нього бруд. Натирали, не шкодуючи сили, піском голову, шию, обличчя, вуха і всі інші частини тіла. Кочегар вертівся, кректав, морщився. Знов поливали його з двох шлангів, струмені яких били так сильно, що він ледве тримався на ногах; знов починали надраювати його піском, як мідяшку, стираючи на ньому шкіру майже до крові. Після цього мили ще з милом і содою. Через півгодини його не можна було впізнати: таким чистим і з такою тонкою та ніжною

шкірою він, напевне, був тільки в перший день свого народження.

На "Орле" у кочегара був нерозлучний земляк, мінер на прізвисько Вася Дрозд. Так прозвали його за те, що він складав віршики і сам співав, їх як пісні. Правда, вірші його були слабенькі, сентиментальні, з сльозою, але матросам вони подобались. Довгоногий, з великою вихростою головою, він ходив, трохи горблячись, наче носив на собі тяжкий вантаж. Характери в обох були зовсім різні: один був надто лінивий, махнув на все рукою, другий — надто гарячий, мріяв завоювати життя. Виходячи вони на бак, здавалося, лише для того, щоб обов'язково полаятися між собою.

І тепер кочегар Бакланов, сидючи із своїм другом на виступі двадця-тидюймової башти, сказав:

— Ідемо, Дрозд, в чужі моря.

— Ну то й що ж?

— Співай відхідну.

— Чому відхідну?

— Вб'ють тебе японці.

— А тебе?

— Мене ні. А тебе смерть вподобала. Бачу це по твоїх очах. Вася Дрозд вибухнув лайкою.

Але кочегар Бакланов був байдужий і, як завжди в таких випадках, поставив своєму другові несподіване запитання:

— Скажи, Дрозд, скільки в хвості у чайки пір'їн?

— Цього не знаю, але зате знаю інше: під хвостом у неї більше розуму, ніж у тебе в голові.

— З дурня на службі менше питають. І навіщо нашому братові розум потрібен? Все одно адміралом не зроблять.

Інші тихо розмовляли про каверзи японців: через день або два ми обов'язково зустрінемося або з їхніми підводними човнами, або з міноносцями.

За кормою танула остання смужка російської землі. Кінець. Безпосередній зв'язок з батьківщиною урвався надовго. Хто з нас і яким шляхом повернеться назад?

О пів на другу з містка розпорядились: Команда! Чай пити!

А о другій годині пробили сигнал "дроб-тривогу".

Почалось артилерійське навчання. Команда бігом ставала на свої місця. Обслуга гармат, як баштових, так і казематних, кинулась до своїх гармат. Квапливо знімали з них чохли, з дульної частини виймали пробку, ставили на місце приціл. Інша частина людей, відкривши бомбові погреби і крют-камери, швидко спускалася вниз, на саме дно судна. В цих приміщеннях було душно і жарко, матроси скидали з себе сорочки, щоб вільніше було працювати.

Для 75-міліметрової артилерії були окремі погреби. Тут патрони зі снарядами вантажились в особливі бесідки, які по елеваторній трубі підіймалися нагору, до гармат. Нагорі обслуга подачі, вийнявши патрони з бесідки, клала їх рядком на брезент. Комендор, хазяїн гармати, наказував:

— До заряду!

Замковий номер обслуги відкривав затвор гармати, а піднощик вкладав патрон із снарядом в казенну її частину.

— Замок! — наказував хазяїн гармати.

Замковий номер закривав замок і кидав застережливе слово:

— Туйсь!

У нас на кораблі намагалися навчитися керувати артилерією з бойової рубки по циферблатах. Такі прилади були в кожній бойовій башті, в кожному казематі і в батарейній палубі. Різні стрілки на них, пересуваючись за допомогою електричного струму, показували початок або припинення стрільби, напрям стрільби, відстань до ворожого судна і рід снарядів, які треба було застосовувати.

Коли гармата була готова до пострілу, хазяїн її, глянувши на циферблат, наказував:

— Приціл вісімнадцять кабельтових, цілик сорок п'ять! Установник прицілу встановлював приціл і цілик на вказані цифри. Хазяїн гармати, орудуючи підймальними поворотними механізмами,

наводив свою гармату на той чи інший предмет і стріляв, спочатку крикнувши:

— Плі!

Але цього разу не стріляли, бо це було тільки навчальне заняття. Гармату зараз же розряджали, а потім знов починалось таке саме тренування людей, що обслуговували артилерію. Все це робили під наглядом офіцера — плутонгового командира.

Далеко складніша робота відбувалася в цей час у баштах. Тут від людей вимагалось більше знань. Насамперед — що таке дванадцятидюймова башта? Це — громіздка споруда з досить тонким устаткуванням. Через усі палуби, починаючи з верхньої, прорізаний широкий колодязь, що спускається майже до самого дна судна. На рівні верхньої палуби цей колодязь прикритий платформою, яка може обертатися навколо своєї осі і на якій установлені станки для гармат. Платформа, гармати і станки обведені товстими броньовими стінами з кращої сталі. Утворене приміщення і зверху було вкрите броньовими плитами. Таке замкнуте з усіх боків приміщення має лише особливі отвори — амбразури для дул гармат і невеликі щілини для оптичних прицілів. Вхід до башти розташований з протилежного від гарматних амбразур боку і закривається товстими сталевими дверима. Вниз, спускаючись через колодязь, проходить прикріплена до платформи труба, через яку подають снаряди і заряди до гармат. Сам колодязь теж захищений нерухомими броньовими плитами. В середині башти і подавальної труби розміщені численні і дуже складні механізми, що працюють за допомогою електричних двигунів (на деяких суднах — гідравлічних). Ці механізми виконують такі функції: вони обертають башту разом з гарматами, які внаслідок цього мають горизонтальну наводку; вони переміщують гармати в вертикальній площині, надаючи їм той чи інший кут підвищення; вони повинні підіймати до гармат снаряди і порохіві заряди; вони відкривають і закривають гарматні затвори; вони виконують роботу безпосереднього зарядження, вштовхуючи в гармату снаряд і порох.

Під баштовим колодязем, на самому дні судна, в бомбовому погребі і крют-камері,

що з'єднані між собою дверима, зібралось чоловік сорок матросів. Кипіла робота. Обслуга подачі поспішала брати зі стелажів двадцятипудові снаряди, хапаючи їх храпами візка, що пересувався по рейці на стелі, потім підвозили їх до гарматних зарядних столів і вкладали у верхні гнізда. В той же час інші діставали зі стелажів крьюйт-камери півзаряди бездимного пороху і теж підвозили до зарядного стола, але вкладали їх уже в нижні гнізда. Два такі півзаряди вагою в десять пудів ішли на один постріл. Потім, коли зарядний стіл був навантажений, він з допомогою лебідки, гуркочучи, підіймався вгору в башту і зупинявся так, що вісь снаряда і вісь гармати ставали на одній лінії. На цей момент замок гармати був уже відкритий. А далі лунали ті самі команди і відповіді, які можна почути і при дрібній артилерії. Тільки клопоту тут було більше. Башту з двома гарматами обслуговували чоловік двадцять п'ять. І кожен з них виконував свій номер чітко послідовно, повертаючи той чи інший важіль або натискаючи на яку-небудь рукоятку, щоб привести в дію механізми.

Керував усім офіцер — баштовий командир. Він стежив за загальним ходом всіх робіт, а також мав вираховувати по таблицях стрільби величину цілика, беручи до уваги швидкість ходу свого і ворожого корабля, курсовий кут, силу вітру, деривацію. Діставши потрібні дані, він дивився на позначки циферблата і потім уже командував:

— Приціл сорок кабельтових, цілик сорок вісім!

Коли гармата була заряджена, комендор-навідник в свою чергу командував:

— Від башти геть! Башта вправо! Башта вліво! Трохи вище! Трохи нижче! Ще трошки нижче!

Обслуга поворотних та підйимальних механізмів безупинно працювала.

— Залп! — гучно і завжди з тривогою в голосі викрикував нарешті комендор-навідник.

В цю мить мав пролунати постріл, але його не було, бо гармати заряджались не справжніми снарядами й зарядами, а тільки болванками.

Під час навчання баштовий командир, хвилюючись, кричав і лаявся:

— Знову, негідник, приціл неправильно встановлений! Треба п'ятнадцять, а в тебе п'ятдесят чотири. Цілик теж набрехав.

Траплялось, що замість того, щоб повернути башту ліворуч, її повертали праворуч. І знову чулись роздратовані вигуки:

— Куди, куди поїхав? Що за телепень! Не може правої руки відрізнити від лівої! Про що ти думаєш? На бак після роздачі койок! Там ти провітришся і помрієш!

У наших артилеристів не було достатнього тренування, і тому весь час траплялись затримки, прорахунки, перебої. Збивало з толку ще й те, що серед гарматної і баштової обслуги були і молоді матроси, і запасні, одні не скінчили спеціальної школи, а другі встигли забути свою практику, і крім того, система гармат та установок тепер була нова, не та, яку вони вивчали раніше. Погано йшло навчання і в батареїній палубі біля дрібних гармат.

У нас було коло двохсот чоловік артилерійської команди. Все питання тепер зводилося до того, чи зуміють вони повною мірою опанувати свою спеціальність до

зустрічі з японцями. Адже морська битва — це змагання артилерії. Уявімо собі, що сили тієї і другої сторони будуть рівні — у нас десять бойових кораблів, стільки ж і в противника. Але японці можуть стріляти вдвічі швидше, ніж ми, та ще влучність їх переважатиме нашу вдвічі. Що тоді вийде? Сила противника порівняно з нашою стане більшою вчетверо,— інакше кажучи, десять його кораблів немовби перетворяться в сорок. Ми неминуче будемо розгромлені.

Буваючи в баштах, я не раз замислювався над тим, до яких удосконалень дійшли люди, винаходячи знаряддя руйнування. Зовсім інакше стоїть Справа з землеробськими знаряддями. Від мотики ми перейшли тільки до сохи, від сохи — до плуга. Мізерний прогрес! До цього часу нашу широчезну російську землю обробляють найпримітивнішими знаряддями, які вживалися в епоху Івана Грозного, тоді як знаряддя руйнування безупинно замінюються новими, кращими, і ті з них, що застосовувалися п'ять років тому, вже вважаються застарілими. Тепер дванадцятидюймовий снаряд в момент викидання з дула розвиває колосальну роботу, її вистачило б на те, щоб підняти на кілька футів цілий броненосець. Невже і в майбутньому людський розум буде скерований головним чином на нищення та вбивства?

О пі в на шосту з містка розпорядились:

— Закінчити всі роботи. На палубах прибрати!

А через півгодини засвистали дудки на вино і вечерю. їли гречану кашу з маслом. Трудовий день закінчився. Можна було співати пісень і веселитись.

За п'ять хвилин до заходу сонця було викликано нагору у фронт караул, горністів і барабанщиків, офіцерів і обидві вахти команди. Потім з тими самими церемоніями, з якими вранці підняли кормовий прапор, тепер спустили його. Це сталося в той момент, коли зайшло сонце. Горністи і барабанщики заграли "на молитву". Караульний начальник скомандував:

— На молитву! Кашкети геть! Барабанщик прочитав "Отче наш".

По команді "Накрійсь!" наділи кашкети, простояли ще якийсь час, поки командир прийняв рапорт від старшого офіцера, і розійшлись. Засвітилися вогні: відмітні, топові і гакобортні. Наставала ніч.

Через два дні ескадра зупинилась біля острова Лангеланд. За цей час на деяких суднах сталися поломки: на броненосці "Сысой.Великий" поламалися шлюпбалки, те саме сталося і на "Жемчуге"; на "Роланде" лопнула головна живильна труба. Міноносець "Быстрый", наблизившись для переговорів до "Осляби", навалився на його борт. В результаті невдалого маневру він пом'яв собі форштевень, зіпсував мінний апарат і дістав підводну пробоїну.

Посвіжів вітер, а вночі розгулявся шторм. Але до ранку 5 жовтня все стихло. Разом з світанком Лангеланд поволі звільнявся від туману, наче скидаючи з себе серпанкові шати.

День обіцяв бути теплим. Почали вантажити вугілля.

Криголам "Ермак" і пароплав "Роланд" пішли вперед тралити путь перед ескадрою.

Перша спроба, однак, не вдалася. З самого ж початку тралери, невдало маневруючи, порвали трал.

ГУЛЛЬСЬКИЙ ІНЦИДЕНТ

В датських водах, біля миса Скагена, 7 жовтня ескадра стала на якір і почала вантажити вугілля. Тут Рождественський одержав телеграму, яка сповіщала про підвищення його в віце-адмірала з наданням звання генерал-ад'ютанта. А через півтори доби сталась подія, що прошуміла на цілий світ.

О другій годині того самого дня з флагманського судна було дано розпорядження негайно припинити роботу і приготуватись іти далі. Серед офіцерів і матросів почались таємничі розмови пошепки, з переляком в очах. Виявилось, така поспішність була викликана тривожними чутками про наближення до нас підозрілих міноносців.

Командуючий ескадрою вжив найсуворіших заходів для охорони своїх суден. Ескадра була поділена на шість загонів, і кожен з них ішов під керівництвом того чи іншого начальника.

Шостий загін становили наші чотири найновіші броненосці, які йшли в супроводі транспорту "Анадырь". Ми й на цей раз знялися останніми,

О восьмій годині вечора, коли вже стемніло.

"Иаварин" доповів, що бачить два повітряні шари. На "Орле" пробили бойову тривогу. Люди кинулися на свої місця. Задраїли всі двері

1 люки. На палубі і зрізах, щоб вільніше було стріляти, прибрали вельботи, звалили шлюпбалки, тентові і леєрні стояки. Біля кожної гармати, зарядивши її, вартували артилеристи. Йшли з погашеними вогнями.

Ніч була тиха. Безхмарна височінь переливалась золотими гронами сузір'їв. Усе вище підіймався місяць, і срібне світло його розстиалося по рівній поверхні вод. Море зачаровано мовчало. В таку ніч тільки б мріяти про щастя, а ми були в душевній тривозі. Сотні очей пильно дивилися навкруги, підозріло проводжали кожний зустрічний пароплав, намагаючись визначити, чи не ворог це наближається...

Я стояв на верхній палубі, і в моїй голові мимохіть виникали питання: невже ворог і тут, так далеко від своєї бази, може напасти на нас? Як йому ховатися на цій битій дорозі, де ходить багато суден дружніх нам націй? Що це за такі всюдисущі японці? Розумом я не вірив в їхню присутність у цих водах, але на судні офіцери і команда з хвилини на хвилину чекали нападу. Нерви були такі напружені, що всякий птах, який пролітав над нами, міг здатися нам повітряним шаром.

Боцман Воеводін, звертаючись до мене, журився:

— Даремно одіслали вперед усі міноносці та бистрохідні крейсери. Треба б хоч парочку залишити при собі. В разі з'явиться яке-небудь підозріле судно — зараз же послали б їх розвідати. І як це наш командуючий не догадався, га?

— Значить, так треба. Йому видніше, що робити,— відповів я.

— Так-то воно так, та тільки буває, що й на сонце затемнення знаходить.

Біля правого борту, навпроти ростр, зібралось кілька матросів. Серед них був кочегар Бакланов. Розмовляли насторожено, наче змовники. Один новобранець,

злякано озираючись, все розпитував про підводні човни. Бакланов пояснював йому, надаючи своїм словам якомога більше таємничості:

— Ніяк не побачиш його, човна того. Під водою, клятий, підкрадається. Може, вже зараз підходить до нас, може, навіть міну пустив. Трахне — і враз тобі могила.

— Невже враз? — спитав новобранець тремтячим голосом і, витягши шию, почав дивитись за борт.

В цей момент Бакланов над самим його вухом вигукнув різко і уривчасто:

— Ха!

Матроси шарахнулися вбік. А новобранець, скрикнувши, гепнув на палубу, а потім, схопившись, безглуздо закрутив головою. Бакланов розсміявся:

— Ех, вояки! Навіть кашлю людського бояться.

Його вилаяли матом, а він, наче нічого й не сталося, спитав:

— А що, хлопці, ніхто з вас не знає, за який час в череві акули може перетравитись людина?

Пізніше ліворуч за горизонтом піднявся вогняний стовп. Це горіло якесь судно.

Ми зробили припущення, що там, напевне, б'ються з японцями наші передові крейсери.

Спати лягли пізно, не роздягаючись, половина екіпажу всю ніч вартувала.

Під ранок я знову вийшов на верхню палубу і здивувався, — так змінилася погода. Легкий зюйд-вест нагнав густий і липучий туман. "Бородино", що тримався попереду нас, і "Анадырь", що йшов за нами, зникли з очей. Прожектори неспроможні були прорвати непроглядну млу; не допомагали також проникнути в її таємниці ні біноклі, ні підзорні труби. Навкруги було каламутно, і ми просувалися вперед сліпі, ніби рухалися в молоці. Здавалося, весь світ розтанув і обернувся в прохолодно-вогку пару, якій не було краю. Всі предмети на судні втратили свій попередній вигляд, стали невпізнанно розпливчастими, а люди ходили по верхній палубі або по містку, як загадкові тіні. Враження таємничості посилювалося ще тим, що наші п'ять кораблів безупинно перегукувалися сиренними гудками. Далеко попереду подавав свій могутній голос "Суворов", поступово підвищуючи ноти і напружуючи звук, наче сходячи на гору, а потім, переваливши через неї, знижував до низької, торжествуючої октави. Тільки-но він замовкав, відразу ж, стрясаючи ніч, підхоплював рев "Александр III", за ним "Бородино" і потім уже наш "Орел". Здавалось, ці незримі велетні змагаються між собою силою своїх залізних легенів. І весь цей химерний передранковий концерт закінчував "Анадырь", що йшов позаду нас, таким диким і безнадійним лементом, наче хотів попередити нас про наближення страшного лиха.

Удень туман розвіявся. Німецьке море було спокійне. Курс тримали на французьке портове місто Брест. Одне тільки було погано — нервував усіх бездротовий телеграф, перехоплюючи різні тривожні звістки з наших передових суден.

Уночі з 8-го на 9 жовтня посвіжів вітер, дійшовши до чотирьох балів. Починали розгулюватись хвилі, б'ючи з-за борту. З неба, обтяженого хмарами, сипалась паморозь, згущаючи пітьму.

На початку дев'ятої години плавуча майстерня "Камчатка" повідомила, що її атакували японці. Вона входила до загону контр-адмірала Енквіста і мала бути попереду нас принаймні миль на п'ятдесят. Але в неї сталося якесь пошкодження в одній з двох машин, тому вона відстала від свого ешелону і йшла самотньо позаду наших броненосців.

Як пізніше дізнались, між "Камчаткой" і "Суворовым" відбувся телеграфом такий діалог:

- Переслідують міноносці,— повідомила "Камчатка".
- За вами погоня. Скільки міноносців і від якого румба? — спитав "Суворов".
- Атака з усіх боків.
- Скільки міноносців? Повідомте докладніше.
- Міноносців біля восьми.
- Чи близько до вас?
- Наближались до кабельтова і більше.
- Чи пускали міни?
- Принаймні не видно було.
- Яким курсом ви йдете тепер?
- Зюйд-ост сімдесят.

Потім "Камчатка" просила показати їй місце ескадри. На це "Суворов" знову заговорив:

— Чи женуться за вами міноносці? Вам слід спочатку відійти від небезпеки, змінивши курс, а потім показати свою широту і довготу, і тоді вам буде показаний курс.

— Боїмось показати...

Об одинадцятій годині "Суворов" телеграфував:

— Адмірал запитує, чи бачите ви тепер міноносці? Через двадцять хвилин було одержано відповідь:

— Не бачимо.

По загону ще о дев'ятій годині вечора сигналом було дано наказ командуючого: "Чекати атаки міноносців ззаду". На "Орле" давно вже пробили бойову тривогу. Було заряджено гармати, біля них вбесідках зроблено запас снарядів і патронів. Всі люди були на своїх місцях. А вороги наші все ще не з'являлися.

Так хотілося, щоб світив місяць, але він сховався за хмари,— очевидно, надовго. Скиглив у темряві вітер, наганяючи млу, а море, важко ворущачись, роздратовано бурчало. Повільно, ніби липкий струмінь, тягся час. Чекання небезпеки свинцевим тягарем давило на серце.

Склянки пробили північ. Частина команди могла спати, але мало хто скористався з цього дозволу. На горизонті миготіли якісь вогні.

— Ех, хоч би скоріше ніч минула! — зітхнув один з купки матросів.

— Атож, вдень не насміляться підійти до нас,— промовив другий. Ніхто не замислювався над безглуздими повідомленнями "Камчатки". Являючи собою дешевий транспорт, вона мала у себе лише кілька

дрібних гармат, і втрата її ні в якому разі не могла б зупинити нашу ескадру. Для чого ж вона потрібна була японцям? Невже вони, якщо вже зважились атакувати нас, обрали її замість найновішого броненосця? 1 навіть було потрібно висилати проти неї цілу флотилію міноносців, вісім штук, коли один з них легко може з нею впоратися? Невже японці такі дурні? Тут було щось не так. Тільки через хворобливу уяву командир "Камчатки" міг подумати, що його атакують "з усіх боків". Відзначився і наш командуючий. Одержавши такі відомості, він повірив їм, і, замість того, щоб послати якийсь крейсер на захист "Камчатки", почав наводити паніку на свій загін.

Десять опівночі наш загін проходив Доггер-Банку — міліну в Німецькому морі, відому великою кількістю риби. На цій міліні завжди можна бачити рибальські судна. Попереду нашого загону знялися триколірні ракети. "Суворов", вважаючи їх за ворожі сигнали, відкрив бойове освітлення, а слідом за цим з нього гримнули перші постріли. За його прикладом пішли й інші броненосці. Так почалося наше "бойове хрещення".*

На "Орле" все заворушилося, наче всередину броненосця вдерся ураган. Знялася іечувана метушня. Заголосили горністи, заgrimіли барабанщики, вибиваючи дроб-атаку. По рейках, підвозячи снаряди до гармат, застукали візки. Обидва борти, стрясаючи ніч, спалахнули блискавками гарматних пострілів. Пітьма заревіла гуркотом грому, завили сталеві птахи, пронизуючи її. На палубах не припинялося тупотіння безлічі ніг. Це бігли знизу нагору і назад люди; вони метушилися по всіх відділеннях і кружляли, як сміття в вихорі.

Чулись безглузді вигуки:

— Міноносці! Міноносці!

— Де? Скільки?

— Десять штук! — Більше!

— Чорт візьми!

— Загинемо ми!

Доброволець Потапов вискочив із своєї каюти в самій близькі. На його маленькому обличчі відбилася цілковита розгубленість, очі тупо вертілись, нічого не тямлячи. Він кинувся було до трапа, але зараз же метнувся назад. Не придумавши нічого іншого, він скочив на умивальник і, мимрячи щось, ліг в його жолоб. Деякі матроси запаслись рятувальними кругами. Інші, вискочивши на верхню палубу, хапали коркові койки. Дехто хрестився, і тут же чулася гідка матірщина. В лівий борт дув вітер, ричало море і дерлося через відкриті півпорти всередину судна. З моторошним гуркотом розлилась по батареїній палубі вода. Ошаліло стріляли комендори, не цілячись, абикуди, стріляли прямо в простір або у вогні, що миготіли збоку, іноді прямо в воду біля борту, іноді туди, де зупинявся промінь прожектора, хоча б це місце було порожнє. Прислуга подачі, не чекаючи пострілу уже зарядженої гармати, тикала в замок новим патроном. Разом з дрібною артилерією бухали і шестидюймові баштові гармати. Нагорі тріщали кулемети і цим самим тільки більше нервували людей, посилювали замішання на судні.

В гуркоті пострілів, в галасі людських голосів іноді можна було розібрати лайку офіцерів:

— Що ви робите, верблюди? Куди стріляєте?

— Наводьте в освітлені міноносці І

З заднього містка збіг на палубу прапорщик з перекривленим обличчям і, тримаючи в руках порожній патрон, істерично закричав:

— У мене всі снаряди розстріляні! Гарматна обслуга здуріла, не слухається! Я їм морди побив! Дайте швидше ще снарядів!

Кільватерний стрій нашого загону зламався. Частина прожекторів освітлювала судна, які ми розстрілювали, а інші кидали своє проміння в різних напрямках, шматуючи ніч, створюючи безлад. Далеко попереду і праворуч, на відстані кількох миль, блискали спалахи сигналів. Тільки згодом дізналися, що там проходив ешелон адмірала Фелькерзама, а тепер його теж вважали за противника. Та як же всі здивувалися, коли ліворуч, зовсім близько, раптом засвітилися прожектори і, засліплюючи людей, встромили своє проміння в наші броненосці! Склалось таке враження, що нас оточують ворожі сили з усіх боків.

Охоплені жахом, деякі загаласували:

— Японські крейсери!

— Ціла ескадра іде на нас!

З нашого загону відкрили вогонь по цих прожекторах, що світили зліва, з мороку. Звідти теж почали відповідати стрільбою. Через "Орел", завиваючи, полетіли чийсь снаряди. На найближчому судні — мабуть, на "Бородино", покривши весь гуркіт, пролунав постріл дванадцятидюймової гармати.

— Міна вибухнула! — закричав хтось на "Орле".

— Де? У нас?

— Мабуть, "Бородино" потопили.

— Зараз і нас висадять.

І нова звістка, змінюючись на всі лади, покотилася вниз по всіх відділеннях. Так, прибираючи перекручених форм, потворно змінилась дійсність в свідомості людей, збудоражених панікою.

Невідомі кораблі, що були ліворуч, незабаром вогнями Табулевича показали свої позивні. Це були крейсери із загону контр-адмірала Енк-віста — "Аврора" і "Дмитрий Донской".

Безсумнівним було те, що ми, ідучи по Доггерській банці, врзались в рибальську флотилію. Але наше вище командування прийняло ці жалюгідні однотрубні пароплавчики з номерами на боці за ворожі міноносці. Флагманський корабель перший відкрив по них стрілянину, заразивши своїм страхом інші броненосці. Безумство тривало. В результаті перед нами постала жахлива картина. Не далі як за п'ять кабельтових від нас, в промінні прожектора плавало, лігши набік, одне судно з червоною трубою, з поламаною щоглою, із зруйнованим містком. Ще чотири такі ж пароплави були підбиті. На деяких з них виникла пожежа. Там кидались люди від носа до корми і від корми до носа, благально здіймаючи вгору руки. А куди вони могли втекти з такої маленької площі, як палуба? Навкруги шуміли хвилі і здіймалися стовпи

води від снарядів.

На "Суворове", погасивши бойове освітлення, залишили один тільки прожектор, промінь якого піднявся до неба. Це був сигнал: "Припинити стрільбу". На "Орле" з містка несамовито кричали:

— Припинити вогонь!

Офіцери силоміць відтягали від гармат ошалілих комендорів, обсипаючи їх лайкою, б'ючи в зуби, а ті, вирвавшись з рук, знову починали стріляти. На верхній палубі горніст Балеста робив спроби грати відбій. Але у нього плигав у руках горн, губи не слухались, видаючи звуки такі безладні, що їх ніяк не можна було прийняти за будь-який сигнал. Біля Балести крутився боцман Саєм і, б'ючи його кулаком по голові, люто кричав:

— Грай відбій! Розтрощу окаянну твою душу на місці!

У горніста з розбитих губ, заливаючи підборіддя, юшила кров.

Як потім дізналися, те саме діялося і на інших броненосцях. Не був винятком і флагманський "Суворов", де панував такий хаос, що сам адмірал брав безпосередню участь в наведенні порядку.

Бій тривав хвилин дванадцять. За такий короткий час броненосці встигли, не рахуючи кулеметних пострілів, випустити сімнадцять шестидюймових снарядів і п'ятсот снарядів дрібної артилерії.

У нас відірвало дуло у 75-міліметрової гармати.

Незабаром виявилось, що з нашого загону попало п'ять снарядів в "Аврору", пробивши надводний борт і труби. Двох було там поранено — легко комендора Шатілу і тяжко — священика Афанасія, якому відірвало руку (згодом він помер). Але могло бути й гірше. Коли б ми стріляли вміло і коли б наші снаряди розривалися добре, то в цій метушні ми потопили б самі частину своїх суден.

Зустрівшись незабаром з інженером Васильєвим, я сказав:

— Не зовсім приємна історія вийшла, ваше благородіє.

Він глянув на мене карими очима і, махнувши рукою, невдоволено буркнув:

— Вийшли на посміх усьому світові.

Так закінчився наш перший бій, названий згодом за місцем приписки рибальських суден, розстріляних нами, "Гульським інцидентом"⁴.

ЧАСТИНА ДРУГА

НАВКОЛО МИСУ ДОБРОЇ НАДІЇ

МОЇ ДУМИ ПРО ФЛОТ НЕ ЗАКІНЧЕНІ

Наступні дні минали щасливо. Тільки в одному місці, зустрівшись ще раз з рибальськими суднами, порвали їм сіті. Як тільки не заплутали в них свої гвинти! Проходячи каналом Ла-Манш, бачили праворуч дувр-ські скелі, оспівані колись Віктором Гюго. Звідси через якихось три години можна було б дістатися до Лондона, до тієї величезної і туманної столиці, де якісь таємничі верховоди орудують всією світовою політикою.

Лягли на курс через Біскайську затоку. Майже завжди неспокійна, буйна, що

дратувала моряків усіх країн, вона цього разу зустріла нас мирно, хоч назустріч нам і котились великі брижі, породжені просторами Атлантичного океану. Броненосець наш, тримаючись кільватерного струменя попереднього судна, безупинно кивав носом.

Цей період осені якраз збігався з перельотом птахів. Багато з них, стомившись, сідали на наше судно перепочити. Матроси гостинно приймали їх, підгодовували — їсти давали хліб або крупу. А одного разу вночі мені довелось спостерігати явище, що поставило переді мною кілька нерозв'язних питань.

Небо було зоряне. По хисткій поверхні моря мерехтливо розливалось місячне світло. Котилися хвилі, гладенькі, наче відполіровані, раптом яскраво спалахуючи й згасаючи. В цій дивовижній грі світлотіней було щось по-дитячому безтурботне, а разом з тим просте і мудре, як вічність. Я стояв один на поперечному містку, перекинутому через ростри, і думав про наш флот. Як у нас добре все виходило на парадах та височайших оглядах і як жахливо погано вийшло, коли ми розстрілювали рибалок. Я дошукувався причин цього і приходив до невтішних висновків.

В доках у кас, грюкаючи молотками, ремонтували старі судна, і вони ще плавали по кілька років. А на елінгах будували нові кораблі за останніми зразками, правда, витрачаючи на кожен з них грошей удвоє більше, ніж він коштував насправді. І все це робилося наче неабияк. Перш ніж почати будівництво якогось броненосця або крейсера, про нього кілька років говорили, сперечалися, кричали, засідали, писали, ламаючи голови, проекти і контрпроекти і лише після цього брались до діла, починали будувати. І все-таки кораблі виходили з малою остійністю, не слухалися руля, з мильними заклепками та іншими дефектами.

Не стояли начебто й інші справи. Адмірали з глибокодумними обличчями, свідомі своєї гідності, робили відповідні своєму званню розпорядження, а їх ад'ютанти і флаг-офіцери старанно строчили накази і циркуляри, що їх писарі, додержуючи порядкового номера, акуратно підшивали до справ. В канцеляріях списували цілі стоси паперів — рапортів, наказів, відношень, донесень. Влаштовувались паради, церемоніальні марші, провадились всілякі навчання. Начальники допитували нижніх чинів про претензії і робили інспекторські огляди, а наприкінці вигукували:

— Дуже добре, молодці!

На це нижні чини браво відповідали:

— Раді старатись, ваше...чительство!

Іноді відвідував кораблі шеф флоту, рідний дядько Миколи II, великий князь Олексій Олександрович. Дивлячись на судна, пофарбовані до його приїзду, на бравий вигляд моряків, він теж був задбволений. Але він не розумів, що весь організм військово-морського відомства

охоплений гангреною, розкладається. Від інших височайших осіб цей великий князь відрізнявся тільки могутнім зростом і великою вагою. У флоті називали його "Сім пудів височайшого м'яса".

З оглядового боку все було гаразд, іноді навіть красиво. Але коли ближче придивитись до військово-морського відомства, то складалося безнадійне враження.

Вся служба у флоті зводилась до того, щоб віддавати вищому начальству найбільшу шану, робити вигляд, що займаються бойовою підготовкою особового складу, безперестанно скоблити та знову фарбувати кораблі і якомога більше часу проводити на березі. Головних представників флоту, за винятком небагатьох, добирали, наче навмисне, з людей тупих і бездарних, які з головою загрузли у бюрократизм та рутину. В очах наших командуючих матроси були баранами, колишніми кріпаками, нижніми чинами, позбавленими не тільки права, але й здатності самостійно мислити. Матрос мусить усвідомлювати свою нікчемність перед начальством. Команду треба гарненько "драїти!" "Надраена" команда — це гордість кожного командира і старшого офіцера. На виклик начальства матрос повинен летіти по палубі бігом і дивитись на свого повелителя "бадьоро і весело", як добре видресирований собака. В цьому і вправлялись багато адміралів та командирів, в цьому бачили запоруку бойової підготовки й основу морської дисципліни. Але в той же час вони мало звертали уваги на те, що матроси не вміють користуватись оптичними прицілами, не знають, як поводитися з далекомірами, стріляють погано.

Російський парусний флот, заснований Петром Великим, через кілька десятків років досяг своєї високої досконалості і вийшов на океанський простір. На початку дев'ятого століття це процвітання тривало. Він уже стояв на одному рівні з флотами інших держав. З надр його вийшов цілий ряд видатних осіб.

Були у нас дослідники нових країн і вчені діячі.

Знаменитий мореплавець Крузенштерн у 1803—1806 роках на кораблі "Надежда" здійснив кругосвітню подорож. Він зібрав величезний матеріал з океанографії, географії, ботаніки, зоології, етнографії і навігації. Його ім'ям було названо в Тихому океані протоку, острів, обмілину і затоку. До речі, треба сказати, що, виходячи в плавання, він наказав викинути за борт тросові лінки, якими катували матросів. На ті часи це був винятковий випадок.

Фадей Фадейович Беллінгсгаузен, призначений начальником південної полярної експедиції, вирушив у плавання в Льодовитий океан на своєму шлюпі "Восток" і спускався до сімдесятого градуса південної широти, тобто далі, ніж пізніші мореплавці — Джеме і Кук. Він сім разів перетнув Південне Полярне коло і пройшов під парусами тридцять шість тисяч чотириста сімдесят п'ять верст. І світ збагатився новими відомостями про цю загадкову частину нашої планети. Крім того, він відкрив двадцять дев'ять островів і одну коралову міліну в Тихому океані.

Єдир Петрович Літке протягом чотирьох років плавав від Архангельська до Нової Землі. Добутий ним матеріал став прекрасним

З О. Новиков-Прибой

65

джерелом для ознайомлення з цією частиною нашої Арктики. В 1826 році його призначено командиром шлюпа "Сенявин", в якому він здійснив своє знамените кругосвітнє плавання. Дослідив головним чином узбережжя Охотського та Японського морів, Каролінських та Маріанських островів у Тихому океані. Під час подорожі він

скрізь робив спостереження над коливанням маятника. Великий запас наукового матеріалу та різноманітні колекції, привезені Літке, викликали загальний подив у вченому світі.

Не менші були заслуги і в таких моряків, як Василь Михайлович Головін, Отто Коцебу, Геннадій Іванович Невельський та інші.

Були у нас і адмірали-флотоводці, адмірали-переможці.

Героя, соратника Суворова, суперника Нельсона по подвигах, адмірала Ф. Ф. Ушакова вважали творцем Чорноморського флоту і новатором у військово-морському мистецтві. Нарівні з Клерком у англійців та Сюффреном у французів він боровся з рутиною, то встановилась у флоті, і блискуче виправдав своє новаторство в багатьох битвах. Як і Суворов, він був непереможним.

Адмірала Дмитра Миколайовича Сенявіна за життя називали "великою людиною". Походив він з родини моряків, пройшов морську і бойову школу в ушаковських кампаніях на Чорному і Середземному морях. Призначений у 1806 році за рекомендацією Ушакова флагманом, він провів дворічну кампанію у неймовірних матеріальних і технічних труднощах. В складному політичному переплетенні наполеонівських воєн він вів бої то спільно з турками проти французів, то спільно з французами проти англійців. Зайняття Боко-ди-Катаро, поразка французів коло Дальматинських островів, бій біля Тенедоса, Афонська битва — все це були подвиги, коли Сенявін перемагав, поступаючись ворогові у чисельності, вписуючи славні сторінки в історію нашого флоту. З на-півзгношеними й пошарпаними в боях кораблями, оточений англійцями в Лісабоні, всупереч розпорядженню Олександра І, він не потопив і не спалив своїх кораблів. Він гордо продиктував набагато сильнішому від нього ворогові свої умови і врятував для Росії залишки флоту. Цар був незадоволений таким "непослухом", звільнив Сенявіна з служби і навіть не повернув йому власних грошей, які він витрачав у поході на флот. Таким чином уславлений адмірал, якому казна винна була мільйони, під старість став злидарем.

Вивчаючи історію морських битв, ніхто не проміне таких видатних імен, як Лазарев, Гейден, Нахімов і Корнілов.

Цей період процвітання парусного флоту, що тривав аж до севастопольської кампанії, створив надзвичайно тривкі і міцні традиції морської служби. Виробився тип моряків, офіцерів і матросів, що цілком приросли до палуби корабля і роками борознили далекі океани. Під час севастопольської кампанії, однак, виявилось, що особисті якості моряків уже не могли компенсувати відсталості нашого флоту. Потрібні були парові двигуни і залізне суднобудування. А наші діячі того часу не могли до цього своєчасно перейти. Дисципліна і священні традиції парусного флоту глибоко зрослися з усією системою кріпосництва, що було соціальною базою патріархальної російської державності.

Падіння кріпосного права супроводилось появою кораблів з паровими двигунами. Але ще довгий час машина відігравала роль допоміжного двигуна, а повне парусне оснащення зберігалось навіть на броненосних суднах. Ще в період 1882—1890 років

будували броненосні фрегати— "Дмитрий Донской", "Владимир-Мономах", "Адмирал Нахимов", "Память Азова", "Рюрик", а також броненосці — "Николай I", "Александр II", з запасним парусним оснащенням. Ці кораблі протягом двох десятиліть борознили моря та океани і дожили ще до часу російсько-японської війни. Деякі з них залишилися в Кронштадті, інші ввійшли до складу 2-ї ескадри, нашої, а один уже знайшов собі могилу на Далекому Сході.

Це покоління кораблів виховало особливу школу моряків, які виростали разом з ними. До них належали всі адмірали російського флоту, а також більшість суднових командирів та старших офіцерів, які брали участь в російсько-японській війні. Яскравими представниками цієї школи були адмірали: Алексеев, Дубасов, Чухнін, Скридлов, Бі-рільов і Рожественський, адмірал Макаров, єдина у флоті людина, яка, будучи сином боцмана владивостоцького півекіпажу, проникла, завдяки щасливим обставинам, в надзвичайно замкнуту і неприступну касту морських офіцерів; він був найбільш передовим і талановитим з морських керівників. А що можна сказати про інших адміралів? З колишніх навиків вони черпали свої організаційні принципи, способи управління ескадрою, кораблями і людьми. В новий флот з машинами потрібного розширення, електротехнікою, гідравлікою та всіма численними спеціальними механізмами вони перенесли свою соціальну обстановку кріпосницьких часів.

Мої думки раптом урвалися. З боку корми, здалеку, почувся наростаючий шум, наче нас доганяв ураган. Шум, швидко наближаючись, перетворився в гуркіт і відразу широка запона закрила зорі. Пружно затремтіло повітря. Це тривало лише кілька секунд. Склалося таке враження, наче над кораблем пронеслася чорна дірява хмара. Насправді ж це пролетіла величезна, в кілька тисяч штук, пташина зграя, тримаючи напрям на південний схід. Чому всі птахи роблять перельоти вночі? Чому вони збираються для цього великими зграями? Може, у них свої адмірали є?

В дитинстві мені багато доводилось займатися птахами. Одного разу я проробив цікавий дослід над шпаком. У мене була прибіта до жердини шпаківня, балкончик якої я влаштував на петлях, а від нього вниз, через внутрішнє приміщення пташиного житла, провів шнур. Досить було тільки смикнути за такий шнур, і балкончик закривав вхідний отвір шпаківні. Я дочекався того часу, коли в гнізді запищали пташенята і батьки їхні почали носити їм їжу. Прилетів самець, тримаючи в дзьобі черв'яків. Коли він заліз всередину свого будиночка, я закрив, смикнувши за шнур, вхідний отвір. А далі за допомогою товаришів, моїх ровесників, уже легко було зняти шпаківню, одірвати від неї половинку даху, і переляканий на смерть шпак був у мене в руках. Я прив'язав до його правої ноги шматочок червоної шовкової стрічки і відпустив його на волю. Мій шпак знявся і з якнайбільшою швидкістю

3*

67

пірнув у сяючу далечінь полів, зменшуючись до розмірів мухи, поки зовсім не зник. Але другого дня він знову прилетів і, тримаючи в дзьобі харч для пташенят, довго і з

тривожним криком кружляв над гніздом. Відлітав кудись і знову повертався. А через три дні все пішло по-старому: він залазив всередину шпаківні і досить акуратно годував своїх дітей. Любов до них поборола страх перед небезпекою. Підросли пташенята, вбилися в пір'я і назавжди покинули свою рідну домівку. Під осінь, коли ці птахи почали збиратись великими зграями, не раз бачив я серед них свого шпака з червоною стрічкою на правій нозі. Це мене дуже тішило. Та як же я зрадив, коли наступної весни він прилетів і оселився в тій самій шпаківні. Тільки червона стрічка на його нозі поблякла. І мені здавалось, що на цей раз він, блискучо-чорний, з фіолетовим відблиском, заливався шлюбними піснями перед своєю рябенькою подругою особливо красиво і весело.

Я вивів на двір свого батька і матір і, показуючи на шпака, захоплено сказав:

— Дивіться! Ось він! А потім запитав.

— Як він знайшов дорогу назад?

Батько, миколаївський солдат, з сивими бакенбардами, похитавши головою прорік:

— Не інакше, як розум є. Значить, птах розумний. А мати протягла своє:

— Це сам бог указує птахам дорогу.

Ні те ні друге пояснення мені нічого не дало. Минуло багато років, я став матросом. І от, стоячи на поперечному містку броненосця, я згадав про випадок із шпаком і ще більше здивувався йому. Я знаю, як ведуть корабель з одного порту до другого, перетинаючи при цьому величезні простори, ведуть серед моря, де нема ні доріг, ні віх, іноді в бурхливу погоду, та ще вночі, коли навкруги нічого не видно. Все це було для мене зрозуміло. Для цього штурман вивчає спеціальну науку, для цього він користується і астрономією, завдяки якій, пустивши в діло секстант і хронометр, можна визначити своє місцеперебування на морі, і компасом, що показує дорогу, і приладом, що вимірює силу вітру, і добутими відомостями про течії, що збивають судно з курсу, і математичними обчисленнями. Незважаючи ні на яку погоду, корабель прийде туди, куди його спрямували. Але чим керувався мій шпак, відлітаючи на зиму в теплі краї, а потім навесні повертаючись назад? Адже його рейс теж треба рахувати тисячами кілометрів. І хіба під час такої мандрівки його не настигали тумани, ночі й бурі? Яким же чином без компаса та інших необхідних приладів він найшов свою шпаківню?..

Вранці наступного дня, після сніданку, з містка було дано розпорядження:

— Команді мити білизну і койки!

Це була марудна робота. На судні не вистачало прісної води. Згідно з наказом адмірала Рожественського від 24 вересня за № 85, ми повинні були витратити її якомогаощадніше. В пункті четвертому говорилося:

"Скасувати вільний доступ всіх бажаючих до запасів прісної води для котлів; баню робити двічі на тиждень, поки холодно і раз на тиждень, коли почнуть обливатись; в умивальники команди давати тільки солону воду; флагманському інтендантові придбати мило, що розчиняється в солоній воді; ванни робити з заборотної води; прісну воду відпускати, кожному по відру, всім у дні прання білизни, машинній команді по зміні з вахти і іншій команді після вантаження вугілля..."

Над горизонтом, відірвавшись від поверхні моря, сходило сонце.

На кораблі знялась метушня. З обрізами й цебриками в руках матроси мчались до бані або в машину по гарячу воду. Незабаром вся верхня палуба, крім юта, перетворилася в пральню. Сотні людей розташувались тут. Одні стояли навпочіпки, інші — навколішки, працюючи мускулами рук. Спочатку мили форменки, кальсони, натільні сорочки, а потім бралися за койки. Ту чи іншу річ, змочивши у воді і розіклавши на палубі, намилювали і ретельно скребли білизняними щітками.

Боцмани та унтер-офіцери підганяли:

— Жвавіше, хлопці, періть. До підняття прапора нам треба все скінчити.

Я прав білизну біля своїх друзів — гальванера Штарева і трюмного старшини Йосипа Федорова. Тут же був мінер Вася Дрозд і його по*стійний супутник — кочегар Бакланов. Ще не стерлись враження від розстрілу рибалок. Про це знову починали розмову, повторюючи все те, що було вже відоме.

Кочегар Бакланов іронічно втішав:

— Не журіться, братці, це була репетиція з наказу його превосходительства. Це піде тільки на користь нам. От якби в дорозі робити нам таких двадцять репетицій — із нас, дивися, будуть люди.

Найгірше було мити койку. Парусинова, вона, намокнувши у воді, ставала тверда, як лубок. Всі руки вимучиш, поки зішкрябаєш з неї бруд.

Бакланов працював повільніше за всіх. Всі вже кінчили прати, а він ще не брався за свою койку. Раптом він схаменувся і, оглядаючись, спитав:

— Братці, а хто мою койку взяв?

Виявилось, що один молодий матрос уже вимив її. Кочегар накинувся на нього з лайкою:

— Ти що ж це, сіра балда, чужі речі хапаєш? Хіба не бачиш, на ній номер не твій? За це морду вашому братові конопатять!

Кругом засміялись. Молодий матрос, сконфузившись і мало не плачучи з досади, пробурмотів:

— Сам, брудний чорт, підсунув мені. Пройдисвіт!

Йому знову довелось взятися за миття уже своєї власної койки.

Коли білизну і койки прополоскали в забортній воді і міцно викрутили, кожний почав прив'язувати свої речі до заздальгідь рознесених по палубі леєрів. Вахтовий начальник скомандував:

— На білизняні і коєчні леєри! Леєри підняти!

Леєри, прикріплені кінцями до носа і корми, підіймались середніми частинами до вершин грот— і фок-щогл. Через кілька годин білизна просохла. Обидві вахти викликали нагору. По команді травили леєри. Потім вахтовий начальник розпорядився: — Команда, з білизною у фронт для огляду!

Командири та начальники відділень проходили вздовж фронту. Тих, у кого білизна була вимита погано, змушували перепирати її під час відпочинку. Інші під веселі звуки дудок розійшлись і ховали свої речі в чемодани. Цим займалися ми двічі на тиждень.

НА СТАНОВИЩІ АРЕШТОВАНИХ

Через шість діб уранці показалися скелясті береги Іспанії. Наш загін суден наближався до портового міста Віго. О десятій годині обійшли острів, і перед нами відкрилася прекрасна затока, яка глибоко вклинилася в сушу. З усіх боків вона була огорожена високими горами. По берегах її розкинулись рибальські виселки. Салютуючи іспанському прапорові, попрямували в глиб бухти і за її поворотом, на видноті, кинули якір. У відповідь нам загриміли гармати фортеці. Стояв тихий і безхмарний день. Тепле проміння сонця яскраво освітлювало кам'яні будівлі, що прилипли до схилів гори. Над містом владно височіла цитадель. Гублячись в прозорій далечині, тяглися гірські хребти Піренеїв. З другого боку, внизу, перед вікнами будівель, розстилася нерухома гладінь зеленаво-синьої води. В цій бухті могли б розміститись, не заважаючи один одному, сотні великих кораблів.

На берег не відпускали ні матросів, ні офіцерів.

Тут на нас чекали п'ять німецьких пароплавів з вугіллям для нашого загону. Вони негайно пришвартувались до броненосців'. Але на пароплави з'явилась портова поліція і заборонила вантажити, посилаючись на те, що Іспанія не хоче порушувати нейтралітету. Наше командування було поставлене цим в надзвичайно скрутне становище. Від Скагена до Віго була відстань в тисячу триста дванадцять миль. На цьому шляху, ідучи середнім ходом у вісім-дев'ять вузлів, ми спалювали на добу сто двадцять п'ять тонн вугілля. На кожному броненосці залишився запас палива на дві доби. Що будемо робити далі?

Полетіли телеграми в Мадрид і Петербург*

Днів через два було одержано на броненосці англійські та французькі газети, які дуже схвилювали наших офіцерів. Серед них почались жваві розмови. До нас долітали лише уривки цих розмов. Однак можна було зрозуміти, що "Гулльський інцидент" викликав міжнародне ускладнення. Коли комусь з команди вдавалося підхопити якусь новину, то він поспішав відразу поділитися нею з товаришами.

— В іноземних газетах нас розбійниками називають.

— А я чув — проти нас всі держави підуть воювати.

— Ні, вимагають тільки, щоб наша ескадра повернулася назад.

— Ну! Невже назад?

— Факт. А Рожественського під суд віддають.

— Це тільки нам на руку. А головне — повернутися в Росію. Нарешті дістали дозвіл від іспанського уряду прийняти з транспортів

вугілля, але не більше, як по чотириста тонн на кожний броненосець.

Було далеко за полудень, коли почали вантажитися. На роботу були поставлені всі матроси, кочегари, машиністи, унтер-офіцери, писарі й офіцери. Командир обіцяв видати команді по дві чарки горілки, якщо тільки вона постарається. Закипіла робота. Над броненосцем знялася хмара пилу. Всі почорніли до невпізнання. Так працювали всю ніч і наступний ранок, до дев'ятої години. В результаті замість дозволеної кількості ми прийняли вугілля вдвічі більше.

Тепер нам можна було б знятись з якоря і йти, але адмірал видав розпорядження припинити пари. А це значило, що ми затримаємося тут на невизначений час. Чимраз більше ширилася чутка, що ми стоїмо перед якоюсь новою подією. На броненосці створилась напружена атмосфера. У кого можна було б про все дізнатись?

Зустрівшись з інженером Васильєвим, я нагадав йому, що він обіцяв давати мені книги.

— Ходім зі мною.

У невеликій каюті у себе він зняв військовий кашкет і, заглянувши мимохідь в настінне дзеркало, підкрутив чорні пухнасті вуса на смаглявому обличчі. Він був молодий, років двадцяти шести, середнього зросту, неширокий в плечах, але, очевидно, міцний корпусом. Голова у нього сиділа прямо, а коротко підстрижене волосся на ній — йоржиком — надавало їй характеру якоїсь настороженості. Говорив він чистим і приємним голосом, який буває в людей непитущих і некурящих, причому його думки і слова були точні і чіткі, як креслення. Незвичайною зовнішньою делікатністю, поєднаною з якоюсь внутрішньою уважністю до інших, він дуже вирізнявся з-поміж решти офіцерів.

Він почав розпитувати мене, що я читав і як ставлюсь до тих чи інших творів. Згадувались такі автори, як Лев Толстой, Тургенев, Чехов, Короленко і Максим Горький, що в той час особливо хвилював усіх. Я висловив свої погляди досить щиро, бо мова йшла тільки про літературу, а не про якийсь державний переворот. Васильєв допитливо поглядав на мене своїми карими розумними очима і, мабуть, робив якісь висновки. Потім, подаючи мені книгу "Овод" Войнич, сказав:

— Ось поки що тобі. Кінчиш, приходь іще.

Я цю книгу читав, але чомусь не признався в цьому. Подякувавши йому, я затримався в каюті. Хотілось ще поспитати про долю нашої ескадри.

— Які новини, ваше благородіє, в іноземних газетах? Що-небудь пишуть про нас?

— Новин дуже багато і всі неприємні. Англійська громадська думка страшенно обурена нашою поведінкою в Німецькому морі. Деякі газети вимагають повернення нашої ескадри назад і суду над командуючим, інші вимагають оголосити нам війну, У французьких газетах є відомості, що Англія мобілізує свій флот. Одне слово, зав'язується новий політичний вузол.

— А що було б, коли б справді нас атакували японські міноносці? Васильєв в свою чергу поставив мені запитання:

— А як ти думаєш?

Я трохи повагався, а потім вирішив сказати правду з деяким застереженням:

— Можливо, я і помилюсь, але у мене склалось таке враження, що далі Доггер-Банки нам би нікуди не втекти. Нас би потопили мінами. Дуже вже несерйозна була у нас стрілянина. Хоч, може, я й не розбираюся в цьому.

Васильєв розсміявся, як мені здалось, гірким сміхом.

— Ага! Не розбираєшся! А мені здається, що тут зулуси могли б розібратися. В нашій ескадрі нема найголовнішого — розумної організації. Де наші розвідники? Чому

взагалі наші кораблі розбрелися по різних місцях, а не йдуть разом? Подивимось, однак, що буде далі.

Васильєв, наче згадавши про щось, відразу замовк, і я зрозумів, що мені треба йти. А коли я взявся вже за ручку дверей, він сказав мені:

— Розмова ця залишиться між нами. Взагалі, я раджу тобі менше обмінюватись думками з своїми товаришами. Знаєш, можуть зрозуміти неправильно, а від того виникнуть всякі непорозуміння.

— Єсть, ваше благородіє,— сказав я, відчиняючи двері каюти.

Я весь час думав про Васильєва. Що він за людина? Чому він так різко висловився про недоліки нашої ескадри? І чому він підсунув мені книгу, якої ні один офіцер не рекомендував би нашому братові? Враження він справляв якнайкраще. Я не міг припустити думки, що він провокує мене: проти цього говорили і його очі, і голос, і весь його образ. В той же час не вірив я і в те, що офіцер може стати революціонером. А втім, були ж серед революціонерів і офіцери, та ще й у вищих чинах, ніж Васильєв.

У Віго побував англійський крейсер. Треба думати, що він прийшов з метою розвідки, тримаючи в цей час зв'язок бездротовим телеграфом з іншим своїм кораблем, що держався в морі. Крейсер постояв кілька годин, поки командир його зробив візит Рождественському, і пішов кудись. Говорили, що в сусідній бухті чекає нас англійська ескадра. Другого дня той самий крейсер знову з'явився на короткий час, щоб прийняти візит нашого адмірала. Під цією зовнішньою люб'язністю англійці готували проти нас якусь каверзу.

Від своїх офіцерів ми почули, що наші кораблі перебувають на становищі арештованих. І це триватиме до того часу, поки владнають справу про потоплення англійських рибалок. Можливо, що в Петербурзі зрозуміли, наскільки невідповідна наша ескадра, і повернуть її назад.

Приєднавшись до свого писаря, який ішов у штаб за поштою, я побував на "Суворове" і побачився з своїм приятелем Устиновим.

— Ну, як справи? — привітавшись з ним, запитав я.

— Сам, мабуть, бачиш. Влипли в історію.

— Довго будемо стояти у Віго?

— Мабуть, скоро підемо. За винятком нашого "Орла", з кожного судна спішно посилають по одному офіцеру як свідків у справі про розстріл рибалок. З "Суворова" їде капітан 2-го рангу Кладо.

• Мене цікавило, що за люди потрапили в штаб і які стосунки склалися між ними і командуючим 2-ю ескадрою. Декого з них я не знав, а з іншими колись разом служив і плавав на кораблях. Писар Устинов багато розповів мені про них.

Начальником штабу, або флаг-капітаном, був капітан 1-го рангу Клап'є де Колонг, сорокап'ятирічний сухорлявий брюнет, трохи вищий середнього зросту. Час позначив його правильно окреслену голову невеликою лисиною, злегка запудрив сивизною скроні й маленьку борідку, зорав лоб різкими зморшками. Над карими жвавими очима зігнулися дві дуги чорних густих брів. До своєї зовнішності він ставився дуже дбайливо,

намагаючись молодитись і прикривати старість, що підкрадалась, зовнішнім лоском. Бувши типовим французьким аристократом, він відзначався вишуканими манерами і красивими зворотами мови. З офіцерами і навіть з командою був надзвичайно чемний. Не можна було йому відмовити ні в розумі, ні в ерудиції, ні в знанні військово-морської справи. Одне тільки шкодило йому — слабохарактерність. За інших обставин ця людина могла б бути дуже корисною для нашого флоту, але важко було йому бути на посаді флаг-капітана при такому навіженому командуючому, який вбивав у ньому рештки волі і остаточно знебарвлював його. Адмірала він боявся і ніколи не зважувався заперечити йому, хоч бачив і розумів нетактовність і безглуздість його дій.

Перший флагманський артилерист, підполковник Берсенеv, високий, худий, як скелет, чоловік, як спеціаліст цілком відповідав сучасним вимогам. Це був чесний офіцер і справу свою знав добре. Але на його вказівки, часто дуже корисні, адмірал мало зважав.

Флагманський мінер, лейтенант Леонтьев, сіроокий, трохи горбоносий, великоротий, з красивими зубами, з дбайливим проділом на русавій голові, займав у штабі ще більш незavidне становище. Він був непоганий моряк. Але він сам себе принизив своїм запобіганням перед вищим начальством. Потрапивши на 2-у ескадру, він тільки те й робив, що шукав ласки в Рожественського. Однак не завжди це йому вдавалося, і замість похвали на його адресу неслася груба лайка.

Капітан 2-го рангу Семенов (автор книги "Расплата") завідував військово-морським відділом. Такої посади не було в затверджених штатах похідних штабів. Але це не заважало йому відігравати при штабі визначну роль: Рожественський вважав його давнім другом. Невеличкий, кругленький, товстенький, з пухким рожевим обличчям, з жмутиком волосся замість бороди, він мав завжди такий самовдоволенний вигляд, наче щойно відкрив новий закон тяжіння. Моряки звали його "ходячий пузир". Добре освічений, знавець іноземних мов, він здебільшого займав по службі ад'ютантські і штабні посади. Писав морські оповідання і повісті, але вони були далекі від того правдивого і яскравого зображення нашого флоту, яким відзначалися твори Станюковича. Офіцери не любили Семенова за його хитрість і пронизливість. Зате захоплювались ним адміральські жінки, вважаючи його за найга-лантнішого і найдотепнішого кавалера. Особливо він користувався прихильністю дружини одного адмірала, у якого служив ад'ютантом, — Капітолїни Олександрівни, жінки елегантної і красивої. Якось, сидячи з ним за столом в кронштадтському морському зібранні, вона звернулася до Семенова:

— Погляньте, Володимире Івановичу, на кожному приборі ініціали: К. М. С. Що це значить?

Семенов, не задумуючись, відповів:

— Невже ви, наша розумниця Капітолїно Олександрівно, не догадуєтесь? Це значить: Капочка — миле створіння.

Адміральша захоплено вигукнула:

— Ах, який ви дотепний!

Семенов перебував при командуючому на становищі придворного белетриста, який мусив оспівувати всі подвиги 2-ї ескадри, а також і самого адмірала. Тому Рожественський ставився до нього прихильно, а він, користуючись цим, підводив іноді не тільки командирів суден, але й своїх товаришів.

В штабі служили ще: флагманський штурман — полковник Філіппов-ський, корабельний інженер Політовський та інші. А капітан 2-го рангу Курош був відчислений ще в Кронштадті.

З усіх штабних чинів яскравою особою була тільки одна людина — старший флаг-офіцер, артилерист за спеціальністю, лейтенант Свентор-жецький. Разом із знанням своєї справи і досвідченістю, він, чоловік середнього віку, міцної будови, кругловидий, чорновусий, з головою, гладко обточеною нулевою машинкою, мав ще й твердий характер. Це почувалось і в його мові, різкій і уривчастій, часом безапеляційній, коли він був певний своєї правоти. Тримався він скромно, але разом з тим незалежно і з гідністю. Таких офіцерів, як Семенов та Леонтьєв, він уникав і майже не розмовляв з ними. Безпосередній його начальник — Клап'є де Колонг — поступово перетворювався у виконавця його рішень. Навіть такий самодур, як Рожественський, не дозволяв собі розпикати Свенторжецького.

— Ну, а як адмірал відчуває себе? — запитав я, звертаючись до Устинова.

— Натворив лиха і тепер сердитий на цілий світ. Тільки Семенов та Свенторжецький сміливіше тримаються. А інші штабні тремтять перед ним, наче в лихоманці. Хороший пан з лакеями поводить краще, ніж він із своїми помічниками. Дістається і командирові броненосця, і всім судновим офіцерам, і команді. Досить тільки з'явитися йому на палубі, як усі матроси розбігаються і ховаються по різних закутках, наче від Змія Горинича. А вже про сигнальників годі й казати. На кінець плавання їх, напевне, всіх доведеться відіслати в психіатричну лікарню. Недавно одного з них так трахнув біноклем по голові, що віднесли в лазарет.

Повертаючись на свій броненосець, я ще раз подякував долі, що Рожественський плаває не з нами.

Рано-вранці 19 жовтня перший загін броненосців з транспортом "Анадырь" знявся з якоря, щоб покинути Віго. Поки ми вийшли з бухти, нас проводжали на шлюпках іспанці, посилаючи нам привітання криками та помахами капелюхів і хусточок. В морі наші судна пострілилися в дві кільватерні колони і взяли напрям на Танжер.

Слідом за нами пішли чотири англійські крейсери. До цього часу вони ховались у сусідній бухті і навмисне чекали нас. Тепер вони невідступно йшли за нашим загonom. Вночі, щоб визначити наш курс, крейсери проходили під носом "Суворова", йшли в створі вогнів наших суден і потім відходили на фланги.

Через добу їхня кількість збільшилася до десяти. Дії крейсерів стали зухвалішими. Вночі вони наближались до нас на два-три кабельтових, а вдень трималися не далі двох миль. Вони шикувалися то з одного, то з другого боку нашого загону, то йшли фронтом попереду нас, то заходили назад. Часом охоплювали нас півколом і конвоювали, як арештантів.

Мічман Воробейчик, дивлячись на англійські судна, обурювався: — От мерзотники, що роблять! Потопити б їх, та й годі! Адже це нахабство!

Я уявляв собі, як, мабуть, лютує Рождественський перед такою картиною.

Гармати у нас весь час були заряджені. Команда спала, не роздягаючись. Ночами робили навчальні тривоги: бойову, пожежну, водну. Показались похмурі гори Африки. Англійські крейсери звернули від нас ліворуч.

ЗА ЩО Б'ЮТЬ НА ВІЙНІ

Після "Гулльського інциденту" у нас на броненосці "Орел" вже почали серйозно говорити про майбутню зустріч з японцями. Більшість схилилась до того, що Порт-Артур не вистійть до нашого приходу, а з падінням фортеці загине і 1-а ескадра, яка перебуває там. Таким чином, 2-а ескадра, послана на допомогу їй, повинна буде вже самостійно вступити в єдиноборство з ворогом. Які сили матиме він на час зустрічі з нами? Мабуть, ворог досить сильний, щоб розбити нас Але в правильності його тактичних прийомів багато хто сумнівався. Для цього були серйозні підстави. Досі всі його успіхи на театрі воєнних дій будувалися на цілковитій дурості нашого командування. Воєнний талант не був цьому причиною. Перебуваючи ще в Кронштадті, ми багато наслухалися про те, яка обстановка склалася в Порт-Артурі перед початком війни і як насправді відбувся напад на ескадру, що стояла там. Про це нам розповідали моряки, які повернулися з Далекого Сходу. Те, про що ми дізналися від них, не було схоже на опубліковані повідомлення.

1-а ескадра Тихого океану своєю бойовою потужністю мало в чому поступалась перед японськими морськими силами. Але будь-яка зброя тільки тоді дійова, коли вона знаходиться в умілих руках.

Царські адмірали не мали цієї якості. Воєнні верховоди, для яких особисті вигоди були над усе на світі, тяглись до Далекого Сходу, шукаючи легкої наживи, чинів і слави. Навіть дипломатичний розрив між Росією і Японією не примусив їх насторожитися. Кожна година загрожувала початком воєнних дій. Але сліпе артурське командування не могло скинути з себе колишню безтурботність і розхлябаність. Через це відразу почалися програші у війні.

Винуватцями називали багатьох. Але дві значні постаті особливо вирізнялись. Про них, в секретній розмові з нами, найгостріше відзивався один з артурських моряків, людина бувала й спостережлива. Замість лівого ока, вибитого на війні осколком снаряда, в нього зіяла червона западина. В його давно не голеному обличчі, зарослому темно-русявою щетиною, в його наїжених вусах і в усьому маленькому незграбному корпусі було щось колюче. Поблискуючи білком уцілілого і немигаючо-го ока, він роздратовано розповідав нам:

— Царем і богом у нас був намісник Далекого Сходу, адмірал Алексеев. Бюрократ з голови до п'ят. Природа наділила його широкою костю, огрядністю і надміром крові, а про голову забула. Так він і лишився без розуму. Колись давно він був морським агентом у Франції. Тоді в нього був чин капітана 1-го рангу. Йому було доручено замовити там крейсер "Адмирал Корнилов". Цей крейсер, на подив усім морякам, був

зроблений лише в одному дном. Вже тільки за це Алексеева треба було віддати під суд. Але він продовжував робити блискучу кар'єру. На час війни з Китаєм він уже був віце-адміралом. Цар подарував йому шаблю, оздоблену діамантами, з написом: "Таку, Тянь-Цзінь, Пекін— 1900 р." А тим часом у здобутті цих міст він участі не брав. Для багатьох у нас на Далекому Сході було загадкою, чому Алексеев потрапив у головнокомандуючі усіма морськими та сухопутними силами. Ходили чутки, ніби він побічний син Олександра II. Може, через це він і пішов угору по службі. Не відзначався розумом і його перший помічник, адмірал Старк. Для флоту від нього сама згуба. Доки в нас були недобудовані. Не встигли ми як слід обладнати майстерні на випадок серйозного ремонту кораблів. У портових складах не вистачало військових матеріалів. Не мали ми повного другого комплекту снарядів. А снаряди на війні — це ж найголовніше. Але до всього цього адмірал Старк ставився байдуже. Його заїдала господарська дріб'язковість. Іноді він ішов у справі, іноді просто прогулювався по території порту і, як одержимий, розшукував усяку погань. Тоді матросам краще не зустрічатися з ним. Він зупиняв їх і наказував іти за ним. Вони збирали помічені ним іржаві болти, гайки, шматки заліза, що десь валялися. Адмірал бурчав на портове начальство за його недбайливість. Але на кінець обходу він з гордістю крокував на чолі кумедного почту і був задоволений, що виконав обов'язок перед батьківщиною. Недарма, значить, казна видає йому величезну платню. А матроси несли за ним непотрібне барахло і переморгувались між собою. У флоті Старкові дали прізвисько: "адмірал-лахмітник". І таку людину призначили начальником 1-ї ескадри. Як це могло статися? Дуже просто: в його домі бував намісник Алексеев. Ці двоє навіжених творили далекосхідну історію. Гірко було дивитись, як через них гинули чесні й розумні люди.

З дальшої розмови з моряком-артурцем з'ясувалось, що головне військове керівництво не вживало ніяких заходів для оборони фортеці та ескадри. 26 січня 1904 року вже можна було чекати появи з моря японців. У цей день на англійському пароплаві прибув у Порт-Артур японський консул. Незвичайна була мета його приїзду. Він запропонував японським підданим залишити місто. Виявилось, що завчасно попереджені японці вже були готові до від'їзду. Характерно, що російська адміністрація, яка знала про це, уперто не надавала ніякого значення приготуванням японських підданих. Довгі ряди шампуньок, навантажених людьми, домашнім скарбом і товарами квапливо потяглися на зовнішній рейд. Уся ця флотилія біженців, що являла собою рідкісне серед військових кораблів видовище, безперешкодно перерізала весь стрій ескадри, яка стояла на якорі, і направилась до борту англійського пароплава. Як серед переселенців, так і на самому пароплаві, безсумнівно, були японські шпигуни. Вони бачили, в якому порядку стоять кораблі ескадри, вони знали і про становище у самому місті та фортеці. Увечері англійський пароплав відплив, вивозячи з собою найцінніші для Японії відомості.

Настала тиха темна ніч. Ескадра стояла на зовнішньому рейді на якорі, без парів, без протимінних сіткових загороджень, при вогнях. Кораблі були розташовані в чотири лінії в шахматному порядку. Деякі з них навантажувались вугіллям, і верхні палуби

були яскраво освітлені спеціальними електричними люстрами. Броненосець "Цесаревич" і крейсер "Паллада" час від часу відкривали свої прожектори, наводячи їх на морський горизонт. Все робилося так, ніби навмисне хотіли показати японцям місце стоянки своєї ескадри. В інструкції було сказано, що коли виявиться сторонній корабель, який наближається до ескадри, то треба негайно зупинити його, направивши в нього промені прожекторів, а потім послати туди на катері офіцера. І ніхто з начальства не задумувався над безглуздістю такого розпорядження. Як це можна променями прожектора зупинити ворожий корабель? І якщо він буде виявлений, то який смисл йому чекати, поки російський офіцер прибуде на його борт для огляду? Два дозорні ескадрені міноносці, "Бесстрашный" і "Расторопный", виходили в море. їх обов'язком було крейсирувати в двадцяти милях від рейду і час від часу повертатися до флагманського корабля з повідомленнями про свої нічні спостереження.

Одноокий моряк-артурець, розповідаючи нам про це, обурювався:

— Як бачите, одне розпорядження начальства було бездарніше>другого. Нечувана тупоумність! Таким адміралам не ескадрою командувати, а тільки плоти б по річках ганяти.

Які ж в цей час були задуми Японії? В першу чергу розгромити російський флот. Без цього вона не могла б перекидати на материк свої сухопутні війська. Все вказувало на те, що настав найзручніший момент для нападу на російську ескадру. І адмірал Того вирішив діяти. Але саме тут і виявилась його недалекоглядність. Чомусь він розділив свою мінну флотилію на кілька невеликих загонів. Кожен з них повинен був піти в атаку окремо від другого через значні проміжки часу. Тому досяг своєї мети лише перший загін міноносців. Для росіян його наближення було настільки несподіваним, що офіцер з одного броненосця гукнув на японський міноносець, вважаючи його за свій:

— Іване Івановичу, це ви?

У відповідь загримів по рейду вибух випущеної японцями міни. Біля борту броненосця "Ретвизан" піднявся величезний стовп води. Тільки після цього моряки-артурці зрозуміли, що відбувся напад, і відкрили по ворожих міноносцях безладний вогонь. Це сталося об 11 годині 35 хвилин. Через п'ять хвилин пролунав ще вибух. На цей раз був підірваний броненосець "Цесаревич". Паніка на ескадрі росла. На крейсері "Паллада", помітивши ворожі міноносці, пробили бойову тривогу, але не відразу почали стрільбу. В голубих променях шести прожекторів крейсера їх було видно як на долоні. Але їхня схожість за типом і ходовими вогнями з російськими міноносцями збила з пантели-ку офіцерів, і вони кричали:

— Не стріляти! Свої!

Один з комендорів, що стояв біля гармати, помітив слід міни, яка йшла до корабля, і, всупереч наказу начальства, сам відкрив вогонь. Почали стрільбу і інші комендори. Але було вже пізно. Одна з семи випущених мін влучила в крейсер.

Це все, що зробив перший загін японських міноносців. Користуючись безладдям на рейді, він, звичайно, міг би завдати ескадрі більш нищівного удару. Раптовість події

приголомшила росіян, комендори стріляли погано. Мало того — з шістнадцяти кораблів, що ' стояли на рейді, дев'ять зовсім не брали участі у відбиванні атаки. Деякі судна за диспозицією були поставлені так нерозумно, що їхні гармати не стріляли, боячись зачепити своїх. На інших кораблях замість стрільби відбувалися суперечки між офіцерами, які не знали точно, що ж, власне, відбувається вночі на рейді. На флагманському броненосці "Петропавловск", де був у той час сам начальник ескадри віце-адмірал Старк, навіть після того, як були підірвані мінами три кораблі, ніхто не хотів вірити, що війна почалася. Сумнівалися в цьому і на броненосці "Пересвет". На його містку контр-адмірал князь Ухтомський продовжував переконувати своїх офіцерів:

— Ні, це ж тільки нічна практика. Невже, панове, ви забули, що по понеділках у нас буває звичайне навчання з стрільби? Ну погляньте, он па флагманському кораблі підняли вгору промінь бойового ліхтаря. Я тільки одного не розумію, чому деякі кораблі, незважаючи на сигнал начальника експедиції про припинення вогню, продовжують, стріляти? Як ми ще погано дисципліновані!

Так було на рейді. А у фортеці, яка не мала належного зв'язку з флотом, і поготів усю ніч дивувалися. А на деяких кріпосних батареях дізналися про напад тільки вранці, вважаючи нічну канонаду за маневри. Але й без того досить було нічного гуркоту. З семи російських кораблів встигли випустити по ворогу більш як вісімсот снарядів.

Одноокий моряк, розповідаючи нам про ці незбагненні несподіванки на початку війни, похитав головою і додав:

— Мабуть, самі знаєте, як багато хто, бувало, в мирний час дивився на наших флотських верхоглядів — дивом дивувалися. Думали, що без їх влади все життя піде прахом. А тепер що? Грянула війна, і кожному дурневі стало ясно: на чому тільки світ тримався!

Інші загони японських міноносців, що кидалися по черзі в атаку, вже не мали успіху. Люди на ескадрі опам'яталися, прийшли до тями, всі стояли на своїх місцях. Атаки ворога були легко відбиті. Не могли ніякої шкоди завдати росіянам і його головні морські сили, коли на другий день наблизились до Порт-Артура. Битва тривала півгодини і закінчилася без істотних результатів для тієї й другої сторони.

Адмірал Того відступив у море, напевно, розчарований. Не того він чекав від нічних атак, напавши на Росію без оголошення війни. Правда, три потужних кораблі вийшли з ладу, але через деякий час їх можуть полагодити і знову пустити в дію.

Намісник Алексеев не спромігся навіть подивитися на свої підірвані кораблі. Він викликав до себе начальника ескадри Старка та інших адміралів, радився з ними, віддавав їм накази. Він командував ескадрою з берега.

Було багато й інших упущень з боку росіян. Тоді ж, у день 26 січня, відбувся бій у Чемульпо (Корея). Незважаючи на загрозу війни, що насувалася, там, як нікому не потрібні пасинки, продовжували стояти чудовий швидкохідний крейсер "Варяг" і канонерський човен "Кореец". Вище командування не зуміло своєчасно приєднати їх до ескадри. Через його легковажність вони по-геройському загинули, захоплені зненацька переважаючими силами адмірала Уріу. З незрозумілих причин це ж командування

відділило від ескадри для Владивостока чотири найсильніших крейсери: "Россия", "Громобой", "Богатырь" та "Рюрик". Все це допомагало японцям блокувати з моря Порт-Артур і перекидати свої сухопутні війська на материк. Потім почався цілий ряд нещасть, незалежних від ворога. У перші ж дні війни з Артурської ескадри наштовхнувшись на власні міни, загинули крейсер "Боярин" та мінний загороджувач "Енисей". З владивостоцького загону крейсерів "Богатырь" налетів на каміння і так сильно розпорів собі підводну частину, що до кінця війни не міг стати в стрій.

Все ж 1-а ескадра навіть і за таких умов вимагала від ворога неймовірних зусиль, щоб блокувати її. Це тривало кілька місяців. Були випадки, коли щастя на морі схилялося на сторону росіян.

У Порт-Артурі помітили, що ескадра ворога, з'являючись перед фортецею, щоразу ходить одним і тим самим курсом. Командирові мінного загороджувача "Амур", капітанові 2-го рангу Іванову, спало на думку розставити на цьому курсі мінні загородження. Командування довго заперечувало проти такої його вигадки. Нарешті 1 травня вдень під прикриттям туману, майже перед самим носом у японців, Іванов блискуче виконав загороджувальну операцію. В результаті на другий день сталося те, чого японці аж ніяк не чекали. Багато разів безкарно вони крейсирували перед очима росіян, які не розпочинали ніяких дій. І раптом пролунав вибух, другий: "Хатсузе" потонув на місці, слідом за ним — "Ясіма". Це так сильно вплинуло на психологію знахабнілого ворога, що всю відвагу з нього немов рукою зняло. На інших його кораблях зчинився неймовірний переполох. Японці втратили всяке самовладання, їхній страх посилювався від того, що навколо не було видно жодного російського корабля. Вони не знали, від чого сталися ці вибухи: від мінного загородження чи від підводних човнів. Як вийти з цього становища? Стріляти було ні в кого, але, охоплені панікою, вони все ж безладно й безцільно гатили в усі боки і у воду навколо себе. Це був дуже зручний момент для довершення розгрому решти японських кораблів і прориву блокади. Але замість того, щоб розпочати активні дії, російська ескадра, не підготовлена до виходу в море, продовжувала стояти на внутрішньому рейді, неначе сторонній глядач.

А 28 липня вона не прорвалась у Владивосток тільки тому, що на флагманському кораблі був убитий командуючий ескадрою адмірал Вітгефт.

Командуючий японським флотом Того сам собі ускладнив справу. Замість того, щоб розпорошувати свої сили, він міг би, користуючись раптовістю, спрямувати на російську ескадру зосереджений удар три-дцяти-сорока міноносців. Напевне можна сказати, що тієї ж ночі в Порт-Артурі не уціліло б жодного великого корабля. А така грандіозна катастрофа прискорила б і падіння фортеці.

Одноокий моряк-артурець, прощаючись з нами, сказав на закінчення:

— Коли б у нас вище начальство було розумніше, японцям зовсім був би капут. Шкода, що загинув адмірал Макаров. Батько його був кантоністом, колись служив боцманом. Через це офіцери з вищої породи, глузуючи, називали нашого знаменитого адмірала знахабнілим кантоністом. А тим часом, як тільки він замість "адмірала-

лахмітника" приступив до командування Першою ескадрою, зразу на ній люди ожили. Лише один тиждень прожив він у нас, і флот став невпізнаним. І треба ж було статися лиху: броненосець "Петропавловск" налетів на японську міну і разом з Макаровим пішов на дно. Такого флотоводця у нас не стало. Все звелось нанівець.

Від цих розмов ми повертались до одного тривожного питання, що не давало нам спокою: а що буде з 2-ю ескадрою? Судячи з початку воєнних дій та інших даних, адмірал Того не виявив особливих здібностей у військово-морському мистецтві. Він теж бував необережним і непередбачливим. І японські моряки виявились незастрахованими від паніки, не такими доблесними, якщо по них як слід ударити. Це трохи підбадьорювало нас. Але при згадці про "Гулльський інцидент" ми знову впадали в тяжку зневіру.

ТАНЖЕР. Я ДІЗНАЮСЬ, ЩО ЗА МНОЮ СТЕЖАТЬ

До Танжера, що лежить по другий бік Гібралтарської протоки, на африканському березі, ми прибули біля третьої години пополудні 21 жовтня. Тут на рейді ми застали майже всі кораблі нашої ескадри, що прибули сюди днів за чотири до нас. Не було тільки міноносців, які теж побували тут і встигли вже одійти з кількома транспортами до Алжіру. Крім наших суден, на рейді стояли два французькі крейсери і один англійський.

Оскільки ця частина Африки належить до французької колонії Марокко, нас прийняли в цьому порту дуже гостинно. Нам запропонували стояти тут скільки завгодно. Говорили, що англійці, як союзники японців, протестували проти цього, але марно.

Того ж вечора від ескадри відділились кораблі: броненосці — "Сысой Великий", "Наварин", крейсери — "Светлана", "Жемчуг" і "Алмаз". Цей загін контр-адмірал Фелькерзам повів у Середземне море. Потім він мав зайти в Суду, пройти через Суецький канал і далі до острова Мадагаскар, де Рождественський призначав своєму молодшому флагманові рандеву. А інші кораблі підуть туди ж навколо Африки, обігнувши мис Доброї Надії. Коло Мадагаскару мають ще приєднатись до нашої ескадри судна, які добудовуються і озброюються в Росії: "Олег", "Изумруд". "Смоленск", "Петербург", "Терек", "Дон", "Урал" і міноносці.

Чи правильно вчинив Рождественський, розчленувавши свою ескадру?

Наші офіцери висловлювалися з цього приводу по-різному. Дехто вважав це помилкою: японці можуть вислати загін сильних крейсерів і розбити кораблі Фелькерзама, а тоді й іншим нашим суднам нічого не залишиться робити, як тільки повернутися в Росію. Інші заперечували, кажучи, що японці не наважаться відійти так далеко від своєї бази. Але, очевидно, ніхто з нас не Міг як слід розібратися в міркуваннях командуючого.

Плавуча майстерня "Камчатка", що своїми телеграмами внесла такий переполох в ескадру, тепер стояла перед нами ціла і неущкоджена. Від матросів та вільнонайманих майстрових з неї ми дізналися, що у них в ніч проти 9 жовтня панувало таке ж безладдя, як і в нас

Почали вантажити вугілля. Але посвіжів східний вітер, наступаючи на нас з відкритого боку бухти. На грот-щоглах військових суден затріпотіли довгі косиці вимпелів. А вночі розгулявся шторм, здіймаючи великі хвилі. Німецькі вугільні пароплави, пришвартовані до броненосців, м'яли свої борти, загрожуючи пошкодженнями і нашим кораблям. Тимчасово вантаження вугілля було припинено.

Ніч, похмуро-темна і виюча, спустилася рано. Місто освітілося вогнями. Броненосець, похитуючись, скреготів залізом якірних канатів. Я довго сидів на баку, біля ґнота, почувавши невимовну тугу, що роз'їдала серце, наче сіль свіжу рану. Тут же, спалахуючи цигарками або самокрутками, сиділи матроси. І всі ми з заздрістю, як звірі з клітки, дивились на африканський берег, що так привабливо виблискував вогнями. Яке життя тепер тече там на суші, в кам'яних будинках, в світлих кімнатах?

Хтось зітхнув:

— Не пускають нас у місто. Інші відразу ж підхопили:

— Там у ресторанах, мабуть, музика грає, публіка веселиться.

— Чого їм не веселитися, коли вони на війну не йдуть?

— Закохані цілуються.

— У деяких наших вдома залишилися жінки. Їх, мабуть, тепер теж хто-небудь цілує,— додав кочегар Бакланов.

У відповідь на це один матрос, ні до кого не звертаючись, міцно і злісно вилаявся.

Слухаючи товаришів, я думав: наскільки ж тепер берегові жителі щасливіші за нас! Здавалося, ми вже ніколи більше не сидітимемо в світлій кімнаті і не розмовлятимемо з близькими людьми, не думаючи про війну. Перед нами величезні переходи морями та океанами, безконечні вантаження вугілля під незвичною спекою тропіків, денні і нічні тривоги, всілякі митарства, бурі у водних просторах і хвилювання в душі. І все це ми будемо терпіти, можливо, тільки для того, щоб, зустрівшись з ворогом, загинути в морській безодні, навіть не знаючи за що. Скажуть — цього вимагає нація. Але ж нація — це я і гальванер Альференко, боцман Воєводін і кочегар Бакланов, офіцери і матроси, робітники і селяни; це народ, зв'язаний між собою не тільки територією, але й спільністю походження, звичаїв і політичною історією. Хіба нас і наших родичів питали, чи потрібна війна з Японією? Її затіяли купка пройдисвітів і титулованих осіб, не зважаючи на інтереси народу і маїрчи на меті лише свою користь. Такі думки приходили в голову не мені одному, а багатьом морякам, що плавали на 2-й ескадрі. В той же час при згадці про велику і далеку батьківщину наші серця переповнювались гіркотою і образою за її ганьбу й поразку. Ми були схожі на дітей, безсовісний вітчим яких віддав на поталу їхню рідну матір. Як діти, ми були безправні і безсилі. Ми могли тільки глибше любити спільну стражденну свою матір і таїти в собі ще більш непримиренну ненависть до негідника вітчима.

Повз нас обережно, наче підкрадаючись до когось, пройшов офіцер. Матроси впізнали в ньому лейтенанта, який дістав від них прізвисько Вредний. Він ніколи не кричав на нас, не лаяв останніми словами, не бився, як це робили інші. Розмовляв з нижніми чинами тихо й ласкаво, з приклеєною усмішкою на червонощокі і

широкому обличчі. І все-таки він цілком виправдував дане йому прізвисько: матрос, що проштрафився перед ним, пощади не просив. З якоюсь крижаною тупістю він зневажав своїх підлеглих, і коли визначав їм кару, то робив це безпристрасно, немов крамар, що оголошує ціну на товар за прейскурантом.

Через вістових ми знали, що в кают-компанії він більше за всіх домагався того, щоб якомога суворіше ставитися до команди, і багато разів сперечався з старшим офіцером Сидоровим, вважаючи, що він ставиться до нас надто ліберально. У нього була постійна звичка — підійти до купки матросів непомітно і підслухати, про що говорять. І тепер, прийшовши на бак, він зупинився і наставив вухо в наш бік.

Матроси відразу ж звернули розмову на тему про веселі будинки. А це, з його точки зору, означало, що ніяких неблагонадійних думок у них нема.

Вредний постояв трохи і пішов.

— За що він так ненавидить нас? — спитав один з матросів. Гальванер Козирєв відповів:

— Значить, якась причина є. Він і на березі був такий самий. І розповів нам про цей випадок.

Козирєв служив з ним в одному флотському екіпажі. Коли Вредний лишався на ніч вартовим по екіпажу, то вранці обов'язково кілька матросів попадали в карцер. Ще до побудки команди при ньому в канцелярії уже стояли наготові горніст і барабанщик. Тільки-но надворі лунали звуки горна, він відразу ж ішов обходом по всіх ротах екіпажу в супроводі мовчазного горніста і барабанщика. Отут і починалась забава. Якийсь унтер, незважаючи на те, що побудка команди уже була, все ще спав на своїй койці. Цього тільки й треба було лейтенанту Вредному. Він підкрадався до цієї койки, ставив у головах горніста і барабанщика і подавав їм рукою знак — починай! Від дикої музики над самим вухом винний, часом без кальсонів, часом зовсім голий, схоплювався, як блискавка. Дурнішого або навіть ідіотського виразу на обличчі, ніж у такої людини, навряд чи можна було ще десь побачити. Перед ним, надсаджуючись, горлав горніст, гримів барабан і стояв у золотих погонах при шаблі вартовий офіцер, самовдоволено усміхаючись і з легким поклоном примовляючи:

— Прошу, на три доби, на три доби.

Що це — якась мара? Винуватий нічого не розумів і стояв на своїй койці на весь зріст, вирячивши очі, з таким розгубленим виглядом, ніби його вдарили по голові поліном. А головне — він не знав, що йому робити далі: чи бігти з камери, чи віддавати честь, чи стояти струнко, чи почати одягатися, щоб швидше прикрити свою голизну.

А лейтенант, так само кланяючись, примовляв:

— Ага! Зразу не послухався. Ще добу додам. Будь ласка, на чотири доби. В карцері порозумнішаєш.

Так забавлявся Вредний в кожне своє чергове вартування.

Ї невідомо було, доки це тривало б, якби одного разу він сам не опинився в дурному становищі. Під звуки барабана й горна він стояв перед однією койкою довше, ніж завжди, і все кланявся, примовляючи:

— Будь ласка, на три доби...

Людина, вкрита на койці ковдрою, не схоплювалася. Матроси, що були присутні при цьому в камері, ледве стримували свій сміх.

Лейтенант сам смикнув ковдру і відразу змінився на обличчі. Перед ним, замість сонного матроса, лежали згорнуті шинелі. Хазяїн койки в той час стояв на варті біля екіпажних воріт. Вредний розлютився. Цього разу в карцер потрапили сам фельдфебель, а згодом вартовий унтер-офіцер по роті і днювальний по камері. Однак з того часу такі забавки лейтенанта Вредного припинились.

Гальваиер Козирев трохи розважив нас — ми посміялись і розійшлися спати.

Другого дня по обіді вітер зовсім ущух. Заспокоїлась і водна поверхня, мінячись сонячним блиском. На всіх суднах знову відновилось вантаження. Командуючий оголосив грошову премію за успішну роботу. Цей захід виявився дуже розумним. На "Орле" зчинився неймовірний аврал. Гриміли лебідки, лунали вигуки людей. Броненосець ніби окутався чорним туманом, крізь який сонце здавалося червоною кулею. Щогодини ми приймали по п'ятдесят тонн вугілля. Така робота тривала більше доби, без сну і відпочинку, майже без перерви, якщо не рахувати час, витрачений на їду. Під кінець люди так стомились, що ледве тягли ноги.

А тут ще треба було вимити броненосець, надати йому належного вигляду. Але від цього я, як баталер, був звільнений. Мені можна було йти спати, вибравши для цього місце в якомусь приміщенні з провізією. Взагалі, моє унтер-офіцерське звання давало мені перед рядовими матросами чималу перевагу: коли б я ударив кого з них, то в гіршому разі мене посадили б на кілька днів у карцер, якби ж рядовий вчинив зі мною таке, то він міг потрапити в тюрму. Однак пишатися тут було нічим. Ще більшу перевагу мав передо мною офіцер: коли він мене поб'є, хоч би ні за що, ні про що, го йому навіть догани не винесуть; коли ж я його вдарю, хоч би й справедливо, то мені загрожує смертна кара.

До нас на броненосець приїздили торговці, чорні африканці, пропонуючи листівки, різні фрукти, сітки, коркові шоломи. Одягнені вони були по-різному — в туніках з капюшонами, в чалмах, деякі в фесках, в різнобарвних куртках.

Давно уже на ескадрі поговорювали, що Росія хоче придбати в Чілі і Аргентині сім великих броньованих крейсерів. А тепер пройшла чутка, що така купівля вже відбулася і навіть сформовано особовий склад для цих суден. Вони мають зустрітись з нами біля острова Мадагаскар, куди приведе їх контр-адмірал Небогатов. О, якби все це підтвердилось! Я нічого не мав проти японців, і не було в мене ніякого бажання з ними воювати. І все-таки я дуже мучився, бачачи всілякі недоробки на нашій ескадрі.

Зі мною подружився командирський вістовий, матрос Назаров. Це був молодий і тихий хлопець, безвусий, з рум'яною і ніжною шкірою на чорнобровому обличчі. Військова служба розлучила його з коханою дружиною, і тепер усі його думки були тільки про неї. Вона залишилась на селі. Я за нього писав їй листи, які він посилав на батьківщину з кожного порту. Про свою дружину він був дуже високої думки і розказував про неї завжди захоплено:

. — Хочеш вір, хочеш — ні, але я тобі скажу, що такої жінки ні в кого нема. Я свою Настю не проміняю ні на яку королеву. Що до краси, що до любові, що до хазяйства — баба хоч куди. Бувало, встане вранці рано-рано. Піч затопить. А я на койці валяюсь — удаю, ніби сплю. Вона підійде до мене тихенько, поцілує й знову до печі. За ранок разів двадцять так зробить. Ех, брат, і любов же у нас булаї

Ми складали Насті довгі листи, обов'язково з лірикою. І що вищого я напускаю стилю, що сентиментальніші вони були, то більше це подобалось Назарову. Із Танжера теж написали їй. Ми сиділи в коридорі, де були розташовані мої кладовки для сухих продуктів. Розстеливши папір на перекинутому ящику, я строчив:

"Люба Настенько, ненаглядна моя дружино!

Як далеко я від тебе! Наша ескадра стоїть в Африці, де зараз тепло, як у нас буває влітку, і де живуть люди, чорні, як сажка. Але ніяка відстань не розлучить нас з тобою: душею я завжди лину до тебе, мов ластівка на бистрих крилах. Я день і ніч згадую твої сині очі, що сяють, як весняне небо, і твої поцілунки, солодкі, як мед. Сьогодні віє легкий і теплий вітер, і напрям тримає він на нашу Росію. Хай він принесе тобі подих моїх змучених грудей і трепет мого закоханого серця".

В такому ж дусі був написаний лист і далі. Я прочитав його вголос і спитав:

— Ну, як?

— Гарно. Складно виходить. Ти тільки от що додай: коли я вернуся на батьківщину, у нас народиться син.

І я писав далі:

"Я все-таки вірю, моя кохана, що настане той щасливий час, коли ми знову зустрінемось і знов замремо в палких обіймах. Закон природи здійсниться. А потім у хаті в нас дзвіночком задзвенить дитячий голосок. Це буде неодмінно син, такий же синьоокий, як ти..."

Закінчив так:

"Але може статися, що ворожі снаряди потоплять наш корабель. Пам'ятай, що, умираючи, я буду вимовляти твоє ім'я. А коли змучені мої груди заллються водою і я не зможу сказати жодного слова, тоді я самим серцем крикну на весь світ: прощай, моя кохана Насте..." *

Назаров, вислухавши кінець, навіть заплакав.

— Оце здорово утнув! Тепер, як одержить листа, цілий тиждень плакатиме. І жоден парубок до неї не підійде. На версту не підпустить. Ну, брат, спасибі ж тобі!

Він обережно вклав листа в конверт і тихо заговорив:

— Я давно збирався сказати тобі про одне діло, та все відкладав. За тобою стежать. Я був дуже здивований таким повідомленням.

— А ти звідки знаєш?

— Значить, знаю, якщо кажу. Коли ми були ще в Кронштадті, на судно прийшов папір, пакет такий великий, а на ньому п'ять сургучних печаток: чотири по кутках і одна посередині. Командир, як тільки прочитав цей папір, зараз же скипів і наказав мені покликати старшого офіцера. Вони лишилися в командирській каюті. А мені

цікаво було дізнатись, що це за таємниця у них. Я підслухав. Про тебе говорили. Командир наказав старшому встановити за тобою негласний нагляд. Потім у командира в столі я папір той найшов і сам читав — від жандармського управління він. Виходить, що ти політичний...

— А хто за мною стежить?

— Не знаю, кого призначили.

До речі я спитав вістового про інженера Васильєва.

— Кращого за цього офіцера немає. Він завжди заступається за команду. Дехто з офіцерів каже, що треба більше карати, а він їм заперечує. Здорово сперечається. І доводить, що треба вчити їх більше. А з ним завжди заодно стоїть лейтенант Гірс. Розумна голова цей Васильєв! В суперечці будь-якого офіцера на обидві лопатки покладе.

Прощаючись, я подякував Назарову. В моєму становищі він може мені бути дуже корисний. Як же це допустили мене до царського огляду? Одне з двох: або начальство в метушні забуло про мене, або не дуже великого значення надало жандармському папірцеві.

До нашої ескадри приєдналось ще двоє суден: плавучий госпіталь "Орел", пофарбований весь у білий колір, з червоними хрестами на трубах, під прапором Червоного Хреста, і французький пароплав-рефрижератор "Espérance", з великим запасом у своїх трюмах мороженого м'яса для нас.

23 жовтня з флагманського корабля надійшло розпорядження знятися з якоря.

СПУСКАЄМОСЯ ДО ПІВДЕННИХ ШИРОТ

Настали погідні дні. Під голубим покровом неба віяв рівний попутний пасат. Води Атлантичного океану загустіли синявою, і по них, слідом за ескадрою, котилися хвилі, увінчані білими, як цвіт черемхи, гребенями. Між ними, спалахуючи, гаряче зміїлись сонячні блики.

Навкруги було безбережно і пустельно. Наша ескадра, построена в дві кільватерні колони, самотньо спускалась до південних широт. Праву коло*ну очолював флагманський броненосець "Суворов". За ним, на відстані один від одного в два кабельтових, ішли "Александр III", "Бородино", "Орел" і "Ослябя". Плавуча майстерня "Камчатка" вела ліву колону, що складалася з транспортів: "Анадырь", "Метеор", "Корея" і "Малайя". В хвості ескадри, строем клина, тримались крейсери: "Аврора", "Дмитрий Донской" і "Адмирал Нахимов", на якому підняв свій прапор контр-адмірал Енквіст. Позаду ескадри на відстані дев'яти-де-сяти кабельтових, ішов госпітальний пароплав "Орел".

В дорозі нам зовсім не траплялися зустрічні судна. Тільки іноді далеко на обрії з'являлись англійські крейсери, які все ще стежили за нами. Але й вони зникли, коли ми наблизились до паралелі Канарських островів.

Вечорами сонце заходило рано — годині о шостій. На зміну йому, заливаючи простір яскраво-червоним світлом, широко розкидалася крилата заграва заходу. Але й вона, як завжди в тропіках, швидко зменшувалася в розмірах, тьмяніючи, ніби

відлітаючи в бік Америки. І тоді в незмірних глибинах неба спалахували великі і яскраві зорі. Океан не відображав їх, змагаючись з небом власними скарбами — хитка поверхня, розбурхана вітром і нашими кораблями, виблискувала розсипом синьо-зелених іскор. Можна було цілими годинами, не втомлюючись, милуватися і грандіозними світами, що мигали в височині, і безконечно малими істотами, які фосфорично світилися у воді.

Перетнули тропік Рака. Спека щодня збільшувалася. Небо блідло. Повітря було до такої міри насичене гарячими випарами води, наче ми були в жарко натопленій бані. Люди працювали в промоклій від поту одежі, ніби щойно побували під дощем. Дехто з матросів, поскидавши робочі куртки, ходив у самих натільних сітках, якими запаслися в Танжері. На верхній палубі були влаштовані душі. Всі почали обливатись заборотною водою.

Тільки в дорозі ми дізналися, що наша ескадра іде в напрямі французької колонії Сенегамбії, що на західному березі Африки, в портове місто Дакар.

Інженер Васильєв і далі постачав мене книгами, але все такими, в яких описується боротьба пригноблених за свою незалежність: "Спартак" Джованьйолі, "На світанку" Єжа. Я їх читав раніше, але знову не признався йому. Мене весь час мучило питання: чому він для мене підбирає таку літературу? А коли він дав мені Гра "Марсельці", де описується життя з епохи Французької революції, я сказав:

— Я вже читав її, ваше благородіє.

Він спокійно відповів, уперше звертаючись до мене на "ви":

— Хорошу річ не завадить вам ще раз проглянути. А втім, можете товаришам своїм дати почитати.

Для мене стало ясно, що Васильєв має особливу систему підходу до нашого брата — систему, практикувану й іншими революціонерами. Але все-таки срібні погони, що блищали на його плечах, не переставали бентежити мене. Десь в глибині душі все ще лишалася тінь недовір'я до нього.

Раптом він приголомшив мене запитанням:

— Ви в тюрмі сиділи?

Я засопів носом і неохоче відповів:

— Так точно.

— За політику?

— Так точно.

Васильєв ласкаво усміхнувся до мене, а тоді й я, осмілівши і дивлячись йому просто в очі, спитав:

— Від старшого офіцера дізналися про це, ваше благородіє? Він кивнув головою.

— Якої ж думки про мене старший?

— Прекрасної. Насамперед він не з запеклих консерваторів. А потім, він цілком певен, що ви потрапили в якусь історію через непорозуміння.

Я признався:

— Одне тільки мене турбує: не знаю, кого приставлено з матросів за мною стежити.

— Так, довідатись, де поставлена западня, це значить ніколи не потрапити в неї.

Я пішов від Васильєва з радісним почуттям, що й серед офіцерів є в мене близька людина.

Кожного свята правила на кораблі обідню. Для цього всі сходились в жилій палубі, де опоряджали похідну церкву з іконостасом, з олтарем, з свічниками. І на цей раз зранку, після підняття прапора, вахтовий начальник розпорядився:

— Команді на службу божу!

Засвистали дудки капралів, і по всіх палубах, повторюючи на різні лади розпорядження вахтового начальника, полетіли владні слова фельдфебелів і вартових. Для матросів найнуднішим ділом було — це стояти в церкві. Вони почали шарахатись в різні боки, ховатись по закутках і відділеннях, наче в щілини таргани, коли їх раптом освітять вогнем. А унтери гнали їх з криком і шумом, з зуботичинами й найдо-бірнішою лайкою—в Христа, в богородицю, в олтар, в хрест воздви-женський. Офіцери це чули і нічого не відповідали. Виходило таке безглуздя, така насмішка над релігією, гіршої від якої не придумає жоден безбожник.

Нарешті половину команди так-сяк зігнали до церкви. Начальство стояло попереду, очолюване командиром і старшим офіцером. Почалась обідня. Ролі дячка і півчих виконували матроси.

Службу правив судновий священик отець ПаТсій.

Жалюгідну й комічну фігуру являв собою наш духовний отець. Ієромонах Олександр-Невської лаври, він попав у похід і на війну з вибору ігумена та монашеської братії. Корпус у нього був сутулий, зі скошеними плечима, з круглим випнутим животом, ніби він носив під рясом буханку хліба. Обличчя брезкле, поросле рудою скуйовдженою бородою; мутні очі дивилися на все по-риб'ячому нерухомо. Він, мабуть, рідко мив голову, але зате часто мазав густе руде волосся оливою або вершковим маслом, а тому від нього несло чимсь протухлим. Не можна було не дивуватись, як це офіцери могли терпіти його присутність в кают-компанії і їсти разом з ним за одним спільним столом. Зовсім неосвічений, сірий, він до того ж був від природи дурний безнадійно. Говорив він нечленороздільною мовою, що уривчасто вилітала з його горла, ніби він силоміць виштовхував кожне слово. Здавалось, призначили його на корабель не для церковної служби, а для посміховиська і кают-компанійській молоді, і всій команді. Найгірші хвилини у нього були, коли матроси звертались до нього з яким-небудь запитанням:

— Батюшко, за що це Льва Толстого відлучили од церкви? Отець Паїсій починав силкуватися, ніби навалили на нього віз:

— Тому що... ну, як це... він... як це — єретик.

— А що значить — єретик?

— Це... ну, як це... значить... взагалі..

— Батюшко, а що значить "алілуя"?

— Батюшко, а що значить "паки, паки"?

Священик кривив тремтячі губи і, щось бурмочучи, ішов геть під регіт матросів.

Найбільше дошкуляв йому кочегар Бакланов. Одного разу вони зустрілися на шкафуті. Кочегар, вдавши на своєму забрудненому вугільним пилом обличчі християнську покору, удавано лагідно заговорив:

— Ось, батюшко, як нам доводиться у пеклі працювати. Став я схожий на африканця.

— Так, так, справді,— погоджувався священник.— З волі божої кожна людина повинна добували хліб собі в поті чола.

— Це, батюшко, не до всіх стосується. Одні потіють лише від спеки, інші — від роботи. Але я не про це хочу сказати. Ви бачили негрів?

— Ну аякже—надивився я на них. Страшний народ. Чорні всі. Справжні дикуни.

— А можуть вони після смерті увійти в царство небесне?

— Ніяк не можуть. Вони ідолопоклонники. А в святому письмі сказано... ну, як це... тільки православні наслідують царство небесне.

— Але якби ви народилися в сім'ї негрів, то й вам довелося б бути дикуном. І поклонялися б ви їхнім богам. Значить, замість раю ви потрапили б у геєну вогненну. Хіба не так?

Священник почухав руду бороду і напружено наморщив лоба.

— Ти щось мудре говориш.

— Хіба негри винні, що вони народились в Африці? І хіба можна звинувачувати їх у тому, що вони поклоняються своїм богам? Може, вони ніколи навіть і не чули про православну релігію? За що ж бог каратиме їх? Виходить, що він зовсім не милосердний, а, навпаки, лютий кат.

— Молодець, Бакланові Добре підсумував! — засміялись матроси. Отець Паїсій нарешті зрозумів, до чого веде мову його співрозмовник, і наїжився:

— Як твоє прізвище, богохульнику?

— Свистун з притулом, батюшко.

Священник побіг до старшого офіцера з доносом. Бакланов, не поспішаючи, спустився трапом в низ корабля. Начальство чомусь не вжило ніяких заходів для розшуку винуватця.

Як і в інші свята, так і тепер я стояв у церкві, слухав обідню і багато з чого дивувався. Щось безглузде діялося передо мною. Священник церковної служби не знав, часто збивався, і тоді на виручку йому виступав матрос-дячок, жвавий чорноокий хлопець. Не чекаючи поки священник розплутається і виголосить потрібні слова, він разом з хором починав співати. А в цей час сам отець Паїсій, бажаючи догодити начальству, ревно чадив кадилом прямо в ніс командирові і старшому офіцерові, так що ті не знали, куди подітись від їдкого диму ладану, відвертались, морщились, іноді чхали.

В церкві було жарко.

Я слухав обідню і думав: кому і для кого потрібна ця комедія? Офіцери як освічені люди не вірили в усі ці дурниці. Мені відомо було, що вони поважно стояли перед олтарем і хрестились тільки для того, щоб показати приклад команді. Не могли і ми

вірити в те, що нібито через цю брудну, вошиву, протухлу і дурну людину, одягнену в блискучу ризу, сходить на нас божя благодать. Нас загнали в церкву силоміць, з биттям, з матірщиною, як заганяють у хлів неслухняну худобу. А коли вже треба було заморочити голову команді і підтримати серед неї дух релігійності, то невже вища влада не могла придумати чогось розумнішого?

Обідня закінчилася. Матроси юрбою підіймалися на верхню палубу. Церква швидко спорожніла.

Зустрівшись з боцманом Воеводіним, я спитав його:

— Ну, як тобі подобається наш батюшка? Він шепнув мені на вухо:

— Не піп, а якась протоплазма.

Увечері ті самі матроси, зібравшись на баку, будуть з задоволенням слухати найбрудніші анекдоти про попів, попадей та попових дочок.

Ескадра наша посувалася вперед, до екватора, в палаючу далечінь океану. Шостий день минув, як ми вийшли з Танжера. Між іншим, там ми залишили по собі недобру пам'ять: транспорт "Анадырь", знімаючись з якоря, зачепив лапою телеграфний кабель. Адмірал Рожествен-ський, нічого не придумавши іншого, наказав розрубати кабель. Мешканці Танжера і всього краю залишилися без телеграфного сполучення. За кого вони тепер вважають нас?

По небу розсипались ріденькі хмари і, ронячи тіні на водну поверхню, пливли в одному з нами напрямі, ніби проводили ескадру. Натиск пасату трохи ослаб. Повітря, насичене випарами, втрачало попередню прозорість, линяло і пишне вбрання океану. На кораблі ставало все гарячіше.

Вночі зменшили число оборотів у машині, щоб увійти в незнайомий порт при денному світлі. Ми з боцманом Воеводіним стояли на баку, на самому носі корабля, і дивились за борт, милуючись, як виблискує вода, переорювана форштевнем. Біля нас опинився стройовий унтер-офіцер Синельников.

— Ніченька ж яка темна,— сказав він зірваним від постійної лайки голосом.

— Авжеж, ти точно визначив,— насмішкувато відповів я.

Цей здоровенний унтер, довголиций, витрішкуватий, з рідкими, наче у кота, вусами, давно вже був у мене на підозрі. Скільки разів він підкочувався до мене і запобігливо починав розмову зі мною. Його цікавило, за що ми воюємо і хто переможе в майбутній морській битві. Часом просив у мене книжку почитати. Найбільше мене насторожувало, що він при мені починав лаяти начальство за його несправедливість і жорстокість, тоді як мені відомо було, що саме від його кулаків найбільше діставалося молодим матросам.

Кораблі замигали червоними й білими ліхтарями Степанова.

— Цікаво б дізнатися, про що вони розмовляють,— сказав Синельников, звертаючись до мене.

— А ти спитай у вахтового начальника.

— Та це я тільки до слова сказав. А насправді на чорта мені здались усі вогні — і червоні, і білі. Нудно чогось.

Він постояв трохи і пішов. Боцман Воеводін промовив:

— Недобра він людина, цей Синельников.

— Чому?

— Язик довгий. Вислужується, щоб швидше боцманом його зробили. Я хотів розпитати про Синельникова докладніше, але Воеводін

сказав:

— Однак спати пора. На добраніч.

У мене залишилось враження, що боцман щось знає про мене і хотів мене застерегти щодо унтера.

Вранці зліва показались невисокі береги. Як завжди після плавання, всі дивились на землю з радістю, хоч нічого й не бачили, крім сірої і вузької смуги. Потім попереду почав вимальовуватись Зелений мис — крайня західна частина Африки. Ескадра обігнула мис, і перед нами на південній стороні півострова відкрилося невеличке місто Дакар, чистеньке, з білими будівлями, в зелені пальм і олеандрів. Кинули якір на рейді, вірніше — в протоці між материком і островом Горе,

Тут на нас чекали одинадцять німецьких пароплавів з вугіллям, па-роплав-рефрижератор "Espérance", що випередив ескадру, і буксир "Русь" (колишній "Роланд), що прибув з Бреста,

На броненосцях типу "Орел" залишилось палива по чотириста тонн. Адмірал розпорядився взяти на них в Дакарі ще по тисячі сімсот тонн. Наші вугільні ями могли вмістити тільки тисячу сто тонн. Значить, решту вугілля треба було розсунути по різних місцях корабля, вказаних в інструкції штабу. Старший офіцер Сидоров, дізнавшись про це, ухопився в розпачі за свою сиву голову:

— Що будемо робити?! Адже це небувалий випадок, щоб так завалювати броненосець вугіллям. Ну, як я можу потім підтримувати чистоту на кораблі?

Лейтенант Славінський, ця завжди урівноважена людина, спокійно зауважив на це:

— Починається якесь вугільне божевілля. Далі, мені здається, ще гірше буде.

Місцева французька влада спочатку дозволила нам вантажити вугілля, а потім, боячись протесту з боку японців і англійців, заборонила. Запитали телеграфом Париж. А тим часом, не чекаючи відповіді, всі судна взялись за роботу. Участь у ній брав весь особовий склад, поділений на дві зміни. Це було перше вантаження при страшенній тропічній жарі. Навіть вночі температура збільшувалась так, то всі почували себе, як в печі. Особливо діставалось тим, кому випадало спуститися в трюми пришвартованого пароплава або в вугільні ями броненосця. Там матроси працювали голі. Щоб не задихнутись від вугільного пилу, одні держали в зубах клоччя, інші зав'язували собі рот і ніс ганчірками. Ці страшні муки затяглись на півтори доби. Бувало, дехто не витримував непосильної праці й тропічної спеки і падав замертво. Їх виносили під душ, приводили до пам'яті, і, давши їм трохи відпочити, знову ставили на роботу. Декого вражали сонячні удари, але, на щастя, не смертельні.

З столиці союзної нам Франції прийшла, нарешті, відповідь, яка категорично забороняла провадити будь-яке вантаження в межах територіальних вод. Але було вже

пізно. Всі кораблі наповнились паливом. Згідно з вказівками штабу, на нашому броненосці були завалені вугіллям броньова палуба, пральня і сушарня, батарейна палуба, відділи носового і кормового мінних апаратів, де вугілля складали тільки в мішках, а потім навалили його на юті, який перед тим огородили парканом із дощок.

На суднах навели порядок. Дали людям трохи відпочити. Ескадра знову рушила в путь.

ПЕРЕСІКАЄМО ЕКВАТОР

Наші кораблі стали схожі на безпритульних безбатченків: ніхто не хотів дати їм притулку. Навіть союзна Франція ставилась до нас, як до збанкрутілих родичів. Це пояснювалося тим, що в боях з японцями ми зазнавали однієї поразки за другою. Нам здавалося, що іноземці не приховують своєї зловтіхи.

Наші невдачі на фронті були вигідні іншим державам. Царська Росія з її імперіалістично-захватницькою політикою викликала побоювання у держав Європи. Тому нашим сусідам не було рації бажати росіянам перемоги над японцями і сприяти швидкому просуванню 2-ї ескадри на Далекий Схід. Почасти винен тут був і сам Рождественський тим, що відкинув колись дипломатичну підготовку нашого походу. Як ми будемо викручуватись із свого тяжкого становища далі? Попереду у нас немає жодної вугільної станції, нема жодного порту, куди б могла зайти наша ескадра і спокійно навантажитись.

Ескадра продовжувала свої мандри, прямуючи до берегів Габуна, що лежить майже біля самого екватора. Погода сприяла нам. Але щодня ескадра затримувалася через дрібні аварії на тому або іншому судні. Виходив із ладу броненосець "Бородино" — лопнув бугель ексцентрика циліндра низького тиску. На "Суворове" зіпсувався електричний привод рульової машини. Щось сталося з "Камчаткой", яка повідомила сигналом, що вона не може управлятися. Зупинялись "Орел" і "Аврора" — нагрілись холодильники. Але найчастіше бували поломки в механізмах на транспорті "Малайя", яку врешті-решт пароплав "Русь" потяг на буксирі. Поки на якомусь кораблі робили ремонт, вся ескадра стояла на місці і чекала або йшла вперед повільно, притишивши хід до п'яти-шести вузлів.

Всередині броненосця було жарко і душно. Команда перейшла спати на верхню палубу і на задній місток. За її прикладом пішли і деякі офіцери, — ті, що не боялись нічної вогкості. Тут вночі було непогано. Всі лежали майже голі під ласкавими подували ледве помітного теплого вітру. Тропічні зорі, великі й малі, блимаючи різнокольоровими відтінками вогнів, струмили на нас своє тихе і заспокійливе світло. Однак спати доводилось мало: жодна ніч не минала без практичної тривоги. Кожний покvapно схоплювався і мчав займати своє місце за судновим розпорядком.

Вдень мучила людей тропічна спека. Опівдні сонячне проміння падало вертикально, так нагріваючи залізні частини броненосця, що вони пашіли нестерпним жаром. Матроси швидко почали худнути. Крім звичайних судових робіт і навчання, їм доводилося ще, вдихаючи чорний пил, перетягати вугілля з різних місць у вугільні ями. Але все-таки становище стрійових було далеко краще, ніж кочегарів і машиністів. В

їхніх відділеннях ніякі вентилятори не могли знизити жару хоча б до сорока градусів. Так було в машині внизу. А вище, на індикаторних площадках, було ще гірше: над головою — гаряча палуба, навколо — розпечені трубопроводи, сепаратори. Тут температура підіймалась майже до точки кипіння. Навіть масло випаровувалось, наповнюючи все приміщення немовби туманом. Не легше було і в кочегарних відділеннях. Погане вугілля дуже утруднювало нормальне підтримування пари, а додати котлів не завжди дозволяли. З кочегарами траплялись теплові удари. Незважаючи на убивчу жару, всі люди, які обслуговували топки, котли та машини, не стояли, склавши руки, а працювали, обливаючись рясним потом і задихаючись від втоми, інакше броненосець не рухався б уперед. Вони підіймались наверх, бліді, знекровлені, з тупими обличчями, такі змучені, що мимохіть, дивлячись на них, я питав себе: невже во; и витримають до кінця нашого плавання?

Дисципліна на кораблі, незважаючи на всі намагання офіцерів та унтерів підтримати її всілякими способами, помітно падала. Люди дійшли до такого стану, коли до карцера почали ставитись байдуже. Там принаймні можна було кілька днів відпочити.

Це зрозуміли деякі офіцери і почали поводитися з командою більш стримано, але не розумів цього мічман Воробейчик, який і далі гороїжився і глумився з матросів. При мені відбулася сцена, яка мало не скінчилась скандалом. Якось перед обідом я видавав команді ром. На верхній палубі біля яндови матроси вистроїлись у чергу. Мічман Воробейчик, спустившись з містка і прямуючи в кают-компанію, проходив повз нас. Раптом він повернувся і — ні сіло ні впало — дав ляпаса машиністові Шмідту, найлагіднішій і найсумирнішій людині.

— За що, ваше благородіє? — злякано розширивши очі, спитав Шмідт.

— Та ні за що. Просто захотілося. На от тобі ще, коли мало! — і, посміхаючись, ударив машиніста ще раз.

Він зараз же написав записку, в якій наказував мені видати за його рахунок дві чарки горілки потерпілому, по одній за кожен ляпас. Шмідт розгублено мовчав. Але замість нього чітко промовив кочегар Бакланов:

— Люблю я, братці, свого гнідого огиря. Хоч батогом лупцюй його, хоч у віз важкий запряжи — тільки крекче, а везе.

Мічман Воробейчик, поправляючи на носі пенсне, відкинув голову;

— Це ти про що, замурзаний дурню?

Бакланов зробив крок уперед і, стискаючи кулаки, голосно промовив крізь зуби:

— Про коня, ваше благородіє!

Погляди їхні зустрілися. Мічман відразу все зрозумів. Він був у чистому білому кітелі, з блискучими погонами на плечах, а перед ним визивно стояв, ворущачи тупим підборіддям, брудний шестипудовий кочегар з оголеними грудьми, з застиглими очима.

Всі матроси затаїли подих, чекаючи події.

— Тож-то,— пополотнівши, пробурмотів Воробейчик і покvapно пішов до корми.

Вслід йому залунали голоси:

— От помчав!

— Боїться, щоб суп не прохолов.

Згідно з наказом Рожественського (№ 138), щодня якийсь з кораблів мусив для практики управлятись або зовсім без руля, але за допомогою самих машин, або електричним приводом, або ручним штурвалом, або тими ж головними машинами, але при рулі, закріпленому на п'яти і десяти градусах право або ліво на борт. Далі говорилося, що всі без винятку судові офіцери повинні вміти зробити власноручно все потрібне для переходу від одного способу управління рулем до іншого. В майбутньому це нам дуже придасться — мало які випадки можуть бути на війні? Однак без звички результати були погані. Кожен корабель шарахався з боку в бік, як п'яний. Одного разу навіть флагманський броненосець, вилетівши із строю, мало не протаранив нашого

"Орла". Ескадра вся збилася до купи. Можна було тільки уявити собі, що робилося в цей час з адміралом і яка буча знялася на "Суворове".

Часом вдень командуючий привчав ескадру ходити строєм фронту. Для цього всі судна шикувалися в одну лінію і рухалися вперед, як взвод солдатів. Але й тут виходило не гаразд — заважала різнотипність суден і позначалась відсутність практики. Не обходилося без того, щоб який-небудь корабель не вилізав з лінії.

На щоглах "Суворова" раз у раз здійсмалися сигнали з доганами командирам: "Не вмієте управляти". Кораблю, що особливо завинив, адмірал наказував триматись по кілька годин на правому траверзі "Суворова". Так було і з броненосцем "Бородино" і з нашим "Орлом".

Інженер Васильєв, дивлячись на таку картину, зауважив:

— Потрапити на траверз адмірала — це все одно, що винуватому школяреві стати в куток.

Ескадра повернула на схід і тепер ішла Гвінейською затокою. Вступили в штильову смугу. Через кілька днів будемо в Габуні.

Час від часу я бачився з Васильєвим, розмовляв з ним і брав у нього книжки. Найбільше я цікавився військово-морською літературою. Адже ми йшли на війну. А це була така подія, яка випадає на долю людини раз у житті. Хотілося швидше зрозуміти бойову підготовку нашої ескадри і ясніше уявити собі майбутню морську битву. З жадібністю я схоплював усе, що робилося на ескадрі і на нашому кораблі, що долітало до мене від наших офіцерів і що вчитував я з книг, і всі свої враження записував у щоденник. У мене вже були списані два товсті зошити. В тих випадках, коли передо мною виникало незрозуміле питання, я завжди міг звернутися за поясненням до Васильєва.

Крім того, у нас на судні був ще один прекрасний офіцер — це молодший артилерист, лейтенант Гірс. Високий, на зріст, з довгим енергійним обличчям, з руськими бачками, що спускались від скронь, з упертим поглядом великих сірих очей, весь завжди підтягнутий, він справляв враження суворого начальника. Але ми добре знали, що це була навидовижу добродушна людина і чесний офіцер, який добре

ставився до своїх підлеглих. В позаслужбові години він розмовляв з матросами запросто. Він теж почав давати мені книжки, і я міг звертатися до нього по всякі довідки про кораблі, артилерію, ескадру, морські битви.

Я дуже мало спав — не більше трьох-чотирьох годин на добу. Доводилося виконувати свої баталерські обов'язки: складати роздавальні відомості на платню, видавати продукти в камбуз, вести грошову та провізійну звітність. А тут ще треба було, згідно з судовим розпорядком, бігти під час тривоги і ставати на своє місце. Все це я виконував з необхідності. Крім усього, я цілком виправдував російське прислів'я: "За дурною головою і ногам нема спокою". Мене цікавило, що робиться і внизу, під броньовою палубою, і в баштах, і в мінних відділеннях, і на верхній палубі, чому ескадра перестроилась по-новому, чому командир наш так розхвилювався, коли на "Суворове" підняли якийсь сигнал* Треба було поговорити з сигнальниками — вони все розкажуть, що сталося за день чи за ніч з кораблями і про що розмовляв командир з вахтовим начальником. Особливо цінні відомості можна було дістати від старшого сигнальника Василя Павловича Зефірова. Це був широкоплечий дебелий моряк, років тридцяти. Перебуваючи в запасі, він відвідував художню школу барона Штігліца в Петербурзі, учився з захопленням, але війна відірвала його від улюбленого заняття. Однак і тепер, потрапивши на броненосець "Орел", він не переставав носити в своїй крутолобій голові мрію за всяку ціну вибитися в художники. Я не раз бачив у його альбомі чудові малюнки, на яких були зображені наші кораблі і окремі моменти нашого життя. Спостерігаючи з сигнального містка ескадру, Зефіров знав все про важливі її події і охоче розповідав мені про всі новини. Ну, а як можна було відірватися від купки матросів, що розташувалися на баку або в іншому місці корабля, коли серед них хтось так цікаво розповідає про різні випадки? Можливо, тут багато було вигадки, але я, слухаючи, спочивав душею.

Ось гальванер Голубев в носовому відділенні зібрав навколо себе кількох товаришів. Широке обличчя його було серйозне, а сірі очі лукаво мружилися. З простих слів, ніби з дитячих кубиків, він зводив химерну будівлю новели:

— Наше судно стояло в Гельсінгфорсі. У нас був піп, солідний такий, важкий, з квадратним обличчям. Матроси прозвали його "Бегемотом". Мав велику пристрасть до чарки. Любив з матросами поговорити про релігію. Ну, а ті йому питання ставили. Не подобалось це Бегемотові — не може відповісти. Одного разу так його приперли до стінки, що він не гірше від боцмана обложив усіх міцними словами і втік у кают-компанію. З того часу перестав вести розмови з матросами. За інше діло взявся: як свято, так після обіду виходить на бак і починає роздавати команді листки Троїце-Сергіївської лаври або Афонського монастиря. Що робити? Як його відучити від цього? І придумали. Якось у свято один з вістових, парубок фартовий, візьми та й витягни у нього з кишені підрясника святі листки, а замість них сунув прокламації. Бегемот наш наспиртувався в кают-компанії — нічого не тямить. Вийшов на бак і ну роздавати прокламації. Матроси, як тільки дізналися про це, обступили його з усіх боків. Сотні рук потяглися до нього з криком: "Дайте, батюшко, і мені". Радіє Бегемот і каже:

"Братіє во Христії Я дуже задоволений, що хоч пізно, але ви прозріли душею. Навчайтеся з цих листків і чиніть так, як у них сказано". Матроси розсипались по жилій палубі і гримотять уголос: "Росією управляє не уряд, а згряя розбійників на чолі з вінценосним отаманом Миколою Другим". Випадково по жилій палубі проходив мічман. Цапнув він у одного матроса прокламацію і питає люто так, з запалом і жаром: "Що це ти, такий-сякий читаєш? Де це ти взяв?" А той спокійно відповідає: "Батюшка дав. Він усім на баку роздає". Глянув офіцер навколо — всі читають. І помчав у кают-компанію — велосипедом не доженеш. Там цілу тривогу зняв. "Бунт,— кричить,— у нас на кораблі. На чолі всіх піп наш стоїть". Всі офіцери юрбою — на бак. У всіх револьвери наготові. Попереду командир крокує, спотикається. А Бегемот в цей час останні листки роздавав і все примовляв: "Братіє во Христі! Бачу я, що ви стаєте на путь істинну". Командир як кинеться до нього, як загорлає: "Мерзотник! Команду надумав бунтувати! Арештувати його, арештувати негайно!" Моментально з'явилися вартові і повели Бегемота в карцер. А він з переляку так очманів, що не може слова сказати — тільки мотає кудлатою головою. Всю його каюту обшарили — нічого не знайшли, крім священних книг та листків. Тут тільки догадались, яка притичина трапилась. Попа випустили. Почали в команді трус робити...

Закінчив Голубев своє оповідання, посміялися люди, почав інший матрос на іншу тему. Не можна було всього переслухати. Я пішов на верхню палубу.

Праворуч від ескадри показався острів Св. Фоми, що належав Португалії. Здалеку він був схожий на велику сіру хмару, що впала на рівнину моря. А з довідника було відомо, що острів має площу біля тисячі квадратних кілометрів і підіймається вгору на два кілометри..

Вранці 13 листопада ескадра наша зупинилась: де Габун? Очевидно, флагманські штурмани збилися з курсу. Послали пароплав "Русь" в напрямі берега, що виднівся, розшукати місце нашої стоянки. Після обіду розвідник повернувся назад. Виявилось, що ми пересікли екватор, а Габун лежить вище цієї уявної лінії миль на двадцять.

Увечері стали на якір в нейтральних водах; південніше від входу в ріку Габун, за двадцять миль від міста Лібрвіль, за чотири милі від берега. Море, зітхаючи, викочувало невеликі хвилі на низький золотистий берег. А далі загадковою стіною стояв густий ліс. В бінокль можна було розгледіти оливкові пальми.

Коли настала ніч, ліворуч від нас на вищій мису привітно замигав самотній маяк.

Другого дня, вийшовши з ріки Габун, приєдналися до ескадри німецькі вугільні пароплави. Знову почалась вугільна чума. Коли все це скінчиться?

Ми стояли за лінією територіальних вод Франції, однак місцевий губернатор запропонував нам іти в іншу бухту, ще глухішу й дикішу. Але це було б для нас занадто ганебно. Добре зробив адмірал Рожественський, що не послухав губернатора і продовжував вантажити вугілля.

Місяця півтора тому чорношкірі дикуни, фаии, з'їли чотирьох французів, які пішли в ліс за слонами. Звістка про це справила на матросів разюче враження. Всі почали пильно дивитися на берег, ніби могли побачити там страшних людодів.

ПАСТКА НЕ СТРАШНА, КОЛИ ПРО НЕЇ ЗНАЄШ

Надвечір 18 листопада ескадра знову рушила в свою довгу путь. Тепер ми пливли, пересікши екватор, Південним Атлантичним океаном. Про дальшу нашу стоянку у нас на "Орле" нічого не знали.

На "Камчатке" сталася сутичка між адміністрацією і робітниками: вони накинулись з кулаками на інженера. На транспортах, де команда була вільнонаймана, стомлені кочегари почали відмовлятися підтримувати пару в котлах. Далі подібні випадки, напевне, траплятимуться частіше.

В Габуні дуже не пощастило крейсерові "Дмитрий Донской". З нього

був затриманий дозорними суднами паровий катер о десятій годині вечора, тоді як з вечора і до світанку будь-яке сполучення між суднами припинялося. Одразу ж сигналами з флагманського броненосця було наказано арештувати вахтового начальника на три доби. Тієї ж ночі

О другій годині була затримана друга шлюпка з того ж таки крейсера

1 на ній, як говорилося в наказі № 158, "три гулящі офіцери: лейтенант Веселаго, мічман Варзар і мічман Селітреннников". Виявилось, що вони потай хотіли переправити на госпіталь "Орел" сестру-жалібницю, яка приїздила до них у гості. Всіх цих трьох офіцерів, без будь-якого попереднього слідства, було негайно вислано в Росію, щоб віддати їх під суд. Командирові "Дмитрия Донского", капітанові 1-го рангу Лебедеву, було оголошено догану.

З цього приводу Рождественський видав другий наказ від 16 листопада за № 159, де він запламував Порт-Артурську ескадру за те, що вона "проспала свої найкращі три кораблі" і що тепер армія "почала заливати гріхи флоту потоками своєї крові".

Далі внаказі говорилося:

"Друга ескадра в особі деяких представників своїх стоїть на тому ж самому шляху, на якому так жорстоко поплатилася Перша.

Вчора крейсер 1-го рангу "Дмитрий Донской" показав приклад найглибшої військової розпусти; завтра може виявиться його послідовник.

Чи не час озирнутися на тяжкий урок недавнього минулого?

Доручаю крейсер 1-го рангу "Дмитрий Донской" невідступному наглядові молодшого флагмана, контр-адмірала Енквіста, і прошу його превосходительство вжити заходів до найскорішого викорінення гнилизни в його моральному організмі".

На броненосці "Орел" офіцери були обурені таким наказом. Як повідомив мені інженер Васильєв, в кают-компанії відбулася така розмова, від якої адмірал позеленів би, якби тільки це докотилось до його вух. На його адресу лунали схвальні вигуки:

— Сам не вміє налагодити справу, а потім починає громити інших.

— Він перетворився в якесь страховище для ескадри.

— На Порт-Артурській ескадрі особовий склад своєю підготовкою був непоганий. Але адмірали були ні до чого не здатні. Він би краще на них указав.

— Хто б кидав нам такі докори, тільки не Рождественський! Які у нього самого бойові заслуги в минулому? Нічого, крім ганебного бою з мирними рибалками.

Ескадра вийшла із штильової смуги. Дмухнув зюйд-остовий пасат. Небо весь час було хмарне, назустріч котились великі брижі. Завдяки холодній течії, що йшла з Південного Льодовитого океану, температура значно знизилась.

На броненосці "Орел" везли всяку живність: биків, баранів, свиней, курей. Верхня палуба перетворилась на скотний двір. Іноді крізь легку дрімоту чув я, як співає півень, хрюкає свиня або заливається на когось гавканням наш пес, Вівторок. Невже я знов попав у рідне село? Прокидався з гірким розчаруванням.

4 О. Нопикос-ПрибоП

97

Добре було, коли обід готували із свіжого м'яса. Вважалося за гірше, коли для нього брали заморожені туші, взяті з рефрижератора "Espérance". І зовсім нестерпно було, коли переходили на солонину. Жовта, смердюча, слизька, з зеленастих відтінком, вона вбивала будь-який апетит і викликала нудоту. В такі дні багато хто ходив голодний. Матроси бурчали:

— Самому адміралові Бірільову приготувати б з такої гидоти обід.

— Наділив нас добром, щоб йому в ванні втопитись.

Через п'ять днів після виходу з* Габуна кинули якір в бухті Великої Риби. Тут були португальські володіння. Більш похмуре місце важко було собі уявити. Низькі горбкуваті береги Африки були зовсім пустельні, без жодної рослини, сипучі піски зливалися з далеким горизонтом. Від материка, загинаючись з півдня на північ, відходила коса, довга, заввишки не більше як півтора метра, ніби навмисне нанесена хвилями моря, і на ній маячило кілька злиденних халупок. Бухта була простора, досить глибока і цілком виправдувала свою назву: в ній водилося багато південного оселедця та інших сортів риби. Можливо, це й привабило сюди безліч морських птахів, що трохи оживляли своїм гомоном мертву пустелю.

З глибини бухти вийшов португальський канонерський човен, щоб заявити свій протест проти нашої стоянки тут, але ми все-таки протягом двадцяти чотирьох годин вантажили вугілля з німецьких пароплавів.

Пішли далі — в німецьку колонію Ангра Пеквена.

Через два дні перетнули тропік Козерога й вийшли в помірну кліматичну зону. Сонце тут стояло високо, однак холодна течія води давала себе відчувати. Погода часто змінювалась: вітер то вщухав, пурхаючи під ясным небом легким подувом, то переходив у різкі пориви, наганяючи бистроплинні хмари.

На флагманському броненосці, нервуючи командирів кораблів, час від часу з'являлись лиховісні сигнали. Очевидно, Рождественський чимраз більше дратувався. Наша плавуча майстерня ще під час виходу з Габуна дістала попередження:

— "Камчатка", перекажіть старшому механікові, що коли при зніманні з якоря знов буде попсована машина, переведу його молодшим механіком на один з броненосців.

їй же в дорозі був сигнал:

— "Камчатка", дев'ять разів посилав ваші позивні і не дістав відповіді; арештувати на дев'ять діб вахтового начальника.

Командуючий продовжував:

— "Нахимов", чотири рази посилав ваші позивні і ніякої відповіді; арештувати вахтового начальника на чотири доби.

Перепаде всім, поки дійдемо до мети.

Цікаво було довідатись: невже і в японському флоті панує таке ж безладдя, як і в нас?

Одного разу ввечері я зайшов до каюти боцманів. Павликова не було. Був тільки боцман Воеводін. Дружба у мене з ним чимраз більше

налагоджувалась. Подобався він мені своєю прямою, твердим характером і тверезим поглядом на життя. Про нього хорошої думки були й інші матроси — справедлива людина. Цього разу випили дві пляшки вина, які він добув на німецькому вугільнику. Розговорилися про до-призивне життя, про селянські турботи, про народну темряву. В селі Собачкові, Рязанської губернії, в нього лишилась дружина і діти. Згадавши про них, боцман похилив коротко острижену голову і сумно заговорив:

— Почуваю я, брат, що нас розгромлять японці. Підготовані ми до бою погано. Порядки на кораблях нікудишні. Командує ескадрою скажений адмірал. Хоч би нежонатий був — все-таки легше вмирати. А'то залишаться діти сиротами і жінка вдовою.

Я щиро співчував йому:

— Так, Максиме Івановичу, поспішив ти одружитись і цим ускладнив своє життя. Звичайно, там, у селі твоєму, будуть сльози, страждання. Та й самому, мабуть, не хочеться гинути. Але ж на те й війна. Ми тут нічого не можемо вдіяти.

На обличчі боцмана стяглися мускули, сірі очі запитально зупинились на мені:

— А за що ми повинні головами своїми накласти? За бариші інших?

Довелось відповісти натяками:

— Я чув, що всю справу затіяли через корейські концесії. Про це навіть офіцери говорять. Та не всякому базіканню можна вірити. Фактів у нас...

Боцман перебив мене:

— Зажди. Кожного разу, як тільки ми підійдемо до серйозного питання, ти, наче качка від яструба,— шубовсть у воду. Я не яструб, а ти — не качка. Давай прямо говорити, без хитрощів. Ти все знаєш. Недарма на судні тебе вважають за політика.

Перемагаючи внутрішнє хвилювання, я зовні намагався бути спокійним.

— Мене за політика? Хто ж це вважає? Чи не старший офіцер?

— А хоч би й так.

Напружено запрацювала думка, виявляючи підводні рифи на моєму життєвому шляху:

— От що, Максиме Івановичу! Ти — боцман, а я — баталер першої статті. Не така вже велика різниця між нами. Це найвищі наші чини, вищих нам не дадуть. А головне — ми обидва з селян. Тому ти правду сказав: нам треба без хитрощів розмовляти. Ти що знаєш про мене?

І Воеводін відразу випалив:

— Стежити за тобою наказано.

— Тобі?

— Так.

— Ну, а ще кому?

— Квартирмейстеру Синельникову. Пам'ятаєш — я попереджав тебе щодо нього?

— Так. Як же ти доносиш?

4*

99

— Дуже хвалив тебе, інакше й не признався б.

З подальшої розмови з'ясувалося, ідо старший офіцер перестав цікавитися мною. Це все були добрі ознаки: значить, і Синельников нічого особливо поганого не міг сказати начальству. З боцманом я домовився, що віднині він буде повідомляти про мене старшого офіцера тільки під мою диктовку.

Вночі, лежачи в постелі, я роздумував про своє становище. Як все-таки мені пощастило! Переді мною тепер всі карти противника були відкриті. Можна буде сміливо почати гру. Втішений таким поворотом справи, я нічого не мав проти капітана 2-го рангу Сидорова: при чому тут* він? Він тільки виконував волю командира, а той в свою чергу дістав наказ від жандармського управління. Однак треба про всяк випадок ще дещо придумати.

Другого дня я пішов у каюту суднового священика:

— Батюшко, чи нема у вас книжки "Акафіст божій матері"? Отець Паїсій почав усміхатись.

— Є, є. Невже любиш... ну, як це... святе письмо?

— Дуже любимо, батюшко.

— Дуже... ну, як це... хвалю.

Перед обідом, роздаючи ром на верхній палубі, я запропонував Синельникову, коли він випив свою чарку:

— Випий ще і за мій номер...

— Можна?

— Валяй.

Я постарався швидше пообідати і розшукав квартирмейстера Синельникова. Трохи — побалакав з ним про кораблі. А потім немовби між іншим повідомив:

— Сьогодні одну книжку чигав. Ну, до чого здорово написана! Прямо за серце бере.

— А ти дав би її мені почитати.

— Ні за що на світі. Нікому не довіряю такої книжки. Вголос можу прочитати хоч зараз.

Квартирмейстер засяв весь, наче знайшов скарб, і запропонував:

— Ходімо.

Ми спустились до канцелярії. Я зачинив за собою двері. Потім таємниче попередив;

— Тільки нікому про це ні звука. А то серед матросів підуть різні розмови,— от, скажуть, що він читає.

Квартирмейстер, сплеснувши руками, вигукнув:

— Щоб я та кому-небудь сказав! Могила!

Я, не поспішаючи, дістав із шухляди стола книжку, розкрив її. Синельников стежив за кожним моїм рухом і, відчуваючи наближення щастя, радів. Почувалося, що він горить від нетерпіння, смикаючи свої ріденькі вуса. Я почав читати "Акафіст божій матері" і, дивлячись на свого слухача, ледве стримувався, щоб не зареготати. Якби комусь замість купленої корови непомітно підсунули кішку, й тоді він не був би здивований більше, ніж Синельников. На обличчі його з'явився вираз подиву. Хвилин п'ять він слухав, роззявивши рота, нічого не розуміючи і, як сич, витріщивши на мене очі. Потім раптом схопився, наче його вжалила оса, і вибухнув гнівом:

— Я думав, що ти й справді розумна людина, а ти — ідіот і книжки читаєш ідіотські! З матірною лайкою він вискочив з канцелярії і грюкнув дверима.

Того ж вечора боцман Воеводін пішов до каюти старшого офіцера і, доповівши капітанові 2-го рангу Сидорову про різні судові справи, додав:

— От іще про баталера Новикова, ваше високоблагородіє.

— Говори,— як завжди суворо наказав Сидоров.

— Я за ним весь час стежу і навіть багато з ним розмовляю. Хлопець він, як і раніш вам доповідав, цілком певний і відданий службі. А політикою від нього навіть і не пахне.

Старший офіцер похвально закивав головою.

— Ну, тим краще. Я з першого ж разу розгадав його — нічого в ньому підозрілого нема.

— Одне тільки в ньому погане, ваше високоблагородіє: коли розсердиться, то робиться наче божевільний. В такий момент йому сам адмірал ніпочім і може лиха накоїти.

— Якого це лиха?

— Порішити людину може.

— Тобто як це — порішити?

— З фінкою ходить. Недавно, як мені розказували, з одним машиністом засперечався. На жаль, я не дізнався, як прізвище того. Машиніст каже, що нас розіб'ють японці, а Новиков доводить йому інше. Слово по слову — загорілись обоє. Баталер вихопив з кишені фінку — і на машиніста. Добре, що машиніст встиг утекти. А то було б на судні убивство.

Старший офіцер раптом розсердився:

— Чортзна-що таке! Наслали нам суб'єктів — або штрафних, або головорізів! От тепер і керуй кораблем з таким елементом.

— Та Новиков ще, ваше високоблагородіє, нічого. Таких би нам більше матросів, так була б сама благодать. Коли його не чіпати,— він смирніший за всяку вівцю. З нього можна які-завгодно кінці крутить.

Старший офіцер знову закивав головою і з миром відпустив боцмана.

Загалом, як тепер з'ясувалося, перше враження про нього підтвердилось: він більше кричить і погрожує, але мало карає матросів. А коли кого й садовить в карцер,

то лише в тих випадках, коли не можна вчинити інакше. Правда, він побоювався штрафних і особливо "політичних", але не тільки цим можна було пояснити його поблажливе ставлення до команди. Очевидно, під грізною його зовнішністю все-таки билось добре серце.

НАШІ ОФІЦЕРИ

На світанку 28 листопада ескадра прийшла до узгір'їв, що оточують бухту Ангра Пеквена. Але через те, що в цій малодослідженій і незнайомій місцевості важко було орієнтуватися, то довелося зупинитись. і вислати вперед розвідку. Погода була погана. По океану, примчавши в холодного півдня, лютував шторм, доходячи часом до десяти балів. Кораблі, хитаючись на хвилі, рвали сіру пелену хмар. Крива смуга берега затяглась млою. Тому тільки о другій годині дня з великою пересторогою ми увійшли в бухту. Стоянка тут була погана. Три стрімкі скелі, що круто підіймались прямо з глибини моря, погано захищали нас од брижів та вітру.

На броненосці "Орел" сталося нещастя. Хоч у той момент, коли треба було кинути якір, на кораблі застопорили машину, але залізна громадина в п'ятнадцять тисяч тонн по інерції рухалася вперед. Правий якірний канат не витримав такої ваги і лопнув. На містку знялася метушня: що тепер буде від адмірала? Командир Юнг залементував не своїм голосом:

— Хід назад. Стоп! Кинути лівий якір!

А правий якір, загубившись десь на дні, потяг за собою і сорок п'ять сажнів каната.

Офіцери й команда дедалі більше переконувались, що командир, в минулому прекрасний "марсофлотець", погано відчував сучасний броненосець.

Німецька місцева влада поставилась до нас прихильніше. Бона нічого не мала проти нашої стоянки. Очевидно, Німеччина не дуже зважала на думку Японії та Англії.

Транспорти й крейсери, за браком місця в бухті, трималися у відкритому морі. Тріпало їх там жахливо. Вночі небо проясніло, стало тихше. Вранці хотіли розпочати вантаження, але вітер знов посвіжив. Наступний перехід у нас великий — навколо мису Доброї Надії і до острова Мадагаскар без заходу в інші порти. Палива потрібно буде багато. Три дні з гуркотом і свистом грав шторм, три дні ми простояли марно, милуючись лише суворими берегами з дуже вбогою рослинністю, поки навколо запанувала тиша. З чотирьох годин ранку взялись за роботу, а о сьомій вечора вже пошабашили, прийнявши близько дев'ятисот тонн вугілля. Крім того, у нас іще залишилось його від попереднього вантаження тисяча чотириста тонн.

У нас на "Орле" збожеволів прапорщик Т. Це був чоловік років сорока, сильний і рішучий. Він пройшов страшну школу морського життя. В моряки він попав ще хлопчиком і багато плавав матросом на іноземних кораблях. Куди тільки його не закидала доля, які тільки моря та океани не гойдали його на своїх хвилях! І раптом така людина збожеволіла. Він почав заговорюватись і верзти всякі нісенітниці, то безнадійно ридаючи, то одчайдушно лаючись. Іноді якусь фразу він повторював сотні разів, поступово підвищуючи голос:

— Японці нас ждуть... Всіх потоплять, всіх потоплять, всіх потоплять...

При цьому обличчя у нього блідло, вкривалось липким потом, на губах з'являлася піна, а безумні очі з розширеними зіницями дивилися з таким жахом, наче вже бачили загибель наших кораблів.

Його треба було б списати на госпітальне судно "Орел", але воно відокремилось від ескадри і пішло в Капштадт, а звідти піде, мабуть, до острова Мадагаскар для зустрічі з нами. Отже, весь цей час прапорщик Т. буде на броненосці. Його замкнули в каюту і приставили до нього санітара. Присутність на кораблі божевільного, що безупинно вигукував страшні слова, впливала на всіх гнітюче. На транспорті "Корея" збожеволів матрос.

Після вантаження вугілля два дні шукали орловський якір. В цій справі брали участь баркаси з усіх броненосців: тралили дно кішками, верпами, спускали водолазів. Знайшли. Встановили якір на своє місце, а обірваний канат склепали.

Лейтенант Гірс часто розмовляв з командою і ділився з нею своїми знаннями. Це дуже подобалось усім. І тепер, зібравши на баку матросів, він розказав, як цю частину Африки загарбала Німеччина.

— Почалося, по суті, з дрібниць. Приблизно двадцять два роки тому німецький купець Лідерец з комерційною метою звернув увагу на околиці бухти Ангри Пеквена. Не минуло й року, як він купив у тубільців ці околиці за двісті рушниць і дві тисячі марок. Німецька імперія взяла його починання під свою протекцію. У купця апетит розгорівся. Користуючись такою дешевизною землі, він купив ще берегову смугу аж до ріки ОранськоТ. Незабаром після переговорів з Англією німецькі володіння почали розширюватись вглиб і вшир материка. В результаті утворилась велика область. Зветься вона Німецька південно-західна Африка. Це було початком німецької колоніальної політики. Англійці зрозуміли, що прогавили великий шмат землі. Відразу ж захопили гуа-нові острови, що лежать поруч з бухтою. На них збирається безліч морських птахів: корморани, численні фламінго, деякі види чайок, альбатроси...

Матроси любили Гірса, говорили про нього:

— Діло знає і нашим братом не гребує.

— Таких би офіцерів нам побільше!

Вночі проти 4 грудня вся бухта заклубочилась туманом, наче впала з неба густа хмара. В непроникному безпросвітті рухливої мли сховались береги і судна. Люди насторожились: що буде, коли вдереться до нас хоч один ворожий міноносець? Тільки о дев'ятій годині ранку проясніло. Ескадра покинула останнє пристановище в Західній Африці. Залишились позаду гуанові острови, білі, ніби вкриті вапном. Стривожені зграї морських птахів кружляли в повітрі, скрикуючи так, наче серед них ішов безладний мітинг. Небо було хмарне. З зюйд-веста, б'ючи в праву вилицю броненосця, котились великі брижі.

Я й далі зустрічався з Васильєвим. Що ближче я знайомився з ним, то більше він дивував мене своїм ясним розумом. Це була людина виняткових здібностей, широких узагальнень. Слухаючи його, я мимоволі проймався повагою до інженерів. Вони разом з робітниками перебудовують поверхню землі, вдираючись в страшну глибочінь її

надрів по вугілля і нафту, по метал і коштовне каміння; вони пробивають тунелі крізь гори, перекидають грандіозні мости через ріки, з'єднують каналом моря, створюють міста і заводи там, де раніш були непролазні болота.

Після кожної розмови з Васильєвим я збагачувався новими знаннями. Між нами встановився такий порядок: я повідомляв його про те, що робиться серед команди, який настрій в низах, а він знайомив мене з життям, з психологією кают-компанії. Таким чином, до моїх особистих багаторічних спостережень додалися ще дані людини, яка сама перебувала в цьому середовищі. Це допомогло мені прийти до більш певних висновків.

Психологія офіцерів зовсім не була однорідною. Під натиском техніки, що наполегливо вдиралася у флот, вони поділились на два ворожі табори: літніх і молодь. Можна сказати, що головна лінія, яка роз'єднала офіцерів, пройшла між лейтенантами і мічманами — з одного боку, і капітанами 2-го рангу і вище — з другого.

Молодше покоління було виразником нових течій в морській справі. Не сприйнявши духу парусної епохи, воно ясно бачило іншу обстановку і враховувало прогрес іноземних флотів. Тому молоді офіцери почали ставитись до школи "марсофлотів" спочатку іронічно, а потім поступово перейшли до критики і опозиції.

Старше покоління командного складу — адмірали, командири і старші офіцери, що мали всі звички колишньої морської служби, здебільшого не розуміли сучасної техніки. Будь-яке нововведення викликало в них почуття ворожості. Вони з задоволенням згадували поезію, романтику і надзвичайно тривку систему морських традицій парусного флоту. На техніку і техніків вони дивились, як на неминуче зло. Брудна робота біля котлів і машин здавалась їм нижчим ремеслом, справою механіків, що копошилися десь у глибині трюмів під броньовими палубами.

Потреба допустити на кораблі спеціалістів для обслуговування суднових механізмів була першою пробоїною, що порушила однорідність складу офіцерського середовища. Для стройових офіцерів, які комплектувалися з родовитого дворянства, така робота здавалась надто чорною. Хоч-не-хоч, довелося поповнювати судновий склад інженер-меха-ніками. Але вони, як і суднові лікарі, мали цивільні чини і в житті корабля не користувались багатьма офіцерськими правами і привілеями.

На час початку російсько-японської війни питання про роль інженер-механіків на судні набрало великої гостроти. З 1898 року російський флот почав швидко поповнюватись кораблями найновішої та найдосконалішої конструкції. Перша Артурська ескадра більш ніж наполовину складалася з суден останньої закордонної побудови. До неї входили кораблі, збудовані в Америці, — "Ретвизан" і "Варяг", у Франції — "Цесаревич" і "Баян", в Німеччині — "Аскольд", "Богатырь" і "Новик", в Данії — "Боярин". На них було застосовано останні досягнення техніки. Своїми тактичними якостями вони набагато перевищували не тільки японські судна, але й судна всього світу.

Роль механізмів, а разом з тим і їхніх хазяїв, інженер-механіків, надзвичайно зросла. Доля судна насамперед залежала від стану механізмів і правильного їх

використання.

Разом з тим артилерійська мінна, електротехнічна, трюмна і навіть навігаційна служби все більше вимагали від офіцерського складу чиста технічних і спеціальних знань. Всі такі галузі на великих суднах доручалися старшим спеціалістам, які закінчили після морського корпусу ще спеціальні класи морського відомства з однорічним курсом або академію. Така підготовка перетворювала їх, по суті, в суднових інженерів нарівні з інженер-механіками.

Суднові спеціалісти мали звичайно чин лейтенанта. В їхнє число попадали більш здібні і знаючі офіцери. Вони звикли власними руками розбирати кожен механізм і навчали поводитися з ними підлеглих їм матросів. Поступово господарями становища в судновому житті ставали ці старші спеціалісти. В союзі з ними були ще інженер-механіки, з якими їх зближали спільність методів роботи і повсякчасна взаємодія на технічному ґрунті. Найенергійніші і найпередовіші з них, ведучи за собою і мічманів, здобули керівну роль і в кают-компанії. Почуваючи своє значення і силу, ці лейтенанти чимраз настирливіше висловлювали свої критичні погляди в злободенних питаннях суднового життя та організації флоту в цілому.

На кожному судні головою кают-компанії був старший офіцер, інакше кажучи — перший помічник командира. Але минув той час, коли він користувався серед молодших офіцерів непохитним авторитетом. Тепер він змушений був зважати на думку офіцерського суднового середовища, керованого ким-небудь з незалежних лейтенантів. Старші офіцери, належачи до старішого покоління, не були захоплені новою хвилею технічного прогресу. Тому вони відігравали роль стримуючого, консервативного начала. Їм залишалось одне — групувати навколо себе тих молодих офіцерів, здебільшого з титулованого дворянства, які в силу своїх особистих симпатій, походження і зв'язків з високими сферами тяжіли до старих порядків.

Правда, були деякі кораблі, на яких командири і старші офіцери стояли вище рутини морського цензу. Вони розуміли дух сучасного флоту. Для них було зрозуміло, що треба базуватись не на завзятті гї відвазі, а на холодних і точних технічних знаннях і розрахунках.

Війна вимагала від флоту повного напруження сил і піддала суворій критиці всю зовнішньо-показну бутафорію його організації. Вона змусила флот взятись за ту чорну роботу, якою він гребував у мирний час. Виконання кожного бойового завдання насамперед вимагало знань і вміння користуватись новими технічними засобами. Справність механізмів при виході в море визначала наперед тактику ескадри.

На броненосці "Орел" не було офіцерів з титулованих осіб — князів, баронів, графів. Треба віддати належне старшому офіцеру Сидорову — він скоро почав прислухатись до думки спеціалістів. А натхненником і керівником кают-компанії, наскільки я міг вияснити через вістових, ставав поступово Васильєв. Це було цілком природно. Він був освічені-ший за всіх, а до того ж мав ще й неабиякий розум, виняткову красномовність і залізну логіку. Інші офіцери мимоволі підпадали під його вплив.

Однак це не заважало декому з них глумитися з матросів. Якось я розказав

Васильєву про сутичку мічмана Воробейчика з матросами біля яндови. Інженер почервонів.

— Обурливо! Тим більше, що це найнікчемніший офіцерик. Даремно машиніст Шмідт не дав йому здачі.

Я почав говорити далі:

— От, ваше благородіє, мені дуже подобається Лев Толстой. Ніхто з російських письменників не нападав з такою нещадною критикою й сміливістю на поліцейсько-попівський соціальний лад Росії, як він. Через нього я вперше пізнав всю несправедливість нашого життя. З точки зору влади — це найнебезпечніший письменник для матросів. У багатьох перевернув він душу. Але з висновками його вчення важко погодитись, особливо кбли перебуваєш на кораблі нижнім чином. Пропоновану ним євангельську покору, "непротивлення злу" я дуже багато разів бачив на практиці. Стоїть матрос. Підходить начальник і б'є його по правій щоці. Матрос не опирається. Начальник б'є його і по лівій щоці. Матрос знову не опирається. Часом покірливо зносить двадцять і більше ударів. Поводиться буквально за вченням євангелія і Толстого. Та чи перероджується від цього офіцер? Чи стає він кращий, добріший? Ніскільки! З таким самим успіхом лупцюватиме й інших матросів. Зовсім інші результати були б, коли б він дістав від потерпілого втрое або і вдесятеро більшу здачу.

— Так, ви маєте рацію,— згодився Васильєв.— Але він знає, що не дістане здачі і ніякою скаргою його не приймеш.

Другого дня по виході з Ангра Пеквена, незважаючи на малий вітер, брижі стали більшими. Мабуть, напередодні тут гуляв сильний шторм. Минула ще одна ніч. Погода була така сама. Тільки вітер трохи посвіжив і почав відходити від нашого курсу до весту.

Був Миколин день. На всіх суднах правили обідню. А потім на честь іменин царя з усієї ескадри прогримів салют. Над водами Атлантики пролунали гарматні постріли.

Після обіду я стояв на лівому зрізі біля шестидюймової башти і дивився на далекі обриси берега. Ми були проти англійського міста Капштадт з населенням в сто тисяч. Його не видно було, але зате чітко вимальовувалась праворуч гора Столова, заввишки в кілометр, з горизонтально-плоскою, ніби навмисне зрізаною вершиною. Трохи пізніше почали обходити півострів, що замикається прославленим серед моряків мисом Доброї Надії. Ескадра наближалась до межі двох океанів — Індійського і Атлантичного. Почувалося щось суворо погрозливе і в важких низьких хмарах, і в темно-зеленому відтінку брижів, що високо здіймалися, і в безладному нагромадженні безплідних гір. Недаром в кінці п'ятнадцятого століття ця частина Африки називалася мисом Бур. Але коли мореплавцеві Бартоломею Діазу вдалося у 1487 році обійти його, то з наказу португальського короля Іоанна II цей мис почали називати мисом Доброї Надії. За всю історію людства тут уперше проходила ескадра з такою кількістю кораблів.

Я не помітив, як з'явився на зрізі старший офіцер Сидоров.

— Здорово, баталер Новиков!

— Здравія бажаю, ваше високоблагородіє,— відповів я.

— Африкою милуєшся?

— Так точно.

Говорив він з такою добродушністю в голосі, наче вважав мене своїм давнім приятелем, а сам в цей час кидав підозрілий погляд на кишені моїх чорних штанів. Очевидно, повідомлення боцмана про мене, як про головоріза, міцно запало йому в голову. А в мене не тільки фінки, але і взагалі не було ніякого ножа.

Після опівночі, обійшовши мис Ігольний, ескадра вступила в Індійський океан.

ПІД УДАРАМИ ШТОРМУ

Ескадра йшла курсом норд-ост, посвіжілий за ніч вітер підганяв її з корми.

Ранок 7 грудня був ясний, але хвилі стали більшими. Почались штормові пориви. Броненосець наш похитувався на киль і борти. Хтось із матросів, що були на верхній палубі, звернув увагу на сонце.

— Дивіться, воно йде не зліва направо, а зовсім навпаки. Це явище зацікавило багатьох.

— Ну й чудо! Виходить, наче сонце з заходу піднялося.

— Авжеж, проти годинникової стрілки покотилось.

— І здається, що ми в Америку повернули.

Насправді нічого не змінилося, але самі ми перебували в південній половині земної кулі. Ми давно пересікли екватор. Уявна дуга сонячної путі, що загинається зі сходу на захід, лишилась від нас на північ. Ось чому здавалося, що денне світило іде в протилежний бік. Нічого не було дивного і в русі годинникової стрілки зліва направо. Це говорило тільки про те, що колись годинники були сонячні, а за їх взірцем уже почали робити механічні пружинні. Звідси впливала ще одна істина — очевидно, наш чудесний прилад, що показує час, вперше з'явився на світ у північній половині земної кулі.

Теоретично для мене все було зрозуміло, і я, наскільки міг, поділився своїми знаннями з товаришами. Але коли мені самому довелося зіткнутись з подібним небесним явищем, я був здивований не менш від інших. Я ніяк не міг примиритись, наприклад, з тим, що коли хочеш подивитись на полудень, то мусиш повернутись до півдня спиною, бо це суперечило навикам усього мого попереднього життя.

Перед обідом вітер, посилюючись, досяг десяти балів. Хвилі ставали чимраз буйніші і, виростаючи, круто обривались спереду. По океану, куди не глянь, брили, скудовчено гойдаючись, пузаті сиві велетні, брили незчисленними полчищами, з оглушливим шумом. Лункий гуркіт здибленої води, удари її об залізний корпус судна, завивання в рангоуті, свист в кутках надбудов, безупинне гудіння всього простору — всі ці звуки зливались в одну безладну, але надзвичайно могутню симфонію. Броненосець почав черпати кормою зразу по кілька десятків тонн води.

Багато матросів, особливо молодих, хворіли на морську хворобу і відмовлялись від обіду. Зате для інших настала щаслива пора: вони наїдались м'яса досхочу. Більше за всіх був задоволений кочегар Бакланов. Покурюючи на баку біля гнота, він погладжував шершавою рукою свій туго набитий живіт і хвастав:

— Здається, десяток пайків засунув у шлунок. От пощастило] Якби щодня так годували, я б на все життя лишився на кораблі топтати царські палуби.

Нерозлучний друг його, мінер Вася Дрозд, зауважив:

— Ну й ненажера ж ти, Бакланов! Акула, а не людина! Тільки покажи тобі що-небудь їстівне — ти зараз же рота роззявляєш.

— Таким всевишній творець створив мене. А потім, у фізиці пряма сказано: природа не терпить порожнечі. Значить, чоловіче добрий, я тут ні при чім.

— Від їжі свиня тільки жиріє, але не розумнішає.

Кочегар насмішкувато подивився на свого приятеля ситими очима, посміхнувся й промовив:

— Заспівай, Дрозд, що-небудь. Твій спів для мого шлунку—'як кисень для топки,— дуже добре йде згорання.

— Попроси про це свою мамашу.

На бак ринула хмара блискотливих бризок, змочивши всіх, хто був біля ґнота. Матроси, сміючись, підхопилися.

— Еге! Океан починає поводитись по-хамському. .

— Наше щастя, що шторм попутний. Дісталось б усім, якби в лоб ударив.

Після полудневого відпочинку старший офіцер Сидоров у супроводі боцманів і матросів обходив верхні частини корабля. Шторм, очевидно, розгулювався надовго. Отже, треба було оглянути кожну річ і пересвідчитись, що її не змие хвилю. Сидоров побував на баку, на самому носі корабля і, переконавшись, що клюз-саки на місці і якірні канати обтягнуті туго, повернув назад. Потім поліз на ростри. З його наказу міцніші закріплювали на своїх місцях гребні шлюпки і парові катери. Сліпий шторм не розбирався в чинах і поводився з старшими офіцерами не краще, ніж з боцманами і матросами. Де поділась колишня солідність начальника? Щоб перейти з місця на місце, він так само,— як і його підлеглі, змушений був згинати спину, втягувати голову в плечі і, балансуючи, широко розкидати руки, наче намірявся піймати когось в обійми. Через те, що з-під його ніг вислизала опора, всі його рухи були невірні, поривчасті, з раптовими зупинками, з несподіваними кидками в сторону, наче від незримого штурхана в бік. Вітер нахабно рвав його завзято закручені вуса і обливав густим солоним душем, змочуючи на ньому всю одягу з голови до ніг. Щоб краще чути один одного, Сидорову і його підлеглим доводилось кричати, а це справляло враження, що між ними відбувається п'яна сварка.

Гірше було в батарейній палубі. Через перевантаженість броненосця вона опинилась досить близько від поверхні води. Гарматні порти зачинялись не зовсім щільно і під ударами хвиль протікали. Але гірше буде, коли шторм змінить свій напрям і почне бити судно в борт. Хвилю, м'яку і податливу, можна порівняти з боксерським кулаком в пухкій рукавичці. Здається, що може зробити боксер таким кулаком? Однак це не заважає йому своїми ударами ламати противникові ребра, вибивати щелепи. Те саме робить і розлючене море з судном, руйнуючи у нього залізні частини. Коли гарматні порти не витримують важких ударів хвиль, то в розчиненні отвори почне

вдиратися вода і, перекочуючись від борту до борту, загуляє по батарейній палубі буйними сплесками. При такому становищі досить буде двадцяти градусів крену, щоб судно перевернулось догори кілем. Інженер Васильєв добре розумів це і, даючи розпорядження своїм підлеглим, стежив за їхньою роботою надзвичайно суворо. Під його керівництвом матроси забивали щілини в портах, установлювали до них підпори з колод, вимбовок і дощок. Були готові до дії водовідливні турбіни.

Ніч була неспокійна. Броненосець під вагою водяних гір потріскував у сталевих кріпленнях. В ті хвилини, коли в підкинутій кормі його оголялись гвинти, машина давала перебої. З глибини машинного відділення, як з грудей хворого, долітало прискорене биття, віддаючись на залізному корпусі судна гарячковим дрозом. В усіх жилих приміщеннях з закритими ілюмінаторами, з задраєними дверима та горловинами було жарко і душно. І я, слухаючи крізь залізо приступи бурі, довго не міг заснути в своїй підвісній парусиновій койці.

Про що тільки я не думав! Думав і про себе. Дивно склалась моя доля. На селі, де я народився, позад нашого двору, за городами, протікає маленька річечка Журавка. Глибина її, як то кажуть,— горобцеві по коліна, але в ній водяться огольці й пічкурі. Тільки-но мої ноги зміцніли, щоб самостійно пересуватися, я в літні місяці цілі дні проводив на ній, відчуваючи надзвичайче задоволення. Взагалі, вода завжди вабила мене. Згодом, підростаючи, я від старших довідався, що є на світі величезні ріки і навіть моря. Я охоче вірив таким розповідям, але не міг собі уявити, щоб де-небудь було води більше, ніж в ставку водяного млина за нашим селом. Тому я був вражений, коли вперше побачив річку Циу. Наша Журавка порівняно з нею видалась мізерною, як миша перед коровою. Згодом моє життя повернулося так, що я став матросом і почав плавати по морях. А тепер пройшов по Атлантичному океану, обігнув Африку і ввійшов у Індійський океан. Похитуючись в підвісній койці, як у гамаку, я щохвилини відчував шалені стрибки хвиль, слухав приглушено-напружний рев за броньованими бортами, гуркіт водяної маси, що падала на палубу. Попереду в нас буде ще Великий океан. Все це здавалося мені дуже грандіозним, але я ніколи не забуду свою милу дзюркотливо-гомінку річечку, де ловив огольців та пічкурів і де продзвеніло моє дитинство, як пісня жайворонка.

Другого дня буря досягла найбільшого напруження. У вільні хвилини я вибігав нагору подивитися, що робиться з кораблями. Цього разу навкруги не було тієї похмурості, якою звичайно супроводиться буря. Це був невиданий випадок, коли великий рух стихій відбувався під ясным небом. З шаленим натиском і гуркотом мчав вітер, наче десь за обрієм, за межами нашої планети, запрацювали вентилятори колосальних розмірів. Котилися вали, здіймалися цілі гори і тут же падали ревучими водоспадами, наче від мінних вибухів. В сонячному сяйві, в хмарах блискотливого пилу летіли оберемки піни, як зграї білосніжних птахів.

Ескадра йшла таким самим строєм, що й раніше, права колона складалася з самих броненосців на чолі з "Суворовым"; до лівої колони входили тільки транспорти з "Камчаткой" попереду; три крейсери трималися позаду строєм клина. Хід — десять

вузлів, але оскільки вітер був попутний і хвилі доганяли нас, то здавалося, що всі кораблі, хитаючись, стоять на одному місці. Коливання "Осляби" було більше як двадцять градусів, тоді як чотири найновіші однотипні броненосці, в тому числі і наш "Орел", кренилися набагато менше. Але це не зменшувало у багатьох офіцерів тривоги за долю корабля. Не було ще забуто попередження морського технічного комітету, одержане напередодні виходу ескадри з Лібави. В цьому грізному попередженні говорилося, що такі кораблі, як "Бородино", можуть під час бурі перекинутись, якщо тільки не буде вжито найсуворіших заходів. Наш корабель, наприклад, через перевантаженість в три тисячі тонн, мав на три фути більшу осадку, ніж передбачалось проектом.

Найбільше діставалося транспортам і крейсерам. Вони падали на борти від тридцяти до сорока градусів. На них жаль було дивитись. І все-таки вони викликали менше побоювань, ніж броненосці.

Мені, як баталерові, крім покладених на мене начальством обов'язків, не належало знати нічого зайвого. Але потай я завжди порушував казенні правила. Звичайно, мені теж було відомо про попередження морського технічного комітету. І в голові поставало пекуче питання: чи витримає наш "Орел" натиск бурі, коли випадково стане лагом до хвилі? Від думки, що корабель може перекинутись, ставало моторошно і тремтіли коліна. Адже з нього встигнуть вискочити не більше двох десятків людей, що перебувають нагорі, але й тих ніхто рятувати не буде.

"А втім, все це дурниці і нічого не станеться", — подумки заспокоював я себе.

Цим же шляхом, тільки в протилежному напрямі, на початку дев'ятнадцятого століття проходили, роблячи свою першу кругосвітню подорож, такі знамениті наші мореплавці, як Крузенштерн і Літке. У них були жалюгідні суденця — парусні шлюпки, водотоннажністю кожне менше п'ятисот тонн. Що на них повинні були відчувати люди, захоплені такою бурею? Яку мужність, яку любов до моря треба було мати, щоб на таких маленьких кораблях пускатися в кругосвітню подорож! Пригадався прикрий вислів, колись вчитаний мною з морської літератури: "Раніш кораблі були дерев'яні, але люди залізні, а тепер кораблі стали залізні, а люди — картонні". Мені не хотілося бути картонною людиною, і я, бравуючи напускною відвагою, ходив по кораблю з таким виглядом, наче буря нітрохи не турбує мене. £

Цього дня у нас хворих на морську хворобу виявилось ще більше. Наша медицина нічим не могла їм допомогти. А тим часом від людей вимагалася робота: військовий корабель мусить зберігати своє місце в строю і рухатися вперед, не зупиняючись ні на одну хвилину. Тут виходили на сцену, як лікарі, боцмани та унтер-офіцери. Вони знали способи, правда, дуже жорстокі, але досить радикальні. Коли у якогось матроса обличчя ставало біло-сірим, а очі, мутніючи, безживно згасали, то на нього, як яструб на голуба, налітав боцман або унтер і з грізною лайкою починав стьобати його мідним ланцюжком від дудки або гумовим ліньком. Від нестерпного болю той звивався вужем, на тілі у нього відразу ж набрякали рубці, але після цього він так само швидко свіжив, наливався кров'ю, в очах спалахував блиск, наче при зустрічі з коханою. На декого з

команди такі заходи так впливали, що потім досить було тільки углядіти капральські вуса, щоб нудотний стан у людини відразу, наче від чарів, зникав.

По зрізах не можна уже було пройти — змиє. На юті у нас було понад сто тонн вугілля. Хвилі, навідаючи на корму, поступово розмивали його і викидали за борт, і не було змоги врятувати дорогоцінне паливо. Кормова башта і дві бокові башти, розташовані на зрізах, часто поринали під бурхливу воду океану. Хоч як ми старалися захистити свій броненосець, задраюючи всі люки, ілюмінатори і горловини, але вода скрізь проникала в нього, розливалася по каютах і палубах, у підбаштових відділеннях.

Надвечір я піднявся на задній місток. Там зустрівся з інженером Васильєвим. Він був весь мокрий і все-таки не йшов униз, під прикриття. Ця людина завжди мене дивувала своєю невгамовною жадобою все пізнати. І тепер, ховаючись від бризок та вітру за рубку, він стояв з секундоміром у руці, стежачи за розмахом бурі.

Натиск вітру був такий сильний, що утрудняв дихання. Руки інстинктивно за що-небудь хапались. Здавалось, що розбурхане повітря підхопить нас і, крутячи, понесе в простір, як пушинки. Навіть висота містка не рятувала людей від бризок і клаптів піни.

Васильєв окинув поглядом скуйовджений океан і заговорив, викрикуючи слова:

— Яка сила пропадає марно! Якби людина зуміла використати всю енергію бурі, що можна було б з нею натворити!

За його розрахунками, довжина хвилі часом доходила до п'ятисот футів, а висота її дорівнювала сорока футам. "Орел", здригаючись, ставав дибки і ліз на водяну гору, як фантастичний величезний бегемот, а потім, переваливши через неї, безсило пірнав носом у розверзнуту падь, задираючи до неба корму. За одну хвилину він перекинувся з борту на борт вісім разів. А разом з тим протягом тієї ж хвилини броненосець в мільйон пудів вагою підіймався шість разів на висоту чотириповерхового будинку, — і все це з такою легкістю, наче він був не важчий за дитячу колиску. Незважаючи ні на що, він ішов уперед деся-тивузловим ходом. Разом з ним і ми відчували чотиримірний рух. В цей час що б людина не робила, — чи думала вона про життя або смерть, мріяла про щастя, чи була у відчаї, працювала чи спала, молилась чи лаялась, — буря не переставала кидати її в різні боки і шість разів за хвилину піднімати, як на ліфті, вгору на сорок футів.

Васильєв захоплювався своїм броненосцем.

— "Орел" більше піддається кілевій качці, ніж бортовій. Це пояснюється тим, що він має форму запалих бортів. Допомагають тут ще й бортові зрізи. Хвиля, попадаючи на один зріз, не дає судну хитатися в протилежний бік. Всі чотири однотипні броненосці — "Суворов", "Александр III", "Бородино" і наш — сконструйовано щодо бортової качки досить удаю. А ось "Ослябя" зроблений інакше, через те й крен має більший, ніж ми.

На транспорти моторошно було дивитись. Здавалось, що кожен з них, повалившись на тон чи інший борт, ніколи вже більше не підніметься. Але вони випрямлялись і йшли вперед нарівні з правою колоною броненосців. Загалом всі чотирнадцять кораблів являли собою дивне видовище, загортаючись в лахміття піни і безупинно кидаючись в шалений танок. Часом якийсь з броненосців, що йшли попереду нас, зовсім зникав між

хвилями, показуючи лише верхівки щогл. Це відбувалося раптово, з такою швидкістю, наче у нього відпадало днище, і судно відразу поринало в безодню. Але минали секунди, і той же корабель, ніби під тиском надприродної сили, знову ліз на киплячий гребінь водяного масиву.

На "Малайє", що трималась на лівому траверзі "Орла", за п'ять кабельтових від нас, щось трапилось з машиною. Вона підняла сигнал, що не може управлятись. З флагманського корабля їй відповіли: "Полагодити пошкодження і йти самостійно". Вона повернулась бортом до хвилі і, відстаючи, захиталась ще більше, безпорадна, наче кавунова корка. Бурхливі потоки води перекочувались через її корпус. На її палубі навколо фок-щогли заметушилися люди, намагаючись поставити фок, клівер і стаксель, щоб увалити ніс під вітер і оживити корабель. Паруси нарешті підняли, убогі і мізерні, але це зовсім не допомогло "Малайє". Вона й далі, показуючи підводну частину, гойдалася на хвилях, позбавлена ходу. На щоглі її замайорів новий сигнал: "Терплю біду". Але жодне судно не підійшло, щоб допомогти їй. Обидві колони пройшли повз "Малайю", залишаючи її на волю бурі.

— Якщо вона врятується, це буде чудо,— гірко промовив Васильєв, проводячи очима "Малайю".

— Так, там людям важко,— відповів я, мерзлякувато шулячись. Через годину "Малайя" зникла з горизонту.

Повз наш броненосець пропливли весла, анкерки і рятувальні коркові нагрудники. Слідом за ними, сумно хитаючись на хвилях, з'явився гребний катер, наповнений водою. Незабаром дізналися від сигнальників, що катер належав "Суворову" і був зірваний бурею із шлюпбалок.

Хвилі, доганяючи невеликий пароплав "Русь", накривали його з корми до носа. Щоб утекти від них, він з дозволу адмірала збільшив хід і взяв напрям ближче до африканського берега. Ніч сховала його від ескадри.

Ще цілу добу Індійський океан лютував над нами, але вже з меншою силою. Хвилі стали менші. Качка поступово вщухала.

Пароплав "Русь" наздогнав нас, але куди зникла "Малайя"?

Підіймаючись навскоси до півночі, до тропіка Козерога, ескадра два дні йшла при сприятливій погоді. На броненосці були відкриті всі ілюмінатори, люки, гарматні порти. Над нами тихо пливли поодинокі хмарини, радісно сяяло сонце, легкий подув вітру зменшував спеку.

Серед команди і офіцерів багато було розмов про майбутню нашу стоянку біля Мадагаскару. Адже там ми повинні з'єднатися з загоном адмірала. Фелькерзама, який пішов туди через Суецький канал. Туди ж повинні прийти крейсери з Росії: "Олег", "Изумруд" та інші судна. А як справа з купівлею аргентинських і чилійських крейсерів? Чи тримається обложений Порт-Артур і чи ціла заблокована в ньому японцями наша 1-а ескадра? Все це були хвилюючі питання, відповідь на які ми дістанемо тільки на Мадагаскарі.

Увечері 11 грудня "Камчатка" почала відставати від ескадри. Між нею і

флагманським кораблем зав'язалася довга розмова сигналами. Адмірал зганяв на ній свій гнів, загрожуючи віддати винних під суд, "Камчатка" виправдувалась, посилаючись на погану якість вугілля, з яким кочегари, хоч як стараються, не можуть нагнати тиск в котлах більше вісімдесяти фунтів. Потім вона спитала в адмірала дозволу викинути за борт сто п'ятдесят тонн непридатного вугілля, щоб добратись до хорошого. Командуючий на це відповів: "Викинути за борт зловмисника".

Погода почала змінюватись: то сипав дощ, дрібний і надокучливий, то налітав нордостовий шквал. Показалася південна частина Мадагаскару. Під покривалом густих хмар температура була невисока, але в насиченому парю повітрі важко було дихати.

Тут госпітальному судну "Орел" призначено було рандеву, але його не було на своєму місці. Адмірал вислав дозорним цепом крейсери вправо і вліво від курсу. Однак розшуки не дали ніяких результатів.

Ескадра пішла вздовж Мадагаскару з південно-східного боку, тримаючись від нього за двадцять миль. Після короткочасного шквалу небо звільнилося від хмар. В сяйві сонця, що підіймалося до вісімдесяти семи градусів висоти, острів було видно неозброєним оком. Над горизонтом принадно голубіли гористі береги.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

МАДАГАСКАР

ПРИРОДА УСМІХАЄТЬСЯ, А ДУША БОЛИТЬ

Короткий світанок 16 грудня народжувався в урочистій тиші. В глибині блідо-зеленого неба гасли зорі. Ліворуч від нас лежав Мадагаскар, поки що каламутний і загадковий, як п'яне марення. Ескадра йшла вздовж східного берега острова, поступово наближаючись до нього. Праворуч широким віялом розкинулася зірниця, безмірно щедра на барвисті кольори, на вибагливу гру тонів. Океан ще не прокинувся, але вже заграв рум'яною усмішкою. В такі моменти, обласканий чудесною свіжістю ранку, ждеш чогось надзвичайного і дивишся на все широко розкритими очима. От радісно заструмували, пронизуючи западне солоне повітря, перші промені сонця. Через хвилину зразу все змінилось: весь простір налився волошковою синявою, дзеркальна рівнина розтопилася в косому блиску, вся в пристрасному й гарячому трепеті сліпучих бліків.

Гарячий день вступив у свої права.

Перед нами ясніше вималювався хвилястий Мадагаскар. Тут колись підземні вогняні сили надумали пожартувати і вигнули океанське дно на величезному просторі, А можливо, цей острів відділився від Африки, як дорослий син від матері. З того часу минуло багато тисячоліть. Піднявшись над водою, химерні громади застигли в своїй нерухомості, встигли вкритися зеленню південних рослин, заселитися живими істотами. Не так давно французи остаточно заволоділи цим островом, зарахувавши його до своїх далеких колоній. Площею своєю він перевищує всю Францію. Недаром мешканці сусідніх островів досі називають його "Танті-Бе", що означає "Велика земля". Вздовж Мадагаскару вузькою й невисокою смугою простягся ще суходіл—острів Сан-Марі. Ескадра ввійшла в протоку. А об одинадцятій годині кораблі, ламаючи і дроблячи

осіяну промінням поверхню води, почали ставати на своє місце по диспозиції, і на кожному з них, пробігаючи через носовий клюз, загримотіло залізо якірного каната. І у нас на броненосці, під команду старшого офіцера Сидорова, раптом зірвався з місця двістіпудовий якір і, блиснувши бризками, що піднялись, шалено пірнув у безодню, щоб двома чавунними лапами на глибині в тридцять п'ять сажнів міцно вгризтися в морський ґрунт. Ескадра зупинилась якраз посередині протоки, яка мала ширину понад десять миль, і таким чином формально ми уникли порушення нейтралітету.

На "Орле" офіцери й команда, всі, хто не був зайнятий роботою, були нагорі, милуючись новою обстановкою. Небо палахкотіло спекою. Над океаном, гублячи в голубій далечині ясність обрисів, на хмарній висоті маячили гірські хребти. Нижче, спускаючись схилами гір, чіпляючись за виступи, розкинулись тропічні ліси. По другий бік протоки, на острові Сан-Марі, видно було європейські будівлі, білими плямами вкраплені в зелень. Навколо було тихо й спокійно, наче під палючим промінням сонця все поринуло у нескінченні мрії. Тільки біля кораблів, припливши на своїх пірогах, заметушились, здивовані нашою раптовою появою, кілька тубільців — гавасів.

Ми на все дивились захоплено, але незабаром новизна нечувано мальовничих вражень змінилась похмурістю. Даремно очі нищпорили по всіх кутках протоки, сподіваючись побачити димки або знайомі контури кораблів. Не було тут ні загону адмірала Фелькерзама, ні госпітального судна "Орел", ні допоміжних крейсерів. Тільки навпроти міста, в невеличкій бухті, побачили два пароплави. Виявилось, що це наші вугільники під німецьким прапором.

На душі стало сумно.

Десь біля четвертої години дня прийшов із Капштадта госпітальний пароплав "Орел". Треба було думати, що він мав важливі новини. Один з наших офіцерів побував на флагманському кораблі "Суворов". Незабаром у нас на броненосці поповзла лиха чутка, перекидаючись з одного відділу до іншого. Матроси насторожились, прислухаючись до розмов офіцерів, деякі зашепталися з вістовими. Я звернувся до інженера Васильєва:

— По судну пройшла чутка, начебто...

Завжди стриманий і зовні спокійний, він на цей раз був дуже збуджений і, не дочекавшись кінця моєї фрази, урвав мене:

— Я здогадуюсь, що вас цікавить. На жаль, це — факт: Артурська ескадра більш не існує. Кажуть, вона потоплена вогнем осадної артилерії після того, як японці захопили Високу гору. Нас послано на допомогу Першій ескадрі, але вона загинула раніше, ніж ми пройшли половину дороги. Петербурзькі стратеги промахнулись. Тепер ми перетворюємося в самостійну ескадру. Нам самим належить знищити ворожий флот і оволодіти Японським морем.

Я пішов від нього з гнітючими думками. В такому приблизно стані був і весь екіпаж: цього вечора не було ні веселощів, ні сміху. Офіцери, як раніше, давали розпорядження, команда виконувала їх, але в кожному русі людей, в їх обличчях, в голосах почувалась приреченість, наче всі раптом дізналися, що на кораблі з'явилась

чума.

З цього дня в настроях особового складу ескадри почався крутий перелом.

Надалі всі турботи командуючого, очевидно, зводилися до того, щоб зібрати докупі розкидану ескадру. Де перебував адмірал Фелькерзам із своїми кораблями? Про нього важко було щось дізнатись, перебуваючи в тій первісній і дикій глушині, в яку ми потрапили. На острові Сан-Марі, на цьому французькому Сахаліні, де тримали засуджених на каторгу політичних і карних злочинців, не було телеграфу. Тому-то другого дня зранку буксирний пароплав "Русь", прозваний Рожественським "Хлопчаком", був посланий з телеграмами в Таматаву,— в порт, що лежить за сімдесят миль на південь.

Розпочали вантажити вугілля. Маючи в наявності всього тільки два вугільники, кораблі вантажились по черзі. Для цієї мети пароплави пришвартовувались до броненосців бортом до борту. А нашому "Орлу" було наказано добувати вугілля з транспорта "Корея" баркасами. Це викликало серед команди невдоволення:

— Так ми промарудимось цілий тиждень.

— Скажений адмірал незлюбив наш броненосець і хоче з нас усі жили витягти.

По обіді прибула на рейд "Малайя". Вигляд у неї був розтерзаний. Всі дивились на неї з таким подивом, наче вона була вже похована на дні морському, але знову впливла і приєдналась до ескадри. Як потім дізналися, у неї під час бурі розірвалась живильна труба, на ремонт якої було витрачено п'ятнадцять годин.

З дозволу адмірала всі кораблі почали ремонт машин, розбираючи їх на частини. А надвечір радіоапарати вловили телеграфування двох невідомих станцій з різних відстаней. Це викликало занепокоєння, тим більше, що ми не могли вислати на розвідку жодного корабля.

Біля полудня 18 грудня повернувся пароплав "Русь". Він привіз важливі відомості від морського міністерства, але про це я дізнався докладно днів через три-чотири, коли побачився із штабним писарем флагманського корабля, своїм приятелем Устиновим. Становище наше було незавидне.

Загонові адмірала Фелькерзама було призначено рандеву з ескадрою в прекрасно устаткованому військовому порту Дієго-Суарец, що лежить на північно-східній окраїні Мадагаскару. Туди ж мали прийти вугільники. Але під тиском японців та англійців французи відмовили нам в гостинності і запропонували, як це й раніш робили, вибрати для стоянки інше, глухіше місце. Фелькерзам пішов у Мозамбікську протоку, в північно-західну частину Мадагаскару, в бухту Носсі-Бе, і 15 грудня став там на якір.

План Рожественського був порушений, наші сили були розрізнені.

А тим часом по ескадрі пролетіла чутка, що десь в Мозамбікській протоці перебувають два ворожі крейсери; крім того, нібито японці вислали назустріч нам ще досить сильний загін кораблів, який 6 грудня пройшов мимо Сінгапура і попрямував на південь. При швидкому ході цей загін тепер має бути вже біля Мадагаскару. Така чутка йшла з флагманського броненосця, а той, в свою чергу, як я дізнався від того ж штабного писаря Устинова, дістав про це офіційні відомості від морського міністерства.

На "Орле" у нас зростав відчай.

Одного разу гальванер Козирев, зустрівшись зі мною, запитав:

— Знаєш новину?

— Яку? — поцікавився я, дивлячись на його худу, скрючену фігуру з маленьким рябуватим обличчям, з тонкими блідими губами.

— Кажуть, японські кораблі десь поблизу. Якщо це правда, то можуть бути великі неприємності для нас. З розібраними машинами ми навіть не зможемо розгорнути свої бойові судна, щоб відбити атаку в разі нападу на нас.

Як знавець всесвітньої історії, Козирев любив черпати з неї повчальні приклади:

— Ти що-небудь читав про Абукірську битву?

— Колись читав, та встиг забути,— відповів я.

— Я тобі нагадаю про це в кількох словах. Це було під час війни Франції з Англією. Абукірська бухта лежить в Єгипті, недалеко від Александри. В тисяча сімсот дев'яносто восьмому році французький адмірал Брюес сховався в ній із своєю ескадрою від переслідування ворога. Бухта була безлюдна. Французи розташувалися в ній, наче у себе вдома. Одного, як то кажуть, прекрасного дня, з розпорядження командуючого, на кожному кораблі було винесено з нижніх приміщень продукти на батареїну палубу — провітрити їх захотіли. Потім команду послали з баркасами на берег по прісну воду. Забули про небезпеку. А тут раптом, не знати й звідки, адмірал Нельсон з'явився з ескадрою. Діло було надвечір. Англійські кораблі вкотилися прямо в бухту і давай лупити французів. Для французів це було так несподівано, що вони зовсім розгубилися. Частина їхньої команди була на березі. З баркасів довелось вилити прісну воду і поспішити до кораблів, але було вже пізно. Батареїні палуби були завалені продуктами, а це заважало гарматам. В результаті французька ескадра була знищена з усіма людьми. Врятувався один тільки корабель. Адмірал Нельсон нібито навмисне дав йому змогу втекти цілим, щоб він приніс своєму урядові страш-

ив

ну звістку про загибель ескадри. Тепер сам поміркуй: хіба наші кораблі з розібраними машинами не можуть опинитися в такому ж становищі, в якому були французькі? З'явився зараз ворожі крейсери — нам всім тут буде могила. Ех, недоладний у нас командуючий!

Щоб утішити себе і свого приятеля Козирева, я міг сказати тільки одне:

— З того часу, як ми вийшли з останнього свого порту, нас весь час лякають японцями. Однак до цього часу ми не бачили не тільки жодного їхнього лінійного корабля, але навіть і міноносця. Думаю, і надалі так буде.

Як навмисне, нервуючи ескадру, на обрії з'явилися англійські судна.

Нашим крейсерам довелося відмовитись від ремонту, машин і, коли наставала темрява, іти в дозор. Щоночі частина офіцерів і команди вартувала біля заряджених гармат. Зовнішні вогні всі закривались.

Дві доби дув сильний зюйд-остовий вітер, супроводжуваний зливою. В протоці загуляли великі брижі, утруднюючи стоянку на якорі і вантаження вугілля. Ескадра

пересунулась на кілька миль на північ, до гирла ріки Танг-Танг, в бухту тієї ж назви, що врізається в гористий берег Мадагаскару, а з другого боку захищена від хвиль довгою піщаною косою. Тут було тихо. Майже біля самої води росли пальми.

Під впливом останніх подій у нас на броненосці матроси все більше і більше втрачали віру в самодержавний лад Росії. Похід на Далекий Схід розглядали як безнадійну операцію, яку могла задумати тільки знавісніла вища влада, незважаючи на те, що це загрожує загибеллю флоту і людям. А звідси пішло інше: серед команди зникла безсловесна покора перед начальниками. Почастішали випадки порушення дисципліни. Комендор Буглай на лайку одного лейтенанта відповів сам одчайдушною лайкою. Ображений начальник не кинувся на нього з кулаками, як це було раніш, а побіг скаржитися старшому офіцерові. Але винуватий комендор лишився чомусь непокараний. Значить, — офіцери почали відчувати настрій команди. А незабаром і сам старший офіцер Сидоров нарвався на неприємний випадок. Вантажили вугілля з пароплава "Гарзон". Трюмний старшина Йосип Федоров, гостроокий і зухвалий хлопець, трохи випивши на вугільнику, самовільно кинув роботу і хотів був спуститися в низ броненосця. В цей час з ним зустрівся Сидоров і, загородивши йому дорогу, спитав:

— Ти куди?

— Спочивати, ваше високоблагородіє.

— Тобто як це "спочивати"? Хіба була на те команда? Федоров одрубав:

— Я сам собі скомандував!

На мить старший офіцер сторопів, а потім, схопивши того за плече, закричав:

— Ти що це базикаєш? Та я тебе за таке діло... Федоров, п'яно вирячивши очі, поліз на Сидорова.

— Що ви мене лякаєте, ваше високоблагородіє? Я тепер не боюсь нікого в світі. Все одно гинути. Та й ви не врятуєтесь. Кришка нам обом. Японці нас усіх пустять до центру землі. А коли хочете, убийте мене зараз прямо з револьвера... Сидоров відступив назад і замахав руками:

— Божевільний! Забирайся к чорту з-перед моїх очей! Федорова також не покарали.

Всі бойові кораблі вже навантажили вугілля і спочивали, а над нашим броненосцем і 22 числа все ще здіймались клуби чорного пилу. У вухах стояв брязкіт лебідок, вигуки людей, гуркіт вугілля, що його •скидали в горловини. Робота йшла при нестерпній тропічній жарі і тому була надзвичайно виснажлива. А коли наставала темрява, коли можна було б скористатись прохолодою й спочити, не давав спокою •страх перед мінними атаками. Ця ніч проходила особливо напружено. Кораблі відкинули сіткові загородження і, закривши всі зовнішні вогні, притаїлися в бухті. З людей ніхто не хотів лишатися в нижніх приміщеннях, а всі рвалися на верхню палубу, навіть ті, хто не мав у цьому ніякої потреби. Очевидно, у кожного була одна думка: в разі якої-небудь катастрофи з кораблем звідси скоріше можна врятуватись. Я забрався на задній місток. Крім матросів, тут були лікарі, механіки і кілька стройових офіцерів. Було тихо, і лише через кожні півгодини, тремтячи, пронизував п'тьму мідний гул склянок. Мадагаскар,

круто здіймаючись і закриваючи півнеба, насунувся на нас важкою хмарою. З берега ледве помітний бриз доносив духмяний аромат тропічних рослин. За піщаного мілиною, мучачись від безсоння, ледве чутно зітхав океан. Разом з сигнальниками і комендорами сотні людей до болю в очах вдивлялися в морок, що оповивав вхід до бухти Танг-Танг.

Біля півночі помітили в океані вогні.

— Що це значить? — хрипко спитав хтось із офіцерів.

— Так, вісім вогнів, і всі пересуваються ближче до входу в бухту,— •сказав інший приглушеним голосом.

Зараз же почали заспокоювати себе думкою, що це, напевне, прийшли міноносці з загону Фелькерзама. Трохи згодом кілька цих вогнів вплигло за піщану смугу. А потім на березі, позаду лінії броненосців, раптом замигало полум'я, наче хтось незримий подавав сигнал.

— Панове, тут таїться якась каверза. Щоб не повторилося те, що "сталося на початку війни в Порт-Артурі, коли японці одразу вивели з строю три наші кораблі.

Один з механіків зітхнув:

— Ох, ці японці...

В цей час хотілось мати очі сови, щоб уночі бачити так само добре, як удень.

Тільки вранці з'ясувалося, що це плавали на своїх човнах тубільні —рибалки.

Плавучий госпіталь "Орел" стояв минулої ночі теж без вогнів, порушуючи цим постанову Гаазької міжнародної конференції. Розповідали, що командир цього судна і головний лікар висловили командуючому ескадрою свій протест. Але за цей вчинок їм обом довелося вислухати такі образливі слова, які можуть стерпіти тільки безправні арештанти. І ще ми дізнались, що тієї ж ночі на рефрижераторному пароплаві

"Espérance", який кілька днів тому знов приєднався до нас, стався бунт. Команда, яка складалася з самих французів і плавала лід своїм національним прапором, не хотіла стояти без вогнів, боячись нападу японських міноносців. Матроси зняли шум і хотіли викинути за борт капітана. Їх ледве вдалося умовити. Рожевственський погрожував з ганьбою вигнати з бухти обидва ці судна.

"Хлопчак" за весь час нашої стоянки тільки те й робив, що під повними парами літав до Таматави. Очевидно, командуючий ескадрою посилено обмінювався телеграмами з Петербургом. Але перспективи наші все ще були неясні, як затуманений горизонт. Зранку три крейсери — "Аврора", "Адмирал Нахимов" і "Дмитрий Донской", відділившись від ескадри, вийшли під командою контр-адмірала Енквіста в море. їм нібито було доручено вивести з бухти Носсі-Бе загін адмірала Фелькер-зама і розшукати інші загублені судна. А пізніше, того ж дня, прибув-до нас німецький вугільник з Дієго Суарец з невеселими відомостями: там був один тільки допоміжний крейсер "Кубань", але невідомо було, де перебувають ще чотири такі ж наші судна. Так само нічого від нього не довідались про загін капітана 1-го рангу Добротворського, який повинен був догнати нас у дорозі. До його загону входили добудовані крейсери "Изумруд" та "Олег", міноносці "Громкий" і "Грозный" і но-воустатковані допоміжні крейсери "Урал" і "Терек". Той самий вугільник привіз донесення від Фелькерзама.

Вияснилось тепер, що його судна, ставши в Носсі-Бе, заходилися, так само, як і ми, ремонтувати механізми та вилужувати котли. В такому стані він не може йти до нас на з'єднання.

Ми все більше переконувались, що наші вожді не відзначаються великим воєнним розумом. Нам лишалось заспокоювати себе тільки тим,, що розмови про перебування поблизу ворожих кораблів, може, виявляться нісенітницею. По ескадрі віддано наказ приготуватися всім суднам у похід.

ЕСКАДРИ З'ЄДНУЮТЬСЯ Знялися з якоря вранці напередодні різдвя.

Ескадра йшла на північ вздовж Мадагаскару, його береги, звивисті й високі, з долинами й крутими, як велетенські сплески хвиль, гірськими вершинами, то на деякий час губилися в фіолетовому серпанку, то* знову виринали, неясно окреслюючись на голубому схилі неба, як неза-кінчені малюнки буйного фантазера. Був штиль. Згори лились такі гарячі потоки спеки, що від них важко було рятуватись навіть під парусиновими тентами, розкинутими над містками і верхньою палубою. Широко розметався океан і, наче втомлений спекою, лежав майже нерухомо, без єдиної зморшки, тільки злегка зітхаючи лінивими брижами. Похилості бриж засліплювали блиском розбризканого сонця. Тропічний день був незвичайно променистий, але він аж ніяк не відповідав душевному настроєві кожного з нас.

Сьогодні на світанку повернувся з Таматави пароплав "Русь", і зразу ж по всій ескадрі поширилась чутка: здано Порт-Артур. Твердиня,.

на яку було витрачено сотні мільйонів народних грошей, не витримала облоги противника і здалась. Японці захопили весь гарнізон — 40 тисяч чоловік, з усіма гарматами, зі складами, з військовою амуніцією. Такий був фінал тієї боротьби, яка тривала протягом десяти місяців на цій далекій землі. Там, безумовно, кожна п'ядь суходолу була густо полита кров'ю російських воїнів.

Звістка про загибель 1-ї ескадри і падіння Порт-Артура підірвала бойовий дух не тільки у матросів, що й без того не хотіли воювати, але й у офіцерів. Вони почали втрачати віру в непереможність російської зброї, прославленої Ушаковим, Суворовим, Кутузовим та іншими великими флотоводцями і полководцями. Деякі з офіцерів самі переказували нам новини про наші невдачі вже в іронічному тоні. Інші, розмовляючи між собою на тему про війну, не соромились в присутності матросів різно висловлюватись на адресу головних "рятівників" батьківщини. Такі слова в устах офіцерів, можливо, звучали вперше в історії російського флоту, тому вони впливали на матросів приголомшливо.

Під тентом прогулювались двоє молодих людей: вузькогрудий, знуджено-млявий механік в чині поручика і вахтовий офіцер з мічманськими погонами на плечах, він же виконуючий обов'язки молодшого штурмана. Мічман з бугруватим носом був невисокий. В ньому вдало сполучались серйозність бистрого розуму з веселим характером, за що його й поважали матроси. Але тепер, розчарований, немовби картаючи самого себе, він говорив своєму співрозмовникові:

— Почали ми війну погано, продовжуємо погано, а кінець, мені здається, буде ще

гірший. Взяти для прикладу Артурську ескадру. Вона була сильніша і краще організована, ніж наша. І особовий склад її мав більше бойового досвіду, ніж ми. Там порівняно з нами були справжні моряки. Що ж, однак, сталося?

Механік ехидно вставив:

— Перша ескадра з надводної перетворилася в підводну. Мічман підхопив:

— Саме так! Перетворилася в підводну ескадру! А тепер здано і Порт-Артур. На що ще надіятись? На генерала Куропаткіна?— Він весь обставився іконами і тільки одне, наче дятел, довбає: терпіння, терпіння і ще раз терпіння. Що може бути дурніше? Тепер генерал Ногі, покінчивши з нашою фортецею, вивільнився зі своєю армією. Значить, нова вогняна лавина покотиться па наше сухопутне військо. На суходолі наше становище ще більше погіршає. Що ще в нас лишається? Друга ескадра проявить чудо і оволодіє Японським морем? Але будемо, друже, відверті: цей набрид різнотипних і різномастих суден при нашій нерозсудливості являє собою тільки пародію на бойову ескадру. Звідси висновок: ну, який сенс провадити війну далі? Аби тільки збільшити ганьбу Росії?

Механік, відмахнувшись від запитання, сказав:

— Від безглузвих голів годі ждати якогось глузду. А у наших командуючих саме такі голови.

Біля полудня з нами зустрілись два міноносці — "Бедовый" і "Бодрый" та крейсер "Светлана". Ці судна були з загону контр-адмірала

Фелькерзама. Побачивши їх, ми зраділи, як діти. Значить, незабаром з'єднаємося і з іншими кораблями, а тоді разом будемо поневірятися.

Ескадра зупинилася. Від "Светлани" відійшла шлюпка з офіцером до флагманського корабля, очевидно, з донесенням від Фелькерзама. Міноносець "Бодрый", маючи пошкодження в машинах, міг дати тільки сім вузлів ходу. Пароплавові "Русь" було наказано взяти його на буксир. Рушили далі.

Другого дня було різдво. Коли підіймали кормовий прапор, знялись на всіх суднах і стеньгові прапори. А через півгодини, застопоривши машини, ескадра зупинилась, тримаючись у відкритому океані. Це було за тридцять миль від Дієго-Суарец. Весь ранок ми чистились, чепурились, а потім слухали в судновій збірній церкві обідню.

Від Самого дитинства це свято у мене завжди було пов'язане або з сильними морозами, або з завірюхою. А тепер вперше я зустрічав його в нестерпній спеці. Від буднів воно відрізнялося ТІЛЬКИ тим, що для команди трохи поліпшили обід та менше було роботи.

Коли сонце піднялось до зеніту, сяючи прямо над головою і не даючи ніякого затінку, океанський простір сповнився гуркотом гармат. Кожне судно зробило салют в тридцять один постріл. Ескадра оповилася димом чорного пороху.

— Це ми рибу лякаємо в океані,— жартували матроси. Знову запрацювали машини.

В цей день в кают-компанії було більше п'яних, ніж звичайно,— пили з горя, заливаючи лікерами душевну порожнечу. Один мічман, рознервувавшись, вигукував із сльозами на юних очах:

— Нас посилають на Голгофу. Ну, а коли я не можу бути Христом, тоді що? Силою потягнуть мене?

Офіцери умовляли його заспокоїтись, але він, нікого не слухаючи, продовжував:

— Я тільки перший рік на службі. Не ми, молодь, створювали цей ідіотський флот. Він є результатом діяльності наших тупих і бундючних, як індики, адміралів. Хай вони самі і розплачуються. А ми тут при чому? Хіба наше життя — лушпиння картопляне?

Надвечір ескадра змушена була притишити хід до шести вузлів. Причиною тому був броненосець "Орел", на якому зіпсувалась паропровідна труба в кочегарці. Крейсер "Светлана", набравши великого ходу, помчав уперед, щоб повідомити Фелькерзама про наше наближення.

Перед спуском прапора наше начальство заметушилося, помітивши на горизонті ряд димків. А незабаром броненосець "Бородино" доніс семафором, що з його марсів видно чотири великі бойові кораблі. На жаль, при ескадрі не було жодного крейсера, який можна було б послати у розвідку і з'ясувати, якій країні належать судна. Троє з них повернули від нас убік і зникли в вечірній темряві, а на четвертому на короткий час відкрили нічні вогні. Але потім і цей корабель, коли догорів пишний сонячний захід, зник у мороці ночі. З висоти безмісячного неба спокійно блимали зорі, теплі й привітні. Побоюючись атаки, команда й офіцери спали біля своїх гармат, не роздягаючись.

Шлях, яким просувалась ескадра, був мало досліджений і не досить "промірянний". Командир, капітан 1-го рангу Юнг, перебуваючи в ходовій .рубці, нервував. При ньому були два штурмани. Обидва вони дуже часто схилялись над розкладеною на столі морською картою, однак керуватися нею було важко. Старший штурман, франтуватий лейтенант, безпорадно розводячи руками, бурчав:

— Ну, яка користь від такої карти? Майже скрізь позначені випадково відкриті банки та підводні рифи. Але це ще було б півбіди. Гірше, що весь час зустрічаєш написи з попередженням про непевні місця.

Помічник його, мічман з бугруватим носом, порадив:

— Нам треба триматися на кільватерному струмені попереднього корабля. Якщо він не наткнеться на міліну, то й ми щасливо пройдемо. Інакше ми встигнемо застопорити машини, дати хід назад або звернути .вбік.

На штурвалі стояв кращий рульовий — старший унтер-офіцер.

Сумнів у тому, що нічого не трапиться, тривав до світанку.

Офіцери пожадливо читали закордонні газети, які добули під час •стоянки біля Сан-Марі. Газети ці не пройшли через чистилище російської цензури, а тому з них можна було довідатись і про війну, і про настрої в Росії. Сьогодні мені вдалося поговорити з інженером Васильєвим, вірніше, я тільки слухав і лише зрідка ставив запитання, я він говорив:

— Судячи з англійських газет, в Росії помітні ознаки, не зовсім звичайні. На війні ми зазнаємо поразку за поразкою. Це довело наш уряд до розгубленості. Ви пам'ятаєте капітана 2-го рангу Кладо?

— Дуже добре знаю. Він з Віго поїхав у Росію в зв'язку з "Гульє-ським інцидентом". Кажуть, виступатиме експертом на якійсь комісії.

— Так, так. Ця людина надрукувала в "Новом времени" якусь викривальну статтю про нашу ескадру. За це його посадили на гауптвахту. Але потім, під впливом громадської думки, уряд звільнив його з-під арешту до закінчення строку. Нечуваний в Росії випадок! Громадська думка починає відігравати якусь роль! А друга новина ще цікавіша: уряд починає заgravати з своїми вірнопідданими. Було закликано представників від земств. їм дано якісь непевні обіцянки щодо майбутніх реформ. На жаль, ці представники поводяться жалюгідно, полохливо, без належного натиску на владу. Очевидно, вони самі бояться наростаючих подій. Але незалежно від них над країною і далі збираються грозові хмари.

— Ви думаєте? — спитав я, втупившись очима у Васильєва, як голодний у хліб.

— Це така ж істина, як істина те, що ми з вами сидимо у мене :в каюті. Коли вже в "Новом времени" друкують таку статтю, за яку арештовують її автора, то які ж можуть бути сумніви? Англійські газети повідомляють іще, що серед чорноморських моряків були якісь заворушення. Цікаво б довідатись, що тепер робиться всередині нашої країни, коли докотились до неї страшні звістки про загибель Першої ескадри і падіння Порт-Артура? Мені здається, що стовпи вітчизни ще більше розгубилися.

Васильєв, розмовляючи, перебирав англійські газети. У нього була звичка щонебудь крутити в руках. Випадково погляд його зупинився на статті, заголовок якої був підкреслений червоним олівцем.

— До речі, в англійських газетах є докладні дані про загибель Ар-турської ескадри. Виявляється, наші моряки самі потопили свої кораблі на внутрішньому рейді. Але як потопили] Верхні палуби лишилися над водою. Очевидно, сталося щось неймовірне, бо не знайшли глибшого місця в морі. Всі ці судна можна підняти, і вони стануть здобиччю японців. Можливо, навіть підуть проти нас воювати. Тільки один броненосець "Севастополь" під командою капітана і-го рангу фон Ессена вирішив загинути в бою. Він вийшов на зовнішній рейд, де витримав шалені атаки міноносців. Але недовго і йому довелося чинити опір японцям. За розпорядженням командира, він без їхньої допомоги був потоплений на двадцятисаженній глибині. Ви тепер розумієте, в чому тут трагедія?

— Коли не рахувати "Севастополя", ми навіть не зуміли як слід потопити свої судна,— похмуро відповів я, почувавши в собі чимраз більше роздратування.

— Правильної А могло б бути інакше. Чому Артурська ескадра в останній момент не пішла ва-банк і не дала генеральної битви? Правда, вона все одно загинула б. Але, гинучи, вона завдала б якоїсь шкоди і японському флоту. А цим самим вона полегшила б завдання Другої ескадри. Артурські морські керівники або тремтіли за свою шкуру, або хворіли на курячу сліпоту і не бачили, в яку прірву ганьби вони котяться.

Ми ще поговорили, і я пішов. У мене лишилось відчуття, що Васильєв політично накачує мене. Але ж для нього це був великий ризик. Досить повідомити про нього Рождественському — він буде знищений, незважаючи на офіцерське звання. Тут можна

сказати тільки одне: він знав, що я перебуваю під слідством як політичний злочинець. На мене він дивився, як на провідника його ідей у маси. Все, що мені вдавалося почерпнути від нього, я негайно передавав своїм близьким товаришам, а ті в свою чергу ділились такими відомостями з іншими. Це було схоже на те, як від кинутого каменя в невеликому озері розпливаються кола, сягаючи його берегів; так і в нашому житті, обмеженому бортами, всяка цікава новина викликала в тій чи іншій мірі душевне хвилювання майже всієї команди.

Пароплав "Русь" підняв сигнал: "Збунтувалась команда". До нього, за розпорядженням адмірала, зразу ж помчав міноносець "Бедовый" для втихомирення. Як пізніше довідались, командирові міноносця, капітанові 2-го рангу Баранову, було дано широкі повноваження — аж до розстрілу людей, якщо буде в цьому потреба. Виявляється, матроси, змучені надсильною роботою, хотіли було застрайкувати. Далі пароплав "Русь" продовжував свою путь під конвоем "Бедового".

Увечері ми були в тридцяти милях від Носсі-Бе. Контр-адмірал Фелькерзам вислав нам назустріч міноносець. Очевидно, він мав провести наші кораблі до місця якірної стоянки. Він підійшов до флагманського броненосця. Але оскільки заходити в бухту було небезпечно й наближалася ніч, Рождественський вирішив продержатися з ескадрою в морі до ранку.

Другого дня, наближаючись до місця якірної стоянки, ми всі перебували в тому збудженому стані, в якому бувають люди, напередодні важливої події. Носсі-Бе в перекладі значить: Великий острів. Поряд лежало ще кілька островів, менших за розміром, що всі разом утворювали чудовий рейд. Цей рейд добре захищений з усіх боків: зі сходу він прикритий конусоподібною височиною Носсі-Комба, з південного сходу — мальгашським півостровом Анкіфі, а з заходу — групою рифів. Тут так просторо, що могли б уміститися кілька таких ескадр.

Жадоба нових вражень перемагала нестерпну спеку. То в один, то в другий бік повертались голови людей. Погляд, блукаючи, не знав, на чому зупинитись. Все вабило своєю екзотикою: і просинь між ліловими горами, схожими на напнуті паруси, і горби, що стікали смарагдом рослин, і таємнича тінь, що залягала в ущелинах, і своєрідні звиви берегів, поритих фіордами. Бувалі моряки запевняли; що околиця Носсі-Бе своєю красою нагадує Неаполітанську затоку. Ліворуч серед яскравої зелені тропічних нетрів почали показуватись білі будинки європейців, а за ними на уступах червоного глинястого горба тулились убогі хатини тубільців. Це було невелике місто Хелльвіль, назване так на честь французького адмірала Хелля, який приєднав у 1841 році ці острови до колоніальної імперії. Нарешті в бухті, під високою лісистою горою, побачили кораблі, з якими ми розлучилися в Танжері. Тут же, крім вугільників, транспортів, добровольців, стояв і крейсерський загін контр-адмірала Енквіста.

Коли ми тільки ще входили на рейд, нас зустріла, красуючись білістю корпусу, маленька і жвава французька міноносна з піднятим на щоглі сигналом: "Ласкаво просимо". Під проводом цієї міноноски ми пішли повз судна, які стояли на якорі. Потім "Суворов" поклав право руля і, зробивши крутий поворот, прорізав їхній стрій. Колона

наших броненосців пішла за ним. На флагманських кораблях, виблискуючи начищеною міддю труб, музиканти грали військовий марш. В сліпучому сяйві полудня, в гарячому мареві повітря, серед берегової розкоші островів, на якийсь час схвилювавши душу, далеко розливалися звуки духового оркестру. Загальна радість побачити один одного охопила всіх, і ми, обливаючись потом, шалено кричали "ура", кричали щиро, з несамовитим натхненням, не шкодуючи голосу, наче ця зустріч назавжди визволяла нас від смертельної нудьги.

НА РЕЙДІ НОССІ-БЕ

Тяглися доба за добою, як ланка за ланкою якірного каната. Я і далі з упертістю ненаситного спостерігача стежив за життям нашої ескадри.

Знайомі матроси з загону Фелькерзама розказали мені про своє плавання, їм було легше, ніж нам. Вони пройшли відстань значно меншу за нашу і зупинялися в більш упорядкованих портах. Розлучившись з нами в Танжері, їхні кораблі пішли Середземним морем в бухту Суда на острові Кріт. Тут простояли десять днів. Команду часто відпускали на берег освіжитись. Наступна стоянка була перед входом до Суецько-го каналу — в Порт-Саїді. Щасливо прорізали Червоне море з зупинкою в Джібуті, де пробули півтора тижні. В Індійському океані на два дні кинули якір біля мису Рас-Гафун — крайньої східної частини Африки. Нарешті з'єдналися з нами в Носсі-Бе. В усіх згаданих портах вантажили вугілля, приймали провізію та інші необхідні припаси, трохи ремонтувалися.

Контр-адмірал Фелькерзам, на протилежність командуючому ескадрою, ставився до своїх підлеглих більш дбайливо. Як тільки ввійшли в тропіки, матроси у нього почали носити коркові шоломи, а ми в цей час прикривали від сонця свої потилиці ганчірками. О дев'ятій годині ранку, коли починалась страшенна спека, у нього на кораблях припинялися всі роботи, витрачалось ще трохи часу на прибирання, а потім — відпочинок до третьої години дня. У нас цього не було. В Носсі-Бе він щодня відпускав матросів на берег великими партіями. Коли ми прийшли, зразу все це припинилось, і почали відпускати з суден на прогулянку тільки на вибір або хворих.

По всій команді до останнього часу ходила чутка, що Росія нібито придбала в Південній Америці шість броненосних крейсерів і що вони вже в дорозі і скоро доженуть нас. Після загибелі Артурського флоту багатьом хотілося вірити в такий міф. Команда й офіцери з загону Фелькерзама в цьому відношенні пішли ще далі: вони навіть були переконані, що ми приєднаємося до них не самі, а приведемо з собою нові іноземні кораблі. І тільки тепер, з приходом в Носсі-Бе, з'ясувалося, що справа з купівлею провалилась остаточно. Але відразу ж ми почули іншу новину, яка трохи пом'якшила важкий настрій: в Лібаві спішно формується 3-я Тихоокеанська ескадра. До складу її ввійшли такі судна: ескадрений броненосець "Імператор Николай I", броненосці берегової оборони "Адмірал Сенявин", "Генерал-адмірал Апраксин", "Адмірал Ушаков" і крейсер 1-го рангу "Владимир Мономах". Командувати ними призначено контр-адмірала Небогатова, який у половині січня вирушить із своїми кораблями на з'єднання з нами.

Моряки жартували з приводу цієї ескадри:

- Посилають до нас вишкребки Балтійського флоту.
- Хоч цей кулак і з п'яти пальців, але по-старечому дряхлий і кволий.
- Плавучі шкарбани.
- Самотопи.

Багато ще говорили в такому ж дусі, але в душі багато хто радів: від кораблів Небогатова принаймні буде хоч та користь, що частину ворожих ударів вони приймуть на себе. При цьому само собою поставало питання: коли посилають 3-ю ескадру, значить, ми будемо ждати її тут? Але тоді навіщо ж ми негайно почали вантажити вугілля? У нас його було в запасі досить.

Четвертий день пішов, як ми ковтаємо кардіфський пил. Вночі люди спали, абияк лежачи просто на купах вугілля і задихаючись у теплому і вогкому, як в оранжереї, повітрі. Вдень чамріли від незвичної спеки. Ніде ще не відчували такої жару, як тут. Часом здавалося, що весь видимий, чарівний простір під голубим склепінням неба перетворився в грандіозну гартівну піч. Ми потіли вдень і вночі і випивали неймовірну кількість морської води, що пройшла через суднові опріснювачі. Без мінеральних розчинів, тепла, вона була огидна, коли її не засмачити лимонною кислотою. Постійна спрага мучила людей, виснажуючи організм. Деякі почали хворіти на тропічну хворобу — тіло вкривалося висипом, ледве помітними пухирцями. До того ж у більшості команди зносилося взуття, а ходити босоніж по вугіллю, що валялося майже в усіх приміщеннях броненосця, було нестерпно. За розпорядженням начальства, марсові почали плести з пасом тросу постели. Матроси, завжди чисті й охайні, тепер нагадували обідранців. Мені не раз доводилось чути озлоблене ремствування:

— Що за прокляті порядки в нашій країні! Посилають нас на смерть і не можуть дати навіть взуття.

Замість чобіт нам прислали з Ієрусалима через главу дамського комітету хрестики, посвячені, як говорилося в наказі Рожсственського, на гробі господньому. За розподілом таких хрестиків на наш броненосець припало шість для офіцерів і двадцять п'ять для всієї команди.

Матроси глузували:

— Що й казати, втішили! Кожен хрестик коштує всього копійку! Значить, подарунок для дев'ятисот чоловік — на четвертак.

— Не в тому річ. А от питання, як поділити між собою таку божу благодать?

— Не інакше, як жеребкуванням.

— Так теж не годиться. Тобі дістанеться, а іншому ні. Треба по черзі носити хрестики, щоб усім приторкнутися до святині.

І тут додавались такі слова, від яких, коли б тільки почув їх, шарах-гувся б увесь дамський комітет.

До нас приєднались ще три допоміжні крейсери — "Кубань", "Урал", "Терек". Не було ще окремого загону капітана 1-го рангу Добротворського, але він повинен уже бути в Червоному морі. Очікувані судна і всі ті, що були вже тут, згідно з наказом

Рожественського, дістали новий тактичний розподіл. Броненосці були поділені на два загони: перший — "Князь Суворов", "Император Александр III", "Бородино" і "Орел"; другий — "Ослябя", на який переніс свій прапор контр-адмірал Фель-керзам, "Сысой Великий", "Наварин" і броненосний крейсер "Адмирал Нахимов". При головних силах повинні ще бути: два крейсери — "Изумруд" і "Жемчуг" і чотири міноносці — "Бедовый", "Буйный", "Быстрый", "Бравый". До крейсерського загону були призначені: "Алмаз", під прапором контр-адмірала Енквіста, "Олег", "Аврора", "Дмитрий Донской", допоміжні крейсери "Рион" і "Днепр" та міноносці "Блестящий", "Безупречный" і "Бодрый". До розвідувального загону входили: крейсер "Светлана", під брейд-вимпелом капітана 1-го рангу Шеїна, і допоміжні крейсери "Кубань", "Терек" та "Урал". Решта суден являли собою транспортний загін: "Киев" під брейд-вимпелом капітана 1-го рангу Радлова, "Воронеж", "Камчатка", "Анадырь", "Метеор", "Юпитер", "Меркурий", "Ярославль", "Корея", "Тамбов", "Китай", "Владимир" і "Русь". Госпіталь "Орел" мав своє завдання.

Коли ще підійде загін Небогатова з транспортами, то у нас буде разом понад п'ятдесят кораблів. Зовні уже й тепер ескадра здавалась значною силою. Це фальшиве враження складалося через те, що при ескадрі, був великий обоз, до якого входили усякі транспорти, правда, дуже потрібні у нашому бездомному становищі, але без жодного бойового значення.

А що лишилось ще у нас в Балтійському морі? Нічого, крім застарілого мотлоху. Лише тепер, через два роки після того, як відбулася зустріч двох імператорів у Ревелі, політика Вільгельма стала зрозумілою для багатьох. Недарма він підбиває недалекоглядного Миколу II розширювати свій вплив на Далекому Сході. Кайзерові хотілося спровадити подалі від себе російський флот, щоб у майбутньому вільніше хазяйнувати на Балтиці. Саме з таких міркувань він став для нас єдиним благодійником у світі, наказавши німецьким транспортам постачати вугілля 2-й ескадрі, що вирушила в далеке плавання. Його потаємна мета була цілком досягнута: прикордонний вододіл між нашою країною та Німеччиною був очищений від російських військово-морських сил. За порадою Вільгельма, весь наш Балтійський флот було кинуто на Далекий Схід здобувати цареві високе звання адмірала Тихого океану.

В Носсі-Бе ескадра вживала суворіших заходів охорони, ніж в Сан-Марі. Щодня який-небудь крейсер, знявшись з якоря, йшов у дозор стежити за горизонтом. Крім того, посилали два міноносці сторожити вхід на рейд. З заходом сонця ставили сіткові загородження і припинялось сполучення з берегом і між суднами. Шлюпка могла піти куди-небудь не інакше, як тільки з дозволу самого Рожественського. Вночі з усіх бойових суден ескадри виходили в море мінні катери, озброєні прожекторами, малокаліберними гарматами і мінами. На кораблях, як тільки сіткові загородження були поставлені, били бойову тривогу, перевіряли гарматну прислугу, заряджали чергові гармати і готували до дії бойові ліхтарі. Темно-синя безкрайність неба іскрилась самоцвітами. Ескадра стояла без вогнів, занурена в морок і безмовність. Іноді лише окрики вартових порушували спокій. В далечині, не загородженій островами,

турбуючи ніч, повзали над сонним океаном, як хвости комет, відблиски прожекторів із сторожових суден.

В такі моменти здавалося, що все гаразд. Хотілося вірити в організаційні здібності і неабиякий розум командуючого ескадрою. Він не дасть противникові заскочити нас зненацька, він знає, що треба робити, куди і як вести доручені йому кораблі.

Ранок починали з того, що пускали в роботу стріли Темперлея і лебідки, звільняючи комерційні пароплави від вантажу вугілля.

Настав новий рік, такий же нудний і безрадісний, як і старий. В майбутньому доля, напевне, ще дужче й безжальніше буде нівечити наше життя. Ми майже щодня когонебудь ховаємо. На допоміжному крейсері "Урал" зірвалась стріла, що тяжко поранила лейтенанта Єв-докимова і вбила на смерть прапорщика механічної частини Попова. Там же помер від сонячного удару матрос. З команди "Бородино" не стало двох: вони спустилися в боковий коридор трюму і, хоч горловини були відкриті, обидва задихнулись від отруйних газів. Умирили ще від туберкульозу й інших хвороб. Сумну картину являли собою похоронні процесії. До того судна, де був мертвяк, наближався впритул міноносець, брав покійника до себе на борт і йшов до виходу в море. В цей час лунав гарматний постріл, схилялись прапори, музика грала "Коль славен...", офіцери й команда всіх кораблів стояли на палубі у фронт. На океанському просторі, відійшовши від берегів, покійника, зашитого в брезент, з баластом на ногах, викидали за борт. Тільки сплеск води супроводив раптове зникнення людини.

Так непомітні герої знаходили собі могили в чужих краях, в глибоких безоднях, ніким не оплакані. Потім з'являвся короткий стереотипний наказ командуючого ескадрою: такий-то помер там-то і тому "виключається з списку нижніх чинів (або офіцерів) згаданого судна".

Два транспорти було призначено до повернення в Росію: "Князь Горчаков" і "Малайя". Рождественський був невдоволений з того, що на них раз у раз траплялись поломки в машинах. На "Малайю" тепер списували офіцерів і матросів, непридатних до дальшої служби: злочинців, хворих, покалічених, божевільних. Хоч яке тяжке було їхнє становище, багато хто з нас хотів би опинитись на їхньому місці: вони скоро будуть дома. Правда, не всі вони доберуться до батьківщини,— деякі, слабші, не витримують далекої дороги і будуть викинуті за борт. Але яке наше майбутнє? Краще не думати про це, не тривожити— серце, роз'ятрене сумнівами.

На Мадагаскарі і на інших сусідніх островах багато було фруктів. Банани й ананаси ми їли, як ріпу. Але тут не було овочів. Могли роздобувати тільки картоплю, та й то з труднощами і за велику ціну. Матроси скучали за свіжим борщем, а в нас була в запасі лише квашена капуста, але вона так зіпсувалась, що від кожної бочки несло, як з вигрібної ями. Доводилось задовольнятися супом або юшкою. Зате свіжого м'яса можна було добути тут скільки завгодно.

Ми придбали шістнадцять биків і дві корови. Бики були великі, ситі, з великими, в аршин завдовжки, розмашистими рогами, з волохатим горбом на спині, як у верблюда. Їх доставили нам місцеві тубільці, сакалави, на своїх пірогах. Ці оригінальні суденця

були видовбані із стовбура товстого дерева. Щоб такий човен не перекинувся, до нього прибудована, паралельно до борту, на двох поперечних жердинах противага, своєрідний полоз з загнутим кінцем. Він завжди з правого борту, а з лівого кінці жердин скріплені для міцності брусом. Під час вітру, поставивши величезні паруси, сакалави сміливо управляють своїми пірогами і літають по гребенях хвиль, як альбатроси, іноді залишаючи позаду парові катери. Я уявляв собі, який жах пережили бики, перш ніж їх підтягли до лівого борту нашого броненосця. Але ще жахливіше було, коли їх починали підіймати на шкафут. Робилося це так: під черево бика підводили подвійний строп, розгалужений до паху

і до підгруддя; потім строп підхоплювався гаком, Інакше кажучи, залізним крючком спущеного з нок-реї горденя, і зразу ж лунав наказ:

— Слабину вибрати

Потім чулася гучніша команда:

— Пішов гордень!

І тварина повільно злітала в повітря. Приголомшений бик, тремтячи, надувався, напружував мускули, витягав ноги і вирячував, округляючи, великі фіолетові очі. Він не розумів, що смерть прийде пізніше, коли вдарять кувалдою по лобі та встромлять у горло ніж, але всім своїм єством відчував її вже зараз. Треба було підняти його значно вище борту, щоб потім відтяжкою підтягнути його на судно, в той же час травлячи гордень. Опинившись на палубі лівого шкафута, бик ще довго не міг отямитись і безглуздо оглядався.

Тихий вітер морщив блискотливу рейдову поверхню. Про щось задумались зелені висоти островів. Навколо судна плавали голі чорномазі дітлахи. Вони цілими днями держались на воді, випрохуючи гроші, і, коли їм кидали з борту монету, пірнали за нею в глибину, як чорні каченята. Але тепер, милуючись видовищем вантаження биків, вони щось кричали і дзвінко сміялись. На баку біля борту зібрались матроси, здебільшого унтер-офіцери, ділились враженнями:

— Яловичина буде на славу.

— Скотина нагульна.

— Я таких великих рогів зроду не бачив.

— Не дай боже, коли такий буцне! Судновий фельдшер пояснив:

— Ці бики, треба думати, з породи санга. З такими величезними рогами вони водяться тільки в Африці. Більше ніде нема. Вважають, що їхнім родоначальником є буйвол...

Залишився на пірозі один тільки бик, бугай димчастої масті, наймо-гутніший, з обвисаючим м'ясистим підгруддям, з кучерями на широкому пласкому лобі, з надзвичайно товстою шиєю. Шерсть на ньому лисніла і мінилася, як дорогий оксамит. Це був богатир і красень серед своїх. родичів. Коли його почали підіймати, він раптом завовтузився, замотав головою, весь вигинаючись і розмахуючи ногами. Незважаючи на опір, гордень тягнув його вгору. В цей час мічман Воробейчик, блискаючи скельцями пенсне, щось крикнув по-французькому сакалавським хлоп'ятам, показав їм

срібний франк і кинув його за борт. Монета упала в воду якраз під биком, якого повільно підіймали в повітря. Чорношкірий хлопчик, років дванадцяти, з роздутими, наче опухлими, щоками, за які він закладав піймані мідяки, пірнув за монетою. Відстань до неї була досить велика, і вона встигла зануритись глибоко, перш ніж попала йому в руки.

Бик був піднятий вище борту, коли передня частина стропа несподі: вано з'їхала до задніх ніг. Втративши рівновагу, він повис вниз головою, але через секунду-дві, вислизнувши з стропу, шубовснув у море і одразу ж зник в глибині. Чорношкірий хазяїн його, сакалав, весь голий, коли не брати до уваги пов'язку навколо стегон, стоячи на пірозі, злякано сплеснув руками. Щось кричали плаваючі дітлахи. На палубі броненосця, дивлячись за борт, всі мовчки витягли шії.

Очевидно, бик пролетів повз хлопчика, і в той самий момент, коли сакалав уже підіймався вгору. Що здалося йому, коли поруч з ним на великій глибині, в зеленкуватій безодні, неясно позначилась рогата потвора? А він не міг не бачити її,— він пірнав з відкритими очима. На загальну нашу радість хлопчик вплив цілий і неущкоджений, але тут же, закинувши чубату голову, загорлав несамовитим голосом. Руки його безладно заляпали по воді, наче були надломлені. Він очманіло кидався то в один, то в другий бік, поки його не витягли на пірогу.

Команда на борту загаласувала, а хтось голосно сказав:

— От, підлий гад, що наробив.

Мічман Воробейчик наче не дочув цих слів, заклавши руки за спину, стояв коло борту з удаваною байдужістю на зблідлому обличчі.

Після хлопчика через кілька секунд показала на поверхні рогата голова. Тепер увага всіх була зосереджена на ній. Один з матросів зауважив:

— Пірнати вміє.

Одфоркуючись гірко-солоною водою, бик мотав головою і, немов очманіла людина, моргав виряченими очима. Він сам поплив до піроги, наче шукав у ній порятунку. Але з нок-реї уже спускався гордень із стропом. Сакалав, схопивши строп, швидко зробив з нього петлю і накинув її на розмашисті роги тварини. Одразу ж за цим з білозубого оскалу чорношкірого вирвався не крик, а якийсь радісний виск, супроводжуваний енергійними жестами рук. Це значило, що треба вибрати гордень. Бика піднімали за роги, він згорбив спину, зігнув передні ноги в колінах, а задні витяг. Під лоб закотились круглі фіолетові очі. Коли його опустили на палубу, він не міг стояти і, як паралізований, бухнув на неї животом. З кожним подихом в його легенях щось клетотіло. Хвилин десять він лежав, вилискуючи мокрою шерстю, нерухомо, з натуженим поглядом. Потім раптом підскочив і, сповнюючи рейд утробно-погрозовим ревом, збунтувався. Але на його рогах була вже друга петля з конопляного кінця, який матроси встигли закрутити за шлюпбалку. Бик, намагаючись обірвати кінець, весь напружився, вперто нахилив голову, спружинив, згинаючи довгий, з китицею на кінці, хвіст, схожий на в'юнку гадюку. В цей час великі потемнілі очі велетня криваво скосились на людей.

ТРОПІЧНІ ЧУДЕСА

Нас відпустили на берег, в місто Хелльвіль, зранку, і ми могли там гуляти до вечора. Серед відпущених матросів різних спеціальностей були мої друзі: мінер Вася Дрозд, старший гальванер Голубев і боцман Воеводін. Білі штани, форменка з синім коміром, кашкет у білому чохлі— от і вся наша одежа. До нас у шлюпку спустилися ще старший судновий лікар Макаров з трьома видужуючими пацієнтами і мій приятель інженер Васильєв. Обидва офіцери були в білій одежі, в тропічних коркових шоломах і скидалися на іноземних туристів.

Під команду боцмана Воеводіна шлюпка відштовхнулась од трапа, запрацювали весла, розрізаючи прозоро-зелену, як пляшкове скло, водяну гладінь. Вся поверхня рейду, здавалось, застигла, як суцільний злиток, і сяяла вдалині синявою. Від бортів, тремтячи сонячним блиском, котились навскоси хвилясті струмені. В бухті плавали в великій кількості медузи. Ці драглисті істоти нагадували лампові абажури, прикрашені химерною різьбою, мереживними малюнками і хитливими, наче від вітру, стеклярусами. Палюче проміння тропіків прибрало їх в яскраві кольори — оранжеві, голубі, бордові, фіолетові. Під ударами весел густа, як масло, вода сонячно дзвеніла, деякі медузи перевертались, інші розлітались на частини, блиснувши останнім спалахом розбитої райдуги.

Потрібно було небагато часу, щоб добратись до довгого кам'яного молу. Ми пішли по суші неквапно, часто оглядаючись. Біля самого берега розташувались сараї з вугільними брикетами, митниця, поліцейська управа, льодоробний завод і пошта з маленьким віконцем, через яке чиновники приймають кореспонденцію. Трохи оддалік, оточена просторим палісадником, на фоні тропічної зелені, виблискуючи дзеркальними вікнами, біліла губернаторська вілла з горизонтальним дахом, з колонами, що підтримували балкон. Серед палісадника, поділена на дві рівні половини висячою сіткою, розкинулась чотирикутна площадка для гри в лаун-теніс, а від неї, сяючи золотом просіяного піску, розбігались в усі боки доріжки повз квіткові клумби, кактуси і чагарники, підстрижені так акуратно, наче вони побували в парикмахерській Рівні, без єдиного сучка, стовбури пальм високо підняли свої пір'ясто звихрені крони, ронячи на демлю мережані тіні. Очолювані лікарем, худорлявою, витягнутою смаглявою людиною з вузьенькою шовковистою борідкою, ми поминули католицьку церкву, галантерейний магаєїн. кабачок "Кафе де Парі" і кілька європейських будівель, захованих в тіні велетенських дерев. Хотілось завернути під покрівлю ринку, звідки солодко пахло гвоздикою, ваніллю та іншими дарами тропіків, але інженер Васильєв, повернувшись до нас, сказав:

— Спочатку давайте подивимось, як живуть тубільці. Потім погуляємо в лісі. Треба ж помилуватись місцевою природою. Вистачить у нас часу і для міста.

З такою пропозицією всі згодилися.

Через кілька хвилин ми вже блукали вузькими провулками тубільного селища серед бамбукових хатинок, побудованих на палях заввишки в один-два метри. Очеретяний дах, значно ширший від стін, спирався на тонкі стовпчики, утворюючи

навколо будиночка піддашся або веранду. До будиночка прилягав двір, обгороджений тинном. Для хатинок деякі хазяї вибирали місце під пальмою так, що вона своїм стовбуром пробивалася через центр даху. Всі ці будівлі справляли враження тимчасового житла, наче люди спинилися тут лише на кілька днів. Нас супроводили групи голих чорношкірих дітей. Вони, щось гукаючи, сміялись і бавились. Ми зустрічали мало мужчин: вони працювали на плантаціях або ловили рибу. То були сакалави. темно-бурі, середнього зросту, меткі і дужі, з кущуватим волоссям, з широкими ніздрями. Ще не так давно вони жили з морського розбою, спустошуючи сусідні острови, але потім, підкорені гавасами, зайнялися скотарством. Крислатий капелюх, сплетений з трави, і клітчастий соронг прикривали тіло сака-лава. Коли ми зустрічали старика, то не вірилось, що він має сиву бороду,— здавалось, що це вата, яка випадково прилипла до його чорного підборіддя. Тут переважали жінки. Незважаючи на темний колір шкіри, вони були непогані собою. Під барвистою ламбою, накинutoю на плечі, почувалась струнка фігура з високими грудьми, з тонкою талією. Серезками вони прикрашали не тільки вуха, але й ніздрі, а на босих ногах виблискували дешеві металеві браслети. Волосся на відкритій голові, заплетене в тоненькі косички, стирчало в різні боки, і від нього пахло згірклим кокосовим маслом. Майже біля кожного будиночка під наметом можна було побачити жінку за роботою; виробляли тканини з волокон рафії, плели корзини, рогожки, сумки, капелюхи з трави. Деякі від колодязя несли на голові воду в розмальованих глиняних посудинах, схожих на грецькі амфори. Тут же походжали кури, качки і невеликі, чорні, китайської породи, свині з поросятами.

Васильєв розповідав нам про життя населення Мадагаскару й сусідніх островів:

— Тут іноді народом правлять королеви. За кого вона виходить заміж, той стає першим міністром. Потім він починає орудувати всіма державними справами. Але коли він поводитьсь з своїми найближчими помічниками дуже погано, то підсипати йому в їжу отрути — тут звичайна річ. Придворні інтриги у тубільців відіграють, як, і в європейців, велику роль.

Хтось із матросів спитав у інженера про їхню релігію.

— А хіба ви не бачили католицьку церкву? Значить, і релігія така. Колонії утворюються так: спочатку захоплюють ту або іншу місцевість війська, а слідом за ними прибувають туди купці та попи. Наче близькі родичі, попи і купці завжди уживаються вкупі. А всі ці три категорії взяті разом, являють собою кишку, яка простяглася від метрополії до далекої колонії і висмоктує з останньої багатства. В результаті у тубільців— страшенна бідність, а в європейців — кам'яні будинки. До речі, тут усім мешканцям наказано стати християнами. Вони повинні строго додержувати всіх свят і християнських обрядів. За порушення цих правил загрожує безчестя. Для покарання можуть змусити носити каміння з місця на місце або ходити по вулиці рачки...

Інженер Васильєв говорив тільки про життя тубільців, але у нього, очевидно, була мета, щоб взагалі збудити в нас протест проти релігії та капіталізму.

— Найцікавіше за все,— продовжував він,— як тут виконується смертна кара. Бідняків просто прибивають де-небудь в темному кутку, і кінець. Зовсім інших заходів вживають щодо багатих або знатних людей, засуджених на смерть. Таку людину спочатку запрошують на бенкет. Вона їсть і п'є разом з усіма. А потім їй пропонують фатальну чашу з отрутою. Перед тим як спорожнити її, вона повинна вітати короля або королеву. Декого змушують утопитись в болоті або спалюють на вогнищі. Іноді засудженого із знатних людей підводять до залізної палі і пропонують йому добровільно сісти на вістря. Одним словом, проливати насильно кров благородних не можна. Така милість щодо них говорить тільки про великодушність головного представника влади...

— От так великодушність королівська! — вигукнув боцман Воеводін.

— В усіх державах вони однакові,— крізь зуби промовив гальванер Голубев.

— Хто однакові? — запитав доктор.

— Королі та королеви, ваше високоблагородіє. Всі вони милостиві і великодушні.

Доктор, усміхаючись, мовчки поляскав Голубева по плечу.

Ми зупинилися біля одного будиночка, який був багатший за інші. Він належав індусам. Під широколистим деревом в голубуватому затінку молода жінка товкла в дерев'яній ступі рис. Весь одяг її складався з одного великого, як простиня, платка, розмальованого в червоні і жовті кольори. Цей платок заміняв їй спідницю, облягаючи нижню частину тіла, а потім, перекинутий навскоси через одне плече і прикріплений ззаду на стегнах, прикривав груди і частину спини. Босі ноги, оголені трохи вище колін, були красивої форми. Маленька голова з смоляним волоссям, закрученим у грецький вузол, трималась гордо на круглій тонкій шиї, яку облягало червоне, як краплі свіжої крові, коралове намисто. Звідки вона взялася тут, ця жінка, з таким правильно окресленим лицем, з рівним тонким носом, з ніжною шкірою кофейного кольору? Очі її в густих віях, як два чорні блискучі озерця в очеретах, дивились на нас таємниче, ніби з іншого світу. На наше здивування, вона почала усміхатися надто сміливо і, продовжуючи роботу, дражливо вигинала свій стан. Це не від неба, а від неї дихнуло на нас жаром, і ми остовпіли. Боцман Воеводін, ситий і дужий, підкручуючи вуса, вп'явся в неї очима з такою пожадливістю, що в нього на висках набрякли вузли вен. Гальванер Голубев визнав за потрібне попередити його:

— Зажмурся, боцмане, а то зомлієш.

— Ходімо далі,— наче отямившись від забуття, пробурмотів здавленим голосом Воеводін.

Вася Дрозд, людина поривчата і гаряча, навпаки, зблід, дихав шумно, роздуваючи ніздрі, і в нього за вухами, на шиї, судорожно засіпалась шкіра.

Ми пішли від Хелльвіля в північно-західному напрямі, туди, де є озеро, в якому водяться крокодили. В міру того, як ми заходили в ліс, халупи тубільців зустрічалися рідше. Нас супроводили три підлітки, що знали кілька слів по-французьки. Вони вели нас прямою просікою серед лісу. Кожне дерево притягало до себе нашу увагу. Тепер пояснював нам більше доктор. Збоку від нас, у низині, виринув цілий гай штучно

насаджених кокосових пальм. Ми звернули туди. Тут не було ні чагарника, ні підліска. Височіли лише, як у нас у сосновому бору, стрілчасті стовбури, вершини яких, розсипаючись гіллям, схожим на страусове пір'я, нагадували зелені фонтани. Біля сотні горіхів обтяжували кожне дерево, звисаючи гронами в десять-п'ятнадцять штук. Хотілось пити, і ми тут же купили в хазяїна плантації кілька кокосових горіхів, завбільшки з дитячу голову. В середині кожного такого горіха, крім ядра, було ще рідини, так званого кокосового молока, з пляшку. Ми задовольнили свою спрагу. Пальми ці звичайно ростуть на узбережжі, і плоди їхні, зірвавшись у воду, плавають по хвилях теплих морів, перекочуючи іноді за тисячі миль, поки їх не викине на берег. Коли ґрунт і клімат сприятливі, горіх одразу ж пускає коріння, живлячись перший час власним запасом ядра і вологи, і в невідомому краю починає виростати новий гай.

Вийшли на просіку і рушили далі. Матроси поступово відставали,— їм у місті було цікавіше. Нас залишилося всього сім чоловік: мої приятелі і доктор з одним пацієнтом. Навколо нас, вишкіряючи білі зуби, кружляли три малолітні гіді.

Боцман Воеводін, ідучи поруч зі мною, все згадував індуску й вигукував:

— Ну й жінка, скажу я тобі! Як глянула темними, як ніч, очима, наче кулями пронизала мене!

Мінер Вася Дрозд, згоджуючись з ним, зітхав:

— Краще не говори про неї. Тільки всміхнулась вона, я відразу відчув у всьому організмі відродження.

Ліс густішав, виявляючи тропічну повноту життя, і все було тут для нас нове. Пестили око тамаринди, ці прекрасні дерева, під покровом яких начальники сакалавів будують свої житла. Траплялись сагові пальми, потім рафії з товстими і коренастими стовбурами, з важкими гронами плодів. А от велетенський банан, або, як його називають, "дерево мандрівників", розкинув своє листя широким віялом; в пагінках його стебла людина може знайти воду для пиття. Стрункий пірамідальний ліс війнув на нас запахом гвоздики. Відразу ж явилась очам інша картина: нетовстий стовбур, а на ньому наче надітий капелюх з багряно-оранжевих квітів, що розкрилися під сонцем в усій своїй вогняній пишноті. Довго милувались хлібним деревом: плоди його, завбільшки з гарбуз, прикріплювалися короткими стеблами прямо до стовбура і звисали, як величезні ясно-зелені м'ячі.

Звернувши з просіки, ми пішли второваною стежкою. Вийшли на галявину, а з неї очам відкрився океанський простір. Погляди наші були спрямовані на коралові атоли, облямовані хвилястою бахромою кокосових пальм. Здавалося, що ці пальми піднялись прямо з океану і пливуть по його блискотливій поверхні. Біля підніжжя їх, незважаючи на затишшя, грали піністі буруни, стріпуючись, як волохаті білі ведмеді. Сонце стояло вже високо. Гаряче проміння, як найтонші розпечені голки, проходило під шкіру, випаровувало з нас вологу, палило тканини і нерви.

Що далі просувалися ми, то дужче вражало нас багатство дикого південного світу. Ну, як можна було не затриматись біля гутаперчевого дерева? Воно мало свої особливості, поступово спускаючи з гілляк коріння і впинаючись ним у ґрунт. Коріння

це товщало й міцніло і з часом перетворювалось у самостійні стовбури. Так утворювалась численна колонада одного дерева, а над ним розкидалось широке склепіння з листя, під яким могла б розміститись ціла рота матросів. Іноді траплялись такі густі хащі, що не можна було звернути з доріжки вбік. Земля була тучна і жирна від перегною, і на ній не лишалось порожнього місця. Проміжки між великими стовбурами заросли підліском, всяким чагаром, мережаною папороттю. І все це було обплутане в дикому безладді ліанами, повзучими дерев'янистими рослинами, осипаними то червоними, то блідо-фіолетовими квітами. Ліани, звиваючись, обкручували дерева, як удави, підіймались до їх вершин, потім звисали вниз у формі спіралей, поки не зачіплювались, розгойдувані вітром, за сучок іншого стовбура. Деякі з них, голі й еластичні, наче корабельні конопляні канати, простяглися вгорі в різних напрямках — і горизонтально, і навскоси; інші упали до підніжжя своєї підпори і безпорадно лежали, скручені в кільце. Це суцільне плетиво робило ліс непролазним. Складалося враження, що вся ця екзотична сила рослинності в гонитві за світлом змішалась і переплелась між собою, душила одна одну.

Доктор пояснив нам:

— Коли ліану витягти в одну лінію, то довжина її може досягти півтора кабельтових.

Інженер Васильєв, показуючи на товстє засохле дерево, вершина якого одяглася в пурпур живих квітів, сказав:

— Гляньте! Ця ліана своїми смертельними обіймами задушила лісового велетня, щоб самій розквітнути під сонцем. Як всяка нікчемність, вона з темряви поповзом вилізла на світ і піднялась на недосяжну височінь. Яскравий образ паразита.

— І серед людей так буває, — промовив Голубєв.

Внизу панував зеленавий присмерк, але почувалось, як з неба, проникаючи крізь масу химерного листя, ллється живий вогонь. Наші легені наповнялися гарячим і вогким повітрям, насиченим ароматом квіток та запахом отруйної цвілі загиблих рослин. Ми були такі мокрі від власного поту, ніби щойно скупались, ле знімаючи з себе одежі. Які тварини водилися в таких хащах? Ми бачили лише кілька видів птахів, що співали і перелітали серед гілляк. Місцеві дятли, папуги та інші, на протилежність нашим пташкам, мали яскраве пір'я. Але ніщо нас так не захоплювало, як крихітні колібрі, що поблискували в повітрі, ніби коштовне каміння. Коли яка-небудь з них сідала на квітку, щоб схопити комаху, то не можна було відірвати від неї очей, — найдосконаліша формою, вона вся переливалась блиском сапфіра й рубіна, сяяла краплями чистого золота і бісером алмаза. Сполохували ми лемурів з пухнастими хвостами, цікавих тим, що вони можуть перекидатись з одного дерева на інше з дивовижною спритністю акробатів. Тримали в руках хамелеонів, цих мордастих ящірок, що могли моментально набути якого завгодно кольору оточення. Нічого іншого не було, але весь час чекаєш, що з непролазної хащі джунглів от-от покажеться яка-небудь незвичайна потвора. Одні з нас вигукували від захоплення, інші озиралися мовчки, а загалом всі однаково були здивовані тим, як усе тут, користуючись

багатством сонячного проміння, множитья, розростається і безумствує від надлишку первісно-дикої сили.

Раптом відкрилася перед нами кругла глибока кітловина древнього вулканічного кратера. Це було те саме озеро, до якого ми йшли. По колу воно мало не менше двадцяти верст. Ми зупинились вгорі і, дивлячись униз, довго милувались нерухомою бірюзою водяної поверхні. Береги, замикаючи озеро в круглій рамці зелені, густо, місцями непролазно, поросли очеретом, чагарником і великими деревами. Побачили ліворуч долину і пішли туди, поступово спускаючись вниз по густій траві. Там звивалася річка, то ховаючись у затінку лісистих берегів, то знову викочуючись на простір, під сяйво неба, щоб заблискотіти сріблястими брижами. Як сказали нам сакалавські хлоп'ята, саме тут, ближче до річки, і водились головним чином крокодили, що являли собою символ жаху тропічних лагун і озер. Ми зупинилися майже біля самого берега і прислухались. Мовчали всі птахи, стомлені спекою. Жодного звуку не було чути. Здавалося, що вся природа насторожилась, охоплена страхом перед могутньою силою немилосердного сонця. Це зловісне поєднання зрадливого безгоміння з сліпучим блиском тривожило уяву. Але де ж однак крокодили?! І раптом помітили, як по рівній поверхні води рухається трикутник із трьох крапок, утворених від підвищень над очима і над пащею огидної істоти.

Доктор промовив задумано:

— Хотілося б заглянути в саму душу цього гада. Яка суть її? Адже безсумнівно, що під сплющеними чашками черепа у нього разом з жорстокістю уживаються і полохливість, і хитрощі, і відвага, і своєрідна любов.

Йому ніхто нічого не відповів.

Ще один крокодил, у півтора сажня довжиною, недалеко від нас виліз на міліну і розлігся, нагадуючи собою брудіє зогниле поліно з загостреним кінцем. Він проробив це мимохіть і з такою меланхолією, наче сам був засмучений власною потворністю. Ми почали кричати, кидати палиці в воду, викликаючи цим забобонний страх у хлоп'ят. Крокодили зникли.

Ми піднялись вище берегом річки, і дехто з нас викупався. Вертались іншою дорогою. Наближаючись до міста, заходили на фруктові плантації.

Якщо тропічне сонце створило сік цукрової тростини, пахучі прянощі і таку безліч різноманітних ароматів, то не менш щедрим воно було і в творенні чудових плодів. Ми добре проголодалися і з жадністю їли мучнисті й солодкі банани. З невеликих дерев вони звисали світло-жовтими пуками разом з листям десятифутової довжини. Раніше про бананове дерево ми знали тільки те, що з волокон його роблять манільський трос, який завдяки своїм хорошим якостям вживається на військових кораблях для буксирів і швартовів,— він м'який, гнучкий і плавучий. А ось іще дерево красиво розкинуло гілля, опушене синюватим ланцетовидним листям,— це манго. Плоди його, завбільшки з грушу, яскраво-оранжевого кольору, з кісточкою всередині, як у персика, видались нам надзвичайно смачними. Покуштували ми і анонівг зеленолускатих фруктів, що смаком нагадували збиті вершки з цукром. А тут їх пожирали свині.

Захоплювались ананасом, як найчудовішим дарунком тропіків. Він був схожий на велику кедрову шишку, вагою в два-три кілограми, з пучком листя на верхівці. Золотиста м'якоть його була досить міцна, але така солодка, в міру кислувата і мала такий тонкий, незрівнянний аромат, що хотілось розрізати його на тоненькі шматочки і жувати повільно, щоб продовжити насолоду. Але жоден з описаних плодів не може зрівнятися з мангустаном. Недарма його називають "царем фруктів". Інженер Васильєв подав про нього цікаву історичну довідку:

— Коли коронували англійського короля Едуарда VII, то в Сінгапур був посланий найбистрохідніший крейсер спеціально по мангустані. Їх набрали десять тисяч. Було вжито всіх заходів для того, щоб зберегти їх цілими. І все-таки на королівський стіл попало їх тільки чотириста штук. Решта загинула в дорозі.

І ми переконались, що мангустанів можна було їсти скільки завгодно і весь час не відчуватимеш тягара в шлунку. В кожному з них було по п'ять-шість білосніжних зерен, оточених рожевим м'якушем. Покуштуйте його, і в роті залишиться надовго надзвичайний характерний запах фрукта. Здавалось, що природа витратила найкращий і найцінніший матеріал на те, щоб створити ці прозоро-жовті, ніби наповнені сонячним соком плоди,— такі вони ніжні, смачні, добірні й тануть на язичі, як морозиво.

Хлоп'ята, нагороджені грішми, з радістю помчали додому. Інженер Васильєв і доктор Макаров пішли в ресторан "Кафе де Парі", куди нижнім чином вхід був заборонений. Ми ще гуляли в місті, яке після третьої години наповнилося білими кітелями офіцерів і синіми кімнатами матросів. Удалося нам побачитись і поговорити з товаришами з інших суден. Як жаль було, що так скоро минув наш час! На рейді маячила ескадра, нагадуючи, що наша доля нерозривно зв'язана з нею. О шостій годині вечора, отруєні скороминущою свободою, красою екзотики, ласкавими посмішками жінок і каламуттю алкоголю, ми вертались на броненосець "Орел", щоб далі переживати на ньому всю гіркоту свого існування.

Хмари, що з'явилися на заході, загортались червоними парусами призахідного сонця, перетворюючи світ у фантастичну казку.

ПРАВДА ХВИЛЮЄ КОМАНДУ

На броненосець "Орел" прийшла пошта — листи й газети. Як завжди, всі новини з Росії викликали серед особового складу пожвавлення. Але тепер всі були зацікавлені статтями капітана 2-го рангу Кладо, надрукованими в "Новом времени". Спочатку ці статті читались тільки в кают-компанії. Багато було розмов про них. Автор серед офіцерів став героєм. Ми вже чули про це, але докладно не знали, в чому тут була справа, поки кілька номерів цієї газети не потрапило нам у руки.

Після вечері я спустився в кормовий кубрик. Народу було багато. Всі притихли, коли я почав читати статті Кладо вголос:

— "Те вирішальне значення, яке має в цій війні панування над морем, і, як наслідок цього, ті гарячі надії, які покладає вся Росія на ескадру Рождественського, що йде тепер на Далекий Схід, мимоволі змушують всякого поставити собі запитання: чи можна вважати успіх цієї ескадри в бою забезпеченим?"

Страшно ставити собі такі питання, але треба мати мужність дивитися правді прямо в очі, і я постараюсь, наскільки це мені доступно, сумлінно відповісти на ці питання..."

Далі він розкриває перед нами, яким флотом володіють японці, про що до цього часу ми нічого не знали. Головні сили противника складатимуться з дванадцяти кораблів: броненосні — "Мікаса", "Сікісіма", "Асахі" і "Фудзі"; броненосні крейсери "Івате", "Ідзумо", "Азума", "Якума", "Азама", "Токіва", "Ніссін" і "Кассуга". Далі, у них є ще два старі броненосці, з яких один — "Чін-Ієн"— озброєний чотирма хоча й старими, але дванадцятидюймовими гарматами. Крім того, їхнім головним силам допомагатимуть дванадцять або п'ятнадцять бронепалубних крейсерів першого і другого класу. Всі ці судна мають хороший хід і озброєні цілком сучасною артилерією. До них треба ще додати з півтора десятка канонерок. Щодо мінної флотилії противника, Кладо попереджає, що в вищій мірі було б необережно налічувати в ній менше, ніж п'ятдесят-шістдесят міноносців різних типів.

Головні сили нашої ескадри склалися з п'яти цілком нових броненосців— "Суворов", "Александр III", "Бородино", "Орел" і "Ослябя". З ними було ще два броненосці: "Сысой Великий", хоч і підстаркуватий, але озброєний сучасною артилерією, і "Наварин", зовсім уже старий і з старими гарматами. Броненосних крейсерів, крім одного "Адмірала Нахимова", досить древнього і з застарілою артилерією, у нас не було. Тільки "Олег" належав до хороших крейсерів, але й той був тільки напівброненосним. Крім цього, до нашої ескадри входило п'ять броне-палубних крейсерів першого і другого рангу, рахуючи в тому числі і таке застаріле судно, як "Дмитрий Донской". Такі були наші сили, коли не брати до уваги ще біля десятка міноносців.

Як видно з цього, перевага на боці противника в майбутній битві буде велика. Кладо, порівнюючи бойові коефіцієнти того і другого флоту, приходить до висновку, що на морі японці дужчі за нас, в 1,8, тобто майже в два рази. Коли я вголос прочитав такі рядки, один із слухачів сказав:

— Пропадати нам!

В кормовому кубрику зразу всі захвилювались. Загарячився гальванер Голубев, вигукуючи:

— Адже Кладо порівнює тільки броненосні кораблі. І то виходить для нас плачевно. А коли взяти інші японські судна та їхню мінну флотилію, що вийде? Перевага на їхньому боці буде ще більша...

Його перебив кочегар Бакланов:

— Заждіть, я вам один приклад наведу. В селі у нас був підходящий для нас випадок. Три брати Лупигореви посварилися з трьома братами Лохмотниковими. Сили на тій й на другій стороні, можна сказати, були рілні. Далі Лупигореви полізли в хату своїх ворогів битися. Але в цьому от і була їхня помилка. За братів Лохмотникових заступились їхні жінки і діти-підлітки. Хоч і невелика підмога, а все-таки вона стала в пригоді: хто за волосся тягне, хто рогачем лупцює, хто в морду поліном тиче. Словом,

кінчилось для Лупигорєвих дуже погано — рознесли їх ущент. Ще гірше буде з нашою ескадрою. Головні наші сили слабші від японських, і все-таки ми ліземо в чужу хату битись. Замість жінок і дітей їм допомагатимуть різні допоміжні судна і міноносці. Можемо ми уціліти? Про це Кладо нічого не пише.

— Виходить, що ми всі кандидати на той світ,— озвався чийсь голос.

Машинний квартирмейстер Громов, високий, широколиций чоловік, сумно вставив:

— Треба написати додому, щоб заздалегідь замовили по мені панахиду.

Я читав далі статті Кладо. йому не можна було не повірити. Його докази здавалися нам надзвичайно логічними і незаперечними. В цих статтях, як тепер з'ясувалося, він ще в листопаді пророкував, що навряд чи до нашого приходу на Далекий Схід вистоїть Порт-Артур. Мало того, він попереджав і про те, що на допомогу 1-ї ескадри ми не повинні розраховувати. І тепер все це здійснилось: нема у нас більше ні Порт-Артура, ні 1-ї ескадри. З безнадійністю він говорить про владивостоцький загін крейсерів — "Громобой" і "Россию". На думку Кладо, їм важко буде з нами з'єднатись і подати нам під час битви допомогу. Значить, він і тут матиме рацію.

Голос Кладо, докотившись до Носсі-Бе за дванадцять тисяч морських миль, прозвучав для нас набатом, попереджаючи про загрозу біди 5. На що ми могли надіятись? Загін контр-адмірала Небогатова, який, очевидно, уже вийшов до нас на з'єднання, не можна було розглядати як серйозну силу.

Довелося знову мені звернутись до інженера Васильєва за поясненням. Він усе знає. Днів через два я пішов до нього в каюту перемінити книгу. Я розповів йому, яке сильне враження справили на матросів статті Кладо.

— Тепер тільки про це й говорять у всіх частинах корабля: в кочегарці, в машині, за подвійним бортом, в мінних відділеннях, на баку. Газети зачитали до того, що важко стало розбирати текст. Дехто з команди переписує статті собі в зошити. Збудження серед маси росте. Кладо вважають мало не за революціонера. Він не побоявся сказати правду і за те був заарештований... *

Васильєв, вислухавши мене, заговорив:

— Наші офіцери теж від нього в захопленні. Він показав усі труднощі перемоги над Японією. А це значить, що з начальства знімається відповідальність в разі нашого програшу. Кладо і теперішнє, і майбутнє піддав нещадній критиці. Це добре. Але ми все-таки почекаємо іншого критика, ще сміливішого, такого, який підніметься і над Кладо. Коли вже взялися критикувати, то треба це робити по-справжньому і добиратись до самого коріння нашого соціального ладу. Він оцінив нашу ескадру одиницею, а японський флот — одна і вісім десятих. Інакше кажучи, противник сильніший за нас на морі майже вдвоє. Щоб перемогти японців. Кладо радить послати на Далекий Схід все лахміття Балтики і посудини Чорного моря. Але хіба таким поповненням нашої ескадри ми зрівняємося з японцями? Ні. Але, якби навіть і зрівнялись обидві сторони морськими силами, це ще не забезпечило б у повній мірі нас від небезпеки. Кладо, підраховуючи бойові коефіцієнти, не взяв до уваги ще цілий ряд обставин. Японський флот забезпечений портами, доками, майстернями, складами. А у

нас є єдиний порт — Владивосток, але й той неустаткований і жалюгідний. Треба мати ще на увазі те, що противник за цю війну встиг набути досвіду і натхненний здобутими перемогами. А що ми протиставимо цьому? Нашу воєнну непідготовленість, тупість і бездарність головного командування, що викликають навіть у офіцерства невіру в свої сили. Згадайте весь безлад в бою з гульськими рибалками...

— Дуже добре пам'ятаю,— вставив я.— По-моєму, вже тоді всю ескадру треба було завернути назад і скоріше укласти мир.

— Але, як бачите, цього не було зроблено, і ми йдемо далі. Природа обділила наших верховодів розумом. Тепер припустимо, що ми переможемо. Що ж з цього вийде потім? Треба буде продовжувати вже почату східну політику. Доведеться відновляти з-під руїн залізницю, фортецю, порт. Треба буде тримати на краю світу величезний флот і чималу армію. Далі нам не обійтися без вугільних станцій. На все це потрібні народні гроші. Адже східна політика буде здійснюватись насильством над життям ста сорока мільйонів людей. Загляймо ще далі в майбутнє. Зовнішній ворог приборканий. Тоді побідоносний уряд пригадає дещо і внутрішньому ворогові. І знов заживемо по-старому. Будемо проводити світову політику, лібералів частувати привидами реформ, а революціонерів— каторгою і кулями. Словом, цілковита безпросвітність у майбутньому.

Від розмови з ним мені стало ще сумніше, ніж від статей, прочитаних у газеті. Кладо уже не здавався мені такою визначною людиною. Васильєв помітив мою зневіру і вигукнув:

— Нічого, друже! Все буде інакше.— Він перемінив тему розмови.— Он у мене в кутку висить ікона Миколи-угодника. А ви знаєте, звідки вона мені дісталась?

— Робітники подарували її вам, коли ми ще стояли в Ревелі, Вони хотіли написати вам подячну грамоту, але побоялися це зробити: і вас могли б підвести, і себе.

— Я все-таки зрадів такому подарункові, хоч і не вірю в чудодійну силу його. У мене є свій пророк.

З останніми словами він заліз на стіл, дістав з-за ікони важкеньку книгу і показав її мені. Я із здивуванням прочитав назву книги: "Капітал" Карла Маркса.

Мене не вабили ні офіцерські чини, ні ордени, ні багатство. Я добре знав, що все це дістається людям не обов'язково обдарованим і чесним. Але мені хворобливо-пристрасно хотілося бути такою ж розумною і освіченою людиною, якою в моїх очах був Васильєв, хотілося так само, як і він, перебуваючи навіть на військовому кораблі, читати Маркса і геніальні твори інших мислителів, так само, як він, вільно розбиратися в усій плутанині життєвого чортovinня. Васильєв, зважуючи в руці важкий том, засміявся:

— Виходить, що Микола-угодник догоджає викривачеві всіх святих і навіть прикриває його собою?

— Так.

В двері постукали. Васильєв вмить сунув Маркса під подушку й крикнув:

— Зайдіть!

Коли через поріг увійшов лейтенант Вредний, я вже стояв на витяжку.

Васильєв суворо наказав мені:

— Отже, по три чарки відпустиш двом машиністам за мій рахунок. Можеш іти.

Я зробив поворот за всіма правилами військової людини і вийшов.

Як відгук на статті Кладо, які багатьом відкрили очі на безнадійне наше становище, сталися непорозуміння на крейсері 1-го рангу "Адмірал Нахимов". Діло було так..В той час, як на багатьох великих кораблях майже щодня випікали свіжий хліб або, коли не було відповідних печей, роздобували його на березі, команда крейсера змушена була задовольнятися напівгнилими сухарями. Не тільки під час походу, але й на якірній стоянці їй не видавали хліба. Матроси, невдоволені з цього, ремствували. З начальства ніхто не звертав на них уваги. Так тривало до 10 січня, поки хтось із машиністів не поставив питання руба:

— От тепер ясно стало, що вмирати йдемо. А нас годують червивими сухарями. Люди ми чи собаки?

Інші підхопили:

— Добрий хазяїн собак краще годує.

— Сьогодні ж вимагатимемо свіжого хліба. Годі.

І на кораблі, по всіх його відділах, серед нижніх чинів почався шепіт. Якби начальство було спостережливіше, воно помітило б у своїх підлеглих перемену в настрої: загадковішими стали обличчя із стиснутими щелепами, в очах відбивалась ворожість. А ввечері всі видані на руки сухарі полетіли за борт. Після молитви, незважаючи на наказ вахтового начальника розійтись, матроси залишились на місці, вистроєні по-вахтово на верхній палубі, вздовж обох бортів крейсера. В пітьмі, що наступила, два фронти були схожі на два нерухомі бар'єри. Такий гуртовий непослух проявився вперше за весь час плавання. Офіцери цим були дуже здивовані, тим більше, що значна частина команди була гвардійського екіпажу — найдисциплінованіші і найнадійніші матроси. Тепер уже сам старший офіцер підвищив голос, наказуючи команді розійтись. І знов кілька секунд тривала моторошна мовчанка, наче люди всі оглухли. Нарешті з заднього ряду першої вахти, здалеку, як громовий гуркіт грози, що наближається, басисто прозвучало:

— Свіжого хліба нам давайте.

І зразу ж нічна тиша вибухнула дикими криками, лементом, лайкою. Освітили палубу. Перед фронтом з'явився командир судна, капітан 1-го рангу Родіонов. Він глянув на одну вахту і на другу, сутулий,

невеликий на зріст, з круглою сивіючою бородою. Потім прошамкав запалим ротом:

— Ви що ж це, братці, бунтувати надумали, га?

Це питання було поставлене з такою байдужістю в голосі, що команда на мить розгубилась і замовкла, але зразу ж знову загаласувала, вимагаючи хліба. Командир намагався ще щось сказати, але його вже ніхто не слухав. Тоді він пройшовся кілька разів вздовж палуби, байдуже поглядаючи то на один фронт, то на другий, неначе обдумуючи, як приборкати лють своїх підлеглих. Вони вийшли з покори, вони горлали на весь рейд, ледве стримуючись, щоб не кинутись на офіцерів з кулаками. Тепер

найменша помилка з його боку може кінчитися смертю для всього начальницького складу. Він наказав відрахувати з флангу десяток матросів і переписати їх прізвища. Після цього їм скомандували:

— Крок вперед — арші

Маневр, розрахований на психологію людей, досяг своєї мети. Відрахований десяток людей здригнувся і виконав команду. А далі, відірвавшись від маси тільки на один аршин, вони стали слухняні, як автомати, і вже зовсім легко було змусити їх повернути вбік і йти в носову частину судна. Так само зробили з другим десятком, з третім. Решта матросів, поступово замовкаючи, спочатку зацікавились, що робиться на флангу, а потім, побачивши, що справа їхня програна, самі розійшлися, рушивши юрбою по койки. В рухах людей була така поквапність, наче вони хотіли надолужити марно проганий час.

Другого дня вперше прибув на крейсер адмірал Рожественський. Весь екіпаж був вистроєний повахтово на верхній палубі. Чекали, що він буде запитувати про претензії і почне розбиратися в події, що сталася, але від нього почули інше:

— Я знав, що команда тут сволота, але такої сволоти я не чекав. Він вимовив це з таким ревом, що у нього перехопило горло. Обличчя

його враз посиніло. Він швидко повернувся, спустився трапом і, сівши на паровий катер, поїхав до свого броненосця. Склалося враження, наче він приїздив тільки для того, щоб вимовити цю єдину і незабутню фразу.

Потім з'явився наказ адмірала Рожественського від 12 січня за № 34. У нас на "Орле" він був оголошений перед вечірньою молитвою на шканцях, куди були зібрані всі матроси. Старший офіцер Сидоров, підкрутивши сиві, грізні вуса, почав читати:

— "В команді крейсера 1-го рангу "Адмирал Нахимов" серед чесних слуг царських завелись холуї японські, які сіють смути між темними і ховаються за спини їхні.

Холуї ці будуть знайдені і покарані за всією суворістю закону. А поки їх не найдуть, ротні командири (в наказі перераховуються прізвища чотирьох лейтенантів) арештовуються домашнім арештом з виконанням службових обов'язків, а фельдфебелі (теж усі чотири названі на прізвища) переводяться на утримання матросів другої статті з 1 січня".

Після молитви, коли розходились за койками, чути було гомін серед матросів:

— Тепер найдуть винуватих.

— Ще б пак! Адже не захочеться ротним командирам сидіти під арештом. Вони постараються знайти. І фельдфебелі їм допоможуть.

— Аби вказати на кількох чоловік, а винуваті вони чи ні — це не важно.

— А причому тут холуї японські?

— Сам він царський холуй!

На клотиках флагманського корабля спалахнули вогні світлових сигналів.

ПЕРЕВІРЯЄМО БОЙОВУ ПІДГОТОВКУ

Почався період тропічних, дощів. Голуба височінь при цьому лише іноді затягалась суцільним сірим покривом, з якого сіявся дрібний водяний пил. Здебільшого ж по

небесній пустелі пливли синювато-білі хмарки, між якими майже не переставало світити сонце. Здавалось, що кожна така хмарка була не більша за шапку, але з неї, як з перекинутого чана, ринула на нас тепла злива. Складалося враження, ніби саме повітря перетворювалось на воду. Так повторювалось через кожні де-сять-п'ятнадцять хвилин. Дощ як починався раптово, так само раптово і вщухав, наче хтось в небі закривав клапан, а потім, пронизаний промінням, тікав від нас, падаючи в море і на острови золотим прядивом. Розкиданими осколками сяяла радуга.

Суднам ескадри було наказано збирати дощову воду. Для цього пристосували розкинуті над палубою широченні тенти, зробивши з них стоки. З них зливалися потоки в шлюпки і спеціально приготовлені парусинові цистерни.

Було вогко, жарко і душно.

На пароплаві "Esperar.ce" зіпсувалися рефрижераторні машини. Ми були певні — тут справа не обійшлась без шкідництва з боку французької команди, якій не хотілося разом з нами наражатись на небезпеку. Заморожене м'ясо, яке зберігалось в трюмах, розмерзаючись, починало протухати. Далеко в морі його викидали за борт. Але туші, прибиті вітром і хвилею, наблизились до самої бухти, поширюючи навколо огидний сморід.

Ще тиждень тому, коли наші кораблі, навантажившись всіма припасами, уже зібралися були іти далі в дорогу, німецькі вугільники Гам-бург-американської лінії несподівано відмовились супроводити ескадру. Причиною було те, що японці вважали їхні дії порушенням нейтралітету і загрожували топити в морі вугільні транспорта. Зав'язалось спішне телеграфне листування з Петербургом.

Така обставина викликала серед матросів неясні надії. На баку можна було почути:

— Чим усе це кінчиться?

— Якщо німецькі вугільники відмовляться з нами йти, то й нам доведеться вертатись в Росію.

— Звичайно, без палива, як без ніг, нікуди не підеш. Дехто з тверезіших людей тут же лиховісно вставляв:

— Скажений адмірал ні перед чим не зупиниться.

Але йому гаряче заперечували:

— А що, коли і його мозок проясніє, як море після туману? Хіба так не буває?

— Буває, що й акула "Отче наш" співає, та тільки сам я ні разу не чув.

Переговори нашого морського міністерства з компанією Гамбург-американської лінії затяглися. Тільки в лютому було все погоджено. Під натиском свого уряду німецькі вугільники згодилися супроводити ескадру далі й обіцяли постачати нам паливо навіть на східному боці Малаккської протоки.

Можна було б залишити Носсі-Бе і рушити вперед, але тут з'явилась інша перешкода.

Морське міністерство заднім числом схаменулось, що ескадру в такому складі ризиковано посилати далі Мадагаскару. Командуючий дістав наказ чекати приєднання загону Небогатова. У нас на "Орле" багатьох цікавило, як до цієї вимушеної затримки

ескадри поставиться сам Рожественський? Чи справді він поривався швидше йти далі, чи в глибині душі розраховував, що її послали тільки для демонстрації і повернуть з дороги назад? Так чи інакше, але, мабуть, в душі його відбувався важкий розлад. За чутками, що виходили з флагманського корабля, Рожественський у цей час так нервував і злився, що розбив у себе в салоні крісло. Протягом кількох днів ніхто з його штабу не наважувався увійти до нього з рапортом. Переступити поріг його каюти в такий час, коли він кипів у нападі гніву, було все одно, що увійти в клітку тигра. Але тигра можна хоч приборкати пістолетом або залізною палицею, а хто посміє присадити оскаженілого сатрапа, наділеного майже необмеженою владою? Ескадра все-таки затрималася в Носсі-Бе до одержання дальших розпоряджень з Петербурга,— затрималась, очевидно, надовго. Серед особового складу ще більше почала міцніти думка, що нас можуть повернути назад.

Жоден день не минав без важких робіт: вантажили вугілля, чистили котли, перебирали механізми, ремонтували. Одночасно почалося посилене навчання: артилерійське, мінне, відбивання атак міноносців, встановлення мін загородження, пожежні та бойові тривоги, освітлювання прожекторами. Кілька разів в різні числа виходили в море для практичної стрільби і маневрування.

Перша стрільба відбувалася 13 січня. Тільки "Сысой Великий", у якого щось не гаразд було з машинами, залишився на місці. Всі інші броненосці та крейсери в кількості десяти вимпелів рано-вранці знялися з якоря. А коли вийшли на морський простір, "Александр III", "Орел", "Наварин" і "Нахимов" спустили за борт пірамідальні щити. Ескадра, ідучи кільватерною колоною, почала обходити щити, залишаючи їх у центрі дуги.

Погода була тиха.

"Осляб", відкривши пристрілку, показав сигналом відстань. Після цього і інші судна почали стріляти по щитах. Я не знаю, як було на інших кораблях, але у нас на броненосці управляли вогнем із бойової рубки, даючи час пострілу, напрям цілі і поправку цілика. Змінюючи курс, ми то наближались до щитів на шість кабельтових, то знов збільшували відстань. Не рахуючи пострілів з середньої і дрібної артилерії, "Орел" випустив по два практичні снаряди з двадцятидюймових гармат.

Стрільба була плачевна. Вона і не могла бути кращою. Комендори наші не мали справжнього тренування ні з гарматами, ні з оптичними прицілами. Далекоміри системи Барра і Струда були встановлені на суднах уже під час війни. їх було тільки по ява на кожному кораблі. Матроси-далекомірники не навчилися з ними поводитись. Я сам на цей раз чув на "Орле", як два далекомірники, визначаючи відстань до одного і того самого щита, передавали різні результати.

— До ворога двадцять кабельтових! — вигукував один з них.

— До ворога двадцять вісім кабельтових! — проголошував другий. При такій великій різниці в спостереженні випущені снаряди, описуючи траєкторію, робили або недоліт, або переліт, але не влучали в ціль.

В інших випадках було ще гірше. В правій кормовій шестидюймовій башті на

циферблаті було показано відстань одинадцять кабельтових. Командир башти, керуючись такою вказівкою, поставив гармати на відповідний кут.підвищення і відкрив вогонь. А насправді до щита було двадцять чотири кабельтових. Ліва носова башта, щойно почавши діяти, одразу ж втратила подачу, і в неї тягли снаряди з правої башти. Крім того, дуже хвилювались комендори. Один з них, наприклад, цілився сорок хвилин, але так і не зробив пострілу. Далі накази, що виходили з бойової рубки, виконувалися з великим запізненням, бо в баштах завжди було щось непідготовлене. Загалом вияснилось, що в бойовому відношенні ми зовсім ні до чого непридатні.

Увечері, повертаючись на якірну стоянку в Носсі-Бе, я дивився на командира, на старшого артилериста і на інших офіцерів. У них був такий пригнічений і винуватий вигляд, наче їх щойно поскубли за вуха. "Орел" не був винятком — оскандалилась вся ескадра, не вміючи ні стріляти, ні управлятись.

З приводу цього виходу в море ось що писав Рожественський другого дня в своєму наказі № 42:

"Вчорашнє знімання з якоря броненосців і крейсерів показало, що чотиримісячне з'єднане плавання не дало сподіваних наслідків.

Знімались близько години, тому що на "Суворове" не функціонував шпиль, оброслий брудом і заржавілий.

Але і за цілу годину десять кораблів не встигли стати на свої місця при найменшому ході головного.

Зранку всіх було попереджено, що біля полудня буде сигнал — повернути всім на вісім румбів і в строї фронту застопорити машини для спуску щитів.

Проте всі командири розгубились і, замість фронту, утворили збіговище не зв'язаних один з одним кораблів.

Особливо вирізнялася в першому загоні неуважність командирів "Бородина" і "Орла".

Другий загін з трьох кораблів попав тільки одним "Навариним" на траверз "Суворова", і то на хвилину. "Ослябя" і "Нахимов" плавали кожен окремо. Крейсери навіть і не намагалися постріїтись, "Донской" був на милю позаду інших.

Закликані знову в кільватерну колону для стрільби, кораблі.розтяг-лися так, що від "Суворова" до "Донского" було п'ятдесят п'ять кабельтових.

Зрозуміло, що пристрілка одного з кораблів, навіть середнього, не могла бути корисною такої розтягненій колоні.

Вчорашня стрільба ескадри велась страшенно в'яло і, на глибокий жаль, виявила, що жоден корабель, за винятком "Авроры", не поставився серйозно до уроків управління під час планового навчання.

Цінні дванадцятидюймові снаряди розкидались без будь-якого погодження з результатами попадань різних калібрів: іноді через кілька хвилин цілковитої мовчанки лунав постріл з дванадцятидюймової гармати, а за ці кілька хвилин значно змінились і відстань до цілі, і курсовий кут, і положення відносно вітру. Якими ж пристрільними даними керувався управляючий артилерією, випускаючи цінні снаряди так, навмання?

Стрільба з 75-міліметрових гармат була також дуже погана; очевидно, на навчаннях наводка за допомогою оптичних прицілів практикувалась "приблизно", поверх труб. Про стрільбу з 47-міліметрових гармат, що демонструвала відбивання мінної атаки, сором і згадати; ми щоночі ставимо для цього людей до гармат, а вдень всією ескадрою не зробили жодної дірки в щитах, що зображали міноносці, хоч ці щити відрізнялись від японських міноносців на нашу користь тим, що були нерухомі..."

Цей наказ, з якого я навів лише уривки, викликав розмови серед офіцерів. На передньому містку зустрілися два лейтенанти: Павлінов і Гірс. Перший сказав:

— Власне кажучи, хто тут винен, коли не сам адмірал? Він споряджав ескадру. Всі наші бойові недоліки можна було бачити вже тоді, коли ми ще стояли в Ревелі. Чого ж нас нечистий поніс до чорта в зуби?

Лейтенант Гірс, погоджуючись з ним, додав:

— Командуючий дорожить кожним снарядом. Але гірше буде, коли всі наші бойові запаси разом з кораблями підуть на дно моря.

— Ну, і цей жук хороший — адмірал Бірільов. Зіпхнув нас з плечей і радий. Ще нагороду за нас одержить. А не потурбувався вислати з яким-небудь транспортом запаси снарядів для практичної стрільби.

— Винувате і морське міністерство, і ще дехто.

— Адже ж треба бути безгологим, щоб таку ескадру посилати на війну.

18 і 19 січня знову виходили в море з тією ж метою. Крім "Жемчуга", міноносців і транспортів, що лишилися на місці, знялися з якоря п'ятнадцять кораблів: "Суворов", "Александр III", "Бородино", "Орел", "Ослябя", "Наварин", "Сысой Великий", "Нахимов", "Аврора", "Донской", "Алмаз", "Светлана", "Урал", "Терек" і "Кубань". Останні чотири судна не брали участі в стрільбі, а відходили від нас на горизонт, виконуючи роль сторожової служби.

Ескадра і в ці два дні показала себе з негативного боку. Погано виконувались еволюції. Не вдавались найпростіші повороти, а коли кораблі переходили в стрій фронту, то вони нагадували новобранців, що не мають поняття про найелементарніші заходження. Не краще було і з стрільбою. Мало того, ледве не наробили лиха. Один снаряд упав біля самого борту "Донского", а другий пробив йому місток, зніс два стояки і зробив вибоїну на палубі. Чавунний шестидюймовий снаряд був практичний, тому не вибухнув, і діло обійшлося без жертв. Це вліпив "Донському" флагманський броненосець "Суворов".

Рожественський в наказі № 50 знов бичував свою ескадру:

"У витрачанні снарядів великих калібрів помічається все та ж неприпустима необачність..."

Швидкість же стрільби 18 і 19 січня була ще менша, ніж 13 січня..."

Наступний вихід у море був через шість днів. Нас супроводило сім міноносців. Як на цей раз стояла справа в розумінні навчання? В наказі Рожественського від 25 січня № 71 багато з нас не без хвилювання прочитали такі рядки:

"Маневрування ескадрою 25 січня було погане.

Найпростіші послідовні повороти на два, на три румби при переміні курсу ескадри в строї кільватера нікому не вдавались: одні при цьому входили всередину строю, інші випадали з нього, хоч море було зовсім спокійне і вітер не перевищував трьох балів.

Стрільба з великих гармат 25 січня була марним викиданням бойових запасів.

Одні викидали перші два снаряди залпом, а третій через чверть години, інші клали всі три снаряди з великими й одноманітними недольотами або такими ж упертими перельотами, не міняючи прицілу..."

Через нестачу бойових запасів на цьому закінчилась наша практична стрільба.

В усіх чотирьох випадках ми спускали з "Орла" той самий щит. По ньому палили з усієї ескадри, пускаючи в дію крупну, середню і дрібну артилерію. Не лишались без діла і кулемети. Стріляли і з великої відстані, і з малої, наближаючись іноді до цілі на шість кабельтових. Однак щит лишився непошкодженим, і, коли в останній раз витягли його на палубу, на ньому не знайшли навіть жодної подряпини.

Який висновок можна було звідси зробити?

Боцман Воеводін прорік:

— Ескадра для нас — це гроб із свічкою.

Тепер мало хто сумнівався, що нас посилають на забій. Кого може перемогти така ескадра, яка за чотири дні стрільби не зуміла потрапити жодним снарядом у свої власні щити? Розумне керівництво негайно вернуло б її назад.

ВІСТІ ПРО КРИВАВУ НЕДІЛЮ І МОЯ НЕВДАЧА

Ми попрощалися з транспортом "Малайя". Її послали в Одесу з хворими, штрафними, злочинцями і божевільними. А за два тижні до цього на ній стався бунт. Для втихомирення було послано туди озброєних людей з іншого корабля. Заарештували чотирьох чоловік з команди "Малайи". Виявилось, що всі вони — вільнонаймані. Їх розвезли по одному на різні броненосці і посадили кожного в карцер. Але незабаром вони захворіли і були переведені на госпітальний "Орел". Рождественський нібито погрожував висадити їх на безлюдний острів.

Карцери на нових броненосцях містилися в глибині судна і не мали вентиляції. Попасти під арешт—це було все одно, що зазнати жорстоких катувань. Деякі матроси не витримували задущливо-гарячої температури і, перш ніж медицина приходила їм на допомогу, помирали. Незважаючи на це, то на одному кораблі, то на іншому з боку команди чимраз частіше проявлялися грізні ознаки непослуху начальству.

Вранці 1 лютого ми знялися з якоря і в числі п'ятнадцяти вимпелів вийшли в океан для еволюцій. А напередодні було одержано радіограму, що до Мадагаскару наближається загін капітана 1-го рангу Добро-творського. На північному горизонті показалися димки. Радісно захвилювались матроси, вигукуючи:

— От вони!

— Тупають, рідні.

— Шість штук.

Ми йшли назустріч їм, швидко скорочуючи відстань. Незабаром можна було розпізнати кораблі: крейсер 1-го рангу "Олег", крейсер 2-го рангу "Изумруд", два

допоміжні крейсери — "Рион" і "Днепр" і два міноносці — "Громкий" і "Грозный". За сигналом командуючого, судна прибулого загону стали на свої місця в строю ескадри. Ми разом зайнялися двосторонніми еволюціями, які були такі ж погані, як і попередні, а о четвертій годині повернулися в Носсі-Бе.

Зустріч з останнім підкріпленням 2-ї ескадри трохи розважила нас, але не могла розвіяти душевного мороку. Ми знали, що 1-а ескадра була сильніша за нашу, і все-таки загинула в Порт-Артурі. Не уникнути цієї долі і нам.

Чи буде Рожественський чекати 3-ю ескадру?

Серед офіцерів усталилася думка, що нас повернуть до Росії.

В російських газетах, які ми одержували, тон статей помітно підвищувався. Під впливом воєнних невдач на дотеперішнє життя, тихе й затхле, як застояле болото, подув свіжий вітер критики. Почувалося* що в Росії наростає щось незвично нове. А з іноземних газет ми вже знали про великі події, і ці події на деякий час заступили на ескадри інтереси війни.

В Петербурзі по Невському проспекту ходила шкільна молодь з революційними піснями й червоними прапорами. В Баку застрайкували робітники. В Севастопольському порту майстрові покидали роботу. Грандіозний страйковий рух вибухнув у Петербурзі, охопивши всі великі фабрики й заводи,— застрайкувало близько двохсот тисяч чоловік. Невдоволення війною і взагалі державними порядками, очевидно, все глибше проникало в широкі верстви населення.

Все це не могло не тривожити і людей на 2-й ескадрі. Потім прийшла звістка, від якої у багатьох здригнулось серце. Чутка про це вийшла з кают-компанії і почала кочувати по всіх відділах судна, викликаючи в команді невеселі думки. Від неї, як від страшного привида, блідли обличчя матросів, широко розкривались очі. В іноземних газетах докладно була описана подія 9 Січня.

Увечері ми зібрались у кормовому підбаштовому відділі дванадцятидюймових гармат. Тут ніхто з начальства не міг нас підслухати. Спочатку говорили покvapно, всі разом, перебиваючи один одного.

— Чули?

— Так, триста тисяч народу рушило до Двірцевої площі.

— Хотіли просити "царськосельського ховраха", щоб полегшив їхнє життя.

— На чолі, кажуть, стояв якийсь священик Гапон.

— Ішли з іконами, з портретами царя...

— А він їх зустрів свинцевим градом.

— Людей рубали шашками, м'яли копитами. Не давали пощади ні жінкам, ні дітям.

— Знищили понад дві тисячі чоловік. Гальванер Голубев, піднявши руку, суворо крикнув:

— Годі базікати, товариші! Нам треба від слів до діла переходити. На всіх кораблях найдуться свідомі хлопці. Настала пора приступити до організації маси. Треба бути готовим до подій. Нехай кожен з нас установить зв'язок з іншими суднами. І будемо чекати слушної нагоди, коли, може, треба буде замість андріївського прапора підняти

червоний прапор.

Мінер Вася Дрозд перебив його:

— І коли вже підійматись, то всією ескадрою. Машинний квартирмейстер Громов крикнув:

— Правильно! • Ми повинні стримувати команду від окремих спалахів.

Трюмний старшина Йосип Федоров додав:

— Інакше ми будемо тільки людей даремно губити. Треба діяти організовано.

Розійшлись пізно, намітивши приблизний план для майбутньої роботи.

"Зв'язок з "Суворовым" припав на мою долю.

Як пізніше довідались, події 9 Січня викликали розмови на всій ескадрі. Ніхто більше не вірив у доброту царя. Захитались у своїх вірнопідданських почуттях до нього навіть деякі офіцери.

Згадалось, який настрій був у мене понад п'ять років тому. З новобранства, поки нас не розбили по флотських екіпажах, я цілий тиждень прожив у Петербурзі, в брудних і вошивих перехожих казармах. Мені захотілось глянути на царський палац. Адже про це я мріяв, будучи ще в своєму селі Матвєєвському. Стояв вогкий і сльотавий листопад. Ми вдвох з товаришем, одягнені у ватні піджаки, розпитуючи прохожих, добрались до Двірцевої площі. По-сільському наївні, ми з подивом дивились на Головне адміралтейство, над яким височів золотий шпиль з таким самим золотим парусником на кінці, і на Олександрівську колону, з якої бронзовий архангел немовби благословляє палац, і на червоний триповерховий, незвичайної ширини будинок, який своїм фасадом виходить прямо на Неву. Адже тут живе він — божий помазаник, коронована людина, під скіпетром якої перебуває сто сорок мільйонів населення. Від нього залежить добробут всіх людей.

— Оце так хата! — дивувався мій супутник.

— Ну й махина! — захоплювався я. — За цілий день не обійдеш усі кімнати. Напевне, не сам тут живе.

— Ясна річ, при ньому повинні бути міністри й генерали.

Навколо колони походжав вартовий, якийсь гренадер у формі, якої я ніколи не бачив. Стояли ще вартові біля під'їзду палацу, оберігаючи спокій царя, щоб лиходії не могли вчинити на нього замах за всі його щедроти і милості до народу. Якби в цей час хто-небудь сказав щось погане про царя, я б таку людину знищив на місці. Пішли ми з Двірцевої площі щасливі.

Потім товаришам в екіпажі і на кораблях багато довелося попрацювати наді мною, і самому мені потрібно було прочитати чимало нелегальної літератури, перше ніж перевернулася моя свідомість. Тюрма закінчила виховання. Колишнє сільське поняття про царя було випале* не в моїй душі, як випалюють бородавку на тілі.

А тепер я блукав по кораблю, ніде не знаходячи собі місця.

Страшна звістка про Крижаву неділю, долетівши до нас у таку далечінь, в Носсі-Бе, пронизувала всю мою істоту. Мені ввижалась та ж сама Двірцева площа, де відбулася царська розправа з робітниками. І не я один, а тисячі голів на ескадрі задумались над

цією подією.

Останнім часом я іноді читав свої замітки про нашу ескадру інженеру Васильєву. Він робив мені багато корисних вказівок щодо стилю та оформлення літературного матеріалу. Разом з тим я діставав від нього поради, у яких майстрів художнього слова я повинен учитись. Часом він знайомив мене із своїм щоденником. У нього виходило цікавіше, з глибшим аналізом фактів, з належними висновками. Але я був ретельний учень, і все, що чув від нього, сприймав гаряче, серйозно і запам'ятовував.

В своїх літературних роботах я був дуже обережний. Ті клейончаті зошити, в яких я викладав свої погляди на ескадру, ховав у такі місця, де їх ніхто не міг знайти. В чемоданах моїх лишались тільки чорнові записи суднового життя. І все-таки одного разу я зробив такий промах, який мало не погубив мене. Але про це не буду розповідати сам, а наведу краще уривки з неопублікованого щоденника інженера Васильєва. Даючи характеристику тому, як відбулося 9 Січня на офіцерах, ось що він написав далі:

"...Сутички на вулицях Петербурга, барикади, ватажки, їхні спроби вступити в безпосередні переговори з царем — все це з дріб'язковими подробицями промайнуло перед нашою схвильованою уявою з газетних описів. Кожному все глибше доводиться вдумуватися в самого себе, зважити переконання й принципи, визначити своє ставлення до подій.

Але вже видно, куди хилиться шалька терезів.

За ілюстрацію послужить такий епізод з життя військового корабля броненосця "Орел".

Позавчора старший офіцер піймав суднового баталера в той момент, коли він передавав комендорам у башту передруковану на ремінгтоні брошуру. Виявилось, що це був твір самого матроса, видрукуваний в канцелярії броненосця спільно з писарем у кількох примірниках. Цей матрос був і раніш під підозрою, бо відзначався великою любов'ю до знань, читав історію філософії, Дарвіна, Бокля, Шопенгауера і був відомий ще при виході з Кронштадта як "політик". Брошуру старший офіцер приніс в кают-компанію, і тут офіцери прочитали її вголос і обговорили. Матросові потрапило до рук з кают-компанії кілька номерів "Руси", звідки він довідався про утворення фонду народної освіти і читав гарячі листи з надр народу, який відгукнувся на заклик. Він на баку пропагував серед команди думку — зібрати свою лепту і написати на цю тему статтю. А у нього виробилась уже велика звичка писати, бо він склав кілька повістей, оповідань і п'єс із життя простолюдинів. Спочатку він описує міркування матроської маси про науку і знання, потім від себе наводить цілий ряд міркувань на тему про те, як впливає знання на особисту долю кожного, а в сумі — на склад державного життя. Далі він викладає ті звичайні шляхи, якими середня російська людина з нижчих класів може розширити свій світогляд, нарешті, на власному прикладі змальовує ті перешкоди, якими оточена для людей його стану можливість самоосвіти. З усього сказаного він робить висновок про причини цих тернів на шляху до освіти і ставить це в зв'язок з тенденціями, закладеними глибоко в бюрократичному уряді. Далі йде загальна

характеристика шкідливого впливу існуючого бюрократичного управління на життя стасорока мільйон ного народу. Кінчається заклик — іти сміливо вперед до чистої мети.

Було б це в іншій обстановці, в іншому середовищі, не скутому традиціями формальної дисципліни, така відозва була б звичайним явищем, але на військовому кораблі, що йде в самий розпал війни,— о, це був і сміливий, і винятковий крок!

Але не менш винятковим було ставлення офіцерів до цієї події, ставлення, яке досить характеризує, наскільки глибоко вже проникли в їхнє середовище сучасні віяння і захитали устої формального ставлення до життєвих подій.

Я з старшим лікарем і обер-аудитором виступив на захист автора, і кают-компанія стала на нашу точку зору, розвіявши вагання старшого офіцера.

Офіцери визнали, що в цій статті, де наведено також факти з суднового життя "Орла", нема жодного слова брехні, що стаття написана гаряче і з чесними намірами, що хиби, вказані в ній, дійсно сковують розвиток навіть морської справи, яка потребує технічно розвинених людей. Далі, факт збору з особистої ініціативи матросів, що дали до ста шістдесяти карбованців, є явище відрядне, і не можна за нього карати тільки тому, що уставом "забороняються будь-які збори без дозволу начальства". Осуд нашого політичного ладу також не можна поставити йому в провину, бо такою критикою сповнені всі газети; і якщо офіцери допускають команду до читання газет, дають матросам статті Кладо, то більша частина формальної відповідальності лежить на них. Нарешті, сувора кара небажана ще й тому, що вона не підтримує порушеної дисципліни. А зібрані гроші треба прийняти від матросів і відіслати за призначенням.

Цю точку зору підтримав представник суднової влади, обер-аудитор ескадри, її ж він підказав командирові, що, звичайно, для командира було навіть зручно — не починати історії. І в результаті баталер був тільки переведений на деякий час на нижчий оклад за користування ремінгтоном і за недозволений збір. Все інше було забуто. Між іншим, у нього старший офіцер забрав спочатку всі зошити, замітки, книги, щоденники, там знайшлося також багато "підозрілого". В записній книжці, наприклад, були занотовані всі випадки "мордобой" фельдфебелів, боцманів, унтер-офіцерів, відзначені такі епізоди, як вилучення на вимогу батюшки творів Толстого з суднової бібліотеки. Але вирішили, що поскільки ці замітки залишалися його особистою справою, а не були звернені до команди, то не звертати на це уваги. Здається, все йому повернули.

Між іншим, можна додати, що цей матрос зовсім не виняток із свого середовища, в ньому багато таких самих розвинених і начитаних людей, і вони облагороджують потроху всю масу, борються з грубими інстинктами її і будять духовні запити".

Інженер Васильєв записав у свій щоденник все вірно, за винятком одного моменту: не вся кают-компанія перейшла на мій бік. Наскільки мені було відомо через вістових, лейтенант Вредний, мічман Воробей-чик і кілька інших офіцерів стояли за те, щоб моїй справі дати законний хід. На щастя, серед них не було старшого офіцера Сидорова, і це врятувало мене від каторги.

Мушу ще додати, що орловська кают-компанія порівняно з кают-компаніями інших суден була найбільш передова. Це пояснюється тим, що в ній перебував революціонер Васильєв, людина великого розуму і сильної волі. В своїх поглядах на життя він завжди знаходив до певної міри підтримку в особі старшого лікаря Макарова, обер-аудитора Добровольського і лейтенанта Гірса. А всі четверо вони в політичному відношенні вели за собою інших офіцерів.

Другого дня прибіг до канцелярії вістовий і сказав мені:

— Тебе кличе до себе в каюту старший офіцер.

Ідучи в бік корми, я дуже хвилювався. Стукало у скронях, завмирало серце, як при високому польоті на гойдалці. В офіцерському коридорі перед каютою я притишив крок. Раптом позад мене почувся тупіт ніг. Це біг розсильний з вахти, молодий матрос, який, випередивши мене, постукав у двері.

— Зайдіть! — почулося з каюти.

Розсильний, відчинивши двері, рвонувся вперед, спіткнувшись за ко-мінгс порога, пірнув головою в каюту, як щука, і тут же, змахнувши руками, гепнувся на палубу. Я в цей час стояв біля порога і бачив, як Зірвався з крісла, наче підкинутий м'яч, старший офіцер і кинувся в куток. Розсильний зразу ж схопився і, виструнчившись, весь завмер на місці. Голова його неприродно відкинулась назад, наче він дивився на стелю, пальці на руках, витягнутих по швах, розчепірились, обличчя набрякло від якогось внутрішнього напруження. Капітан 2-го рангу Сидоров кілька секунд дивився на нього мовчки, грізно ворущачи вусами, а потім, схаменувшись, заговорив:

— Це... що ж таке? Розсильний нічого не відповів. Старший офіцер підвищив голос:

— Я питаю тебе, в чому річ? Розсильний шарпнувся і гаркнув:

— Забув, ваше високоблагородіє.

— Що за дурень такий! Як твоє прізвище?

— Забув, ваше високоблагородіє!

— Ну, йди к чорту! Коли згадаєш, тоді прийдеш!

Розсильний зник, а Сидоров знову сів у крісло, важко дихаючи. Мене ця сцена так розвеселила, що я зовсім заспокоївся. Старший офіцер скосив на мене очі і, показуючи на мої зошити, що лежали на столі, похмуро заговорив:

— Візьми всі свої папери. Або спали їх, або сховай так, щоб вони більше не попадались мені на очі. Раджу тобі, поки ти перебуваєш на військовій службі, кинути всяке писання. Якби твоя справа дійшла до адмірала, він стер би тебе на зубний порошок. Розумієш ти це?

— Так точно, ваше високоблагородіє, все розумію. І щиро дякую вам за ваше добре ставлення до мене.

Я пішов від нього з таким радісним почуттям, наче був звільнений з тюрми.

РОЗКЛАД ЕСКАДРИ

Носсі-Бе дуже красивий, але європейцям на ньому було важко жити. Деякі не витримували більше трьох років і вмирали. За час нашої стоянки тут збільшились захворювання серед команди. Лихоманка, дизентерія, туберкульоз, фурункули,

божевілля, тропічний висип, ушні захворювання стали звичайним явищем. Захворів і я на тропічний висип. Вся шкіра вкрилась дрібними водянистими пухирями. Правда, коли лежати не рухаючись, то, крім сверблячки, інше ніщо не турбує, але не можна ні нахилитись, ні напружити м'язи — ледве помітні пухирі лопаються, завдаючи страшного болю, і тіло вкривається, наче від поту, безбарвною рідиною. Але така хвороба нікого не звільняла від роботи, а лікарі не звертали на неї уваги.

Життя на ескадрі розладжувалось. Безпросвітність майбутнього убивала в офіцерах і команді інтерес до своїх обов'язків і взагалі до розумних справ. Люди не знали, в чому найти забуття, і ніби навмисне показували себе тільки з гіршого боку.

Адмірал Рожественський вирішив підтягти особовий склад. А для цього, на його думку, треба було зайняти всіх роботою так, щоб ні в кого не лишалося, часу задуматись над своєю долею і над подіями в Росії. Вантаження вугілля і запасів з транспортів, бойове навчання, нічні атаки на мінних катерах, висадки десанту на берег, очищення корабельних днищ від черепашок та водоростей, різні тривоги не давали спокою ні вдень, ні вночі. До багатьох інших робіт додалась ще одна: щодня команда пливла на баркасах до берега по прісну воду. Потім придумали для нас шлюпкове навчання. Кожного ранку, після сніданку, матроси сідали на гребні судна і, веслюючи, обходили навколо всієї ескадри. Верталися до свого корабля перед самим підняттям прапора. На баку з цього приводу чулися злобні розмови:

— Нащо нам учитися гребти? Адже не на шлюпках ми будемо битись з японцями?

— Скажений адмірал навмисне нас мучить.

— Він краще подумав би про інше. Ми жодного разу не практикувались у підведенні пластиру. Що ми робитимемо, якщо буде пробоїна в підводній частині корпусу?

Ми не спали як слід жодної ночі. Багато хто так перевтомлювався, що ледве пересував ноги по палубі. Але цим адмірал аж ніяк не досяг своєї мети. Навпаки, процент злочинів і порушень дисципліни зростав.

На кораблях почалось пияцтво. Офіцери діставали спиртні напої легально в буфеті своєї кают-компанії, а матроси добували їх таємно, на березі або з іноземних комерційних суден. До якого тільки безглуздя не доходили люди, отруєні алкоголем! На плавучій майстерні "Камчатка" одного разу офіцери, як вони самі висловлюються, "нахрюкались" до безтями і почали всі гуртом з лайкою і криками витанцьовувати тропака в кают-компанії. Диригував лейтенант, стоячи в самій спідній білизні на стільці. А в цей час молоденький мічман, залізши під стіл, гавкав на всіх по-собачому. Кожному хотілося утнути ще що-небудь надзвичайне. В цьому відношенні всіх перебив літній офіцер, проголосивши тост за японського адмірала Уріу. Майстрові і команда бачили й чули, що відбувалося в кают-компанії, але навряд чи про це знав сам Рожественський. На допоміжному крейсері "Урал" зчинилась через щось сварка* між офіцерами і судовим командиром. Ненависть до нього так загострилась, що його мало не побили. Після цього лейтенант Колокольцев написав йому зухвалого листа, за що попав під суд. Не був винятком і флагманський броненосець "Суворов". На ньому один

офіцер, перепившись, упав за борт, і його ледве встигли врятувати. На корабель привезли кілька ящиків з шампанським. Один такий ящик зник з верхньої палуби, його найшли в кочегарці. Винуватим матросам надавали ляпасів, але нічого не доповіли про це остогидлому всім адміралові. Там же офіцери, знемагаючи від страшенної нудьги, не придумавши іншої розваги, почали поїти шампанським мавпу та собак і нацьковувати їх одне на одного. Дикі вчинки в різних варіаціях повторювались на всіх суднах, наче якийсь морок повис над покаліченою свідомістю людей.

Я кілька разів був на березі з своїм ревізором, лейтенантом Бурнашовим, що закупував там для корабля різні продукти.

У місті торгівля поживавилася. Відкрились нові магазини і палатки з російськими написами на вивісках: "Постачальник флоту", "Торгую з великою знижкою", "Прошу російських покупців заходити". До Хелль-віля, розраховуючи в ньому нажитися, рушили всілякі ділки з Дієго-

Суарец, з Маюнги, з сусідніх островів і навіть з материка. Під виглядом торговців з'явилися і японські агенти. Були випадки, коли вони, ці агенти, безкарно роз'їжджали по наших кораблях. Мало того, один з них, знахабнівши, відвідав навіть флагманський броненосець. Ескадра затрималась тут на невизначений час, а на ній було багато народу. Як не скористатися з такої обставини і проституткам? І вони ринули в містечко звідусіль: французенки, англійки, німкені, голландки. Нашвидку виникали явні й таємні кубла з азартними іграми, з продажними жінками. Закипіло життя, буйне і марнотратне. Офіцери захоплювались грою в макао, і золото почало тисячами перекочувувати з кишень у кишені. Ціни на всі товари неймовірно зростали. Пляшка пива коштувала три франки, а шампанське—від сорока до шістдесяти франків. Та хіба не однаково? Люди йшли на війну без віри в успіх експедиції. Вони пиячили і розпутничали, нудилися й бешкетували.

Офіцери, що сходили на берег здебільшого в цивільних костюмах, намагалися не помічати неподобств матросів, щоб самим не наражатися на грубощі. А ті, відчувши слабкість дисципліни, переставали визнавати авторитет начальства. Гуляючи по місту, вони нікого не соромилися і навіть погрожували офіцерам кулаками. Деякі напивались до того, що валялись серед вулиці нерухомими тілами, наче після битви, інші, сіпаючись від судороги, повзали рачки. Ніхто вже не боявся патрульних, яких висилали на берег. Вони, арештувавши кого-небудь з команди, вели його під руки до пристані, а він, ледве тягнувши ноги, хрипів:

— Пустіть, окаянні Морди вам поб'юі

— На судні інакше заспіваєш, як побачиш старшого офіцера.

— Що? Старшого офіцера? Плювать я хотів на нього. Це — погань у пір'ї.

Команда з міноносця "Грозный" вчинила на березі погром. В цій справі було заарештовано чотирьох. Про них дізнався Рожественський і наказав приставити їх на "Суворов". Вже після того, як вони зазнали адміральських кулаків і стусанів, їх віддали під суд. Але це нітрохи не спиноло інших від злочинів. На березі раз у раз відбувалися бійки. Билися матроси між собою, нападали і на офіцерів. То на одному кораблі, то на

іншому все частіше звивався на фок-щоглі гюйс і лунав гарматний постріл — це означало, що починався "суд особливої комісії" і когось чекає жорстока кара.

Такий суд відбувся і на нашому броненосці під головуванням командира судна, капітана 1-го ранку Юнга. Обвинувачені були матроси з команди крейсера "Адмирал Нахимов": комендор Столяров, матрос 1-ї статті Чернігін, матрос 2-ї статті Король і машиніст 1-ї статті Ершов. Вони повинні були розплатитись за бунт, описаний мною раніш. Двох з них — Столярова і Чернігіна — присудили до чотирьох років каторжних робіт, а Короля—до трьох років дисциплінарного батальйону.

Щоб мати уявлення про те, наскільки поглибився розклад особового складу, досить буде познайомитися з наказами самого Рожественсько-го. Він завжди писав їх власноручно, писав, страшенно хвилюючись, ламаючи пера і прориваючи папір. За останній тиждень, починаючи з 22 січня, багато хто дістав від нього, як кажуть офіцери, "фітіль" *.

На госпітальному судні "Орел" плавала як сестра-жалібниця племінниця адмірала. Тому він іноді відвідував цей корабель. Побував він на ньому і 24 січня, в день похорон кочегара Богомолова. До борту пристав міноносець "Бравый", щоб взяти покійника і відвезти його в море.

Ось що потім писав у наказі Рожественський:

"В той час, як на всіх суднах ескадри і на всіх транспортах офіцери і команди стояли фронтом, на госпітальному "Орле" навіть і в моїй присутності вештались юрби різношерстого люду. Місце на палубі, звідки спускали на міноносець тіло покійника, було залите брудом, тут же, під спів "Святий боже, святий крепкий", тягли відро з помями, мало не облили ризу священика...

З жалем мушу згадати, що навіть сестри-жалібниці під час печальної церемонії не виявили належної чулості. На похоронній відправі були присутні тільки дві сестри: інші ж, вільні від служби, блукали по палубі, а при виносі і спусканні тіла на міноносець виявляли цікавість, сидючи в різних місцях на планширі і перегинаючись за борт через леєри, разом з брудно одягненою жіночою прислугою..."

Наприкінці адмірал пропонує головному лікареві підтягти сестер-жа-лібниць і за допомогою начальниці "встановити, щоб на всіх церемоніях, палубних і церковних, вільні від служби сестри не ховались по каютах і не гуляли по кораблю, а перебували на певному місці на палубі або в церкві і притому не юрбою, а в рядах і,неодмінно однаково по формі одягненими".

Наказ № 54:

"Крейсера 2-го рангу "Кубань" мічмана Хижинського і прапорщика по морській частині Декапрелевича за вештання по шинках і буйство арештувати в каюті, приставивши вартового; першого на три дні, другого на тиждень".

Наказ № 61:

"Крейсера 2-го рангу "Урал" прапорщик по механічній частині За-йончковський, спущений 23 цього січня на берег в офіцерській формі, напився п'яний до скотського стану і в бешкеті з такими ж п'яними матросами з госпітального судна "Орел" був

набитий по морді до крові.

Подаючи по начальству про позбавлення прапорщика Зайончков-ського офіцерського чину, наказую негайно виключити його з кают-компанії, звільнити від виконання офіцерських обов'язків, оголосити йому моє розпорядження про позбавлення його дисциплінарних прав, наданих прапорщикам, і не пускати на берег до прибуття в російський порт".

Наказ № 62:

"Ескадреного броненосця "Сысой Великий" прапорщик по механічній частині Тостогонов, спущений 23 січня на берег в офіцерській одежі, був непристойно п'яний і вигукував лайливі слова на адресу офіцера,

Тут — жартівлива матроська назва догани від начальства.

який рекомендував йому вернутися на корабель, щоб виглядом і поведінкою своєю не ганьбити гідності офіцерського звання.

Наказую прапорщика Тостогонова негайно виключити з офіцерської кают-компанії і не пускати на берег до прибуття в російський порт".

Декого з винних адмірал почав засуджувати до церковного покаяння, викликаючи цим тільки дотепи наших офіцерів:

— Присвоїв собі роль митрополита. Як це вам, га?

— Надіти б йому водолазний ковпак замість митри, і став би зовсім богослужителем.

— Адже ж він вийшов з духовного середовища, адмірал наш. Тому-то в нього і всі звички попівські. Я певен, що під мундиром він носить підрысник.

Рожественський не бував на кораблях, не розмовляв з командирами і офіцерами, не розпитував команду про її претензії. Все це було для нього зайвим. Єдиний зв'язок мав він з іншими людьми — через свої накази..Суворий по службі, крутий характером, він хотів страхом вплинути на підлеглих і "вибрати слабіну" дисципліни, яка розповзалась, наче матерія з гнилих ниток. Але він не знав простої істини — ця війна, затіяна заради наживи урядових тузів, війна, навіть з імперіалістичної точки зору, найбезідейніша з усіх попередніх воєн, супроводжувана самими лише невдачами, породжувала в душі відчай, а відчай штовхав людей на безумні вчинки.

Деморалізація особового складу поглиблювалась.

Європейські жінки, віддаючи перевагу офіцерам, тільки в виняткових випадках заводили знайомство з командою. На долю матросів залишались тубільні жінки. По-різному ставились до цього їхні чорношкірі чоловіки, їхні брати або батьки. Ті, що переживали сімейну драму, приїздили скаржитись начальству на неподобства команди, але їх не розуміли і не вислухували. Що їм ще лишалось робити, дивлячись на страшну ескадру в бухті? Тільки посилати на неї свої прокляття. Деякі тубільці раділи, коли до них приходили білі гості, навіть самі намагались затягти їх до себе і дивились на це просто, як на комерційну операцію. Вони, доведені французьким імперіалізмом до страшених злиднів, одну тільки мали турботу — більше взяти грошей з білого гостя. Поки який-небудь матрос залишався в хатині з випадковою своєю подругою,

чорношкірий сакалав, іноді її чоловік, терпляче стояв на варті біля дверей і жував від нудьги бетель. І коли хлопчики і дівчата, його ж діти і діти тієї, що ховалася в хатині з чужим чоловіком, лізли, хвилюючись за матір, до дверей, він люто відганяв їх геть. Не можна було порушувати шлюбного спокою гостя — він розгнівається і не буде щедрим на гроші.

Офіцери, зустрічаючись з жінками легкої поведінки, поводитись інакше. Одного разу матроси з нашого "Орла", гуляючи в лісі недалеко від міста, почули п'яні голоси і пішли на них, обережно продираючись крізь хащі. Незабаром вони побачили незабутню картину. Матроси, яких, здавалось, нічим не можна було здивувати, на цей раз остовпіли. Перед ними розкинулась галявина, а на ній, виблискуючи під сонцем білістю шкіри, лежала жінка з оголеним животом. Біля неї були три п'яні молоді офіцери. Двоє з них, в цивільних костюмах, грали в неї на животі в карти, а третій, з мічманськими погонами на плечах, відійшовши сажнів на два, ладнав фотографічний апарат, щоб зняти їх. Жінка була, очевидно, п'яна, як ніч, бо тут же валялись порожні пляшки від вина і стояв плетений кошик з якимись припасами.

— Коля! — звернувся до фотографа один з картярів, очевидно, любитель пікантних знімків.— Ти зайди трохи праворуч, щоб на карточці деталі вийшли...

— Струнко! — похитуючись, крикнув офіцер з апаратом.— Я краще знаю, як треба зняти. Один хай дивиться на свого партнера, а другий — на живіт, на розкладені на ньому карти. Зробіть заклопотані обличчя.

— Коля, друже милий, ти нас замучив,— плутаючись язиком, благав другий картяр.— Ми вже разів п'ять знімалися і все по-різному. Кінчай швидше. Треба знову взятись до серйознішої справи...

В числі орловських матросів був гальванер Голубев. Визираючи з-за дерев і чагарника, він напружено сопів носом, а потім раптом крикнув роблено-хрипким басом, крикнув по-начальницькому гучно, наче адмірал:

— Поздоровляю вас, панове офіцери, з величезною перемогою над ворогом!

Офіцери зразу сполошилися. Ті двоє, що грали в карти на голому животі жінки, схопились і розгублено закрутили головами. Третій випустив свій фотографічний апарат і виструнчився. Жінка, лежачи на місці, навіть не поворухнулась.

В чагарнику розлігся регіт.

— Матроси! — заверещав один з мічманів, помітивши, мабуть, в чагарнику синій комір форменки.

Всі троє вихопили з кишень револьвери і з матірщиною почали стріляти в той бік лісу, звідки чулись голоси матросів. Орловці втекли.

Слухаючи їхню розповідь, я думав про те, що буде, коли ми ще простоїмо тут місяців два-три.

КУРЧА

Придивляючись до життя броненосця "Орел", я часто запитував себе: нормальні ми люди чи ні? Багато що в нашій поведінці здавалось мені дивним і незрозумілим. Іноді ми лишались байдужими до важливих подій, а іноді незначний факт нас надзвичайно

хвилював.

Місяця півтора тому рано-вранці старший сигнальник Зефіров поліз у скриньку з запасними прапорами. Відкривши дверцята, сигнальник раптом відкинув назад крутолобу голову й застиг у німому подиві: всередині скриньки копошилося курча. Як воно сюди потрапило? Може, товариші підсунули його, щоб посміятися над Зефіровим? Він довго не знав, що й думати, поки не побачив у куточку за прапорами яєчну шкаралупу. Істина відразу розкрилась. Зефіров згадав, як на одній з лопередніх стоянок ескадри він купив у тубільців зо три десятки яєць.

Іноді, коли не вистачало казенних харчів, він підживлявся ними. Одне яйце випадково закотилося за прапори. На кораблі, що стояв у тропіках, температура в затінку, і навіть уночі, була висока, наче в інкубаторі. Зародок в яйці ожив і перетворився на курча.

Новонароджений встиг висохнути і жовтою пухнастою кулькою невпевнено стояв на кволих рожевих, майже прозорих, ніжках. Засліплений денним світлом, він жалібно пищав, може, кликав свою матір. Зефіров нахилився над ним і посміхнувся від зворушення. Потім він обережно поклав курча на долоню і поніс вахтовому начальникові.

— Ось. ваше благородіє, чудо яке.

Лейтенант Павлінов, зсунувши чорні брови, суворо запитав:

— Це що значить?

Але коли він дізнався від старшого сигнальника, в чому справа, то сам не зміг стримати посмішки. Зефірова оточили рульові та молодші сигнальники, з подивом розглядаючи його знахідку. Лейтенант Павлінов телефоном передав новину в кают-компанію. Офіцери юрбою повалили на передній місток, Сюди ж прийшли старший офіцер Сидоров і сам командир броненосця Юнг. Зефіров, почувавши себе героєм дня, з запалом розповідав, яким чином курча змогло вилупитися з яйця. Офіцери дивувались, по-різному виявляючи своє захоплення:

— Чудесне явище!

— Чудово!

— Яке зворушливе створіння! Командир Юнг ласкаво сказав:

— Сім'я наша на одну душу збільшилась.

Старший офіцер Сидоров, розправивши сиві вуса, добродушно додав:

— Це, Миколо Вікторовичу, віщує щастя.

Навіть лейтенант Вредий і мічман Воробейчик, дивлячись на курча, розчулились і подобрішали.

На місток почалося паломництво команди: підіймались не лише стрійові матроси, а й машиністи та кочегари. На невеликій площадці вони не змогли всі вміститися. Вахтовий начальник проганяв їх назад, а вони благали:

— Ваше благородіє, курча, кажуть, народилося без квочки.

— Нам тільки разочок глянути на нього.

Кінчилося тим, що куоча довелось понести на бак. Тут зібрались сотні людей.

Ширше розсунулося коло, щоб усім було видно новонародженого, який кволо бігав по дерев'яному помосту палуби. Курча, схоже на живу шафранову кульбабку з ніжно-рожевим дзьобом, з чорними й маленькими, як бісер, оченятами, що наївно на нас дивились, здавалося нам надзвичайно привабливим. Я не впізнавав команди і себе самого. Тяжкий настрій зник, немовби ми й не переживали ні здачі Порт-Артура, ні заїбелі 1-ї ескадри, ні враження від статей Кладо, який доводив, що 2-а ескадра слабша від японського флоту майже вдвоє, ні страшної розправи з робітниками, вчиненої царем 9 Січня. Від погляду на курча прояснювались найпохмуріші обличчя. Збуджені, ми раділи вголос, як діти, ніби нам повідомили про закінчення війни.

Хтось вигукнув:

— Цікаво б угадати, що з нього буде— курка чи півень?

На середину кола вийшов кочегар Бакланов. Двома пальцями він узяв курча за ноги й високо підняв руку. Голова курчати звисла донизу. Кочегар авторитетно оголосив:

— Бачите? Півничок! Ніяких сумнівів. Якби була курочка, то вона б намагалася підтягти голову до тулуба. Я два роки був батраком у маєтку одного пана і точно знаю цю справу.

Бакланов спустив курча на палубу і відійшов убік. У нас на кораблі чимало перебувало дорослих півнів усяких порід, і це ніколи нікого не хвилювало. Ніхто не шкодував, коли їх різали для офіцерського столу. Та й у себе на батьківщині більшість з нас росла на селі разом з півнями. Але тепер від слів кочегара ми зраділи ще більше. Почулись голоси:

— Ми не віддамо курчати в кают-компанію!

— Воно мусить належати всій команді!

З цим усі погодились. Почали радити, чим годувати курча. Деякі вже мріяли, який з нього виросте красунь півень, обов'язково вогненно-червоний, і з яким задоволенням слухатимуть на кораблі його спів. Він подаватиме свій голос на всю ескадру. Сам "скажений адмірал" лусне від заздрощів до нас.

Начальство насилу розігнало команду на роботи. Але в цей день у всіх відділеннях корабля розмова йшла лише про курча. Ми не могли забути про нього. Може, воно через те так схвилювало нас, що було занадто малим і беззахисним серед цього величезного царства заліза і потужних механізмів, саморушних мін, баштових і бортових гармат, тисяч вибухових снарядів. Уряд хотів, щоб ми підтримали на полі бою зганьблену честь Російської імперії. Але тепер ніхто вже про це не думав, як і про своє безвідрадне існування. Курча, немов найрідніша і найулюбленіша дитина, заповнювало всю нашу свідомість.

Зефіров не мав часу няньчитися з своєю знахідкою і подарував курча рульовому Волоському. Той проявив велике піклування про нього і дав йому прізвисько: "Синок". Для нього була зроблена клітка. Годували його добре: вареною кашею з різних крупів, розмоченим білим хлібом, кришеним жовтком. Крім того, кожен вважав своїм обов'язком, буваючи на березі, принести для нього якихось комах або личинок. Згідно з

умовою, годував курча тільки один Воловський, щоб воно краще звикло до свого хазяїна. Так минали дні, тижні. На наше загальне задоволення, курча важчало, обростало пір'ям, оформлялося на птаха. Вдень його випускали з клітки гуляти по палубі, і тоді, під тропічним сонцем, воно почувало себе тут, як на сільському лужку. Іноді, не бачачи свого пернатого вихованця, Воловський кликав його:

— Синок, Синок...

І курча з якимось особливо радісним писком бігло на знайомий голос, знаючи, що дістане якісь ласощі. Воно дзюбало харч прямо з рук Воловського, а потім, немов на сідало, забиралося до нього на плече. Посміюючись, рульовий ходив по палубі, а Синок, щоб не звалитися, балансував відростаючими крильцями.

Все це нас дуже тішило.

Слава про наше курча розійшлась по всій ескадрі.

Через півтора місяця наш спільний улюбленець прикрасився пір'ям. Він міг самостійно забиратися на місток, робив невеликі перельоти. На голові його позначились паростки гребеня. Так було до сьогоднішньої події.

Команду після полудневого відпочинку розбудили пити чай. Сигнальники та рульові, зібравшись на верхньому містку, посідали кружка прямо на підлозі, зашланій лінолеумом. Перед ними стояв піввідерний чайник з червоної міді. Розкинутий над головою тент зменшував тропічну спеку. Хтось відкрив кришку чайника, щоб швидше прохолов окріп. Синок, ошипуючись, мовчки сидів на ручці штурвала, ніби прислухаючись до лінивої розмови людей. Потім, може, приваблений блиском начищеної міді, він несподівано спурхнув, щоб пересісти на чайник. Раптом всі разом зойкнули, мов від болю: курча попало в окріп і в ту ж мить зварилось.

Хвилини через десять на "Орле" вже знали про це всі матроси й офіцери. І знову почалось паломництво, спочатку на місток, а потім на бак, куди перенесли ошпарене курча. Кожному хотілось поглянути на нього, а воно, розкинувши ноги й крила, нерухомо лежало на палубі, мокре, облізле й жалюгідне. Живий, рухливий, гарний птах перетворився на шматок м'яса. Біля нього, згорбившись, понуро стояв рульовий Воловський. Одні з команди, похитуючи головами, гірко зітхали, інші лаяли сигнальників та рульових, вважаючи їх винуватцями смерті загального улюбленця. Ми стояли довго, похмурі й пригнічені, паче втратили не курча, а цілий корабель з усіма його мешканцями.

Хто розгадає злами людської душі? Нас гнали вбивати людей, і самі ми разом з ескадрою були приречені на неминучу загибель. Але все це нібито чекало не нас, а якихось інших, незнайомих нам людей. А зараз ми не могли без болісного жалю дивитись, як рульовий Воловський почав зашивати мертве курча в парусину, а потім прив'язувати до його ніг шматок заліза, щоб потопити за бортом нашу недавню радість.

ДО БРАТСЬКОГО КЛАДОВИЩА

Кінчався лютий. Дощі все рідшали. Але однієї ночі ми пережили особливу зливу з тропічною грозою. Удень розпечене небо, пожадливо напившись поди, надто обважніло од вологи і тепер розлючено повертало її морю. З гористих вершин і крутих берегів

Мадагаскару зривались шквали, шумливо падали в бухту, і борознячи її поверхню, з шаленим виттям літали навколо ескадри. Дощові струмки, як сировими ременя— ми, сікли кораблі, а весь простір наповнився блиском і гуркотом. Розряди атмосферної електрики з громовими ударами були такі часті, що не давали опам'ятатись, і складалося враження, що над головою відбуваються нагромадження кам'яних скель і заліза. Вогняні спалахи безупинно пронизували пільму, розбігаючись по хмарах змієвидними стрічками, падаючи широкою спіраллю, на мить розкидаючись гірляндами. Іноді чорне небо розколювалось на безліч золотих гіллястих тріщин, що спускалися до самого горизонту. Гроза сп'яніла і справляла

6 О. Іовнков-ПрибоА

161

свій шабаш. І в цьому світловому гуркітливому гармидері, крізь каламуть дощу і шквалу, неясно вимальовувались силуети кораблів, похмурі і нерухомі.

Я добре вимився дощовою водою, а потім спустився вниз і переодяг-ся в суху одержу — робочі парусинові штани і натільну сітку. Команда, вільна від чергування, давно спала. Мене попередили товариші, що сьогодні на честь масляної має бути свято, і по мене, коли це потрібно буде, прийдуть у канцелярію. Я довго сидів за столом, над розкритою книгою, захоплений могутнім талантом Байрона. Разом з його героєм Дон-Жуаном я перелітав з однієї країни до іншої, причаровував красунь і разом з ним кидав виклик громадському лицемірству і святенництву. Трюмний старшина Йосип Федоров, ввійшовши в канцелярію, перебив моє читання:

— Скоро все буде готове. Ходім.

Ми спустилися спочатку в машинне відділення, а потім забрались за подвійний борт. В яскравому електричному світлі я побачив кілька чоловік, які розсілись навколо перекинутих ящиків. Всі були приятелі: машинний квартирмейстер Громов, мінер Вася Дрозд, кочегар Бакланов, гальванер Голубев і кілька трюмних машиністів. На ящиках, покритих чистим шматтям, стояли емальовані кухлі і великий мідний чайник. Перебірки були прибрані тропічною зеленню. Осторонь стояло відро, наповнене фруктами — бананами, апельсинами, ананасами.,

— Це наша кают-компанія,— заявили мені.— Сідай. Гостем будеш.

Через кілька хвилин принесли велику саморобну сковороду з смаженою свининою, порізаною на дрібні шматки. Розтоплене сало шипіло, потріскуючи. Кочегар Бакланов промовив:

— Як жіноче серце,— без вогню пашить.

— Звідки це у вас? — з подивом спитав я, втягуючи носом приємний запах смаженого м'яса.

На обличчях людей з'явилися загадкові усмішки.

— На березі скільки завгодно можна купити.

— А де смажили?

— В кочегарці слона можна засмажити. Зараз працюють там духи краще, ніж коки в камбузі. І млинці печуть, і варять, і жарять. Красота!

— А начальство не накриє?

— У нас скрізь караульні розставлені, як на війні. Мало того, можемо в разі потреби виключити електричне освітлення. Тут, брат, усе зроблено на три господа бога.

Я ще більше був здивований, коли з чайника почали розливати в кухлі ром. Я покуштував його — вісімдесят градусів. Тим часом казенний ром, яким відав я, розводили наполовину водою, і він мав таку саму міцність, як російська горілка. — Наш напитек кращий за твій.

Трюмний старшина Федоров, звертаючись до молодого хлопця, спитав:

— Молодшим боцманам порцію відіслали?

. — Все зроблено, і пляшку рому їм відніс. Дуже вдячні вони.

Коли всі взяли кухлі, кочегар Бакланов, широко усміхаючись, привітав усіх з масляною і скомандував:

— Весла — на воду!

Випивали і закушували, один від одного заражаючись апетитом. Їли доти, поки сковорода не спорожніла. В чайнику теж нічого не лишилось. Потім взялися за фрукти. Було жарко, наче ми сиділи в паровому котлі. Публіка, сп'янівши, ставала чимраз галасливішою. Гальванер Голубев підвівся і, ставши в позу викривача, заговорив:

— Адже там, в Росії, люди орудують. Робітники в Петербурзі на барикадах бились. А в Москві від його імператорської високості, від царевого дяді Сергія Олександровича, лишилися ріжки та ніжки. Бомбою його трахнули. Як видно з усього, захиталось самодержавство.

На це йому відповіли:

— Нехай хитається. Не плакати ж нам? Ми поплачемо, коли не в дяді, а в самого племінника злетить корона разом з його довбешкою.

— Але повинні ж ми що-небудь робити? — не вгавав Голубев.

— Прийде і наш час.

Йосип Федоров задер вусате і гостре обличчя і на правах трюмного хазяїна заявив:

— Про це, товариші, ми поговоримо іншим разом. А тепер ні слова про такі діла. Інакше всіх викину з своїх володінь. Ми зібрались сюди, щоб не здохнути з нудьги проклятої.

Кочегар Бакланов, у якого велике, як коліно, підборіддя лисніло від сала, похвалив його:

— Хоч і не адмірал, а сказав розумно.

І тут же звернувся до свого друга з запитанням:

— Скажи, Дрозд, що ти будеш робити, коли під час бою опинишся за бортом?

— Тебе про це не буду питати,— образився мінер Вася Дрозд.

— А все-таки послухай моєї дружньої поради. Коли в море попадеш, то швидше хапайся за воду — не потонеш.

Я вийшов на верхню палубу. Небо очистилось від хмар і розцвіло яскравими зорями південної півкулі. Після стихійного струсу, здавалось, уся природа завмерла в сонній тиші.

По палубі, хитаючись, блукали п'яні матроси. Звідки в машинній команді з'явився ром? Про це я довідався тижнів через два від Йосипа Федорова. Виявилось, що все було дуже просто. Напередодні я прийняв з пароплава разом з іншими припасами і кілька сорокавідерних бочок рому. Його звичайно зливають з верхньої палуби, вірніше з юта, в залізну трубку, пристосувавши для цього лійку. Така трубка спускається вниз, проходить через кілька поверхів до провізійного приміщення, так званого ахтерлюка, і попадає в спеціальні цистерни для горілки. Так і я зробив. При цьому, крім вартових, внизу стояв старший баталер Пятов-ський, а нагорі я. Але ми не врахували однієї обставини, ідо трюмні машиністи, або, як їх інакше називають, трюмні криси, знають всі закапелки на кораблі, знають і те, де проходить така трубка. їм не важко було просвердлити в ній на вигині дірочку і увіткнути в неї тонкий гумовий шланг. Таким чином вони націдили рому два анкери, приблизно десять відер нерозведеного напою, міцністю в вісімдесят градусів.

— Ви могли б мене підвести,— докірливо сказав я Федорову.

— Це ж як так підвести? Не ти старший баталер. А потім — на війну ж ідемо. Все одно добру пропадати. В кают-компанії більше гуляють, а ми будемо тільки дивитись на них? А життя наше яке? Здуріти можна від нього.

Я махнув на все рукою.

Тієї пам'ятної ночі деякі п'яні, опинившись на верхній палубі, поводитись тихо, інші верзли дурниці. Один із трюмних машиністів, призваний з запасу, літній чоловік, зіткнувся з вахтовим офіцером.

Мічман Воробейчик спитав:

— Нахрюкався?

— Нікак нет, ваше благородіє. Був я на березі і, окрім молока, нічого не пив. А от молоко, виявилось, від скаженої корови. От тепер мене і нудить страшенно. Хитає в різні боки і шабаш.

— Хотів я тебе заарештувати на одну добу, але за те, що ти брешеш, кару подвоюю.

Трюмний машиніст почав удавано благати:

— Згляньтеся, ваше благородіє. Я навіть уві сні вас бачив. Сам Саваоф взяв вас у свої руки божі, посадив до себе на коліна, прикрив срібною бородою і пестить, як дитину. "До чого ж, каже, ти милостивий начальник. Жодного матроса не образив. І за це ти будеш у мене в раю до того часу..."

Мічман скипів:

— Мовчать!

Машиніст теж підвищив голос:

— А чому, ваше благородіє, мовчати? Я, можна сказати, за свою службу висьорбав цілий баркас казенного супу. І не можна, значить, розмовляти? А ви скільки з'їли?

— Яз тобою завтра розправлюсь! — крикнув мічман Воробейчик і поліз на передній місток.

Вслід йому прозвучав п'яний голос:

— Дванадцять пар окулярів, завів і задається! Ех, корабельна кокетка 1

Вранці машиніст замість карцера був поставлений на бак під гвинтівку.

Матрос-скотар доповів капітанові 2-го рангу Сидорову, що з корабля зникла офіцерська свиня. Одразу ж викликали на верхню палубу обох молодших боцманів — Павликова і Воеводіна. Вони стояли перед старшим офіцером, виструнчившись і безсоромно пожираючи його очима, а той допитував:

— Як ви думаєте, куди вона могла подітись?

— Не можу знати, ваше високоблагородіє,— відповів Павликов, мало що тямлячи від випитого вночі рому.

— Ну, а ти що, Воеводін, скажеш?

Воеводін, якого менше мучило похмілля, моментально щось зміркував і відповів таким серйозним тоном, який не викликав ніяких сумнівів:

— Не інакше, як за борт стрибнула, ваше високоблагородіє.

— Досі не стрибала, а тепер стрибнула? І що їй за бортом робити? Воеводін і на це відповів:

— Мабуть, спросоння, ваше високоблагородіє. Іноді трапляється, що й матрос так падає в море. Ви самі знаєте, як це буває. А може, захотіла втекти, з корабля, поки її не з'їли. Свиня— це найхитріша з тварин.

Старший офіцер навіть глянув за борт і зміряв очима відстань від корабля до берега.

— Це правильно, ваше високоблагородіє,— схаменувшись, підтвердив і Павликов.— Я їх сотні мав у себе вдома, свиней цих. Ну, до чого капосна тварюка — просто біда. Хоч яку міцну загорожу рилом своїм розверне. Хоч яка ріка їй байдуже — перепливе.

Коли, старший офіцер мирно відпустив своїх боцманів, Воеводін, відійшовши зі мною на шканці, поскаржився мені:

— Ну, скажу я тобі, і бражка ж наші трюмні криси. Прислали нам у каюту фунтів зо три смаженої свинини і пляшку рому. Посильний пояснив, що все з берега дістали. А ми, дурні, повірили цьому. Виявляється, тут он яке діло. Але ж свиня яка! В ній було не менше шести пудів чистого м'яса. Мене одне дивує, як вони спустили її в кочегарку і як зарізали? Адже вона повинна була горлати на всю ескадру, а у них і не писнула. Смалили її, мабуть, паяльною лампою. Чиста робота — що й казати.

Боцман зітхнув і додав сумно:

— Важко тепер і нашому братові служити. Коли потурати команді, так і жди, сам під суд підеш. А візьмись підтягати дисципліну — матроси тебе вб'ють. Хіба їх чим-небудь тепер налякаєш, коли і без того всі знають: смертники вони, на загибель ідуть.

Того ж самого дня я довідався, що свиню з'їли за одну ніч, а вранці на прийомі у лікаря вистроїлась довга черга людей з розладнаними шлунками.

Наша стоянка в Носсі-Бе кінчалася. По ескадрі було дано наказ спішно готуватись до походу. Почалася гарячка: судна день і ніч довантажували вугілля, воду, провізію та інші припаси. Закінчувались останні розрахунки з берегом.

На ескадрі було дванадцять тисяч чоловік. Так довго перебуваючи тут, вони не могли не вплинути на тубільців: довели до розпусти їхніх жінок, навчили населення, до

дітей включно, лаялись по-російському матірно. До нас на броненосець щодня приїздили сака лави, які торгували фруктами, милом, листівками та іншим дріб'язком. Один з них побив своїх конкурентів тим, що проявив видатні здібності щодо російської лайки, і в нього купували товари охочіше, ніж у інших. Матроси прозвали його по-своєму — Гришкою. Майже голий, тільки з пов'язкою навколо стегон, з прекрасно розвиненим торсом, стрункий і мускулястий, він був схожий на гладіатора, вирізьбленого художником з темно-коричневого мармуру. Прямуючи своєю пірогою до нашого корабля, він ще здалека починав вигукувати ламаною російською мовою погані слова. Звучний голос його лунав на всю ескадру.

— Хлопці, Гришка наш пливе!

Матроси сміялись:

— От криеі

— Боцманом би його зробити.

Поява його на борту була найвеселішою розвагою для команди.

В бухту Носсі-Бе 2 березня прибув пароплав "Регина", який доставив для ескадри сухарі, масло, чай, солонину, машинне і шкіперське приладдя. Все це було послано нашим годувальником постачальником флоту Гінсбургом. Без нього ми пропали б з голоду. Через те, що завтра ми повинні знятися з якоря, було наказано розвантажити пароплав за двадцять чотири години.

А за чотири дні до цього до нас приєднався транспорт "Иртыш" з вугіллям.

Ми весь свій броненосець завалили вугіллям і іншими припасами. Інженер Васильєв, розмовляючи з офіцерами, обурювався.

— Я не розумію розпоряджень адмірала. Що він зробив з кораблями? Ви тільки подумайте: водотоннажність "Орла" дійшла до сімнадцяти тисяч тонн. Остійність його так зменшилась, що перейшла вже за всі припустимі межі. Запас плавучості лишився зовсім мізерний. За таких умов ми не можемо досягти швидкості і чотирнадцяти вузлів. Не тільки в бурю, але навіть при крутому повороті ми рискуємо перевернутись догори кілем.

Офіцери на це тільки відмахувались рукою:

— Все одно, аби швидше який-небудь кінець.

Третього березня біля години дня кораблі почали зніматися з якоря, щоб уже ніколи більше сюди не вернутися.

З яким почуттям покидали ми Мадагаскар, біля берегів якого провели два з половиною місяці!

Порт-Артур здано. Загинула 1-а ескадра. 2-а ескадра, як виявив Кладо, майже вдвоє слабша від японського флоту. Тепер стало зрозуміло, що стріляти ми не вміємо. В Петербурзі царська влада розстрілює робітників. До того ж в останні дні ми почали діставати через телеграфне агенство Рейтер безрадісні відомості з сухопутного фронту.

Сьогодні в іноземних газетах були надруковані реляції про бої під Мукденом. Там, у далекій Маньчжурії, відбулась генеральна битва,— битва, що тривала кілька днів. Наші не витримали і мусили відступити на північ, покинувши Мукден. Опубліковано

приголомшливі цифри наших втрат: тридцять тисяч убитих, дев'яносто тисяч поранених, сорок тисяч здалося в полон. Крім того, японцям дісталось величезне військове спорядження: сотні гармат, сотні тисяч гвинтівок, десятки мільйонів пачок патронів і така багатюща здобич, як коні, фураж, повозки, хліб, паровози, вагони, обмундирування, паливо. Головнокомандуючого військами генерала Куропаткіна відкликали, а замість нього призначили генерала Ліневича. Можливо, наведені цифри були не зовсім точні, але не було ніякого сумніву, що наші сухопутні війська розгромлені. Очевидно, поразка була така сильна, що навряд чи вони очуняють. У них лишилась єдина надія — це наша ескадра. Але чи знають вони, сухопутні війська, що над російським флотом висить те саме прокляття бюрократичного і самодержавного ладу, яке занапостило нашу армію?

Серце хололо від думки, що вони обманюють себе марною вірою в нашу морську силу, в нашу допомогу. Коли нас не повернуть назад до Росії, ми підемо вперед, але тільки для того, щоб своєю загибеллю завершити страшну епопею, яка розгорнулася на Далекому Сході б.

Протягом двох годин наша ескадра, що складалася з сорока п'яти кораблів, шикувалась у похідний порядок. Жарко світило сонце. Нас деякий час супроводили дві білі французькі міноноски, тримаючи на щоглах прапори з побажанням: "Щасливої дороги". На "Суворове" на честь Франції духовий оркестр грав "Марсельєзу". Вийшли на своїх пірогах тубільці полюбуватися востаннє ескадрою. Біля борту "Орла" довго крутився знайомий сакалав Гришка. На честь проводів ескадри він вирішив похизуватися особливим убранням: навколо широких стегон вузька смужка червоної матерії, чорна шия в тісно стягнутому білому комірці з яскраво-жовтим галстуком, на кучерявій голові добутий у нашої команди флотський кашкет з золотим написом назви судна. Решта його тіла була гола. Поки ми не збільшили швидкість ходу, він гнався— за нами на своїй пірозі, розмахуючи руками, і, калічачи російські слова, посилав нам матірні привітання.

Я подивився на змучені обличчя команди і офіцерів. Як ми постаріли за час походу! Смертна тривога відбивалася в кожній парі очей.

Попереду під гарячим небом лежав океан, величний і блискотливий — наша розкішна путь до братського кладовища.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ЕСКАДРА ЙДЕ ДАЛІ

НА ПРОСТОРІ ІНДІЙСЬКОГО ОКЕАНУ

Двадцять діб потратили ми на перехід через Індійський океан, двадцять діб не бачили ми берегів, перебуваючи серед водного простору й неба. За цей час, на наше щастя, ми не бачили жодної справжньої бурі. Часом налітав вітер — як налітають пустотливі хлоп'ята, але це не завдавало нам особливого клопоту. Деякі дні хмурились і мрячили дощем, наче оплакували нашу долю, а потім знову спалахували сліпучим блиском тропіків. Неоднакові були і ночі—то хмарні, наповнені густою і непроглядною тьмою, яка буває в неосвітленій утробі судна, то ясні і сині, чаруючі сяйвом місяця і

зірок.

Після того, як ми покинули Мадагаскар і взяли курс до Зондського архіпелагу, всім стало зрозуміло, що ескадра йде на Далекий Схід.

Почуття роздвоїлись: з одного боку, пригніченість — нас не повернули в Росію, з другого — нам все набридло і скоріше хотілося тієї чи іншої розв'язки.

Ескадра пройшла вже тривалу й довгу путь. На її кораблях пливло кілька тисяч людей різної вдачі, які встигли багато передумати і пережити. А нами ніхто не займався. Природно, деякі безвольні натури, неорганізовані і позбавлені моральної підтримки, шукали для себе порятунку у передчасній смерті. В перший же день нашої мандрівки з пароплава "Київ" кинувся в море матрос. Було вжито заходів, щоб врятувати його, але адмірал, дізнавшись, в чому річ, підняв сигнал не шукати. Матрос утопився. Другого дня подібний випадок повторився на крейсері "Жемчуг" — теж викинувся за борт матрос. Він довго плавав, поки його підібрав госпітальний "Орел". Що сталося з цими людьми? Нормальні вони були чи ні? Невже страх перед майбутньою смертю змусив їх покінчити життя самогубством?

Жодної доби не минало без того, щоб на тому чи іншому кораблі чогось не трапилось: пошкодження в машині, в кочегарці, в рулі. Судно виходило з строю, зупинялось або йшло тихим ходом під однією машиною, затримуючи всю ескадру. Міноносці тяглися за транспортами на буксирах; буксирні перліні часто лопались. Це також гальмувало наше просування вперед. В середньому ескадра проходила за добу близько ста сорока морських миль.

Багатьох цікавило питання: чому ми не дочекались в Носсі-Бе ескадри контр-адмірала Небогатова? В цьому була якась незрозуміла для нас таємниця. Я кілька разів прислухався до розмов офіцерів, але й вони нічого певного не знали і тільки висловлювали свої здогади.

— Командуючий, як я чув, вважає Третю ескадру тільки тягарем для себе,— говорили одні.— Тому вирішив не зустрічатися з нею.

— Цього не може бути,— заперечували інші.— Найпевніше, що Небогатову призначено де-небудь рандеву. Не виключена можливість, що ми з'єднаємося з ним у відкритому морі.

— В такому разі, якими міркуваннями керувався адмірал, розбиваючи свої сили? Адже ми з дня на день чекаємо нападу ворога. Небезпека ця зростає в міру того, як ми наближаємося до Японії.

Хоч ніхто й не вірив у велику допомогу 3-ї ескадри, але, очевидно, всім хотілось, щоб вона була з нами.

До цього часу ми вантажили вугілля в різних бухтах, в які заходили. Тепер же через кожні три-п'ять днів робили це на океанському просторі. Зранку, за сигналом флагмана, ескадра зупинялась на весь день, застопоривши машини, але не кидаючи якоря. Бойові кораблі спускали баркаси і парові катери, а транспорти — спеціальні залізні боти з повітряними ящиками. З кожного лінійного судна посиляли в супроводі офіцерів партію матросів, не менше ста чоловік, на вугільний транспорт. Вони мусили

працювати в трюмах, насипати мішки вугіллям. Призначались ще команди на баркаси і боти — з мішками, стропами і лопатами. Стрій ескадри порушувався: транспорти і бойові кораблі трималися хто як міг. Допоміжні крейсери — "Днепр", "Рион" і "Кубань", маючи в своїх містких трюмах достатні запаси вугілля, не потребували довантаження. Цим суднам було наказано нести дозорну службу для "попередження ескадри в разі раптової появи противника. Вони розходились по колу горизонту, але тримались не далі, як в межах видимості сигналів.

Як і під час попередніх вантажень, в роботі брали участь всі, не виключаючи й офіцерів. Спосіб вантаження був найпримітивніший: одні в трюмах транспортів наповнювали мішки вугіллям, другі відвозили ці мішки ботами і баркасами до своїх кораблів; хто стояв на лебідці, хто зсипав вугілля через горловини в вугільні ями. Через кожну годину сигналом повідомляли адмірала про результати вантаження. Не можна було відставати від інших. Тому сам старший офіцер Сидоров, бажаючи подати приклад іншим, ставав на відтяжку і допомагав у роботі. Вугільний пил осідав на його обличчя і кітель з золотими погонами. Грізні сиві вуса, гостра борідка і густі брови ставали чорними. Часом вій покрикував:

— Натисни, хлопці, щоб нам не лишитись у хвості.

І матроси "натискували", одягнені в рвані робочі штани і натільні сітки. Ноги були взуті, замість чобіт, в саморобні постолы або просто обмотані ганчір'ям і шкертами. Мало в кого лишилось більше одного кашкета — його треба було берегти. Тому кожен прикривав голову незграбним ковпаком, пошитим із старої парусини, або чалмою з лахміття. Всі були скоріше схожі на кречиків, які працюють на баржах, ніж на військових моряків. Крики людей і ляск лебідок лунали з кораблів, оповитих чорним туманом пилу. Серед безладної юрби суден парові катери, похитуючись на брижах і даючи свистки, тягли на буксирах в різних напрямках баркаси і боти, то порожні, то переповнені вантажем.

Так звичайно тривало години до п'ятої вечора без відпочинку, з перервою лише на обід. Вантаження кінчалось за сигналом з "Суворова". Всі баркаси, парові катери і боти підіймались на місце.

Ескадра знов вишикувалася в похідний порядок і йшла далі.

Весь світ дивувався, як це величезна ескадра наважилась піти в таку далечінь, не маючи по дорозі жодної вугільної станції. А на ділі виходило все далеко простіше, ніж багато хто думав. Командуючий і його штаб нічого не придумали тут нового і розумного — виручала з біди мускульна сила людей.

Багато клопоту завдавали нам мішки. Правда, тільки на один броненосець "Орел" їх було відпущено три тисячі штук, але вони нічим не відрізнялись від звичайних борошняних мішків. Набивати їх вугіллям було важко: двоє повинні були тримати мішок на рівні своїх плечей, а третій насипати. Робота йшла надзвичайно повільно. Крім цього, мішки ці раз у раз розповзались і лопались від семипудової ваги і гострих країв вугілля. Багато часу витрачалось на лагодження їх. Отже, не дивно було, що всі так зраділи, коли дістали з транспорту "Корея" сімдесят мішків німецького виробу,

спеціально пристосованих для вантаження вугілля. Вони були зроблені з подвійної парусини і обшиті по краях тросами. Тверді, кубічної форми, вони стояли в трюмі, наче кошики. В кожен такий мішок, місткістю до сімнадцяти пудів, могли насипати вугілля відразу троє людей.

Це вантаження вугілля найбільш вимотувало сили ескадри. Галерникам жилося, мабуть, легше, ніж нам. Ми дихали вугільним пилом, забиваючи ним легені, ми відчували його хрускіт на зубах і ковтали з їжею, він в'їдався нам у пори тіла. Ми спали на куї^х вугілля, віддаючи йому місце в жилих приміщеннях. З вугілля ми створили собі ідола і приносили йому в жертву все — наші сили, здоров'я, спокій, вигоди. Думали тільки про нього, віддавали йому всю винахідливість. Воно, як чорна завіса, заслонило від нас важливіші справи, ніби перед нами стояло завдання не воювати, а тільки наблизити ескадру до японських берегів. Ми закидали вугіллям всю батарейну палубу так, що 75-міліметрові гармати в разі мінної атаки не могли б бути пущені в дію. А Рождественський немов звихнувся на цьому вантаженні. Кажуть, він і вві сні іноді вигукував:

— Вугілля, вугілля! Я наказую ще вантажити! Вантажити до від-казу!

Живих биків, що були у нас на палубі, меншало. Впереміж із свіжим м'ясом ми почали їсти солонину. Але вона була просолена невміло і від жару майже вся зіпсувалася. Кожну бочку, витягнену з ахтерлюка, викочували на бак і там уже обережно розкривали її. Звичайно кок або артільник обухом сокири бив по дну бочки і одразу ж тікав геть, бо з пробитих щілин з піною і шипінням починав бити фонтаном прокислий розсіл, що зашумував. По всій палубі розходився такий огидний запах, що всі затуляли носи. Тільки через кілька хвилин можна було знову підійти до бочки, щоб закінчити розкупорювання. Скільки не вимочуй у воді таку солонину, вона мало чим відрізнитиметься від зогній-лого падла⁷.

Перебуваючи в таких тяжких умовах, ми давно мусили б подохнути. А ми не тільки жили, але іноді й сміялись. У вільний час лунали звуки гармонії або гітари. Співали пісень хором або поодиноці. Знаходились матроси, які, незважаючи на втому, витанцьовували тропака. На баку розповідали про різні смішні випадки. Це полегшувало нашу долю, рятувало нас від божевілля.

Іноді розважав нас своїми химерами Рождественський. Якось сигналом він ошелешив кораблі новиною, що поблизу перебуває японська ескадра. Мимоволі постало питання: звідки він довідався про це? Жодне з іноземних суден не приставало до "Суворова", а до берега було близько двох тисяч морських миль. Звичайно, у нас ночами вживали всіх заходів охорони і вартували біля заряджених гармат. З розвідувальних крейсерів, після такого попередження адмірала, раз у раз почали доносити, що вони бачать вогні то попереду, то збоку. Перевірка виявляла, що ніяких вогнів не було. Так "Изумруд" сигналом повідомив:

— На горизонті бачу корабель. Адмірал перепитав:

— Що ви бачите? "Изумруд" відповів:

— Нічого.

Адмірал розгнівався і просигналив "Изумруду":

— Дурниці.

Мало який день проходив без того, щоб на якому-небудь судні не був арештований за той чи інший недогляд вахтовий начальник. Плавучий госпіталь "Орел" за неухважність до позивних дістав три холості постріли. Деякі кораблі за провину адмірал ставив, як і раніш, на правий траверз "Суворова". Одного разу вночі броненосець "Сысой Великий", ідучи в лівій колоні, ні з того ні з сього звернув у середину строю і поліз на нас. Права колона, уникаючи таранного удару очманілого корабля, розладналась. А "Сысой" зробив поворот на сто вісімдесят градусів і пішов зворотним курсом, нічого не сповіщаючи про себе флагманові. На містку у нас дивувалися:

— Що з ним трапилось?

— Здається, в Росію помчав? Оце так номері

З флагманського корабля спитали сигналом;

— "Сысой", ви кудись йдете? Той відповів:

— Маю пошкодження в рулі.

Адмірал наказав старшому офіцерові "Сысою" негайно з'явитись до бездротового апарата, і почалася розмова по телефону:

— Хто на вахті?

— Лейтенант 1,

— Віддати вахтового начальника під нагляд фельдшера.

— На містку невідлучно перебуває командир.

— Оголошую йому догану.

На "Сысоє" було два лікарі, але вахтового начальника все-таки було віддано під нагляд фельдшера. Можна собі уявити, що переживав лейтенант Їу коли йому оголосили розпорядження адмірала. Це означало — ознаки психічної ненормальності лейтенанта такі виразні, що в них може розібратись навіть середній представник медицини.

Безглуздя такого роду повторювались майже щодня.

В погожі дні океан, замкнутий у широкий круг лінією горизонту, лежав темно-синьою громадою під блідо-голубим небом. Офіцери й матроси вдивлялися в сліпучу далечінь і нічого не бачили, крім мертвої пустелі. Життя було тільки в глибині вод, і воно рідко відбивалось на поверхні. За кормом пливли біломармурові акули, що пожирали всякі покидьки з корабля. Здавалося б, хіба не однаково, в чий шлунок потрапляє після смерті твоє тіло? Однак, коли дивишся на цих ненажерливих потвор, відчуваєш на спині холодок. Іноді кашалот показував свою морду, чорну і недоладно тупу, як пень. Тривога вкрадалася в свідомість: чи не підводний це човен? Але відразу розлягалось голосне й протяжне, наче від безнадійного розпачу, зітхання тварини, і сумнів зникав. Де-небудь збоку від кораблів знімався пущений китом фонтан, білий на темно-синьому фоні океану, схожий на звихрений сніговий пил, і було чути хрипучо-глухий стогін. Частіше з'являлись летючі риби. Не більші, ніж середній оселедець, вони зграями вискакували з води і, блискаючи лускою, летіли над поверхнею океану на своїх

довгих і гострих, як у ластівки, крилах-плавцях. Пролетівши сажнів тридцять-сорок, вони падали, здіймаючи дрібні бризки.

На ніч я звичайно влаштувався на верхньому кормовому містку, розстеливши позаду запасної рубки парусинову койку і корковий матрац. Сюди ж приходив спати з своєю циновою інженер Васильєв, тікаючи з каюти від нестерпної жари. На містку, після убивчої денної спеки, ніч приносила години легкої прохолоди. Ми лежали голова з головою, підставляючи оголені груди під свіжий струмінь мусону. Саме лише невагоме небо було нам за ковдру, виблискуючи химерним мереживом сузір'їв. Під гуркіт гвинтів, що свердлили воду за кормою, під гомінливі сплески хвиль, що долітали з навітряного борту, приємно було думати і воскрешати в пам'яті яскраві картини минулого. Іноді, оповиті ніжним присмерком, ми довго не могли заснути і, розмовляючи півголосом, розкривали один перед одним найпотаємніші думки.

Мене давно переслідувало бажання дізнатись від Васильєва, яким шляхом він прийшов до своїх поглядів, з якого середовища він вийшов і яку мету ставить він собі в житті. Але кожного разу, коли доводилося з ним розмовляти, я соромився спитати його про це, незважаючи на те, що наша дружба міцнішала. І тільки тепер, в умовах останнього переходу ескадри, перед нашим вступом на театр воєнних дій, створилася та близька задушевність, коли я зміг задовольнити свою цікавість.

Крок за кроком Васильєв розповідав мені про своє дитинство і шкільні роки, малював портрети своїх батьків і членів родини. Довірив мені і таємниці останніх років свого перебування в Кронштадтському морському інженерному училищі, де він дістав освіту. Як дивно складається доля людини! Якими незнаними шляхами проходить її життя! Ми з Васильєвим вирости в зовсім різній обстановці, а я, слухаючи його, часто не міг стриматися від вигуку: . — Он як! Та те ж саме й мені доводилося переживати!

Він і я далеко жили від моря і нічого спільного з ним не мали. Однак це не перешкодило нам стати моряками з добровільного вибору. Обидва ми безмірно полюбили водну стихію і віддали серце морській справі.

Син земського лікаря, він народився на Україні, раннє дитинство провів у глухому селі Воронезької губернії, і до чотирнадцяти років ніколи не бачив моря. Нікого з моряків не було ні в його сім'ї, ні серед знайомих його батька. І все ж мріяв про широкі водні простори, прагнення стати моряком, любов до кораблів прокинулися в ньому з дитинства, як тільки він навчився читати. П'яти років він уже змальовував усі кораблі з журналів і знав точно весь склад російського флоту. Одного разу влітку, на сьомому році життя, йому довелося гостювати у свого дядька на хуторі, повз який протікала невелика річка. Дорослі купалися в ній, виявляючи своє задоволення радісними вигуками й сміхом, а йому дозволяли тільки сидіти на березі. Хлопчик дивився на них із заздрістю і думав, чому б і йому не скористатися з такої втіхи? В умінні плавати нічого хитрого нема—тільки вигрібай руками та рухай ногами. Він шубовснув у сяючу гладінь ріки і зразу ж пішов на дно, безпорадно борсаючись і захлинаючись. Поки дорослі спохватились та витягли його на берег, він втратив свідомість. Але це нітрохи не зменшило його стихійного потягу до води, а тільки дало поштовх скоріше навчитися

плавати. З четвертого класу гімназії він намітив свою майбутню спеціальність, вирішивши стати морським інженером, хоч батько і близькі хотіли, щоб він став інженером-шляховиком — ця професія була дуже модна в ті роки.

Закінчивши гімназію, він вступив до Кронштадтського інженерного училища, але тут смуга нових вражень вдерлася в його молоду психологію. З усією силою його захопили революційні настрої, які хвилювали багатьох із шкільної молоді. Але не обмежуючись читанням нелегальної літератури, він вирішив пов'язати свою любов до морської справи з боротьбою за кращу долю людства. Його захоплювала ідея перетворити флот у— бойову нищівну силу проти самодержавства. На другому курсі він уже зв'язався з підпільними партіями і став одним з організаторів революційного гуртка в своєму училищі, а в майбутньому мріяв створити подібні гуртки на кожному судні з рішуче настроєних офіцерів і матросів. Які привабливі перспективи малювались йому при самій тільки думці захопити такі бойові сили, як сучасні броненосці, ці грізні плавучі фортеці! Революційний рух робітників і селян — ось мета, ради якої він був готовий пожертвувати собою, своїм молодим життям.

Вечорами, закінчивши свою роботу, я виходив на бак. Тут, біля тліючого ґнота, завжди можна було застати курців-матросів. Від них я дізнався про всі новини на ескадрі. Останнім часом сюди почав ходити і старший боцман, кондуктор Саєм, обличчя якого з густими вусами було фальшиве, як відображення у кривому дзеркалі. Недавно його відучили від мордобою. В той момент, коли він вночі спускався трапом вниз, біля нього впав шматок заліза, вагою фунтів у десять. Винуватого не знайшли, але боцман зрозумів, що так і без війни можна накласти головою, і почав заgravати з командою. Одного разу я застав його біля ґнота вночі. Небо густо було засіяне зорями. Синій присмерк ніжно оповив притихлий океан. Ескадра йшла під повними вогнями. Дві кільватерні колони, розтягнувшись, нагадували широку освітлену вулицю міста.

Боцман Саєм довго сидів мовчки на виступі передньої башти, а потім, зітхнувши, тихо промовив:

— В таку ніч тільки б молитись. Душа сама поривається до неба, йому на це хтось сказав:

— А вам, пане боцман, доводиться турбуватись і говорити слова, не зовсім угодні богові.

— Нічого не вдієш — військова служба. Тут усе повинно бути строго і точно, як на аптекарських терезах. Інакше діло не піде.

— Значить, і без биття не обійтись? Саєм, жвавішаючи, лагідно заговорив:

— Ви от, братці, ображаєтесь на це, а все даремно. Що станеться з людиною* коли я іноді разів кілька ляпну його по морді? Нічого. Фізія від цілого тільки міцніша стане. А хіба краще було б, якби я про кожного матроса, який завинив, почав доповідати начальству? Адже половина команди пішла б під суд. І мені ні з ким було б додержувати порядку на судні. А тут зігнав на кому серце, і знов живи душа в душу, як годиться справжнім морякам.

Боцман зняв кашкет, витер стрижену голову хусткою і говорив далі:

— Порівняно з колишньою суворістю тепер самі забавки. Пам'ятаю, як плавав я на учбовому парусному судні, коли на квартирмейстра готувався. Вісім місяців блукали ми в закордонних водах. От де була справжня служба! Старший офіцер у нас був людина сильна і сита — лиснів, як морж. Парка не парив, але характер мав крутий. Матросів бив мовчки, спокійно, наче дрова рубав. Всі перед ним тремтіли. Але зате бувало почне командувати під час парусного навчання — краса! Голос у нього був — труба ієрихонська. Якось шквал налетів. Погнали нас на щогли паруси кріпити. І от один учень зірвався з бом-брам-реї, але встиг ухопитись за нижній край паруса. Повиснув, нещасний, у повітрі і давай мотатися в усі боки. Смерть прийшла людині. Старший офіцер побачив його і загорлав: "Тарасенко, держись, падлюко, а то засічу!" А той згори протяжно пропищав, наче дитина: "Есть, ваше високоблагородіє, держусь". Оце матрос! В таку страшну хвилину — і то дисципліни не забув. Встигли все-таки врятувати його. Коли він опинився на палубі, на ньому лиця не було — наче гіпсова фізіономія, а на ній двоє скляних очей. Пальці всі були в крові. Глянули ми на них і ахнули: нігті під м'ясо пішли. Відчуваєте, яка була служба, га?

— Дуже навіть відчуваємо,— відповіли матроси іронічно.

— От і прекрасно,— похвалив боцман,— люблю розумних хлопців.

— Приблизно такий самий випадок описаний у Станюковича. Хіба не читали, пане боцман? — спитав я.

— Ніякого вашого Станюковича я не читав, а кажу Тільки, що сам знаю,— невдоволено пробурчав боцман.— Слухайте далі. До пари старшому офіцерові був у нас і командир, тільки в іншому дусі. Свого матроса скривдити нікому не дасть і про харчі турбувався. Не командир, а брильянт чистої води. Тільки надто горячий був. Огонь! Все, бувало, по містку походжав та плечима смикав. Від нервовості більше. Коли розсердиться, наче глузд втрачає. Одного разу квартирмейстер чимось проштрафився перед ним. Командир кинувся на нього з вереском, охопив руками шию і вчепився зубами в вухо. Весь свій білий кітель вимазав кров'ю. Одкусив геть ухо і виплюнув на палубу. От до чого здурів. Командир пішов до себе в каюту, а квартирмейстер — до лікаря. Коли квартирмейстер вилікувався як слід, покликав його командир до себе. "Ти,— каже,— вибач, що я трохи погарячився. В Кронштадті може до нас адмірал з'явиться. Якщо питає, чому у тебе тільки одне вухо, гадаю, зумієш відповісти. Скажеш — в іноземному порту під п'яну руку така okazія трапилась. А тобі за це от нагорода". І сунув квартирмейстерові англійський золотий — фунт стерлінгів. Я знав одного командира, який ніколи не віддавав під суд і навіть у карцер не садовив. У нього не було штрафних матросів. Він по-своєму карав винних. Дочекається, бувало, шторму і накаже міцніше принайтовити винуватця-матроса до бушприта. Кипить море. А знаєте, що в таких випадках робиться з судном? То воно кормою підскочить вгору, то бушпритом вріжеться у воду глибиною сажнів на два. Прив'язаного матроса б'ють важкі хвилі. Він задихається, захлинається, йому здається, що його вже душить смерть. Ось так години зо дві проманіжать його, а потім знімуть на палубу. А він ні живий і ні мертвий. Викачають з нього воду — і марш на роботу. І таким стає зразковим матросом,

що приємно дивитися на нього. От як служили. Але зате й порядок був. Саєм, підвівшись, окинув поглядом ескадру і вигукнув:

— Прямо ціле місто пливе. Непоборна сила, Він побажав доброї ночі й пішов.

Кочегар Бакланов, лежачи на палубі животом догори, ліниво процідив:

— Підлещується до нашого брата, продажна тварюка.

— У тхора більше совісті, ніж у нього,— промовив хтось.

Але скоро забули про боцмана, зацікавились чудесами океану. Кораблі проходили місця, густо населені світляними медузами. Протягом цілої години ми спостерігали зелені вогні у воді. Здавалося, з таємничого дна випливали електричні шари і сяяли рівним світлом серед нічного безгоміння.

ТРИВОГА, А БАКЛАНОВ ЗАБАВЛЯЄТЬСЯ

На світанку 23 березня перед нами з лівого боку показалися три великі острови. Через чотири години показалися береги і праворуч. За двадцять днів плавання ми вперше побачили землю. Ескадра входила в Малаккську протоку. Надвечір міноносці віддали буксири і пішли за допомогою своїх машин.

За час переходу через Індійський океан ми п'ять разів вантажили вугілля.

На "Орле" серед команди поширилась новина, яка виходила з радіорубки. Довелося звернутись по відомості до телеграфістів. Виявилось, напередодні вночі допоміжний крейсер "Терек" повідомив бездротовим телеграфом:

"Збунтувалась команда. Вимагає замінити старшого офіцера. Вважаю, що команда не права. Командир". На це з "Суворова" була відповідь:

"Фельдфебелів розжалувати в матроси 2-ї статті. Призначити інших фельдфебелів. Справу розглядатиме слідство. Адмірал Рождественський".

Мене дуже зацікавило питання: що сталося на "Тереке"? Але про це я дізнаюся тільки на одній з наступних стоянок, коли побачусь з командою цього крейсера.

Ескадра, ввійшовши в Малаккську протоку, перестроїлась в новий похідний порядок: перший броненосний загін праворуч і другий — ліворуч; між ними розмістились транспорти з міноносцями; попереду — розвідувальний загін; позаду, в кильватер броненосців — загін крейсерів; в замку — крейсер "Олег".

Очевидно, такий стрій ескадри адмірал Рождественський вважав найбільш безпечним.

Почали зустрічатись іноземні комерційні судна.

Пильність на ескадрі посилилась. Коли наставала темрява, на кораблях не засвічували вогнів, крім відмітних і гакабортних. На броненосці "Орел" сигнальні стояли не тільки на містках, але й на марсах та салінгах. Офіцери і гарматна обслуга вартували біля своїх гармат. Погреби були відкриті, при них були люди, готові подавати снаряди. Всі ілюмінатори задраїли бойовими кришками. Всередині судна, розпеченого за день тропічним сонцем, стояла задушлива жара.

У нас в кочегарці лопнула парова труба, що йшла від п'ятнадцятого котла до магістралі. Обійшлося без жертв, але броненосець вийшов з ладу. Кілька крейсерів залишились охороняти нас. Поки закрили клапан у котлі і підняли пари в інших,

минуло півтори години. За цей час командир, перебуваючи на містку, геть змучився і охрип від крику. Через кожну хвилину він запитував по телефону в машину:

— Коли ж ви закінчите там?

І починав лаятись, нервуючи цим людей, які працювали.

"Орел" нарешті пішов, розвинувши хід і догнавши ескадру, зайняв своє місце в строю.

Ми йшли вздовж берега величезного острова Суматра, завойованого голландцями. Праворуч від нас неясно, наче випари, синіли його загадкові береги. Я дивився на них з жадібністю допитливої дитини і думав: забратися б туди, в цей новий світ, поблукати в незайманих лісах, подивитись на таємничі озера і ріки, пірнути в життя чотирьох мільйонів небачених мною малайців. Чи залишились де-небудь на нашій планеті вільні землі? Все загарбано капіталістичними країнами.

Поверхня протоки, рівна, як лита, сяjala голубими* переливами з ізумрудними відтінками. Над кораблями літали фрегати. Іноді ці оригінальні птахи знижувались майже до щогл, кружляючи в сонячному промінні, коричнево-чорні, з пурпуровим відблиском на грудях, з гострими півсаженими крилами, з довгим роздвоєним хвостом. Вони плавали в повітрі то повільно, немовби пристосовуючись до ходу судна, то раптом відлітали вперед з швидкістю стрижа. Особливо цікаво було спостерігати їх в ті моменти, коли, рятуючись від ворогів, випурхувала з води летюча риба. Наче снаряди від навісного вогню, фрегати падали вниз, з надзвичайною спритністю кидались на свою поживу, а потім знов шугали вгору, і майже у кожного з них в довгому крючкуватому дзьобі трепетала жертва, виблискуючи перламутром луски.

Ми не переставали діставати тривожні звістки від розвідувальних крейсерів. їм усе ввижались ворожі кораблі. Коли цьому настане кінець? Кожного разу у нас даремно били бойову тривогу.

Малаккська протока поступово звужувалась.

Однієї ночі налетів шквал з тропічною зливою і грозою. От коли був зручний момент для мінної атаки. Тепер і для мене стало ясно, що вжиті заходи охорони ескадри нікуди не годились. Головне ядро її складали чотири найновіші однотипні броненосці. Здавалось, саме їх і треба було найбільше охороняти. А вони, як і броненосці другого розряду, зовсім не були забезпечені з флангів ні швидкохідними крейсерами, ні міноносцями. Розум підказував мені, що втрата мізерного судна не зупинить руху ескадри вперед, але якщо буде потоплений першокласний броненосець, то це зразу розладнає всі наші плани. А Рождественський вчинив якраз навпаки, перетворивши кращі лінійні кораблі в охорону. І кого охороняли? Транспорти і міноносці. На щастя, ми нікого не зустріли, крім трьох пароплавів. їх освітлювали прожекторами, передаючи по черзі один одному, поки вони не зникли у нас в тилу.

Ранок був похмурий. На честь свята благовіщення відправили обідню. Команда була звільнена від робіт.

Крейсер "Алмаз" ішов під прапором контр-адмірала Енквіста. Раптом там з'явився сигнал, що сам адмірал, командир і офіцери, які перебували на містку, а також і

сигнальники, ясно бачили десять суден. В них не можна було не впізнати міноносців, що ховались за зустрічний англійський пароплав. Потім вони швидко зникли в напрямі на норд-ост.

На "Орле" всі захвилювались, сподіваючись, що зараз почнеться бій, але там нічого не було видно, крім згаданого пароплава.

Мене в даному разі дивувало одне: коли справді були помічені міноносці, то чому не вжили енергійних заходів проти них? Треба було б моментально вислати за ними погоню із швидкохідних крейсерів і міноносців. Скоріше за все знову трапилась помилка. Очевидно, в очах людей, охоплених страхом, одне комерційне судно перетворювалося на десять і здавалося цілою мінною флотилією.

Залишилось ходу тільки на одну добу — і Малаккська протока закінчилась. Остання ніч була найбільш напружена. Ескадра пройшла повз місто Малакка. Видно було вогні, розкидані по набережній. Ледве помітний береговий бриз доносив до нас пряні аромати тропіків.. В уяві поставало інше життя — екзотично-казкове, без гармат і торпед. Хотілось кинутися за лівий борт і пливти прямо на привабливо-блискотливі вогні.

Об одинадцятій годині дня всі вузькі місця протоки залишились позаду нас. Ескадра перестроїлася в попередній похідний порядок. Транспортам було наказано йти в ар'єргарді.

Після обіду ліворуч показалось місто Сінгапур, що розташоване в крайній південній частині Малаккського півострова. В бінокль можна було розглядіти біля десятка пароплавів і два військові кораблі, що стояли в бухті; а також кілька великих цистерн на березі. За ними змішались в одну купу білі квадрати будинків, прорізані плутаними лініями зелені. Virізнявся тільки один собор в готичному стилі. В місті з населенням у півтораєста тисяч панували англійці. Праворуч від нашого курсу розкинулись пустельні острови з обмілинами апельсинового кольору, в оточенні дзеркальних вод. Здавалось, не протокою, а могутньою рікою випливали ми в голубий простір Південно-Китайського моря, в безконечно гаряче марево.

З Сінгапура назустріч нам вийшов невеликий пароплав під прапором російського консула. На пароплаві підняли сигнал: "Маю на борту консула, він просить особистого побачення з адміралом". Але ескадра не зупинилась. До пароплава був посланий міноносець "Бедовый". Як потім дізнались, консул, надвірний радник Рудановський, передав на нього якісь пакети. Потім міноносець пройшов вздовж колони першого загону, передаючи в рупор новини на судна. Ми почули тільки дві фрази:

"Японський флот північніше Борнео. Куропаткіна усунено, призначено Ліневича".

Консульський пароплав догнав флагманський корабель і йшов деякий час біля його борту.

Увечері з "Суворова" передали семафором на броненосець "Ослябя" особисто адміралові Фелькерзаму такі відомості:

"П'ятого березня головні сили японського флоту з двадцяти двох бойових кораблів, під начальством адмірала Того, приходили на рейд Сінгапура. Тепер ці сили

перебувають біля Лабуана, коло острова Борнео. Крейсери і міноносці ховаються біля острова Натуна. Вчора вони могли довідатись про наш рух. Небогате вийшов із Джібуті".

Тепер ніхто не сумнівався, що японський флот перебуває від нас за двісті миль. Про це сповістив сам консул. А він, живучи в Сінгапурі, очевидно, точно довідався, що на рейд приходили двадцять два бойові кораблі. Значить, японці заздалегідь хочуть напасти, на нас, не чекаючи, поки ми прийдемо в їхні води 8.

У нас спішно почали готуватись до бою. Нещадно ламали дерево і спускали його в трюми. Забивали вугіллям каюти для захисту опріснювачів, поставлених в батарейній палубі. Сітями і тросами прикривали все, що становило цінність.

Не спали всю ніч.

Зранку наступного дня ескадра зупинялась лише на кілька годин, щоб міноносці могли навантажитися вугіллям. І пішли далі Південно-Китайським морем. Попереду розсипався цепом розвідувальний загін крейсерів: "Светлана", "Кубань", "Терек", "Урал", "Днепр" і "Рион".

Чотири доби ми йшли до берегів Аннама, чотири доби були охоплені великою тривогою, чекаючи нападу ворожого флоту. Але він все не показувався, незважаючи на часті донесення наших розвідників, що вони нібито бачать його. Такий безлад дуже знервував особовий склад.

31 березня крізь вранішній туман побачили береги з високими горами. Ескадра зупинилась перед бухтою Камранг, що лежить на двісті миль північніше від Сайгона. Були вислані вперед міноносці, щоб протралити вхід у бухту і місця якірної стоянки. Потім пішли катери і шестірки, маючи призначення розставити віхи по диспозиції і зробити промір.

Від Мадагаскару до Камрангу ми пройшли відстань в чотири тисячі п'ятсот шістдесят морських миль, не заходячи ні в один порт. Така путь забрала двадцять дев'ять виснажливих діб. За цей час багато було пережито хвилювань і тривог — ескадра зупинялась сто двадцять раз. З цього числа тридцять дев'ять зупинок були викликані тим, що рвалися буксирні перліні, а в інших вісімдесят одному випадку затримувались через пошкодження котлів, механізмів і рулів. Поки в бухті робили тралення і промір, ескадра почала вантажити вугілля з транспортів.

Цього ж дня на броненосці "Орел" після обіду стався маленький випадок, який розвеселив багатьох матросів.

Мічман Воробейчик приліг у себе в каюті на койку. Маючи вільного часу яких-небудь п'ятнадцять-двадцять хвилин, він не роздягнувся, не роззувся і навіть не зняв з носа окулярів. Очевидно, йому просто хотілось почитати книгу, лежачи на спині і звівши ноги на підлогу. Але зрадницький сон охопив мічмана своїми м'якими і оповиваючими обіймами, охопив так, що з його акуратненького носа з тонкокрилими ніздрями понеслись свистячі звуки.

В цей час повз каюту Воробейчика проходив кочегар Бакланов. Побачивши, що мічман спить, він зупинився, оглянувся — в офіцерському коридорі нікого не було. І

йому ментально спало на думку вступити один жарт, незважаючи на те, що йому доведеться відповідати за це, якщо попадеться. Звичайно, забруднений вугільним пилом, він міг розраховувати на те, що його трудно пізнати, а затримати його, коли він кине́ться в кочегарку, у мічмана не вистачить ні сили, ні рішучості. Бакланов дістав з кишені цигарковий папір, одірвав два клаптики і заклеїв ними обидва скельця мічманських окулярів. Воробейчик і далі свистів тонкокрилими ніздрями. Тут же він був схоплений за ногу і над ним пролунав переляканий крик:

— Пожежа!

Кочегар Бакланов утік в приміщення команди, а мічман схопився, як очманілий. Що могло уявитися йому, стривоженому страшним словом, та ще після міцного сну? Він нічого не бачив перед очима, крім сірої пелени, схожої на дим. Воробейчик, шарахаючись по своїй каюті і не находячи виходу, заверещав:

— Вістовий! Вістовий!

В ту ж хвилину на дверях виріс вістовий:

— Чого зволите, ваше благородіє?

Але Воробейчик уже держав у руках окуляри з заклеєними скельцями. Блідий, він весь тремтів і безтямно витріщав очі. Потім, захиляючись від люті, закричав:

— Хто зараз тут був?

— Не можу знати, ваше благородіє.

— Догнати цього негідника! Я його в тюрмі згною, повішу! Якого ж чорта ти стоїш? Бігом, марш!

Вістовий теж нічого не розумів і все стояв, поки не дістав кілька ляпасів.

Після цього він скаржився іншим вістовим:

— Пан мій зовсім з'їхав з глузду. Змушує когось ловити і лізе до мене битись. А окуляри свої для чогось цигарковим папером заклеїв.

Воробейчик в цей день ходив з таким виглядом, наче у нього розболівся зуб, і намагався не дивитись на команду, почувавши в кожній парі очей насмішку над собою.

БУХТА КАМРАНГ

Розглядаючи бухту Камранг, я думав про вічну боротьбу суходолу з водною етихією. Мені здавалось, що аннамські береги з гірськими хребтами і височенними вершинами суцільним зігнутим фронтом наступали на море. Але море стійко боролось за простір і намагалось прорвати цей фронт. Воно, вгризаючись у кам'яний берег, прорвалось подвійною протокою в материк, а потім поступово почало розсовувати гори і скелі. Минули тисячоліття, і в суходолі утворився просторий басейн з кількома невеликими затоками. Далі, в глибині материка; був такий самий басейн, який з'єднувався з першим вузьким горлом, - через яке, проте, могли пройти найбільші океанські кораблі. Моряки, які побували на Далекому Сході, запевняли, що Камранг з двома своїми бухтами нагадує Порт-Артур.

Всередині бухти було дико й пустинно. З глибини суходолу спускалась до води похила рівнина і закінчувалась низинами, порослими чагарником. Подекуди по схилах простяглись червоні смуги, як незагоєні рани на тілі велетня. Ліси, незважаючи на

сонячну спеку, не відзначались тропічною пишністю,— їхня зелень ховалася в ущелинах серед сірих і безплідних скель. І не можна було не дивуватись, що змусило нещасних аніамітів оселитися в семи-восьми хатинах біля самої води, під покровом кокосових пальм, біля підніжжя гірського громадища. На протилежному боці рейду притулилась невеличка французька колонія з поштою і телеграфом.

В першій бухті розмістились по диспозиції бойові кораблі, а в другій — сховались транспорти і допоміжні крейсери.

Гранітний острівець, одшліфований до блиску хвилями, поділив вихід у море на дві йротоки: меншу з них, щоб не прорвались до нас ворожі міноносці, загородили боном з колод і залізних ботів, а другу постійно охороняли міноносці і мінні катери. Кілька крейсерів по черзі несли дозорну службу. Для цього кожен з них виходив у море і крейси-рував миль за десять від Камрангу. Словом, було вжито найсуворіших заходів для охорони ескадри.

Але от що сталося вночі проти 1 квітня. Транспорти ще вдень напередодні ввійшли в бухту Камранг, а бойові судна залишилися в морі до ранку. Вісім броненосців і дванадцять крейсерів з кількома міноносцями, з розпорядження командуючого, повинні були провести ніч на морському просторі. Відійшовши від Камрангу миль на п'ятнадцять, вони поділились на загони і застопорили машини. Море бралось брижами, відбиваючи блискотливе сяйво молодого місяця. Ескадра тримала вогні, що відповідали застопореним машинам. Хоч і слабо дув вітер, але разом з течією він поступово розсував кораблі в різні боки, порушуючи всяку подобу строю. Деякі судна час від часу давали невеликий хід, щоб відшукати своє місце, і лізли одне на одне, загрожуючи зіткненням. Молодий місяць, спускаючись, застряв на кілька хвилин у снастях "Суворова", а потім, звільнившись від пут, сховався за горизонтом. Тьма погустішала, море почорніло. Під кінець ночі в загоні броненосців, замість восьми суден, стало дев'ять. На містку у нас старший штурман Саткевич перший звернув на це увагу. Лейтенант Пре забурчав:

— Що за нісенітниця! Звідки взялося зайве судно?

— Так якось прибудилося,— сказав інженер Васильєв. "Суворов" прожектором освітив невідоме судно, зразу ж на нього

спрямували промені й інші броненосці. І тільки тепер побачили, що це був пароплав без прапора, невідомої національності. Він почав було тікати,..але за ним кинулись наші гончаки — міноносці. Вони пізнали в ньому звичайний німецький вантажний пароплав, але оскільки він був порожній, з миром відпустили його. Лейтенант Гірс обурювався:

— Ми чекаємо мінної атаки, а у нас серед броненосців спокійно вештається чуже судно. Більш безтурботної ескадри, мені здається, не знайти в усьому світі. Ну й хаос панує в нас!

З ним згодились інші офіцери. Інженер Васильєв додав жару:

— Будь це хоч найгірший японський крейсерок з мінними апаратами, він міг би потопити який завгодно наш броненосець.

— Звичайно, він вибрав би флагманський корабель.

Стоянка наша в бухті Камранг, всупереч сподіванням багатьох, затяглася. Гадали, що тут ми тільки перевантажимо вугілля з чотирьох німецьких транспортів, які прибули з Дієго-Суарец, і підемо далі. Але морське міністерство, з яким Рождественський тримав зв'язок по телеграфу через Сайгон, мало якісь свої міркування. Очевидно, командує розпорядження чекати ескадру контр-адмірала Небогатова.

Як і в Носсі-Бе, крім суднових робіт, вантажили вугілля. Щодня з кораблів стріляли по щитах з гармат через допоміжні стволи. Разів два виходили в море для визначення девіації і маневрування.

На суднових радіостанціях одержувались незрозумілі знаки. Адмірал Рождественський вирішив, що десь поблизу ховаються японці. Гадаючи, що ескадру можуть атакувати ворожі підводні човни, він наказав посилити нагляд за водою в усі боки від судна; для цієї мети спеціально були призначені кращі сигнальніки.

Був великий піст. На броненосці "Орел" матроси сповідались і причащались. Багато хто зараз же розказував на баку, про що їх питав на сповіді отець Паїсій. Виявилося, що в числі інших питань були й такі: "Як ставишся до начальства?" "Чи не читаєш заборонених книжок?" "Чи не знаєш ти на судні політиків, які йдуть проти царя?"

Матроси обурювались на священика, кажучи:

— Ач, що йому, рудому ідолу, захотілось узнати!

— Для того й існує сповідь, щоб вивідати від нашого брата що-небудь. Богові, чи що, все це потрібне? Самі ж попи кажуть, що він всевідаючий і всезнаючий. Навіщо ж йому здалася наша сповідь?

Кочегар Бакланов хвалився:

— Мене піп ніколи не обдурить, але ж і я йому всієї правди не скажу.

Транспорти "Киев", "Китай", "Юпитер" і "Князь Горчаков" зовсім розвантажились. Допоміжні крейсери проводжали їх до Сайгона і знову вернулись у бухту. Ескадра звільнилась від зайвого тягаря. Прибув білий "Орел", привіз свіжу провізію, яку зразу ж розібрали по суднах. Потім став на якір у бухті зафрахтований в Сайгоні пароплав "Еридан". Величезний корпус його був весь у латках, з облупленою фарбою, наче вкрився болячками й коростою. На ньому були доставлені на ескадри бики, свині, кури, качки і різні продукти. Коли до нього пристали з усіх боків баркаси і почали розвантажувати його,— це була незвичайна картина. Кожен корабель хотів урвати собі провізії якнайбільше. Тягли на баркас все, що попадало під руки, незважаючи на облік товарів. Це було схоже на морське піратство. Офіцери спочатку заохочували свою команду, але потім їм довелось розкаюватись у цьому. Працюючи в трюмах, матроси добралися до спиртних напоїв і почали розбивати ящики з шампанським. Тут же одбивали шийки від пляшок і випивали.

— Оце так винце! І кисло, і солодко!

— Ех, хоч перед смертю покуштувати панського напою!

— Невже таке вино може вдарити в голову? Я вип'ю його ціле відро. Але не минуло

й чверті години, як почулися п'яні голоси. З кожною

хвилиною число п'яних збільшувалось. Деякі повзали рачки або валялись нерухомо, деякі почали бешкетувати. Особливо відзначились наші орловці. Один, немов збожеволівши, кинувся з кулаками на лікаря. Цього матроса схопили два офіцери й до крові побили йому обличчя. Начальство тепер турбувалось лише про одне — швидше розвезти п'яних по своїх суднах.

Орловці примудрилися вкрасти вісім ящиків з шампанським, навантаживши їх разом з провізією на баркас. Але коли ці ящики були доставлені на броненосець, то тільки один з них вдалося поцупити й сховати за подвійним бортом, а решта сім разом з іншим вантажем попали в кают-компанію. Матроси з'явилися туди і звернулись до одного мічмана з вимогою:

— Дозвольте, ваше благородіє, взяти наше добро.

— Яке? — здивовано спитав мічман.

— Шампанське. Не ваше воно, а ми його поцупили з пароплава. Мічман закричав на них:

— Геть звідси, негідники, поки я вам морду не побив!

— Он як! Вам, значить, можна пити, а нам ні! Хіба ми не разом на війну йдемо? А кулаками ви нам не погрожуєте. Наші кулаки дужчі за ваші.

Матроси пішли. В кают-компанії поставили вартового, але кілька чоловік з команди, з'явившись удруге, мало не побили його. Довелося ящики з шампанським швидше сховати у винний погріб.

Того матроса, який побився з лікарем, арештували і його, напевне, стратять.

Що було робити? В кубриках і трюмах, в кочегарках і машинах, в баштах і казематах, в мінних і інших відділах закипіла глибока ненависть проти кают-компанії і верхніх містків. Але вона, ця ненависть, виливалася в безглузді і дикі вихватки. І нам, свідомішим матросам, лишалось тільки журитися. Нас надто мало було на судні, щоб впливати на масу і стримувати гнів її для майбутнього, коли буде потреба висадити в повітря трюхсотлітню греблю самодержавства.

Того ж вечора офіцери зібралися в кают-компанії на секретну нараду. Жоден вістовий не міг пробратись туди — всі двері були замкнені. Але трюмний старшина Федоров, попереджений про цю нараду інженером Васильєвим, заздалегідь відкрив у кают-компанії під столом горловину. Жодному офіцерові не спало на думку заглянути під стіл, під білу скатерть, яка звисала з нього. А тим часом там, поверхом нижче, в кормовому мінному відділі сиділи кілька чоловік і слухали таємну розмову. Мова йшла про зміцнення дисципліни в команді. Думки офіцерів розійшлися. Одні стояли за те, щоб негайно взяти матросів в шори і для прикладу кількох чоловік розстріляти. Інші заперечували, доводячи, що час для цього пропущено і що падіння дисципліни викликане загальними умовами, які створились і в Росії, і в ескадрі. Старший офіцер Сидоров став на бік матросів і полаявся з лейтенантом Вредним, заявивши:

— Ви не можете жити з людьми по-людському. Ви тільки настроюєте і без того озлоблену команду проти офіцерів. Я вам офіційно заявляю: поки мене не звільнили

від обов'язків старшого офіцера, не втручатися в мої справи і займатися тільки своєю спеціальністю!

Офіцери говорили довго, але так і не дійшли до певного висновку.

Правду кажучи, ми й без допомоги інженера Васильєва знали про поведінку і характери офіцерів більше, ніж вони про нас. В такій великій масі людей, розкиданих по залізних лабіринтах корабля, вони навіть не могли запам'ятати обличчя матросів. Крім того, ми, будучи на становищі безправних нижніх чинів, свої почуття виявляли лише у виняткових випадках,* коли була несила терпіти. А вони за свої вчинки не несли ніякої відповідальності і тому нітрохи нас не соромились. Про кожного начальника нам була відома кожна дрібниця, навіть як він спить — на спині чи на животі, хропе чи дихає беззвучно. Такій нашій обізнаності сприяли головним чином вістові, виконуючи роль бездротового телефону між офіцерськими каютами та матроськими кубриками.

Тільки тепер, перебуваючи в бухті Камранг, я нарешті з'ясував, що сталося на допоміжному крейсері "Терек" 22 березня.

За день до названого числа в каюті старшого офіцера хтось облив чорною фарбою весь письмовий стіл. Без сумніву, тут була помста. Але хто посмів це зробити? Старший офіцер запідозрив машиніста Сафронова, на якого недавно він наклав дисциплінарну кару. Він покликав можливого винуватця до себе в каюту, замкнув за ним двері, вихопив з кишені револьвер і, багровіючи, крикнув:

— На коліна, падлюко!

Машиніст, трохи позадкувавши, виконав наказ.

Старший офіцер, підносячись над ним високою, напружено-зігнутою фігурою, широко розставив ноги. Солідні плечі його сяяли золотом лейтенантських погонів. Нижня щелепа, заросла чорною бородою, люто здригалася. Він навів дуло револьвера прямо в лоб Сафронову і владно наказав:

— Кайся, негіднику! Живим не випущу звідси.

— В чому, ваше високоблагородіє? — з тремтінням у голосі спитав машиніст.

— Ти облив фарбою мій письмовий стіл?

— Аж ніяк ні, ваше високоблагородіє.

— А хто ж?

— Не можу знати.

— Брешеш. Я по твоїх гидких очах бачу, що ти це зробив!

— Ніяк ні!

Старший офіцер, важко дихаючи, поставив ще кілька запитань, а потім наказав:

— Клянись! Повторюй за мною: "Коли я кажу неправду своєму начальникові, то хай перший японський снаряд розірве мене на дрібні шматки і не бачити мені більше ні батька, ні матері своєї, ні дружини і ні дітей своїх..."

Машиніст повторював слова страшної для нього клятви, а коли діло дійшло до дружини і дітей, заявив:

— Я нежонатий, ваше високоблагородіє.

Старший офіцер стусаном у груди звалив машиніста навznak.

— Геть з-перед моїх очей, тварюко тупоумна!

Машиніст схопився і, коли перед ним відчинилися двері, метнувся від каюти, як од будки з цепним собакою.

Другого дня вранці він заявив претензію своєму ротному командирові — просив його довести все до відома командира судна. Ротний командир доповів про це старшому офіцерові. Знову Сафонов був покликаний до старшого офіцера, але вже на верхню палубу.

— Ти хочеш, щоб я доповів про твою претензію командирові судна?

— Так точно, ваше високоблагородіє.

— А ти подумав, що з тобою може бути?

Машиніст тепер не боявся. Про те, що над ним було пророблено, знала вся команда. Він твердо відповів:

— Мені однаково, але прошу вас доповісти командирові про мою претензію.

— Гарзд,— процідив старший офіцер погрозово.

В цей день "Терек" з населенням в п'ятсот чоловік нагадував стривожений вулик. Команда чекала розпорядження командира. Але начальник судна мовчав і нікого не допитував. На містку було спокійно.

Увечері перед молитвою, коли скомандували зняти кашкети, з рядів команди почулися запитання:

— Чи довго буде старший офіцер нас митарити?

— Чому він револьвером погрожував машиністові?

— В якому законі це сказано? Потім пролунали більш рішучі слова:

— Вимагаємо усунути старшого офіцера!

— Йому не на судні бути, а на битому шляху розбійничати!

— Геть дракона!

— А то всі офіцери полетять за борт!

Шум не вгавав*. Перед фронтом з'явився сам командир.

Але команда і на його розпорядження не розходилась, вимагаючи, щоб негайно задовольнили її вимогу. Спробували викликати караул, але ніхто не з'явився на верхню палубу з гвинтівкою. Начальство розгубилося. Старший офіцер, вислухуючи найобразливіші погрози на свою адресу, спочатку розгубився і стояв мовчки на верхній палубі, а потім, раптом розридавшись, побіг у свою каюту і замкнувся на ключ. Тоді командир вирішив змінити тактику, звернувшись до команди з короткою промовою. Він просив не скандалити, і з свого боку пообіцяв, що розслідує цю справу. На закінчення сказав:

— Даю вам слово честі, що коли претензія матроса підтвердиться, то старшого офіцера негайно буде усунено.

Команда почала розходитись, не проспівавши на цей раз вечірніх молитов.

З деяким запізненням до "Терека" підлетіли два міноносці з відкритими мінними апаратами. На один з них передали пакет з донесенням про подію. Матроси почули, як

командир цього міноносця прокричав:

— Щастя ваше, що все гаразд кінчилось. Адмірал наказав, в разі потреби, підірвати мінами ваш крейсер з усім особовим складом.

В Камранзі слідство в справі "Терека" дійсно було проведено, але не командиром, а флагманським обер-аудитором Добровольським! Це було зроблено за розпорядженням адмірала Рожественського. В результаті старший офіцер залишився на місці, а кількох чоловік з команди, в тому числі й машиніста Сафронова, який надумав шукати правди на кораблі, було арештовано і віддано під суд⁹.

ЧОМУ БУВАЄ ВЕСЕЛО МАТРОСАМ

Ескадра все ще стояла в бухті Камранг. Удень тут було жарко, хоч майже завжди дув морський бриз. Надвечір наставала тиша, що тривала до наступного пізнього ранку. Ночами, незважаючи на зоряне небо, вогка пітьма лягала на заштиліле море, іноді вставали тумани.

Броненосець "Орел", як і інші судна, навантажувався вугіллям. Прийнято його було вже тисяча чотириста тонн. Чекаючи нападу японців, батарейну палубу залишили вільною, щоб не заважати діяти її гарматам. Вугілля зсипали, на ют і зрізи, заповнювали ним буфет і кают-компанію. Офіцери перейшли в запасний адміральський салон, перетягши з собою і піаніно.

Нашій стоянці в Камранзі несподівано настав кінець. Ще 2 квітня в бухті з'явився французький крейсер "Descartes" під прапором контр-адмірала Жонкієра. Командуючий ескадрою обмінювався з ним візитами. Потім крейсер ходив кудись і знову повертався. Очевидно, він робив для нас розвідку. А 8 квітня контр-адмірал Жонкієр заявив Рожественському, щоб ми протягом двадцяти чотирьох годин покинули територіальні води французької колонії. Після розгрому російської армії під Мукденом Франція ще менше стала рахуватися з нами і, скоряючись вимогам Японії, безцеремонно викидала нас навіть з найглухіших своїх володінь.

Другого дня всі бойові судна ескадри вийшли в море. В бухті залишились тільки транспорти і крейсер "Алмаз", щоб закінчити вантаження вугілля. На "Алмазе" тепер підняв брейд-вимпел завідуючий транспортами капітан 1-го рангу Радлов, а контр-адмірал Енквіст переніс свій прапор на крейсер "Олег".

Чотири дні ескадра тинялася на просторі, то стопорячи машини, то даючи тихий хід кораблям, щоб зберегти хоч приблизний стрій. Весь час тримались так, щоб бачити бухту Камранг. Це було найбезглуздіше наше блукання. Тим часом Рожественський намагався зв'язатися через Сайгон телеграфом з Петербургом. З'ясували майже напевне, що десь тут ми повинні зустрітися з ескадрою Небогатова. Крім того, довелось чекати розвантаження пароплавів "Ева", "Дагмара" і "№ 3", які приставили із Сайгона провізію, вугілля, припаси.

Спостерігаючи життя на кораблі, я все більше дивувався з безсилля командного складу втримати владу над своїми підлеглими. Бувало, досить тільки гукнути "Всі наверх." — і сотні людей кидались до трапів, збиваючи один одного з ніг. А тепер під час термінових авральних робіт багато матросів з такою ж поспішністю летіли з

верхньої палуби вниз і ховались по трюмах. Навіть молоді матроси перестали боятися начальства.

Згадалось, як я, будши новобранцем, дивився на морських офіцерів. Моє знайомство з ними почалося в Кронштадті, де мене зарахували до одного із флотських екіпажів. До цього я зустрів у Петербурзі якихось кавалеристів, що прогарцювали по вулиці на ситих і струнких конях. Ці офіцери здивували мене оригінальністю своєї одежі, і тільки. Нічого тут особливого не було. На конях і сам я в своєму селі Матвеевському їздив верхи в нічне, правда, без сідла і не так, може, красиво. Зовсім інше враження справили на мене морські офіцери. В уяві своїй я зв'язував їх з кораблями, на яких вони плавають по синіх морях, переживають бурі, бувають у чужих країнах у кругосвітніх мандрівках і бачать всілякі чудеса земної кулі. Мені здавалось, що треба мати колосальні знання, щоб по компасу і зорях,— як пояснювали старі матроси,— визначити, в якій частині океану перебуває судно. Все це було для мене незвичайне, незвичайна була і сама форма, яку носили морські офіцери. Особливо мене вражало, коли я бачив їх у чорних парадних мундирах, з еполетами, з орденами, в трикутних капелюхах. Цей блиск приголомшував мене, підкреслюючи мою нікчемність. Я, що виліз із сільської глушини і бруду, дивився на офіцерів, як на людей особливої породи, з красивими благородними обличчями, надзвичайно талановитих. І хіба я міг в той час запідозрити кого-небудь з них у нечесних вчинках?

Батько мій, колишній миколаївський солдат, виховуючи мене, часто повчав:

— Коли тобі, Альошко, доведеться потрапити на військову службу, то служи по-справжньому. Будуть бити — терпи. За одного битого — десять небитих дають. І пам'ятай — за богом молитва, а за царем служба, ніколи не пропадуть.

Я повірив його словам і, з'явившись у флот, ретельно, з усією пристрасстю свого темпераменту взявся за службу. Період новобранства тривав біля чотирьох місяців і вривався в мою пам'ять як огидний сон. Капрали, інструктори, фельдфебель вживали найрішучіших заходів до того, щоб вибити з нас сільський дух. О шостій годині ранку горніст на дворі грав побудку. Ми очманіло схоплювались, заправляли свої койки, нашвидку пили чай з чорним хлібом і цілим взводом у сорок чоловік ставали в своїй камері на гімнастику. Інструктор командував, а ми викидали руки вперед, вгору, в боки, вниз. Проти гімнастики нічого не можна було б заперечити, якби нею не зловживали. А нас, наприклад, змушували проробляти біг на місці з викиданням колін то вперед, то назад до того часу, поки не тільки вся білизна ставала мокра від поту, але й розбиті підошви чобіт промокали наскрізь. Ще важче було виконувати "жаб'ячу мандрівку". Полягала вона в тому, що всі сорок чоловік присідали навпочіпки, в потилицю один одному, і, виставивши руки вперед, скакали вздовж стін камери, по кілька разів обходячи ряди койок. Тут все залежало від настрою інструктора. Коли він був не в дусі, то це безглузде стрибання затягалось, і тоді очі застигались зеленим туманом. Деякі новобранці не витримували такого катування і падали.

— Обважніли, окаянні, з полов'яним черевом! — горлав інструктор і підбадьорював їх стусаном.

Потім нас виганяли на двір. Там навчались марширування, всяких заходжень, поворотів, рушничних прийомів, бігали по двору. Інструктор говорив нам:

— Коли я скомандую "струнко", це значить — не дихай, замри. Забудь, як батькаматір звуть, і тільки слухай, що далі скажу я.

Взагалі він ставився до нас так, ніби ми були його запеклими ворогами.

По обіді був короткий відпочинок, але іноді в цей час змушували нас пиляти і рубати дрова. Потім знову виганяли на двір для маршировки. Увечері, повечерявши, ми, змучені і отупілі, розсідались по койках у камері, і починалась словесність. Із неї мало ми черпали знань. Головний наголос робився на дисципліну, на чиношанування, на вірність царю. Завчали імена царствующого дому і прізвища начальства, починаючи від командуючого флотом і кінчаючи ротним командиром. Тут же інструктор розказував нам, як розрізняти чини. Все робилося з матір-щиною і мордобоем.

Годині о сьомій всі заняття кінчались. Поки не скомандують "на справку", ми могли писати листи, читати книги і розважатись. Дехто, користуючись вільною хвилиною, біг на двір до пральні, до цегляного приміщення, і прав там свої сорочки та підштаники. Розвішувати їх на горищі було ризиковано — вкрадуть. Тому-то кожен новобранець стелив мокру білизну під простиню, щоб за ніч просушити її температурою свого тіла.

Тяжкий робочий день закінчувався справкою і вечірніми молитвами. Прикручувались газові ріжки, за винятком одного. В камері було напівтемно. Кого-небудь з нас призначали вартовим, а решта тридцять дев'ять чоловік лягали спати — кожен на свою койку, на солом'яний матрац під сіру казенну ковдру. Повітря густішало від смороду людських випарів.

Так було день у день.

Я виконував усі службові обов'язки якнайсумлінніше. Мене не можна було зарахувати до дурних хлопців. До служби я перечитав чимало книг, а це дуже допомогло мені при вивченні словесності. Маючи несь гану пам'ять, я за один місяць вивчив матроський устав напам'ять. Новобранців до прийняття присяги не можна було відпускати в місто поодиночі, але інструктор, зважаючи на мій незвичайний успіх в словесності, зробив для мене виняток.

— Пильнуй же,— наказував він мені.— Знай, кому треба козирнути, кому — стати у фронт.

— Єсть, пане навчителю.

— Коли підведеш мене, я з тебе яечню зроблю. Все це мені здавалося нормальним.

Гуляючи по місту, я віддавав честь зустрічним офіцерам за всіма правилами. Правда, проробляв я це не без хвилювання, але до мене ніхто не чіплявся. Захотілось подивитись на офіцерські флігелі, і я, звернувши на Катерининську вулицю, пішов вздовж скверу. Як потім дізнався я, тут ніколи не гуляли матроси, боячись зустрічі з начальством. Не минуло й п'яти хвилин, як назустріч мені показалася людина з сивими бакенбардами. Який у нього був чин? Я ще жодного разу не бачив живого адмірала, але вже знав, які у нього мають бути погони: золоті, з зигзагами, з чорними орлами. Ці погони можна було бачити в екіпажі за склом. В голові у мене крутилася думка: коли

по одному орлу на кожному плечі — значить контр-адмірал, по два — віце-адмірал, по три — повний адмірал. А ця людина з сивими бакенбардами зовсім не мала погонів, але зате комір і поли її чорної шинелі були в золотих позументах і на них в один ряд розмістились десятки чорних орлів. Невже я попався над-адміралові? Чому мені інструктор нічого не пояснив про таку форму? Мені нікуди було звернути і сховатися. Я зійшов з тротуару і за три кроки до зустрічі з страшною людиною став у фронт. Старик з позументами і орлами теж раптом зупинився і, здивовано дивлячись на мене, заворушив сивими бакенбардами. „Ну, пропав я“, — промайнуло у мене в голові.

— Довго ти, дурню, так будеш стояти?

Від його голосу, що проскрипів у морозному повітрі, як іржаві петлі хвіртки, і від його витрішкуватих і тьманих очей, що нагадували пузирі на мутній калюжі, мені стало недобре. Моя рука, піднята до кашкета, тремтіла.

— Іди, дурню, далі, не стій стовпом.

Він захихикав дрібним смішком, а я пішов далі, докладаючи всіх зусиль на те, щоб швидше від нього відійти. Через хвилину я оглянувся — він стояв на тому ж місці і сміявся мені вслід. У мене пропала всяка охота гуляти, і я поспішав швидше попасти в екіпаж. Чому ця людина з орлами назвала мене дурнем? Хіба я став перед нею у фронт не так, як треба? Я був до того заморочений над-адміралом, що не встиг козирнути зустрічному лейтенантові. Він підкликав мене до себе й спитав:

— Чому честь не віддаєш?

— Винен, ваше благородіє, задумався.

Лейтенант вилаявся матірно, постукав кулаком мене по лобі і сказав майже ласкаво:

— Не треба задумуватись на військовій службі.

Я залишився вдячний йому, що він не записав мого прізвища.

В екіпажі від старих матросів я дізнався, перед ким мені довелося стати у фронт. Це був не над-адмірал, а флотський швейцар з колишніх матросів! Мені було соромно за свій промах.

Через кілька місяців я прийняв присягу і став матросом 2-ї статті. З переходом на плавання життя покращало. Моє перше уявлення про морських офіцерів поступово змінювалось. Виявилося, що ці благородні люди так само лаються матірно, як і мужики в нашому селі, і навіть б'ються. Потім я дізнався, що багато з них напиваються і зчиняють скандали, грають в азартні ігри і відвідують будинки розпусти. Минав час. Мене підвищили в матроси 1-ї статті, а потім, коли кінчив школу баталерів, зробили унтер-офіцером. Я ще більше освоївся з умовами і побутом — імператорського флоту. Сільська наївність зникла, батькові повчання перестали для мене звучати правдиво.

Від початку моєї військової служби минуло понад п'ять років. Час цей, не минув для мене марно: багато днів і безсонних ночей провів я в напруженій розумовій роботі. І тепер, плаваючи на броненосці "Орел", я не переставав насичати свій мозок новими знаннями і враженнями...

Вранці 13 квітня всі наші транспорти і крейсер "Алмаз" вийшли з бухти Камранг і

приєднались до ескадри. За сигналом з "Суворова" кораблі стали на свої місця в похідному строю. Ескадра рушила на північ. Аннамські береги весь час були у нас на очах. Через кілька годин ескадра зупинилась проти широкого нового пристанища, оточеного ще вищими горами, ніж Камранг. Це була бухта Ван-Фонг. Першими ввійшли в неї "Алмаз" і транспорти, за ними пішли міноносці, потім крейсери і, нарешті, броненосці. Надвечір всі кораблі стояли на якорі. Ескадра розташувалася в п'ять паралельних ліній: ближче до виходу в море — броненосці, за ними, в глибині бухти, — крейсерський і розвідувальний загони, транспорти і міноносці.

Через день-два я з жалем розлучився з своїм другом, інженером Васильєвим. Під час вантаження вугілля він так порізав собі сухожилля на лівій нозі, що не міг ходити, його перевезли на госпітальний "Орел", де йому мали зробити операцію.

Серед похмуро-темних обрисів бойових кораблів цей пароплав вирізнявся своїм веселим білим забарвленням. На ньому було вісімнадцять сестер-жалібниць, багато з яких належало до вищої аристократії. Їм прислужували дві огрядні монашки. Як оазис, загублений серед смутної пустелі, притягає стомлених спекою мандрівників, обіцяючи їм відрадний відпочинок, так і білий "Орел" приковував до себе увагу людей усієї ескадри. Більше десяти тисяч чоловіків, молодих і літніх, які нічого не чекали в майбутньому, крім морської могили, дивились на нього з прихованим бажанням відірватися від гнітючої дійсності і потрапити туди, на цей пароплав. Там можна було безпечно відпочити, побачити жінок, почути їхні голоси. Немає меж людським мріям; Хіба не може трапитись, що якась із сестер-жалібниць, спалахнувши коханням, кинесться в обійми моряка? І здорові заздрили тим хворим, яких відправляли на плавучий госпіталь.

У винятковому становищі був лише сам Рожественський. Йому не треба було просити у когось дозволу на задоволення своїх бажань. Бойові кораблі він відвідував менше, ніж білий "Орел", на якому серед сестер була його племінниця по дружині — Ольга Владиславівна. Але не нею цікавився адмірал. Ольга Владиславівна як родичка, лише прикривала його гріхи. У неї була подруга, дрчка генерала, старша над усіма сестрами, — Наталія Михайлівна. Ось до неї, до цієї голубоокої тридцятилітньої темпераментної блондинки і поривався адмірал. Зустрічаючись, він підставляв своїй племінниці чоло для поцілунку, а у Наталії Михайлівни скромно цілував руку. Часом він залишався обідати в кают-компанії білого "Орла". Тоді всі пили шампанське за його здоров'я, за його майбутню перемогу над японцями, а він упадав коло Наталії Михайлівни та інших сестер. У ці моменти Рожественський здавався таким добродушним, що не можна було уявити, щоб він коли-небудь міг розлютитися, як роздратований бик.

Іноді ці дві нерозлучні подружки бували на флагманському кораблі. Адмірал приймав їх у своїй каюті. На столі з'являлися фрукти і лікер, доставлені спритними руками вістового Петра Пучкова. У племінниці були свої інтереси. Посидівши трохи з дядьком, вона йшла до штабних чинів. А Наталія Михайлівна і її високий покровитель залишались в каюті удвох. Вістовий Пучков добре знав, що в таких випадках треба йому

робити: він стояв за дверима і нікого не пускав до пана з рапортом 10.

Після візитів сестер-жалібниць настроїв в адмірала кращав. Він навіть забалакував з вістовим:

— Петро, коли покінчимо з японцями, я тебе нагороджу.

— Уклінно дякую вам, ваше превосходительство,— відповідав Пучков, але думав лише про те, щоб скоріше позбутися остогидлої служби і такого благодійника, який скалічив йому душу.

Але про взаємини між адміралом та вістовим я розповім в іншому місці, а поки що повернусь до свого броненосця — до чорного "Орла".

Мені випадково потрапила до рук стара газета "Новое время" за грудень місяць. В цьому номері (10333) було надруковано довгий лист віце-адмірала Бірільова. Я вийшов на бак і тут, біля ґнота, сівши на палубу, почав читати адміральський лист вголос матросам, що сиділи навколо мене. Бірільов, дорікаючи деяким газетним авторам за їхнє викриття 2-ї ескадри, іронізував:

"Під впливом ваших статей люди носи повісили, а щоб повісити ніс, треба опустити голову, а з опущеною головою, крім кінчиків своїх чобіт, нічого не побачиш..."

Далі він почав заспокоювати громадську думку:

"Для чого потрібна 3-я ескадра? Для того потрібна 3-я ескадра, щоб допомогти 2-й ескадрі або зайняти її місце.

Що таке 2-а ескадра? Друга ескадра є величезна добре сформована і укомплектована сила, яка дорівнює силою японському флоту і — має всі шанси на повний успіх у відкритому бою. Розумний, твердий, бравий і наполегливий начальник цієї ескадри не прикриється ніякими інструкціями, а знайде і знищить ворога. Він не буде підшукувати коефіцієнти сил, а візьме наш російський коефіцієнт, що сила — не в силі, сила — в рішучості, сила — в любові до батьківщини..." Матроси, слухаючи моє читання, вставляли свої зауваження:

— Адміралом називається, а верзе всякі дурниці.

— Бреше так, що себе не тямить.

Потім зразу всі замовкли. Я оглянувся і побачив лейтенанта Вредного. Він стояв біля правого борту, проти дванадцятидюймової башти, і дивився в морську далечінь, ніби чимось зацікавився. Я продовжував голосно читати:

"Не думайте, що японці такі сильні,— це — самообман, гіпноз слабких душ, і, в усякому разі, про силу ворога треба думати до війни, а під час війни — битися. Звичайно, японський флот потерпів багато, і як кращий доказ того є замовлення Японією ста восьми дублікатів броньованих плит в Англії. На одному "Мікаса" пробито і потріскалось чотири чотирнадцятидюймові плити. Що ж ви думаєте, навіщо японці замовляють дублікати цих, плит, чи не для того, щоб мати запас непотрібного матеріалу? А скільки втрачено особового складу на ескадрі адмірала Того, скільки зіпсованих і нашвидку полагоджених механізмів! На 2-й ескадрі все ціле, цілий і дух, з якого маленьке удільне князівство стало неосязною Росією..."

Лейтенант Вредний підійшов ближче до нас і, усміхаючись, заговорив:

— Який це дурень написав таку нісенітницю?

Очевидно, йому хотілось поліберальничати. Останнім часом, як і боцман Саєм, він почав заgravати з матросами — адже незабаром має бути битва. Але він не розумів, що його справжнє ставлення до нас давно було всім відоме.

Я встав і, зміркувавши, що він не знає, хто автор цього листа, удав на обличчі переляк.

— Невже, ваше благородіє, вам здається, що так міг написати тільки дурень?

Під рудими вусами лейтенанта ще більше заграла посмішка, ніби він був нам близький товариш.

— А що ж ти думаєш — в газетах мало співробітничає дурнів? Правда, ми сильні, але не можна ж так ставитись і до флоту ворога. Що за міркування такі? "На "Мікасі" потріскались чотири броньові плити". "В Англії японцями замовлено сто вісім дублікатів броньових плит". І звідси робиться висновок, що японський флот дуже потерпів. Нам, значить, дуже легко розбити його. Подумаєш — сто вісім плит! Адже такої мізерної кількості не вистачить для броні одного тільки корабля. А потім, можливо, ці плити потрібні японцям для судна, що будується? Ми нічого не знаємо.

Я сказав:

— В статті, ваше благородіє, говориться, що Третя ескадра може не тільки допомогти Другій ескадрі, але й зайняти її місце.

Лейтенант навіть лягнув себе по стегнах.

— Два старі кораблі і три броненосці берегової оборони можуть зайняти місце Другої ескадри! Та всі ці п'ять суден навряд чи варті одного нашого "Орла". Видно, що цей газетний писака не тямить в військово-морській справі ні вуха, ні рила...

Лейтенант Вредний ненароком висловив правду про людину, яка посідала такий високий пост. І кому висловив? Тим, кого він зневажав і з ким раніше розмовляв, як з печерними жителями. В грудях у мене все тремтіло від клекочучого сміху. Треба було взяти в руки самого себе, щоб не зареготатись голосно і весело. Стримано усміхались матроси. Неймовірним зусиллям волі я намагався бути серйозним і, дивлячись в очі начальника, сказав:

— Спасибі вам, ваше благородіє, що роз'яснили нам. А ми тут без вас були захоплені автором. Вважали його за філософа...

Один матрос перебив мене:

— Ви частіше так розмовляйте з нами, ваше благородіє.

— Добре, братці, добре,— задоволено закивав головою лейтенант. Але зараз же його приголомшив гальванер Голубев:

— Ми думали, що його превосходительство віце-адмірал Бірільов і справді розумна людина.

— А при чому тут Бірільов? — спитав лейтенант, зробившись раптом суворим.

— Та це ж він написав таку дурницю.

Лейтенант зблід. З-під козирка коркового шолому він кілька секунд дивився то на мене, то на інших матросів, не знаючи, як йому вийти із скандального становища. В

напруженій тиші хтось кашлянув, хтось гучно висякався. Лейтенант вихопив з моїх рук газету, швидко зазирнув у неї і кинув на палубу. Ідучи до корми, він промовив одне тільки слово:

— Хами!

Ми нітрохи не образились за це — так нам було весело.

ДУМИ НА ВЕЛИКДЕНЬ

В бухті Ван-Фонг ескадра навантажилась вугіллям, провізією та іншими припасами. Останні чотири дні пройшли в важкій роботі. І лише надвечір в страсну суботу, 16 квітня, закінчили всі справи. З горластих труб, наче від жертovníків, підіймалися клуби темно-бурого диму, зливаючись в легку хмару, рожеву від вечірньої заграви. Дрібні судна, знявшись з якоря, ішли в дозор.

В цей день на "Орле" сталась маленька подія, яка викликала .однак серед матросів багато розмов. Річ у тому, що в нас на верхній палубі був влаштований з дощок хлів. Туди загнали рогату худобу, куплену в аннамів. Бики були менші від мадагаскарських, але досить жирні. Щось суворо-моторошне було в їхньому погляді, коли вони, повертаючи голови, косилися спідлоба на людей, ніби знали, що будуть з'їдені. Коли одного з них виводили з хліва на другу частину палуби і різали, інші, почувши кров, починали бунтувати. Кожен з них, круто вигинаючи шию, мотав головою, бив копитом об палубу і, здригаючись, заходився тривожним ревом. Здавалось, що вони вщент рознесуть загорожу і, біснюючись, помчать по палубі броненосця. Але це тривало недовго. Скоро

вони стомлювались і, затихаючи, звертали погляди в бік носової частини судна. Там, на баку, зарізаний бик, піднятий стрілою в повітря, висів на вірьовках животом догори, з розчепіреними ногами. Різники, працюючи гострими ножами, здирали з нього шкуру. Потім, коли він весь був обідраний, розрізали йому живіт і виймали з нього тельбухи, ще теплі, в клубах пари. А живі бики розгублено, з моторошною безнадійністю дивились на страшне видовище і повільно жували покладене їм сіно. Чи розуміли вони, що їх теж жде така сама доля? Серед них була одна тільки корова, та й та худа, з різко випнутими ребрами. Очевидно, вона хворіла на якусь хворобу. В усякому разі, потрапивши на броненосець, вона майже зовсім не їла сіна. Хоч як старався матрос-скотар виходити її, підгодовуючи залишками хліба — нічого не помагало. З кожним днем їй ставало все гірше. Смертною тугою наливались її великі темні очі з поволокою, трошки дурнуваті, але разом з тим надзвичайно лагідні. А в суботу вона не могла вже встати і по обіді, лежачи боком на палубі, почала задихатись. Матрос-скотар побіг доповісти про це старшому офіцерові Сидорову.

— Зараз же зарізати корову. Піде завтра на обід команді. Старший офіцер, даючи таке розпорядження, мабуть, не подумав про

його наслідки. Але наказ було дано — треба його виконати. Хвору корову перевезли тачкою на інше місце палуби. В цей час вона була вже в агонії. Коли їй перерізали горло, то кров, яка почала вже згортатись, не била, як звичайно, фонтаном, а ледве-ледве сочилась. Команда все це бачила.

Звідси, перекидаючись з однієї палуби на другу, пішла розмова:

— Нас на Великдень хочуть нагодувати дохлятиною.

Бачила команда й те, що в офіцерському камбузі кухар із своїм помічником вибивався з сил, готуючи для кают-компанії і смажених курчат, і паску, і пироги, і багато інших вишуканих страв.

— Про себе тільки пам'ятають, а нас забули,— похмуро бурчали матроси.

. Швидко наближалась ніч. Гори з рідкими деревцями, опалені гарячим сонцем, ніби зсунулись щільніше і, обступивши бухту півколом, стояли наче на сторожі. На березі, де притулились убогі хатини тубільців, замиготіли вогні, золотими стовпами відбиваючись в сонній воді.

Барабан пробив "збір". Всі матроси, вільні від вахти, вийшли на верхню палубу. Там проспівали щодня повторювані молитви, і ми, ждучи заутрені, розійшлись, не розбираючи на цей раз койок.

На шканцях зустрівся зі мною мій добрий приятель, мінер Вася Дрозд. Плеснувши мене по плечу, він тихо повідомив:

— Обід у нас готовий і коньячок є. Приходь у гості.

— Куди ж це?

— На марс грот-щогли. Ближче до неба.

— Гаразд.

— А поки що ходімо вниз.

Ми спустилися в жилу палубу. Тут більше ніж будь-де було помітне наближення свята. Кілька чоловік з команди зосереджено працювали над тим, щоб усьому надати великоднього вигляду. Одні, влаштовуючи

7 о. Новиков'Прибой

193

похідну церкву, встановлювали олтар, прибивали ікони і розставляли свічники; інші всюди розвішували прапори, зелень і електричні люстри.

Годині об одинадцятій всі приготування закінчились. Весь екіпаж, за винятком вахтових, був тут. Команда одяглась у білі чисті форменки. Попереду стояли офіцери, напахчені, у нових білих кітелях з золотими і срібними погонами на плечах. Перед олтарем, трохи піднявши свою вогненно-руду бороду і дивлячись на царські врата, застиг у молитовній позі священик отець Паїсій. Спалахнули електричні люстри, загорілись перед іконами свічки, розливши по всій палубі сліпуче сяйво. Все набрало урочистого вигляду. Тільки обличчя матросів були похмурі. Далися ознаки виснаження та втома.

Чекали досить довго. Нарешті старший офіцер Сидоров, покрутивши спочатку свої сиві вуса, підійшов до священика і начальницьким тоном сказав:

— Можна починати.

В жилій палубі ставало жарко. Повітря, насичене ладаном і випарами людських тіл, ставало задущливым. Матроси виходили з церкви на зрізи або на верхню палубу, щоб освіжитись прохолодою.

Почався хресний хід. "Воскресеніє твоє, Христе-спасе",— заспівав священик в супроводі хору півчих. Несучи в руці хрест з трисвічником, прикрашеним живими квітами, весь сяючи золотом і голубою вишивкою своєї ризи, він повільною ходою попрямував у кормову частину судна. За ним рушили офіцери і довгими рядами потяглися матроси. Пробираючись по вузькому офіцерському коридору спочатку лівого борту, а потім правого, процесія обійшла навколо машинного кожуха і знову повернулася назад. Не доходячи до олтаря, вона зупинилась перед завісою, зробленою з великих червоних прапорів.

"Христос воскрес із мертвих!" — пролунало нарешті з уст священика.

Підхопивши цей вигук, дружно гримнув хор півчих, а за ним півголо-сом почали підтягати й інші матроси. Баси, перекочуючись, могутньо потрясали повітря, а чийсь високий і пристрасний тенор, виділяючись із загального гудіння, трепетно злітав над головами людей, ніби прагнув, стомлений цим царством заліза і смерті, вирватись на безмежний простір моря. Команда заворушилась. Сотні рук замелькали в повітрі

На хвилину і я, невірний, як і інші, піддався загальному гіпнозові, красивій омані. Чимсь далеким і рідним війнуло на мене. Колись я зустрічав це свято у своєму селі в колі близьких і дорогих серцю людей, і спогади про це розцвіли в моїй душі. Але з того часу минуло багато років; багато нових вражень, що бентежили мозок, відклалося в моїй свідомості. Я звик задавати питання самому собі. Що за безглуздя чинять над нами? Ми зустрічаємо свято, прозване святом всепрощення і любові, готуючись до бою. Під нами, в глибині броненосця, в бомбових погребах лежить п'ятсот тонн пороху і смертоносних снарядів, призначених для знищення людей, яких ми ніколи не бачили в лице.

— Треба провітритись,— запропонував я своєму приятелеві Василю.

— Ходімо,— зразу ж погодився він.

Ми проштовхались крізь натовп і вийшли на правий зріз.

Ніч була тиха, тепла, насичена ароматом прибережних вод. Під безхмарним небом, що розливалось тремтячі струмені зірок, про щось мріяв мільйоннолітній океан. На горах де-не-де було видно вогнища. Щоб не видати ворогові місця стоянки нашої ескадри, всі вогні на ній були замасковані. Неясно чорніли в темряві контури кораблів. Тільки зрідка, коли поблизу помічали човен тубільця або що-небудь підозріле, падав на воду яскравий промінь прожектора, але через хвилину-другу він раптово зникав, і тоді знову залягала пільма.

На правому зрізі стояли матроси.

Один машиніст мріяв уголос:

— Аби тільки кінчити службу, а там найду собі діло.

— Яке? — спитали його.

— До Москви поїду. Там на заводі маю місце.

— Еге ж, як маєш спеціальність, то нема чого на селі гибіти. Хтось розповідав про своє перебування на острові Мадера.

Але скоро замовкали. Очевидно, нікому не хотілось говорити. Така хороша, така

запахна була тропічна ніч! І тільки тоді, коли зайшла мова про зарізану корову, одразу всі загомоніли:

— Значить, сьогодні нас будуть дохлятиною частувати.

— Виходить, так.

— А якщо корова була заразна?

— Напевно що так,— заразна. Інакше чого б їй здихати? Голоси ставали чимраз роздратованіші:

— Від такого м'яса і ми всі подохнемо.

— Подихай! Плакати, чи що, буде за нами начальство?

— Треба артільника взяти в роботу.

— Артільник тут ні при чому.

— А я інше запропонував би: взяти все з офіцерського камбуза і поїсти. А в кают-компанію корову віддати. Їжте, мовляв, панове офіцери, на добре здоров'я.

З корми показався старший боцман, кондуктор Саєм, старий, ретельний, запопадливий службист. Очевидно, він чув останню частину розмови. Закричав:

— Ах, нехристі безтямні! Там служба йде, а вони, тварюки, тут зубоскалять! Марш в церкву, так вашу!..

Він круто вилаявся, осипавши поганими словами все святе.

Рядові матроси зникли, а унтери лишились на зрізі, не звертаючи уваги на лайку боцмана. Залишився і я з своїм приятелем.

В глибині броненосця лунав спів: "І сущим во гробех живот даровав". В тихому морі, теплої ночі, під розкритим, урочисто блискотливим небом — це звучало особливо красиво. Здавалося, що голоси хору, вирвавшись на простір, радісно линуць в далечінь, щоб усюди возвістити хвалу життю. Не буде більше смерті, цієї страшної і невблаганної руйнівниці всього живого. Вона сама зневажена розп'ятим на хресті. Не буде більше смерті? А що ж буде? І мій розум, як тиран, повалив мене фактами. Всі гармати у нас були заряджені. Біля кожної з них чергували комендори. Досить тільки з'явитись противникові, як зараз же замість свічок і лампад спалахнуть прожектори, замість "Христос воск-ресе" — загримлять гармати, замість крашанок полетять на япоипів снаряди, начинені вибуховими речовинами. І що більше ми знищимо людей, що більше ми втопимо їх, тим більша буде наша радість. Як це все зв'язати з величавими словами молитви, що проголошують торжество життя? А ними обманювали людство протягом майже двох тисяч років...

Приятель шепнув мені на вухо: — В кільватер за мною держи. І ми полізли з ним на грот-щоглу.

ОБІД ЗА БОРТ!

Марс розмістився високо над палубою і являв собою круглу, прикріплену до щогли площадку, краї якої були обнесені залізним бортом. Там давно вже, принісши з собою ящик з припасами, чекав на нас земляк мінера, кочегар Бакланов.

Як тільки ми показалися на марсі, кочегар заговорив:

— Що ж ви довго пропадали? Терпів, терпів я і мало сам не приступив до діла.

— Богу молились, друже,— весело відповів Вася Дрозд.

— Кожен воїн і без молитви прямо в рай потрапляє. Це давно всім відомо. Значить, даремно старались.

Відкрили ящик, дістали з нього півпляшки коньяку і пляшку виноградного вина, а потім харчі: хліб, м'ясні консерви, варені яйця, свіжі банани і ананаси. Випивали прямо з пляшки і апетитно закушували. Коньяк був з дешевих сортів, але ми захоплювались його міцністю: дряпає горло, як кішка кігтями.

— Це я дістав з німецького транспорта,— повідомив мінер. Вася Дрозд, захмелівши, почав мріяти:

— Залишусь живий — у Петербург поїду. Хочеться мені на електротехнічні курси поступити. А потім далі піду, вище почну підніматись.

— Там тільки й ждуть тебе,— зауважив Бакланов, з хрускотом, наче огірок, розжовуючи ананас.

Вася Дрозд загарячився:

— Ти, Бакланов, пень трухлявий! Прокис від своїх лінощів! А у мене інша натура. Коли офіційно не можна буде поступити на курси, я за сторона при училищі наймусь. Мені студенти допоможуть учитися. Я чув, народ вони хороший, для нашого ж брата страйки влаштовують. Ночей не буду спати, а свого доб'юсь. Правда, Альошо?

— Правда,— підтвердив я, захоплюючись його ентузіазмом.

— Доб'юсь свого!—майже вигукнув Вася.— їй-богу!..

— Підіймай вище ногу, а то спіткнешся,— спокійно вставив Бакланов.

— Тьху, ведмідь косолапий! Кожного разу він от так. Тільки захочеш злетіти, він тебе за крило — і вниз.

Бакланов, покінчивши з рештками закусок, прихилився до щогли і ліниво процідив:

— Ех, якби не дірка в роті, жив би та й жив і ні за чим би не тужив, Зайшла мова про майбутню битву. Мінер почав нас втішати:

— Я думаю, не такі вже ми безсилі, як багато хто каже. Я навіть передчуваю, що ми розіб'ємо японців.

— Це на правнуках Ноевого ковчега? — спитав кочегар.

— У нас є і нові кораблі.

— Зажди, Дрозд, я тобі приклад маленький наведу. В Кронштадті у нас залишився старезний утюг. Броненосцем називається він. "Не руш мене" — назву йому дано. Знаєш такий?

— Знаю. А далі що?

— По-моєму, всю ескадру нашу можна б назвати так, тільки з маленьким додатком: "Не руш мене, а то розвалюсь".

— От і говори з ним, з замурзаним дияволом!

Барабан заgrimів відбій: служба в церкві скінчилась. Матроси підіймалися на верхню палубу. Ми поспішили спуститися вниз. Деякі, христосуючись, цілувалися. Через кілька хвилин корабель освітився електричними люстрами. Команда і офіцери вишикувалися на верхній палубі у фронт. З'явився командир, капітан 1-го рангу Юнг,

виблискуючи золотими еполетами. На ного поздоровлення з святом серед матросів пролунали поодинокі голоси:

— Уклінно дякуємо, ваше високоблагородіє! Решта зловісно мовчала.

Командир нерішуче зупинився, немовби маючи намір поговорити з командою. Але це тривало тільки одну мить. Одразу ж досадливо смикнув плечима і, круто повернувшись, разом з офіцерами пішов у кают-компанію. Очевидно, він так і не догадався про причини змін у настрої команди.

Матроси живим потоком ринули до запасної адміральської каюти, звідки артільники видавали кожному по одній пшеничній булці і по два яйця. Це було для нас розговінням і тією порцією, яка відрізняла велике свято від буднів. Але дехто запасся харчами і випивкою від аннамі-тів або з комерційних пароплавів. Не забувши домашніх звичок, вони запрошували один одного в гості — в башту, за подвійний борт, у мінний відділ.

Світанок, як завжди в тропіках, наступав швидко, наче піднімалася завіса, що відділяла день від ночі. Зорі, що тремтіли в темно-синій глибині неба, як золоті краплі роси, втрачали свою яскравість, згасали, і все прозорішою ставала височінь, освітлена широкою ранковою загравою. Над бухтою, над нерухомою гладінню води, в порожевілому повітрі срібною в'яззю закружляли чайки, розсікаючи вранішню тишу пташиним гомоном. На фоні неба чітко вимальовувались безплідні гори; їхні контури з зеленими ущелинами зайнялися багряним відблиском, а на вершинах, що високо піднялися над простором океану, уже затрепетали перші промені сонця.

По широкій бухті навколо кораблів, залишаючи на дзеркальній воді трепетний слід, плавали на своїх вузьких човниках аннаміти. Вся їхня одежа складалася з шматка строкатої матерії, що прикривала тіло, з білої чалми на голові. Пристаючи до борту наших суден, вони пропонували качок, курей, а також різні фрукти, гортанно вигукуючи при цьому якісь слова. Вилицюваті коричневі обличчя їхні усміхались запобігливою усмішкою жебраків.

На броненосці "Орел" один матрос хотів купити качку. Йому не дозволили це зробити. Ображений, бувши трохи напідпитку, він почав голосно викрикувати:

— Що ж це, братці, з нами таке роблять? За свої власні гроші я не можу нічого купити? Хіба ми не люди?

— Ми для начальства гірш від худоби,— підтакували інші з команди.

Матрос підвищив голос:

— Самі вони, офіцери, всього собі наготували, шампанське дудлять. А нас свята ради хочуть дохлятиною пошанувати. Чуєте? Дохлятиною!

Він кричав довго, доти, доки його не почув вахтовий начальник. Той покликав його на місток:

— Ти чого це так бешкетуєш?

— Я правду кажу, ваше благородіє! — відповів матрос, зухвало дивлячись в очі офіцерові.

— Мовчать! Я арештую тебе!

Матрос крикнув, явно глузуючи з офіцера:

— Христос воскрес, ваше благородіє! Через п'ять хвилин він уже сидів у карцері.

Власне кажучи, в глибині душі ми більше зловтішались, ніж горювали, що так усе сталося. Колишні образи, які ми терпіли від начальства, не були такі яскраві, і до них важко було прискіпатись. Інша річ тепер. На перший день великодніх свят для нас на обід приготували дохлятину. Це була така жахлива несправедливість, яка вражала своєю очевидністю. Не можна було не обурюватись. І в розмовах матросів на різні лади згадувалась небіжчиця-корова, команда чимраз більше розпалювалась. А тут ще арешт матроса підсипав жару. По всіх палубах знявся гамір. Хотіли розбити офіцерський винний погріб, але начальство, почувши про це, приставило туди вартових.

З містка надійшло розпорядження:

— Команді пити вино і обідати!

Я виніс на верхню палубу яндову з ромом, а мій юнга — другу. Матроси, додержуючи черги, підходили до ядови, називали свій номер і перекидали в рот чарку з міцною пахучою вологою. Але від обіду всі відмовились. Стройові унтер-офіцери пробували взяти обід, однак рядові зараз же вирвали у них з рук баки, і суп виплеснули за борт. Хтось з команди гукнув:

— Ставай всі у фронт! Старшого офіцера покличемо!

Звичайно, з дивовижною поспішністю люди шикувалися в ряди. Звістка про рішення команди блискавкою облетіла всі частини корабля. І звідусіль покvapно бігли матроси, підіймалися на верхню палубу, приєднувались до фронту, наче заздалегідь змовились діяти спільно. Залунали сотні голосів:

— Давай старшого офіцера!

— Старшого офіцера сюди!

До мене прибіг машиніст Цунаєв, прозваний за свою фізичну силу "чавунною людиною". На його довгастому великому обличчі від хвилювання роздувались ніздрі. Він похапцем зашепотів, приглушуючи уривки фраз здавленим свистом:

— Бомба у нас... Давно готова... З півпуда... Нікулін та Громов питають: чи можна її кинути зараз у кают-компанію?

До цього моменту я не знав, що машинні квартирмейстери Нікулін та Громов запасилися бомбою. На якусь мить розгубився. Я не міг порадитись, як звичайно в таких випадках, із Васильєвим, що лікувався на госпітальному судні "Орел". Колишні наші розмови про революційні настрої команди кінчались висновком, що до повстання на ескадрі треба готуватися більш організовано. І воно повинно відбутися не раніше, ніж після приходу у Владивосток, щоб домовитися з сухопутними військами про єдиний фронт. Інакше нічого путящого не вийде. Ми міркували так. Важко підняти повстання на всій ескадрі. Але припустімо найкраще,— що воно вдалося. А далі що? Це питання бентежило нас найбільше. Вперед ми не могли рухатися, тому що нас розгромили б японці. Не можна було б і повернутися всією ескадрою назад, щоб використати бойові кораблі в цілях революції. Для цього в нас не було таких великих запасів вугілля. Якщо на протязі довгого переходу ціла держава ледве зуміла забезпечити нас паливом, то

самим нам це було зовсім не під силу. Значить, лишалось би нам лише одне: потопити всі кораблі, а самим висаджуватися на аннамські береги і розходитися поміж дикунів. А як поставились би до цього наші маньчжурські війська? Вони вважали б нас за зрадників, що не виправдали їхніх сподівань. І російський уряд використав би наше повстання в своїх цілях. 2-а ескадра була настільки сильною, що їй неважко було знищити противника і заволодіти Японським морем, але негідники-революціонери занапастили всю справу. І в такому приблизно дусі затрубили б усі газети. Коротше кажучи, революційні елементи на кораблях ескадри попали у безвихідь: вони знали напевне, що йдуть на загибель, і не могли підняти прапор повстання. Час революції наближався, але він ще не настав.

— Ну, то як? — квапив мене Цунаєв, скрючивши довгі мускулясті руки в такому напруженні, неначе він уже тримав у них важку бомбу.

Після деякого вагання я з прикрістю відповів:

— Не час! Дохла корова не привід до повстання. Скажи товаришам, щоб поберегли бомбу для більш важливого випадку. Може, вона незабаром придасться.

Цунаєв, незадоволено махнувши рукою, бігцем спустився по трапу вниз.

В цей час в кают-компанії веселились. Чулись п'яні голоси. Хтось співав романси під звуки піаніно. І раптом на голови людей впала звістка, несподівана й грізна, як землетрус: збунтувалася команда! В кают-компанії зразу стало тихо, як у порожньому храмі. Бліді офіцери, моментально протверезившись, запитливо переглядались. І в кожній парі очей скаламутилась смертельна туга, наче броненосець ту ж мить мав злетіти в повітря. Однак це тривало недовго. Всі раптом заметушились, забігали, вигукуючи якісь слова. Одні ховались по своїх каютах, замикаючи за собою двері, інші озброювались револьверами, самі не вірячи в те, що цим можна врятуватись від загибелі. Командир Юнг в цей час був у ходовій рубці.

Перед командою нарешті з'явився капітан 2-го рангу Сидоров. Він був у повній офіцерській формі — в новенькому, білому, як сніг, кітелі, в таких же білих штанах. Але ні золоті погони на його плечах, ні володимирський хрест на грудях уже не справляли на його підлеглих належного враження, а кортик, що теліпався на поясі, здавався перед цією масою розлюченого народу зайвим і непотрібним. З-під козирка флотського кашкета виглядало обличчя з конусоподібною борідкою, таке знервоване, що навіть великі закручені вуса втратили свій молодецький вигляд. Упавим голосом, наче після довгого голодування, він спитав:

— В чім річ, братці? Ревом відповіла команда:

— Геть дохлятину!

— За борт обід!

— Геть війну!

— Звільнити арештованого!

— Навіщо невинного чоловіка посадили в карцер?

— Падлом годуєте нас, скорпіони!

— Звільнити арештованого!

Старший офіцер винувато переступав з ноги на ногу, а потім, помахавши рукою на знак того, щоб замовкли, заговорив:

— Я не можу звільнити арештованого самовільно. Це справа командира. Я зараз доповім йому про вашу вимогу.

Він покvapно покрокував на місток. А вслід йому ще дужче лунали голоси:

— Командира давай сюди!

— Ми не заспокоїмось, поки не побачимо арештованого!

На палубі показувались сміливіші офіцери, але одразу ж, гнані страхом, зникали у кормових люках.

Командир з похідної рубки перейшов у бойову. Переговори з ним старшого офіцера затяглися. Становище створювалось надто відповідальне, і не так легко було його розв'язати. З одного боку, задовольнити вимоги команди — це значило підірвати на судні дисципліну і назавжди похитнути свій авторитет. З другого боку, не можна було вчинити інакше. Там, внизу на палубі, зібралося близько дев'ятисот чоловік матросів, що вийшли з послуху, як весняні води з берегів. Замість колишніх покірних хлопців була тепер дика орда, що зняла бунт на військовому кораблі, поблизу театру воєнних дій. До бойової рубки долинали пронизливі зойки, крики, свист, матірщина — і все це зливалось в той ураганний рев, від якого на голові дибом ставало волосся. Правда, люди поки що стояли у фронті, але цей фронт уже являв собою безладну ламану лінію і стихійно, як на хвилях, гойдався, погрозово підіймаючи кулаки. В своїй люті команда дійшла до того стану, коли різкий і сміливий заклик одного з матросів до розправи може кинути всіх інших в новий круговорот подій. І тоді на кораблі почнеться побоїще. Палуба заллється офіцерською кров'ю, і всі, або майже всі, хто носить на плечах золоті і срібні погони, полетять за борт. Чи можна сподіватись на допомогу інших суден? Адже там теж були бунти... І командир Юнг після довгого вагання здався.

Старший офіцер збіг з містка і, піднявши для чогось руки вгору, немов благаючи команду про пощаду, прудко, не по його літах, промчав мимо фронту, вигукуючи:

— Зараз, братці, зараз!

Він зник в одному з люків. Але ждати його довго не довелося. Через якихось п'ять хвилин він сам вивів на верхню палубу матроса, звільненого з карцера, і заговорив:

— От він, братці, от. Не треба більше шуміти. Заспокойтесь. Збуджений настрої команди швидко падав, припинились крики. Старший офіцер продовжував:

— Я зараз дам розпорядження, щоб приготували для вас новий обід. А ви оберіть комісію. Нехай вона намітить, яких биків для вас зарізати — двох кращих биків.

Фронт одразу розсипався. З веселим гомоном розходились по палубі матроси, ніби дістали нечувану нагороду. Перемога була на їхньому боці.

Все вище підіймалося сонце, розливаючи буйне світло. В гарячому сяйві ніжився океан. Над золотисто-синьою пустелею вод високо піднялись вершини гір і застигли в німому безгомінні. Здавалося, ці сірі й безплідні велетні для того тільки й обступили бухту, щоб охороняти її мирний спокій від розбійницьких наскоків бур.

З флагманського броненосця "Суворов" долітали звуки духового оркестру.

СПЕКТАКЛЬ ТРАГІКОМЕДІЇ

На другий день великодніх свят, за сигналом командуючого, всі судна почали готуватися до вантаження вугілля. Свято наше скінчилось. Про вчорашній день у матросів залишилася приємна згадка — добились звільнення товариша і поїли м'яса досхочу.

На передньому містку старший сигнальник Зефіров покvapно доповів вахтовому начальникові:

— Ваше благородіє, на "Суворове" спустили паровий катер. Вахтовий начальник розпорядився:

— Слідкуй пильно за ним.

Через деякий час сигнальник знову повідомив:

— Сам адмірал сідає на катер.

А коли побачили, що катер прямує до нас, все начальство на "Орле" заметушилося. Як тепер бути? У нас не були поставлені трапи. Інші офіцери, що приїздили з візитом, приставали на своїх шлюпках до корми, підіймалися шторм-трапом на балкон і далі проходили через кают-компанію. На довершення всього остання була перетворена на вугільну яму, а наш офіцерський склад давно вже переселився в запасну адміральську кают-компанію. Так цим шляхом могли до нас потрапити на броненосець молодші офіцерські чини. Вони з цим мирились. Але хіба можна буде таким же чином прийняти самого командуючого ескадрою, віце-адмірала Рожественського? І командир, і старший офіцер безпорадно розводили руками, хапалися в розпачі за голову: наближалась гроза.

Тільки матроси були спокійні.

— Мчить до нас "скажений адмірал".

— Перший раз за все плавання.

— Чого це він надумав провідати нас?

— Мабуть, хоче з святом привітати та похристосуватись.

— Може, настрій перед боєм підняти?

Офіцери і команда вистроїлись у фронт, очі всіх були спрямовані в бік катера.

Яке ж було обурення адмірала, коли, наблизившись до броненосця, він дізнався, що йому доведеться потрапити до нас на палубу не зовсім звичайним шляхом. Це було для нього образою. Він піднявся на весь свій велетенський зріст на кормі катера, що зупинився, і, потрясаючи кулаками, кричав:

— Що за гидота! Що за розпуста така! Це не корабель, а будинок розпусти! Негайно поставити трап!

Рожественський попрямував до броненосця "Ослябя", бажаючи, очевидно, відвідати хворого адмірала Фелькерзама.

Команда наша і не підозрювала, що про вчорашній бунт на "Орле" все стало відомо командуючому ескадрою. Винен у цьому був вахтовий начальник. Він написав командирові такий рапорт, що його ніяк не можна було зам'яти, не давши йому законного ходу.

На "Орле" зчинилася метушня. Закипіла робота по спусканню правого трапа. Для цього поставили матросів більше, ніж треба було. Крім старшого офіцера, тут же був командир судна, який весь час підганяв:

— Скоріш, скоріш!

Не встигли покінчити з одною справою, як з "Осляби" передали сигналом новий наказ Рожественського: "Поставити і лівий трап".

Цей останній лежав на лівому зрізі і, як на гріх, був засипаний вугіллям. Не було ніякої змоги швидко звільнити його з-під товстого шару вугілля. Начальство заметушилось, кидаючись від борту до борту.

Вдалося поставити тільки один правий трап. Знову з'явився Рожественський. Майже весь екіпаж вистроївся у фронт на верхній палубі. Мовчки піднявся на неї адмірал і, не привітавшись, як це звичайно буває, з командою, зупинився, ніби в тяжкій задумі. Величезна фігура його, на цілу голову підносячись над іншими, трохи сутулилась. Належність до почту його величності, чин віце-адмірала, звання генерал-ад'ютанта, становище командуючого ескадрою — все це разом відділяло його від нас, як божество. Його обличчя з круглою, коротко підстриженою бородою було гнівне й похмуре, як розверзнуте море в негоду. За своєю постійною звичкою адмірал рухав щелепами, наче щось розжовуючи, і повільно ковзав пронизливим поглядом по рядах матросів, наче розшукуючи серед них винуватих. Все на кораблі завмерло. Люди, здавалось, затаїли подих. Ця мовчазна сцена тривала з хвилину або дві. Нарешті тиша вибухла громовим ричанням:

— Зрадники! Мерзотники! Бунтувати надумали! Построїтись по відділеннях! Унтер-офіцери — окремо!

Почувся тупіт численних ніг. Скільки разів нам доводилось виконувати таку просту команду. А на цей раз ми плутались і шарахались з боку в бік, ніби ошаліла череда перед хижим звіром.

Ми ще раніше чули, що в адмірала нібито хворі нирки. Тому найменше роздратовання робило його шаленим. Можливо, з ним справді було так. В усякому разі, тепер він справляв на нас враження ненормальної людини. Він тупав правою ногою, розмахував руками, вигукував лайки, які не кожен матрос може вимовити, називав броненосець і команду найгидкішими іменами. Кам'яними брилами, з гуркотом, падали його слова:

— Я не потерплю зради! Ганебний корабель! Я розстріляю його всією ескадрою, потоплю його на місці!..

Ми вірили в його могутність. Наше життя було в його руках. Він викликав у нас панічний страх. Адмірал поставив вимогу:

— Дайте мені призвідників! Де вони, ці розбійники? Подати мені їх сюди!

Офіцери забігали по фронту. Вони самі не знали, хто призвідник, а заздалегідь такого списку не склали. Довелось хапати кого попало: або кого-небудь з штрафних, або такого матроса, чия фізіономія їм не подобалась.

Суднового теслю Лебедева, що випадково потрапив під руку, першого висмикнули з

строю. Адмірал накинувся на нього, як на мішень своєї несамовитої люті, розбив йому обличчя і, ніби злякавшись своєї невитриманості, коли побачив кров, наказав йому:

— Ставай, мерзотнику, на своє місце!

Лебедев став струнко і був задоволений, що замість суду і смертної кари, яка йому загрожувала, відбувся тільки втратаю чотирьох передніх зубів, вибитих адміральським кулаком.

Офіцери продовжували, не розбираючись, хапати матросів і виводити їх з рядів на середину палуби, як на лобне місце. Це був найкритичніший момент: думка, заморожуючи серце, забігала вперед — розстріляють чи повісять.

Почалась трагікомедія.

Адмірал замовк, наче вирішив заспокоїтись, перш ніж приступити до допиту винуватців. Тільки груди його бурхливо здіймались. Довгим допитливим поглядом він дивився то в одне, то в друге обличчя. Потім заскреготів зубами так голосно, ніби вони були у нього залізні. І раптом знову, прорвавшись, несамовито загорлав на винних матросів:

— Ось вони, зрадники землі руської! Жодного людського обличчя! У всіх арештантські морди! За скільки продали Росію? Я питаю: за скільки продали батьківщину японцям?

Вісім чоловік стояли виструнчившись, витріщаючи безтямні очі на грізного адмірала. У них тремтіли коліна, а обличчя їхні були такі бліді, наче притрушені борошняним пилом. Це були німі манекени.

Адмірал швидко повернувся перед усією командою і широким оперним жестом правої руки показав на арештованих:

— Погляньте, погляньте на цих зрадників! Вони продали японцям нашу батьківщину за золото!

Потім зігнувся, увібрав голову в плечі і, тикаючи пальцем в бік винуватців, заговорив голосом, зниженим майже до шепоту, до клекочучої вібрації:

— Бачу, бачу... Он як відстовбурчились кишені Японським золотом набили! Дивіться, всі дивіться на їхні кишені! Вони зараз лопнуть від золота! Ага! От куди попали ворожі гроші!

Адмірал то наближався до винуватців, то відходив від них, весь час кривлячись, пересипаючи слова матірщиною. Обличчя його ставало чавунно-чорним, очі витріщались, ніби був йому тісний накрохмалений комір сорочки. Він біснувався, як одержимий. І вся ця лайка, вся його поведінка, всі дурні слова були такі безглузді, ніби він грав перед публікою роль блазня, що лише на деякий час надів блискучий мундир. Нарешті вибрав одного з восьми чоловік, худого, з обличчям, подзьобаним віспою, і загорлав:

— От вона, пика, самим богом позначена! Говори, скільки з японців грошей взяв? Ну! Ага! Мовчиш!

Він схопив його за груди і так почав трясти, наче хотів витрясти з нього душу. Голова у нещасного матроса метлялась, як на пружині. Відкинутий геть, він полетів від

адмірала, ударився об перебірку камбуза і впав, а потім, сівши на палубі, раптом почав голосно гикати.

Унтер-офіцерів адмірал вилаяв останніми словами, кондукторів і офіцерів назвав "ганебними начальниками ганебної команди", командирові виніс догану за його слабкість.

— А ви, підлі душі, так і знайте, я не прощу вам цього! — наприкінці звернувся він уже до всіх матросів.— Хіба що в бою власною кров'ю зможете спокутувати свій злочин! В противному разі з вас полетить немита шерсть жмутами!.. .

Адмірал поїхав на "Суворов".

Вісім заарештованих матросів, як тяжких злочинців^ під посиленням конвоєм відправили на транспорт "Ярославль", плавучу тюрму.

Ми розійшлися мовчки з таким почуттям, ніби в кожного з нас видавили серце. Нам ні про що було говорити. Все було ясно. Ми розплатились ціною загибелі восьми своїх товаришів и.

ЗУСТРІЧАЄМО ТРЕТЮ ЕСКАДРУ

Звечора 25 квітня ескадра зв'язалася бездротовим телеграфом з кораблями контр-адмірала Небогатова. Наближались товариші, які покинули Лібаву через чотири місяці після нас. Звістка про це приємно всіх схвилювала.

Другого дня о 8 годині ранку ескадра загонами вийшла з бухти Ван-Фонг. Судна стали в той похідний стрій, яким був зроблений перехід через Індійський океан. Броненосні загоны витяглись двома паралельними колонами на чолі з флагманськими кораблями — "Суворов" і "Ослябя". Розвідники "Алмаз", "Светлана" і "Урал" висунулися наперед. Наші літуни "Изумруд" і "Жемчуг" розташувались по флангах на траверзі флагманських кораблів, а транспорти і міноносці — позаду броненосних загонів. В ар'єргарді були поставлені крейсери "Олег", "Аврора" і "Донской". Чотири допоміжні крейсери розійшлися по сторонах горизонту. Ескадра йшла курсом спочатку на зюйд-ост, потім повернула на вест.

На нашому броненосці збудження охопило весь особовий склад. Разом з іншими матросами і я кинувся на задній верхній місток. Всі очі впилися в ясну далечінь океану. Між "Суворовым" і "Николаем І" відбувались безперервні переговори по радіо. О другій годині дня почали вирисовуватись щогли суден, які йшли до нас. Трохи згодом показали труби, пофарбовані чорною фарбою, і містки. На чолі під прапором контр-адмірала Небогатова йшов "Император Николай І", за ним тяг-лися броненосці берегової оборони: "Генерал-адмирал Апраксин", "Адмирал Сенявин" і "Адмирал Ушаков", старий броненосний крейсер "Владимир Мономах"; транспорти: "Ливония", "Курония", "Герман Лерке", "Граф Строганов", похідна майстерня "Ксения", буксирний пароплав "Свирь". Мало підійти ще друге госпітальне судно "Кострома". Ескадри зустрілись, салютуючи одна одній гарматними пострілами. Дивно було бачити ці коренасті і куці тихходи з високими трубами, з довгими гарматами так далеко від їхніх рідних берегів. Але вони прийшли, покривши за три місяці величезну відстань. 2-а ескадра застопорила машини. На "Суворове" підняли сигнали: "Ласкаво просимо",

"Вітаю з блискуче виконаним походом", "Вітаю ескадру з приєднанням загону". Сигнали були повторені всіма суднами. "Николай І", ведучи за собою кільватерну колону, обігнувши наші крайні кораблі, пройшов вздовж всієї ескадри і став у третю лінію, паралельно до двох перших. Це був урочистий момент. З безхмарного неба щедро розливалось проміння тропічного сонця. Розпечене повітря тремтіло. Морська поверхня виблискувала, наче шовкова скатертина, усіяна коштовним камінням. На кожному судні команда вистроїлась на верхній палубі у фронт, радісно вигукуючи "ура". Флагманські кораблі гриміли оркестрами. А "Донской", вітаючи свого старого друга по плаванню "Мономах", послав команду по реях, як це було заведено в часи парусного флоту, до покоління якого належали ці обидва броненосні фрегати.

Незабаром з "Николая" було спущено катер, на якому Небогатое поїхав до командуючого з рапортом. На трапі "Суворова" зустрілись обидва адміralи і перед усією ескадрою поцілувались. Рождественський провів молодшого флагмана до свого кабінету, де провів з ним майже годину. Після цього Небогатое повернувся на свій корабель [2].

Свято скінчилось.

Чотири прибулі броненосці ввійшли до складу ескадри як третій броненосний загін, а крейсер "Владимир Мономах" приєднався до крейсерського загону.

Ми добре знали, що являють собою новоприбулі судна. Їхня реальна сила була мізерна. І однак всупереч логіці цифри, весь екіпаж броненосця "Орел" ще довго радів, ніби сталася подія, яка повернула нам надію. Так у тяжко хворого на порозі смерті буває порив до життя, коли раптом майбутнє починає вабити обіцянками.

Одне було добре — наше нестерпно нудне блукання біля берегів Ан-нама кінчалось. Залишалось тільки зробити перевантаження з прибулих транспортів, і через кілька днів ми рушимо далі на північний схід. Тепер над минулим поставлено хрест. Нас більше ніщо не може затримати. Росія віддала нам все, що могла. Слово лишилось за 2-ю ескадрою. Всі погляди були звернені на Рождественського, щоб на його обличчі під грізними бровами, в його зосередженому погляді прочитати плани найближчих дій.

Другого дня на світанку загін Небогатова з кількома транспортами ввійшов у бухту Куа-Бе, де почали вантажити вугілля і лагодити механізми. Інші загони ескадри залишилися в морі, недалеко від входу в бухту. Від командуючого дістали наказ № 229, в якому говорилося, що "з приєднанням загону сили ескадри не тільки зрівнялися з ворожими, але й набули деякої переваги в лінійних бойових суднах". І ще: "У японців більше швидкохідних суден, але ми не збираємося тікати від них".

Я не знаю, чи вірив сам Рождественський у свої слова, але на матросів вони не справили належного враження. Надто очевидним було все безглуздя такого запевнення. Тому-то матроси тільки глузували з цього наказу:

— От куди сягнув! Яка це перевага в лінійних суднах? Адже прибули самі старички та броненосці берегової оборони.

— От якби Чорноморську ескадру прислали до нас — інша була б справа.

— Найбільшу дурницю ляпнув про швидкохідність. Наче швидкохідні судна для того

тільки й існують, щоб тікати від ворога.

— Бойовий дух піднімає серед нас.

Деякі матроси одержали пошту і раділи вістям з батьківщини. Ділились враженнями з товаришами. Але не в усіх було все гаразд дома. От кочегар прихилився до правої носової башти. Тримаючи в корявих руках перед собою розпечатаний лист, він вп'явся очима в нерівні рядки. Все йшло добре, поки перелічувались поклони від родичів. Але раптом по брудному обличчю кочегара покотилися краплі сліз.

— Ти що? — спитав я у нього.

Не зразу він відповів мені, запинаючись:

— Синочок... Третій рік ішов... Петькою звали... Помер...

І, сунувши листа в кишеню робочих штанів, стомленою ходою побрів в низ корабля продовжувати свою вахту.

Тепер наша ескадра складалася з п'ятдесяти кораблів: тридцяти семи військових і тринадцяти комерційних. Тактичний розподіл їхній був такий:

Перший броненосний загін, куди входили чотири найкращі однотипні кораблі — "Суворов", під прапором командуючого ескадрою, "Александр ІІ", "Бородино" і "Орел".

Другий броненосний загін — "Ослябя", під прапором контр-адмірала Фелькерзама, "Сысой Великий", "Наварин" і "Адмирал Нахимов".

Третій броненосний загін — "Николай І", під прапором контр-адмірала Небогатова, "Апраксин", "Сенявин" і "Ушаков".

Перший крейсерський загін — "Олег", під прапором контр-адмірала Енквіста, "Аврора", "Дмитрий Донской", "Владимир Мономах", "Ри-он" і "Днепр".

Другий крейсерський загін — "Светлана", під брейд-вимпелом капітана 1-го рангу Шейна, "Кубань", "Терек" і "Урал".

Перший мінний загін — два легкі швидкохідні крейсери: "Изумруд" і "Жемчуг" і чотири міноносці: "Бедовый", "Быстрый", "Буйный" і "Бравый".

Другий мінний загін — "Громкий", "Грозный", "Блестящий", "Безупречный" і "Бодрый".

Потім загін тринадцяти транспортів, з яких "Камчатка", "Иртыш" і "Анадырь" були озброєні малокаліберними гарматами. Ці транспорти очолював крейсер "Алмаз", під брейд-вимпелом капітана 1-го рангу Радлова. Крім того, при ескадрі були два госпітальні судна — "Орел" і "Кострома".

Ще були транспорти, але їх, як непотрібні, вирішили відіслати в Сайгон.

Чотири доби провели в безупинній метушні. Перевантажували з одних транспортів на інші вугілля, провізію і припаси. До краю заповняли вугіллям і бойові судна. За розпорядженням Рожественського на суднах, що прибули з Небогатовим, всі труби було перефарбовано з чорних на жовті, з чорними смужками вгорі, а щогли — в світло-шарий колір.

За час нашої стоянки в бухтах Камранг та Ван-Фонг офіцери "Орла" не раз порушували між собою питання про те, що слід було б ескадру затримати тут і почати з Японією переговори про мир. Після приєднання до нас небогатовських кораблів

розмови про це посилюлися. Ось що можна було почути в кают-компанії:

— Після Мукденської битви навіть дурням все стало зрозуміло. Єдина надія — це 2-а ескадра. Але ми добре знаємо, що являють собою ці останні вишкребки наших морських сил.

— Так, цілком правильно. Якщо Порт-Артурська ескадра не зробила нічого путящого, то ми й поготів приречені на загибель.

— Що звідси випливає?

— Випливає те, що треба б негайно почати переговори про мир. Для цього тепер склалась найсприятливіша ситуація. Ви подумайте добре, що виходить. Так чи інакше, але ми, на подив усього світу, пройшли величезну путь і не втратили жодного корабля. Дійшли майже до Японії, знаходимось, можна сказати, у неї під боком. Це мимоволі мусить викликати у противника серйозні побоювання. Адже він не має справжнього уявлення про всі наші недоліки. Це ми знаємо, що 2-а ескадра як бойова сила нікуди не годиться. А японців, поки вона не знищена, не може не турбувати її перебування у східних водах. Нехай вони на морі чисельно сильніші від нас, але на війні бувають всякі випадки й несподіванки, коли слабша сторона розбиває сильну. З світової військово-морської історії можна було б багато навести таких фактів. Противник, мабуть, і це враховує. Словом, перебуваючи біля аннамських берегів, ми могли б укласти мир більш-менш непоганий. Мало того, збереглась би в цілості наша ескадра для майбутнього часу, і престиж Росії не був би остаточно підірваний.

— Шкода, що природа не дала розуму тим, від кого залежить припинення цієї невдалої війни.

В кают-компанії проти таких думок ніхто не заперечував.

Вранці 1 травня ескадра в складі п'ятдесяти кораблів, побудованих похідним порядком, рушила вперед дев'ятивузловим ходом. Перший і другий броненосні загони були поділені на дві колони. За ними, взявши міноносці на буксир, ішли дві колони транспортів, очолювані "Алмазом". Крейсери трималися з флангів, охороняючи транспорти. Розвідувальний загін з чотирьох крейсерів висунувся наперед ескадри. Плавучі госпіталі — "Кострома", що напередодні приєдналась до нас, і "Орел" — ішли поза строєм по боках крейсерів. Третій броненосний загін, керований Небогатовим, прикривав тил ескадри в строю фронту.

На баку я зустрівся з боцманом Воєводіним.

— Пішли остаточно,— сказав він, оглядаючи ескадру.

— Так, безповоротно,— відповів я.

Ескадра розтяглась на п'ять миль. З численних труб вилітали густі чорні клуби диму. І цей дим, відстаючи, висів над океаном, як грозова хмара.

— Глянеш — силища яка у нас,— продовжував боцман.

— Так, коли не розбиратися по суті.

— Через два-три тижні деяким із суден, можливо, вдасться дійти до Владивостока.

— А деяким доведеться залишитися на дні Японського моря. Боцман пильно глянув на мене.

— Так, це вірно.

Все далі відсувались лілові береги, які давали нам тимчасовий притулок. Погода стояла тиха. Тільки злегка бралася брижами водяна широчінь, поблискуючи відображенням вранішнього сонця.

По містку, оглядаючи горизонт з-під козирка коркового шолома, походжав капітан 1-го рангу Юнг. Досі я майже нічого не сказав про нього. А тим часом за це плавання він визначився і як особа, і як командир судна.

Це був вихованець старої школи парусного флоту. Він багато плавав на кліперах, корветах і фрегатах. Перед призначенням на "Орел", що відбулося на початку війни після перевodu броненосця в Кронштадт для озброєння, він командував кращим парусним крейсером "Генерал-адмірал". На цьому судні плавали учні, які вчилися на стройових унтер-офіцерів, і тому порядок там був зразковий. Юнг мав великий морський досвід, звик до налагодженої служби парусників, на яких все життя зосереджене на верхній палубі.

На новому броненосці він почував себе, як в незнайомих лісових хащах. Механічна і трюмна частини, електротехніка, баштова установка важкої артилерії були для нього таємничою областю, в якій він зовсім нічого не тямив. Тому-то важко йому було керувати роботою всіх спеціалістів, контролювати їх і об'єднувати. Поступово він змушений був цілком покластися на старших суднових спеціалістів. Він зовсім переселився в ходову рубку, невідлучно перебував на містку, і, стежачи за сигналами флагманського корабля, давав розпорядження сигнальникам і в машину. Ці обов'язки з успіхом міг би виконувати вахтовий начальник. Таким чином, від свого корабля, від усього, що робилося під спардеком і верхньою палубою, командир дедалі більше відривався, а життя судна поза полем його зору йшло самопливом. Старший офіцер теж не міг його заступити. Тоді об'єднана група спеціалістів забрала владу в свої руки і почала керувати всім броненосцем.

Так було не тільки у нас на "Орле", але й на багатьох інших суднах. Непідготовленість командирів до переходу на нову технічну базу привела до занепаду їхнього авторитету в очах молодших чинів. На кожному судні зароджувався колегіальний орган, щось на зразок ради старших спеціалістів.

В житті броненосця "Орел" ці нові взаємовідносини проявилися дуже виразно.

Командир Юнг був дуже порядною, незлобивою і хороброю людиною, з великим досвідом морських плавань. Але він розгубився перед труднощами завдання, що лягло на нього, — командувати надзвичайно складним, ще неналагодженим, з багатьма технічними хибамі броненосцем, йому довелося обмежитися чисто зовнішньою стороною командування, виконуючи накази адмірала і підтримуючи загальний порядок на судні. Всяка хитромудра ситуація в дії суднових пристроїв і механізмів ставила його в безвихідне становище. Навіть молоді мічмани скоро помітили цю слабкість командира. З його безпорадності насміхалися в кают-компанії.

Командир знав із слів артилеристів, що є такий страшний звір — "реостат", який має властивість горіти в найважливішу хвилину, коли башта повинна виконати

відповідальну роботу — боковий поворот з борту на борт. І от одного разу стався курйоз. Командир стояв на містку* і дивився, як перед ним повільно повертається носова дванадцятидюймова башта. Його стурбувало, що цей процес відбувається надто повільно. Він звернувся до лейтенанта Павлінова з запитанням:

— Чому це башта іде так повільно? Той відповів:

— Башта іде вручну. Командир подумав і сказав:

— Ах, так, напевне, реостати горять. Павлінов здивовано підняв чорні брови.

У Юнга виробилась навальність, властива морякам парусного флоту. Тому він усі питання вирішував негайно, без розслідування, за інтуїцією. Постійні причіпки адмірала знервували його. Він сам починав втрачати самовладання і в свою чергу розносив офіцерів, не розібравши суті справи.

На Мадагаскарі, коли ми стояли в бухті Сан-Марі, командуючий заборонив спілкування катерів після шостої години вечора.

До трапу "Орла" підійшов катер, що йшов у дозор. На ньому був молодший лікар Авроров і артилерійський офіцер, лейтенант Гірс, що переніс тяжку хворобу і повертався назад на броненосець з госпітального судна. Коли катер хотів пристати до трапа, командир Юнг почав кричати щось незрозуміле. Він махав руками, захлинався і безладно кричав:

— Адмірал... Шість годин... Не дозволю...

Катер одплив на всю ніч з лікарем і хворим офіцером. Нервовість командира викликала сумнів у офіцерів і команди щодо його поведінки в бою, коли треба мати особливу витримку. Постійні "аврали" на містку при кожному сигналі командуючого і при кожному маневрі змушували багатьох думати, що під час битви він розгубиться. Однак під кінець командир став на шлях засудження тактики адмірала, кажучи про його штаб:

— Та що вони там розуміють! Бояться адмірала і нічого не бачать. Не варто звертати на них увагу.

Адміральські сигнали з доганою він приймав уже спокійно:

— Дурниці! Нехай собі лаються. Адже вони там, у штабі, втратили розум.

Поступово він пішов за групою старших спеціалістів, пройнявся їх поглядами і, не чекаючи розпорядження адмірала, почав проводити на "Орле" ряд підготовчих заходів до бою ,3.

МАТРОС БАБУШКІН В ІСТОРИЧНІЙ РОЛІ

На кожному кораблі найдуться товариші по службі, земляки або просто знайомі матроси. Були вони у мене і в загоні адмірала Небога-това. Але побачитися з ними та розпитати, як у них ішли службові справи, мені вдалося значно пізніше.

Кораблі цього загону споряджалися в Лібаві, в порту Олександра III. Незважаючи на бюрократичну тяганину, всюди почувалась поспішність. І все ж ремонти суднових механізмів провадились недбало. Спішно встановлювали новопридбані прилади для стрільби — далекоміри і оптичні приціли, але їхніх властивостей не знали ні командири, ні артилерійські офіцери. Снаряди, привезені в Лібаву залізницею,

розвантажувалися з вагонів прямо на сніг і, перш ніж потрапити на судно, валялись там цілими тижнями. Старої, досвідченої команди залишилось на кораблях мало. Кораблі укомплектовувались особовим складом, зібраним з різних екіпажів, портів і морів. В число поповнення ввійшло багато непридатних для війни матросів: або новобранці, що не пройшли навіть стройового рекрутського виховання, або запасні, що забули правила військової служби, або штрафні, що набридли береговому начальству. А вище військово-морське керівництво все натискало на загін і квапило його кораблі скоріше вийти в море, щоб цим заспокоїти схвильовану громадську думку. На скарги командирів, що судна ще не обладнані як слід для бою з противником, начальник порту, контр-адмірал Ірецький, говорив:

— Та хіба вам доведеться битись? Ви ідете тільки для демонстрації. Вас скоро повернуть назад.

Звістка про страшні події, що сталися в Петербурзі 9 Січня, коли Двірцева площа була залита кров'ю робітників, докотилась і до Ліба-ви. Робітники заводів і порту захвилювались. Почалися страйки. Це теж не могло не відбитися на терміні закінчення підготовки кораблів. Кваліфікованих робітників, призначених на судна, почали заміняти матросами. Але й вони заразились духом протесту. Так на броненосці "Адмірал Сенявин" вони раз у раз заявляли начальству претензії на погану якість їжі. А одного разу під час вечері команда захвилювалась. Вахтовий начальник, мічман Вільгельмс, почав кричати на неї, погрожуючи розправитися з бунтівниками. Але він не врахував напруженості суднової атмосфери і за це жорстоко поплатився: один з матросів кинувся на нього і ударом ножа в живіт вбив його на смерть. Був поранений ще один боцман.

За таких обставин загін Небогатова 3 лютого рано-вранці покинув свій останній порт і, перемагаючи холодний шторм та великі хвилі, рушив на з'єднання з нами.

Цей адмірал, на протилежність командуючому ескадрою, був людиною іншого складу. Я з ним служив в екіпажі і плавав на одному крейсері, коли він був капітаном 1-го рангу. Добре запам'ятався мені його зовнішній вигляд: повнотілий корпус, одутле обличчя в екземі і коротко підстрижена сива борода, очі великі, трохи витрішкуваті. У флоті його вважали досвідченим адміралом. Він умів притягти до роботи своїх підлеглих, причому досягав цього без крику, без розносу, без бійки. Він був ще не старий, мав усього лише п'ятдесят п'ять років, але матроси прозвали його "дідусем". Тільки через те, що він умів по-людському поводитися з ними, в його загоні під час переходу все улаждалося, і не було не тільки бунтів, але й дисциплінарні проступки поступово зменшувались. Цим не могли похвалитись кораблі Рождествен-ського.

В штабі Небогатова флагманським артилеристом виявився вже знайомий нам капітан 2-го рангу Курош. Ті матроси, які служили з ним раніше, ніколи про нього не забудуть. Цілком природно, що, почувши про нього, я насамперед поцікавився, як він тепер ставиться до команди. Виявилось, що він, як і раніше, не від того, щоб калічити матросів, але адмірал не дає йому в цьому волі. Іноді тільки його жилавий кулак несподівано падав на голову якогось комендора, Але до чарки вій в поході

пристрастився ще більше, ніж це бувало з ним раніше. З наказу офіцерів, вістові не раз відкачували його водою. Через пияцтво у нього були всякі непорозуміння. Одне з них було найбільш характерне для Куроша.

Це трапилось, коли загін Небогатова пересікав Середземне море. Був ясний ранок, що обіцяв гарну погоду. На броненосці "Николай Б" йшло звичайне вранішнє прибирання. Вахту стояв довготелесий і незграбний лейтенант Іван Єгорович Тімме, прозваний матросами "дядя Ваня". За вахтового офіцера був прапорщик по морській частині Олександр Антонович Шаміє.

Ще чотирнадцятилітнім хлопчиком Шаміє втік з дому і поступив на комерційні кораблі. Мандри по морях та океанах сподобались йому. Він вирішив закінчити мореходні класи. Але після захворювання на тиф зір у нього настільки погіршав, що на іспитах в урядовій комісії він не міг зробити відліку по секстанту. Замість бажаного диплому йому вдалось одержати лише свідоцтво про закінчення мореходних класів по програмі штурмана далекого плавання. Потім він два роки відбував військову повинність матросом у Чорноморському флоті. В цей час у нього дозріла думка підготуватися до екзамену на атестат зрілості і вступити в університет. Через кілька років тяжкого життя всі перешкоди були подолані, і бажання його здійснилось: він став юристом. Тепер це була мужня й рішуча людина. Під час війни з Японією його знов призвали на службу і надали звання прапорщика. Любитель пригод, він сам виявив бажання ввійти в загін Небогатова.

І зараз, відбуваючи вахту, Шаміє повільно ходив по шканцях. Можливо, він згадував юнацькі мрії про водні простори. Зрідка він зупинявся і задумано вдивлявся в морську далечінь, милуючись грою сонячних променів на гребенях невеликих хвиль.

— Олександрє Антоновичу, підіть в батарейну палубу і прослідкуйте, як там іде прибирання,— почувся згори голос лейтенанта Тімме, що перехилився через поручні містка.

Шаміє, виведений з задуми, підняв голову і, глянувши крізь пенсне на вахтового начальника, пожартував:

— Я гадаю, що там все гаразд. Гармати ніхто не вкраде. Лейтенант Тімме скипів:

— Прапорщик Шаміє, будьте ласкаві негайно виконати доручений вам наказ!

Шаміє, козирнувши, спустився у батарейну палубу. Матроси кінчали скатувати палубу. Дехто чистив мідяшку, жартуючи між собою.

В напівтемному закутку броненосця хтось схопив прапорщика Шаміє за руку і з матірною лайкою вигукнув:

— А, попався, негіднику! І

Прапорщик від несподіванки здригнувся. В ніс йому ударило горілчаным перегаром. На якусь мить йому здалося, що хтось з команди напав на нього. Потім переляк поступився місцем здивуванню, коли він упізнав у п'яній людині капітана 2-го рангу Куроша, змученого, в матроській сорочці на голім тілі.

— Миколо Парфеновичу, що з вами? — ввічливо спитав Шаміє.

— Я не Микола Парфенович, а матрос! Вб'ю тебе на місці! Матроси, припинивши

роботу, розгублено дивилися на цю сцену. Назрівав скандал. Настала тиша, прапорщик підвищив голос:

— А, так, значить, ти матрос? В такому разі сідай у карцер! Покликати мені караульного начальника.

Матроси були раді старатися. Негайно з'явився караульний начальник. Куроша, який продовжував грати взятую на себе роль, відвели в його каюту, розташовану тут же у батарейній палубі. До каюти приставили вартового.

Це було нечуване порушення дисципліни: прапорщик арештував штаб-офіцера, штабного чина. Такому покаранню можна було піддати його тільки з височайшого повеління, а в окремому плаванні така прерогатива належить начальникові загону.

Шаміє про цю подію доповів вахтовому начальнику. Лейтенант Тім-ме злякано ухопився за голову і щось забурмотів, не знаючи, як вийти з становища. Він так розгубився, що навіть забув зняти вартового, приставленого до каюти Куроша.

Прапорщик вирішив, всупереч усім правилам, безпосередньо звернутися до адмірала. Небогатое щойно встав. Вістовий доповів йому, що з ним хоче бачитись прапорщик Шаміє у невідкладній справі. Відвідувача негайно прийняли в каюті.

— В чім справа? — спитав Небогатов.

— Дозвольте, ваше превосходительство, звернутись до вас не як до начальника загону, а просто як до Миколи Івановича Небогатова.

Розгубившись, адмірал сів на стілець і заговорив:

— Та сідайте, голубчику. Щось трапилось? Шаміє розповів увесь епізод з Курошем. Адмірал посміхнувся.

— Так, так, значить, арештували штаб-офіцера. Ну й шпак... Гм... Насамперед підіть і зніміть вартового, а на вахті можете доповісти, що посадили в каюту Куроша з мого наказу.

Подія закінчилася для всіх нічим.

До Індійського океану Небогатов дійшов тим самим маршрутом, яким ішов адмірал Фелькерзам,— через Суецький канал і Червоне море. А потім, не заходячи в Носсі-Бе, попрямував до Зондських островів. Під час переходу, наскільки дозволяв час, на його кораблях люди займались артилерійським навчанням, практикувалися з далекомірами. Двічі проводились бойові стрільби по щитах, причому перша стрільба дала дуже погані наслідки, друга пройшла трохи краще. Вночі завжди йшли без вогнів, чого у нас, на жаль, не було.

Вся ця довга путь була пройдена за вісімдесят три дні. Не можна було не захоплюватися таким успіхом, коли взяти до уваги, що загін складався з двох старих кораблів: "Николая Ї" і "Владимира Мономаха", і трьох броненосців берегової оборони, зовсім непристосованих до далеких плавань. На честь Небогатова треба сказати, що він проявив себе непоганим флотоводцем.

Морське міністерство не зуміло організувати агентури на шляху 2-ї ескадри. Ми нічого не знали про пересування ворожих кораблів. Правда, головний морський штаб дещо повідомляв про це, але всі його відомості були неправдиві і тільки нервували

особовий склад. В такому ж невіданні перебував і адмірал Небогатов. Він нічого не знав ні про стратегічну обстановку на морському театрі воєнних дій, ні про місце перебування 2-ї ескадри. А тим часом він мав завдання з'єднатися з

Рожественським. Але де в цей час перебував свавільний командуючий? На всі телеграфні запити в Петербург Небогатов так і не міг добитися точних відомостей. Він ризикував зовсім загубити 2-у ескадру. Перед ним природно поставало питання: що робити далі? Він уже хотів самостійно пробиватись у Владивосток. Якщо й сталося з'єднання його загону з ескадрою, то це вийшло випадково: допоміг матрос Бабушкін.

Хто він, цей герой, що відіграв таку видатну роль?

В період російсько-японської війни він вчинив немало видатних подвигів. Захисники Порт-Артура, мабуть, пам'ятають його прізвище до цього часу. Ще більше він був відомий серед команди крейсера 1-го рангу "Баян", на якому прослужив кілька років, добившись звання машинного квартирмейстера 1-ї статті.

Василь Федорович Бабушкін прийшов у флот із селянської гущі, з глухої провінції Вятської губернії. Високий на зріст, широкоплечий, грудастий, він мав атлетичну будову тіла. Своєю незвичайною фізичною силою він одного разу здивував французів. Це було в Тулоні, коли там будувався крейсер "Баян". В місцевому міському театрі йшла вистава. Серед різних інших номерів якийсь атлет демонстрував перед публікою свою силу: садовив на стіл дванадцять чоловік, підлазив під нього і підіймав на своїй спині разом з людьми. Бабушкін, що був у цей час серед глядачів, не витримав — вийшов на сцену і попросив додати ще двох чоловік. Гроном оплесків наповнився весь зал, коли він підняв такий тягар. Переможений суперник зразу ж сховався за куліси, а російський силач, коли виліз з-під стола, зовсім розгубився. Його збентежив бурхливий захват публіки і квіти, що летіли до ніг. Він не знав, що робити, і кілька хвилин нерухомо стояв на сцені, дивлячись на зал карими очима, молодий і наївний, з почервонілим від натуги обличчям.

Потім він признавався своїм товаришам:

— Ну, до чого ніяково було! Не пам'ятаю навіть, як вийшов з театру. Навертаю прямо на крейсер, а в голові ніби джмелі гудуть.

Після цього вечора він щодня діставав десятки листів від французенок. Вони всіляко добивалися з ним побачення. Але з цього він мав лише ту користь, що швидше за інших навчився говорити по-французькому.

З самого початку війни Бабушкін перебував на крейсері "Баян" і весь час відзначався винятковою хоробрістю. Він брав участь у багатьох майже ризикованих операціях. Якщо треба було вночі вистежувати й ловити японських агентів, які сигналізували своїм військам вогнями, він завжди йшов попереду всіх. Не обходило без нього і в тих випадках, коли сторожові парові катери йшли брати на абордаж ворожі брандери.

Для 1-ї ескадри, заблокованої в Порт-Артурі, настала тяжка пора. Японці, захопивши Високу гору, почали бомбардувати гавань і кораблі. В порту і на суднах раз у раз виникали пожежі. Команда і офіцери "Баяна" ховались під броньовим захистом

або в берегових бліндажах. Лише кілька чоловік залишалось на верхній палубі. Серед них завжди був Бабушкін, який перший кидався до місця пожежі на судні. Коли вся наша ескадра була потоплена, він і на суші, обороняючи фортецю, проявляв чудеса хоробрості. Всі бойові завдання він виконував уміло, бо природа нагородила його не тільки надзвичайною фізичною силою, але й рідкісною кмітливістю. Будучи надзвичайно енергійним, він належав до того типу людей, які самі все роблять, не чекаючи розпорядження начальства. Крім того, він за натурою своєю був авантюрист. Тому, що небезпечніші мали бути пригоди, то дужче рвався до них Бабушкін. Так тривало доти, поки і з ним не скоїлось лихо. Одного разу, лагодячи станок на укріпленні № 3, він дістав зразу вісімнадцять ран від ворожого снаряду, що розірвався поблизу. І богатир, нагороджений не цей час всіма чотирма ступенями георгієвського хреста, упав майже мертвий. Він довго пролежав у госпіталі, перш ніж встав на ноги.

Після падіння Порт-Артура японські лікарі визнали Бабушкіна інвалідом і відпустили його в Росію. Він відплив закордонним пароплавом і попав у Сінгапур. Тут він зустрівся з консулом Рудановським і від нього випадково дізнався, що в найближчі три дні десь недалеко пройде 3-я ескадра. Консул додав:

— Треба обов'язково передати адміралові Небогатову секретні папери і попередити його, що десь серед Зондських островів ховається японська ескадра. Але мені заважають це виконати англійці.

Бабушкін ще не видужав від ран, але в ньому знову загорілось колишнє молодечтво. Захотілось ще раз побитися з японцями. Він напросився виконати доручення консула і, до речі, залишитись на якому-небудь кораблі цієї ескадри. Одразу ж був розроблений план дій.

До готелю, де жив Бабушкін, були приставлені поліцейські для нагляду за ним. Щоб обдурити їхню пильність, він рано-вранці одягнув білий кітель, на голову насунув тропічний корковий шолом і, вийшовши на вулицю іншим виходом, попрямував до моря в умовлене місце. Там уже стояв наготові паровий катер. На ньому було двоє людей — француз, товстенький і низенький, років тридцяти п'яти, з борідкою на рум'яному обличчі, і інду в жовтій коленкоровій чалмі, молодий сухорлявий хлопець. Перший був агентом від російського консульства, а другий виконував обов'язки машиніста. Бабушкін вважався за командира судна. Йому було суворо наказано, в разі будь-якої небезпеки, доручений йому пакет спалити в топці або утопити в морі.

Катер, не помічений англійцями, рушив з місця і, маячи французьким прапором, помчав у море. Через кілька годин, коли Сінгапур зник з очей, він уже був за названими островами. Десь тут, поблизу цих островів, має пройти коли не сьогодні, то завтра ескадра Небогатова, але певного курсу її ніхто не знав. Вона може пройти південніше або північніше.

Ніколи Бабушкін не переживав такого болісного неспокою, як цього разу. Як тільки на горизонті показувались димки, він направляв свій катер на них. Але незабаром виявлялось, що це проходили чужі кораблі, переважно комерційні. Розчарований, він повертався на старе місце, щоб потім знову кидатись в різні боки. Іноді він заходив так

далеко, що острови було ледве видно. Так метався він з місця на місце майже біля самого екватора, там, де сонце, дійшовши зеніту, зовсім не дає тіні. Стояла нестерпна спека.

Бабушкін, керуючи рулем, сидів на кормі катера і майже не відривався від бінокля, оглядаючи палаючий горизонт. Спостереження тривали і вночі, тому йому не вдалося задрімати ні на одну хвилину. Ескадри все не було. Не дала ніяких результатів і друга доба. Від напруження і яскраво освітленої морської поверхні, від безсоння у нього розболілись очі, а від жару розкрились незагоєні рани. Не маючи з собою ні ліків, ні перев'язочного матеріалу, він лікував їх, змочуючи забортною водою.

Француз умовляв його:

— Даремно ми тиняємося тут. Нічого доброго не діждемося. Треба вернутися в Сінгапур, поки не нарвались на японські кораблі.

Але Бабушкін був не з тих людей, які відступають перед труднощами або небезпекою. Наполегливість його межувала з безумством. Він холодно відповідав французів:

— Ваші слова, мусю, я не бажаю слухати. Краще буде, коли ви прикусите язик.

Настало 22 квітня, пішла третя доба з того часу, як вони залишили Сінгапур. Дрова кінчались. Їх почали берегти на той випадок, коли, можливо, треба буде наблизитися до ескадри або перехопити її курс, якщо вона справді з'явиться в цих водах. Тепер катер не літав по морю, як скажений, а стояв на одному місці, ледве підтримуючи пару в котлі. Консульський агент і машиніст-індус, вирушаючи в путь, не думали, що справа повернеться так погано. Обом стало зрозуміло, що коли навіть вони поламають палубу і люки, то все одно палива не вистачить повернутися в свою гавань — так далеко до неї було. Без сторонньої допомоги їм не обійтись, але вона може не з'явитись вчасно, і тоді вони опиняться перед загрозою загибелі. На довершення лиха кінчилась уся прісна вода. І Бабушкін бачив, як той і другий надто часто почали облизувати язиком потріскані губи. Але й сам він, ослаблений розкритими ранами, ще тяжче переживав болісну спрагу. Обличчя його, заростаючи чорною бородою, змарніло, очі, запалені й каламутні, з набряклими повіками, запали.

Консульський агент час від часу про щось шепотівся з індусом. Очевидно, вони про щось змовлялись. Нарешті француз, звертаючись до командира, роздратовано, з шиплячим відтінком у голосі, спитав:

— Довго ми будемо стояти на одному місці? Бабушкін навіть не глянув на нього.

— Рівно стільки, скільки буде мені потрібно.

— А коли ми не хочемо помирати тільки тому, що один із нас — божевільна людина?

— Це мене не стосується.

Француз, жестикулюючи руками, розкричався:

— К чорту вашу ескадру! Ми не ідіоти, щоб вас слухати! Вимагаємо — зараз же повертайте до берега!..

До нього приєднався індус і, весь сіпаючись, заверещав:

— Назад!.. В Сінгапур!..

Це був бунт екіпажу, що складався з двох чоловік.

Без кітеля, в самій натільній сітці, Бабушкін підвівся на кормі, величезний і похмурий, як стопудовий якір, що падає на дно. Залізні біцепси його напружились. Незважаючи на хворобу, в ньому досить ще збереглося сил, щоб розкидати своїх підлеглих, як цуценят. З-під козирка коркового шолома він глянув на того і другого криваво-запаленими очима і, піднявши важкі кулаки, прохрипів:

— Замовкніть! Чи хочете, щоб у кожного з вас голова тріснула, як горіх під молотком? Я сам машиніст і сам справляюся на катері.

Одразу знітився француз, відступаючи в носову частину катера, а індус шмигнув під кожух, до машини.

Іноді де-небудь показувався поодинокий димок, але катер, тихо і рівно похитуючись на заштилілих грудях моря, не рухався з місця. Сонце дійшло до найвищої точки своєї путі і скоро почне котитися вниз. В полуденному світлі горів весь простір. Від катера, а особливо від його залізного машинного кожуха, несло нестерпним жаром. Все було гаряче — сорочка, штани, черевики. Розпечене небо випарювало не тільки воду, але й кров людей. На південному сході збирались дощові хмари.

Мовчало розімліле море, мовчали і троє людей на малесенькому суденці, ніби примирилися з своїм безнадійним становищем.

Бабушкін, сидячи на кормі, так само наполегливо прикладав бінокль до очей. Раптом він підвівся з такою швидкістю, наче його боляче укололи в стегно, і вп'явся очима на захід. Там, в далині, затуманеній спекою, впливали димки — один, другий, третій. Через кожні півтори хвилини їх ставало все більше. Потім показалися щогли. Руки його, що тримали бінокль, здригалися, коліна підгинались. Уривчастим голосом він оповістив свій екіпаж:

—: Наші йдуть!

1 розпорядився кинути в піч останні дрова, щоб пересунутись на курс ескадри.

Але тут знову запротестував француз:

— Треба тікати. Це, мабуть, ідуть японські або англійські кораблі. Вони нас повісять, як шпигунів...

Бабушкін поклав свою важку руку на ручку кінгстона, погрожуючи відкрити днище катера для доступу води. Двоє людей, дивлячись на страшного командира, від жаху завмерли. А він, ошалілий і одчайдушний, гаркнув на всю силу легенів:

— Скажіть ще хоч одне слово — і я вас обох пущу на дно! Потім скомандував:

— Хід вперед!

Катер зірвався з місця і помчав на зближення з ескадрою.

Минув ще деякий час, і вже не було ніякого сумніву, що йде російська ескадра. Замаячили андріївські прапори. Тепер турбувало тільки одне — як зупинити кораблі? Головним ішов броненосець "Николай I" під прапором адмірала. На катері почали кричати, махати руками, наближаючись до головного судна. 1 раптом, на загальну радість, побачили, як на ньому підіймаються чорні шари до фок-реї на знак того, що

машини переведені на "стоп". Зупинилась вся ескадра.

Катер пристав до броненосця "Николай Б. Бабушкін. піднявшись на палубу, вручив секретний пакет контр-адміралу Небогатову і тут же кількома словами розповів про себе. Наприкінці він звернувся з проханням:

— Дозвольте, ваше превосходительство, залишитись у вас на броненосці. Хочу ще раз побитися з японцями.

Згоду було дано. Бабушкін зрадів. Але він, виснаживши свої сили, не міг уже сам ходити, і його повели в лазарет під руки.

Катер, одержавши паливо і воду, через півгодини пішов у Сінгапур.

Адмірал, прочитавши папери, тепер уже точно знав, де перебуває 2-а ескадра, і, змінивши курс, пішов із своїм загоном далі Південно-Китайським морем.

Ударила тропічна злива. Якби Небогатое проходив це місце на годину пізніше, то Бабушкін через дощ не побачив би його кораблів і ескадри ніколи не з'єдналися б.

ГАДАННЯ ПРО КУРС

На світанку 5 травня всі судна застопорили машини і почали вантажити вугілля, беручи його з транспортів. Кораблі вкрилися хмарою чорного пилу.

По обіді відпустили в Сайгон транспорти "Меркурий" і "Тамбов".

В цей день з госпітального судна повернувся на наш броненосець "Орел" мій друг і улюбленець всієї команди — інженер Васильєв. Вигляд у нього був здоровий і, як завжди, привітний, але розбиту свою ногу він не долікував і, не ступаючи на неї, міг з трудом пересуватись лише за допомогою милиць. Я зрадів його появі на броненосці. Тепер наші розмови відновляться.

Я зустрівся з ним біля офіцерського трапа, яким спускався він, підтримуваний вістовим.

— Що нового? — спитав Васильєв, ласкаво усміхнувшись.

— Були у нас важливі події.

— Чув я, як ви тут бунтували. Колись зійдемося і поговоримо докладніше.

Ввечері ескадра рушила далі, тримаючи курс на острів Формоза. В дорозі траплялись короткі зупинки через пошкодження механізмів на тому чи іншому судні. Але їх швидко лагодили, і все меншало число днів до зустрічі з таємничим ворогом. Погано спали ночами, чекаючи мінних атак.

Ще зовсім недавно, коли відвідав нас адмірал Рожественський, з команди було арештовано вісім чоловік. Всі ми знали, що суд особливої комісії винесе їм нещадний вирок. Здавалось, що це стане прикладом для інших. Однак на броненосці сталося нове порушення дисципліни і знову гуртом. Річ у тому, що при відправленні суден в закордонне плавання кожному матросові належало по 20 копійок на купівлю книжок. Але половина цих грошей, що пройшли через руки судового ревізора, безслідно зникла, а на решту було придбано літературу лубочного характеру. Виняток становили кілька книжок Л. Толстого, видані

"Посередником", та й ті, на вимогу священика Паїсія, були викинуті за борт, як "антихристове вчення". Само собою зрозуміло, що така духовна пожива не могла

задовольнити матросів. Вони пробували дістати твори класиків і сучасних кращих письменників, але кожного разу завідуючий бібліотекою, мічман Воробейчик, відповідав на це:

— Рилом не вийшли. Треба читати те, що дають.

Убога матроська бібліотека містилася разом з офіцерською біля кают-компанії, навпроти буфету, в великих шафах. Однієї ночі матроси, користуючись тим, що в кают-компанії, закиданій вугіллям, нікого з начальства не було, розбили шафи і розтягли офіцерські книги. Залишили тільки "Велику енциклопедію" Брокгауза та Єфрона. Твори ж Еміля Золя, Мопассана, Ожешко, Тургенева, Горького, Короленка, Чехова, а також і наукові твори — всі пішли по руках. В інший час за такий вчинок в усієї команди зробили б трус і винні зазнали б суворой кари. А тепер матроси відкрито читали ці книги, читали запоем, ніби настав тиждень літературних занять. Офіцери старались не помічати читаючої публіки.

Наша мета була — прорватись до Владивостока. А це означало — з якого боку не заходь, але нам не минути Японського моря. До нього вели три головні шляхи: Корейська протока з великим островом Цусіма посередині його, Сангарська протока, що розділяє японські острови Ієзо і Ніпон, і Лаперузова протока, найпівнічніша, де кінчається ворожа земля і починається російська — острів Сахалін.

Яким із цих шляхів піде наша ескадра?

От питання, яке тепер найбільше цікавило офіцерів і команду.

Зрозуміло, що це справа командуючого — куди спрямувати свої кораблі. Він не тільки на нашу, але й на думку суднових командирів не став би зважати в цьому питанні. А нам залишалось тільки одне — виконувати незаперечно його волю, хоч би найдикішу і найбезглуздішу. Але в той же час ми — живі і мислячі люди — не могли байдуже ставитись до долі ескадри, від якої залежало наше життя.

Смерть загрожувала всім однаково.

Матроси нашорошували вуха в бік корми: що говорять офіцери відносно проток? На жаль, вістові були люди малограмотні і приносили нам відомості дуже скупі:

— Весь час наші пани сперечаються і сперечаються — куди краще йти? Кажуть, треба навколо Японії махнути. Десь біля Сахаліну нібито можна проскочити у Владивосток.

Деякі матроси підходили до розкритого люка кают-компанії і безпосередньо підслухували розмову офіцерів.

Найменше вабила Корейська протока. Насамперед вона найдалі від Владивостока. А потім — тут були головні морські бази. Ми неминуче зустрінемося з усім японським флотом, до міноносців включно. Хіба ми зможемо з ними битись?

Одного разу я звернувся за роз'ясненням до лейтенанта Гірса.

— Я гадаю, що Рождественський вибере або Лаперузову протоку, або Сангарську, — почав Гірс. — Правда, остання створює деякі труднощі для навігації, звужуючись місцями до десяти миль. Але минулого року,

7 липня, це не перешкодило владивостоцькому крейсерському загоні під

командою контр-адмірала Безобразова прорватися в Тихий океан саме цією протокою. Він спустився до широти Іокогами, провів у цих водах, описуючи кола, цілий тиждень і потопив кілька суден з контрабандним вантажем. А що найдивніше, так це те, що й назад він повернувся тим самим шляхом, ні разу не зустрівши противника. Значить, вважати її безнадійною не доводиться. Але треба взяти до уваги, що Безобразов провів тільки три крейсери, а тут мусить пройти ціла ескадра. Крім цього, я забув ще сказати, що ця протока лежить ближче за всі інші до Владивостока — всього тільки чотиреста п'ятдесят миль.

— А що ви скажете про Лаперузову протоку? — спитав я.

— Мені здається, що вона найвигідніша для нас. Вона така ж завширшки, як і східна половина Корейської протоки, але зате набагато коротша за неї. І від неї ближче, ніж від Цусіми, до Владивостока. У нас на допоміжному крейсері "Урал" є потужний бездротовий телеграф. Скориставшись ним, можна буде, підходячи до цієї протоки, викликати, щоб зустріли нас владивостоцькі крейсери. Судна ці досить сильні і швидкохідні. Така підмога для нас дуже буде доречна. Лаперузова протока ділить собою два острови: японський — Ієзо і наш—Сахалін. У противника там поблизу немає військових портів. Отже, він не може переправити туди для бою весь свій флот, а змушений буде, якщо тільки заздалегідь виявить нас, виділити ескадру з найбільш бойових суден.

— А коли в японців у цій протоці є розвідувальні судна?

— Скоріше за все так і буде. Але це ще не означає, що вони обов'язково виявлять нас. Протока має ширину біля двадцяти чотирьох миль. Кожен шторм буде тільки на користь нам. А в тумані, які там часто бувають, можна пройти за півмилі від ворога, лишаючись непоміченим. Але припустимо, що розвідувальні судна все-таки нас виявлять. Ну і що з того? Битися з усією ескадрою вони не наважаться — це було б для них загибеллю. На них лежить інший обов'язок — негайно донести про це своєму командуючому, адміралові Того. Але поки той зніметься з якоря, поки, користуючись перевагою в ході, переправить свою ескадру з південної частини Японського моря в північну, ми будемо вже біля Владивостока. А це вже докорінно міняє становище на нашу користь. Ми будемо у себе вдома, де, як кажуть, стіни помагають. У японців зменшується міноносна флотилія, а у нас, навпаки, вона збільшується підмогою з Владивостоцького порту. В разі аварії якого-небудь нашого корабля, йому легко сховатися в своєму порту — близько, тоді як японські судна, вибиті із строю, не матимуть такого пристановища. Я цілком певен, що наш командуючий вибере для своєї ескадри Лаперузову протоку.

Увечері я побував у інженера Васильєва. Невелика каюта його була яскраво освітлена електрикою. Ілюмінатор, відповідно до бойової обстановки, був старанно завішений, щоб світло не пробивалося назовні. На столику лежали креслення і зошити з записами. Я сидів у пригвинченому до підлоги кріслі, а Васильєв, спираючись спиною на перебірку, напівлежав на своїй койці, даючи спокій недолікованій нозі. Як завжди, в руках він тримав книгу. Привітавшись зі мною, він заговорив:

— А я тільки що скінчив "Нана" Еміля Золя і роздумую. Чудовий роман. Ви не читали?

— Цього — ні. А взагалі я знайомий з багатьма творами Золя.

— Прочитайте неодмінно. У мене так багато роботи по своїй спеціальності: треба дати лад своїм кресленням та технічним записам про наші судна. А я захопився цією книгою і не міг одірватися, поки не скінчив її. Автор описує Францію в епоху Наполеона III. Який жахливий розклад серед вищих кіл Парижа! Можна задихнутися в цій гнилій атмосфері. Нічого не лишилось від колишньої республіки, яку ми знали як провісницю свободи для інших країн. І от у що вона виродилась! Стає зрозумілим, чому в сімдесят першому році німці розгромили французів. Я порівнюю сучасну Росію з тією Францією, якою управляв Наполеон III з купкою камарильї. Багато спільного є між цими країнами, як є спільне між сучасною Японією і тодішньою Німеччиною.

— Ви думаєте, що і ми так само будемо розгромлені? — спитав я, хоча давно уже в цьому не сумнівався.

Карі проникливі очі його зупинились на мені, немов кидаючи мені докір за моє нещасття.

— Я думаю, що ви не серйозно поставили таке питання. Хіба для вас не досить фактів з цієї безглуздої війни? Чи здобули ми, б'ючись з японцями, перемогу на суші? Ні. А де наша Порт-Артурська ескадра, яка нараховувала в своєму складі біля сорока бойових суден? Кілька легких суден розбіглись по нейтральних портах, а більшість давно вже лежить на дні морському. Вони загинули без бою, інакше кажучи, покінчили самогубством, як збанкрутілі гравці. Залишився у нас останній ресурс — це Друга ескадра. І все. Флоту нема. Над нашими портами, не задимленими трубами суден, надовго залишиться прозоре повітря.

Ми трохи помовчали. Потім почалася розмова про протоки. Я виклав йому свою розмову на цю тему з лейтенантом Прсом. Васильєв, слухаючи мене, погладжував долонею з лоба на потилицю голову з коротким волоссям, підстриженим йоржиком, — погладжував тихо й повільно, ніби заспокоював свої стривожені і непокірні думки. Нарешті він без вагання заявив:

— Лейтенант Гірс, як розумна людина, зробив правильний висновок. Нам не варто добуватися через Корейську протоку. Це буде для нас загибеллю.

— Так, я чув те саме від багатьох. Але ж і Лаперузова протока, як кажуть деякі офіцери, може зустріти нас не дуже гостинно. В цю весняну пору там бувають густі тумани. А нам спочатку треба ще пройти в Охотське море між Курильськими островами, яких ми зовсім не знаємо. Та й чи вистачить у нас вугілля, щоб обігнути всю Японію Тихим океаном?

Васильєв перебив мене:

— Я розумію, що ви хочете сказати: цей шлях сам по собі становить для нас деяку небезпеку. Чи не так?

Я кивнув головою.

— Почнемо з вугілля. З нами йдуть транспорти, і ми ним цілком забезпечені. А до

вантаження вугілля у відкритому морі ми вже звикли. Друге заперечення теж дуже слабе. У нас на ескадрі найдуться офіцери, які по кілька років плавали в цих водах. Вони знають усі Курильські острови, як свої п'ять пальців. Чому б їх не використати в цьому випадку? Залишається найголовніша перешкода — це туман. Але нам треба пам'ятати одне: пересування всієї нашої ескадри на Далекий Схід для завоювання Японського моря є не що інше, як найодчайдушніша авантюра. Ми не можемо будувати своїх розрахунків на успіх на правильному співвідношенні сил. Для цього ми надто слабкі. Отже, к чорту всяку правильну гру! Що погано для нормальної справи, те добре для авантюри: густий туман, нічна мла, шторм. Я хочу сказати, що для нашої ескадри потрібні умови, які дозволяли б їй проскочити непомітною для противника. Ось з яких причин Лаперузова протока з її густими туманами є для нас більш привабливою.

— Все це так, але навряд чи Рождественський стане на таку точку зору: надто він самовпевнений.

— Тим гірше буде для нас і для нього.

Васильєв, поправивши руками недоліковану ногу, поморщився від болю. До цього я бачив, з яким трудом йому доводилось пересуватись по рівній палубі, спираючись на милиці, а піднятися по трапу без сторонньої допомоги він зовсім не міг. Інвалідність його мусила тривати принаймні ще місяців два. На броненосці він став зайвою людиною. А мені відомо було, що він подавав рапорт на ім'я нашого командира з проханням швидше повернути його на свій корабель.

Я спитав, дивлячись йому прямо в очі:

— Навіщо ви так рано списалися з госпіталю? Хіба погано там жилося?

Васильєв сумно усміхнувся:

— Навпаки, дуже добре. Лікарі ставилися до мене прекрасно і наполягали, щоб я ще залишився на госпітальному судні. Там можна було відлежуватися з комфортом. Годували непогано. Сестри-жалібниці розважали. На випадок бою прапор Червоного Хреста охороняв би мене від усякої небезпеки. І все-таки я не міг там довше залишатися.

— І повернулися на приречений корабель? Чому? — допитувався я.

— Совість не помирилась з розумом. Я всіляко умовляв лікарів, щоб перевели мене на броненосець. Розум, як вірний сторожовий пес, підказував мені, що я роблю неправильний крок — мене може спіткати загибель. А почуття, як незримі канати, тягли мене на броненосець. Я звик до свого корабля, до його екіпажу, до товаришів. І мені нестерпно захотілось ризикнути життям разом із своїми друзями. Можливо, в критичний момент я своєю порадою допоможу врятувати корабель...

Я пішов від нього, захопивши з собою том Еміля Золя.

КОРЕЙСЬКОЮ ПРОТОКОЮ

Ескадра перетнула тропік Рака і вступила в помірну кліматичну смугу. Позаду залишився острів Формоза, який ми обійшли з боку Тихого океану. Ніколи в цих водах не було такого скупчення суден.

Закінчувався важкий період нашого переходу через моря і океани. Ми пройшли довгий шлях, витративши на це багато сил і енергії. Ми маємо, ще пережити найстрашніший розділ цієї непотрібної епопеї.

Рано-вранці 10 травня знову почали вантажити вугілля. Погода стояла тиха. Сірі хмари нерухомо висіли над водною широчінню, день наставав сірий і похмурий, без звичайних морських барв. Навколо ескадри, куди не глянь, було порожньо — жодного острова, жодного чужого судна. Це було нам на руку.

Серед команди чулась розмова:

— Це остання наша зупинка.

— Чому остання?

— Через день-два зустрінемося з ворогом.

— А може, підемо навколо Японії. Тоді ще раз доведеться зупинитись.

— Ще невідомо, куди командує скерує ескадру. Розумніші матроси міркували:

— Мабуть, відомо, якщо почали сьогодні вантажитись. Броненосець наш і без того так перевантажений, що броньовий пояс на ньому глибоко осів у воду. До Корейської протоки залишились дрібниці — два дні ходу. За цей час ми не встигнемо спалити стільки вугілля, щоб корабель зайняв нормальне положення. Треба міркувати.

На це заперечували:

— Буде тобі міркувати "скажений адмірал".

Офіцери теж додержувались тієї думки, що коли почали вантажити вугілля, то далі ми підемо навколо Японії.

Користуючись зупинкою ескадри, судна дістали з "Суворова" останні накази. В них висувались завдання уже бойового порядку. Адмірал наказував:

"Якщо з'явиться ворог, то за сигналом головні сили ідуть на нього для прийняття бою, підтримувані третім броненосним загonom і загонами крейсерськими та розвідувальними, яким надається право діяти самостійно, зважаючи на умови моменту. Коли сигналу не буде, то, наслідуючи флагманський корабель, зосереджувати вогонь по змозі на головному або флагманському кораблі ворога".

Замість старанно розробленого плану майбутнього бою було дано лише якісь загальні і неясні директиви. На яку частину противника мають бути скеровані атаки? Яким методом виконати їх? Які завдання окремих загонів? Як розуміти, що крейсерам та розвідувальним суднам "надається право діяти самостійно"? І що робити в тому випадку, коли у ворога, через той чи інший маневр, головним буде не флагманський, а який-небудь другорядний корабель?

Даремно молодші флагмани і командири суден ламали голову над цими питаннями. Ніяких додаткових роз'яснень і вказівок вони не дістали. Очевидно, командує гадав, що цього цілком досить, а про інше він подбає сам під час бою. Додав тільки, що коли "Суворов" вийде з ладу, то, поки штаб не перейде з нього на інше судно, ескадру веде інший корабель за порядком номерів строю, тобто, спочатку

"Александр III", потім, коли і той буде вибитий, "Бородино" і так далі.

Увечері густіше задиміли труби ескадри. Циферблати лагів акуратно відзначали

число пройдених миль, наближаючи нас до берегів Японії. Через кожні півгодини на суднах одбивали склянки, сповнюючи море різнотонним передзвоном.

Минув ще один день. А противник наче згинув з лиця землі, нічим себе не виявляючи. Що це значить? Ми всі дивувались.

Погода почала псуватись. Почувалась прохолода.

Офіцери й матроси наділи чорний одяг.

Інстинкт самозбереження підказував людям, що настав час, коли треба всім з'єднатися в одне ціле для майбутнього бою. Що ми робили б, не маючи в себе як керівників, офіцерів? Але якби ми без них опинилися в безпорадному становищі, то вони без нас зовсім перетворилися б в ніщо. А в морській битві, не так, як у сухопутній війні, можуть бути такі моменти, коли порятунок корабля буде залежати від поведінки лише однієї людини, як офіцера, так і рядового матроса. Вчасно покладений на борт руль не дасть судну перекинутися догори кілем. Візьмемо другий приклад: в бомбовому погребі, де лежать снаряди, начинені піроксиліном, або в крюйт-камері, наповненій картузами бездимного пороху, спалахне пожежа. Тоді весь екіпаж опиниться під загрозою злетіти в повітря. Але від цього може врятувати всіх який-небудь трюмний машиніст, коли не розгубиться сам: поворотами великого ключа він почне відкривати клапани затоплення і зрошення погребів, вода штучним дощем і сильними потоками рине в приміщення, яке загрожує страшним вибухом, і корабель з усіма людьми буде врятований від загибелі. Що подібні випадки нам доведеться пережити, це зрозуміли офіцери й матроси. Тому стосунки між верхами і низами поліпшилися. Припинились зуботичини, лайка. Матроси, перейнявшись важливістю обстановки, забули на деякий час про знущання над ними, почали охочіше виконувати свої обов'язки.

Броненосець "Орел" давно вже був готовий до бою. Головним чином звернули увагу на усунення горючого матеріалу з верхніх частин корабля, щоб убезпечити себе від пожеж. З цією метою було викинуто за борт дерево, вибране з коєчних сіток, з рубок на містку, з командних приміщень. Було очищено також від зайвих меблів і прикрас каюти батареїної палуби, офіцерський буфет і кают-компанію. Все, що було в них цінне, перенесли в нижні приміщення, а решта пішла за борт. І все-таки цих заходів було не досить. Треба було б, як учив інженер Васильєв, ще більше обдерти корабель, не залишити нічого, що може дати поживу вогню, але командир судна, капітан 1-го рангу Юнг, не наважився рискнути. А командуючий в цьому відношенні не зробив ніяких розпоряджень і, наскільки нам було відомо, навіть у себе на броненосці "Суворов" не вживав ніяких заходів, залишаючи все дерево на своєму місці. І на інших суднах лише деякі командири наважились піти за прикладом "Орла". Далі у нас було вжито заходів для створення штучного захисту тих суднових механізмів і приладів, які можуть бути пошкоджені осколками ворожих снарядів. Для цього використовували-

лись колосники, сталевий трос, мішки з вугіллям, матроські підвісні койки. На випадок пошкодження в механізмах приготували запасні частини, щоб зразу ж можна було пустити їх в хід.

Зовні люди були спокійні, багато жартували, сміялись. Деякі мріяли вголос, як вони

будуть проводити час у Владивостоку. Запасні уже думали про швидке повернення на батьківщину. Але це була тільки гра — гра без. сцени і глядачів, один перед одним. З того часу, як залишили свій порт, понад двісті днів відійшло назад, породивши серед нас гіркі думки. Багато гнітючих сторінок перегорнулося в книзі нашого життя, і тепер ми наблизились до останнього розділу — до грізного фіналу.

Ранок 12 травня був холодний і хмарний. Дув чималий вітер, сумно, завиваючи в сталевих снастях рангоуту. Повзли, низько спускаючись, сірі хмари, наче обважнілі від вогкості. Мрячив косий дощ, дрібний, схожий на макові зерна, вкриваючи поверхню моря хворобливим висипом. Горизонт немов оповився густим серпанком, що безперервно пересувався згори вниз. З-за бортів броненосця долітали сплески хвиль.

Ніколи в морі не відчуваєш такого тосчного настрою, як у негоду. Так було і цього разу. Але, незважаючи на вогкість і пронизливий холод, багато хто з офіцерів і команди перебували на верхній палубі і на містках броненосця. В судновий дзвін тільки що пробили шість склянок. Погляди всіх людей були спрямовані на транспорти, які відокремлювались від ескадри, щоб піти в Шанхай. Їх було шість штук: "Ярославль", на який переніс свій брейд-вимпел капітан і-го рангу Радлов, "Владимир", "Курония", "Воронеж", "Ливония" і "Метеор". Вони йшли від нас під захистом допоміжних крейсерів "Рион" і "Днепр" Транспорти відходили, посилаючи нам піднятими на щоглах прапорами прощальне вітання. А ми дивилися їм вслід з неприхованою заздрістю.

На баку серед купки матросів, де був і я, почулася розмова:

— От цим, можна сказати, пощастило.

— До Шанхая, кажуть, тільки сорок миль.

— Години через чотири будуть у нейтральному порту. Незабаром транспорти зникли за сіткою дощу.

Верхня палуба на "Орле" зразу очистилась від людей. Всі спустилися вниз. Тільки на передньому містку стовбичили сигнальники з вахтовим начальником на чолі, оглядаючи каламутний горизонт і стежачи за флагманським кораблем, щоб не проґавити якого-небудь сигналу.

Ескадра, звільнившись від зайвого тягаря транспортів, тільки виграла від цього.

Досі все ще не було відомо, якою з трьох проток ми підемо в Японське море. І тільки в цей день, о дев'ятій годині ранку, довідалися, що наша ескадра лягла на курс норд-ост сімдесят градусів, тобто попрямувала до фатального для нас острова Цусіма. Звістка про це стурбувала весь екіпаж. Серед офіцерів помічалась якась розгубленість, матроси наїжились, кидаючи лайки на адресу Рожественського. Куди попер, тупоголовий диявол?

— На загибель веде нас, дурило. Що розумного можна чекати від такої людини? Тільки матюком уміє крити своїх підлеглих, і більше, нічого.

8 О. Новпков-Прнбой

225

— Недарма називають його "скажений адмірал". Гальванер Альференко вирік:

— йому б не командуючим бути, а дантистом. От показав би він свій талант.

— Чому дантистом?

— Здорово зуби в матросів вибиває.

— І як це довірили йому цілу ескадру? Невже у нас у флоті нема інших начальників, розумніших?

Кочегар Бакланов пояснив це:

— У нас у флоті надвиробництво адміралів. Чоловік сімдесят налічують. Посад не вистачає для всіх. Тому й почали призначати кого завідуючим м'ясним складом в Кронштадті, кого завідуючим бібліотекою. А один, кажуть, служить чимсь на зразок двірника при Головному адміралтействі. З усіх, звичайно, чоловіка три можна б вибрати талановитіших. Але там, у Петербурзі, з висоти як дивляться? Якщо зла людина, значить, хороша. А злішого від Рождественського — де ще такого знайдеш? Розпалиться — землю копитом рие. Ех, плюнути б на все і розтерти!

Я вніс поправку:

— Ти помиляєшся, Бакланов. Це в Англії близько сімдесяти адміралів. А у нас цих адміралів всього тільки... сто чоловік.

Гальванер Голубев мріяв уголос:

— Добратися б до Владивостока та змовиться з армією. Тоді можна буде повернути руль ліво на борт і прямо на Петербург. Жарко буде багатьом.

Хтось вставив:

— Тепер би повернути ескадру на шістнадцять румбів. Голубев заперечив:

— Нічого з цього не вийшло б. Армія всі свої надії покладає на нас. Скажуть, підвели ми її. І народ буде дивитись на нас, як на винуватців поразки.

По обіді я вийшов на передній місток. Бісерний дощ, очевидно, зарядив надовго. Часом наповзав туман, ховаючи в своїй вогкій імлі деякі наші судна.

Ескадра на цей час була построена в новий похідний порядок.

Вона йшла двома колонами. Першу з них становили перший і другий броненосні загони: "Суворов", "Александр III", "Бородино", "Орел", "Ослябя", "Сысой Великий", "Наварин" і "Адмирал Нахимов"; до лівої колони входив третій броненосний загін: "Николай I", "Апраксин", "Сенявин", "Ушаков" і крейсери: "Олег", "Аврора", "Дмитрий Донской" і "Владимир Мономах". В середині колон біля перших двох броненосців з того і другого боку йшло по два міноносці. Інші п'ять міноносців ішли під прикриттям правих бортів крейсерів. Трохи позаду, врізавшись між колонами, ішли один за одним чотири транспорти: "Анадырь", "Иртыш", "Камчатка", "Корея". Ескадру замикали два буксирні і водовідливні пароплави: "Русь" і "Свирь". І позад усіх, поза лінією колон, немовби розширюючи їх, ішли госпітальні судна: "Орел" і "Кострома". З обох боків ескадри, перебуваючи на траверзі головних

броненосців, ішли наші швидкохідні дозорні судна: праворуч — "Жемчуг", ліворуч — "Изумруд". Крім того, попереду, в строю правильного трикутника, висунувшись на відстань не більше однієї милі, ішов розвідувальний загін із трьох крейсерів: "Светлана", "Урал" і "Алмаз".

Всього на цей час у нас залишилось тридцять вісім суден.

Такою з'єднаною масою ескадра наша наближалась до Корейської протоки. Поведінка адмірала Рожественського багатьох із нас дивувала. З злочинною байдужістю він ставився до противника, не проявляючи до нього ніякої цікавості. Справді, три крейсери, висунуті вперед, і два крейсери, що держались по боках колон, не можна було вважати за серйозну розвідку. Вони розширювали коло наших спостережень тільки на од ну-дві милі. Таким чином, наша ескадра йшла вперед немовби з зав'язаними очима.

Боцман Воеводін, кивнувши головою на ескадру, шепнув мені:

— У родству є наш адмірал.

В цей момент з'явився на містку лейтенант Гірс. Я спитав його:

— Кажуть, ваше благородіє, що ми йдемо в Корейську протоку?

— На жаль, так.

— Значить, його превосходительство вибрав для ескадри більш прямий шлях?

Лейтенант Гірс знизав плечима і промовив розчаровано:

— Нічого не розумію. Дивно все це ,5.

Я спустився в жилу палубу. Матроси після полуденного відпочинку пили на підвісних столах чай. Розмова йшла про війну, про село, про любовні пригоди.

День цей минув спокійно. Ескадра йшла восьмивузловим ходом, а вночі притишувала хід навіть до п'яти вузлів. Спали поважово.

ХТО СТРАШНИЙ РОЖЕСТВЕНСЬКОМУ

Адмірал Рожественський, на велике моє задоволення, не знав мене і не цікавився мною. Звичайно, для нього я як людина не існував. Нас, одягнутих у матроську форму, було на ескадрі близько дванадцяти тисяч чоловік. Ми були тільки виконавцями його волі і тією живою силою, яка потрібна для того, щоб кораблі рухалися вперед і маневрували, щоб гармати й торпеди, коли це буде потрібно, почали стріляти в противника. Тому адмірал, як належить кожному командуючому, розцінював всю цю масу людей невідривно від загальної і єдиної бойової організації. Але зате я часто думав про нього: як він керував ескадрою? Що він зробив для неї? Як впливав він на кораблі? Як він виховував своїх підлеглих? Який у нього був зв'язок з особовим складом? І що це була за людина?

Я ставив собі ці запитання і в діях та вчинках адмірала пробував знайти відповіді на них. Три кампанії я плавав на крейсері "Минин" разом з Рожественським і за цей час добре придивився до нього. Це був добрий господарник. Він не присвоював, як інші бюрократи, державних сум. Мало того, він переслідував злодіїв, але тільки тих, хто

8*

227

був нижчий від нього чином. Боротися з злодіями вищого рангу йому було неможливо. Казенну копійку він беріг іноді навіть на шкоду справі. При ньому економно і в повному порядку велося суднове господарство і в учбово-артилерійському загоні і на 2-й ескадрі. Щодо цього він діяв добросовісно. Позитивною його якістю була працьовитість: він міг, не шкодуючи себе, працювати дні і ночі. Скільки треба було

енергії й піклування, щоб таку різнотипну і збірну ескадру провести навколо Африки і наблизити її в цілості до японських берегів. Правда, те саме зробив і адмірал Небогатов. Під його командуванням 3-я ескадра пройшла майже такий самий шлях і за таких же умов тільки в три місяці. При цьому підлеглі Небогатова не зазнавали на собі ні божевільних вигуків, ні знущань з боку свого начальника. А тим часом склад кораблів Небогатова не відзначався добрими якостями: два старих судна і три броненосці берегової оборони. Але все одно — за Рождественським в цьому відношенні лишаються великі заслуги. Словом, це був справжній служака, суворий і вимогливий до інших. Він любив порядок і дисципліну. Але, вихований на рутині, він розумів це по-своєму і більше уваги звертав на зовнішні форми служби. А головне — мене вражала в ньому надмірна зарозумілість і самовпевненість. Якщо до цього додати його дразливість та деспотичний характер, то стане зрозуміло, чому так тяжко було служити під командуванням Рождественського.

Потрапивши на 2-у ескадру, я вже багато знав таких характерних рис адмірала, але моя цікавість не задовольнялась. Мені хотілося більше розпізнати того, кому дано було таку величезну владу у флоті. З якою жадібністю я прислухався до всього, що говорять офіцери й матроси про начальника ескадриї У мене, немов у запального мисливця, що йде по сліду звіра, розгорялась надія, що з уривків фраз, кинутих випадково на його адресу, з окремих зауважень, з розповідей про його минуле, я кінець кінцем складу про нього ясне уявлення. Я приділяв йому багато уваги ще й через те, що в російському імператорському флоті це був поширений тип. Відмінність між Рождественським та іншими адміралами полягала тільки в тому, що в нього яскравіше, ніж у багатьох подібних сатрапів, проявлялись риси його самодурства, риси, породжені деспотичним ладом держави.

На ескадрі з уст в уста передавалась сила-силенна оповідань про справжні випадки з життя Рождественського. Один з них особливо обурював офіцерів. Тут був ображений адмірал Макаров, який користувався серед моряків великою любов'ю як видатний флотоводець. На початку війни, коли Макарова призначили командуючим 1-ю Тихоокеанською ескадрою, він вирішив видати свої праці з морської тактики. Таке бажання було цілком природним — йому хотілося швидше познайомити офіцерів з своїми поглядами на морський бій. Виїжджаючи залізницею на Далекий Схід, він лишив рукопис у головному Морському штабі і був цілком певний, що його книга незабаром вийде в світ. Але він не врахував того, що цю установу очолював Рождественський, який ненавидів його як свого суперника у флоті. Вже в дорозі адмірал Макаров одержав телеграму з повідомленням, що на видання його книги потрібно п'ятсот карбованців, а тому що це не було передбачено загальним кошторисом, то вона й не може бути видана. Макаров був обурений таким ставленням. Почалася телеграфна перепалка. Нарешті Макаров запропонував покрити витрати на видання його книги з своїх власних коштів, а якщо й це не допоможе, то він відмовиться від командування 1-ю Тихоокеанською ескадрою. Питання було поставлено ультимативно. І лише після цього головний морський штаб вирішив видати книгу.

Рожественський, як начальник штабу, повинен був би сприяти цій справі, спрямованій на морську оборону країни. Але замість цього, він всіляко перешкоджав виходу книги в світ.

За такий вчинок офіцери осуджували Рожественського. Він не піднявся до загальнодержавних інтересів, а проявив себе лукавим царедворцем, що дріб'язково заздрить чужій славі. Свої егоїстичні цілі він ставив вище патріотизму.

Другий епізод з життя Рожественського примусив мене замислитися. Чи не приховувалась під його зовнішньою хоробрістю душа боягуза? З почутих подробиць переді мною постала така картина.

Діло було також на початку війни. Рожественський, очолюючи головний морський штаб, наводив жах на людей, що приходили до нього з рапортом або проханням. В його прийомній, з хвилюванням чекаючи своєї черги, товпились офіцери, мовчазні й пригнічені, ніби їх чекало страшне нещастя. Серед них, виділяючись своїм незалежним виглядом, з'явився офіцер середнього зросту, міцно збудований, з хорошою військовою виправкою. Новенький мундир прекрасно сидів на його ставній чепурній постаті. З першого погляду він вражав рішучістю енергійних манер. Це був лейтенант Е. М. його знали всі у флоті. Він відзначався самостійністю поведінки і надзвичайною запальністю, а іноді й нестримністю свого характеру. Моряки вважали, що він походить з іспанців. Зовні він справді нагадував типового жителя півдня: смагляве обличчя, яскравий блиск темно-вишневих очей, розкішне чорне волосся. Дійшла нарешті черга прийому й до нього. Лейтенант Е. М. підвівся з свого місця і невимушеним жестом поправив на лівому боці висячу шаблю. Без тіні боязкості він неквапливою ходою увійшов до кабінету начальника, тримаючи в лівій руці трикутний капелюх. На його обличчі не було й тіні якоїсь улесливості. Вклонившись, він назвав себе і мовчки подав адміралові рапорт. Це було прохання призначити його на Далекий Схід — на діючу 1-у Тихоокеанську ескадру.

Рожественський, читаючи папір, хмурнішав і, закінчивши читання, грубо заявив:

— Штаб краще знає, коли й куди вас послати.

Лейтенант зробив рвучкий рух, але, густо почервонівши, застиг на місці. Вони трохи помовчали, дизлячись один на одного. Рожественському не подобалось, що в постаті його прохача не було боязкості підлеглого. '

— Ваше превосходительство, -я прошу вас не відмовити...-^ схвильованим голосом порушив тишу лейтенант Е. М., але Рожественський вже Скипів і, підвищивши голос, обірвав мову прохача.

— Розмова закінчена. Можете йти. , ,:i

Збентежений і збуджений грубістю начальника, лейтенант Е. М. блиснув чорними очима і почав наполягати на своєму:

— Я не на бал і не у відпустку прошуся у вас, ваше превосходительство, а в діючий флот. Ви мені пробачте, але я сподівався... Гадав зустріти заохочення патріотичного пориву. Війна почалася... Ще раз прошу...

Рожественський, ніколи не зустрічаючи відсічі своїй нестримній вдачі, в люті

схопився і вдарив кулаком по столу. Здавалося, стіни кабінету затремтіли і брязнула люстра від дикого реву.

— Мовчати! Лейтенант М., не вам учити адмірала патріотизму! Геть!

З останніми словами Рожественський театральним жестом простягнув руку, показуючи на двері, але, всупереч звичаєві, це не мало ніякого ефекту. Лейтенант не послухався і продовжував стояти на місці. А в наступну секунду трапилось те, чого аж ніяк не чекав Рожественський. Лейтенант М., мінячись на обличчі, різко випалив:

— Даруйте, ваше превосходительство. Але я не дозволю в такому тоні розмовляти зі мною — російським офіцером. За образу честі...

Не договоривши фрази, лейтенант зробив крок уперед і схопився за ефес шаблі, ладний вихопити її з піхов. Уся його ставна постать зграбно вигнулась у швидкому пориві нападу. Але він не перейшов до дальшої дії. Стиснувши зуби і роздуваючи ніздрі, він застиг в напруженій позі чекання. Чогось ще не вистачало, щоб палка натура цього сина півдня вибухнула, мов динаміт. Адмірал, наче опам'ятавшись від запальності, зрозумів, з ким він має справу: ще одне слово — і шабля у ту ж мить могла впасти йому на голову. Він відсахнувся від страшного погляду чорних очей, що загрозливо вступились в нього, і мовчки сів у крісло. На зблідлому обличчі його відбилося безпорадне замішання і збентеження. Тремтячою лівою рукою він узяв рапорт, а правою почав писати на ньому резолюцію. Лейтенант пильним поглядом стежив за пером, що стрибало, рвало папір, виводячи слово "задовольнити". Зробивши звичайний розчерк під своїм прізвищем, переможений начальник, не дивлячись на прохача, ослабим голосом прохрипів:

— Візьміть.

На цьому закінчилася сутичка начальника і підлеглого.

Лейтенант за свою поведінку не мав ніякого стягнення. Незабаром він виїхав добровольцем на Далекий Схід. Там, плаваючи на одному з кораблів далекосхідного загону крейсерів, не раз відзначався в боях з японцями.

АДМІРАЛІВ ВІСТОВИЙ

Петра Гавриловича Пучкова я вперше зустрів на крейсері "Минин". Він служив вістовим у адмірала Рожественського. На цьому крейсері ми плавали разом три літніх кампанії. Пучков був тихий і сором'язливий хлопець. Він тримався завжди насторожено, був недовірливий до людей. І лише після того, як ми близько зійшлись, він став зі мною відвертішим. Не раз Пучков розповідав мені про свого грізного пана і скаржився на свою долю. Зрідка я бачився з ним і під час походу на Далекий Схід.

З новобранства Пучков мріяв бути машиністом або мінером, сподіваючись, що після служби та чи інша спеціальність йому придасться. Але бажання його не здійснились. Літне плавання в 1898 році на броненосці берегової оборони "Первенец", що стояв тоді в Ревелі, наближалось до кінця. Фельдфебель Ягнов, придивившись до Пучкова, сказав:

— Одягайся в перший строк. Підемо до командира Рожественського.

— Навіщо?

— Там узнаєш.

Здригнулося серце від страху, але не послухатися не можна було. Через півгодини пристали на шлюпці до пристані, а потім пішли берегом на дачу командира, капітана 1-го рангу Рожественського. По дорозі Пучков думав лише про одне: чого від нього хочуть? Командир покликав фельдфебеля і матроса до себе в кабінет на другий поверх і, привітавшись з ними, деякий час мовчки розглядав Пучкова. Пучков стояв, виструнчившись, боячись дихати, сухорлявий, з тонкими рисами довгастого обличчя і тією молодого наївністю селянського парубка, якої він не встиг ще позбутися. Почалось докладне розпитування. З відповідей вияснилось, що він народився на Оці, в селі Клітино, Рязанської губернії, займався до служби землеробством, не хворів ні на які хвороби, нежонатий, під судом не був, не курить і горілки не п'є. З цього боку Рожественський був задоволений. Він наказав матросові повернутися до нього спиною, а потім для чогось примусив його два рази пройти по кабінету. "Так роблять, коли купують на базарі коня",— подумав Пучков, покриваючись дрібними краплями поту.

— Добре,— сказав нарешті командир.— Будеш у мене вістовим. Тільки дивись, щоб все було на місці і в порядку. Якщо завиниш, я з тебе яєчню зроблю. Чуєш?

— Єсть, ваше високоблагородіє,— тихо відповів матрос, дивлячись сірими некліпаючими очима на командира.

— Відповідати треба голосніше й виразніше. Повтори ще раз. Молодий матрос вигукнув заучену фразу. Рожественський розгнівався:

— Бовдуре! Чого ж ти кричиш так? Треба відповідати середнім голосом, але виразно.

З цього дня життя Пучкова, з волі начальства, пішло інакше. Разом з Рожественським жили його дружина, дочка і два племінники.

Взимку Рожественському надали чин контр-адмірала.

Пучков думав пробути вістовим два-три місяці. Довше у адмірала жоден вістовий не уживався. Але час ішов, а він і далі виконував роль слуги. Щоб випробувати його чесність, хазяї не раз залишали на видному місці гроші, нібито забуваючи, починаючи з п'ятірки й кінчаючи великими кредитками. Він повертав їх власникам. Вже це одно розбивало його мрію — повернутися в роту і набути більш солідної спеціальності. Крім того, він належав до тієї рідкісної категорії людей, які навіть нелюбиму справу виконують добросовісно. Його спритність, його сумлінність, його постійна готовність догодити панам — все це враховувалось адміралом, який, сам того не помічаючи, почав почувати до нього якусь своєрідну симпатію. Це був ідеальний вістовий. Взутий у м'які туфлі, він з самого ранку, коли всі ще спали, переходив з одної кімнати до іншої так тихо, наче линував у повітрі. У кожній з них треба було підмести підлогу, стерти пил з меблів та картин. Потім починалась чистка одягу і черевиків. Чи треба приготувати ванну, чи побігти на базар або в магазин, чи віднести адміральський пакет в установу, принести дров, витопити печі, вимити посуд і поставити його на місце, почистити каструлі,— все це робив вістовий.

Від Рожественського пішла куховарка. Пучков не тільки замінив її, але готував сніданки, обіди й вечері набагато краще, ніж вона. Цій новій справі, плаваючи на

"Минине", він навчився від офіцерського повара, а ще більше з придбаної ним товстої книги по кулінарії. Ночами, уриваючи години відпочинку, він захоплено зубрив її. Поступово вістовий перетворився в талановитого кухаря. На допомогу йому було взято ще одного матроса, який тепер робив усю брудну роботу.

У звичайні дні адмірал любив просту, але здорову їжу: салати, наваристий борщ, добре прожарені биточки з цибулею та яблучну слойку. Але в нього нерідко збиралися гості, особливо після того, як його призначили начальником головного морського штабу. Іноді доводилось накривати стіл на сорок персон. Приготування починалися за три доби. А в урочистий день на сніжно-білій скатертині з'являлися тарілки з дорогого фарфору, кришталеві чарки, великі, середні й малі бокали з химерними візерунками, всякі ножі й виделки, начищені до сліпучого блиску. Потім ставились закуски: перламутровий балик, яскраво-червона сьомга, рожева шинка з білими шарами жиру, вершкове масло, зроблене у вигляді розквітлих троянд, паштет з рябчика; агатово-чорна паюсна ікра та свіжа сіра зерниста ікра; салати, прикрашені букетами з овочів; ніжинські солоні огірочки, з яких кожен розміром менший, ніж дамський пальчик, і свіжі ізумрудно-зелені огірки; помідори, прикрашені іспанською цибулею і трохи припудрені єгипетським перцем; сріблясті сардинки, залиті прованським маслом, остендські устриці на льоду; лангусти та омари, зварені в солоному розчині з лавровим листом; пахучі ревельські кільки. Все стояло на своєму місці в суворому порядку, всьому намагалися надати якнайпишнішого вигляду. Навіть оселедець, розпластаний на довгому вузькому блюді й рясніючий гарніром, наче сміявся, тримаючи в роті пучок зеленої петрушки. Заливне порося, розрізане на порції і знов складене, здавалось, ніжилося в прозорому желе, що переливалось серед янтарних скибочок лимона і коралових пластинок моркви. Величезне блюдо займала глухарка; її червоноброва, з загнутим дзьобом голова, витягнута шия й розкинуті крила залишалися вкриті пір'ям, до прожареної темно-коричневої тушки був приставлений ще хвіст; незважаючи на те, що гострий ніж розрізав її на частини, було схоже, що вона швидко летить. Пляшки різних форм, поставлені пірамідами на срібних підставках, чергувались з букетами живих квітів у вазах. Іскрились червоні, золотисті, білі, рожеві вина. Від безлічі закусок, що вигравали всіма відтінками барв, мигтіло в очах і збуджувався апетит навіть у ситих людей. І весь стіл був схожий на яскраву різнокольорову клумбу. Навколо нього розміщалися жінки в шовках, чоловіки в чорних сюртуках, виблискуючи золотом або сріблом еполетів. До закусок пропонувались лише міцні напої: смирнів-ка, горобинівка, зубрівка, англійська гірка. Гості насичалися повільно, з гідністю.

Минала година або дві, перш ніж приступали до обіду.

Багаторічними традиціями була усталена черговість блюд і вин. Починали з бульйону та слойок, при цьому спорожняли пляшки з мадерою. Рибу, форель під білим голландським соусом, запивали білими сухими винами. До філе міньйон з трюфелями, звареними в мадері, подавали тільки червоні вина. Спаржа і артишоки в сухарях і в маслі знищувались зовсім без вина. Потім привертала до себе погляди всіх індичка. Полита власним рудим соком, вона апетитно блищала. Навколо, лежачи на гріночках,

змазаних курячою печінкою, наче курчата, притулилися до неї смажені перепели. Це блюдо супроводжувалось зеленим салатом ромен. Відразу ж бокали наповнювалися шампанським. Шлунки у всіх вже були переповнені, але хіба можна було відмовитись від принадного солодкого, як-от парфе, зробленого із збитих вершків з ананасним лікером, прикрашеного трояндами з цукру і сяючими фонтанами карамелі. На закінчення лишались — фрукти, сири рокфор, брі, швейцарський, чорна кава з лікерами або коньяком.

В такі урочисті дні в розпорядження Пучкова призначали кілька вістових. Але ніхто з них не міг так добре обслужити гостей, як він сам. У білих рукавичках, одягнений по формі матросом у все нове, він обходив стіл і з допомогою інших вістових подавав кожній персоні те чи інше блюдо. В цей час його нерви були особливо напружені: як би не забруднити їжею плаття якоїсь пані, яке коштувало дорожче, ніж* усе його домашнє господарство. Не легше буде, якщо впаде з тарілки жирний шматок на сюртук адмірала. І те й інше для вістового було б так само жахливо, як пожежа на селі.

У кулінарному мистецтві Пучков показав себе обдарованим самородком. Рождественський платив йому п'ять карбованців на місяць. До платні додавались ще проценти від тих крамарів, у яких він закупував продукти, і чайові від гостей. Щодо прибутків, то він, колишній селянин, мав добре місце. Але ці прибутки діставались йому ціною страшених принижень і образ. Адмірал дратувався через кожну дрібницю. Часом, лютуючи, він ламав власні меблі, бив посуд. Не милував він і своєї дружини, з матірною лайкою заганяв її під стіл. А на раба й поготів нічого було зважати. Хоч як Пучков старався догодити своїм панам, рідко який день минав для нього без бійки. Сьогодні не так було знято з адмірала пальто — вістовий діставав ляпаса. Завтра не той прибор подав на стіл — гуділа голова від панського кулака. Іноді летіла у вістового тарілка з супом. За Пучкова вступалася лише одна людина— дочка Рождественського, Олена Зіновіївна. При ній адмірал не бився, і його жорстоке серце пом'якшувалось, мов буйний морський вал, облитий маслом. Він любив її найніжнішою любов'ю, виконуючи всі її примхи і дозволяючи їй робити все, що вона забажає. Зате адміральша, брезкла й сварлива жінка, була задоволена, коли вістовому попадало. На це в неї були свої причини. Вона підозрювала, що чоловік її зраджує. Вона хотіла дізнатись про це у вістового і зверталась до нього за відомостями то з ласкавою посмішкою, то з погрозами. Звичайно, він багато знав про любовні пригоди пана, але не виказував його жодним словом. Так минуло п'ять тяжких років.

Пучков весь час відчував страх, не знаючи, що буде з ним завтра. Існували товариства захисту тварин, члени якого могли віддати під суд людину, що била свого коня чи собаку. Але хто міг стати на захист безправного вістового? Він цілком був під владою навіженого пана. Адмірал, коли захоче, не посоромиться посадити його у в'язницю, вислати на каторгу, чи просто роздушити, як жалюгідну комаху.

Пучков змучився, схуд, через силу справлявся з своїми обов'язками. Внаслідок нервового розладу його очі почали сліпнути, його молоде життя, безрадісне й обридле, йшло на спад, а до кінця служби лишалось ще два роки.

Але буває, що і в раба, доведеного до відчаю, несподівано запалає душа. Так сталося і з Пучковим. Одного разу зібралися гості. Пучков, сам того не знаючи, чимсь не догодив своєму повелителеві. Коли гості роз'їхались, адмірал суворо покликав його.

— Підійди сюди, негіднику!

У Пучкова похололо в грудях. Не було більше ніяких пояснень. Від удару в вухо він похитнувся, але встиг ухопитися за край стола і втримався на ногах. У лівому вусі щось тріснуло й зашуміло. Раніше всі образи вістовий терпів мовчки, з покорою приреченої людини. На цей раз щось прорвалось в душі, вся істота запалала ненавистю. Блідий, він випростався і, блискаючи очима, заявив різко, з хриплим вигуком:

— Ваше превосходительство, ви пробили мені барабанну перетинку!

Для адмірала це прозвучало зухвальством. Але він не затупотів ногами і не кинувся битися. Вперше почутий ним протест здивував його. Це було настільки ж несподівано, як коли б покірливе ягня раптом загарчало й вишкірило вовчі зуби. Рождественський подивився на вістового з таким подивом, начебто перед ним стояла інша, більш рішуча людина, і тихо, майже ласкаво сказав:

— Нічого, пройде. У артилеристів це часто буває. І, відвернувшись, пішов до себе в спальню.

Наступного дня Пучков не вийшов з своєї кімнатки. Сніданок замість нього приготував інший вістовий, а він лишився лежати на койці. До нього прийшов адмірал і спитав:

— Ну як, Петре, твоє здоров'я?

— Захворів, ваше превосходительство, не можу встати.

Три дні адмірал відвідував його і кожного разу діставав ту ж саму відповідь, а на четвертий, розлютившись, пробурчав:

— Забирай свої речі і йди геть з моєї квартири.

Пучков потрапив у госпіталь, де пролежав близько трьох місяців. Потім, зарахований до 18-го флотського екіпажу, він ще довго не міг одужати від нервового розладу. Часто йому снилось, що він знову служить вістовим, і це були найстрахотливіші сни.

Після Пучкова за один лише рік у Рождественського по черзі перебувало дев'ятнадцять вістових. І кожен з них звільнявся від нього, зазнавши на собі кулаків адмірала. А дехто був відданий під суд і потрапив у в'язницю.

Не дивно, що йому пригадався колишній вістовий, і надійшло розпорядження негайно доставити Пучкова на броненосець "Суворов". Це було в Ревелі, коли 2-а ескадра готувалась вже відпливти на Далекий Схід. У 18-й флотський екіпаж полетіла телеграма. Пучков з'явився на флагманський корабель у супроводі унтер-офіцера, наче арештант. Але адмірал зустрів його привітно:

— Без тебе, Петре, погано мені було. Всі вістові попадались якісь ідіоти. Я через тебе всю ескадру затримав на цілу добу. Поплаваємо разом.

— Єсть, ваше превосходительство,— знехотя відповів Пучков і приступив до своїх обов'язків.

Цього ж дня він дізнався, що перед його приїздом на корабель адміральським вістовим був матрос Жуков. Цей хлопець погано мізкував і плував накази адмірала. Від побоїв він нітрохи не порозумнішав. Нарешті Рождественський так розлютився, що схопив стілець і, розмахнувшись, вдарив ним по спині Жукова. У того відібрало поперек, і його списали на берег, у ревельський госпіталь.

Те ж саме може трапитись і з Пучковим. Але ескадра йшла у далеке чуже море, звідки він навряд чи повернеться. І йому стало байдуже, чи гинути від японських снарядів, чи від руки адмірала. Він перестав його боятися.

Минув тиждень плавання. Тепер Пучков більше не куховарив, але зате поряд з іншими справами йому доводилося прати для пана білизну, крохмалити комірці й манжети. Він виконував це не гірше за будь-яку прачку.

Одного разу ввечері адмірал, купаючись у ванні, розміщеній поряд з його каютою, розсердився:

— Де це ти, мерзотнику, пропадав? Я кликав тебе, а тебе немає. Пучков сміливо відповів:

— Та для вас же за чаєм ходив, ваше превосходительство. І дозвольте доповісти вам, ваше превосходительство,— мерзотником я ніколи не був і не буду.

— Що таке? Це ти кому заперечуєш?

— Ви самі знаєте, ваше превосходительство,— я правду кажу. А якщо я такий поганий, то віддайте мене під суд чи накажіть викинути за борт.

— Геть з моїх очей! — закричав адмірал і так сіпнувся у ванні, що вода хлюпнула через борт.

Вістовий вискочив з ванної, але через хвилину адмірал покликав його назад і, наче забувши про все, мирно попросив:

— Петре, намиль губку і потри мені спину.

Так тривало й далі. Адмірал був грозою не лише для матросів, але й для офіцерів усієї ескадри. Ніхто не насмільовався перечити йому, хоч багато хто розумів страшенну безглуздість його слів і вчинків. Але Пучков тримався з ним інакше. Якщо адмірал підвищував голос, то і вістовий відповідав йому підвищеним голосом. Іноді вони сперечались і кричали так, наче той і другий були в однакових чинах і займали однакове становище. Може, Рождественський і усвідомлював, що він довів свого вістового до такого стану, що той ладен був його вбити. Але складалося враження, немовби йому подобалось те, що з усього численного особового складу ескадри знайшлася лише одна людина, яка перед ним не плазує. Більше він ні разу не вдарив Пучкова і ніяк його не карав.

І тільки одного разу адмірал забувся. Ескадра стояла біля Мадагаскару. В адміральському салоні готувались до зустрічі Нового року. Запрошені були сестри-жалібниці з плавучого госпіталю "Орел". Рождественський наказав Пучкову заморозити шампанське. Але інженер-механік, завідуючий рефрижераторною камерою, перевіряючи її, ненароком переставив пляшки від холодних труб рефрижератора у тепле місце.

О дванадцятій годині ночі збентежений Пучков приніс шампанське незамороженим. Адмірал тільки скоса суворо подивився на винного, але нічого не сказав. Другого дня вранці він стримано пробурмотів:

— Петре, йди до старшого офіпера і передай йому, щоб він поставив тебе на бак під рушницю на дві години.

Пучков добре почув усі слова, але перепитав:

— Чого зволите, ваше превосходительство?

І підставляючи праве вухо, повернув обличчя вліво більше, ніж слід було, через що очі його скосились на адмірала. Рожественський повторив наказ голосніше, а потім сердито спитав:

— Ти чого морду від мене відвертаєш?

— Аж ніяк, ваше превосходительство. А тільки я нічого не чую лівим вухом. Як ви самі знаєте, барабанна перетинка в ньому перебита.

Адмірал почервонів і відвернувся.

Пучков знав, за що його покарано, і, не журячись, по-молодецькому стояв на баку, наче одержав похвалу від начальства. Свідомість підказувала йому, що адмірал без нього, як без няньки, не може обійтись ні хвилини і, в усякому разі, ця кара не задовольнить його властолюбства.

1 справді, не минуло й півгодини, як Рожественський схаменувся і через вахтового начальника вже покликав вістового до себе. Але той не послухався і відстояв до кінця належний строк покарання.

— Це ще що за фортелі? Мої накази перестав виконувати? — г розсердився адмірал, коли Пучков повернувся до нього з бака.

— Коли я винуватий, ваше превосходительство, то мушу за це нести покарання повністю.

— Дивись,— доведеш ти до того, що я з тебе витрушу хамську душу.

— Воля ваша, ваше превосходительство,— з спокійною покірністю відповів вістовий, але в самій цій покірності почувався виклик, наче він щось надумав.

Проти свого звичаю, Рожественський і цього разу не скипів і, відвернувшись, тільки похмуро насупився. Покірливий Пучков лишився переможцем. Це був безприкладний випадок у практиці служби численних вістових у адмірала.

ПРИМХИ КОМАНДУЮЧОГО

Мало хто знає про минуле Рожественського.

В 1873 році, буди вже лейтенантом, Рожественський скінчив курси Михайлівської артилерійської академії. Його зразу ж призначили членом комісії морських артилерійських дослідів. На цій посаді він пробув до початку російсько-турецької війни, коли його командували в місто Миколаїв. Там він якийсь час перебував при головному командирі Чорноморського флоту. А коли почали споряджати пароплав "Веста", перетворюючи його на бойовий крейсер, він вступив на. нього під начальство капітана Баранова (пізніше був губернатором у Нижньому). Разом з цим командиром він плавав, разом з ним брав участь на "Весте" в морській битві, що відбулась при

Кюстенджі II липня 1877 року. Наші моряки, як писали газети, виявили тоді небувале молодечтво: нікчемна і слабосила "Веста" підбила турецький броненосець "Фехті-Буленд" і змусила його тікати. За цей подвиг Рождественський, як і його товариші по службі, був нагороджений орденами Георгія 4-го ступеня і Володимира 4-го ступеня з бантом і підвищений в чин капітан-лейтенанта.

З донесенням командира судна він був командирований у Петербург, де особисто давав пояснення особам імператорської фамілії про битву 11 липня.

А через рік він несподівано виступив у газеті "Биржевые ведомости" від 17 липня 1878 року з статтею "Броненосці і крейсери-купці" і викрив подвиги "Весты". За його описом виходило, що не турецький броненосець тікав від неї, а вона тікала від нього, тікала протягом п'яти з половиною годин. І тільки через те, що "Фехті-Буленд", перевантажений війсьними запасами, не міг догнати її, вона врятувалась від лиха. Розповідь автора була надзвичайно переконлива.

В пресі того часу стаття Рождественського викликала цілу бурю. Газети "Новое время", "Биржевые ведомости", "Петербургские ведомости", журнал "Яхта" і інші періодичні органи почали між собою перепалку. Одні нападали на автора, називаючи його брехуном, інші захищали його і розглядали його виступ як подвиг громадянської мужності.

Вчинок Рождественського справді був винятковий .за своєю сміливістю. Але що спонукало його до цього? Чи хотів він, щоб перемогла правда про "Весту", чи якісь інші мотиви керували ним? Адже, викриваючи цю роздуту битву, він не щадив і самого себе. Він ризикував своєю майбутньою кар'єрою, на що може зважитися тільки людина пряма й непідкупна, з сильним характером, А з другого боку, чому він не зробив такого викриття раніш? Чому він не відмовився від царських нагород? Він ніколи не розлучався з орденами і з гордістю носив їх на грудях аж до Цусіми як бойові заслуги.

З того часу минуло двадцять шість років. Вибухнула війна на Далекому Сході. І от після того, як на броненосці "Петропавловск" загинув у Порт-Артурі разом з художником Верещагіним єдиний талановитий адмірал Макаров і після цілого ряду інших невдач на суші і на морі, царський уряд почав шукати нового рятівника батьківщини. Він виявився тут же, поруч, серед почту його величності,— високий, мужній, суворий, з красивою, трохи схиленою головою, ніби обтяженою геніальними ідеями. Вся його незвичайна зовнішність так імпонувала іншим, що не могло бути сумніву в успіхові. І тоді ім'я цієї людини прогрімало на всю Росію — ім'я адмірала Рождественського. Майже вся преса затрубила про нього, заздаягідь підносячи його в герої.

Я й далі іноді зустрічався з моїм другом, штабним писарем Уст и новим. Так було в Носсі-Бе, в Камрангу, в бухті Ван-Фонг і під час зупинок ескадри для вантаження вугілля. То я бував на "Суворове", то писар приїздив до мене на "Орел". Устинов, сидячи в штабі біля секретного листування, знав усякі новини більше, ніж командири суден. Від мене у нього не було таємниць. Тому, не плаваючи на флагманському кораблі, я все-таки знав про Рождественського все. *

Як я вже казав раніше, командуючий не бував на своїх кораблях, за винятком тих випадків, коли йому треба було рознести особовий склад. Він і до себе не запрошував ні молодших флагманів, ні командирів суден, щоб порадитися з ними або обміркувати якесь питання,— це було для нього зайвим. Енергійний і дбайливий, він багато часу проводив на містку "Суворова", день і ніч сидючи в спеціально поставленому для нього кріслі. З висоти цього містка він оглядав свої кораблі, стежив за їх рівнянням в кильватерній колонії і за повторюванням сигналів. Але його мало цікавило, що в даний момент робилося в трюмах, у погребах, в баштах, в машинах, в мінних відділах на кораблях ескадри. Як колишній марсофлотець, все це він вважав за дрібницю, про яку не слід знати адміралові. А тим часом, в число таких дрібниць поступово перейшли тактичні якості кораблів — їх бойова підготовка, технічний стан, непотопленість, організованість. Таким чином, вплив командуючого і його штабу на ескадру не сягав далі зовнішнього порядку. Коли всі судна зберігали своє місце в строю, коли вони йшли один від одного в двох кабельтових, значить, все було гаразд. Але досить було якомусь судну порушити стрій, як зразу ж порушувалась і душевна рівновага адмірала. Він моментально схоплювався з крісла і, шаленіючи, починав кричати. Іноді кашкет його летів під ноги, тоді хто-небудь із штабних чинів підхоплював його і, стоячи навияжку, держав у руках, як святиню. На містку панував жах, ніби настав кінець світу. Суднові і штабні офіцери, сигнальники, посильні, вахтові, тремтячи, безглуздо витріщали очі на грізного адмірала, ніби це був дванадцятидюймовий снаряд, готовий вибухнути. Спочатку на адресу винного корабля чулась тільки лайка, найдобріша і найфантастичніша, а потім уже йшов наказ:

— Підняти "Ідіоту" догану!

Флаг-офіцери й сигнальники по самому лише прізвиську знали, якого корабля це стосується, і, зірвавшись з місця, кидались до ящика з прапорами так поквапно, що розбивали один одному лоби. І на щоглі з'являвся сигнал з доганою крейсера "Адмірал Нахимов".

Командуючий, втомившись, брав із рук підлеглого свій кашкет, накривав ним розпалену голову і потім довго походжав по містку.

Під час маневрів траплялось, що він, погрожуючи кулаками, починав горлати на весь голос:

— Куди ти, "Проститутко підпарканна", преш? Куди преш?

Всі розуміли, що на цей раз завинила "Аврора". І хоч вона була за п'ять миль, але адмірал все кричав на неї, ніби вона могла почути його лайку.

Іноді без шуму, а тільки крізь зуби наказував:

— Передайте семафором, щоб "Інвалідний притулок" не відтягав. Сигнальники, розмахуючи прапорцями, викликали броненосець "Сы-

сой Великий" і передавали йому розпорядження адмірала. Потім знову вибухав гнівом:

— Знову ця "Покоївка" завиляла, ніби їй оса попала під поділ.

В результаті "Светлана" діставала адміральське невдоволення.

Коли адмірал, охоплений нападом злоби, вигукував лайку, то матроси, що були на палубі, оддалік від безпосередньої загрози, сміялись між собою:

— Тихше, хлопці! На містку спектакль почався.

І всі слухали, як Рожественський заочно розносив якого-небудь командира, замінюючи його прізвище вигаданою кличкою, і всі розуміли, кого під такою кличкою він має на увазі. Не тільки командири суден, але й молодші флагмани не уникнули прізвиськ, іноді дотепних, іноді соромітних. Що являв собою в його очах товстий контр-адмірал Фелькер-зам? "Мішок з гноєм". А обмежений контр-адмірал Енквіст? "Порожнє місце". Наш завжди франтуватий і метушливий командир, капітан 1-го рангу Юнг? "Лакована дзига". Командир "Александра III", гвардієць, капітан 1-го рангу Бухвостов? "Вішалка для гвардійського мундира". Командир "Бородина", капітан 1-го рангу Серебренников, замішаний колись у визвольному русі? "Безмозкий нігіліст". Командир "Ушакова" Міклухо-Маклай, родич знаменитого мандрівника? "Подвійний дурень". Командир "Осляби", капітан 1-го рангу Бер, любитель позалицятися до жінок? "Похітливе стерво". Деяким командирам Рожественський давав прізвиська, запозичені з термінології венеричних хвороб 1в.

Матроси, надивившись і наслухавшись, як адмірал розправляється з своїми підлеглими, говорили про нього:

— Була у нього мати чи ні?

— Не пес же його викинув з-під хвоста.

— Мати-то в нього була, та тільки, коли вона його родила, то, мабуть, три роки тремтіла.

Він нікого не хотів бачити з своїх підлеглих, але й вони всіляко уникали зустрічі з ним, знаючи нестримний темперамент свого адмірала. Коли який-небудь начальник судна і йшов до нього на побачення, то тільки у виняткових випадках. Заздалегідь можна було сказати, що він нарветься на образу.

Коли ми стояли в Носсі-Бе, крейсер "Светлана" був так перевантажений вугіллям та іншими припасами, що його корпус прогнувся. Командир судна, капітан 1-го рангу Шеїн, з'явившись на флагманський корабель, доповів про нещастя адміралові і почав просити у нього дозволу зменшити вантаж. Рожественський розлютувався і з матірщиною вигнав командира з своє! каюти.

Під час стоянки в бухті Ван-Фонг "Наварину" було наказано взяти прісної води триста тонн. Командир судна, капітан 1-го рангу барон Фітінгоф, поїхав на "Суворов" з поясненнями. Він почав доводити адміралові, що така кількість води надто велика для корабля. До речі нагадав, що броненосець і без того перевантажений вугіллям. Адмірал, слухаючи командира, повернувся до нього спиною, а потім засіпався весь і загорлав:

— Це що ж таке? Ви вчити мене надумали? Не хочете виконувати моїх наказів? Прийняти чотириста тонн води! Без розмов!

Він наговорив ще багато непристойних слів, і барону Фітінгофу не лишилось нічого іншого, як тільки відповісти:

— Єсть, ваше превосходительство.

Деяких командирів адмірал ганьбив вголос у присутності офіцерів і матросів:

— Вам не кораблем командувати, а тільки б служити в портових складах і відпускати на судна швабри.

Мимоволі доводилося задумуватись над тим, як могли ці шановні й заслужені пани терпіти над собою всі знущання командуючого ескадрою? Для чого ж треба було мати чини, носити мундири і ордени, коли все це не рятувало людей від найпринизливіших образ?

Часто Рожественський кричав на командирів воєнних кораблів, як фельдфебель на новобранців 17.

Спершу ті, хто мало знав Рожественського, дивились на нього як на людину непохитної волі і знавця військово-морської справи. Тільки з таким командуючим можна досягти наміченої мети. І тому до його самодурства ставились поблажливо. Але поступово, в міру того, як ескадра посувалася вперед, приходило розчарування. Всі різкості командуючого в наказах, в сигналах, в особистих розмовах з командирами і офіцерами потроху руйнували його авторитет. Люди переконувалися в тому, що ця груба форма поведінки зовсім не ховає з собою глибокого і проникливого розуму або організаторських здібностей. Тільки величезною самовпевненістю, що розвинулась у адмірала, можна було пояснити презирливе його ставлення до підлеглих.

Рожественський не щадив і чинів свого штабу і постійно третирував їх. Тільки двоє з них більш-менш вільно трималися з ним: старший флаг-офіцер лейтенант Свенторжецький, і прийнятий на флагманський корабель як побутописець капітан 2-го рангу В. Семенов. Але й вони були для нього не більше, як додаткові органи — дві пари очей і дві пари вух. На підставі відомостей, які він діставав від цих двох офіцерів, адмірал часто складав свою думку про кораблі і командирів. Інші ж чини штабу зовсім не користувались його прихильністю й довір'ям. Будучи сам винятково владною натурою, він на будь-які поради своїх помічників дивився як на посягання на його прерогативи. І вони не наважувались застерегти командуючого від неминучих помилок, властивих самовдоволенню і обмеженням натурам. Взагалі, штаб підібрався з людей безвольних і безликих, але зате сповнених собачої відданості до адмірала: Вони створили з поклоніння йому особливий культ. Штаб перетворився на середостіння між флотом і командуючим, став його похідною канцелярією.

Особливо довелось принижуватись перед ним флаг-капітанові, або, висловлюючись по-сухопутному, начальникові штабу, капітанові 1-го рангу Клап'є де Колонгу. Згідно з військово-морським уставом, після командуючого він був першою особою на ескадрі. На обов'язку флаг-капітана лежало проводити в життя всі ідеї свого начальника, а для цього він мав бути знайомий з його оперативними планами. Але що зробив з ним Рожественський? Він не визнавав у ньому свого заступника, він звів його до ступеня підлабузника-лакея. Перш ніж піти з рапортом до свого пана, Клап'є де Колонг робив через його вістового рекогносцировку про настрій адмірала:

— Ну, братику, який сьогодні настрій у його превосходительства?

— Ніби нічого, ваше високоблагородіє.

Тільки діставши такі відомості, Клап'є де Колонг насмільювався наблизитись до адміральської каюти, але й тоді спочатку зупинявся перед нею, знімав з голови кашкет і, перехрестившись, шепотів слова молитви: "Пом'яни, господи, царя Давида і всю кротость його". Потім уже стукав одним тільки нігтем в страшні двері.

Одного разу йому потрібно було спішно про щось доповісти командуючому, який був у себе в каюті. На цей раз замість Петра Пучкова, який був відпущений на берег, тимчасово прислужував адміралові командирський вістовий. Коли Клап'є де Колонг глянув на його обличчя, що розпухло від адміральських кулаків, то зразу занепав духом.

— Значить, його превосходительство в поганому настрої?

— Біда, ваше високоблагородіє, розквасив мене зовсім. Клап'є де Колонг розгублено забурмотів:

— То що ж мені тепер робити? Адже у мене спішна справа до нього.

— Не можу знати, ваше високоблагородіє, а тільки краще не показуйтеся на очі. Весь кипить.

Термінова справа була відкладена до більш слушного часу.

Писар Устинов не раз заставав флаг-капітана в каюті в сльозах І8.

Адмірал, очевидно, думав про себе — коли він командуючий, то він усе, а інші офіцери та командири — ніщо. Його діло наказувати, розносити, карати, іноді хвалити кого-небудь, а підлеглі повинні працювати, слухатись, викручуватись із різних трудних ситуацій і покірно терпіти всі його образи. Ця людина вірила тільки в силу примусу. Він, як командуючий 2-ю ескадрою, бачив запоруку успіху лише в безперечній покорі всього флоту його волі. І в цьому засліпленні він подавляв усяку ініціативу свого штабу, своїх молодших флагманів, командирів суден і всього особового складу ескадри. Йому хотілося, щоб усі дивились на нього як на єдину людину, яка знає, що треба робити і як треба робити. Він сам зробив себе генієм. В цьому було його лихо. Поступово на ґрунті необмеженої влади він фатально йшов до того, що перетворював всіх на жалюгідних пішаків своєї примхи та самодурства. Він загіпнотизував себе певністю, що тільки в його руках тримаються всі нитки і що ескадра негайно розвалиться, коли він попустить віжки.

Правда, Рожественський мав залізну силу волі, але ця хороша якість при відсутності воєнного таланту тільки шкодила справі і завдавала всім горя.

— Чому він не стратив жодного матроса? — якось спитав я писаря Устинова.

— Зажди, після бою десятки їх висітимуть на реях. Чув я про це розмову в штабі. А ти думаєш, що адмірал подобрішав до нашого брата?

— Нічого не було б дивного в цьому. Разом умирати йдемо. А це обставина дуже серйозна. Будь-який начальник може задуматися про своє ставлення до матросів.

— Тільки не Рожественський! — розсердившись, вигукнув Устинов.— У нього ненависть в крові. Але я думаю — не доведеться йому нікого страчувати. Коли він уціліє

від японських снарядів, то його вб'ють свої ж матроси. Одне скажу про нього: раніш розбійників вішали на хрестах, а тепер навпаки — розбійникам вішають на груди хрести.

Писар, розповідаючи про лють адмірала, навів багато прикладів, з яких два особливо запам'яталися мені.

Під час стоянки в Носсі-Бе адмірал, проходячи якимось по зрізу, побачив матроса, який неправильно лопатив палубу,—не вздовж, а впоперек настилу. Адмірал підкликав вахтового начальника і спитав, показуючи на матроса:

— Що він робить?

— Палубу лопатить, ваше превосходительство,— не задумуючись, відповів вахтовий начальник.

Адмірал затремтів, а його чорні, як антрацит, очі спалахнули злобою. Залунали викрики:

— Ви, лейтенанте Данчич, даєте мені ідіотську відповідь! Хто ви такий? Вахтовий начальник чи балерина, яка прогулюється по судну? Хіба не бачите, що цей дурень лопатить палубу впоперек настилу?

Адмірал з перекошеним обличчям кинувся до матроса, вихопив у нього дерев'яну лопату і всю її поламав об його голову.

Приблизно такий же випадок стався перед нашим приходом в бухту Ван-Фонг. Адмірал, піднімаючись на місток, почув, як один комендор, розмовляючи з своїм товаришем про обід, сказав:

— Хай начальство подавиться цією гнилою солониною, а я навіть не доторкнуся до неї.

Коли він помітив адмірала, було вже пізно. Комендорові довелося стати перед грізні очі начальника. Загриміли слова, роздільні, важкі, як чавунні гирі:

— Ти, негіднику, що базікаєш? Тобі шинки з горошком захотілось чи рябчиків у сметані?

Адмірал стояв на трапі, а комендор на палубі. Ноги першого були на рівні плечей другого. Винуватець, віддаючи честь, одкинув голову назад і завмер у моторошному чеканні. Адмірал сказав йому ще кілька слів, а потім своєю важкою ступнею, взутою в блискучий черевик, ударив його в обличчя і, не глянувши на свою жертву, піднявся на місток.

Комендор глухо крякнув і впав на палубу. Все обличчя його моментально перетворилося в криваве м'ясо. Він став на коліна і замотав головою, розбризкуючи по палубі червоні плями. З розпорядження вахтового начальника, його відвели в операційний пункт. Там уже з'ясували, що в оборонця батьківщини були розбиті передні зуби, розсічені губи і розтрощене перенісся.

На верхній палубі мокрою шваброю стерли криваві плями. Броненосець "Суворов" ішов далі. На містку, під розкинутим тентом, адмірал сидів у кріслі, розстебнувши кітель і підставляючи під легкий бриз волохаті труди, похмурий і стомлений, ніби вчинив важкий подвиг.

БІЛЯ ВОРІТ ЦУСІМИ

Вдень 13 травня погода значно покращала. Дощу не було, і вітер помітно вщухав. Хмари порідшали, появились сині просвіти, з яких раз у раз визирало сонце.

Ескадра наша наближалась до Корейської протоки. Хід її був дев'ять вузлів. Гадаючи, що через годину-другу зустрінемося з ворогом, всі приготувались до бою. Але, на наше здивування, на горизонті було порожньо. Тільки апарати бездротових телеграфів, ловлячи якісь незнайомі знаки, говорили про присутність ворога, який поки що ховався за далечінню. Очевидно, він провадив переговори з своїми розвідувальними суднами.

Сигналом командуючого було наказано крейсерам мати пари на п'ятнадцять, а броненосцям на дванадцять вузлів.

До обіду і всю другу половину дня робили еволюційне навчання, яке було першим після того, як приєднався до нас загін Небогатова. На "Суворове" раз у раз звивались у різній комбінації прапори. Рябіли різнокольоровими полотнищами і щогли інших суден, що повторювали сигнали флагмана. На містках була гарячка. Всі біноклі були спрямовані в бік броненосця, на якому перебував командуючий,— не проґавити б з виконанням того чи іншого його наказу. Однак і тут з жорстокою ясністю проявились наші недоліки. Ескадра, являючи собою зборище найрізноманітніших суден, лише з трудом перестроювалася в бойовий порядок.

Але в даному разі багатьох з нас цікавила інша справа. Чому це Рожественському раптом заманулося біля берегів Японії, перед самим боем, зайнятися маневрами? Чому він раніш цього не робив, коли тільки приєднався до нас загін Небогатова? Адже тоді можна було б витратити на цю справу більше часу і нічого не трапилося б, якби навіть на дві доби ми прийшли пізніше в Корейську протоку. Невже командуючий забув про це? Ні, тут були у нього якісь свої міркування, про які ми можемо тільки догадуватись. Вчора вночі він навмисне уповільнив хід ескадри, а сьогодні марно провів кілька годин, займаючись еволюційним навчанням. Складалось враження, що ескадра наша навмисне затримується на останній стадії свого переходу. Якби не це, ми пройшли б найвужчу частину протоки, де лежить острів Цусіма, пізно вночі. А найімовірніше за все було, що де-небудь поблизу цього місця зосереджений японський флот. Можливо, що завдяки млистій ночі і чималому хвилюванню моря, яке заважало противникові розкинути сіть розвідувальних суден, ми проскочили б непомічені; можливе й інше — нас все одно розбили б. В усякому разі, гіршого за те, що з нами трапилось потім, не могло бути. Але всі розрахунки Рожественського зводились, очевидно, до того, щоб зустрітися з противником 14 травня і щоб битва сталася обов'язково в день коронації "його імператорської величності".

Деякі матроси, що дружили між собою, давали один одному свої домашні адреси, наказуючи при цьому:

- Коли що трапиться зі мною, то сповісти, друже, моїх родичів про все докладно.
- Гаразд. Ти теж. Про все напиши.
- Єсть таке діло.

В цей час обличчя у них були серйозно-заклопотані. Вони розмовляли про можливу смерть так само просто, як розмовляють селяни про заготівлю дров на зиму або про те, що на такій-от ділянці землі пора скосити овес. Потім очі матросів спалахували надією.

— А може, живі залишимося. Тоді гульнемо.

— Обмиємо, браток, душу. Я добуду іноземного рому, Забув тільки, якої фірми. Але я по фасону пляшки впізнаю. Цей ром такий міцний, що один п'є, а семеро п'яні бувають.

До розвідувальної служби і на цей раз, як і напередодні, командуючий поставився з цілковитою зневагою. Ця безприкладна відсутність будь-якого інтересу до того, що робиться у ворога, продовжувала дивувати багатьох. Для чого в такому разі були при ескадрі легкі швидкохідні крейсери, бойове значення яких було зовсім мізерне?

Ніч була хмарна, темна, з рідкими зорями. На морі держалась мла. Дув вітер у тричотири бали.

Наближались до району, де вже можна було зустрітися з японськими розвідниками; ескадра несла тільки частину вогнів. Важко було обійтися зовсім без них, бо при такій скупченості суден могло статись зіткнення. Але було вжито всіх заходів до того, щоб не відкрити своєї присутності противникові. З цією метою ослабили гакабортні /вогні, а відмітні ліхтарі були відкриті тільки у внутрішній бік строю. Топові лампочки виключили зовсім. Дістали заборону користуватися бездротовим телеграфом. З цього боку все було ніби гаразд, розумно. Але от на клотиках щогл флагманського броненосця, передаючи якийсь наказ командуючого, замиготіли світлові спалахи: Такі ж спалахи заблискотіли на клотиках і інших кораблів, що означало — даний сигнал прийняли і зрозуміли. Складалось враження, ніби на щоглах всіх суден сидять незримі істоти і швидко-швидко переморгуються вогняними очима. Так тривало з невеликими перервами протягом майже всієї ночі. І ніхто з штабу не подумав, що така сигналізація швидше і далі, ніж будь-яке інше світло, може виявити противникові місце ескадри. Крім того, за ескадрою, тримаючись від неї в кількох кабельтових, ішли госпітальні судна — "Орел" і "Кострома", умовні вогні яких горіли особливо яскраво. Таким чином, наші заходи перестороги були зовсім марні. і І > • " На баку з приводу цього матроси міркували: "

— Наш командуючий остаточно збожеволів.

— І штаб його здитинів.

— Авжеж. Так тільки граються в хованки трирічні діти. Сховає якийсь голову під фартух матері і кричить: "Шукайте мене!" І з наїш-ми кораблями те саме діється. ч

Біля цієї купки матросів показався мічман Воробейчик. Настовбурчившись, він зацвірінкав:)

— Це ви на якій підставі піддаєте критиці дії самого командуючого?

— І не думали навіть про це, ваше благородіє.

— Я сам чув!

— Це вам здалося, ваше благородіє. Ми говорили — добре б, мовляв, перед боєм молебень відслужити Миколі-угоднику або Георгію Победоносцю. . н-

— А кого ви порівнювали з дітьми?

Кочегар Бакланов почав пояснювати: і ■

— Та це я, ваше благородіє, розповідав про свого сінка. П'ятий >рік йому. Жвавий хлопчик. Він все, бувало, питав мене: "Тату, а як узнають, коли народилась людина, дівчинка це чи хлопчик? По штанцях,; чи що?" Смішний хлопчисько. Дуже смішний.

Мічман обурено крикнув:

— Щастя ваше, що час не такий! Я б розписав вас під червоне дерево за таку нахабну брехню!

І, йдучи на корму, сховався в темряві.

Матроси розсміялись. •

— Молодець, Бакланов, ловко викрутився.

• Я обійшов усі палуби, побував на багатьох баштах. Чекаючи мінних атак; офіцери і комендори весь час вартували біля гармат, пильно вдивляючись в темну далечінь, чи не вирине десь силует ворожого міноносця. І на інших постах були люди. Половина екіпажу мусила бути на ногах, готова при першій тривозі почати діяти. Інші поки що могли спати, не роздягаючись. Але спати нікому не хотілося. Ми не так боя<-лись артилерійського вогню, як мінних атак. Ніч минала повільно, і кожна хвилина стискала свідомість жахом чекання — от пролунає біля борту страшний вибух ворожої торпеди. В такий напруженій атмосфері люди не могли мовчати довго — не витримували нерви. Тому в темряві на палубі всюди маячили купки матросів, які тихо розмовляли між собою. Тут можна було почути про що завгодно, але менш за все про війну. В одній,групі розмовляли про жінок:

— Це залежить, яка попадеться жінка. Інша тебе так обкрутить, що нічого ти не можеш з нею вдіяти. І будеш ти. при ній за пристяжного, а вона за корінного. :...

Гальванер Козирев з цього приводу розказав:

— Бувають такі випадки. Он я читав про Нельсона. Найзнамениті; ший адмірал був, хоробрий надзвичайно. Сам Наполеон боявся його. І що ж ви думаєте? Тремтів він перед своєю, жінкою, як кролик перед вовчицею. Та хоч би була вона, скажімо, королева або принцеса. Нічого подібного! Проститутка з Неаполя. Старший сигнальник Зефіров додав:

— Так, жінкою управляти мудріше, ніж цілою державою. От наші царі: управляти державою вони мають право в шістнадцять, а женитись — не раніш, як тільки в вісімнадцять років.

На баку серед матросів, що розташувались біля ґнота, хрипкувато звучав голос мінного машиніста:

— Сталося це у нашому селі саме на трійцю. Весь народ у церкві. І вся вона прибрана зеленню: біля ікон березки стоять, по долівці травка розкидана. Благодать! А у нас в церкві так заведено: баби та дівчата позаду стоять, а мужики та парубки — попереду. Од входу і до самого амвона залишається прохід аршинів на два завширшки, виходить щось ніби коридор із живих людей. Це для того так робиться, щоб можна було вільно пройти наперед: поставити свічку до ікони, поминальник взяти або причастя

прийняти. Все йшло гаразд: здоровенний дякон ектецію читає і кадилом помахує, старий сивенький піп виголошує слова молитви, на криласі півчі розніжують душу молільників, миряни поклони богу б'ють. У вікна сонечко заглядає. Жарко і душно...

— Про церкву щось нудно,— перебиває оповідача хтось.— Ти що-небудь інше розкажи.

— Зажди, дійдемо і до веселого,— заперечив мінний машиніст і продовжував: — Розчинив піп царські врата і проспівав солоденько так, ніби цукерка йому в рот попала: "Со страхом божийм і вірою приступіте". В цю мить хтось як замукає в церкві. Потім ще дужче. І хтось з ревінням мчить вільним проходом прямо на амвон. Весь народ здригнувся і шарахнувся в різні боки. Баби заверещали. І що ж виявилось? Оськи Лямкіна, свата мого, бичок — місяців п'яти, чорний, великий. Розігрався і до церкви вдерся. Вилетів прямо на амвон. То до одного криласа метнеться, то до другого. А сам ноги задні підкидає, крутить хвостом і мукає, ніби з нього шкуру здирають. Потім в олтарі те саме почав виробляти. У попа обличчя бліде, борідка тремтить. Першим опам'ятався він, кричить: "Ловіть цю тварюку!" А як тут ловити? З народом бог знає, що робиться. Одні думають, чорт вдерся до церкви, другі — кінець світу настав. Мужики галасують, баби і дівчата верещать, дітлахи плачуть. А бичок від цього шуму і народу ще дужче ошалів. Літає по олтарю, як скажений, і не перестає мукати. Тут уже дякон кинувся до бичка, а за ним ще троє: дячок, староста церковний і сторож. І що ж ви думаєте? Учотирьох ніяк не можуть піймати його. Довго бігали, аж поки дякон схопив бичка за хвіст. Бичок рвонувся, дякон гепнув на підлогу на самих царських вратах, але все-таки хвоста з рук не випустив. Тут інші троє наспіли. Народ на цей час отямився — сміх почався. Витягли бичка на божий світ, дали йому стусана під зад — іди...

З містка пролунав голос вахтового начальника,, лейтенанта Павлі-нова:

— На баку! Що там у вас за сміх? Чи не можна тихіше?

— Єсть! — відповіли разом кілька голосів.

Було далеко за північ, коли я пішов до Васильєва. Він був тільки інженером, але від нього я міг дізнатися більше, ніж від будь-якого стройового офіцера, навіть у питаннях, які не стосуються до його спеціальності. Хотілось востаннє одверто поговорити з ним. В офіцерському коридорі, навпроти його каюти, я зупинився, прислухаючись. Навкруги було тихо. Тільки з глибини броненосця долітав гул напружено працюючих машин, від чого під ногами залізна палуба, вкрита лінолеумом, злегка вібрувала. З-за переборки почувся шерех. Я тихо постукав у двері і, діставши дозвіл, увійшов до каюти. Васильєв, ніби збираючись у похід, зосереджено укладав в чемодан свої речі, рукописи, креслення.

— Оце готуюся до бою. Доведеться чемодан віднести в більш захищене від вогню місце. Головне — хотілося б зберегти свої замітки і креслення. Решти не шкода буде, якщо й пропаде.

Він був без куртки, в самій нічній сорочці. Кожного разу, коли я не бачив на його плечах срібних погонів, він ставав мені ближчий і рідніший. Я розповів йому, як

матроси лають свого командуючого. Васильєв, вислухавши мене, заговорив збуджено:

— Це погано, що він ні в кого не зумів завоювати до себе довір'я і серед офіцерів не користується авторитетом. Сам винен. Адже кожен, хто остаточно не з'їхав з глузду від наших дурних порядків, не може не бачити всіх його промахів. Почати з того, як організована ескадра. Сили наші розподілені на загони неправильно. "Ослябя", що має неповний броньовий захист, по суті, скоріше підходить до типу броненосних крейсерів. Чому б йому не очолити загін з таких крейсерів, як "Олег", "Аврора" і "Светлана"? Всі ці судна, маючи хід у вісімнадцять-дев'ятна-дцять вузлів, могли б дати нам більше користі. А командуючий зв'язав їх із старими крейсерами "Дмитрий Донской" і "Владимир Мономах", таким чином знецінивши їхню бойову роль. Тим часом два останні, маючи броньовий захист, повинні б бути в одній колоні з тихохідними броненосцями — "Сысой Великий", "Наварин", "Апраксин", "Сенявин", "Ушаков", "Нахимов" з "Николаем І" на чолі. Така колона могла б розвинути хід до дванадцяти-тринадцяти вузлів.

Розмовляючи зі мною, Васильєв то нервово згортав у трубку клейон-чатий зошит, то знов його розгортав.

— При ескадрі залишилось, крім двох буксирів, ще чотири транспорти: "Анадырь", "Иртыш", "Корея" та плавуча майстерня "Камчатка". Присутність їхня в ескадрі давала підставу гадати, що ми підемо навколо Японії. Тоді без них важко було б обійтися: можливо, в дорозі ще раз довелось б довантажитись. А тепер навіщо вони нам потрібні, коли ми обрали для себе Корейську протоку? Чи не думає адмірал вантажитись під час бою? "Камчатка" корисне судно в поході, але не в бою. Адмірал тягне її за собою. Навіщо? Очевидно, гадає з допомогою цієї майстерні ремонтуватись після битви. Але для цього треба бути певним, що в неї не попаде жодний снаряд. Вона має ходу не більше десяти вузлів. Ще гірше стоїть справа з "Кореей". На ній є вантаж — вугілля і заправлені міни загородження. Який жах може статись, коли в неї вдало попаде снаряд! Вона небезпечна і для інших наших суден. Всі ці чотири транспорти приречені на смерть. Під час битви для їхньої охорони призначені крейсери. Таким чином, ми ослаблюємо свою ескадру, на шістдесят дві гармати — шести— і п'ятидюймові! Чим пояснити таке,, розпорядження командуючого — тупоумством чи зарозумілістю! Адже слабосилим порівняно з ворогом потрібна кожна бойова одиниця. Чув я від штабних, що у Владивостоку нема для нас потрібних матеріалів і запасів. Все це ми повинні привезти з собою. Дуже добре! Але як це виконати? Для нас буде величезним щастям, коли половина ескадри прорветься туди, А тут ще хочуть, щоб ми і— транспорти приставили у Владивосток. Та за кого вважають наші японців? Адже не з зулусами, ми маємо справу. Час відмовитися від думки, що вони—макаки. А от ми справді виявили себе як "кое-каки". А коли вже ці транспорти такі потрібні у Владивостоку, то чому б їм не призначити рандеву?

— Не додумався його превосходительство,— відповів я на поставлене запитання.— Тут з трикопійчаною логікою можна зрозуміти, наскільки пі транспорти зв'яжуть нашу ескадру. Якби який-небудь боксер перед боєм навішав на себе чемодани з білизною або провізією, то це здалось б усім найдикішим безглуздом. Йому довелося б і свої

чемодани підтримувати, і битись. Напевне можна сказати, що він буде розбитий. А ми, захопивши з собою транспорти, уподібнолись саме такому боксерові.

— Адмірал багато до чого не додумався,— підхопив Васильєв.— Ви погляньте, як построена зараз наша ескадра. Бойові судна ідуть двома кільватерними колонами. Між ними тримаються транспорти й міноносці. Щодо розвідки ми нічого не організуємо. На наших кораблях горять вогні. Ми перебуваємо майже біля самих берегів Японії. Ніч темна. Такий похідний порядок — найзручніший для ворожих міноносців. Ви тільки уявіть собі, що може статись, коли в даний момент японці поведуть проти нас мінну атаку? Нехай тільки два міноносці їхні прорвуться в середину нашої ескадри — і от вам катастрофа. Вони цілком безкарно можуть топити наші кораблі. А ми навіть не будемо мати змоги відбивати атаку, бо нам довелося б стріляти один в одного.

Я сказав:

і— Це для кожного матроса зрозуміло.

— Але от для Рожественського не зрозуміло. А будь-яких порад або думок з боку молодших флагманів і командирів суден він не визнає. Він усіх їх вважає за баранів, а самого себе — за генія. Адже тільки те, що наші броненосці так перевантажені вугіллям і запасами, він повинен би піти під суд. Броненосець "Орел" має тисячу сімсот тонн перевантаження. Самої зайвої води нами взято триста п'ятдесят тонн. Для чого? Щоб зменшити непотопленність судна, так? До багатьох своїх дурощів вій додав ще одну, скерувавши ескадру через Корейську протоку..

Васильєв підняв праву руку і, потрясаючи передо мною зошитом, ніби я в усьому був винний, додав:

— На жаль, за всю цю злочинну авантюру розплачуватимуться не самі тільки адмірали, а всі ми, весь наш народ. Якщо тільки японці не угроблять нас з вами передчасно, ви побачите, що буде,— з якою фатальністю розкриються всі недоліки російського флоту. А втім, к чорту всі ці міркування! В даних умовах ми з вами все одно нічого не можемо змінити. 1

Кинувши зошит у чемодан, Васильєв схилив голову над столиком і замислився. Стомлені очі довго дивилися в куток каюти, на обличчі відбилися досада і біль. Здавалось, він забув про мою присутність.

Хтось пробіг по офіцерському коридору, гупаючи чобітьми.

— Знаєте що,— порушив я мовчанку,— ця війна дуже нагадує невдалу Кримську кампанію. Там з ескадри довелося зняти все устаткування, гармати і, нарешті, людей для оборони фортеці. Потім спустошену ескадру змушені були потопити біля входу в гавань. Те саме сталося і в Порт-Артурі: так само зняли з ескадри гармати і весь особовий склад, так само без бою потопили свої кораблі.

Васильєв, підвівши голову, раптом пожвавішав:

— Саме так. Я думаю, що і в громадських настроях історія повториться. Потрібна була Кримська кампанія, щоб всі зрозуміли — так більше жити не можна. Росія з її, за висловом Герцена, хрещеною власністю зайшла в безвихідне становище. Тоді краща частина суспільства захвилювалась. Почались селянські повстання. Закінчилося це

визволенням селян від кріпацтва. Те саме буде і після цієї війни, особливо після розгрому нашої ескадри, на яку тепер покладають всі надії. Всі розуміють, куди завели нас наші бездарні правителі. Революція неминуча. Вона вже почалася...

Я попрощався з Васильєвим і забрався на задній місток. Уже давно повинен був зійти місяць, але він десь ховався за чорною запоною хмар.

Все ще було темно.

Японці не показувались. Мабуть, вони вирішили зустріти нас у вузькому місці протоки, біля самих своїх кордонів. Я дивився вперед, по курсу, в нічну млу, і думав: що в даний момент робить командуючий японським флотом адмірал Того? Який удар готує він для нашої ескадри? Наша доля залежала тепер від його уміння розпорядитись морськими силами. Хто він такий, цей уже досить прославлений чоловік? Чи справді він великий флотоводець, чи засяяв блиском слави тільки тому, що вже надто дурні були керівники в російському флоті? У нас на кораблі дуже мало знали про нього. Відомо було лише те, що він закінчив вищу 'військово-морську школу в Англії, плавав на англійських кораблях, прекрасно перейняв всі їхні морські традиції. Одного разу ми з Васильєвим розглядали його фотографічний портрет, надрукований в одному англійському журналі. На цій фотографії він був знятий в повній парадній формі з орденами на грудях, з стрічкою через плече, з вензелем на кашкеті. Одяг на ньому був такий самий, який носять у флотах європейських країн. І в немолодому обличчі його з дрібними зморшками, з товстою верхньою губою, з гострою сивіючою борідкою мало було японських рис, коли не брати до уваги характерного розрізу очей. В цьому журналі була надрукована стаття про нього. З неї ми вичитали, що він має вищий за звичайний зріст японців, добре збудований, але трохи згорблений. Далі повідомлялось, що у нього велика голова правильної форми і що він ніколи не розлучається з люлькою.

Автор статті нічого не розказав про адмірала Того по суті, але дуже захоплювався, називаючи його найдобродушнішою і найблагороднішою людиною і геніальним воєначальником. Зовсім інакше поставився до нього французький журнал, який, віддаючи належне талантові адмірала Того, охарактеризував його як людину хитру, лукаву і жорстоку.

Невгамовний вітер свіжів, ставав пружнішим і не тільки збурював море, змушуючи його похмуро бурчати, але й розривав, злітаючи, чорні, як сажка, хмари. В глибині неба показався кривий обрізок щербатого місяця. Тьмяним сяйвом заблищали круто зігнуті спини хвиль, ясніше позначились контури кораблів. На хвилину мою увагу привернув до себе обрізок місяця. Він був схожий на золотий козирок. З-під нього, вносячи в свідомість якусь неясну тривогу, дивилась на нас зоря, ніби блискуча зіниця в тремтливих павутинно-тонких віях.

Мої думки вернулись до ескадри. Перевантажена вугіллям і запасами, змучена походом і дезорганізована духом безвір'я, вона повільно посувалася до безодні. Це розуміли всі, починаючи з першого-ліпшого командира і кінчаючи останнім гальюнщиком. І все-таки ми не повернули назад. Чому? Тому, що молодші флагмани не протидіяли командуючому, а суднові командири не наслідувались суперечити

молодшим флагманам, а офіцери не могли не послухатись командирів, а на кондукторів, боцманів, капралів і матросів — на них просто не зважали. Здавалось, ніхто вже не міг відвернути присуду історії. Всі люди були на своїх місцях, всі виконували свої обов'язки. З труб валував дим, за кормою обертались гвинти, збурюючи незнайомі води. І кораблі, чорні й мовчазні, з виглядом байдужого спокою, йшли вперед, щоб поховати в безодні чужого моря славу Російської імперії і останню надію нашої маньчжурської армії.

Ми пройшли більше вісімнадцяти тисяч морських миль. Залишилось яких-небудь три доби ходу — і ми будемо у Владивостоку. Але до нього ніколи ще не було так далеко, як зараз. Щоб повернутися на рідну землю, ми повинні пройти через страшні ворота смерті, якими була для нас Цусімська протока.

КНИГА ДРУГА

ЧАСТИНА ПЕРША

ПІД ПЕРШИМ УДАРОМ

"...Ніхто не думав, щоб поразка російського флоту виявилась таким нещадним розгромом". "Перед нами не тільки воєнна поразка, а повний воєнний крах самодержавства" 1,

ВОРОГ НА ГОРИЗОНТІ

На "Орле", вдарили дві склянки. Гул суднового дзвону не встиг ще завмерти, як залунала знайома мелодія ранкової побудки, яку я чув тисячу разів. Це на верхній палубі грав горніст, його щоки надималися, очі неприродно витріщались, коли він виводив довгі мінорні звуки сигналу. Зараз же на палубах залилися дудки капралів і старшин, почулися окрики:

- Вставай! Койки в'язати!
- Живо вставай!
- Протирай очі!
- Ворушись всіма кісточками!

Ті, хто спав, на цей раз покvapно схоплювалися зі своїх місць. Цієї тривожної ночі мало хто з матросів користувався підвісними койками, більшість провела її, задрімавши де прийдеться. Ніхто не роздягався. Прудко бігли до вмивальників, щоб нашвидку освіжитись холодною забортною водою. Ранок минав, як і звичайно: снідали, прибирали палуби та інші приміщення.

Дув зюйд-вест на чотири бали. Над бурхливим морем погрозово висіла сіра мла. Повільно сходило багрове сонце, ніби розпухле від напруження.

Ескадра, розділена на дві колони, йшла дев'ятих градусів уз ловим ходом курсом норд-ост 50°, направляючись у Цусімську протоку. Стрій її був той самий, що й напередодні. На чолі правої колони йшов броненосець "Суворов" під прапором віце-адмірала Рожественського, на чолі лівої — броненосець "Николай I" під прапором контр-адмірала Небогатова. Попереду строем клина рухались розвідувальні крейсери: "Светлана", "Алмаз" і "Урал".

На початку шостої наші сигнальніки і мічман Щербачов, озброєні біноклями і

підзорними трубами, помітили праворуч пароплав, що

В. І. Ленін н, Твори, т. 8, с. 436.

швидко наближався до нас. Підійшовши кабельтових на сорок, він ліг на паралельний з нами курс. Але так він ішов лише кілька хвилин і, повернувши праворуч, зник у ранковій млі. Хід він мав не менший, як шістнадцять вузлів. Прапора його не могли розпізнати, але своєю поведінкою він зразу викликав підозру,— безперечно, це був японський розвідник. Треба було б негайно послати навздогін за ним два швидкохідні крейсери. Потопили б вони його чи ні, але принаймні з'ясували б надзвичайно важливе питання: чи виявив нас противник, чи ми все ще не відомі йому? А відповідно до цього визначилася б і лінія поведінки ескадри. Але адмірал Рожественський не вжив ніяких заходів проти загадкового судна 19. Близько сьомої години з правого боку, димлячи двома трубами, показався ще один корабель, що йшов курсом зближення. Коли відстань до нього зменшилася до п'ятдесяти кабельтових, в ньому впізнали легкий ворожий крейсер "Ідзумі". Цілу годину він ішов з нами одним курсом, немовби дратуючи нас. Звичайно, даремно він лишався у нас на очах. Це позначалося на нашій радіостанції, що нервово сприймала незрозумілий для нас шифр. То були донесення адміралові Того, які сповіщали його, з яких суден складається наша ескадра, де ми перебуваємо, з якою швидкістю і яким курсом ідемо, як построена наша ескадра. Адмірал Рожественський сигналом наказав суднам правої колони навести гармати правого борту і кормових башт на "Ідзумі". Але тим тільки і обмежились, що взяли його на приціл. А наші швидкохідні крейсери і на цей раз нічого не зробили. На баку чути було розмову:

— Що ж це герой "Гулльського інциденту" дивиться там і не наказує відкрити вогонь по японцю?

— Авжеж, хоч невеликий крейсер, а все ж краще, ніж рибальські лайби.

— Нічого ви не розумієте. Почни стріляти,— японці на інших суднах перелякаються і розбіжаться. З ким тоді битися? І ордена не буде за що одержати.

Ескадра йшла далі вперед тим самим строєм.

На верхній палубі я зустрів інженера Васильєва, що пересувався з допомогою милиць. Ми зупинилися біля борту, проти офіцерського люку. Навколо нас нікого не було. Він заговорив зі мною:

— Як і слід було сподіватися, нам не вдалося проскочити повз японців непоміченими. Отже, незабаром має бути битва. А коли так, то навіщо ж ми і далі ведемо з собою транспорти? Поки не пізно, їх можна відіслати в якийсь нейтральний порт. Зробити це легко. Насамперед треба відігнати японський крейсер. А тим часом транспорти скористаються млистою погодою і сховаються в морській далині, нічим не рискуючи. Від такого маневру буде потрібна користь: по-перше, уціліють транспорти; по-друге, наші крейсери, звільнені від охорони непотрібного в бою обозу, зможуть взяти активну участь у наступній битві; по-третє, ескадрений хід наших бойових суден збільшиться з дев'яти до дванадцяти вузлів.

— Напевне, Рожественський вірить у свою перемогу,— сказав я.

— Така дурна віра, не обґрунтована здоровою логікою і цифрами, потрібна тільки попам, а не командуючому ескадрою.

Під час походу ескадри я не раз чув вільні міркування Васильєва про морську тактику й стратегію. І щоразу він дивував мене своїми незаперечними доказами, критикуючи бойові завдання ескадри. Від нього я навчився думати інакше. Іноді переді мною поставало питання: що було б, коли б замість Рожественського ескадрою командував цей молодий чоловік? І мені здавалось, що він не наробив би таких дурниць. Правда, Васильєв був лише корабельним інженером, але при його величезних військових здібностях швидко розбиратися в будь-яких обставинах, це нікого не повинно турбувати. У Франції після Великої революції незвичайне воєнне обдаровання виявили простолюдники; син бондаря — Ней, конюх — Жан-Ланн, трактирний слуга — Мюрат, напівписьменний рядовий — Лефевр, син простого виноторговця — Мас-сена, рядовий солдат — Бернадот та інші скромні люди "з низів". Великий талант у воєнному мистецтві висунув цих хоробрих молодих хлопців у маршали Франції. З допомогою таких майстрів перемог воєнний геній Наполеона дивував світ блискучими успіхами на полях боїв. Воєнними талантами й відвагою цих помічників з народу сам Наполеон захоплювався, приділивши їм яскраві й схвильовані рядки своїх спогадів. Пам'ять заводила мене в глиб морської історії, черпаючи з неї все разючіші факти. Першу за часом книгу "Морська тактика" в 1697 році у Франції написав не адмірал, а корабельний піп єзуїт Павло Гост. Характерно, що до військово-морської справи він прямого відношення не мав, і, плаваючи на кораблях, тільки виконував свої обов'язки священника. Проте ніхто з адміралів до нього не міг з такою глибиною скласти знамениті правила маневрування флотів і ведення морського бою. Ця книга стала підручником на багато років: старі адмірали, як школярі, вчилися за нею воювати на морі. Коли я роздумував про наші морські авторитети, то мимохіть пригадав ще один разючий приклад. У другій половині XVIII століття англійці тридцять років підряд зазнавали невдач на морі і не розуміли — чому? Це до краю схвилювало громадську думку Англії. Моряків звинувачували в боягузстві. Декого з адміралів віддали під суд і розстріляли. А справжньої причини невдач так і не з'ясували знавці військово-морської справи. Її розкрила стороння мирна людина, далека від флоту, — шотландський дрібний урядовець Джон Клерк. Ні моряком, ні військовим він не був і, що найбільш дивно, ніколи раніше не плавав на кораблях. Але сталося так, що сухопутний непомітний урядовець, який бачив кораблі тільки з берега, дав Англії ключ до завоювання морів. Щоб урятувати військову честь батьківщини, цей Джон Клерк, у пориві ображеного патріотизму, фанатично почав шукати причини: чому англійські кораблі не перемагають? Для вивчення морської справи він не поїхав на море, а сів за стіл і, як у шахматній грі, почав розставляти кораблики і потім викреслювати схеми на папері, опановуючи закони, методи й прийоми морського бою, шикування суден у бойовий порядок і т. ін. На щастя, він не був заражений професійною рутинною, на його здоровий глузд не тиснули загальновизнані морські теорії, високі чини, традиції, заповіти стратегів і тактиків морського бою. Відмовившись від уторованих шляхів,

Клерк уперше подивився на морську справу пильними очима сто* ронньо! людини. Свіжість незвичайного сприймання і природний таланти привели його до великого відкриття, що англійські моряки мали хибне уявлення про морську тактику: обов'язково битися з противником в одній кільватерній колоні, корабель проти корабля. І у Джона Клерка, який був вільний від упереджених ідей, з'явилась смілива думка — написати твір про нову морську тактику. Обвинувачення англійських моряків у боягузстві Клерк спростовував, зате мудруючих адміралів викривав у неуцтві. Він рекомендував не боятися ламати свій кільватерний стрій, який сам по собі не має ніякого значення, і ділити ескадру на окремі загони. Одні 'з цих загонів, сміливо вклинившись у стрій противника, нападають на його відрізану частину, інші тим часом заважають противникові подати допомогу атакованим суднам. У таких випадках ворог не зможе відмовитись від бою, бо ризикує втратити частину своїх кораблів. Клерк переконував не боятися навіть коли бій перетвориться на загальну бійку,— вигода буде на боці того, хто це зробить перший, зробить свідомо, з розрахунком, раптово. Від такої раптовості противник губиться і, заражаючись панікою, припускається помилок. Словом, дезорганізувати противника, порушити його органічну ціль-ність, змішати стрій — ось шлях до перемоги. Після виходу у світ видатної книги Джона Клерка англійці круто змінили методи і прийоми ведення морських боїв. Керуючись нею, вони здобули ряд блискучих морських перемог — при Домініку, Сен-Вінценті і Трафальгарі.

Але всі ці міркування були в минулому, а зараз мене цікавило інше. Я сказав Васильєву:

— Ви обурюєтесь на адмірала за його промахи. Але ж ви самі не раз доводили мені, що чим гірші будуть наші справи на війні, тим більше виграє від цього революція. Чи не так?

Васильєв суворо насунив чорні брови.

— Цілком правильно. І я не думаю відмовлятися від своїх слів. Якщо японці розгромлять Другу ескадру, останню надію нашої імперії, то це буде важливіше, ніж розірвати бомбою якогось міністра або навіть великого князя. Поразка військ — це крах усієї державної системи. Уже тепер самі оборонці влади перестають вірити в цю владу. А з другого боку, насувається страшна сила розгніваних народних мас Звичайно, незважаючи ні на що, правителі ніколи самі не відходять од влади. Вони завжди чекають, поки їх заріжуть їхні ж вірнопіддані,— чекають революції. Все це для мене ясно. Але водночас я не можу без болю в серці думати про загибель наших кораблів, населених живими людьми. Така двоїстість...

З офіцерського люка показалося юне обличчя мічмана Воробейчика.

— Так, японці посилено стежать за нами,— сказав Васильєв і пішов до кормового містка, сердито стукаючи милицями об дерев'яний поміст палуби.

За розпорядженням адмірала розвідувальний загін перемістився в тил ескадри: "Светлана" вступила в кільватер транспортам, а "Урал" і "Алмаз" розмістилися обабіч неї. Крейсери "Жемчуг" і "Изумруд",

що трималися праворуч і ліворуч, поза колонами, тепер висунулися трохи наперед.

Плавучі госпіталі йшли позаду хвостових суден.

Сім з половиною місяців люди болісно чекали: настане один особливий день розв'язки. І ось цей день настав. Як звичайно, о восьмій годині, під калатання суднового дзвону, звився на гафелі кормовий андріївський прапор. До цього ми звикли. Але сьогодні на честь коронування царя й цариці одночасно замайоріли в вологому й поривчастому повітрі ще два таких самих прапори на стеньгах обох щогл. Ці ж прапори мали значення й бойових.

Настрій екіпажу був, як ніколи, піднесений. Чувся жвавий гомін. Дехто, забравшись у затишний куточок, грав у шашки, інші читали книги. В одній групі діловито сперечалися, чи може людина за одним разом з'їсти п'ятнадцять фунтів чорного хліба. Страшно було подумати про те, що ці люди сьогодні мають взяти участь у битві, в якій, можли-во,%багато з них знайдуть собі смерть. Вони немовби навмисне козирили один перед одним своєю байдужістю до небезпеки: надто вже обридло таке монотонне життя. Близько восьми місяців ми проплавали в чужих морях, рідко з'їжджаючи на берег, виконуючи непосильну роботу, голодуючи,, терплячи виснажливу тропічну жару, валяючись у бруді.

Крім того, відтоді, як ми відпливли з Лібави, нас не переставали лякати нападами японців. Були чутки, що вони підстерігають нас усюди. Особливо зросла тривога після Мадагаскару, а ще більше — після аннамських вод. Щоночі ми чекали мінних атак. Тепер усе це кінчилося, і наближалась розв'язка.

О десятій годині ліворуч, попереду траверза, на відстані близько шести кабельтових, показалися уже чотири ворожі кораблі. Один з них був двотрубний, а інші — однотрубні. З нашого переднього містка довго вдивлялися в них, перше ніж визначили їхні назви: "Хасідате", "Мацусіма", "Іцукусіма" і "Чін-Ієн" (двотрубний). Це були броненосці другого класу, старі, з малим ходом, з водотоннажністю від чотирьох до семи тисяч тонн. На наших суднах пробили бойову тривогу. Гармати лівого борту і дванадцятидюймових носових башт були направлені на загін противника. Багато хто з нас гадав, що наші швидкохідні броненосці першого загону і "Ослябя" з другого загону, а також найсильніші крейсери "Олег" і "Аврора" негайно кинуться на японців. Поки наспіли б їхні головні сили, ці чотири кораблі були б розбиті. Але адмірал Рожественський знов утримувався від рішучих дій. І ворожі броненосці відійшли від нас настільки, що їх ледве стало видно.

Зараз же на зміну їм з'явилися з того ж лівого боку ще чотири легкі й швидкохідні крейсери. В них розпізнали: "Чітозе", "Касагі", "Ніайт-ка" і "Отава". Тепер не було ніякого сумніву, що фатальна година наближається. До нас підтягувалися ворожі сили. Чотири крейсери, як і попередні судна, пішли з нами одним курсом, потроху зближаючись з ескадрою. На них так само лежав обов'язок сповіщати своєму командуючому про пересування нашого флоту. А наше командування, як і раніше, не думало перешкодити цьому.

На допоміжному крейсері "Урал" був удосконалений апарат бездротового телеграфу, спроможний приймати і відсилати телеграми на

відстань до семисот миль. З допомогою такого апарата можна було б перешкодити донесенням японських крейсерів. Чому б нам не скористатися з цього? З "Урала" по семафору запитали на це дозволу в Рожественського. Але він відповів:

— Не заважайте японцям телеграфувати.

На "Уралі" змушені були відмовитися від свого дуже розумного наміру.

Щоб так нехтувати противником, треба було мати дуже велику впевненість у перевазі своїх сил. А цієї впевненості ні в кого з нас не було. Чим же пояснити цілий ряд безглузвих вчинків Рожественського? Зрадою? Ні. За своїм внутрішнім патріотичним почуттям він був непідкупний начальник. Але надзвичайна зарозумілість, яка доводила його до засліплення, заважала йому мислити і правильно керувати підлеглими. Так було і в даному випадку. Як міг, наприклад, насмілитися командир всього тільки допоміжного крейсера, якийсь капітан 2-го рангу, нагадувати йому, командуючому ескадрою, віце-адміралові Рожественському, що треба в тому чи іншому випадку робити? Це було рівнозначне образі 20.

В одному йому не можна було відмовити — це в лакейській відданості царедворця. На горизонті вже збирались грізні хмари ворожих сил, а він пам'ятав тільки те, що сьогодні — величезне свято, день коронування їхніх імператорських величностей. Про це він дбайливо оповістив ескадру сигналом зі свого корабля.

На нашому "Орлі" засвистали дудки, пролунали, як завжди, гучні голоси вахтових унтер-офіцерів:

— На молебень!

— Біжи на молебень!

Матросів зігнали в жилу палубу. Там, перед іконами збірної церкви, уже стояв у повному облаченні судновий священик отець Паїсій. Руда нерозчісана борода його зім'ялась, як трава, по якій пройшло стадо, на пухкому обличчі з потемнілими сірими очима відбивалася розгубленість. Поквапно вимовляв він слова молитов, думаючи, очевидно, зовсім про інше. З кислими обличчями, виконуючи нудний обов'язок, молилися матроси. Одні стояли нерухомо, інші, хрестячись, помахували рукою так, ніби відбивалися від надокучливих мух. На закінчення невлад проспівали багатоліття царю і з лайкою розійшлися.!

На цей час ескадра перешикувалася по-новому. Перший і другий броненосні загони, збільшивши хід, обігнали ліву колону й прийняли її собі в кильватер. Транспорти трималися праворуч, біля хвоста ескадри, поза бойовою лінією, під прикриттям крейсерів. Там були і п'ять міноносців другого загону. "Владимиру Мономаху" було наказано перейти на правий бік транспортов для оборони їх від "Ідзумі". Легкі крейсери "Жемчуг" і "Изумруд", що виконували роль репетичних суден, теж перейшли направо і разом з чотирма міноносцями першого загону трималися недалеко від кильватерної колони найновіших броненосців. Таким чином, наш похідний стрій змінився на бойовий.

Досі ми цілих дві години йшли похідним строєм на очах у ворожих розвідувальних суден. І ніхто з нас не знав, де противник зі своїми головними силами. Він міг бути далеко, міг бути й близько. Припустімо, що він раптово виринув би з імлі, яка обмежувала видимість горизонту на п'ять-шість миль. А така відстань, судячи по артурських битвах, була майже досяжна для японської артилерії. Що нам лишалось би робити? Перестроюватися під вогнем противника з похідного порядку на бойовий? Але тільки спроба зробити це довела, що на це треба було б витратити не менше як годину. А японці, відколи з'явилися на обрії, за якихось двадцять хвилин наблизилися б до нас настільки, що могли б стріляти без промаху. При такому становищі наша ескадра відразу ж попала б під розгром.

Чотири ворожі крейсери все йшли зліва, на очах у нас. Відстань до них зменшилась до сорока кабельтових. Ці крейсери весь час були під прицілом наших гармат. Багато хто хвилювався, чому командуючий не дає наказу відкрити вогонь. Раптом з броненосця "Орел" з лівої середньої шестидюймової башти пролунав постріл, зроблений ненароком навідником. Всі здригнулися. Снаряд з гуркотом полетів за призначенням і впав недалеко від носа другого японського корабля. На інших суднах, зрозумівши наш постріл як початок бою, відкрили вогонь. Противник став відстрілюватись, його снаряди лягали прекрасно. На наш подив, вони вибухали, падаючи в море, і разом з фонтаном води піднімали клуби чорного диму. Очевидно, такі снаряди призначалися спеціально для пристрілки.

Однак, не маючи поки що достатніх сил, японці змушені були відступити і круто повернули ліворуч. Бій тривав близько десяти хвилин без єдиного влучання з тієї й другої сторони. На "Суворове" підняли сигнал:

"Не витрачати снаряди марно!"²¹

На броненосці "Орел" багато хто торжествував, вбачаючи в цьому мало не цілковиту перемогу.

Старший боцман Саєм, який тільки що вийшов на верхню палубу, сміявся з противника.

— Ні, япошки, це, видно, не з Артурською ескадрою битися. Мічман Воробейчик схвально закивав головою і від себе докинув:

— Тільки б от не нарватися на підводні міни, а в артилерійській битві ми їм нагріємо чуба.

Молодший боцман Воеводін обережно відказав:

— На такій великій глибині навряд чи можна розставити міни. А щодо артилерії, то вони, ваше благородіє, теж влучно стріляють.

Мічман Воробейчик розсердився:

— Боцман, прикороти свого язика на півдюймаї Воеводін, стримуючи себе, заворушив вилицями. На "Суворове" підняли сигнал:

"Команда має час обідати поважтово".

Ми випили по півчарки рому і почали обідати. Тли на своїх постах. Після обіду команді дозволили відпочити.

Деякі матроси ставилися до майбутнього бою так байдуже, ніби це їх зовсім не обходило.

— А тепер можна і поспати,— сказав фельдфебель Мурзін і пішов відпочивати на рундуки жилої палуби.

г— А я піду дочитувати "Міщан",— промовив гальванер Козирев і поліз на марс фок-щогли. Туди ж забралися комендори: Кільянов, Храмченко і Коткін. Перший слухав читання, а інші двоє почали грати в шашки.

Я зійшов на поперечний місток і почав стежити за ворожими крейсерами. "Ідзумі" праворуч і четверо суден ліворуч трималися тепер на такій відстані, що їхні силуети ледве були помітні. Ми йшли курсом норд-ост 50°, наближаючись до протоки, з лівого боку якої ховається острів Цусіма, а з правого—Японія. Незабаром, мабуть, з'явиться на горизонті із своєю ескадрою адмірал Того, викликаний по радіо розвідкою. Безперечно, одержавши відомості про росіян, він скупчує тепер головні морські сили в Цусімській протоці. А коли так, то чому б нам не виділити кілька швидкохідних кораблів і не кинути їх проти ворожих розвідників? Хай вони вступають з ними в бій. Японці ще не досить сильні, щоб не відступити перед росіянами. А тим часом ескадра наша, звільнившись від транспортів, поверне ліворуч, у Корейську протоку. Млиста погода, обмежуючи видимість до шести миль, дуже сприяла б такому маневрові. Звичайно, противник все одно розшукає і наздожене нас, але поки він це зробить, ми, розвинувши хід до дванадцяти вузлів, встигнемо пройти вузьку протоку і будемо далеко в Японському морі. А що робили б далі наші залишені швидкохідні кораблі? Відступили б з боєм, коли б до японських розвідників надійшла допомога,— відступили б або в тому напрямі, куди пішла ескадра, або в Тихий океан, і потім якоюсь іншою протокою самостійно пробилися б до Владивостока. Можливо, з такого маневру нічого не вийшло б, але одно для мене було ясно, що ескадра не повинна посуватися вперед так пасивно.

До мене підійшов Вася Дрозд і заговорив:

— Я цієї ночі зовсім не спав.

За час походу він дуже змарнів. Тонкі й довгі ноги його, здавалося, ще більше витяглися. Складалося враження, що він стоїть передо мною на ходулях. З блілого обличчя дивилися на мене неспокійні очі з кров'яними жилками в білках.

— Боявся мінних атак? — спитав я.

— Та ні. Інше було в голові. Потрапив мені в ру^и якийсь журнал без початку і кінця. А в ньому надрукована велика стаття про самоосвіту. Прекрасна стаття. Виявляється, треба знати, що читати і як читати. На це діло досить витрачати якихось три години на добу, але тільки вміючи. І знаєш, яка може бути користь? Років через три станеш таким освіченим, немовби кінчиш вищу школу. Правда це чи ні?

— Приблизно так,— підбадьорив я його.

— За добу я завжди зумію урвати для себе три години. Вася Дрозд усміхнувся і мрійно додав:

— Ех, коли б у тюрму попасти, в одиночне ув'язнення! Там, кажуть, політичним можна нічого не робити, а тільки читай собі книжки, які до вподоби. Я за один рік

порозумнішав би пудів на два. Після служби обов'язково що-небудь учиню. Цієї осені в запас іду.

— До осені дожити треба. Подивись, он вони йдуть.— показав я на японські крейсери.

— Я вже думав про це і навіть пісеньку склав. От які слова:

Над баштами небо синіє... Що жде нас в далекому краю? І серце стискається й мліє
За долю нещасну мою.

Загинуть, мабуть, доведеться В далеких холодних водах. Хто ж серцем на смерть
обізнється І помсту запалить в серцях?

За наші безплідні муки,

За смерть неповинних людей...

— Далі треба б щось про революцію, а от не виходить. Потім я цю пісню все-таки
закінчу. Заново все перероблю.

У судновий дзвін пробили вісім склянок — полудень. З новою зміною вахти на
"Орле" управління кораблем перейшло в бойову рубку. Ми в цей час були проти
південного краю острова Цусіма. За сигналом командуючого, ескадра лягла на новий
курс: норд-ост 23°, взявши напрям просто на Владивосток.

Інженер Васильєв стояв на кормовому містку, куди забрався з допомогою матросів,
і востаннє понуро оглядав ескадру. Наша армада розтяглася так, що останні кораблі
губилися в сірій млі. Важко було уявити, дивлячись на неї, що таку силу можна
знищити.

ЗУСТРІЧ З ГОЛОВНИМИ СИЛАМИ

Туман, насунувшись, заступив од нас на якийсь час японські розвідувальні судна.
Командуючий, бажаючи, очевидно, скористатися з цього, почав перестроювати свої
лінійні кораблі в якийсь новий порядок. Нащо, з якою метою — ніхто не знав.

За сигналом командуючого, перший і другий броненосні загони повинні були,
збільшивши хід до одинадцяти вузлів, повернути послідовно праворуч на вісім румбів.
Наказ цей виконувався так: спочатку повернув праворуч під прямим кутом
флагманський корабель, потім, дійшовши до місця його повороту, те ж саме проробили
"Александр", "Бородино" і "Орел". Інакше кажучи, всі ці кораблі послідовно йшли
струменем головного. В цей час знову показалися з імлі японські розвідники. Щоб не
виявити перед ними свого задуму, Рожественський перший свій наказ щодо другого
загону скасував, і цей загін, як і раніше, йшов кильватерною колоною. Багато хто з
офіцерів гадали, що чотири кращі броненосці поворотом "всі враз" вліво розгорнуться в
стрій фронту. Але цього не сталося. Коли ці кораблі з рештою ескадри утворили
прямий кут, командуючий видав наказ:

"Першому броненосному загоні повернути послідовно на вісім румбів ліворуч".

Вийшла плутанина. "Александр" пішов у кильватер "Суворову", а "Бородино", не
зрозумівши сигналу, зробив поворот ліворуч одночасно з флагманським кораблем.
Завагався трохи і "Орел", спантеличений переднім броненосцем. У нашій бойовій рубці
почалася гарячка. Командир судна, капітан 1-го рангу Юнг, крикнув старшому

штурману, лейтенантові Саткевичу:

— Ви помилилися] Сигнал, мабуть, був "повернути враз".

Точний і акуратний по службі, лейтенант Саткевич відповів упевнено:

— Цього не може бути І Сигнал розбирав я особисто і сигнальний старшина Зефіров.

Командир, не задовольнившись таким поясненням, розпорядився:

— Лейтенант Славінський, перевірте!

Вахтовий начальник Славінський, завжди урівноважений і неквапливий, цього разу швидко подивився в сигнальну книгу і доповів:

— Помилки нема. Сигнал був — "повернути послідовно". "Бородино" плутає.

Прочитав те ж саме і вахтовий офіцер, мічман Щербачов.

Командир заспокоївся, тим більше, що й "Бордино", переклавши руля, пішов за "Александром".

Врешті-решт перший загін вишикувався в кільватерну колону. Ця колона, висунувшись наперед і утворивши уступ, ішла окремо від решти ескадри паралельним з нею курсом²². Знову ескадра опинилася в двох колонах, з яких праву вів "Суворов", ліву — "Ослябя". Відстань між цими двома паралельними колонами була тринадцять кабельтових²³.

О 1 годині 20 хвилин дня на "Орле", де з дозволу начальства багато матросів спало, прогрімала команда:

— Вставай! Чай пити!

Для команди заварювали чай просто в самоварах. Їх було на броненосці кілька, величезних, виблискуючих червоною міддю. З чайниками в руках підбігали матроси. Проте цього разу не всім довелося допити чаю.

Через п'ять хвилин праворуч по носу невиразно почали окреслюватися на горизонті головні сили ворожого флоту. Число їхніх кораблів все збільшувалось. І всі вони йшли кільватерним строєм напереріз нашому курсові. І

Кінець. Не маючи переваги в швидкості ходу, ми нікуди не можемо від них втекти. Оцим і відрізняється морська битва від сухопутної. На суші можна заховатися за горами, в лісах. У морі все відкрите, і, скільки охоплює око, розстилається тільки водна рівнина. Крім того, на суші командуючий не бачить самого бою, а має про нього уяву лише з донесень молодших начальників. На морі ж усе відбувається у нього на очах, він безпосередньо наглядає за оперативними діями. Там начальник що вище займає становище, то менше наражається на небезпеку, командуючи військовими силами з глибокого тилу. На морі ж під час бою наражаються на однакову небезпеку всі, незалежно від звання і посади. Флагманський корабель ризикує ще більше: на його щоглах майорить адміральський прапор, ніби навмисне для того, щоб привернути вогонь противника. Коли гине корабель, коли не можна спустити шлюпок і коли кожен, рятуючись, повинен розраховувати тільки на свою спритність, фізичну силу і на вміння плавати — молодий матрос має навіть більше шансів зостатися живим, ніж старий командир судна або адмірал.

З-за хмар на кілька хвилин визирнуло сонце, освітивши морський простір. Ворожі кораблі наближались. Наші офіцери намагалися визначити їх типи. Хтось, вказуючи на головного, здивовано вигукнув:

— Дивіться: броненосець "Мікаса"!

— Не може бути! "Мікаса" давно вважається загиблим.

— Значить, воскреснув, якщо він тут.

Головним справді був "Мікаса" під прапором адмірала Того. За ним ішли броненосці: "Сікісіма", "Фудзі", "Асах" і броненосні крейсери "Кассуга" і "Ніссін". Слідом за цими кораблями виступили ще шість броненосних крейсерів: "Ідзумо" під прапором адмірала Камімура, "Якумо", "Асама", "Адзума", "Токіва" і "Івате".

На баку, тривожно вдивляючись у ворожі кораблі, зібралися групи матросів. Деякі з них, додержуючи старих морських традицій, побували перед смертю в бані й переодяглися в чисту білизну. Таких, переконаних, що на тім світі вони повинні стати перед богом, як на адміральському огляді, було небагато. В одній групі був і кочегар Бакланов у брудному робочому одязі. Що відчував він, вдивляючись у кораблі противника, які наближались?

Священик Паїсій, одягнений у ризу, з хрестом в одній руці, з волосяним кропилом у другій, кваплячись, обходив верхню палубу. Його супроводжував, несучи чашу з святою водою, матрос, що виконував на судні обов'язки дячка. Біля кожної башти вони обидва зупинялись, і священик нашвидку кропив башту святою водою, а потім, мимрячи слова молитви, хрестом благословляв дула гармат.

Кочегар Бакланов, озирнувшись і побачивши Паїсія, сказав:

— Дивіться, хлопці, наш рудий клоп чаклувати почав. Але тільки, по-моєму, він даремно старається. Зараз почнуть годувати рибу людським м'ясом. А милостивий бог дивитиметься і радітиме, як христолюбиві воїни захиляються в морі.

Почулися роздратовані голоси:

— Замовкни ти, покидьку проклятий!

— Законопатити б йому рот клоччям, він би не зубоскалив. Деякі матроси розсміялися.

Пробили ще раз бойову тривогу. Всі зайняли свої місця. Настала тиша. Життя на кораблі немовби замгло. Працювали лише помпи, щоб уберегти судно від пожеж; зі шлангів з тріском виривалися блискотливі струмені, густо поливаючи палубу. А шлюпки ще зранку були наповнені водою.

За бойовим розписом я мав бути в операційно-перев'язочному пункті, розташованому з правого борту, на нижній палубі, біля головного вихідного трапа із спардека. Коли я спустився туди, там уже були обидва лікарі, два фельдшери, санітари, а також прикомандировані: обер-аудитор і інженер Васильєв, який вважався інвалідом. Слідом за мною прибув і священик Паїсій, що встиг уже зняти з себе ризу. Я був призначений у розпорядження лікарів.

Досить просторе приміщення було пофарбоване білою емалевою фарбою. Щоразу, коли били бойову тривогу, я спускався сюди. Під час нашого перебування в тропіках

тут працювати було неможливо, бо відділ головних машин, який був під нижньою палубою, підвищував температуру в операційному пункті до шістдесяти градусів за Реомюром. Тепер, у холоднішій кліматичній смузі, температура тут значно знизилася. Були й інші незручності: в операційний пункт треба було спускатися з батарейної палуби по вузькому і дуже незручному для перенесення поранених трапу. Зате сам коридор був широкий, він далеко простягся вздовж судна, кінчаючися до носу тупиком, а до корми — машинною майстернею. Цей залізний провулок у надрах броненосця в разі потреби міг бути додатковим приміщенням для людей, які вибули зі строю. Операційний пункт, опоряджений в такому місці, мав ту перевагу, що був ізольований від інших відділів і добре захищений од ворожих снарядів: згори — дводюймовою броньовою батарейною палубою, з бортів — важкою бронєю.

Під час переходу медичний персонал на чолі зі старшим лікарем Макаровим не переставав готувати перев'язочний матеріал. Самих тільки індивідуальних пакетів було в запасі півтори тисячі. Кожен такий пакет, що складався з бинта в сажень завдовжки і клаптя марлі, був загорнений у парафіновий папір і вкладений в окремий ящик. Ці ящики, заклеєні, із знаком Червоного Хреста, були розподілені по всіх містках, в бойовій рубці, в баштах, у казематах і в інших приміщеннях. Команда була заздалегідь навчена, як треба користуватися індивідуальним пакетом. Для транспортування поранених приготували п'ятдесят пар носилок, зроблених з парусини і бамбукових палиць. На всіх носилках був приладнаний для ніг парусиновий карман, щоб поранений, якого спускатимуть по трапу, не сповзав униз. Носильників розподілили по різних місцях корабля, захищених бронєю, а кілька чоловік з них лишилися при операційному пункті. Тут-таки були припасені чани й анкерки з прісною водою.

На цій же нижній палубі за перегородкою, поблизу машинної майстерні, розташувався трюмно-пожежний дивізіон, його очолювали мічман Карпов і трюмний інженер-механік Румс. Цей останній за кілька хвилин до цього перейшов у центральний пост, звідки йому було краще чути розпорядження командира. Ці люди повинні були виконувати найвідповідальнішу роботу: гасити пожежі, лагодити пошкодження, латати пробоїни і усувати крен.

Мені ще раз захотілося подивитись, що робиться нагорі. Я непомітно вийшов з операційного пункту і піднявся на верхню палубу.

Ворожа ескадра перетнула наш курс справа наліво і почала повертати назустріч нам, начебто мала намір вступити з нами в бій на контргалсах. За лінійними кораблями показалися ще ті легкі крейсери, з якими ми вже перестрілювалися вранці. Здавалося, ворожа ескадра рухалась за допомогою одного загального механізму. Вона робила не більш як п'ятнадцять-шістнадцять вузлів, але тому, що ми йшли назустріч їй, швидко скорочувалася відстань і складалося враження, що вся ця маса бойових суден, димлячи численними трубами, мчить по морю зі страшною швидкістю.

Впадало в очі> що всі ворожі кораблі, як і ті розвідувальні судна, що появлялися раніш, були пофарбовані в сіро-оливковий колір і тому прекрасно зливалися з поверхнею моря, тоді як наші кораблі були чорні, з жовтими трубами. Ніби навмисне

зробили їх такими, щоб вони якомога ясніше вимальовувалися на сірій морській гладі. Навіть і в цьому ми виявилися непередбачливими.

Командуючий ескадрою адмірал Рожественський, можливо, ніколи так не каюся в своїй помилці, як цього разу. Навіщо він за півгодини до цього із загальної лінії суден виділив чотири найновіші броненосці першого загону і вишикував з них з правого боку окрему колону? На чолі йшов флагманський "Суворов", за ним ішли "Александр III", "Бородино" і "Орел". Ліву колону очолював броненосець "Ослябя". Такий стрій виявився для нас не вигідним. Адмірал Рожественський вирішив прийняти до себе в кильватер другу лінію суден, але для цього треба було йому просунутися ліворуч на тринадцять кабельтових. Часу на роздуми лишилося надто мало. О 1 годині 40 хвилин "Суворов" повернув на чотири румби ліворуч. За ним почали послідовно повертатися інші три броненосці першого загону. Але це перестроювання, що робилося поблизу ворога, на його очах, тільки вкрай збентежило ескадру.

Перший загін, прямуючи по діагоналі на лінію лівої колони, збільшив порівняно з цією колоною хід тільки на два вузли. Проте з такою швидкістю не можна було встигнути своєчасно просунутися вперед і зайняти своє місце на чолі ескадри. Тільки "Суворову" і "Александр III" вдалося досягти наміченої мети. Але, прийшовши на лінію лівої колони і повернувши на попередній курс норд-ост 23°, вони одразу ж зменшили хід і не подумали про те, що за ними йдуть ще два броненосці — "Бородино" і "Орел". А вони, щоб не налізти на передні кораблі, теж зменшили хід до дев'яти вузлів. Почалося безладдя: другий і третій загони, не попереджені командуючим заздалегідь про зменшення ходу, і далі напірали; "Бородино" і "Орел", які не встигли зайняти свого місця в кильватерній колоні, опинилися під загрозою лишитися поза строєм. Тоді, щоб пропустити їх уперед, броненосець "Ослябя", що очолював ліву колону, спершу змушений був уповільнити хід до найменшого, а потім, боячись зіткнутися з "Орлом", зовсім зупинив машини і на знак цього підняв чорні шари на нижній реї своєї фок-щогли. Що було робити іншим кораблям, які йшли за "Ослябей"? Вони зменшували хід і виходили із строю — одні ліворуч, інші праворуч. Ескадра частково змішалася, скупчилася і стала грандіозною мішенню.

В цей час ворожий броненосець "Мікаса", що вів свою ескадру, йшов приблизно на траверзі "Орла", на відстані близько сорока кабельтових. Деякі наші офіцери гадали, що японці, розходячись з нами контркурсами, хочуть напасти на наш ар'єргард. Але "Мікаса" несподівано повернув у наш бік, а потім, і далі описуючи циркуляцію, ліг майже на зворотний курс і пішов з нами в одному напрямку. Ідучи слідом за флагманським кораблем, почали послідовний поворот і інші ворожі судна. Виходило це у них непогано. Проте в цьому маневрі був великий ризик. Кильватерний стрій ворожої ескадри, утворивши петлю, на якийсь час подвоївся.

Здавалося, Рожественському єдиний раз усміхнулася доля. Випала можливість хоч частково змити свої ганебні помилки. Ми не вміли стріляти з далекої дистанції, як це не один раз підтверджувалося на практиці. Передні судна противника були від нас за тридцять два кабельтових, що було для нас теж надто далеко. Але японська ескадра

петляла протягом п'ятнадцяти хвилин. За цей час наші чотири найкращі броненосці першого загону і "Ослябя" з другого загону, якби навалюючи ринулися строем фронту на голову противника, встигли б наблизитися до нього майже впритул: як кажуть, на пістолетний постріл. В якому надзвичайно скрутному становищі опинився б адмірал Того! Раз початий ним маневр не можна було припинити, поки не був би доведений до кінця.

Інакше ескадра його збилася б до купи. При цьому його кораблям, які були на задній лінії петлі, не можна було б стріляти через передню. На наших же чотирьох найкращих броненосцях баштова артилерія була розташована так, що давала змогу розвинути сильний носовий вогонь. Отут би й виявилася вся руйнівна сила наших бронебійних снарядів. Коротше кажучи, якщо вже ми удалися до авантюри, ідучи з негодящими засобами завойовувати Японське море, то треба було б Застосовувати до противника і відповідну тактику і, порушуючи всякі правила, зчинити загальну бійку.

Але цього не сталося. Рождественський був не здатний на такі рішучі дії. Він пасивно вів свою ескадру далі²⁴.

ПЕРША КРОВ

Нагорі гуркотіли важкі баштові гармати, різко і уривчасто рвали повітря 75-міліметрові гармати. Від пострілів здригався весь корпус броненосця, що викидав лівим бортом снаряди в ворога. Очевидно, бій розгорався щосили, вирішуючи долю однієї з воюючих сторін.

Внизу, в самому операційному пункті, було тихо. Яскраво горіли електричні лампочки. Одягнувшись у білі халати, урочисто, немов на огляді, стояли лікарі, фельдшери, санітари, дожидарчи жертв війни. Біля вихідних дверей, осторонь від них, сидів на табуретці інженер Васильєв, витягнувши недоліковану ногу з прибинтованим до неї лубком і тримаючи в руках милиці. Він поглядав на священика Паїсія, що стояв віддалік, ніби любувався його епітрахиллю, що переливалася золотом і малиновими квітами, його дарохранильницею, повішеною на грудях, його вогненно-рудю бородою, яка облямовувала пухке і бліде обличчя. В байдужій позі, заклавши руки назад, привалився до перебірки обер-аудитор Добровольський. Молодший лікар Авроров, невеликого зросту, повніючий блондин, схрестивши руки на грудях і схиливши голову, про щось замислився. Може, в думках, далеких від цього приміщення, він десь розмовляє з дорогими для нього людьми. Поруч з ним, пощипуючи рукою каштанову борідку, стояв старший лікар Макаров, високий, худий, з довгастим матовим обличчям. І хоч давно все було готове для прийому поранених, він звичним поглядом обводив своє володіння: шафи зі скляними полицями, великі й малі банки, пляшки й пляшечки з різними ліками й розчинами, розкриті нікельовані коробки із стерилізованим перев'язочним матеріалом, набір хірургічних інструментів. Все було на місці: морфій, камфора, ефір, валеріанка, нашатирний спирт, мазь від опіків, розчин соди, йодоформ, хлороформ, голки з шовком, покладені в розчин карболової кислоти, волосяні помазки, гаряча вода, тази з милом і щітками для миття рук, емальовані стічні відра,— неначе всі ці предмети виставлені на продаж, і ось-ось набіжать покупці. Люди мовчали, але у

всіх, незважаючи на різницю у виразі облич, в глибині душі було те саме напружене чекання чогось страшного. Проте нічого страшного не було. Відсвічуючи електрикою, блищали емалевою білістю стіни і стеля приміщення. Ліворуч, коли подивитися від дверей, стояв операційний стіл, покритий чистим простиралом. Я дивився на нього і думав, хто буде корчитись на ньому в болісних конвульсіях? В чие тіло встромлятимуть ці блискучі хірургічні інструменти?

Освіжаючи повітря, гуділи біля борту вдувні і витяжні вентилятори, гуділи наполегливо і монотонно, ніби джмелі.

Ми відчули, що в броненосець влучили снаряди — один, другий. Всі переглянулись. Але поранені не появлялися. Що ж це означало? Я помітив і в себе, і в інших, як поступово зникав страх. Люди почали обмінюватися незначними фразами й посміхатися один до одного. Не вірилося, що нагорі відбувалася справжня битва. Здавалося, що ми беремо участь лише у маневрах із стрільбою, які через годину благополучно закінчаться,— так не один раз бувало раніш. І всі чомусь зраділи, коли першим прийшов на перев'язку кок Вороній. За розписом, він мав бути біля трапа запасного адміральського приміщення й допомагати пораненим спускатися вниз.

— Ну, що з тобою, голубчику? — ласкаво звернувся до нього старший лікар.

Кок по руху лікаревих губ догадався, що його про щось питають, і загорлав у відповідь:

— Я нічого не чую, ваше високоблагородіє. Оглушило мене. Вибухнув снаряд, і я полетів від одного борту до другого. Думав, амінь мені, а от живий залишився.

Всі з цікавістю потяглися до нього, а він, піднявши руки, показував тільки один палець з невеликою подряпиною.

Воронін, діставши медичну допомогу, пішов на своє місце. Таке мізерне поранення якось не в'язалося з громовими пострілами важкої артилерії. І в операційному пункті, не знаючи про хід битви, люди повеселішали ще більше. Японці вже не здавалися такими грізними, як ми про них думали раніш, а наш корабель досить був захищений бронею, щоб зберегти свою живучість і врятувати від загибелі дев'яťсот чоловік.

Але незабаром стали прибувати поранені, відразу по кілька чоловік. Одних приносили на носилках, інші приходили або приповзали самі.

Здебільшого це були стройові офіцери, квартирмейстери, комендори, обслуга при гарматах, далекомірники, сигнальники, барабанщики — всі ті, хто був на верхніх частинах корабля. Передо мною пройшов ряд знайомих облич. Ось прибіг матрос Суворов з дрібними осколками в спині і правій нозі, з кривавою раною в передпліччі й ступні. З офіцерів першого принесли на носилках мічмана Туманова, який командував лівою 75-міліметровою батареєю, його поранило осколком у спину. Він покvapливо розповів:

— Гармата номер шість вибула зі строю. Двох при ній убито. Командування батареєю я передав мічманові Сакелларі. Він теж поранений, але лишився в строю.

— А як взагалі наші справи? — спитав старший лікар. Мічман Туманов махнув рукою і застогнав.

Сигнальник Куценко, прийшовши, зморщив обличчя, ніби збирався чхнути,— у нього було перебите перенісся. Матрос Карнизов, показуючи лікареві розірваний пах, вискалив зуби і химерно засіпав головою, на якій виднілася борозна, ніби проведена ведмежим кігтем. У барабанщика, квартирмейстера Волкова, одно плече з розтрощеною ключицею спустилося нижче другого і безпомічно звисла рука. Далекомірник Захваткін, зігнувшись, затулив руками обличчя — у нього одне око було пошкоджене, а друге витекло. Нетерпляче човгав ногою комендор Толбенников. йому обпало голову, плечі й руки. Носильники раз у раз приносили поранених з розпоротими животами, з переламаними кістками, з пробитими черепами. Деякі так обгоріли, що не можна було їх пізнати, і всі вони, облизані вогняними язиками, тепер жалілися, тремтячи, як у лихоманці:

— Холодно... морозить...

Поранених, які дістали тимчасову медичну допомогу, укладали тут-таки, на палубі, на розгорнуті матраци.

Як завжди буває в масі людей, серед них були і хоробрі, й боягузи. Одні, незважаючи на тяжкі поранення, після наданої їм допомоги поривалися знову піти нагору, щоб зайняти своє місце в бою, Лікарі затримували їх силоміць. Інші, з маленькими подряпинами, намагалися застрягти в операційному пункті або заховатися в глибині судна.

Як морська війна відрізняється від сухопутної, так і медична допомога пораненим на кораблі має свої особливості. Насамперед про евакуацію потерпілих не може бути й мови. їм доведеться лишатися тут доти, доки судно прибуде в свій або чужий порт. Броненосець, поки може управлятися, не повинен виходити з бойової колони, щоб передати поранених. Цим самим він тільки порушив би загальний стрій ескадри і послабив би на якийсь час її силу. Не може до нього під час бою наблизитися й госпітальне судно, щоб зняти людей, які вибули із строю, бо воно ризикує від одного снаряда піти на дно з усім своїм населенням. Значить, тут, у цьому приміщенні, і поранені, і медичний персонал, і вся решта людей однаково поділяють долю свого корабля. Була різниця і в самому характері нанесених ран. У нас, на відміну від сухопутного бою, не дірявили людей кулями з гвинтівок, не рубали шаблями, не проколювали багнетами, не м'яли кінськими копитами.

Якщо на суші терпіли лише частково від артилерійського вогню, то на кораблі діставали каліцтво виключно від розриву снарядів. Тому до нас зверталися люди по медичну допомогу з опіками або з такими ранами, які були заподіяні осколками з гострими, ріжучими краями, що порушували цілість тканин на великій площі. Потім у сухопутній битві навіть на передових перев'язочних пунктах медичний персонал, займаючись своїм ділом, не відчуває тих незручностей, які припадають на долі суднових лікарів. Там — надійна земля, тут — хитаються стіни, вислизає з-під ніг палуба, а при крутому повороті судна появляється такий загрозливий крен, що холопе душа, і все це відбувається так раптово, що цього не можна передбачити.

Не звертаючи уваги на всі ці тяжкі умови, обидва лікарі з винятковою енергією

виконували свої обов'язки. Легко поранених перев'язували фельдшери, а в деяких випадках і санітари. Дуже покалічені обов'язково проходили через руки Макарова й Авророва.

— На операційний стіл! — чулися їхні розпорядження.

Морський бій триває недовго, а безладдя, яке супроводить його, може погано вплинути на успіх операції. Тому серйозні операції, як і справжнє лікування, відкладали до більш слушного часу, коли перестануть гриміти гармати і противники розійдуться в різні боки. Крім того, потерпілих прибувало стільки, що лікарям ніколи було розбиратися в деталях тілесних пошкоджень. Вони обмежувались лише поверховим оглядом ран, кровотечі і визначенням того, наскільки пошкоджена кістково-суглобна система. І зараз же вживали невідкладних лікувальних заходів.

Раз у раз чути було владний голос Макарова:

— Тампонувати рану!.. Руку в лубок!.. Цьому вприснути два шприци морфію!

Фельдшери і санітари кидалися від одного пораненого до іншого, накладаючи пов'язки або джгути. Мої обов'язки були прості: я міняв забруднені простирала, подавав щось лікарям або напував спраглих. Обидва лікарі були зайняті тими, кому поранення загрожувало смертю. Корабель, крім хитавиці, часто здригався від залпових пострілів своєї важкої артилерії і від розривів ворожих снарядів. У такі хвилини хірургічний ніж лікаря, освіжаючи рану, проходив у людське м'ясо глибше, ніж слід, а ножиці, замість того, щоб тільки обрізати тканини, які втратили життєздатність, впивалися і в живий організм.

Священик Паїсій тут-таки сповідав і причащав тяжко поранених, покладених на розстелені по палубі матраци. Перед покаліченою людиною він ставав на коліна і, згорбившись, ласкаво промовляв:

— Кайся в своїх гріхах.

Якщо матрос був непритомний і не міг відповідати на питання, священик все одно накривав його епітрахиллю і відпускав йому гріхи. А потім тремтячою рукою, розхлюпуючи причастя, сунув умираючому ложечку в рот.

Людина з розтровоною потилицею корчилася в агонії.

— Причащається раб божий.. Отець Паїсій, спохватившись, спитав:

— А як звати його? Хтось відповів:

— Прізвище — Костильов, а ім'я — невідомо. Один із санітарів порадив:

— Гальванер, батюшко, він. Так прямо і скажіть: гальванер Костильов. На тім світі розберуться.

Священик витріщив очі на того, хто порадив таке, а потім машинально вимовив:

— Причащається раб божий гальванер Костильов.

В операційний пункт прибували люди з різних бойових дільниць броненосця, і ми дізнавалися від них і від носильників, що діється нагорі і в якому стані наша ескадра. Відомості були невтішні. На "Суворове", "Александрє ІІ" і "Ослябе" виникли пожежі. Почалися руйнування і на нашому кораблі.

На операційний стіл поклали матроса Котліба Тома. У нього ліва нога в коліні була

розтрощена і трималася тільки на сухожиллях. Виявилося, що перш ніж його підібрали носильники, він довго повз від носового каземату до середини судна, лишаючи за собою кривавий слід. Тепер він лежав нерухомо, посірілий, як труп, цілком байдужий до того, що з ним робили, йому розпороли штанину, оголили ногу до паха і наклали на неї гумовий джгут. Коли відрізали сухожилля, старший лікар Макаров наказав мені:

— Новиков, прибери.

Я взяв з операційного стола чобіт з кривавою кісткою, що стирчала з нього, і, не знаючи, що мені з ним робити, тримав його в руках. Моя увага була прикута до дальшої операції над Котлібом. Ту частину ноги, що лишилася, обтерли ефіром і помазали йодистою настоякою. Рукава у старшого лікаря були зачочені по самі лікті. Блиснув хірургічний ніж в його правій руці. Наче крізь марення я бачив, як відділяли шкіру з жировим шаром і як різали м'ясо навскоси, оголюючи поламану кістку. Потім по ній заскреготіла спеціальна пилка. На кістку загнули залишений запас свіжого м'яса, натягли на неї шкіру і почали штопати голкою з шовковою ниткою. Я й далі тримав чобіт, з якого стирчала кістка. Мене пройняло холодним потом і сильно нудило. Старший лікар, працюючи, не помічав, що скроня в нього забруднена кров'ю і що в його каштановій бороді блищать великі краплі поту. Він побачив мене і розсердився: І

— Чого ти тримаєш у руках чобіт?

— А куди ж мені його? — в свою чергу спитав я, ледве тямлячи.

— Кинь під стіл.

Я виконав наказ, кинув чобіт під стіл, але звуку від його падіння не розчув.

Через комінгс переступив в операційний пункт далекомірник Селінов і часто закліпав, осліплений яскравим світлом електрики.

— Броненосець "Ослябя" перевернувся! — прокричав він з якимсь вереском.

Здрігався, шарпаючись, броненосець. В операційному пункті урвалася розмова, припинився стогін, і всі втупили очі в далекомірника, що

приніс страшну звістку. А у нього сіпалися скривавлені губи і дико блукав погляд, когось розшукуючи.

— Ти що базикаєш? Як перевернувся? — пригнічено запитав старший лікар.

— Догори кілем, ваше високоблагородіє!

— Дурниці! Цього не може бути!

— Я сам бачив. Спершу горів, потім накренився, потім відразу повалився.

Слідом за далекомірником прийшли носильники і підтвердили його повідомлення.

— Броненосець уже потонув, — додали вони.

Застогнали поранені. Хтось у кутку голосно заридав. Священик Паї-сій, підвівши очі до стелі, почав часто хреститися. Старший лікар посмикав скривавленою рукою борідку, молодший — мовчки похитав головою, і знову вони взялися за поранених.

Я відчув, що зараз упаду, і, не тямлячи себе, поквально поліз нагору.

КАРАВАН СМЕРТІ

Бій ішов на паралельних курсах. Головні сили противника склалися з чотирьох броненосців і восьми броненосних крейсерів. З ними йшли ще два швидкохідні авізо —

"Тацута" і "Чіхая". Але вони не мали бойового значення і лише виконували роль посильних суден, тримаючись за лівим боком колони, недосяжні для наших снарядів,— перший на траверзі "Мікаса", другий на траверзі "Ідзумо". Проти японців ми виставили дванадцять броненосців. Відстань між ворожими ескадрами була близько тридцяти кабельтових.

Над морем, прилипаючи до збурених хвиль, розстилися пасма диму і мли. Під натиском вітру ці пасма розривалися на клоччя, і тоді на сірому тлі неба невиразно окреслювалися ворожі кораблі. Притримуючись кільватерного строю, вони йшли один за одним, і, як розлючені фантастичні потвори, видихали в наш бік блискавиці. Тим самим відповідали їм і наші броненосці. Це билися головні сили, вирішуючи суперечку двох ворогуючих імперій. А позаду, праворуч від курсу, точився бій між крейсерами. Від гарматних пострілів, то далеких, то зовсім близьких, стояв такий гуркіт, наче небо перетворилося на залізне склепіння, по якому били стопудові молоти. Сотні снарядів, яких не бачиш, але польоти яких відчуваєш всією своєю істотою, з вібруючим гулом пронизували повітря, описуючи траєкторії зустрічними курсами. Навколо наших суден, особливо передніх, падав важкий град металу. Японські снаряди розривалися навіть від удару об воду. Металось, закипаючи, море, і над його поверхнею, ревучи, на мить виростали велетенські фонтани, змішані з чорно-бурым димом і червоним полум'ям. Ніколи було опам'ятатися в цьому суцільному стрясанні повітря, кораблів, людських нервів...

Ворожі кораблі являли собою однорідний склад ескадри. У них не було великої різниці в швидкості, в артилерійському озброєнні. А у нас тільки чотири найновіші броненосці були однакові, але й вони, постав-

ці

лені в одну колону з різнотипними і застарілими суднами, немовби зрівнялися з гіршими з них. Під час бою цей недолік позначився повною мірою. Ми мали хід дев'ять вузлів, японці — п'ятнадцять і більше. А згідно з цими даними визначилась і тактика противника. Ворожа бойова колона весь час висувалася наперед нашої настільки, що її шостий чи сьомий корабель був на траверзі "Суворова"... Це давало їй можливість бити зосередженим вогнем по наших передніх броненосцях. Певно, адмірал Того хотів спочатку знищити ядро російської ескадри, а потім уже розправитися з рештою суден. Ми не могли так діяти. Малий хід нашої ескадри ставив нас у підлегле становище. Відстань до японського головного корабля була така велика, що навіть "Суворов" мав небагато шансів на влучення. Для кожного ж наступного нашого мателота ця відстань все зростала. Крім того, ворожа бойова колона намагалася різати курс нашої ескадри, відтискаючи її голову вправо. Завдяки такому маневрові, адмірал Того ставив свій флагманський корабель у позицію найменшої небезпеки, прикриваючись від снарядів нашими ж передніми броненосцями. "Орел" ішов четвертим номером, але й для його кормової артилерії "Мікаса" був поза кутом обстрілу. Що ж сказати про наші кінцеві судна? Для них він був зовсім недосяжний.

А тим часом був наказ адмірала Рожественського — бити по ворожому головному

кораблю, і багато хто з наших командирів, не наважуючись на самостійні дії, намагалися не порушувати бойового наказу свого командуючого. Але в цьому полягала величезна їхня помилка. Снаряди із задніх наших суден падали, не долітаючи до наміченої цілі. Краще було б стріляти в ті кораблі, які йшли на наших траверзах.

В бойовій рубці "Орла" про це догадалися через півгодини після початку бою. Старший артилерист, лейтенант Шамшев, звертаючись до командира судна, заявив:

— Для "Мікаса" наші снаряди мало дійові.

— Так, ми стріляємо на вітер,— згодився капітан 1-го рангу Юнг, вдивляючись через проріз рубки в ворожі кораблі.

— Дозвольте перенести вогонь на крейсер "Івате".

— Іншого нам нічого не лишається.

Крейсер "Івате", що своїм зовнішнім виглядом був схожий на "Аврору", підійшов до нас найближче. |

Загриміла команда в центральний пост, а звідти по тих баштах, які могли стріляти на лівий борт:

— Бити по ворожому судну типу "Аврора"! Незабаром у крейсер "Івате" почали влучати.

В одній з башт сталося непорозуміння. Чоловік, що стояв на передачі, довго не міг збагнути розпорядження начальства і все перепитував:

— Навіщо ж стріляти в "Аврору", коли це — наше судно?

Йому кілька разів повторювали ту саму фразу і нарешті крикнули з матірною лайкою:

— Йолоп! Слухай вухом, а не брюхом!

Поки ця башта отак перемовлялася крейсер "Івате" перемістився. Він вийшов з кильватерного строю і, описавши координат, збільшив відстань. До таких самих прийомів вдавалися й інші японські кораблі, коли в них починали влучати наші снаряди.

Японці користувалися проти нас фугасними снарядами, начиненими надзвичайно, сильною вибуховою речовиною. Це були немовби літаючі міни. Для них збільшення відстані мало лише те значення, що втрачалася влучність стрільби. Але від цього анітрохи не зменшувалась їхня руйнівна дія. Правда, влучаючи в корабель, вони не пробивали броньового пояса, але зате знищували всі верхні надбудови, ламали прилади, викликали пожежі, виводили з ладу гармати і особовий склад.

А ми стріляли в ворога бронебійними снарядами із затяжними запалювальними трубками. Такі снаряди були пристосовані спеціально для руйнування броні. Але, перш ніж розірватися, вони мали впитися в броню і-пробити її на якусь глибину. Значить, ми могли б вражати противника з ближчих дистанцій. Що більше зростала відстань до нього, то менш дійові були наші снаряди,— вони або відскакували од броні, як горіхи від стіни, або розколювались на кілька частин. Судячи по "Авроре", в яку під час "Гулльського інциденту" ми самі загнали декілька снарядів, більшість із них зовсім не розривалося навіть і в тих випадках, коли вони пробивали борт ворожого корабля. Мало

того, порівнюючи гарматні спалахи тієї і другої сторони, можна було відразу помітити, що японці стріляли інтенсивніше за нас принаймні разів у два. І не було сумніву, що наша ескадра, зазнаючи ударів противника, сама завдавала йому мало шкоди.

Чи розумів це Рожественський? І якщо розумів, то чому він не перешкоджав діям противника? Чому він не маневрував? Всі наші турботи звелись до того, щоб, не нападаючи на противника, всіляко ухилитися від бою. Тому наші передні судна поступово звертали праворуч. Це був найгірший спосіб самооборони. Близько третьої години ескадра, залишивши попередній курс норд-ост 23° зовсім на ост, немовби прямуючи до берегів Японії.

Броненосець "Суворов", охоплений полум'ям, вийшов із строю праворуч. "Александр" повернув було за ним, але одразу зрозумів, що флагманський корабель не може більше керувати ескадрою, і сам повів її далі. Другий флагманський корабель "Ослябя" зник з поверхні моря. Становище наше все гіршало. Контр-адмірал Небогатов із своїм третім загonom йшов позаду. За ним, ще далі, командував крейсерами контр-адмірал Енквіст. Отже, шість передніх наших броненосців, що входили до складу першого і другого загонів, лишилися без керівника. Командуванні ескадрою було порушене.

При зустрічі з головними ворожими силами ми втратили ініціативу в бою. Жоден з флагманів, які уціліли, вже не намагався зробити сміливий маневр і напасти на японців. Та й важко було це здійснити, маючи ескадрений хід не більший як дев'ять вузлів. Сказано було — прориватися до Владивостока. Ця загальна директива, видимо, міцно засіла в головах командирів та молодших флагманів, і вони сумлінно намагалися виконати її. Для чого? Яка рація була в тому, коли ми вже наочно переконалися, що у Владивосток не можемо прорватися? А коли б частина ескадри і досягла своєї мети, то чи могла вона змінити хід воєнних подій на нашу користь? Чи не краще було б для нас іти на південь, на простір Тихого океану? Само собою зрозуміло, що японці не відмовилися б нас переслідувати. Але найпростіше міркування підказувало, що нам нічого не лишалося іншого, як пробиватися в зворотний бік. Це обов'язково треба було зробити хоч би для того, щоб відірватися від противника, який безкарно знищував нашу ескадру. Важко сказати, яке рішення прийняло б наше командування надалі, коли б удалося нам зникнути: чи знов іти до Владивостока, чи роззброїтися в нейтральних портах, а чи втікати додому. Одне було ясно, що обраний-нами шлях повз Цусіму був такий самий безнадійний, як безнадійно пробивати головою кам'яну стіну.

Незважаючи на загрозу явної загибелі, передні наші судна все-таки робили судорожні спроби виконати наказ адмірала Рожественського. Це було героїство, що межувало з безумством. Ворожа лінія кораблів надто висунулася вперед. Наша ескадра на чолі з "Александром" хотіла, скориставшись з цього, проскочити під кормою противника і попрямувати на північ. Але адмірал Того, очевидно, догадався про наш намір і зараз же організував проти нас контрманевр. Шість кораблів першого його загону зробили поворот "всі враз" на вісім румбів ліворуч і почали відходити від нас строем фронту. Однак через кілька хвилин таким самим поворотом ще раз ліворуч він

знову поставив свої судна в кільватерну колону і ліг на зворотний курс. "Ніссін" став головним, а "Мі-каса" йшов у хвості. Адмірал Камімура із своїм загonom не наслідував приклад командуючого і, лишаючи його з лівого борту, розійшовся з ним контргалсами. Чому? Бо він помітив, що російська ескадра знову схилилася на ост. І його другий загін не переставав тримати наші передні судна під гарячим вогнем артилерії.

В цей час багато було влучень у броненосець "Орел". А ще більше розривалося снарядів навколо судна. Рябіло в очах від викинутих стовпів води. Здавалося, море стало стіною, щоб перегородити нам дальший шлях. Клуби темного диму, спалахи вогню, вихор снарядних осколків і водяних бризок — все змішалось.

Маневр у японців вийшов вдалим. Але дальша поведінка адмірала Того викликала сумнів. Коли він переконався, що російські судна не пішли на північ, йому слід було б негайно повернути назад. Він цього не зробив. Він, припинивши стрілянину, зник у млі і| на якийсь час загубив російську ескадру. Адмірал Камімура, із загону якого ще раніше вибув крейсер "Асама", лишився перед нашими силами з п'ятьма кораблями. На його щастя, ми не мали більш швидкого ескадреного ходу і належної бойової підготовки. Коли б у нас справа стояла інакше, цю частину японського флоту було б негайно знищено.

Адмірал Камімура переслідував нас якихось п'ятнадцять хвилин. Мабуть, він зрозумів ризикованість свого становища і, зробивши послідовний поворот на шістнадцять румбів ліворуч, попрямував у той бік, куди пішли японські судна першого загону. В результаті і другий загін загубив нашу ескадру, що схилилася майже зовсім на зюйд25.

Бій урвався.

Чи надовго настав для нас перепочинок?

А що за цей час робили наші крейсери? Вони жодного разу не підійшли на допомогу до головних своїх сил, а робили тільки те, що обороняли непотрібний нам обоз — транспорти. Інженер Васильєв мав рацію. Ці крейсери ослабили дію артилерії броненосців більш як на шістдесят гармат середнього калібру.

Не брали участі в бою і всі наші дев'ять міноносців. Вони трималися віддалік, поза сферою дій ворожого вогню. їм було доручено стежити за флагманськими кораблями і, в разі потреби, рятувати адміралів. Таким чином, наші міноносці за розпорядженням Рожественського були перетворені з бойових одиниць в рятувальні судна.

Бій ще не кінчився, але ніхто вже не мав сумніву, що доля ескадри вирішена. Флагманський броненосець "Ослябя" потонув, другий флагманський корабель "Суворов" вийшов із строю і десь плутався осторонь. Виходили на короткий час з ладу "Александр" і "Бородино", і на них спалахували пожежі. Великі пошкодження дістав броненосець "Орел". Тепер стало ясно, що японці мали над нами перевагу в швидкості ходу, в умінні маневрувати, в якості снарядів, в швидкості і влучності стрільби. Вони захопили ініціативу в бою. Вони диктували нам дистанцію вогню, час і місце сутички. Вони вибирали паралельні й зустрічні курси. Вони натискали на нашу голову і

спрямовували курс нашої ескадри в бажаний їм бік. Правда, і в них головні сили зменшились на один броненосний крейсер, але все одно нас розбили і фізично, і ще більше — морально. Це сталося за якусь годину від початку бою. Наша ескадра перетворилася на плавучий караван смерті.

"ОРЕЛ" У ВОГНІ

За перший період бою броненосець "Орел" дістав значні пошкодження.

Два великі снаряди, пролетівши через гарматні порти, вибухнули один за одним у носовому казематі. Командир батареї мічман Шупин-ський, якому осколком пробило лоб, змахнув руками і впав мертвий. Поряд з ним було вбито трьох матросів. Інші були поранені і теж вийшли із строю. Обидві 75-міліметрові гармати лівого борту були понівечені. Осколки від снарядів, пробивши двері подовжньої перебірки, вивели з ладу ще таку ж саму гармату правого борту. Слідом за ним дванадцятидюймовий снаряд остаточно зруйнував носовий каземат і підірвав патрони в бесідках. Зайнялася пожежа. Вугільний пил, звихрений з бімсів поривами повітря, разом з димом і парою переміщався всередині судна, роз'їдаючи людям очі.

Вибухом двадцятипудового снаряда був зруйнований шпилевий відділ з усім його приладдям.

Носовою дванадцятидюймовою баштою командував лейтенант Павлінов. Піднімаючись над гарматами, він сидів на посту управління, просунувши голову в круглий отвір, зроблений в баштовому даху. Цей отвір був захищений сталевим ковпаком, схожим на капелюх. Три прорізи в ковпаку — один спереду, а два з боків — давали змогу командирові бачити поле бою. Башта діяла справно, м'яко і безшумно повертаючись праворуч або ліворуч. Під залізним помостом платформи, ховаючись у глибині броньованого колодязя, глухо гуділи мотори. З погребів і крюйт-камер, що були на самому дні судна, підіймали по елеваторах снаряди й заряди, їх поглинали зарядні камери двох гармат. Бряжчали, відкриваючись і закриваючись, важкі затвори. Кожні дві хвилини, рвонувши повітря, лунав залп, супроводжуваний багровим спалахом. Після пострілу гармати відкочувалися назад, немов самі лякалися того, що зробили, а потім, за допомогою приладів компресора, повільно поверталися на свої попередні місця.

Несподівано перед амбразурами яскраво спалахнуло полум'я і розлігся страшенний гуркіт. Кілька чоловік в башті упали. Лейтенант Павлінов зігнувся і довго підтримував руками контужену голову, ніби боявся, що вона в нього відвалиться. А коли обережно повернувся назад, щоб подивитися на людей і предмети навколо себе, то на його чорнобривому обличчі відбився радісний подив — він був живий.

— Трощать нас, окаянні, куди попало, ваше благородіє,— крикнув хтось із гарматної обслуги.

Але лейтенант Павлінов нічого не чув. З ушей у нього сочилася кров — лопнули обидві барабанні перетинки. І все ж таки, лишаючись в строю, він голосно спитав:

— Чи в порядку механізми?

Правий зарядник був пошкоджений, пустили в дію лівий. Електрична подача була зіпсована, і снаряди почали подавати вручну по жолобах. Коли знову хотіли розпочати

стрільбу, пролунав тривожний голос комендора Волкова:

— Гляньте, що сталося!

Дульна частина лівої гармати відірвана на чималу довжину. Але в башті не знали, що відірваний шматок сталі, з півтонни вагою, закинуло на верхній носовий місток. При цьому троє матросів на містку було вбито.

Гуркіт стояв і в інших частинах корабля, розривалося залізо, ламалися поручні, розбивалися шлюпки, на жовтому тлі димових труб, як виразки віспи, чорніли дрібні дірки. Аж ось на юті, позаду кормової дванадцятидюймової башти, ніби папір під ударом кулака, розірвалася палуба. З пробоїни вихопилося полум'я — зайнялися каюти батарейної палуби. На вісімдесят першому шпангоуті, пробивши легкий борт, вибухнув снаряд у каюті № 20, де жив інженер Васильєв. Двері злетіли з завісів, залізні перебірки лопнули по швах; ліжка, стіл, умивальник, книги, письмовий стіл з кресленням, білизна, одяг — все було знищене.

Про це, прибігши в операційний пункт, доповів інженерові Васильєву трюмний старшина Йосип Федоров. Говорив він покvapливо, наблизивши своє вусате і гострооке обличчя до вуха начальника, і з таким загадковим виглядом, ніби мова йшла про якісь підпільні справи.

— Так, креслення я даремно не заховав у безпечніше місце, — немов міркуючи сам з собою, сказав Васильєв. І зараз же суворо запитав: — Велика пробоїна?

— Площею буде близько тридцяти квадратних футів. Була пожежа, але її згасило саме море, — захльостує в пробоїну. Тепер вода розливається по батарейній палубі.

— Треба зараз же залатати пробоїну! — розпорядився Васильєв.

— Пробували, та нічого не виходить. Ставили щити і койки, а їх одразу ж вибиває хвилями. Може, стихне бій, — тоді що-небудь придумаємо.

Федоров, ніби згадавши щось, раптом метнувся по коридору в майстерню судна.

Лівою носовою шестидюймовою баштою командував лейтенант Славінський. Підбадьорюючи своїх підлеглих, він баском покpикував:

— Не бійся, хлопці! У нас усе йде добре...

Раптом десь поблизу пролунав вибух. Перед амбразурами широким парусом Ушу гнуло на мить полум'я, осяявши всередині башти всі предмети. Щось сильно тріснуло, ніби корабель розвалився надвоє. Люди, замкнуті важкою бронею, задихалися від нудотних газів і протягом кількох секунд нічого не розуміли. Виявилося, що вибухом снаряда пробило нижній носовий місток і дві палуби — верхню і спардечну. Лейтенант Славінський, нагнувшись, запитливо окинув оком середину башти. Все було в порядку. Але через кілька хвилин вибухнув снаряд проти башти, мабуть, нижче ватерлінії. Судно не зазнало пошкодження, але знята вибухом хвиля здибилася на висоту близько п'ятдесяти футів і рухнула на корабель. Через гарматні амбразури, через прорізи ковпаків, через горловину в покрівлі для викидання гільз ринула в башту солоня вода. Вона облила людей з голови до ніг і шумними потоками хлинула по норіях в підбаштове відділення, у бомбовий погріб, наводячи паніку на тих, хто був кількома поверхами нижче. Чиє серце не здригнулося в цю мить там, на дні судна, від страшної думки, що

корабель тоне?

Стрільба, на хвилину перервана, знову відновилася.

Коли перенесли вогонь на ворожий крейсер "Івате", лейтенант Славінський визначив відстань в тридцять кабельтових, але вийшов недоліт. Тоді збільшили кут підвищення.

— Переліт! — крикнув баштовий командир.

Трохи зменшили відстань, і через кілька секунд після пострілу пролунав радісно-піднесений голос:

— Влучення! Так його! Наводь у бойову рубку! Ох!..

Лейтенант Славінський скрикнув і злетів з командної площадки. На лобі у нього багровіло кругле, як печать, садно, одно око запорошило, друге вибило, повне веснянкувате обличчя, заюшене кров'ю, болісно пересмикувалося. Коли прийшли носильники, він, ідучи з їхньою допомогою в операційний пункт, звернувся до артилерійського квартирмейстера Царьова:

— Командуй тут за мене, а я відвоююався...

Згодом у цю саму башту влучило ще кілька снарядів. Один удар був такий сильний, що ніхто не міг встояти на ногах. Обслуга при гарматах, яку розкидало силою газу, заціпеніла від жаху. На якийсь короткий час випало із свідомості правильне уявлення про подію, і здалося, що башта кудись з гуркотом провалюється. Опам'ятавшись, люди побачили розбиті циферблати, розкидані по залізній платформі ящики з прицілами, поламані комендорські повідомлювачі, снаряди, що вискочили з кранців, обірвані болти і зіркоподібні тріщини у вертикальній броні обертової частини. Комендор Вольняков лежав на платформі нерухомо, широко розплющивши очі. Легкопоранені кинулися до нього.

— Що з тобою, друже? Ну, годі валятися! Вставай! Він був мертвий, хоч на ньому не знайшли жодної рани.

— Башта вправо! Башта вліво! — голосно почав командувати квартирмейстер Царьов.

Але башта, перекошена на котках, з розбитим станком лівої гармати, була непоправно пошкоджена. Тут більше не було чого робити, і люди, перев'язавши рани, спустилися вниз.

Ліва середня шестидюймова башта також була пошкоджена. Один снаряд влучив у вертикальну броню, другий вибухнув на даху, зірвавши комендорський ковпак. Чоловік, що стояв на подачі, звалився і закрутився рачки, питаючи:

— Братці, куди це мені влучило?

На спині у нього, між плечима, в лахміттях розірваної одежі розпливалася мокра пляма. Обличчя, добродушне і жалісне, швидко синіло. Він перекинувся горілиць і сконав. Разом з ним було поранено баштового старшину й одного з комендорів. Двері в башті заклинилися. Лишилося з неї два виходи: або вгору, через горловину в даху, або вниз, у погреби. Обвал сусіднього легкого борту обмежив горизонтальну наводку башти.

В одній із шестидюймових башт правого борту застряв осколок між нерухомою частиною і мамеринцем. Башта перестала обертатися. Щоб полагодити її, комендорам на чолі з мічманом Воробейчиком довелося вийти назовні через броньові двері. Горизонтальну наводку башти полагодили. Але в цей час було вбито одного з комендорів, а мічмана Воробейчика поранено в м'якуш ноги. Він сів на палубу, і, скрививши молоде й ніжне, як у дівчини, обличчя, заволав:

— Носильники!..

Прибігли два матроси і поклали його на носилки. Він весь час стогнав і говорив, що зараз помре, його покvapно понесли в операційний пункт. Але коли наблизились до люка і почали спускатися з верхньої палуби по трапу, вибухнув снаряд. Одного з носильників було вбито, другого — тяжко поранено. Мічман Воробейчик схопився і тепер уже без сторонньої допомоги, з диким вереском, помчав вниз судна. Дорогою він зіткнувся з писарем Єгоровим, мало не збив його з ніг і помчав далі. Метався він і в операційному пункті, топчучи тяжкопоранених, поки його не схопили санітари. Опускаючись на палубу, він заскиглив:

— Ой умираю...

В башту, якою командував мічман Воробейчик, незабаром влучив ще один снаряд великого калібру і остаточно вивів її з ладу. Кілька чоловік з прислуги були поранені, їх доставили на операційний пункт, а здорових перевели до інших гармат. Багато разів спалахували пожежі, але з ними самовіддано боровся пожежний дивізіон під начальством мічмана Карпова.

Були влучення і в бойову рубку. Люди там були цілі, поки не розірвався снаряд великого калібру з лівого краю броньового даху. Через прорізи потрапили в бойову рубку осколки, розбили далекомір, знищили бойові показчики і зім'яли переговорні труби. Центральне управління артилерією було розладнане, і старший артилерист, лейтенант Шамшев, розпорядився, щоб гармати переходили на груповий огонь. В бойовій рубці потерпіли майже всі. Лейтенант Вредний з невеликою поверховою раною на лівому плечі пішов до перев'язочного пункту. Туди ж матроси відвели і молодшого штурмана, лейтенанта Ларіонова, тяжко пораненого у лоб і шию. Решта офіцерів, а також сигнальники, рульові, ординарці, телефоністи, зачеплені більш чи менш осколками, лишилися в строю. Під час походу командир судна, капітан 1-го рангу Юнг, що ласто діставав догани від командуючого ескадрою, виявляв велику нервовість і гарячість. Багато хто думав, що при зустрічі з японцями він розгубиться. Всупереч сподіванням, він тримався спокійно і не покидав свого поста, хоч мав уже пов'язку на розсіченій голові. Він добре розумів, що наша справа безнадійно програна і що кожна секунда може стати фатальною для всього екіпажу. Недарма на командировому обличчі погас звичайний рум'янець, сині очі налилися тугою, немовби він прощався з життям. І все ж таки цей немолодий і охайно вдягнений холостяк, що не забув поголитися навіть такого ранку, коли нас виявили японці, тримав голову прямо, ніби кидаючи виклик смерті. Поруч з ним стояв старший офіцер, капітан 2-го рангу Сидоров, заклопотано сунув брови і часто витирив носовою хусточкою сивовусе

обличчя, розмазуючи кров. Був поранений і лейтенант Шамшев. До третьої години в бойовій рубці лишився неушкодженим тільки старший штурман лейтенант Саткевич.

В цей час, у гуркоті вибухів, у кривавих спалахах полум'я, у величезних стовпах води, що обрушувались на корабель, ніхто не знав, що буде з ним через мить.

Боцман Воеводін, що гасив пожежу в малярному приміщенні, пішов до корми. Назустріч йому, пригинаючись, ніби хотів бути нижчим, швидко крокував по верхній палубі мінер Вася Дрозд. Одною рукою він прикривав голову, немов захищаючи її від снарядів, що пролітали в повітрі, а другою — енергійно розмахував. Куди й чого він квапився, цей худий довгоногий мрійник? Подивившись у той бік, де спалахували блискавки ворожих кораблів, він раптом зупинився, ніби в нерішучості. В цю мить пружним поштовхом звалило боцмана. Схопившись, Воеводін побачив, як на шканцях у клубах бурого диму хтось перекидається, ніби грайливе ведмежатко. А коли вітер розвіяв дим, боцманові здалося, що він збожеволів. Вася Дрозд, що в одну мить зменшився зростом удвічі, одчайдушно боровся зі смертю. З помутнілими очима на перекошеному обличчі він схоплювався на свої коротенькі, червоні обрубки, що лишилися від ніг, потім почав качатися по розщепленій палубі... Раптом Вася перестав качатися. Короткий тулуб його затіпався в передсмертній агонії.

Тільки тепер Воеводін отямився і, схопившись з місця, кинувся до найближчого люка.

38 ВИМПЕЛІВ БЕЗ ВЛАДИ

Коли наблизилися головні ворожі сили, флагманський броненосець "Суворов" приготувався до бою. Пробили бойову тривогу. Командування броненосця і всієї ескадри перейшло в бойову рубку.

Якщо весь корабель розглядати як живий організм, то бойова рубка і своєю формою, і тією роллю, яку вона повинна відігравати під час бою, дещо схожа з головою людини. Це— циліндрична башта розміром у півтора сажня в діаметрі. Вона зроблена з броньових плит у десять дюймів завтовшки. Згори захищена броньовим грибоподібним дахом. В стінах рубки, на рівні очей людини, що стоїть, є вузькі прорізи, через які можна спостерігати все навколо. З заднього боку в циліндр рубки зроблено вхід без дверей, а проти нього, на відстані одного кроку, поставлена товста броньова плита прямокутної форми. Бойова рубка міститься на передньому нижньому містку, і від неї, майже до самого днища корабля, вертикально йде циліндрична броньова труба. По ній, користуючись скоб'яним трапом, можна спуститися в центральний пост. В бойовій рубці є цілий ряд приладів і пристосувань для управління кораблем: машинний телеграф, штурвал, компас, штурманський столик, переговорні труби і телефони, які сполучаються з усіма відділеннями судна. На стінах поблискують склом і начищеною міддю циферблати, від яких, як нерви від мозку голови, простяглися електричні проводи в башти, в каземати, в батарейну палубу до таких самих циферблатів; різні стрілки на них, пересуваючись з допомогою струму, показують сигнали про початок або припинення стрільби, номер ворожого судна, в яке комендори мають стріляти, установку прицілу і вид снарядів, які треба пустити в дію.

Центральний пост — це та ж бойова рубка, тільки міститься він кількома поверхами, нижче. В ньому є ті ж самі прилади, і так само він сполучений телефонами і переговорними трубами з усіма частинами корабля. Якщо на містку все буде зруйноване, то управління кораблем переноситься в центральний пост.

Бойова рубка — це мозок корабля. А при наявності адмірала вона — центр управління всієї ескадри. Звідси виходять усі накази під час бою.

В бойовій рубці флагманського броненосця "Князь Суворов", за яким ішли всі інші кораблі, стало так тісно, що важко було рухатися. Сюди разом з адміралом Рожественським зібралися й чини його штабу: флаг-капітан, капітан 1-го рангу Клап'є де Колонг, два флаг-офіцери, флагманські спеціалісти — мінер, артилерист, штурман і два особисті ординарці для виконання доручень командуючого. Тут же були і суднові чини: командир броненосця, капітан 1-го рангу Ігнаціус, старший артилерист, старший штурман, ревізор і вахтовий начальник. На рульовому штурвалі стояло двоє рульових, біля телефонів і переговорних труб, чекаючи наказу, стояли виструнчившись нижні чини, до лівого далекоміра припав очима далекомірник, вимірюючи відстань до ворога, а в проході застигли сигнальники і посильні командири.

Наші бойові рубки не були вдосконалені. Тому таке скупчення командного складу в одному пункті корабля вже само собою було надзвичайно небезпечно. В бою під Порт-Артуром 28 липня 1904 року те ж саме було на броненосці "Цесаревич", і цей урок вже показав, на який величезний ризик наражається ескадра при такій організації командування. Один великий снаряд, що влучив у навіс даху бойової рубки, призвів на "Цесаревиче" до великої біди. Командуючий ескадрою адмірал Вітгефт і деякі чини його штабу були вбиті. Флагманський корабель, ніким не керований, розладнав усю ескадру, і це стало причиною втечі суден і повернення шести кораблів в Артур на явну загибель.

Але Рожественський не побажав відступити від традиційного шаблону в організації командування величезною ескадрою. Він не схотів перенести прапор на швидкохідний крейсер, а лишився на броненосці на чолі колони. А тим часом питання про командування в Цусімському бою було особливо важливе для російської ескадри. Вона була зовсім не підготовлена до самостійних дій. Всі покладались тільки на адмірала Рожественського, який створив виняткову централізацію управління. Перед боєм він не повідомив про свої плани навіть найближчих помічників — молодших флагманів, не кажучи вже про командирів суден, які йшли за ним, як сліпі за поводитирем. Він виховав у своїй ескадрі думку, що тільки його незламна воля з'єднує в одно ціле все стовпище різнотипних кораблів, які входять до складу 2-ї ескадри.

Наближалася година грізного випробування.

Броненосець "Суворов" ішов дев'ятивузловим ходом, поринувши в німу тишу, ніби на всіх його палубах, у машинах і в баштах нікого не лишилося в живих. І в бойовій рубці розмовляли мало. Всі перебували в тому напруженому чеканні, коли люди намагаються стримувати навіть своє дихання.

Адмірал, огрядний і важкий, з сивиною в круглій борідці, стежив за противником,

не відриваючись од бінокля. Він був занадто високий, тому, щоб дивитися через прорізи, йому доводилося розставляти ноги і згинати широку спину. Через комір його тужурки перевалювався наріст шийного м'яса. За своєю постійною звичкою він ворухив щелепами, і від цього кам'яне обличчя його трохи оживлялося, але водночас це навіювало ще більший страх на інших.

Стрілка на годиннику показувала сорок вісім хвилин на другу, коли флаг-капітан Клап'є де Колонг, цей засмиканий і заляканий аристократ, боязко сказав:

— Ваше превосходительство, "Мікаса" повертає в наш бік. Рождественський відповів хрипкувато, ніби йому пересохло в роті:

— Бачу. Робить послідовний поворот. Певно, хоче лягти на паралельний з нами курс.

І одразу ж розпорядився:

— Підняти сигнал: "бити по головному". Зробити пристрілку з лівої носової шестидюймової гармати.

Минула ще одна хвилина, перш ніж адмірал Того зробив на своєму броненосці "Мікаса" повний поворот на шістнадцять румбів. Постріл по ньому пролунав з тридцяти двох кабельтових. Снаряд не влучив у ціль. Інші наші судна теж відкрили вогонь. Але ефект зосередження артилерійської стрільби відразу ж вийшов негативний. Сплески снарядів з різних кораблів перемішувалися один з одним. Біля "Мікаса" море кипіло від стовпів води, що здіймалися вгору. Але ні один корабель не міг відрізнити своїх сплесків від чужих і не мав змоги коригувати свою стрільбу.

Ворог почав відповідати на дві хвилини пізніше. І одразу ж виявилась велика перевага його ескадри завдяки її тренуванню. Пристрілювався один корабель, а потім сигналом давав дистанцію іншим. І тільки після цього лунав ряд залпів, які давали великий процент влучань. Вихор снарядів покривав ціль.

Спочатку "Суворов" зазнавав ударів тільки з броненосця "Мікаса". Але в міру того, як японські кораблі, роблячи поворот, лягали на зворотний паралельний курс, інакше кажучи, через кожну хвилину або півтори, його послідовно почали осипати снарядами й інші судна: "Фудзі", "Сікісіма", "Асахі", "Кассуга" і "Ніссін".

Незабаром на броненосці "Ослябя" зосередили свій вогонь шість японських крейсерів, а "Суворов" став головною мішенню шести най-сильніших їхніх броненосців. Влучання в нього були схожі на справжній град сталі. Снаряди були фугасні. Вибухаючи, розлітаючись на тисячі дрібних осколків, вони давали величезні вогневі спалахи і клуби чорного або яскраво-жовтого задушливого диму. І все, що тільки могло горіти, навіть фарба на залізі, зараз же спалахувало. Залпи своїх гармат, вибухи ворожих снарядів і брязкіт від розриву заліза, змішалися в суцільний гуркіт, стрясаючи корабель від кіля до клотиків.

В бойову рубку через просвіти попадали дрібні осколки, тріски, дим, бризки води. А зовні, заслоняючи все навколо, хаотично хиталася стіна з полум'я, диму і морських смерчів. Не було ніякої змоги вести правильні спостереження. Та й нікому не хотілося цього. Всі, хто був у бойовій рубці, були вражені і деморалізовані несподіваним лихом.

Жах примусив їх ховатися за вертикальною стіною броні, притиснувшись до палуби. Тільки матроси стояли на своїх місцях — на штурвалі, біля далекоміра, переговорних труб і телефонів. Але вони й не могли зробити інакше. А з командного складу одні присіли навпочіпки, інші стали на коліна. І сам адмірал Рожественський, ця горда й зарозуміла людина, ховаючись від осколків, поступово згинався все нижче й нижче. Нарешті перед вогнем свого противника він змушений був і стати на коліна. Він перший подав такий приклад іншим. Згорбившись, втягнувши голову в плечі, він скоріше був схожий на збентеженого пасажира, ніж на командуючого ескадрою. Лише зрідка хтось із молодих офіцерів на мить виглядав у прорізи. Багато хто вже мав легкі поранення 26.

Командир Ігнаціус звернувся до адмірала з проханням:

— Ваше превосходительство, ворог, як видно, пристрілявся, тому дозвольте змінити курс.

— Гаразд,— не задумуючись, відповів Рожественський.

О 2 годині 5 хвилин змінили курс на два румби праворуч. Влучання спочатку зменшились, але незабаром знову стали безперервними. Вдарив шестидюймовий снаряд у броню бойової рубки. Шкоди не заподіяв, але викликав струс. Зупинився годинник.

На рострах, спардеку і в кормовому адміральському салоні спалахнули пожежі. Викликали пожежний дивізіон. Але на відкритій палубі, де раз у раз вибухали фугасні снаряди, лишатися було неможливо. Люди, яких засипали осколками, вибували зі строю, іноді діставали смертельні рани цілі групи, пожежні шланги були перебиті. З вогнем неможливо було впоратися, і поступово окремі пожежі з'єднувалися в одне суцільне вогнище, що заливало всю палубу від носового до кормового містка.

В рубці поранило старшого суднового артилериста, лейтенанта Владимирського. Лівий далекомір Барра і Струда був розбитий, його замінили правим. До нього став, намагаючись виміряти відстань до ворога, довгий, кістлявий флагманський артилерист полковник Берсенев, але в ту ж мить повалився мертвим. Біля штурвала було вбито обох рульових. На їх місце, поки не викликали запасних рульових, стали флаг-офіцери, лейтенанти Свербеев і Кржижановський. Ручки штурвала були в крові.

"Суворов" знову ліг на попередній курс — норд-ост 23°.

З усіх пунктів корабля сповіщали в рубку невтішні звістки. Розбито перев'язочний пункт в жилій палубі біля збірної церкви. Поранені тут перетворилися на криваве місиво. Біля лівого підводного апарата від пробоїни почалася течя. Телефонним сповістили ще новину:

— В кормову дванадцятидюймову башту влучили великі снаряди. Стався вибух. Башта зруйнована і непридатна до дії.

Корабель втратив уже половину всієї своєї артилерії.

Адмірал був поранений осколком, але лишився в рубці. Однак його присутність була вже непотрібна. Він не міг командувати ескадрою.

Під шаленим вогнем противника ніхто не показувався на містку, щоб підняти прапорні сигнали: снаряди вмиг знімали людей. Крім того, всі фали були перебиті,

сигнальний ящик з прапорами охоплений вогнем. Впала підтята снарядом грот-щогла і звалилася за борт. З фок-щогли впав нижній рей.

Адмірал, безпорадний і пасивний, лишався на своєму посту, чекаючи того снаряда, який зніме з нього тягар командування. Можливо, пригадалося йому минуле.

В Петербурзі, на березі Неві, стоїть під золотим шпилем величезна старовинна будівля Головного адміралтейства. Два останні роки Рождественський провів у ній, обіймаючи посаду начальника головного морського штабу, і, заохочуваний царем, почував себе нездоланим. Він був тоді тільки контр-адміралом, порівняно молодим — п'ятдесят п'ять років. І однак на заздрість інших, йому вдалося, перескочивши через віце-адміралів, зайняти таку високу посаду. Перед ним усі трепетали. І він був певен, що під його керівництвом російський флот процвітає і міцніє, виростаючи в могутню морську силу.

А тепер, можливо, розбурхані думки забігають наперед, і в уяві постає інше: нарада у морського міністра. Біля під'їзду того самого будинку, з боку пам'ятника Петру І, зупиняються лихачі з поважними сідоками. Це поспішають на екстрене засідання вищі представники морського відомства. Внизу, в передпокої, їх зустрічає і роздягає благовидий старичок-швейцар, груди якого прикрашені чотирма георгіївськими хрестами й безліччю медалей. Треба піднятися нагору, пройти більярдною і повернути в двері праворуч. Це і є кабінет морського міністра, з вікнами, що виходять на Сенатську площу, з величним каміном, з розвішаними по стінах картинами, на яких зображені царі, генерал-адмірали, морські битви. Із стелі звисає важка бронзова люстра, підлога застелена килимом.

Все тут Рождественському знайоме, знайомий і великий з горіхового дерева стіл, накритий зеленим сукном. І от за цим столом засідають адмірали, морський міністр і інші вищі чини. Одні схвильовані й перелякані, інші приховано торжествуючі,— вони обговорюють наслідки Цусімського бою. Адже це станеться через добу або дві, і його ім'я, ім'я командуючого Рождественського, стане злобою дня.

В рубці розбило другий далекомір. Адмірал повернув на гуркіт голову. Обличчя його перекривила судорога, немовби від гострого болю. Крізь зуби, ні до кого не звертаючись, він промовив:

— Мерзота!

Але як врятувати становище? Як сповістити на інші судна, що потрібна смілива ініціатива з їхнього боку, бо флагманський корабель уже прийняв на себе всі снаряди, яких вистачило б на всю ескадру? Вони звикли тільки коритися, вони чекають наказів і слухняно йдуть за адміралом, а йому лишається тільки вести їх за собою, стоячи на колінах у рубці.

Ворог, користуючись великою перевагою ходу, швидко випереджав нашу колону, охоплюючи її голову і тримаючи "Суворова" в центрі дуги. О 2 годині 25 хвилин "Мікаса" був уже попереду кабельтових на сорок і почав різати наш курс. В бою з нашого боку могли взяти участь тільки п'ять-шість передніх кораблів. Про це один з офіцерів доповів адміралові. Він наказав змінити курс на чотири румби праворуч, щоб

розгорнути нашу колону по внутрішній кривій і ввести в дію хвостові кораблі.

В ту мить, коли броненосець покотився вже праворуч, снаряд великого калібру вибухнув біля отвору бойової рубки. В рубці частина людей загинула, решта були поранені, зокрема й адмірал, лоб якого був розсічений осколком. Штурвал заклинило, тимчасово на ньому нікого не лишилося, і корабель, як сліпий, почав описувати коло, (ніким не керований. "Суворов" вийшов із строю. Трагедія "Цесаревича" повторилась і на 2-й ескадрі.

Колона пішла за другим кораблем — "Александром НІ". Він спробував піти в кильватер "Суворову", але швидко переконався, що той втратив управління і вернувся на попередній курс. Йому вдалося тимчасово прикрити від зосередженого вогню знесилений флагманський корабель.

Поблизу рубки почалася пожежа. Флаг-офіцер лейтенант Свербєєв почав гасити її, але був поранений у спину і пішов на перев'язку. Адмірал сидів на палубі, пригнічено схиливши голову. Вести його в операційний пункт по відкритих палубах, серед пожеж, під вибухами снарядів, було ніяк. Влада його над ескадрою з тридцяти восьми вимпелів скінчилася. Полковник Філіпповський, заливаючись кров'ю, почав з допомогою машин керувати "Суворовим", але броненосець кидався то праворуч, то ліворуч румбів на вісім. Стався крен на лівий борт — шість-сім градусів.

Через кілька хвилин ударив снаряд в рубку з носа. В повітрі закружляла стружка. Адмірал ще раз був поранений в ногу. Командир судна Ігнаціус, що сидів навпочіпки, перекинувся, але зараз же схопився на коліна і " дико озираючись, ухопився за лису голову. Шкіра на ній розкрилася, мов конверт, з рани заструмувала кров. Його понесли на перев'язку. Флаг-офіцер лейтенант Кржижановський, руки якого були подзьобані дрібними осколками, ніби вкрилися виразками, пішов до рульового відділу — поставити руль прямо. Всі прилади в бойовій рубці пошкоджені, зв'язок з іншими частинами корабля розладнався.

Майже одночасно вибухнув снаряд на правому крилі містка. Писар Устинов, що стояв поблизу бойової рубки як ординарець, упав і не міг уже підвестися: обидві ноги у нього були відірвані. На всьому судні це був найсерйозніший і найсмирніший хлопець. І тепер, коли його понесли на носилках, він не кричав і не стогнав від болю, а покійно усміхався, ніби йому було лоскотно від смертельних ран.

Біля третьої години пожежа охопила роstri, верхню штурманську рубку, передній місток і каюти на ній. В середині бойової рубки лежали неприбрані трупи офіцерів і матросів. Живими лишилися тільки четверо, але й ті були поранені: сам адмірал Рожественський, флаг-капітан Клап'е де Колонг, флагманський штурман Філіпповський і один квартирмейстер, їм судилася страшна година — або задихнутися в диму, або згоріти, тому що бойова рубка, охоплена з усіх боків полум'ям, схожа була тепер на каструлю, поставлену на вогнище. Зв'язок з містком був відрізаний. Залишалось тільки одно — вийти через центральний пост. Розсунули трупи, відчинили люк, і всі четверо почали спускатися вниз по вертикальній трубі, що вела в глибину судна, майже на саме його дно. Всі боялися за пораненого адмірала — коли зірветься, то розіб'ється

вщент. Але він щасливо дістався на центральний пост.

"Суворов" був спотворений так, що його не можна було впізнати. Втративши гот-щоглу, задню димову трубу, із зруйнованими кормовими містками і рострами, охоплений вогнем по всій верхній палубі, з бортами, що зяяли пробоїнами, він уже більше нічим не нагадував проводиря ескадри. Вкритий пеленою чорного диму, з рештками фок-щогли і передньою трубою, яка ледве трималася, він здаля став схожий тепер на силует японського крейсера типу "Мацусіма". Після спроби "Александра III" прорватися на північ під хвостом ворога, який випередив його, "Суворов", що блукав поза строєм по арені бою, прорізав свою колону і опинився між своїми і японцями. Тому що задні російські кораблі не бачили, за яких обставин він вийшов із строю, то після повороту вони вважали, що броненосець — це потерпіле японське судно, і з свого боку взяли його під обстріл.

Управління кораблем ішло з центрального поста. Там із штабних лишився тільки один полковник Філіпповський. Решта десь сховалась. Зник також і адмірал. Його всі кинули, і він якийсь час тинявся по нижніх відділах судна сам, шкутильгаючи на одну ногу і часто зупиняючись, ніби роздумуючи, йому хотілося пробратися нагору, в одну з уцілілих башт, але шлях туди перегородило полум'ям. Вій не давав більше ніяких розпоряджень. Матроси, заклопотані своїм, не звертали на нього уваги. Він став зайвим на кораблі і нікому не потрібним, ніби був сторонньою людиною.

Які думки сповнювали його голову тепер? Повз нього, вибиваючись із сил у боротьбі з пожежами і пробоїнами корабля, розгублено сновигали люди, яких він нібито не помічав. Але раптом на його змертвілому обличчі з'явилися ознаки поживавлення. Він побачив матроса, який біг і ніс під пахвою скриньку з червоним хрестом. Це спішно переносили кудись перев'язочні матеріали. Адмірал жадібно вп'явся очима в червоний знак, що віддалявся, наче згадав про щось важливе в своєму житті. Може, перед ним впливлюбимий образ сестри-жалібниці, Наталії Михайлівни. Невже навіть і в ці страшні хвилини вона могла витіснити з його свідомості турботи про долю розгромленої ескадри? Першому ж, що випадково нагодився, машиністові Колотушкіну він прохрипів ослабленим голосом, майже благально:

— Прoberись на верхню палубу і поглянь — чи не видно де плавучого госпітала "Орел"?

— Єсть, ваше превосходительство! — відповів Колотушкін, вкрай здивований таким наказом адмірала, і зник за перебіркою.

Руль удалося поставити прямо, і корабель намагався йти за ескадрою, управляючись самими машинами і тримаючись під прикриттям своєї колони. Настало затишшя. Офіцери й матроси, що лишилися в строю, намагались упоратися з пожежами і навести на кораблі якийсь порядок. Щоб погасити вогонь, викликали артилерійську обслугу з погребів і казематів, принесли запасні шланги із шкіперської. Почали прибирали загиблих, розчищати проходи по палубах, робити тимчасові східці замість збитих трапів. Огляд артилерії показав, що не вийшли з ладу тільки носова й середня шестидюймові башти правого борту, які не брали участі в бою, а також кілька

тридцятигармат у батареї і кормовому казематі. Димові труби були зруйновані, і пара осідала, бо не було потрібної тяги. В такому знівченому вигляді корабель уже не мав ніякої бойової цінності і тільки сковував маневрування ескадри, що не хотіла покинути свого адмірала. В цей час флаг-капітан Клап'є де Колонг, отямившись від пережитого потрясіння, м'ятався по судну і до всіх звертався з одним і тим самим запитанням:

— Де адмірал?

Це був винятковий випадок в історії морських воєн, щоб флаг-капітан, або, висловлюючись по-сухопутному, начальник штабу міг загубити на судні свого командуючого.

— Тут він проходив,— казали одні.

— Він поліз кудись нагору,— сповіщали інші. Нарешті один з офіцерів сказав точніше:

— Адмірал в правій середній башті.

Наприкінці четвертої години "Суворов" знову опинився між нашою і ворожою колонами і вдруге попав під зосереджений вогонь противника. Броненосець остаточно втратив усі труби, пожежі викидали над купою залізного брухту велетенські язички полум'я, схожі на вибух вулкана. Збоку, з наших кораблів, які проходили повз нього, не можна було, не здригнувшись, дивитися на цю картину спустошення й смерті.

Ворог бачив безпорадне становище корабля і вирішив добити його мінними атаками. З-за лінійних кораблів на "Суворова" кинувся дивізіон міноносців. Але поранений лев ще мав досить сили, щоб відігнати шакалів, які передчасно з'явилися по здобич. Розвернувшись з допомогою машин правим бортом, він зустрів їх вогнем з тих гармат, які лишилися, і відбив атаку, показавши кілька уцілілих ікл.

Давно загинув броненосець "Ослябя", а інші десять наших лінійних кораблів, відходячи на південь, вели гарячу артилерійську дуель з японською ескадрою.

"Суворов", нахилиючись то в один бік, то в другий, ледве міг посуватись. Від перегріву верхня палуба на ньому так осіла, що придавила батарею. Кочегарна команда вчаділа від диму, який натягли вниз вентилятори. Броньові плити на бортах біля ватерлінії розхиталися, стики розійшлися, даючи в багатьох відсіках течу. Але, незважаючи на такі пошкодження, корабель і далі вперто тримався на воді.

ДАЛІ ВІД БОРТУ!

Ескадрений броненосець "Ослябя", високобортний, тритрубний красень, водотоннажністю майже в тринадцять тисяч тонн, на час битви при Цусімі вважався порівняно молодим. Його спустили на воду в 1898 році. Нове Адміралтейство будувало його в Петербурзі понад сім років, стільки ж років він і проіснував на світі, поки не знайшов собі могилу в далеких водах Країни сонячного сходу. Слабко і не весь захищений броньовими плитами із сталі Гарвея, він, вірніше, був добрим броненосним крейсером, здатним розвинути хід близько вісімнадцяти вузлів, але вище начальство побажало, на страх ворогам, зарахувати його до розряду ескадрених броненосців.

Командував броненосцем капітан 1-го рангу Бер. Це був літній холостяк, років

сорока п'яти, середнього зросту, з великою облісілою головою. Широкий рот його густо заріс каштановими посірілими вусами, над якими, згорбившись, поважно примостився величезний ніс. З підборіддя, роздвоюючись, спадала довга сива борода. Загалом, обличчя в нього було суворе і пом'якшувалось тільки блідо-голубими очима. Бер любив смачно поїсти, багато кутив, але зовсім не пив вина. Одягався завжди франтувато і не пропускав нагоди, як він висловлювався, "розділити компанію з дамами нашого кола". Вища морська влада вважала його за досвідченого і знаючого моряка. Він прекрасно володів англійською, німецькою і французькою мовами. Років за шість до Цусі-ми його відрядили до Філадельфії наглядати за будівництвом замовлених там суден — броненосця "Ретвизан" і крейсера "Варяг". Крім того, Бер мав можливість поповнити свої знання моряка, будучи військово-морським агентом у Франції.

До своїх підлеглих, яких на броненосці налічувалося близько дев'ятисот чоловік, командир Бер був дуже вимогливий і причіпливий.

З погляду одживаючої воєнщини, що звихнулася на зовнішньому лоску, цей чоловік був цілком гідний похвали. Свій корабель він тримав у належному порядку, намагався на все навести ідеальну чистоту, незважаючи на умови, в яких перебував броненосець, і на те, як це позначалося на спинах команди. Щотижня він оглядав броненосець, зазираючи в усі його відділення. Він навіть спускався в кочегарку, помиту до його приходу милом, і в білих рукавичках доторкався до переборок, брав у руки різні предмети. Як тільки на рукавичках лишався брудний слід, починав розносити кочегарів.

— В карцер на три доби! — кричав командир.

А це означало, що винуватця садовили в канатний ящик.

Командира мало цікавила доброякісність їжі, але зате він багато звертав уваги на мідні баки, з яких команда їла суп. Ці баки так драїли, що вони блищали, як церковний посуд.

Не можна було відмовити командирові і в хоробрості. Але йому не вдалося прищепити цієї хоробрості своїм підлеглим, завоювати їхню любов і довір'я. Щоправда, він намагався зробити і це, але вийшло не зовсім вдало. Одного разу, задовго до бою, він наказав зібрати команду на верхній палубі і виголосив промову, коротку і переконливу.

— Братці! Я сподіваюся, що ви не пожалієте свого життя за віру, царя і батьківщину. Адже ви російські матроси.

На це мляво відповіли тільки унтер-офіцерські голоси:

— Постараємось, ваше високоблагородіє.

Молодші офіцери, за незначним винятком, по-рабському виконували волю командира. Нижні чини для них були ніщо. Матросів можна було обкладати, не вибираючи висловів: "тварюка", "йолоп", "арештантська пика".

Все було побудоване на чиношануванні, на безглуздій субординації, на показній стороні, ніби "Ослябя" йшов не на війну, а на парадний огляд.

Плавання на такому кораблі для матросів ставало справжньою мукою. Про своє

судно вони говорили так:

— Плавуча тюрма!

Матроси почали дозояти начальникам, обманюючи їх і виконуючи накази вкрай погано, псували казенні речі. Коли стояли біля острова Мадагаскар, перерізали талі парового катера, щоб розбити його. Тоді ж, стоячи фронтом на верхній палубі, команда освистала старшого офіцера. Це було схоже на бунт. Приїздив сам Рождественський, жорстоко вилаяв матросів, а кількох чоловік, на яких указали "шкури" як на призвідців, віддав під суд.

Доведені до відчаю, дехто з команди проклинав свій корабель з його хазяїнами і не раз висловлював свої побажання:

— Хоч би швидше піти на дно, під прапор адмірала Макарова!

На броненосці "Ослябя" перебував командуючий другого броненосного загону адмірал фон Фелькерзам. Матроси звали його між собою просто "Філька". Як людина він був добродушний і любив іноді поговорити з нижніми чинами, але, зайнятий справами штабу, не втручався в судові порядки і не помічав, що діється навколо нього на кораблі.

Популярністю серед команди користувався флагманський штурман, підполковник Осипов. Високого зросту, довгоногий, він, незважаючи на свою старість, ходив швидкими кроками. Голова його і худорляве, але разом з тим червоне обличчя заросли густою сивиною, ніби вкрились пасмами морського туману. Від довгого блукання по морях і океанах вицвіли голубі очі, а великий і прямий лоб прорізали глибокі зморшки. Вдачею своєю старий був такий добрий, що при ньому офіцери соромилися бити матросів. Всі його любили і називали "борода".

Ще дружили з матросами молоді механіки, але вони не могли змінити каторжного режиму на судні.

Адмірал Фелькерзам у перших числах квітня захворів. З наближенням до театру воєнних дій хвороба його посилилась, і 11 травня, за три дні до бою, він помер. Про смерть його, не спускаючи з щогли адміральського прапора, сповістили штаб Рождественського заздалегідь умовленим сигналом:

"На броненосці поламалась шлюпбалка!"

Рождественський на це відповів:

"Лишити до Владивостока!"

Тіло адмірала запаяли в цинкову труну і виставили в церкві, щоб доставити у Владивосток. Правили панахиду. Команда, бліда, стояла у фронті. Смерть адмірала напередодні бою всі сприйняли як погану прикмету, яка обіцяла ту саму долю для всього екіпажу. Гнітючий настрій не покидав нікого аж до зустрічі з японцями.

Офіцери і команда інших суден бачили на "Ослябе" контр-адміральський прапор і не підозрівали, що сталося. Не знав цього і ворог, коли відкрив по броненосцю сильний вогонь. Простий клаптик матерії, що висів на щоглі, може, прискорив загибель корабля.

Після смерті адмірала командування другим броненосним загonom було доручено

капітанові 1-го рангу Беру. Але коли появився японський флот, він не зробив у своєму загоні жодного розпорядження. Всі його судна були покинуті напризволяще.

Коли 14 травня, після перестрілки з ворожими розвідувальними крейсерами, о другій годині дня показала японська ескадра, на броненосці "Ослябя" пробili бойову тривогу. Всі були на своїх місцях, стояли добропристойно й парадно. Сам Бер стояв на містку біля бойової рубки і, дивлячись, як з лівого боку наближається зустрічним курсом японська ескадра, курих папіроси одну за одною. Він був спокійний.

Але тут-от і сталося те, чого ніхто не сподівався від командуючого 2-ю ескадрою адмірала Рожественського, в бойові здібності якого так сліпо вірили в Петербурзі. З першої ж миті, через безглузді маневри адмірала, "Ослябя", як ми знаємо, потрапив у таке становище, що змушений був застопорити машини, щоб не протаранити того судна, що йшло попереду. Противник скористався з цього і, роблячи послідовний поворот на шістнадцять румбів та лягаючи на паралельний з нами курс, відкрив по ньому сильний вогонь.

Влучання почалися одразу ж. Третій снаряд вдарив у носову частину броненосця і, цілком вирвавши лівий клюз, розвернув увесь бак. Якір

Ю О, Новнков-Прнбой

289

випалився за борт, а канат опустився вниз і повис на жвакагалсовій скобі. Японці швидко пристрілялися до стоячої мішені ще на повороті, і передні кораблі передавали відстань тим, що йшли позаду. Кожний новий корабель, роблячи поворот, посилав броненосцеві "Ослябя" свій перший жорстокий привіт. Снаряди почали сипатися градом, безперестанно вибухаючи, біля ватерлінії, в носовій частині. А броненосець покірно підставляв свої борти і нічого не робив, щоб вийти з-під обстрілу. Коли йому випала можливість посунутися вперед і коли всередині його задвигтіли всі три машини в чотирнадцять тисяч п'ятсот індикаторних сил, а за кормою забурлили всі три гвинти, він уже мав кілька пробоїн у носовій частині, не захищений бронею. По кораблю пролунав заклик:

— Трюмно-пожежний дивізіон, бігом в носову жилу палубу!

Там, біля першої перебірки, коло самої ватерлінії, вибухнув снаряд крупного калібру і зробив у лівому борту велику пробоїну. В неї ринули потоки води, заливаючи перший і другий відсіки жилої палуби. Через щілини в палубі, через люк і в розбиті вентиляторні труби вода пішла в лівий носовий шестидюймовий погріб і в підбаштове відділення. Від диму і газів у цих відсіках не було видно навіть електричних лампочок. Пробоїна була напівпідводна, але через хід і сильні брижі її не можна було залатати. Розлив води по жилій палубі зупинили другою перебіркою попереду носового траверза, а в трюмах вона дійшла до відділення носових динамо-машин і підводних мінних апаратів. Стався диферент на ніс. Крім того, броненосець почав кренитися на лівий борт. Трюмні, керовані інженером Успенським, працювали енергійно, але їм тільки почасти вдалося усунути крен, штучно затопивши коридори і патронні погребі правого борту.

Головна електрична магістраль, перебита снарядом, перестала давати струм, і через її носова десятидюймова башта вийшла з ладу. Вона зробила тільки три постріли. Хоч мінери і з'єднали перебиті кінці магістралі, але було вже пізно. В башту влучили два великі снаряди. Не витримавши їхнього страшного вибуху, вона зіскочила з котків і пере-кособочилася. Броньові плити на ній розійшлися, а дулові частини десятидюймових гармат, як два величезні сухі пеньки, стирчали під різними кутами в бік ворога.

. Біля цієї башти ще перед початком битви на забій поставили двох матросів — Короля і Сусленка. Аж до зустрічі з японцями вони були в карцері. Сусленка заарештували за пограбування церковної карнав-ки, а Короля — за бунт на крейсері "Нахимов". Старший офіцер, поставивши їх тут, наказав:

— На випадок пожежі заливатимете зі шлангів. Нікуди звідси не відходити. Винуватця пристрелю на місці.

Обох їх розірвало на шматки. , Дах з башти зірвало. Мабуть, один із снарядів вибухнув в амбразурі. В середині башти одному відірвало голову, а всіх інших було тяжко поранено. Почулися стогін, крики. З башти винесли комендора Бобкова з одірваною ногою. Лежачи на носилках, він по дорозі в операційний пункт когось проклинав, лаючись найжахливішими словами.

Верхній передній місток був розбитий. Там стояв далекомір, яким визначали відстань до ворога. При ньому було кілька матросів і лейтенант Палецький. Вибухом снаряда їх розкидало в різні боки і так покалічило, що нікого не можна було пізнати, крім офіцера. Він лежав з пошматованими грудьми, поводив збожеволілими очима, і, умираючи, кричав неприродно голосно:

— "Ідзумо"... Крейсер "Ідзумо"... Тридцять п'ять кабельтових... "Ідзумо"... п'ять... тридцять...

Через хвилину Палецький був трупом.

Незабаром було розбито верхній носовий каземат шестидюймової гармати. В нього влучили два снаряди. Броньова плита, яка прикривала його із зовнішнього боку, сповзла вниз і закрила отвір порту, а гармата вилетіла з цапф. Потім замовкли ще дві шестидюймові гармати. Всі дрібні гармати з лівого борту вийшли з ладу за якихось двадцять хвилин. Більша частина обслуги при них загинула, а решта, разом з батареїним командиром, не знаходячи собі діла, заховалася в броньовій палубі.

Вибухнув снаряд біля бойової рубки. Від барабанщика, що стояв там, залишився потворний обрубок без голови й ніг. Осколки від снаряда влетіли через прорізи всередину рубки. Кондуктор Прокюс, що стояв біля штурвала, упав мертвий. Було тяжко поранено старшого флаг-офіцера лейтенанта Косинського (морського письменника, автора книжок "Баковий вісник") і суднових офіцерів. Деякі з них пішли в операційний пункт і більше сюди не повернулись. Командир Бер, з блідим, заюшеним кров'ю обличчям, вискочив з рубки і, тримаючи в руці диму-чу папіросу, голосно закричав:

— Покликати мені старшого офіцера Похвиснева!

Хтось із матросів побіг виконати його доручення, а сам він, тримаючи в роті папіросу, затягся димом і знову зник у бойовій рубці, щоб управляти гинучим кораблем.

В лівому середньому казематі осколки влучили у візок з патронами. Вибухом тут покоришило всю артилерійську обслугу, а шестидюймову гармату вивело з ладу. На цьому борту лишилися тільки дві шестидюймові гармати, але й вони пізніше були паралізовані великим креном судна. Отже, артилерії броненосця "Ослябя" довелося діяти дуже мало. Та й снаряди викидали скоріше на вітер, ніж у ціль, бо відстані в цей час ніхто не передавав.

Всю носову частину судна вже затопила вода. Доступ до двох носових динамо-машин був відрізаний. Людям, що були при них, довелося, рятуючись від загибелі, вибиратися звідти через носову башту. Ця сама вода, служачи добрим провідником і сполучивши електричну магістраль з корпусом корабля, була причиною того, що якорі двох кормових динамо-машин згоріли. Внаслідок цього стали зупинятися турбіни, що мали викачувати воду, зупинилися лебідки, що підіймали снаряди, і відмовилися служити всі механізми, які приводив у дію електричний струм.

На броненосці внизу, під захистом броні, були два перев'язочно-операційні пункти: один постійний, а другий імпровізований, зроблений на деякий час із бані. В першому працював старший лікар Васильєв, а в другому — молодший, Бунтинг. Всюди видно було кров, бліді обличчя, помутнілі або гарячково насторожені погляди поранених. Навколо операційного стола валялись ампутовані частини людського тіла. Разом з живими людьми лежали й мертві. Від запаморочливого запаху свіжої крові нудило. Чути було стогін й скарги. Хтось просив:

— Дайте швидше пити. Все всередині у мене горить... Стройовий унтер-офіцер марив:

— Не жалій дзвона... Одбивай ринду! Бачиш, який туман... Комендор з пов'язкою на вибитих очах, сидячи в кутку, все допитувався:

— Де мої очі? Кому я, сліпий, потрібен?

На операційному столі лежав матрос і кричав. Старший лікар в халаті, що густо почервонів від крові, копирсався великим зондом у пле-чевій рані, вибираючи з неї осколки. Кількість покалічених все збільшувалась.

— Хлопці, не натискайте. Мені ніяк працювати,— просив старший лікар. Його погано слухалися.

Кожен снаряд, попадаючи в броненосець, призводив до страшного гуркоту. Весь корпус судна здригався. Здавалося, ніби з величезної висоти скидали на палубу одразу сто рейок. Поранені в такі хвилини шарпалися й запитливо дивилися на вихід: кінець чи ні? Ось ще одного принесли на носилках. У нього на одному боці м'ясо було обідране, оголилися ребра, з яких одно стирчало вбік, як обламаний сучок на дереві. Ранений заволав:

— Ваше високоблагородіє, допоможіть швидше!

— У мене повно, до молодшого лікаря несіть.

— Там теж багато. Він до вас послав. Броненосець сильно похитнувся.

Сліпий комендор схопився і, витягши вперед руки, крикнув:

— Тонемо, братці!

Поранені заворушилися, почувся стогін і передсмертний хрип. Але тривога була марна. Комендора з лайкою посадили знову в куток. Проте судно все більше хилилося на лівий борт і, наливаючись жахом, розширялися зіниці у всіх, хто був в операційному пункті. Старший лікар, хоч хвилини його були злічені, все ще працював на своєму посту.

А нагорі, не перестаючи, падали снаряди. У броненосець стріляли не менше шести японських крейсерів. Море кипіло навкруги. При влучаннях у ватерлінію по поясній броні, наїжуючись, здіймалися врівень з трубами величезні стовпи води і потім спадали на борт, заливаючи верхню палубу й каземати. Стогін, передсмертні зойки, крики людей, покалічених і ошалілих від жаху, перемішувалися з гуркотом вибухів, завиванням вогню і брязкотом від розриву заліза. Ось артилерія, виведена з ладу, зовсім замовкла. Командир одного з плутонгів, лейтенант Недерміллер, відпустив обслугу, яка була при гарматах, а сам, вважаючи становище безнадійним, застрелився. Всі верхні надбудови корабля були охоплені вогнем. Палахкотіла пожежа під кормовим містком.

На спардек з-під верхньої палуби валував густий дим, а через люки та пробоїни вихоплювались хисткі язики полум'я. Горіли офіцерські й адміральські приміщення. Люди з пожежного дивізіону металися в хмарах диму, як привиди, але всі їхні зусилля були марні. "Осляб", зарившись носом у море аж по клюзи, більше не міг одбиватися і, хоч був розбитий, спотворений, але ще якось рухався, безпомічно ждав остаточної своєї загибелі. Вона не забарилася прийти разом з новою, фатальною пробоїною. Снаряд на двадцять пудів влучив у борт всередині судна по ватерлінії, між лівим мінним апаратом і банею. Болти, якою була прикріплена броньова плита, так ослабли, що від нового удару вона відвалилась, як штукатурка від старої будівлі. В це місце влучив ще один снаряд, що пробив у борту цілі ворота, в які могла б проїхати карета. Всередину корабля хлинула вода, розливаючись по скосу броньової палуби і потрапляючи в бомбові погреби. Латати пробоїни викликали трюмний дивізіон з інженером Змачинським. Даремно люди намагалися закрити діру дерев'яними щитами, підпираючи їх упорами: хвиля вибивала брусся, і доводилося працювати по пояс у воді. Запасна вугільна яма була затоплена. Крен почав швидко збільшуватися.

Броненосець викотився зі строю вправо.

По всіх палубах, по всіх численних відділеннях залунали одчайдушні викрики:

— Броненосець перекидається!

— Гинемо!

— Рятуйте!

В цей час на містку були лейтенант Саблін, старший артилерійський офіцер Генке і прапорщик Болдирев. До них вийшов з рубки командир Бер без кашкета, з кривавою раною на лисій голові, але з папіросою в зубах. Ухопившись за тентовий стояк, він

сказав своїм офіцерам:

— Так, тонемо, прощайте! — Потім востаннє затягся димом і голосно скомандував:

— Рятуйтеся! За борт! Скоріше за борт!

Але час уже було згаяно. Корабель став швидко хилитися на лівий борт. Всі вже й без командирового наказу зрозуміли, що настала мить катастрофи. З погребів, кочегарок, відділів мінних апаратів по шахтах і скобах полізли люди, карабкаючись, хапаючись за що трапиться, зриваючись униз і знову чіпляючись. Кожен намагався скоріш видертися на батареїну палубу, куди вели всі виходи, і звідти сподівався виплигнути в море, за борт.

З перев'язочних пунктів рвонулись поранені, заголосили. Ті, хто сам не міг рухатися, благали допомогти їм вибратися на трап, але кожен думав тільки про себе. Не можна було гаяти ані секунди. Вода потоками вирувала по нижній палубі, заповнюючи коридори і заливаючи операційний пункт. Чіпляючись один за одного, лізли скривавлені люди по уцілілому трапу на батареїну палубу. Звідси вдалось вибратися тільки тим, хто менше потерпів від ран.

Але гірше скоїлося з тими людьми, які були в машинних відділеннях. Виходи з них на час бою, щоб не попадали вниз снаряди, були задраєні броньовими плитами, і відкрити їх можна було тільки згори. Призначені для цього магроси з переляку розбіглися, кинувши тих, хто лишився внизу, напризволяще. Деякі потім вернулися й намагалися, щоб урятувати товаришів, підняти телями важкі броньові кришки, але судно вже так накренилось, що не можна було працювати. Машиністи разом з механіками, марно волаючи про допомогу, лишилися там, унизу, лишилися всі без винятку, поховані під броньовою палубою, як під важкою могильною плитою.

Моторошна метушня зчинилася і на верхній палубі. Дехто виплигував у море, не встигнувши захопити з собою рятувальних засобів. Інші кидалися по рятувальні круги й коркові нагрудники. Люди, стикаючись один з одним, падали. Кілька смільчаків добралися до койкових сіток і почали звідти викидати потопаючим койки, з допомогою яких можна було триматися на воді.

На правому борту опинився священник, з ченців. Це був чоловік середнього віку, гладкий, незграбний. З розпатланим волоссям на голові, з виряченими очима, він був схожий на людину, яка щойно вирвалася з дому для божевільних. Бачачи, що броненосець гине, він надривно заголосив:

— Браття! Матросики! Я не вмію плавати! Врятуйте мене!

Але одразу зірвався з борту, безладно поплескав руками по воді й зник під хвилями.

Навколо "Осляби", відпливаючи од неї, борсалися у воді люди. Але багато хто з екіпажу, немовби не наважуючись розлучитися з судном, все ще був на його палубі. І це тривало доти, доки сталевий гігант не завалився зовсім на лівий борт. Площина палуби стала вертикально. Ковзаючи по ній, люди попадали вниз, до лівого борту, а разом з ними покотилися уламки дерева, шматки заліза, ящики, лавки та інші неприкріплені предмети. Ламались руки й ноги, розбивалися голови. Лихо

збільшувалося ще й від того, що противник не припиняв обстрілювати броненосець. Навкруги падали снаряди, калічачи і вбиваючи тих, хто вже тримався на воді. Мало того, з трьох величезних труб, що лежали горизонтально на поверхні моря, не переставав валувати густий дим, що клубами розстелявся низом і отруював останні хвилини потопаючих. Від шлюпок, розбитих ще на початку бою, спливали тепер уламки, за які хапались люди. В повітрі лунали благання про допомогу. І серед цієї каші живих людських голів, що гойдалися на хвилях, то в одному місці, то в іншому здійснювалися від вибухів снарядів стовпи води.

Командир Бер, незважаючи на те, що навколо нього розгоралася пожежа, не покидав свого містка. Для всіх було ясно, що він вирішив загинути разом з кораблем. Здавалося, всі його турботи тепер були спрямовані тільки на те, щоб правильно рятувалися його підлеглі. Тримаючись руками за тентовий стояк, майже повиснувши на ньому, він командував, намагаючись перекичати вигуки інших:

— Далі від бортів! Чорт забори! Вас затягне водоворотом! Далі відпливайте!

В цю мить, перед лицем смерті, він був прекрасний.

Броненосець перекинувся догори кілем і, задираючи корму, почав поринати в море. Гребний гвинт правої машини, все ще працюючи, спочатку швидко обертався в повітрі, а потім, в міру того, як судно занурювалося, забурлив воду. То були останні судороги потоплюючого корабля:

З машиністів і механіків ніхто не виплигнув за борт. Всі вони, двісті чоловік, лишилися задраєними в своїх відділеннях. Кожен моряк може виразно уявити, що з ними сталося. Коли броненосець перекинувся, всі вони полетіли вниз разом з предметами, які не були прикріплені. В гарячій пітьмі зойки змішалися з гуркотом і тріском від падіння важких предметів. Але одна з трьох машин і після цього ще якийсь час працювала, розриваючи на шматки людей, що потрапляли в неї. Водой ці закупорені відділення наповнилися не зразу. Отже, ті, хто не був ще вбитий, довго лишалися живими, провалюючись в безодню до самого морського дна. І, може, минула не одна година, поки смерть покінчила з ними.

ЧАСТИНА ДРУГА

НА КУРСІ НОРД-ОСТ 23°

ЄСТЬ... ЛЕЙТЕНАНТ ГІРС!

Був великий піст. Протяжно й сумно кликав дзвін жителів села до покаяння. Покірні й смиренні, йшли селяни до дерев'яної церкви, щоб у стінах її за свої трудові копійки скинути з душі тягар гріхів. Але в повітрі вже відчувалася весна. Березень здолав зиму. З кожним днем тепліше світило сонце, розливаючись по білості снігів таким яскравим світлом, що боляче було очам. Стріхи хат обростали довгими бурульками.

В один з таких ясних і тихих днів, брязкаючи бубонцями і дзвіночками, влетіли в наше село дві тройки ямських коней. Приїхав на полювання зі своїми єгерями граф, старик Воронцов-Дашков. Для нього в наших лісах облягли ведмедя. На другий день на допомогу графові вийшло чоловік сто нагоничів, серед яких був і я, вісімнадцятилітній

хлопець. Погода зіпсувалася: падав сніг і дув, замітаючи сліди, поземок. Ми пройшли версти зо три полем, стільки ж лісом, загрузали по пояс у снігу, нарешті, нас тихо розставили колом недалеко від барлогу. Під гуркіт холостих пострілів єгерів ми загорлали на всі голоси, затюкали, як п'яні. Ніхто не жалів своєї горлянки — за це обіцяли нам по тридцять копійок на кожного. Але наші старання були даремними: граф не вбив ведмедя, хоч і влучив у нього двома пострілами. Поранений звір сховався в лісових хащах. Воронцов-Дашков повернувся в село, стомлений і знервований. В світлиці одного багатого лісопромисловця, насупивши сиві брови, він мовчки їв шинку, сир, вершкове масло і пив-дорогі вина. Я тоді вперше дізнався, що великий піст існує тільки для селян. Не встиг граф попоїсти, як на городах у нас з'явився ведмідь. Йому легко можна було б сховатися, особливо користуючись тим, що поземок вмить замітав його сліди. Але, ошалівши від ран і пережитого жаху, він сам прийшов по смерть. За ним погнались графські єгері, і через якийсь час величезна туша велетня, вагою пудів на двадцять, уже лежала на селянських ґринджолах. Наша ескадра уподібнилась цьому ведмедеві.

Отже, японці, здійснивши свій маневр, загубили нас за димом і млою. Ми в цей час відходили на південь. Нам треба було б продовжувати свій шлях в тому ж напрямі, коли з'ясувалося, що прорватися до Владивостока не можна. Але директива адмірала Рожественського, як невидима узда, тягла нас назад. 1 наша ескадра, поранена і приголомшена, знову повернула на північ, ніби нам обридло життя, і ми самі навмисне лізли в смертельну западню. Кільватерний стрій суден на чолі з броненосцем "Бородино" випрямився. Тепер він вів ескадру, за ним ішли: "Орел", "Сысой Великий", "Александр III", "Наварин", "Адмирал Нахимов" і третій загін контр-адмірала Небогатова: "Николай I", "Апраксин", "Сенявин" і "Ушаков". Позаду, ледве помітні, йшли крейсери з міноносцями і транспортами. На "Орле", як і на інших наших суднах, загасили пожежу, встигли впоратися з деякими пошкодженнями, поставити до гармат нових людей замість тих, хто вибув із строю, і перев'язати поранених.

А через півгодини ліворуч на горизонті показалися сірі силуети японських кораблів. Вони розстрілювали флагманський броненосець "Суворов", а він, без руля, маневруючи тільки машинами і роблячи зигзаги, весь у вогні і в клубах диму, все ще намагався пробратися на північ. Наша ескадра почала обганяти його. Противник, помітивши наші головні сили, пішов до нас на зближення. У нього, крім двох авізо, знову було дванадцять броненосних кораблів, бо крейсер "Асама", упоравшись з пошкодженнями, встиг уже знову пристроїтися до своєї ескадри. Через кілька хвилин бій відновився з попередньою силою. Японці застосували попередню тактику, випереджаючи нас і натискаючи на нашу голову.

О четвертій годині, вже на південному напрямі, запалав "Сысой Великий". Цей броненосець вийшов із строю і, повернувши назад, незабаром приєднався до крейсерського загону. Третім в строю тепер був "Александр". Броненосець "Наварин", у якого одна з чотирьох труб була знищена, дуже відстає. В проміжок, що утворився між кораблями, заходячи з лівого боку, зверненого до ворога, вступив загін контр-

адмірала Небогатова.

Небогатов мав би стати із своїм флагманським кораблем на чолі ескадри і керувати нею, але він не мав на це права. За чотири дні до бою Рожественський видав наказ (№ 243), в якому говорилося, що коли головне судно виходить із строю, то ескадру веде дальший мателот за порядком номерів. Але цей наказ під час бою перетворився на кайдани для молодших флагманів: він скував їх волю, він заважав їм прийняти те чи інше рішення. Все відбувалося так, як було наказано командуючим: коли вийшов із строю "Суворов" ескадру повів "Александр", потім його заступив "Бородино". Це було якесь безглуздя. На кожен з ведучих броненосців сипалось найбільше ворожих снарядів, і ніхто не міг би сказати, чи уцілів на ньому командир чи принаймні старший офіцер. Таким чином, адмірала, що лишилися живі, підлягали невідомо кому.

При цій зустрічі з японцями "Орел", займаючи друге місце в строю, попав під ще жорстокіший обстріл, ніж першого разу. Почалися влучання в нього одно за одним. Бувало, що від вибуху великого снаряда величезний корпус корабля, здригнувшись, на мить зупинявся, ніби осаджений вудилами кінь, а потім знову йшов уперед, оповитий хмарами диму й могутніми сплесками води.

В кормовий каземат, де містилися чотири 75-міліметрові гармати, влучило кілька снарядів. Один з них — мабуть, дванадцятидюймовий — вибухнув з такою силою, що броненосець рвонувся з курсу вбік. Мінному квартирмейстерові Хритонюку і мінерові Привалихіну, що були в цю мить на поверх нижче, під броньовою палубою біля кульового мотора, здалося, що відвалилася вся корма. Вони потім розповідали:

— Ми так і вирішили — мабуть, міна влучила. Чекали, от-от почнеться крен, і судно піде на дно. Але крену не було. Почули тільки тріск. Це вибухали патрони.

Мінний квартирмейстер і мінер піднялися в каземат і, не бачачи нікого з живих людей, почали гасити пожежу. Вони чобітьми вичерпували воду, що протікала через пробоїни.

З вогнем сьак-так упорались. Хритонюк спустився до рульового мотора, а мінер Привалихін лишився в кормовому казематі, оглядаючи, що тут сталося. Дві гармати вийшли з ладу. Один півпортик зірвало із задрайок і петель, другий — пробило. Ілюмінатори лишилися без скла. В кают-компанії з лівого борту з'яяла велика пробоїна врівень з батареєю палубою. Поранені, очевидно, розповзлися звідси, лишилися тільки мертві. Притулившись головою до борту, закам'янів матрос Ва-цук. Недалеко від нього лежали два знівечені трупи — підшкіпер Єрьо-мін і якийсь комендор, причому рука одного, ніби в пориві дружби, міцно обняла за шию другого. Але мінер Привалихін не знав, що ці двоє людей перед смертю за щось посварилися між собою і мало не побилися. Японський снаряд примирив їх обох. Свідком тому був другий матрос. Він стояв в кают-компанії на подачі патронів до гармат, і його засипало по пояс вугіллям, насипаним для захисту бортів. Вибираючись з купи вугілля, він залишив у ньому чоботи, але сам не був поранений. Поряд з ним командир кормового каземату прапорщик Калмиков промовив: "Приціл—тридцять!" — і кудись зник з такою швидкістю, як зникає блискавка в небі; від прапорщика лишився один тільки погон.

Один з артилерійської обслуги вилетів у півпортик, мелькнувши в повітрі розпластаним птахом, і одразу зник у хвилях.

Майже одночасно була трохи пошкоджена і дванадцятидюймова кормова башта. Снаряд ударив у броньову покрівлю біля амбразур. Броня покрівлі тріснула і опустилася вниз, обмеживши кут підвищення лівої гармати, і тепер вона могла стріляти не далі як на двадцять сім кабельтових. При цьому були легко поранені мічман Щербачов, кондуктор Расторгуєв і квартирмейстер Кислов. Всі вони, користуючись індивідуальними пакетами, подали самі собі першу допомогу і залишилися на своїх місцях. Назавжди відслужив тут тільки один комендор Бітте, якому зірвало півчерепа. Розбризканий по платформі мозок тепер топтали ногами.

Мічман Щербачов недовго командував цією баштою, незабаром так само як і лейтенант Славінський, він злетів із своєї площадки управління. Руки й ноги його розметалися по залізній платформі, ніби йому було жарко. Матроси кинулися до командира башти і почали підіймати його. Біля перенісся у нього кривавилась дірка, за вухом була перебита судина, замість правого ока лишилася порожня ямка. Залунали вигуки:

— Кінець — убитий!

— Навіть не писнув!

— На смерть убитий!

Мічман Щербачов саме в цю мить прийшов до пам'яті і спитав:

— Хто вбитий?

— Ви, ваше благородіє,— відповів один з матросів-

Щербачов злякано відкинув назад голову і метнув лівим уцілілим оком по обличчях матросів.

— Як це я вбитий? Братці, скажіть, я вже мертвий?

— Та ні, ваше благородіє, не вбиті. Ми тільки думали, що кінець вам. А тепер виходить — ви живі.

Щербачов, обмацавши пальцями порожню ямку правого ока, тужливо вигукнув:

— Пропало моє око!

Через кілька хвилин знову загриміли гармати. Баштою тепер командував кондуктор Расторгуєв. А мічман Щербачов, привалившись до пробійника, сидів і важко стогнав, опускаючи все нижче і нижче обмотану бинтом голову. В операційний пункт його доставили непритомного.

В бортах "Орла", не захищених бронею, кількість пробоїн все збільшувалась. Хоч усі вони були надводні, в них запліскували хвилі. Вода розливалась по батарейній палубі, попадаючи іноді через розбиті ко-мінгси в нижні приміщення. Пробоїни з розірваними і кучерявими залізними краями, загнутими всередину і назовні судна, неможливо було залатати нашвидкуруч. А японські снаряди невпинно руйнували корабель. Від кожного удару розлітались по судну, як бризки, тисячі розпечених осколків, уражаючи людей і предмети.

¹ На нижньому носовому містку з гуркотом спалахнуло таке сліпуче полум'я, ніби

поблизу вибухнула блискавкою грозова хмара. В бойовій рубці ніхто не міг устояти на ногах. Полетів сторчголов і старший сигнальник Зефіров. Пізніше він і сам не міг сказати, скільки часу йому довелося пробути непритомним. Опам'ятавшись, він —лідвів крутолобу голову, і в онімілому мозку першим проблиском думки було запитання: живий він чи ні? З лоба і підборіддя стікала кров, боліла нога. Зефіров оглянувся і, побачивши, що лежить на двох матросах, швидко схопився. Зводились на ноги й інші, сповнюючи бойову рубку стогоном, безладними вигуками. У деяких був такий подив на обличчях, ніби вони ще не вірили в свій порятунок. Стали на свої місця писар Солнишков, поранений в губи, і сигнальник Сайков з обідраною шкірою на лобі. Далекомірник Воловський повільно похитував розбитою головою, дивлячись собі під ноги. Стройовий квартирмейстер Колесов з роздутою вилицею обіперся однією рукою на машинний телеграф і тяжко зітхав. Старший офіцер Сидоров, що дістав удар по лобу, чомусь відступив у прохід рубки і, силкуючись щось зрозуміти, вперто дивився всередину її. Лейтенант Шамшев хапався за живіт, де в нього застряв шматок металу. Боцманмат Копилов і рульовий Кудряшов зайняли місце біля штурвала і, хоч обличчя обох були в крові, намагалися вдержати судно на курсі.

Не всі підвелися на ноги. Лейтенант Саткевич був непритомний. Посеред рубки лежав командир Юнг з розтрощеною плечевою кісткою і, не розплющуючи очей, командував у маячінні:

— Мінна атака... Стріляти сегментними снарядами... Куди зникли люди?..

Поруч з ним ворушився його вістовий Назаров, у якого з розтрощеної потилиці вивалились шматочки мозку; він щось мукав і, стискаючи та розгинаючи пальці, простягав то одну руку, то другу, ніби ліз по вантах. Залізний карниз, обведений навколо рубки нижче прорізу, щоб затримувати осколки, завернуло всередину її. Цим карнизом перебило до хребта шию одному матросові. Він судорожно обхопив ноги Назарова і, хриплячи, тримався за них, як за рятувальний круг.

Старший офіцер Сидоров нарешті опам'ятався і, вступаючи в права командира, розпорядився:

— Негайно викликати носильників!

В бойовій рубці, допомагаючи один одному, почали попередньо перев'язувати рани до приходу санітарів.

Трапи, що вели на передній місток, були збиті. За наказом старшого офіцера прикріпили штормтрапи. Це дуже затрудняло спуск поранених на палубу.

Першим доставили в операційний пункт капітана 1-го рангу Юнга. Коли його несли, його поранило втретє. Осколок завбільшки з грецький горіх пробив йому, як визначив старший лікар, печінку, легені, шлунок і застряв у спині під шкірою. Швидко вилучений осколок був такий гарячий, що його не можна було вдержати в руках. Командир, поки йому перев'язували рани, все викрикував у маячінні:

— Право руля... Чому хід збавили?.. Передайте в машини — дев'яносто обертів...

Слідом за командиром в операційний пункт доставили лейтенанта Саткевича й матросів. Потім без сторонньої допомоги прийшов лейтенант Шамшев.

Перебуваючи в операційному пункті, я глянув через двері в коридор і побачив там кочегара Бакланова. Він кивнув мені рукою, підзиваючи до себе. Я вийшов до нього, чекаючи від нього важливих новин. Мене дуже здивувало, що товсті губи його на брудному, з тупим підборіддям обличчі розтяглись в самозадоволену посмішку. Він обдав мене запахом горілки і заговорив на вухо:

— Ну, брат, і пощастило мені. Панські закуски такі смачні, що самі в рот просяться. А від різних вин душа співає. Вперше в житті я так солодко попоїв і випив.

— Де? — спитав я.

— В офіцерському буфеті.

Кочегар показав на свої відстовбурчені кишені і додав:

— Я, Друже, й про тебе не забув. Ходім у машинну майстерню. Будеш задоволений частуванням.

— І тобі не соромно жерти в такий час, коли навколо люди вмирають?

— А що таке сором? Це не шматок від снаряда — шлунок не турбує. У тебе от губи тремтять, а все одно не врятуєшся. То краще напідпитку опускатися на морське дно. Ходімо!

Я розсердився і крикнув:

— Забирайся під три чорти від мене!

А він, обводячи поглядом покалічених і стогнучих людей, що лежали не тільки в операційному пункті, але й у коридорі, підморгнув одним оком і спитав:

— Це все майбутні акробати?

Мені був огидний його цинізм, і я роздратовано відповів:

— Вася Дрозд теж записався в акробати. Боцман Воєводін бачив його: валяється на шканцях без ніг.

Кочегар Бакланов одразу протверезився:

— Брешеш?

— Піди подивись.

Він повернувся і побіг по східцях трапа нагору. Але не минуло й десяти хвилин, як я знову зустрівся з ним у коридорі. Це була тепер інша людина, пригнічена втратою друга.

— Ну що? — спитав я.

— Він уже мертвий. Я викинув його за борт.

Бакланов поклав свою важку руку на моє плече і, хвилюючись, заговорив глухо, крізь зуби:

— Ех, яка людина загинула, друг наш Вася! Хотів усі науки досягнути розумом. І от що вийшло. За що відняли в нього життя? Хіба воно було в нього крадене?

Бакланов розмазав по обличчю сльози і, зсутуливший, повільно поліз по трапу.

Після того, як кочегар пішов, долетіла до операційного пункту страшна звістка про шестидюймову башту. Як потім з'ясувалося, всередину її влетів розпечений осколок і вдарив у запасний патрон. Стався вибух. Спалахнули ще три такі самі патрони. Один з них у цю мить був у руках комендора другого номера Власова, що заряджав гармату.

Башта, викинувши з усіх своїх отворів разом з димом і газами червоні язички полум'я, лунко ухнула, ніби випустила останнє утробне зітхання розпачу. Одночасно всередині круглого приміщення, закритого важкими броньовими дверима, пролунав жахливий зойк людей. Зайнялася олійна фарба на стінах, ізоляція на проводах, чохли від гармат. Люди, задихаючись від газів і підсмажуючись на вогні, шукали виходу і не знаходили його. Засліплені димом, ошалілі, вони метались в різні боки, але розбивалися об свої ж гармати або об вертикальну броню, падали і качалися по залізній платформі. Башта не стріляла, однак у сталевих її стінах довго лунали зойки, вереск, рев. Ці нелюдські голоси почули в підбаштовому відділенні, звідки про подію негайно сповістили в центральний пост.

Вогонь, прориваючись по норіях униз, підпалив проводи й дерево і почав загрожувати пороховому погребові. Тільки рішучість матросів, що були там, врятувала броненосець від вибуху.

До башти прийшли носильники і відчинили двері. Один з них голосно крикнув:

— Ну, що тут у вас сталося?

У відповідь почулися стогін і хрипіння умираючих. Троє з артилерійської обслуги — Власов, Финогенов і Мар'їн,— лежали обвуглені, мертві. Квартирмейстер Волжанін і комендор Зуєв були ледь живі. Замість одежі на них було обгоріле лахміття.

Ті патрони шестидюймових гармат, які вибухнули і заподіяли стільки лиха, були запасні. В кожній башті їх було по чотири штуки. З самого початку плавання, починаючи з Ревеля, їх тримали наготові в кранцях, щоб в разі раптової появи ворога можна було швидше зарядити гармати. Знаючи, що амбразури в наших баштах надто великі, ці патрони на початку бою слід було пустити в діло першими, але про це ніхто не подумав.

Один з артилерійських квартирмейстерів, з обуренням розповідав мені:

— Щастя наше, що вибух стався не в дванадцятидюймовій башті. В кожній з них тримали в запасі близько двадцяти пудів пороху. Для чого? Адже заряджати гармату вручну значно довше, ніж автоматичною подачею. А в нас унизу, в підбаштовому відділенні, деякі кокори розкупорились. Порох з них розсипався. Досить було попасти туди найменшій іскрі, і він одразу б зайнявся. Де були очі у нашого начальства? Адже весь корабель міг злетіти в повітря...

Бій тривав. Наша ескадра встигла проробити стільки різних поворотів і еволюцій, що важко було в них розібратися. Кінець кінцем вона знову схилилася на південь.

Броненосець "Орел" дістав уже в свій корпус близько сотні снарядів різних калібрів. Весь лівий борт вище батарейної палуби був у нього в дірах. їх нашвидкуруч забивали койками. У багатьох гарматних пів-портиків були розбиті ланцюжки. Щоб закрити ці півпортики, треба було підвести до них кінці троса. Під вогнем противника, ризкуючи зірватися в воду, матроси змушені були спускатися за борт.

Японські снаряди, вибухаючи, нагрівалися до такої температури, що витоплювали на товстих броньових плитах ямки, а в деяких місцях залізо розплавлялось і звисало бурульками. На судні раз у раз виникали пожежі. Трюмно-пожежний дивізіон не

встигав їх гасити. Гасили їх усі, хто тільки міг. Навіть сам старший офіцер, капітан 2-го рангу Сидоров, що виконував тепер роль командира, кілька разів вибігав з бойової рубки і разом з сигнальником Зефіровим і горністом Балестом боровся з вогнем на містку. З нестерпним смородом горіли згорнуті в тугі кокони парусинові койки, що були підв'язані під звис даху бойової рубки для захисту від осколків. Койки поливали водою, але через дві-три хвилини вони знову починали тліти. Сидоров розпорядився:

— Викидайте койки за борті

Позаду рубки біля фок-щогли зайнялися бухти гумових переговорних шлангів. Тут-таки були ящики з 47-міліметровими патронами, кілька з них вибухнули. Все це теж викинули в море. Люди, погравшись зі смертю, своє діло, однак, зробили і сховались у бойовій рубці. Матроси не потерпіли, а старший офіцер відбувся лише контузією спини.

Боцман Воеводін, проходячи повз приміщення церкви, побачив п'ятьох матросів, що стояли перед іконами на колінах. Вони молилися не під дзвін церковний, а під гуркіт гармат. Але боцман, якому потрібні були люди, крикнув на них:

— Якого чорта ви зібралися тут?..

Розлігся вибух, і ніхто з тих, хто шукав в бога захисту, не підвівся на ноги. Здавалося, скрикнули від болю самі розбиті ікони. Разом з людьми наклав тут своїм життям і цап, якого купили у тубільців. До цього вибуху він гасав по всіх палубах, не розуміючи, що діється навколо. Снарядом у нього одірвало задню частину спини. Він схопився на передні ноги, замотав рогатою головою і, дивлячись на боцмана вологими чорними очима, жалібно закекав.

Поблизу з'явився лейтенант Славінський. Вибите око і рана на голові в нього були забинтовані. Він ступав якимось боком, невпевнено. Помітивши, що з крапа пожежної труби ллється вода, він зупинився, подумав і крикнув боцманові, який щойно кінчив гасити пожежу в церкві:

— Воеводін, закрути край!

Воеводін кинувся виконувати наказ, а Славінський через носовий люк попрямував на верхню палубу. Але там він пробув недовго:* коли гасили пожежу на шканцах, його чимсь ударило по голові й зірвало з неї пов'язки. В операційний пункт його доставили непритомного.

Згори долетіли в операційний пункт голоси, що кричали "ура". Ми дивувалися: що там таке? Старший боцман Саєм, спустившись униз, щоб перев'язали легку рану на руці, урочисто повідомив

— Ворог відступає, а його один підбитий броненосець відстав, ледве посувається й горить. Наша ескадра добиває його. Зараз він піде на дно.

Священик Паїсій, широко перехрестившись, вигукнув:

— Господи, поможи нам розбити нашого лютого ворога!

Поранені, почувши звістку про те, що гине японський корабель, пожвавішали. Радісне піднесення, яке буває на полюванні, коли влучно вистрілиш у дичину, охопило й мене. Я подивився на свого вчителя, інженера Васильєва,— в карих очах його блиснув хижий вогник. А з посинілих губ одного матроса, що вже вмирав, злетіло:

— Братці, значить, їм теж дісталося, японцям? Так їм і треба, проклятим!

Але скоро з'ясувалося, ідо Саєм помилився: праворуч від нашої колони, в імлистій далині, ледве рухаючись, горів не японський броненосець, а наш флагманський корабель "Суворов". В нього з "Орла" зробили кілька пострілів. В операційному пункті переживали гнітюче розчарування. На адресу боцмана почулася лайка.

В ту ж мить помітили, що броненосець "Орел" починає кренитися на правий борт. Поранені й здорові запитливо переглядалися між собою, але ніхто не розумів, що сталося з кораблем. Може, він вже має підводну пробоїну? Може, через кілька хвилин він, як і броненосець "Ослябя", перевернеться догори кілем? Неспокій наростав. Кожна пара очей з тривогою поглядала на вихід, і кожен думав лише про те, як на випадок загибелі судна вискочити йому першим, бо тільки запізнишся—двері й люки будуть забиті людськими тілами. Дехто вже почав підійматися по трапу, дехто щось викрикував у маячінні, а решта мовчала, ніби прислухаючись до пострілів своїх гармат і до вибухів ворожих снарядів. Здрігався змучений корабель, ніби лякався чорної безодні моря, здрігалися і ми всі, мовби зливаючись в одне ціле з усіма частинами судна.

Броненосець иакренився градусів на шість і, не зменшуючи ходу, надовго лишився в такому положенні. На одну мить крен його ще збільшився. Очевидно, це сталося на циркуляції. Здавалося, перед нами опускається залізна стіна, щоб назавжди відрізати нас од життя.

Я згадав матір і, наблизившись до інженера Васильєва, навіщось сказав йому:

— Моя мати вміє по-польському читати. В неї книжок польською мовою томів двадцять: і молитовники, і романи. Вона знає їх майже всі напам'ять.

Васильєв здивовано звів чорні брови і, намагаючись зрозуміти сенс моїх слів, промовив:

— Так? Це добре. А по-французькому вона не вміє читати?

— Не вміє, ваше благородіє. У Франції вона не була.

Відчувши крен, занепокоївся в бойовій рубці і капітан 2-го рангу Сидоров. Переговорною трубою він зараз же переказав у центральний пост, де були судновий ревізор, лейтенант Бурнашов й трюмний інженер-механік Румс:

— Негайно вжити заходів до випрямлення корабля.

Румс пішов нагору з'ясувати причини крену. Винними були комендори. В середній батарейній палубі набралось багато води. Щоб позбутися її, вони, не спитавши дозволу трюмних, самі відчинили з правого борту непроникні горловини. Вода линула в бортовий коридор і наповнила верхній відсік від тридцять третього до сорок четвертого шпангоута.

На наше щастя, крен був не на лівий борт, де було багато пробоїн і де ще не встигли позалатувати деякі пошкоджені гарматні півпорти-ки. Броненосець міг би, особливо на циркуляції, зачерпнути воду всією батарейною палубою. А це призвело б до катастрофи.

За розпорядженням Румса, трюмні старшини Федоров і Зайцев затопили відсіки

лівого борту. Корабель випростався. Після цього пущені в дію помпи викачали воду за борт.

На броненосці "Орел" було троє артилерійських офіцерів. Двоє з них — лейтенант Шамшев і лейтенант Ромен — вибули з строю. Капітан 2-го рангу Сидоров наказав писареві Солнишкову:

— Викликати в бойову рубку лейтенанта Гірса!

Під час бою Гірс командував правою носовою шестидюймовою баштою. Він був хороший спеціаліст, проте і йому не спало на думку витратити спершу запасні патрони. Коли він дістав наказ з'явитися в бойову рубку, ворожі кораблі різали курс нашої ескадри і били по ній подовж-ним вогнем. Права носова башта відповідала ворогові з найбільшою напруженістю. Але лейтенант Гірс змушений був передати командування унтер-офіцерові, а сам, зіскочивши на платформу, швидко наблизився до дверей, високий, ставний, з руськими бачками на енергійному обличчі. В ту мить, коли він почав відчиняти важкі броньові двері, розлігся вибух запасних патронів. Тут повторилося те ж саме, що трохи раніш сталося в сусідній башті. Лейтенант Гірс, обпалений, без кашкета, ледве відчинив двері і вискочив з башти, залишивши в ній людей, що повзали там і стогнали. Випадково трапилися йому носильники. Він послав їх на допомогу до потерпілих, а сам, замість того, щоб спуститися в операційний пункт, вирішив виконати бойовий наказ. Але коли він почав підійматися по штурмтрапу на місток, під ногами від вибуху снаряда зайнявся пластир, і вдруге лейтенант Гірс був весь охоплений полум'ям. Діставшись до бойової рубки, він зупинився в її проході, виструнчився і чітко, як на параді, вимовив:

— Єсть!

Помітивши, що його, очевидно, не впізнають і мовчки витріщають на нього очі, він додав:

— Лейтенант Гірс!

Всі, хто був у бойовій рубці, справді не впізнали його. На ньому ще тліла пошматована одежа, череп його зовсім оголився, були обсмалені вуса, бачки, брови і навіть вії. Губи взялися двома пухирями. Шкіра на голові та обличчі порепалась і звисала клаптями, оголивши червоне м'ясо. Навкруги гуркотіли постріли, вило небо, позаду, на рострах свого судна, від вибуху з тріском розлетівся паровий катер, а лейтенантові Гірсу до цього немовби не було діла. Димучий, з широко відкритими божевільними очима, він стояв, як страшний привид, і вперто дивився на капітана 2-го рангу Сидорова, чекаючи від нього розпоряджень.

Так тривало кілька секунд. Лейтенант Гірс захитався. До нього на допомогу кинулись матроси і, підхопивши під руки, ввели в рубку. Опускаючись на палубу, він тяжко прохрипів:

— Пити...

БОЙОВИЙ ДЕНЬ НА "ОРЛЕ" ЗАКІНЧИВСЯ

В кінці п'ятої години артилерійська канонада між головними силами припинилася. За димом і млою противник вдруге загубив нас. Наша ескадра, як і в перший період

бою, поступово повертаючи праворуч, спочатку схилилась на схід, а потім — на південь. В тому ж напрямку японці кинулися розшукувати нас. А ми тим часом повернули ще праворуч і пішли на захід.

Незабаром контр-адмірал Небогатов, не дістаючи ніяких розпоряджень командуючого ескадрою і гадаючи, що контр-адмірал Фель-керзам загинув разом з "Ослябей", підняв сигнал:

"Курс норд-ост 23°".

Таким чином, за другий період бою ескадра описала повне коло.

Броненосець "Орел" в багатьох місцях горів. По його палубах стелився дим, спадав за борт і, підхоплений вітром, нісся над морем бри-жастими хмарами в невідомість, з усіх люків вибиралися матроси, з башт теж виходили люди. Після того, що довелося пережити, всі наче збожеволіли. Кожен квапливо кидав навколо злякано допитливі погляди, немов питаючи самого себе: "Що ж буде далі?" Появився нагорі і кочегар Бакланов, повільно розгойдуючи свій широкий тулуб на коротких ногах. Зустрівшись зі мною, він похмуро промовив:

— Так, накоїли нам японці лиха.

Насамперед треба було покінчити з пожежами. Вільні матроси кидалися на допомогу пожежному дивізіонові. Перебиті шланги замінили новими, запасними. В цей час пішла чутка, що горить погріб правої середньої шестидюймової башти. З цього погребу, повного диму, повтікали всі люди, що працювали там на подачі. Вони ж перші, заметавшись по судну, повідомили про це. І не можна було їм не повірити: знизу підіймався дим по норіях, наповнюючи собою башту; сірими клубами виривався він також з відкритої, горловини, з'єднаної з погребом, і розходився по батарейній палубі, як грізний передвісник катастрофи, що наближалася. У багатьох з команди зблідли обличчя, округлилися очі. Починалася паніка. Почулися безладні вигуки:

— Треба старшому офіцерові доповісти!

— Трюмних викликати! Скоріш затопити водою погріб!

— За борт! Рятуватися!

Одні почали хапати рятувальні пояси, інші — згорнуті парусинові койки з корковими матрацами. Справді, було від чого впасти у відчай: кожної миті міг вибухнути весь корабель. Чи ж не однаково, як умирати, але чомусь здавалося, що легше загинути від снаряда, ніж злетіти з нутрощами судна в повітря. Ті з команди, хто встиг озброїтися рятувальними засобами, бігли до бортів і боязливо зупинялися, не наважуючись кинутись в море. Очі жадібно вдивлялися в імлисту далечінь, розшукуючи обриси берегів, і нічого не бачили, крім суворих хвиль. Для порятунку лишалася тільки одна надія — це свої кораблі, що йшли позаду, та й то не було певності, що вони зупиняться і підбиратимуть людей з води. І все ж таки, тільки-но хтось один кинувся б за борт, як ту ж мить посипалися б у море й інші. І ніякою силою не можна, вже було б спинити команду, тим більше, що у нас із стройових офіцерів могли наказувати лише троє, а всі інші були в операційному пункті. За десять-п'ятнадцять хвилин спорожнів би весь броненосець. Але нараз виступив кочегар

Бакланов, голосно прокричавши:

— Чорти просмолені! Чого ви хвилюєтесь? Я зараз довідаюся, в чому річ...

І, не гаючись ані секунди, він поліз у палаючий погріб. Багато хто з команди проводив Бакланова зляканим поглядом, роззявивши рота. Що штовхнуло його на такий вчинок? Він не був службист і йому не потрібні були похвали начальства, ні майбутні нагороди. На кораблі вважали його найбільшим ледарем. І разом з тим у ньому було щось тверде і владне, що підносило його над рештою матросів. Він мріяв вчинити подвиг. Так чи інакше, але своїм поривом врятувати всіх від лиха він привернув до себе увагу людей, які втратили здібність розбиратися в навколишній обстановці. Паніка на кораблі, що дедалі наростала і була не менш небезпечна, ніж пожежа, невдовзі припинилася. Минуло кілька напружених і жахливих хвилин, поки знову побачили Бакланова нагорі. Всіх здивувало, що він зовсім не потерпів від вогню і не намагається кудись тікати. Отруений димом, він зупинився, розставивши товсті ноги, зігнувся і, протираючи шкарубкими руками сльози з очей, важко закашлявся. Матроси кинулися до нього, щоб скоріше дізнатися, що діється внизу, в патронному погребі. Але на їхні запитання Бакланов вибухнув лайкою:

— Ідіоти ви всі! Пусті голови ваші тільки даремно займають місце на плечах. Хотів би я знати, звідки стільки дурнів на судні розвелось? Вам не з японцями воювати, а з тарганами на печі...

Що більше він лаявся, то легше у нас ставало на душі. Його промову, пересипану непристойними словами, ми слухали зі зворушенням, як слухають віруючі свого улюбленого проповідника. Ми були ладні стати перед цією брудною людиною навколішки. З його поведінки нам стало ясно, що він приніс нам порятунок від смерті.

Нарешті довідалися, що сталося: витяжна вентиляція зіпсувалася і зупинилась, а вдувна й далі працювала і втягла в погріб багато диму. А звідти нагору він уже підіймався самопливом. Начальство тільки що розпорядилося затопити погріб водою, але тепер всі були задоволені, що не встигли цього зробити. Найбільше зраділи артилеристи. Вони знали, як погано у нас налагоджено систему затоплювання погребів, сполучених трубами групової вентиляції. При такій системі, затоплюючи один погріб, ми залили б водою групи погребів, і всі вони таким чином вийшли б із ладу.

Кочегар Бакланов, ідучи з палуби, сказав:

— Щось знову захотілось попоїсти. | Користуючись затишшям, люди погасили всі пожежі й заходилися

наводити порядок на судні. Верхня палуба і містки були захаращені, уламками заліза, поручнів, дрібних гармат. Валялися шматки, відірвані від шлюпок, блоки, обривки такелажа. Все це полетіло за борт. Замість знищених трапів ставили задалегідь приготовлені тимчасові східці. Пробоїни, через які запліскували хвилі, залатували дерев'яними щитами, затикали койками, затягували парусиновими пластирами. Артилеристи возилися з тими гарматами, які можна було нашвидкуруч полагодити.

Сильний колись броненосець "Орел" тепер мав жалюгідний вигляд. Всі верхні

надбудови в ньому були зруйновані, середній перехідний місток зірваний і скручений у круг. Обидва якірні канати перебиті, а вирваний правий клюз віднесло за борт. Грот-щогла, пробита снарядом на нижньому містку, ледве держалась, загрожуючи звалитися на голови людей. З неї, як і з фок-щогли, гойдаючись від вітру, жалюгідно звисали обривки снастей. Були також пошкоджені кормові стріли, зруйновані електричні лебідки, які служили для підймання парових катерів. Дерев'яний палубний поміст, поборознений і розщеплений снарядами, був у дірах, а правий зріз мав таку велику пробоїну, що став непрохідним. Цистерна, що була на носовому містку, подірвана осколками, труби, по яких йшла від неї прісна вода в нижні приміщення, були перебиті. Люди, які були в цих приміщеннях, при жарі понад сорок градусів лишилися без прісної води. Довелося брати її в носовому трюмі й розносити анкерками й відрами в погреби, в машини, в кочегарки;

На броненосці було десять шлюпок, два парові і два мінні катери. Я подивився на них і пригадав слова інженера Васильєва. Ще більш як за місяць до бою, повернувшись з наради корабельних інженерів, яка відбувалася на "Суворове", він з гнівом розповідав мені:

— Я вніс пропозицію перенести з бойових суден на транспорти всі гребні судна і парові катери. Я доводив, що в бою вони служитимуть тільки поживою для вогню. Крім того, це зменшило б осадку броненосця й поліпшило б його початкову остійність. Але командуючий і його штаб відхилили мою пропозицію.

І тепер я переконався, що Васильєв був передбачливіший, ніж адмірал Рожественський. Жодної шлюпки, жодного катера не лишилося у нас неущкодженим: все перетворилося на розбитий і обгорілий мотлох. В разі загибелі броненосця нам ні на чому буде рятуватися, і лишиться тільки одно — стрибати за борт.

По деяких елеваторах, зруйнованих снарядами, вже не можна було подавати патрони з погребів до 75-міліметрових гармат. Крім того, рейкова подача батарейної палуби в багатьох місцях була пробита. На додаток до цього в гарматах великого й середнього калібру від сильного струсу змістилися прицільні лінії. Ця обставина особливо збентежила артилеристів: якщо й раніш не можна було похвастатися влучністю нашої стрільби, то тепер, на великих дистанціях, ми будемо тільки викидати снаряди в повітря.

Коротше кажучи, броненосець "Орел" більш як наполовину втратив свою бойову міць.

Перепочинок, що випадково випав нам, наближався до кінця. Праворуч, позаду, помітили перший загін адмірала Того. Всі його шість кораблів, що не мали ніяких ознак пошкодження, йшли паралельним з нами курсом, поволі наздоганяючи нас. На "Орле" пробили бойову тривогу. Але вона прозвучала для нас як похоронний дзвін. Люди неохоче, з тугою в очах почали займати місця за бойовим розписом, щоб випробувати останню годину своєї долі. А рівно о шостій годині з тієї і другої сторони загуркотіли гармати. Вели бій правим бортом, цим самим бортом приймали також удари противника. Через півгодини наздогнав нас і адмірал Камімура зі своїми шістьма

броненосними крейсерами.

Знову на нашій ескадрі почалося нищення людей, переважна більшість яких були винні лише в тому, що народились на світ.

"Бородино", як головний, найбільше терпів від зосередженого вогню противника. Але чимало було влучань і в наш корабель. Зазнавав пошкодження головним чином його правий борт. Іноді здавалося, що в його легку частину з гуркотом впинаються страхітливі зуби, вирываючи шматки заліза. Наш порятунок був лише в тому, що досі лишалися неушкодженими броньовані борти і броньова батарейна палуба, яка їх перекривала. Але батарейна палуба підносилась над поверхнею моря не більше як на п'ять футів, тоді як хвилі підіймалися до семи-восьми футів. Таким чином, високобортний корабель перетворився в низькобортний монітор. По батарейній палубі вільно бігла вода, збільшуючи при циркуляції крен судна до небезпечних меж.

В правій головній машині був старший інженер-механік, полковник Парфьонов, в лівій — його помічник, штабс-капітан Скляревський. За час довгого переходу броненосця від Кронштадта до Цусіми, обидва вони, недосипляючи ночами, багато зробили для того, щоб налагодити механічну частину. Під їхнім керівництвом, в протилежність артилеристам і матросам інших спеціальностей, машинна команда добре освоїлась з своїми обов'язками.

Старший інженер-механік, управляючи разом з машиністами правою машиною, стояв на своєму посту, де були зосереджені манометри, телефони і переговорні труби. Його засмальцьований кітель, одягнений на голе тіло, розхристався, кашкет з'їхав на потилицю, оголивши великий лискучий лоб, по обличчю котились великі краплі поту, осідаючи на бороді густою росой. Він часто витирався чистим ганчір'ям і стурбовано позирає на прилади: манометри показували тиск пари в котлах, лічильники — число обертів гребного вала. Час від часу чулися дзвінки, які передавали розпорядження з бойової рубки збільшити або зменшити хід судна. Але це нікого особливо не бентежило. В бою ждали більш відповідального сигналу — зупинити машину зовсім або дати хід назад. Такі розпорядження віддають у виняткових обставинах і їх мають виконувати чітко й швидко, якщо хочеш ще пожити на світі. Парфьонов, стежачи за роботою механізмів, стурбовано поглядав на своїх підлеглих. Як вони поводитимуться в мить небезпеки? А що — як вони розгубляться, піддадуться паніці й кинуться нагору? Чи можна їх тоді зупинити самим лише грізним окриком, чи доведеться вдатися до револьвера?

В машинах, як і в кочегарках, йшла робота корабельного тилу, але вона була не менш напружена, ніж нагорі. Тиск пари в котлах не падав нижче двохсот тридцяти фунтів. Два сталеві серця, виблискуючи при електричному світлі змащеними частинами, працювали справно, без стуку й нагрівання. Коло них ретельно ходили машиністи при температурі понад сорок градусів за Реомюром, напівголі, в самих робочих штанях. Відрізані од зовнішнього світу, вони не знали, що діється нагорі. Можна було тільки на слух визначити постріли своїх гармат і влучання ворожих снарядів. Тут, на глибині, нижчій від ватерлінії, під броньовою палубою, люди якої на

час бою щільно задраювалися важкими сталевими плитами, за броньовим поясом бортів, в цьому світі механізмів і пари, не було ні вибухів, ні поранених, ні вбитих. Але від цього не зменшувалося відчуття небезпеки: якщо броненосець почне тонути, то з машинних відділень навряд чи встигне хто вискочити.

Раптом права машина наповнилася димом і газом. Люди почали задихатися й сліпнути. До старшого інженера-механіка підлетів машиніст і якимсь гавкаючим голосом запитав:

— Гинемо, ваше високоблагородіє?

Замість відповіді Парфьонов голосно скомандував:

— Виключити вдувну вентиляцію!

Повітря швидко очистилось, зате почала підвищуватися температура, перевалюючи за п'ятдесят градусів. Витримувати таку жару при напруженій роботі було дуже важко. Здавалось, можна зваритись у власному соку.

Те ж саме сталося і в лівій машині.

Іноді в машини, проникаючи по шахтах гарячого повітря, залітали осколки. На щастя, жоден з них не попав у третю частину. Від цього судно могло б вийти з ладу.

В носовій кочегарці лопнула труба, яка йде від котла до магістралі. Пара, з ревом викидаючись на волю, заповнила кочегарне відділення гарячою хмарою. Інженер-механік Русанов і старшина Мазаєв встигли своєчасно виключити котел. При цьому нікого не ошпарило. Решта дев'ятнадцять котлів давали досить енергії, щоб обслуговувати головні машини і допоміжні механізми.

Наближаючись до Цусімської протоки, ми викинули багато дерева за борт. І все-таки під час бою не могли уникнути пожеж. А тепер вони спалахували ще частіше, ніж раніше. Пожежний дивізіон не встигав їх гасити. Горіли чохли, рятувальні круги, переговорні гумові шланги, ізоляція парових труб, пожежні шланги, матраци, парусинові обвіси койкових сіток і дерев'яні решітки в них, вугільні мішки, перліні, швартови, затулки з конопляним тросом, блоки, пластирі. Горіли офіцерські каюти з їхніми занавісками, килимами, меблями, шафами. Горіла верхня палуба, особливо в тих місцях, де дерев'яний поміст був поборознений і розщеплений снарядами. Але найбільшою поживою для вогню були гребні судна з веслами, складеними всередині їх; а також парові й мінні катери з їхнім дерев'яним обладнанням. Пожежі приносили дуже багато лиха, роз'єднуючи частини судна, заважаючи комендорам стріляти, постійно загрожуючи пробратися в бомбові погреби. Іноді дим, обгортаючи башти, викурював з них обслугу, як викурюють бджіл з вулика. Оптичні приціли гармат так закурюлися, що стали непридатні,— крізь їхнє скло нічого не можна було бачити.

А головне — пожежі впливали гнітюче на психіку всього екіпажу. Вогонь на кораблі — це зовсім не те, що на суші. Коли запалав якась будівля, то мешканці її насамперед витягають своє добро, а потім, коли цього вже не можна робити, вибігають самі надвір. Вони стоять на твердій землі і з вереском або з похмурим мовчанням дивляться, як вогонь пожирає все, що вони нажили за довгий час. Надалі їх чекають,

можливо, злидні й голод, але смерть Тм безпосередньо не загрожує. Інша річ —

пожежа на морі.

Наш броненосець був серед водної стихії, ворожій вогню, і все-таки горів. Уже сама ця обставина якоюсь мірою суперечила логіці. На цей раз полум'я вирувало на кораблі з найбільшою силою, а всередині його, в залізних лабіринтах, в численних закритих відділеннях, були сотні людей. їм нікуди було вискочити: навкруги — море і снаряди. Мало того, кожен мав стояти на своєму місці: у баштах, в погребах, в трюмах, в мінних відділеннях, в машинах, в кочегарках, в операційному пункті, в судновій майстерні, коло гармат, коло допоміжних механізмів, коло переговорних труб. Не можна було припиняти роботу, інакше — корабель вийде із ладу — смерть усім. Корабель і люди тепер були одним цілим. Поки він не втратив своєї життєздатності, у кожного з екіпажу була надія врятувати власне життя.

Проти пожеж у нас був єдиний засіб—вода. Але вона виконувала подвійну роль: захищала нас від вогню і в той же час була головним нашим ворогом. Розтікаючись по верхній палубі, вона через численні діри збігала на нижні палуби, вона, як розбійник, вдиралася через пробойни бортів у середину судна, вона через розбиті комінгси й елеватори спускалася ще нижче. Трюмні машиністи на чолі з інженер-механіком Румсом не встигали її відкачувати. Корабель уже прийняв її в свою утробу не менше п'ятисот тонн. Словом, вода, якою рятувалися ми від пожежі, загрожувала нам холодною і похмурою могилою моря.

В операційному пункті на столі лежав тяжкопоранений і тихо стогнав. Старший лікар Макаров, штопаючи йому голкою пробитий сальник, випростався і повернув голову до фельдшера,— очевидно, хотів йому щось сказати. В цю мить великий снаряд ударив у правий броньовий пояс, проти операційного пункту. Корабель рвонувся і лунко затремтів, ніби величезний барабан. Здавалося, що зараз розваляться всі його сто шпангоутів, ці сталеві ребра, які скріплюють корпус судна. В операційному пункті мало хто встояв на ногах. Старший лікар Макаров похитнувся і повалився на свого пацієнта. Той верескливо закричав. У тривозі підвели голови й інші поранені. Не минуло й півхвилини, як розлігся другий такий самий удар у правий борт. Електричне світло погасло. Почалася загальна паніка. В темряві, заглушуючи стогін стурбованих поранених, старший лікар прокричав: І

— Заспокойтесь, хлопці! Нічого особливого не сталося. Заспокойтесь!

Санітари вже запалювали заздалегідь приготовлені свічки. В напівтемряві я побачив бліді обличчя й налиті жахом очі. Матрос з тяжкою раною в грудях почав блювати; він став рачки і, хриплячи, виливав те, що було в його шлунку, на свого сусіда, який лежав нерухомо. Другий, мотаючи забинтованою головою, ліз на перебірку і дряпав нігтями залізо. Марив, борсаючись на матраці, командир судна:

— Ваше превосходительство, де ваш план бою?.. Звільніть із служби... Підлоти я не стерплю... Ваше превосходительство...

І голосно командував:

— Викликати нагору всіх кондукторів!..

Марили й інші поранені.

Все це було таким незвичайним для мене, що обертом ішла голова.

Мінери нарешті полагодили електричне освітлення.

Відчуваючи сухість у роті, я кинувся до води і жадібно почав пити. Несподівано кухоль вилетів у мене з рук. В операційне приміщення з шумом влетіло повітря, і ту ж мить загриміли уламки над самим люком коридора, ніби обвалилася над нами камінна будівля. Зараз же почався крен на правий борт. Одночасно з цим наше приміщення сповнилось газами і димом. Важко стало дихати — чад проникав у легені і затемнював свідомість. Крики і вереск посилювали безумство. І ніякими умовляннями, ніякими загрозами вже не можна було спинити тих, хто кинувся до виходу. Паніка тривала хвилини дві, поки інженер Васильєв не-виключив вдувну вентиляцію, труба якої виходила на шканці. Повітря швидко очистилося.

Крен на правий борт градусів на шість лишався й далі. Мабуть, броньові плити, розхитані на стиках ударами снарядів, почали протікати. Крім того, вода, що гуляла по батарейній палубі, збігла до одного борту. У всіх було одно бажання: хоча б швидше випрямився корабель.

Медичний персонал знову зайнявся своїм ділом. Але мені ця робота здавалася вже безглуздою. Броненосець, що досі охороняв нас, скоро перетворився для всього екіпажу на залізний баласт. А хіба не однаково, як спускатися в морську безодню — з перев'язаними чи з не перев'язаними ранами?

Мене нудило від запаху крові і ліків. Мозок перестав сприймати нові враження. Я не міг більше лишатися в операційному пункті і, нічого не тямлячи, поліз на верхню палубу, стомлений і байдужий до небезпеки. Залунав сигнал: "Відбита мінна атака". Але насправді ніяких міноносців не було видно. Як згодом з'ясували, цим сигналом старший офіцер Сидоров викликав обслугу дрібної артилерії гасити пожежі. Вискочило нагору чоловік десять. У цю мить недалеко від судна упав снаряд у море, ковзнув по його поверхні, розкидав бризки і рикошетом знову звився в повітря, довгий і чорний, як дельфін. Двадцятипудовим тягарем він упав на палубу. На місці вибуху зметнулось і розлилося рідке полум'я, замкнене кільцем бурого диму. Мене обдало гарячим струменем повітря і звалило на спину. Мені здалося, що я весь розлетівся на найдрібніші частинки, як пил від пориву вітру. Ця відсутність відчуття тіла чомусь здивувала мене найбільше. Схопившись, я не повірив, що лишився цілий, і почав обмацувати голову, груди, ноги. Повз мене з криком пробігли поранені. Двоє матросів було вбито, а третій, якого відкинуло у мій бік, пролежав кілька секунд нерухомо, а потім швидко, ніби по команді, схопився на одно коліно і став дико озиратися. Цей матрос ніби намірявся кудись бігти і не помічав, що з його розпоротого живота, як ганчір'я з відкритого чемодана, вивалювались нутрощі. Він упав і протяжно, позвірячому, заревів.

Я хотів бігти вниз, але звідкись почув голоси:

— "Бородино"! "Бородино"!..

Вибігши на верхню палубу, я насамперед звернув увагу на цей броненосець. Ведучи за собою ескадру, він уже накренився на правий борт і теж палав. На ньому горіли

містки, адміральський салон, виривалося полум'я з гарматних півпортів, виграючи багровим відблиском на воді. А тепер те, що я побачив, обізвалося в грудях різким болем. "Бородино", не виходячи зі строю, швидко повалився на правий борт, зробивши останній залп з кормової дванадцятидюймової башти. Це сталося о 7 годині 10 хвилин.

Ми пропустили "Бородино" по своєму правому борту і пішли далі.

За час бою я був сповнений жахливими враженнями. Але цього разу в моїй свідомості виникла порожнеча, ніби для того, щоб сприйняти і з_акріпити в пам'яті нову страшну картину.

На чолі став напіврозбитий "Орел", що мав уже дуже невелике бойове значення. Настала година, коли йому довелося вести за собою решту суден. Ворог весь свій вогонь переніс на наш броненосець.

Згасав день. На заході, приплюснутий хмарами, довгою кривавою раною догорав призахідний відблиск сонця. Вітер, як і раніш, брижив море, підганяв почервонілі хвилі. До повного смерку лишилося кілька хвилин, але їх було цілком досить, щоб відчувати себе поза життям. Я притулився до виведеної з ладу правої носової шестидюймової башти і не в силі був скинути з себе заціпеніння. Ніби хтось інший вирішив за мене питання про вибір смерті: краще загинути від снаряда на відкритому місці, ніж провалитися на морське дно, живцем, похованим усередині броненосця.

Здавалося, що не з боку ворога, а з розверзнутого неба падали на судно і круг нього снаряди. "Орел" був ніби плавуче вогнище. На кормовому містку руді язика полум'я, трепетно звиваючись, підіймалися до марса грот-щогли. Дим, підхоплений вітром, розлітався пасмами. Я думав про те, як все це витримують людські нерви і як броненосець ще пливе в такому смерчі вогню й води.

Я витяг з кишені штанів хусточку і розгорнув її. На ній були дві голубі літери: "А. Н.", вишиті рукою матері, коли я їздив додому у відпустку. Я ні разу не користувався цією хусточкою і тільки в день битви чомусь взяв її із своїх речей. Тепер, стоячи біля правої башти, я вперше почав витиратися нею і, хоч не був поранений, побачив на ній кров. Це мене дуже засмутило: відмиється кров чи ні?

Не було сумніву, що корабель напружує останні свої зусилля. І водночас у голові в мене снувала дріб'язкова думка: "Коріи випрати хустку з содою, то., мабуть, кров змиється, але на ній може полиняти голуба вишивка..." Передо мною, зовсім близько, обпаливши жаром обличчя, мелькнула сяюча зірка, завбільшки з дитячу голову. Це пролетів оско-лочок з палаючою на ньому вибуховою речовиною і за два сажні від мене вп'явся в палубу. Від нього, звиваючись, поповзли золоті змії. Раптом щось зім'яло мене, зжужжило, засліпило. Здавалося, що я попав в обійми морської потвори і, задихаючись, полетів разом з нею за борт. Не одразу можна було здогадатися, що на мене обвалився стовп води. Під його вагою я покотився по палубі. А коли підвівся на ноги, то побачив, що ворожі судна повернули від нас праворуч "всі враз" і направились в норд-остову чверть. Востаннє, мабуть, з кормових гармат було зроблено залп уже по заграві пожежі, що охопила наш корабель. За кормою у нас одночасно упало близько сорока снарядів, стільки ж зметнулося фонтанів, що спалахнули вогняним блиском, і на

цьому денний бій закінчився.

У НАС ТРИСТА ПРОБОЇН

Швидко настала ніч.

"Николай I", на якому перебував контр-адмірал Небогатое, став обганяти наш броненосець, тримаючи на щоглах сигнал: "Іти за мною. Курс норд-ост 23%.

Через кілька хвилин флагманський корабель вступив у голову ескадри, а наш "Орел" зайняв друге місце в строю. За нами йшли "Апраксин", "Сенявин" та інші броненосці, що уцілили від денного артилерійського бою.

В цей час на зміну головним ворожим силам з'явилась на горизонті мінна флотилія. Швидкохідна, вона мала виконувати ту ж роль, яку виконує на суші кавалерія: остаточно добити дезорганізовані й відступаючі сили противника. Розділившись на невеликі загони, міноносці темними силуетами наступали на нас з півночі, зі сходу, з півдня. Порівняно з броненосцями ці суденця здавалися маленькими і невинними іграшками. Море накривало їх рваними плащами хвиль, а вони, захлинаючись водою і падаючи з борту на борт, швидко наближались до нас. Але ми добре знали, яку руйнівну силу несуть вони броненосцям. Кожна вдало випущена з міноносця торпеда, ця сталева самохідна сигара, начинена п'ятьма пудами піроксиліну, загрожує нам неминучою загибеллю.

' Почалася паніка. "Николай I", ухиляючись від мінних атак, повернув ліворуч. За ним пішли й інші кораблі. Але одні з них поверталися "всі враз", інші — "послідовно". Кільватерний стрій розсипався, і судна збилися до купи. Але це тривало недовго: після того як броненосці схилилися на південь, вони знову витяглися в кільватерну колону.

Наші крейсери з міноносцями і транспортами, які до того йшли за головними силами, тепер опинилися попереду нас. Настала мить, коли крейсери й міноносці мали б наблизитися до броненосців і взяти їх під свій захист від мінних атак. Такий самий обов'язок мали і наші міноносці. Але сталося щось незбагненне. Крейсери і міноносці теж повернули на південь і, збільшивши хід, сховалися в темряві. Мимоволі поставало питання: якими міркуваннями керувався командуючий загonom крейсерів контр-адмірал Енквіст? Біля броненосців лишився тільки один крейсер "Изумруд". Небогатое наказав йому триматися на лівому траверзі "Николая" і відганяти противника.

По лінії колони було передано світловим семафором розпорядження адмірала:

"Мати хід тринадцять вузлів".

Під хмарами, що плоско зависли над морем, шумів вітер. В густій темряві гойдалися, як привиди, білі гребені хвиль. Броненосці, відбиваючись од мінних атак, спалахували багровими проблесками, ніби довгий ряд маяків. До пострілів дрібної артилерії, що стали частішими, приєднувались сухі, стрекотливі звуки кулеметів. Часом бухали великі гармати. Ворожі міноносці, ледве помітні для людського ока, відступали під градом наших снарядів, але незабаром знову з'являлись уже з іншого боку.

Чотири передні броненосці, серед них і "Орел", на якому встигли погасити пожежі, йшли, оповиті мороком, без звичайних зовнішніх вогнів і без бойового освітлення. На кормі кожного корабля горів лише один ратьерівський ліхтар, вогник якого, прикритий

з боків, мерехтівся, як із щілини. Цим світлом ми й керувалися, ідучи в кільватер головному. Контр-адмірал Небогатов ще під час переходу на Далекий Схід привчив кораблі свого загону ходити без вогнів. І тепер це пригодилося. Інші наші судна, що були в хвості, безупинно кидали проміння прожекторів.

"Орел", що тільки тепер випадково попав під командування Небогатова, не користувався бойовим освітленням з інших причин. З шести прожекторів, що були в нас, жоден не уцілів. Усі вони, незважаючи на вжиті заходи захисту від осколків, були знищені. Вирішили пристосувати прожектори, які перед боєм зняли з катерів і сховали внизу судна, їх негайно витягли нагору. Мінери під керівництвом молодшого мінного офіцера, лейтенанта Модзалевського, подали до нас летючі проводи від головної динамо-машини, але в результаті вийшло таке слабе світло, що воно не виправдувало свого призначення і лише привертало до себе увагу противника. На великий жаль начальства і команди, довелося відмовитись од бойового освітлення, але, як потім ми дізналися, це було нам на користь.

Відбивати мінні атаки на "Орле" могла лише частина артилерії: носова дванадцятидюймова башта з однією гарматою {у другій гарматі була відірвана дульна частина), одна права носова шестидюймова башта, що працювала вручну, і чотири 47-міліметрові гармати, встановлені на містках. Уціліла ще кормова дванадцятидюймова башта, але при ній лишилося тільки чотири снаряди, їх берегли на той випадок, коли, може, знову доведеться зустрітись з лінійними кораблями противника. Збереглося також кілька 75-міліметрових гармат, але ними не можна було користуватися: досить було тільки відкрити півпорти, як у батареїну палубу одразу ж починали попадати хвилі. Інші баштові й казематні гармати були або зовсім виведені з ладу, або потребували значного ремонту. '

З такими засобами самооборони "Орел" відбивавсь од мінних атак. Але цим не обмежувалось його катастрофічне становище. Він мав до трьохсот великих і малих пробоїн. Щоправда, всі вони були надводні, але в них не переставали запліскувати хвилі. Крім того, давали течу на стиках і розхитані броньові плити. Броненосець прийняв у свої внутрішні приміщення, як було сказано, понад п'ятисот тонн води, і вона, незважаючи на всі намагання трюмних, і далі загрозливо прибувала, збільшуючи осадку корабля.

Ставало все більш очевидніше, що море засмоктує його.

Коли доповіли про це старшому офіцерові Сидорову, він одразу ж розпорядився:

— Мобілізувати всіх, кого тільки можна, щоб звільнити судно від води.

Це розпорядження було передано з бойової рубки по випадково уцілій трубі в центральний пост, а звідти воно полетіло по всіх відділеннях корабля.

Частину екіпажу кинули на боротьбу за плавучість корабля. Решта людей і далі працювали кожний на своєму місці. Приступив і я до своїх прямих обов'язків. Судновий ревізор, лейтенант Бурнашов, наказав старшому баталерові, кондуктору Литовському, і мені видати команді м'ясні консерви. Це робили в кормовому мінному відділі. Яскраво горіли електричні лампочки. З різних приміщень приходили матроси і ставали в чергу.

їх було небагато, і все ж таки їм банки з м'ясом видавали під суворим обліком. Тут-таки був і сам ревізор, що прийшов сюди з центрального поста. Бурнашов, змахнувши з товстогубого й прищуватого обличчя звичайний лінивий вираз, пожвавішав і допитувався в кожного матроса:

— Звідки?

— З патронного погреба лівої середньої башти, ваше благородіє,— відповідав матрос.

— Скільки вас там?

— Дванадцять чоловік.

— Так, одержиш три банки.

Пятовський записував, кому, в яке відділення і скільки пішло консервів, а я видавав їх. Черга дійшла до мінера Привалихіна.

— На скількох?

— На двох, ваше благородіє.

— Одну банку можна відпустити тільки на чотирьох. Належить по чверті фунта м'яса на кожного.

— Ми, ваше благородіє, поділимося з рульовими.

— Гляди, щоб без обману.

Один з машиністів, до невпізнаний замазаний мастилом і брудом, розсердився на ревізора і, відмовившись од консервів, поліз по трапу нагору. З батарейної палуби долетів його голос:

— Офіцер називається. А в самого прищі лопаються від жадібності. І ходить карачкувато, ніби кранець підвісив собі між ногами. Живцем згнів. Тонутимеш — ми тобі цих консервів в усі кишені напхаємо, зараза проклята...

І хоч лейтенант Бурнашов усе це чув, він чомусь розтягнув товсті губи в посмішці.

— Чого він, замурзаний дурень, там розкричався? Надудлився, мабуть?

— Він п'яний, ваше благородіє, від власного поту,— підкреслено процідив хтось із матросів.

Бурнашов замовк і недовірко скосив очі на команду.

Не було випадку, щоб там, де можна було одержати їжу, обійшлося без кочегара Ба кланова. Він близько присунувся до ревізора і, обдаючи його духом горілки, насмішкливо заговорив:

— Даремно ви, ваше благородіє, побагато видаєте їм консервів. Хіба можна так — цілу банку на чотири чоловіки? Вони обжеруться і спати захочуть. А тут треба корабель обороняти. Я от з учорашнього дня хоч би одну крихту з'їв. Нема апетиту, та й край. Все думаю, як вітчизну врятувати...

— Годі базікати! — перебив ревізор.— Коротше кажучи — скільки?

— На три кочегарки, ваше благородіє, більше п'яти банок не треба.

— Видати!

Я розумів жадібність колись міцного селянина, а тепер, кондуктора Пятовського. У розмовах зі мною у нього не раз прохоплювалась його заповітна мрія — назбирати

казенним коштом грошенят і відкрити якусь торгівлю. Але прагнення до наживи лейтенанта Бурнашова було для мене незрозуміле. Цей багатий орловський поміщик тремтів над кожною банкою консервів і виявляв величезну жадібність у той час, коли нагорі безупинно бухали гармати і коли кожної миті міг статися вибух від ворожої торпеди.

Під якимсь приводом я вийшов з мінного відділення і піднявся на батареїну палубу.

На батареїній палубі, щоб зменшити для противника видимість судна, горіли лише сині електричні лампочки. Було напівтемно. Броненосець хитався. Плескаючись, мінилася холодним блиском вода. Іноді вона з шумом скочувалася до того борту, на який кренилося судно. Шльопаючи по ній ногами, я переходив з одного місця на друге. Все тут стало незвичним для ока, ніби я попав на чужий корабель: уламки, що лишилися від деяких 75-міліметрових гармат, і зруйновані перебірки офіцерських кают, і елеватори з вирваними боками, і плескотливі діри в бортах. У тьмяному синьому світлі важко було впізнати зустрічних офіцерів і матросів, тривожно-поквапливих, з блідо-землистими обличчями, із запалими очима. В першу мить мені здалося, що я перебуваю серед мерців, які разом ожили. Це враження посилювалося від неприбраних трупів убитих матросів і мічмана Шупинського,— вони перекичувались разом з водою, стикалися між собою, поверталися головами то в один бік, то в другий.

Якщо нагорі люди головним чином відбивали мінні атаки, то тут частина екіпажу всю свою енергію витрачала на боротьбу за остійність корабля. Мічман Карпов зі своїм пожежним дивізіоном, трюмний інженер-механік Румс з кращими слюсарями і трюмними Машиністами, боцмани з теслярами і стройовими матросами залатували пробоїни. Деякі діри були невеликі, завбільшки з кулак. Але дірок було багато, і всі вони разом пропускали значну кількість води. Їх забивали дерев'яними клинками або втулками з промащеним клоччям. Складніше стояла справа з великими пробоїнами. Ніхто не знав, що кондукторська кают-компанія була наповнена водою, яку стримувала лише тринадцята перебірка. Коли в ній одривали двері, то через комінгс, лякаючи людей, ринули до корми шумні потоки. Хтось нервово верескнув. Дехто з матросів, гадаючи, що затоплена вся носова частина судна, кинулись було тікати. Але їх спинив своїм окриком фельдфебель Мурзін:

— Куди ви, кролячі душі? Назад!

Діри в цій кают-компанії почали забивати матрацами і койками, потім накладали на них дошки, затискаючи їх підпорами.

Але великих пробоїн було чимало і в інших частинах корабля. В каюті лейтенанта Ларіонова вирвало частину борту розміром п'ять на шість футів. На щастя отвір був рівний, з гладенькими краями, ніби вирізаний ножицями, і це дало змогу швидко його залатати. Зате не так легко було впоратися з пробоїною на сотому шпангоуті. Дванадцятидюймовий снаряд так закруччав її край, що збитий дерев'яний щит ніяк не могли щільно припасувати до борту. Теслярі знову переробляли щит. Слюсарі, стукаючи кувалдами, старалися вирівняти загнуті краї отвору. Все було марно. Мічман

Карпов розпорядився:

— Тягни сюди ковдру і мати. Швидко!

І тільки після того, як щит підбили з одного боку ковдрами і матами, він зупинив прилив води.

Але відчутнішою була загроза моря через пробоїну в кают-компанії. Тут не було електричного освітлення. Користувались тільки акумуляторними лампочками, та й то зрідка, щоб не привернути світлом противника. Виконуючи вказівки трюмного інженера Румса, працювали в пітьмі, навромацки, стоячи по пояс у воді.

Чулися різні голоси.

— Плечем підтримуй дошки!

— Підпори давай!

— Що ти мені сунеш койку в обличчя?

— Ковдри підкладай!

— О, дияволи, ногу придавили!

В руці інженера Румса спалахувала на кілька секунд акумуляторна лампочка. В її світлі видно було зігнуті спини і натужені обличчя тих, хто старався вдержати тимчасову споруду перед пробоїною заввишки на зріст людини. Здавалося, що трохи зусиль, і завдання буде завершене. Але важкі хвили вибивали всі пристрої захисту і відкидали людей. Чуже море теж немовби мстилося нам. Але матроси не хотіли здатися без бою. Вони падали, захлинаючись, і знову підводились, щоб боротися з водою, яка стала тепер головним нашим ворогом.

Інженер Румс крикнув:

— Нічого, хлопці, у нас так не вийде! Спробуємо діяти інакше. Робота почалась із зовнішнього боку борту. Вирішили накласти на

рану корабля парусиновий пластир, закріпивши його краї за леєрні стояки і за полиці сіткового загородження. Поки возилися з цим, хвили не переставали бити людей, загрожуючи зовсім змити їх в море. Проте мети своєї досягли — доступ води всередину судна зменшився принаймні на дві третини.

Так само впоралися і з другою величезною пробоїною на сімдесят першому шпангоуті.

П'ятдесят чоловік у цей час звільняли батареїну палубу від води. В напівтемряві матроси зганяли її вниз до pomp і турбін, інші черпали її відрами, банками з-під масла і виливали за борт через рукави для сміття. Не переставали діяти і брандспойти. Незважаючи на всі вжиті заходи, вода тільки-тільки почала спадати. А може, це тільки здавалося так. тому що надто велике було у нас бажання скоріш позбутися її.

Цією групою матросів керував боцман Воеводін. Цього разу він не був спокійний, як завжди. Збуджений, у кашкеті, що зсунувся на потилицю, він метався від одного —матроса до другого і, заглушаючи свій власний страх, кричав неприродно голосно:

— Моторніше, хлопці, працюйте! Краще на березі пити горілку та обіймати жінок, ніж спускатися на морське дно або гинути в зубах акули...

З операційного пункту піднявся на батареїну палубу інженер Васильєв,

підтримуваний трюмним старшиною Йосипом Федоровим. Васильєву, напевне, самому хотілось подивитися, що тут робиться, і допомогти людям своїми вказівками. Але коли він, ідучи на милицях, спробував наблизитися до правого борту, броненосець саме накренився на цей самий бік. Одночасно шумно ринула до правого борту вода, заливши Васильєву ноги вище колін. Він вернувся назад і в цей час зустрівся зі мною.

— А, і ви тут!

— Так точно, ваше благородіє!

Поблизу стукали кувалди, брязкотіло залізо. Це очищали елеватор, щоб відновити по ньому подачу 75-міліметрових патронів з погреба. Ми зупинилися перед люком в машинну майстерню. Васильєв, озирнувшись, похитав головою і сказав:

— Ми тримаємося чудом. Броненосець може в будь-яку мить піти на дно.

— Як же це так? — спитав я, здивовано дивлячись на Васильєва.

— Дуже просто. Дві години тому я розмовляв з трюмним інженером Румсом. І ми дійшли до невтішного висновку. Поміркуйте самі. Кочегари палили тільки те вугілля, яке було внизу, у них під руками. Від артилеристів ми дізналися, що витрачено з погребів близько чотирьохсот тонн снарядів і зарядів. По батареїній палубі гуляє понад двісті тонн води. Ви уявляєте собі, наскільки перемістився на кораблі центр ваги? Броненосець може витримати крен, не більший восьми градусів. Один тільки зайвий градус — і броненосець перевернеться догори кілем.

Від цих інженерових слів на мене повіяло таким жахом, наче до моєї потилиці приставили дуло зарядженого револьвера. '

Йосип Федоров пішов від нас допомагати своїм трюмним машиністам. Я провів Васильєва в машинну майстерню. Скаржачись на біль у голові, він ліг на токарський верстат і попросив мене підкласти що-небудь під голову. Я приніс йому свій бушлат.

— Може, ваше благородіє, ви підніметесь на верхню палубу? Я допоможу вам.

Васильєв сумно всміхнувся, звузивши від яскравого електричного світла зіниці.

— Навіщо? Якщо наш "Орел" піде на дно, то й здорові на-вряд чи врятуються. А мені, мабуть, погинути. Краще зостануся тут, щоб зразу, без мук, розлучитися з білим світом. Я на все дивлюсь тверезо. Вісім градусів — наш граничний крен. А цю найбільшу цифру легко можна перевищити при крутому повороті судна. Я просив Румса попередити про це старшого офіцера. Крім того, я й від себе послав йому записку.

Я піднявся нагору сам. Темрява була така густа й непроникна, що, здавалося, тиснула на плечі. Простір шумував вітром і сплесками моря. Навколо щогл теліпались обривки снастей, і десь жалібно дзвенів відірваний лист заліза. Поступово мої очі стали розрізняти предмети. Я обережно пробирався до носового містка, і, щоб не провалитися в якусь пробоїну, обмацував ногою кожний аршин палуби. Часто доводилося відступати назад і обходити небезпечні місця. Під ногами, там, де від снарядів ввігнулася палуба, хлюпотіла вода, що досягала майже до колін.

Раптом до мене долинув з-за борту одчайдушний крик:

— Рятуйте!.. Погибаю!.. Братці, рятуйте!..

Хто це кричав: офіцер чи матрос? І як він попав у море? Чи зірвався з борту "Николая Ї, що йшов поперед нас, чи випадково лишився в живих з якого-небудь вже загиблого корабля? Про це знало тільки море. Наш броненосець, не спиняючись, ішов далі. Він і не міг рятувати одну людину, коли йшлося про збереження життя всього екіпажу. Голос, що благав про допомогу, надриваючись, швидко відносило за корму, і він ставав усе глухішим, ніби поринав у безодню. Я з дрожем подумав: "Може, й нам доведеться отак борсатися в морській пучині? Скільки тепер людей, розкиданих хвилями в різні боки, трималося на воді, доживаючи останні хвилини..."

Я насилу добрався до носового містка. Праворуч від бойової рубки, привалившись до її броні, стояла людина і через бінокль вдивлялася в нічну пітьму. Це був старший сигнальник Зефіров.

— Як справи, Василю Павловичу?

— Поки що йдемо без зупинки.

— Куди? Додому чи в нейтральний порт?

— Таке й сказав! Ще з дев'ятої години "Николай" повернувся на попередній курс норд-ост 23°. Пробираємося до Владивостока.

Мені здавалося, що й контр-адмірал Небогатое припустився величезної помилки. Він не міг не розуміти, що ми розбиті, розбиті безнадійно. А коли так, то він, як і всякий інший воєначальник за таких умов, повинен був дбати лише про те, щоб зберегти для майбутнього рештки довірених йому сил. Звичайно, нічого було й думати про повернення до Балтійського моря: воно надто далеко. Але у нас була інша можливість вийти із становища, яке склалося: завернути в найближчий нейтральний порт Китаю і там роззброїтися. Адмірал Небогатое цього не зробив, незважаючи на те, що командував тепер рештками ескадри самостійно і міг по-своєму вирішувати питання тактики й стратегії. Він сліпо підлягав субординації і, виконуючи наказ Рожественського, повів уцілілі судна до Владивостока. Навіщо вони там будуть потрібні, коли цей порт уже не має для нас ніякого значення? І де була гарантія, що нас знову не зустрінуть японці в їхньому морі? Це була наша третя спроба прорватися через небезпечний двір противника до своєї далекої землі, не маючи ніяких шансів на успіх. Мимоволі складалося враження, ніби нас, змучених і знесилених, штовхала на загибель чужа зла воля. Зефіров розповів мені ще новину:

— Ми свій крейсер "Изумруд" мало не пустили на дно. Наблизився він до нас з лівого боку. Наші прийняли його за ворога і давай по ньому палити. Чотири постріли зробили. На щастя, не влучили в нього. А то більше не довелося б йому плавати.

Я випадково оглянувся назад. В цей час далеко від нас, позаду лівого траверза, з моря шугнуло багряне полум'я, і ми почули далекий гуркотливий, рокіт.

— Це що таке? — запитав я у Зефірова.

— Мабуть, якесь судно висадили в повітря міною, — відповів він крижаним голосом.

В уяві виникла страшна картина потоплюючого корабля, на якому борсаються люди, а їх поглинають хвилі. Чиє воно, це судно: японське чи наше? Але ці далекі й невидимі жертви війни заповняли лише частину моєї свідомості. Головна ж моя увага була

прикута до свого корабля: хоч би не прогавити і нам наближення противника. По краях містка стали сигнальники, оглядаючи нічний горизонт* біля двох уцілілих 47-міліметрових гармат були комендори. На даху дванадцятидюймової башти височіла велика постать лейтенанта Павлінова, який забрався туди, щоб краще стежити за японськими міноносцями. Часом за його гучним наказом ця башта, а також і носова права шестидюймова поверталися своїми жерлами в той бік, де помічали підозрілий силует судна.

Я заглянув у бойову рубку. З начальства було там четверо. З них тільки молодший мінний офіцер, лейтенант Модзалевський, лишився цілим, усі ж інші були поранені. Лейтенант Шамшев, зігнувшись, сидів на палубі і тихо стогнав. Старший офіцер Сидоров, знемагаючи, прихилив забинтовану голову до вертикальної броні рубки. Лейтенант Модзалевський і мічман Саккеларі стежили через прорізи за "Николаем Б, на кормі якого, як провідна зірка, випромінювався тільки один кільватерний вогонь. Біля, штурвала стояв боцман Копилов, дебелий і смуглявий сибіряк з невеликими жорсткими вусами. Це був кращий рульовий, який знав усі тонкощі своєї спеціальності і чудово освоїв усі примхи судна при тих або інших поворотах. Він низько опустив голову, немов ховаючи від інших своє обличчя, подряпане Дрібними осколками. Кисть правої руки була обмотана ганчір'ям — йому відірвало два пальці. З раннього ранку, як тільки з'явилися японські розвідники, він зайняв свій пост і, хоч втратив багато крові від ран, беззмінно стояв перед компасом, ніби притягнутий до нього магнітом. В рубці було ще двоє — сигнальник Шемякін і кондуктор Казинець.

— "Адмирал" повертає вліво. — крикнув мічман Саккеларі. Старший офіцер зразу випростався і скомандував:

— Не відставати!

І, повернувшись до Копилова, додав:

— Обережно клади руля.

Есть, обережно класти руля,— похмуро відповів Копилов.

"Орел" покотився вліво і водночас почав кренитися на правий борт, в зовнішній бік циркуляції. З верхньої і батарейної палуб долинув до бойової рубки зловісний шум води. Ворожим вогнем ще в денному бою були знищені всі кренометри, але й без них відчувалося, що корабель дійшов до останньої межі своєї остійності. Звалившись на бік, він тремтів усіма частинами залізного корпусу. В рубці, знаючи про восьмиградусну межу крену, всі мовчали, і, мабуть, усім, як і мені, здавалося, що настала година очікуваної катастрофи. Так було доти, доки броненосець, поволі підіймаючись, не став прямо.

— Молодчина "Орел"! — полегшено зітхнув старший офіцер. Хвилин через п'ятнадцять, коли почали лягати на попередній курс

норд-ост 23°, знову повторилось те ж саме.

Контр-адмірал Небогатов робив такі повороти, очевидно, для того, щоб утруднити дії ворожих міноносців. При цьому щоразу ми губили флагманський корабель. "Николай І" повертався майже на п'ятці, а ми, щоб зменшити крен свого судна,

змушені були описувати циркуляцію з великим радіусом. Вогник ратєрівського ліхтаря, що блимав перед нами, на якийсь час зникав. Ми ризикували зовсім розійтися з флагманським кораблем. Але в таких випадках завжди виручав старший сигнальник Зефіров. Для його великих сірих очей ніби зовсім не існувало пільми,— він усе бачив. Завдяки його вказівкам знову знаходили флагманське судно.

— Мене дуже морозить,— пожалівся старший офіцер Сидоров. Мічман Саккеларі порадив йому:

— Вам треба спуститися в операційний пункт.

Сидоров щось хотів сказати, але його перебив чийсь нервовий вигук з містка:

— Міноносець! Міноносець! Попереду праворуч блимнув вогник. Вмить забухали гармати.

— Міна! Міна! — заволав хтось.

Я вискочив на праве крило містка і застиг на місці. Було видно, як випущена ворогом торпеда, залишаючи на поверхні моря фосфоричний блиск, мчала напереріз нашому курсові. Загибель здавалася неминучою. Всі були безсилі щось зробити. У скронях віддавались удари серця, немов відраховуючи секунди моторошного чекання. Свідомість заповнилась одним лише запитанням: чи пройде торпеда повз борт, чи влучить вона в корабель, і він, здригнувши усім корпусом, швидко почне занурюватись у могилу моря? Мабуть, наша година ще не пробіла,— торпеда прокреслила свій сяючий шлях перед самим носом броненосця. Люди повернулись до життя.

Старший офіцер круто вилаявся, а потім, ніби схаменувшись, вигукнув:

— Господи, прости мою душу окаянну. Сигнальник Зефіров промовив:

— От підла, мало не зачепила...

І, зірвавши з голови кашкет, почав бити ним об свої коліна, ніби струшуючи з нього пил.

Слова і фрази інших офіцерів та матросів звучали дивно і недоладно, немовби вимовляли їх уві сні.

Шалені атаки мінних суден припинилися тільки після півночі. Протягом майже шести годин люди повинні були витримувати крайнє для людської психіки напруження. Нарешті змучені моряки могли зітхнути вільніше — японці, видно, загубили нас остаточно.

Біля бойової рубки несподівано з'явився кочегар Бакланов. Я пробрався з ним на кормовий місток, де ми вирішили провести кінець ночі. Тут було кілька чоловік з команди, і кожен мав у запасі або койку, або рятувальний круг. Ми теж розшукали дві койки, а потім, умостившись поруч, привалилися до грот-щогли. Над обрієм впливав вузький обрізок місяця. Навкруги стало світліше. Як кохану, тримав я згорнуту коконом койку в обіймах і пригортав її до себе. Набита корком, вона на випадок катастрофи може замінити мені рятувальний круг. Крізь дрімоту чувся голос Бакланова:

— Скільки церков, скільки монастирів вимолюють у бога для нас перемогу! Сотні тисяч попів і ченців зводять свої очі до неба. А яка користь? Мабуть, у бога вуха

шерстю заросли,— не чує він. Ех, от би лишитися живим! Вже я декому доведу, почім голка*з ниткою...

Ніч повільно наближалася до кінця. Але в пам'яті лишилася ще одна картина, яка не забудеться до кінця моїх днів. Я був тоді на передньому містку. Трохи попереду правого траверза, в одному кабельтові від нас, окреслився в темряві невеликий обрис якогось судна. З одного корабля, який ішов за нами, його освітили променем прожектора. То був японський міноносець. Підбитий, він випускав пару і стояв на одному місці, безпомічний і приречений. На його відкритому містку стояв командир. Він опустився на одне коліно, а на друге сперся ліктем і, покурюючи, дивився на наші судна, що проходили. Позаду гримнув постріл з великої гармати якогось корабля. Фугасний снаряд сліпуче спалахнув у самому центрі міноносця. Відкрили по ньому вогонь і з нашого "Орла", але це було вже зайвим. Там, де був міноносець, клу-билася лише хмарка пари й диму. Вогненна зіниця прожектора закрилася. Все поринуло в непроглядну темряву. Але ще довго я не міг позбутися жахливого враження миттєвої загибелі судна. І хоч думка підказувала, що знищено противника, але серце стискалося від жаху перед лицем смерті, яка поглинула в одну мить кілька десятків людей.

НАС ОТОЧУЄ ВОРОГ

Я екстерном складаю іспит за середню школу. На всі питання мої відповіді цілком задовільні. Збувається моя заповітна мрія, і вже в уяві бачу фізико-математичний факультет у Московському університеті. Я буду студентом, а потім — ученим. Яке це щастя для людини, що вийшла з низів глухого й дикого села! Але моя радість передчасна: я провалююся з математики, провалююся з такою ганьбою, якої не зазнавав жоден учень. Вчитель, сивенький і зморщений дідусь, з поперечними погонами на плечах, довго дивиться на мене нищівним поглядом, а потім, глузуючи, каже:

— Даремно, юначе, ви тільки час забираєте в інших. Ви — цілковитий неук. Я навіть маю сумнів, що ви знаєте таблицю множення. Ну, скажіть, скільки буде — сім помножити на вісім?

Математику я завжди любив, до іспиту готувався наполегливо й довго. А тут я не можу відповісти на таке просте питання. Що зі мною сталося? Регоче весь клас. Стоячи біля дошки, я засоромлено оглядаюсь. Передо мною тільки покалічені люди — з поламаними руками, з потрощеними обличчями, є навіть без голови. Але, як вони можуть сміятися? Замість людини якийсь кривавий обрубок котиться до моїх ніг. Та передо мною стає мати і, заступаючи мене від страшного видовища, ласкаво говорить:

— Дарма, синку, не тужи. Поступиш ченцем у монастир...

Швидко тане її заплакане обличчя. Лишаються тільки самі очі, але й вони, збільшуючись, зливаються у суцільну блакить. Ні, це вже не очі, а небо, чисте і ясне, і в ньому, звиваючись, літають чорні змії, готові спуститися на мене.

Я шарпнувся й остаточно прокинувся, коли побачив над собою знівечену осколками грот-щоглу з обривками снастей, що теліпаються круг неї. Парусинова койка випала з моїх рук. Поряд мене сидів кочегар Бакланов. Широка усмішка

розколола його закопчене обличчя з великим підборіддям.

Він казав:

— Ну й дивак же ти! Бурмочеш щось таке, а розібрати нічого не можна. Я думав, невже хлопець з глузду з'їхав?

Над брижами, що розмірено здіймалися, широко розпростерлося небо. Вітер майже зовсім стих. Груди жадібно вдихали свіже морське повітря, що розливалося по тілу, як цілющий напій. Сходило сонце, і я, що уцілів від учорашньої бойні, дивився в синіючу далечінь з таким захватом, ніби знову народився до життя.

— Ходімо снідати! — запропонував Бакланов.

Ми почали спускатися з кормового містка на палубу. Я знав, що корабель наш дуже потерпів, але не уявляв собі, що він має такий безнадійний вигляд. Все навколо спотворене вибухами, обгоріло, перетворилося на сплав чавуну й сталі, завалене купами безформних уламків. Але головні його механізми працювали і далі. Він димів двома дірjavими трубами і йшов справно, держачи в кільватер "Николая І", на траверзі якого був крейсер "Изумруд". За нами йшли "Апраксин" і "Сенявин". Куди ж, однак, поділися інші наші броненосці: "Наварин", "Сысой Великий", "Ушаков" і броненосний крейсер "Адмирал Нахимов"? Що з ними сталося? Чи загинули вони від мінних атак, чи просто відстали від нас?

Матроси, прокопчені й стомлені, похмуро оглядали горизонт, ніби шукаючи відповіді на болючі питання. Навкруги, скільки сягає око, не було видно жодного димка, жодного знаку чийхось суден. Під вранішнім небом сито поблискувало море, байдуже до горя підневільних людей.

За сніданком їли консерви з сухарями. Трохи "заправившись", я вирішив оббігти деякі відділення, щоб довідатися, в якому стані наше судно. Чи дійде воно до Владивостока і як ми захищатимемося на випадок нападу противника?

За минулу ніч багато людської сили було затрачено на те, щоб навести на судні хоч якийсь порядок.

Очистили проходи від непотрібного мотлоху, без чого не можна було дістатися з одного відділення в інше. Замість розбитих залізних трапів поставили стрем'янки або почепили штормтрапи. Подекуди встигли полагодити перебиті водопровідні труби. В бортах корпусу залатали пробоїни, з палуб прибрали воду. Корабель, звільнившись від зайвої ваги, зменшив свою осадку на два фути. Остійність його значно збільшилася. Але ми не могли не розуміти того, що коли здійсниться буря, то нам не бачити Владивостока. Все те, чим тимчасово залатали пробоїни, вмить знищать удари хвиль. Рани "Орла" знову розкриються, знову він почне захлинатися водою, і тоді вже ніякі людські зусилля не врятують його від загибелі.

Ще сумніше стало, коли я поговорив з артилеристами. Щоправда, деякі гармати вдалося на ранок полагодити. З п'ятдесяти восьми гармат тільки половина зовсім вийшла з ладу, а решта могла стріляти. На перший погляд це було якоюсь утіхою. Але насправді втішатися не було чим.

Насамперед у всіх уцілілих гармат змістилися приціли, і на кораблі не лишилося ні

далекомірів, ні приладів управління вогнем. А викидати снаряди за таких умов так само марно, як марно під час бійки торохтити хлопавками. Одні башти повертали руками, в інших була пошкоджена електрична подача снарядів. У деяких гармат зменшився кут підвищення, і вони стали непридатними для стрільби з дальніх дистанцій. Багато елеваторів у батарейній палубі було зруйновано. Бойових припасів лишилася в погребі тільки п'ята частина.

Мало того, ці рештки припасів були розподілені по судну нерівномірно: там, де уцілили гармати, не було снарядів, а де були снаряди, не діяли гармати. Кормова дванадцятидюмова башта мала тільки чотири снаряди. Один комендор цієї башти сказав:

— В разі чого — бухнемо чотири рази, а потім сідай і закурий. Коротше кажучи, броненосець зберіг не більше десяти процентів

свої бойової моці. Він спроможний буде захищатися тільки від крейсера 2-го рангу.

На верхній палубі я зустрів боцмана Воеводіна, що йшов у бойову рубку. Стомлений і змарнілий, із запаленими очима, він здивовано подивився на мене й заговорив:

— Немовби прорвалися. В усякому разі, поки що йдемо благополучно. Знаєш, чого ще нам бракує? Я, як і всякий моряк, ненавиджу туман, але тепер він був би нам до речі — густий такий, непроглядний. В ньому наші кораблі загубилися б, як голка у молоці.

— Так, це було б для нас порятунком.

Але туману не було. Широко розсунувся горизонт, прозорий, з чудовою видимістю.

— А може, і так дійдемо до Владивостока? — спитав я.

— Можливо, — відповів боцман, ідучи від мене.

Мирно зітхало море, ніби дражнило нас ілюзією щастя.. А через кілька хвилин, позаду лівого траверза, далеко на горизонті, показався димок. Він виростав так повільно, ніби там розпалювали вогнище. За першим димком помітили другий, третій. Звістка про це облетіла всі відділення броненосця. Люди одразу занепокоїлись. А коли окреслились обриси п'яти військових кораблів, то перед кожним з нас постало тільки одно болюче питання: свої це наближаються до нас чи чужі?

— Братці, та це ж наші судна, їй-богу, наші! — радісно вигукнув молодий матрос.

— Звичайно, наші, — згодилися з ним і інші. — Он "Нахимов", "Аврора" ідуть, за ними тягнеться "Александр III".

— "Александр", кажуть, учора потонув.

— Ну, то, мабуть, "Суворов".

— А труби у нього звідки взялися? Хіба, як гриби після дощу, вирости за ніч?

— Ні; товариші, ви всі помилилися! — крикнув гальванер Козирев, що тільки-но спустився на палубу з бойової рубки. — Зараз я сам дивився в підзорну трубу. Це ворог до нас наближається.

Очі матросів вп'ялися в Козирєва з такою ненавистю, ніби він став лиходієм для команди, і залунали загрозливі вигуки:

— Не патякай!

— Башку відірвемо!

Я побіг до машинної майстерні, щоб повідомити про новину інженера Васильєва. Його там не було. Я пішов в операційний пункт. Лікарі міняли пов'язки пораненим офіцерам і матросам, а ті стогнали від болю або марили. Турботливо гудів вентилятор, очищаючи в приміщенні повітря, просякнуте ліками й запахом крові. В кутку, на табуретці, спираючись на костур, похмуро сидів Васильєв і дрімав. Я взяв його за лікоть.

— На горизонті з'явилися японські кораблі.

Мені здавалося, що я сказав тихо. Але ті поранені, які лежали ближче до Васильєва, раптом заворушилися, підводячи в тривозі голови.

— Що таке? Які кораблі?

— Кілька димків показалося вдалині, а чиї судна — поки що невідомо, — відповів за мене Васильєв таким спокійним голосом, ніби сказав про якусь дрібницю, і попросив мене провести його в машинну майстерню.

Ми залишили поранених у невіданні, і поки йшли, він говорив:

— "Отже, знову ми попали під нагляд противника. Кепське наше становище, дуже кепське! А головне — нічого не вигадаеть, щоб позбутися лиха, яке нас настигає. Минулої ночі я не міг зовсім спати. Мозок ніби чадом просякнутий. Втомився. Зараз ляжу й засну так, що не прокинуся навіть тоді, коли корабель потопатиме.

— Я постараюсь на випадок катастрофи витягти вас нагору. Ми з вами заздалегідь виплигнемо за борт.

— Спасибі за добрий порив, але для мене він буде непотрібним. Я побіг на верхню палубу.

На містку біля бойової рубки стояли старший офіцер Сидоров, лейтенанти Модзалевський та Павлінов і мічман Саккеларі, розглядаючи в біноклі японські кораблі. Вони йшли паралельним з нами курсом. Наші офіцери й сигнальники намагались визначити типи суден. Це були легкі, швидкохідні крейсери: "Сума", "Чіода", "Акіцусіма", "Ідзу-мо". Окремо від них трималися ще два якісь крейсери. Відстань до ворога була понад шістдесят кабельтових.

На "Николає І" був піднятий сигнал: "Бойова тривога", а потім адмірал Небогатов наказав своєму загонові повернути "всім враз" на вісім румбів ліворуч. Наші судна пішли строем фронту на зближення з противником, щоб зіткнутися з ним, поки не підійшла до нього допомога. Але він зрозумів наш маневр і негайно відступив, користуючись величезною перевагою в ході. Наш загін знову ліг на попередній курс норд-ост 23°.

Японці були не досить сильні, щоб затримати нас. В свідомості слабо воскресала надія на порятунок. Але одразу ж прийшло ще гнітючіше розчарування: показалися димки попереду лівого траверза. За розпорядженням адмірала Небогатова, до них помчав на розвідку крейсер "Изумруд". Хвилини через тридцять, які здалися нам неймовірно довгими, він, повернувшись, доповів, що наближається новий загін ворожих

крейсерів. Очевидно, японці, домовившись по бездротовому телеграфу, стягали навколо нас свої сили. І справді, незабаром помітили ще шість суден в напрямі на ліву раковину. Доля наша була вирішена наперед.

З містка було віддано команду:

— Команді пити вино і обідати!

Матроси з похмурим виглядом випивали свою чарку і жували сухарі з консервами.

Тим часом почали вимальовуватися ворожі судна попереду правого траверза.

Після обіду було наказано поховати вбитих. Спотворені трупи давно вже зібрали на ют, розклали в два ряди і вкрили прапорами. Боцман Воеводін пішов по священика.

— Ну, боцмане, як я служитиму там, коли зараз стріляти почнуть? — плаксиво прогугнявив священик Паїсій, коли дізнався, нащо його запрошують нагору.

— Нічого, батюшко, не бійтеся.

— Ні вже, бога ради, облиш мене. Я краще вниз відправлю похорон. Заочно я, ну, як це,— вдвічі більше помолюся за них. А коли залишуся живий, то і в монастирі поминатиму їх.

— Та ви, батюшко, даремно турбуєтесь. Адже це до нас наші кораблі наближаються.

— Та невже? От воно що! В такому разі ходімо. Треба відправити похорон. Без цього не можна їх ховати. Адже вони, ну, як це.-т за віру православну вмерли.

На юті священик Паїсій, відправляючи нашвидкуруч похорон, підозріло поглядав на японські кораблі, що грізно оточували нас з трьох боків. Він, не знаючи своєї ескадри, ніяк не міг зрозуміти, що діється.

Скуйовджене руде волосся запломеніло на сонці, відтіняючи його зів'яле обличчя. Плутаючись, він бурмотів похоронні молитви. Чоловік з тридцять матросів, слухаючи священика, понуро поглядали то на противника, що наближався, то на своїх убитих товаришів. Серед трупів лежали відірвані руки й ноги, які невідомо кому належали. Хтось з комендорів приніс відірвану кисть чиеїсь руки і кинув її в загальну купу мерців. Біля їхнього узголов'я стояло відро з піском, щоб перед тим, як викинути трупи в море, поховати їх у землі. З кадила струмував синій димок, розносячи запах ладану. Здавалося, що разом з убитими відправляють похорон і по нас, живих, що дожидають вогняних вибухів.

Я пішов на шканці і приєднався до групи матросів.

Ворог продовжував оточувати нас своїм флотом, що складався з двадцяти семи бойових суден, не рахуючи міноносців. Серед них були й ті дванадцять броненосців і броненосних крейсерів, які представляли собою головні сили і з якими ми билися напередодні. Як ці кораблі, так і всі інші вражали нас своїм парадним виглядом. Ми не помічали на них ні знесених щогл, ні повалених труб, ні розбитих містків. Японці, розгромивши нашу 2-у ескадру, самі, мабуть, мало потерпіли. І тепер, як на огляд, вийшли вони в повному складі, стискаючи нас залізним кільцем смерті. Це був нечуваний тріумф одних і цілковите безсилля інших. Ми ще в дорозі знали, що нас розіб'ють, але навряд чи хто гадав, що розгром ескадри набере таких грандіозних розмірів. На нас, які випадково уціліли від учорашнього бою, найшло якесь заціпеніння.

Пригнічена думка відмовлялася щось зрозуміти в цій події. Матроси, дошукуючись причин поразки, сперечалися між собою.

Один артилерійський квартирмейстер, розмахуючи руками, збуджено кричав:

— Хіба ми вчора не стріляли в японців? Ми розкидали в них майже всі бойові припаси. Наші погребі спорожніли. Як же так вийшло, що японські кораблі залишилися непошкоджені?

На артилеристів усі дивилися злісно, ніби вони були винні в нашій біді, і дорікали:

— Ви, кап'юхи чорти, стріляли і по щитах при Мадагаскарі. Бухали чотири дні. А яка користь? Витягли з води свій щит, а на ньому жодної подряпини.

Старший боцман, кондуктор Саєм, пояснив це інакше:

— Як видно з усього, братці, ми вчора билися з англійською ескадрою. А японці тим часом ховалися за островом Цусіма. І тільки сьогодні з'явилися перед нами.

— Найпевніше, так воно й було,— підтакнув артилерійський квартирмейстер.— Я сам бачив, як тону чотиритрубний корабель. А у японців, як розказують офіцери, таких не було. Значить, з англійцями билися.

Кочегар Бакланов поплескав по плечу артилерійського квартирмейстера і спитав:

— Послухай, друже, ти добре пам'ятаєш, чим заряджали гармати? Може, замість снарядів, ви вкладали в них гумові шари?

— Іди ти під три чорти! — розсердився артилерист. Гальванер Штарев, зітхнувши, промовив:

— Так, виходить, начебто ми тільки салютували японцям. Хтось із матросів прохрипів озлоблено:

— Петербурзькі верховоди нас навмисне послали на забій.

Я дивився на японський флот і думав, що ми могли протиставити йому? Жалюгідні рештки розбитої ескадри: "Николай Б, корабель із застарілою артилерією, яка стріляє димним порохом, нездатний навіть докинути своїх снарядів до противника; "Орел", найновіший, але весь побитий, перетворений на руїни, та ще з великою втратою найпотрібніших у бою людей; два броненосці берегової оборони — "Апраксин" і "Сенявин", кожен по чотири тисячі п'ятсот тонн водотоннажністю, такі два броненосці, для яких досить одного хорошого крейсера, щоб знищити їх; нарешті, крейсер 2-го рангу "Изумруд", небезпечний тільки для міноносця, але не для великого судна. П'ять кораблів проти всього японського флоту — це була величезна нерівність сил.

Що станеться у нас, коли вступимо в бій! Як тільки почнуть обрушуватися на наш броненосець удари важких снарядів, то від самого тільки стрясіння корпусу вилетять усі втулки та клинки з пробоїн, розпадуться щити, які прикривають їх, а від осколків загоряться парусинові пластирі. Нам не витримати й десяти хвилин бою. "Орел" може перевернутися раптово. Але хай навіть заздальгідь скомандують: "Рятуватися!" — щоб піднятися знизу нагору по стрем'янках і штормтрапах, потрібно багато часу, а його не буде, коли гинутиме корабель. Майже весь екіпаж лишиться в залізній западні. У нас не уціліло жодної шлюпки, жодного парового катера. Більшість койок, рятувальних кругів і коркових поясів обгоріла і їх викинули за борт. Тих, хто вмів плавати, було в

команді не більш третини, інші ж і хвилини не зможуть протриматись на воді, хоч дехто прослужив у флоті по сім років. Начальство, зайняте парадом і зовнішнім блиском, не подбало заздалегідь про те, щоб навчити своїх підлеглих такої простої справи, як плавання, хоч і знало, що багато з них потрапили у флот з центральних губерній і бачили до служби воду тільки в колодязях.

Пролунала бойова тривога. Матроси здригнулися, але на якийсь час лишилися на місці, ніби не повірили своїм вухам. Потім повільно й неохоче, бліді, почали розходитися за бойовим розписом.

Священик упустив кадило і вмить утік вниз. Кінчати обряд не було часу. Покійників, над якими не встигли відправити похорону, почали швидко викидати за борт, як викидали перед цим непотрібний мотлох з корабля.

Я і далі стояв, немов скам'янілий. Невже настав кінець? Весь наш довгий і важкий перехід був похоронною процесією. Вчора перед нашими очима броненосці, мов чорні труни, спускалися в хистку могилу. Сьогодні надійшла наша черга. Через кілька хвилин зникне для мене назавжди і ласкава блакить неба, і сяйво пекучого сонця, і блиск водної гладіні, і все, все.

"Почалось!.." — охнув кожний про себе, коли пролунали перші удари ворожих гармат.

Я пішов до найближчого люка, відчуваючи в собі непомірний тягар. А коли почав спускатися по стрем'янці вниз, то почув крики, які змусили мене вернутися назад.

На кораблі щось сталося.

ТЯЖКИЙ РОЗДІЛ

Під час бою 14 травня японці намагалися насамперед знищити наші кращі броненосці і мало звертали уваги на "Николая I". По ньому стріляли немовби між іншим. І все ж він з самого початку бою дістав від двох снарядів велику пробоїну під лівою носовою шестидюймовою гарматою. Ця пробоїна, що була одним краєм нижче ватерлінії, завдавала багато клопоту: скільки не залатували її койками і чемоданами, вода все прибувала і залила підшкіперське відділення. Пізніше влучило ще кілька снарядів. Вийшла із ладу одна дванадцятидюмова гармата. Були пробиті осколками мінні й парові катери і пошкоджені шлюпки, крім шестірки і однієї двійки. Трохи потерпів і особовий склад: знайшли вбитими лейтенанта Мірбаха і кількох нижніх чинів, вибули із строю командир судна, капітан 1-го рангу Смирнов, і чоловік двадцять матросів.

"Николай" стріляв досить влучно, коли відстань до ворожих кораблів не перевищувала далекобійності його гармат. Для своєї застарілої артилерії він користувався димним порохом, і це гальмувало справу. Після кількох пострілів броненосець оповивали хмари свого ж диму. Противник ставав невидимим. Гармати замовкали, поки не розсіювався дим. Однак і за таких умов "Николай" встиг розстріляти тисячу чотириста п'ятдесят шість снарядів тільки великого і середнього калібру. Його погреби з бойовими припасами так само спорожніли, як і на інших наших кораблях.

Контр-адмірал Небогатов командував не тільки своїм загonom, але й узяв на себе, коли вибув із строю поранений командир Смирнов, управління судв*ом. В білому кітелі, що щільно облягав його розповніле тіло, в незвичдйно широких чорних штанях, він схожий був скоріше на добродушного купця, ніж на військову людину. Але разом з тим усі офіцери почували над собою його владу, і ніхто з них не посмів би не виконати того чи іншого його наказу. В бою він подавав приклад іншим своєю хоробрістю і часто виходив з бойової рубки на місток, щоб краще роздивитися, що діється навкруги. Непоганий моряк, академік, він не міг не розуміти, що кампанія наша програна, однак нічим не видавав свого хвилювання. Його обличчя, одутле, ніби розпухле, з сивою загостреною бородою, із запудреними плямами екземи, було зовні спокійне. Тільки зрідка здригався в руках морський бінокль, приставлений до великих, трошки банькатих очей.

Адмірал скаржився своїм штабним:

— Я не дістаю жодного розпорядження від командуючого ескадрою. І не знаю, чи живий він. По старшинству його мав би заступити адмірал Фелькерзам. Але, може, і цей загинув разом з броненосцем "Ослябя"? Така необізнаність зв'язує мене по руках і по ногах. Хто ж все-таки командує ескадрою?

— Не виключено, ваше превосходительство, що ескадрою командує якийсь мічман,— сказав флаг-капітан Кросе, сіпаючи за своєю постійною звичкою недбало обвислі вуса.

Небогатое вів далі:

— Ми немовби попали в зачароване коло. Тупцюємо в ньому і ніяк не можемо вийти з протоки. Скоро вечір. Якщо нас застане тут ніч, то дуже погано буде від мінних атак.

І, прийнявши рішення, розпорядився:

— Підняти сигнал: "Курс норд-ост 23°".

Наказ, як ми знаємо, негайно передали сигнальники. За ними стежив молодший флаг-офіцер, лейтенант Северін, худе і безвусе обличчя якого виражало старанність затурканого морського чиновника. Як людина точна, він почекав на містку кілька хвилин, а потім, ввійшовши в бойову рубку, доповів:

— Ваше превосходительство, сигнал повторили тільки судна нашого загону. Але, очевидно, зрозуміли сигнал і передні мателоти — "Бородино" і "Орел". Вони теж починають схилитися на північ.

В цей час, помітивши щось, швидко вискочив з бойової рубки старший флаг-офіцер, лейтенант Сергеев, але незабаром повернувся назад. Рудий, рум'яний, запливаючий жирком, він кинув на адмірала блукаючий погляд і відчеканив:

— Щойно пройшов по борту один з наших міноносців. На жаль, напису на ньому я не встиг прочитати. З нього передали голосом, що адмірал Рожественський наказав вам іти у Владивосток.

Небогатов, вислухавши, кивнув сивою головою.

— От і добре. Значить, я правильно розпорядився про сигнал. Тепер принаймні

з'ясувалося, що я можу розпоряджатися.

Не втрачав він самовладання і вночі, коли почалися мінні атаки. Був випадок, коли випущена ворогом міна йшла на "Николая". У всіх, хто був у рубці, завмерло серце. Небогатов сам скомандував, голосно викрикнувши:

— Право на борті

Броненосець круто повернув ліворуч, лишаючи міну за кормою. Адмірал, оглядаючись на хвостові кораблі, обурювався:

— Чому вони так несамовито світять прожекторами? Адже цим самим вони виказують своє місцеперебування і звертають на себе увагу ворожих міноносців. В таку темну ніч дуже легко сховатися від противника. Ви подивіться, за два кабельтових ледве можна розглядіти судно.

Але яким чином заборонити суднам другого загону користуватися бойовими ліхтарями? Бездротовий телеграф на "Николае" зіпсувався, а давати будь-які розпорядження світловим семафором було неможливо, щоб не виказати себе. Хотілося швидше сховатися від міноносців. Небогатов навіть заборонив стріляти по них, щоб спалахами артилерійського вогню не привертати їхньої уваги. Він цілком поклався на пильність "Изумруда", що з успіхом відганяв противника.

Досадно було, що при броненосцях був лише один крейсер, і побоювалися за долю "Сыся Великого", "Наварина" й "Нахимова". Вночі без вогнів вони не звикли триматися один за одним, а тому могли відстати. Крім того, і досі було невідомо, наскільки благополучно вдалося їм відбитись од мінних атак. Можливо, якийсь корабель уже давно пішов на дно.

Припинилися мінні атаки. Стало тихо. Небогатов не лягав спати і часом вів розмови зі своїм штабом.

— Загін наших крейсерів пішов на південь. Але я думаю, що адмірал Енквіст зрештою знову поверне за нами. Інакше це було б злочином з його боку. Я чомусь думаю, що ми з ним зустрінемося на світанку. Повинні знайтися і наші міноносці. З дев'яти міноносців у денному бою, здається, жоден не потерпів.

— І я такої ж думки, ваше превосходительство,— говорячи трохи в ніс, підтвердив флаг-капітан.

— От з транспортами, ваше превосходительство, біда,— завжди дипломатичний, обережно вставив старший флаг-офіцер Сергеев.— Маючи тихий хід, вони навряд чи поспіють за нами. їм буде погано.

Небогатов на це відповів:

— Я не знаю, які інструкції дав Рождественський командирам транспортів на випадок поразки ескадри. Певна річ, вони відстали. Але їм найкраще пробиратися до Владивостока врозсіп, тримаючись корейського берега.

Помовчав трохи і знову заговорив, немовби про себе:

— Це ще не велика біда, що наша колона частково роз'єднається. Курс було дано всім кораблям, а до Владивостока шлях один. Тому вони не можуть розійтися далеко. Вранці з допомогою "Изумруда" їх удасться зібрати.

Офіцери погоджувалися з ним. Усім хотілося, щоб вийшло саме так: наші розрізнені сили знову з'єднаються, а противник на якийсь час подурнішає і не виявить їх. Але цим тільки заспокоювали самих себе: навряд чи японці не переслідуватимуть рештки нашої розбитої ескадри. В розпорядженні адмірала Того були десятки міноносців, легких і допоміжних крейсерів. Вони, ніби зграя гончаків, кинуться в усі боки добре вивченого моря розшукувати росіян. За таких умов не можна було розраховувати на те, що вдасться проскочити повз японців непоміченим. Адмірал Небогатов сам полегшував їм завдання, вирушаючи у Владивосток найкоротшим шляхом.

Нетерпляче ждали світанку, а коли він настав, то побачили, що від ескадри лишилося тільки п'ять кораблів. Жадібно оглядали горизонт, сподіваючись побачити своїх відсталих товаришів, але зустрілися знову з противником. І в міру того, як збільшувалось число його кораблів, настрої адмірала падав. Якщо вчора всією ескадрою не могли завдати шкоди противникові, то чи можна сьогодні битися з ним? Та він і не підійде на відстань наших пострілів. Отже, він громитиме російські військові кораблі, ніби пасажирські пароплави, цілком безкарно.

Адмірал, нервуючи, то виходив на місток, то вертався у бойову рубку. Він пильно вдивлявся в обриси кораблів, що з'являлися на горизонті. Ніяких сумнівів не було, що його оточують японці. Але він немовби не довіряв своїм безбарвним очам і багато разів звертався до помічників:

— Подивіться гарненько, чи не наближаються свої з якогось боку? Чулася безнадійно та сама відповідь:

— Ні, аж ніяк, ваше превосходительство, все ворожі кораблі. Небогатов нарешті замовк і, насунувши на очі кашкет з великим

флотським козирком, похилив сиву голову. Він знав, що всі очі звернені до нього, чекаючи від нього порятунку. Але що він повинен сказати своїм підлеглим, яке дати розпорядження, щоб урятувати їх від безглузлого винищення? Нічого. Коли б він тримався ближче до берега, то можна було б розбити або висадити в повітря свої кораблі і вплав добиратися до суші. Але поблизу не було навіть смужки землі, і, може, він, як начальник, уперше по-справжньому відчув на собі всю страшну відповідальність за свої дії. Яку величезну перевагу в житті давали йому адміральський чин, блискучий мундир, ордени! А тепер, коли він в думках уже зазірав у чорну безодню небуття, все стало осоружним. Він згорбив спину і натужив обличчя, ніби чорні орли, що красувалися на його золотих плечах, перетворилися на двопудові гірі.

— Так, промазали ми,— ні до кого не звертаючись, промовив адмірал.

О дев'ятій годині до нього підійшов флаг-капітан Кросе і тихо сказав:

— Командир просив переказати вам, що нам нічого не лишається, як тільки здатися.

Це чули сигнальники та рульовий і насторожились. Адмірал здригнувся всім своїм важким тулубом.

— Ну, це ще побачимо.

Коли б ця думка йшла не від командира, а від Кросса, то адмірал, можливо, і не

надав би цьому великого значення. Флаг-капітан прекрасно знав іноземні мови, складно писав доповіді на всяку тему, гарно грав на скрипці, з успіхом покоряв жінок. Здібний, він належав до тих улюбленців долі, яким життя дається дуже легко. Звідси виробилось у нього і несерйозне ставлення до всього й велика зарозумілість. Про все це знав адмірал. Але зараз Кросе був ні при чому,— він був тільки передатчиком чужої ідеї. Зовсім по-іншому ставився адмірал до командира судна, капітана 1-го рангу Смирнова. Це був багатий і освічений моряк, спокійний і розсудливий. Він мав великі зв'язки не тільки у флоті, але і в придворних сферах. Не можна було не зважати на нього. І коли цей кар'єрист зважився подати таку пропозицію, значить, справді іншого виходу нема, і лишається тільки здатися.

Небогатов, важко дихаючи, пильно подивився в худе обличчя флаг-капітана, подовжене темною борідкою.

— А ви як думаєте?

Кросе, не бентежачись, відповів:

— Я гадаю, що командир має рацію.

В таку відповідальну мить тільки негайний арешт командира і флаг-капітана міг би вдержати адмірала від привабливої спокуси. Але він не виявив рішучості, і отрута, кинута в свідомість, вплинула. Воля начальника загону ослабла і завагалася. Закружляли безпорадні думки, як травинки у річковому вирі. Ввижалося похмуре майбутнє: ганьба капі-тулянта-адмірала, залізні ґрати тюрми, військовий суд, можливо, смертна кара.°В той же час усією своєю істотою він протестував проти того, щоб так безглуздо йти на морське дно або бути розірваним на клапті. А це станеться, як тільки японці відкриють вогонь,— через десять хвилин. Шукаючи виправдання перед батьківщиною, адмірал ніби роздвоївся і засперечався сам з собою. В ім'я чого гинути? Він повинен виконати свій обов'язок. На цих броньованих коритах, що називаються бойовими кораблями? Нарешті виправдання знайшлося, і серце адмірала закипіло образою проти тих головних верховодів російського ладу, які послали людей не на війну, а на забій. Якщо сам він, як начальник, до деякої міри винен в створенні цього безглузлого флоту і має стати жертвою спокути, то при чому ж тут матроси? Вони винні тільки в тому, що носять військову форму. Ні, він не допустить, щоб дві з половиною тисячі людей ні за що ні про що потопити в морі. Громадська думка буде на його боці. І нова людинолюбна ідея, красива, як синь волошкового бур'яну серед жита, сповнила сиву голову адмірала. Ця ідея витіснила з його свідомості головне, що він перебуває на військовому кораблі, а не в домі милосердя, і що він командуючий, а не якийсь духобор або толстовець, що роздумує про непротивлення злу. На його обличчі проступили багрові плями. Він енергійно повернувся до флаг-капітана Кросса і прохрипів:

— Негайно викликати командира в бойову рубку!

— Єсть!

Поки розсильний бігав по командира, в бойовій рубці вирішувалась доля загону. Спочатку обмінялись думками штабні чини, а потім судові офіцери, які були тут-таки і

на містку. Заперечень проти здачі не було.

Флаг-капітан Кросе зараз же розшукав книгу міжнародного зводу і, зазирнувши на потрібну сторінку, кинувся до ящика з прапорами. Він сам набрав трипрапорний сигнал: "ШЖД", що означав: "здача", "здаюсь". Сигнал негайно пристопорили до фала, і лишалося тільки підняти його на щоглу.

У бойову рубку ввійшов командир судна, капітан 1-го рангу Смирнов, високий, ставний, з карими очима, що уважно дивилися з-під густих, ніби намальованих брів. Незважаючи на вчорашню рану, він тримав забинтовану голову гордовито прямо. Під пухнастими вусами різко окреслювався великий, з товстими і соковитими губами рот, створений начебто тільки для того, щоб наказувати і втішатися життям. Але завжди рум'яне обличчя за ніч зблідло, а світло-русява борода, що струміла з нього широким потоком, сплуталась і, частково попавши під бинт, втратила свій попередній поважний вигляд.

Адмірал, побачивши командира, звернувся до нього:

— Володимире Васильовичу, що нам робити? Смирнов, не задумуючись, переконано відповів:

— Учора ми свій обов'язок виконали, більше не маємо сил битися. Моя думка — треба здатися.

І, скаржачись на біль у голові, він пішов.

Далі дії на броненосці "Николай Ї" розвивалися з різкою швидкістю. Забряжчали телефони, кинулися в різні відділення розсильні і навіть, всупереч судовим правилам, засвистали дудки капралів, закликаючи панів офіцерів на передній місток. Це за розпорядженням адмірала скликали військову раду. Сам він, оточений своїм штабом, вийшов з бойової рубки на місток. Офіцери не встигли ще зібратися на раду, а вже на ноку формарса-рею був піднятий сигнал про здачу. Поквапно, з розгубленими обличчями, бігли до адмірала офіцери. Не чекаючи, поки надійдуть інші, він поставив перед ними питання:

Я хочу, панове офіцери, здати броненосець. В цьому я бачу єдиний шлях врятувати нас і команду. Як ви думаєте?

Що битися не було ніякої рації, на цьому сходились майже всі. Але проти здачі дехто заперечував. Згідно з військово-морським уставом, звернулись із запитанням щодо здачі до наймолодшого з офіцерів. Всі обернулись до високого ставного чоловіка, на грудях якого красувався університетський значок. Це був прапорщик Шаміє. Юрист за освітою, призваний на службу тільки на час війни, він виявився хоробрішим воїном, ніж дехто з кадрових офіцерів, і енергійно заявив:

— Якщо не можна битися, то треба кінгстони відкрити і тонути.

— Висадити в повітря броненосець і рятуватися,— скромно відгукнувся мічман Волковицький, який шанобливо ставився не тільки до начальства, але й до старших товаришів по службі.

Приблизно те саме сказав і старший офіцер, капітан 2-го рангу Ведерников.

Але ті, хто стояв за здачу, почали наводити різючі докази:

— Всі гармати ворожого флоту наведені на "Николая", як на флагманський корабель. Японці висадять його в повітря і потоплять раніше, ніж ми зберемося це зробити. Потоплять разом з людьми.

— Ви кажете, треба рятуватись? На чому? Шлюпки і катери розбиті. Койки пристосовані для захисту неброньованих частин судна і міцно знайтовлені. З сорока рятувальних кругів тридцять нікуди не годяться. Нас навіть не могли забезпечити хорошими рятувальними засобами.

— А хіба японці не підбиратимуть нас? — спитав старший офіцер Ведерников.

— Можливо, що й підбиратимуть, але тільки тоді, коли знищать увесь наш загін.

З марса фок-щогли, де стояв далекомір, пролунав дзвінкий голос мічмана Дибовського:

— До ворога шістдесят кабельтових!

На містку з'явився флагманський артилерист, капітан 2-го рангу Ку-рош, темношкірий, як мулат, з чорною кучерявою борідкою на сухому, жорсткому обличчі. З учорашнього дня цей воїн запив і до ранку не розлучався з пляшками. Накрохмалений комірець на ньому пом'явся. Хитаючись, Курош протовпився ближче до адмірала і, розмахуючи руками, загорлав:

— Битися до останньої краплі крові! Зараз я накажу своїм молодцям відкрити вогонь! Я з японців яєчню зроблю!..

Адмірал наказав:

— Заберіть з моїх очей цю п'яну особу!

Офіцери відштовхнули Куроша назад. Він лаяв їх матірними словами. Матроси підхопили його під руки і відвели вниз. Ще раз прийшов командир і знову підтвердив свою попередню

ДУМКу.

На містку стояв галас. Хтось з офіцерів плакав. Інші наводили різні аргументи, щоб виправдати самих себе:

— За цю війну наші війська тільки й робили, що здавалися. Згадайте Ляоян, Порт-Артур, Мукден. До багатьох здач додасться ще одна.

Адмірал повернувся до старшого артилериста, лейтенанта Пелікана, що вирізнявся серед офіцерів своєю огрядною і ситою постаттю:

— На такій відстані ми можемо стріляти?

— Марна річ, ваше превосходительство. Наші снаряди не дістануть до ворога.

Адмірал раптом втратив самовладання, чого з ним ніколи не бувало. З безбарвних очей бризнули сльози. Він зірвав з голови кашкет і, ніби в ньому було все зло, кинув його собі під ноги, й почав топтати.

З боку ворога пролунав пристрільний постріл, спрямований в лівий борт "Николая". Офіцери почали розбігатися по своїх місцях, згідно з бойовим розписом. Небогатов увійшов у бойову рубку. Флаг-офіцери доповідали йому, що всі наші судна повторили сигнал про здачу, а він, не слухаючи своїх помічників, кричав:

— Японці, очевидно, не зрозуміли нашого сигналу. Підняти білий прапор. Швидко!

Через п'ять хвилин будуть знищені всі щогли.

Але білого прапора на броненосці не було. Довелося замінити його принесеним з каюти простирадлом. Однак і воно, підтягнене до реї фок-щогли, не зупинило ворожих пострілів. Навколо броненосця почали здійматися фонтани. Над головою чувся гул снарядів, ніби десь у повітрі був залізничний міст, по якому невпинно мчали кур'єрські поїзди. Розлігся вибух біля бойової рубки. Осколками поранило флагманського штурмана, підполковника Феодотєва. Вся бойова рубка наповнилась чорними задущливими газами. З темряви, як з того світу, хрипкими викриками командував адмірал:

— Перекажіть, щоб наші гармати не відповідали! Спустити наш прапор! Підняти японський! Стоп машина!

Поки виконувались ці накази, броненосець дістав ще кілька ударів. Снарядом розвернуло йому ніс. Якір, зірвавшись з місця, бухнувся в море. З'явилися пробоїни з лівого борту.

"Николай І", застопоривши машини, зупинився, і на знак цього на ньому, замість знищених напередодні шарів, підтягли до реї відро. Японці припинили стрільбу. Стало незвичайно тихо. Зупинилися й інші наші броненосці, повернувши носами хто вправо, хто вліво. На кожному з них, як на "Николає", майорів уже прапор Країни сонячного сходу.

Інакше зробив тільки "Изумруд". Це був невеликий трищогловий і тритрубний крейсер, красивий і бистрий, як птах. Він теж було повторив сигнал про здачу, але, схаменувшись, швидко його спустив. З правого боку між загонами ворожих суден лишився великий проміжок. В цей проміжок, давши повний хід, і попрямував "Изумруд". Глибоко врізаючись форштевнем у поверхню моря, він здіймав навколо свого корпусу білопінні хвилі, що підіймалися майже до верхньої палуби. З його труб шугали три потоки диму і, круто звалюючись назад, зливалися в одну чорну хмару. Розширяючись, вона тяглася за кормою. Японці, очевидно, не зрозуміли його задуму і не відразу вжили проти нього заходів. А коли виділили в погоню за ним два крейсери, було вже пізно. Ворожі снаряди ледве долітали до нього. А він, маючи перевагу в ході, все збільшував відстань між собою і своїми переслідувачами. Із суден, що здалися, з завмиранням серця стежили за ним, поки він зник у сонячній далечині. Його хвалили на всі лади, ним захоплювались. Він справді виявив героїзм, вирвавшись із кола всього японського флоту.

На "Николає", за розпорядженням Небогатова, була зібрана на шканцях команда. Стоячи на поздовжньому містку, він виголосив коротку промову. Незважаючи на блиск сонячного проміння, що грало в сріблї конусоподібної бороди, в золоті погонів з чорними орлами, на емалі двох хрестів Св. Володимира, адмірал шулився. Змалювавши причини, що змусили його здатися, він на закінчення, хвилюючись, сказав:

— Братці, я вже пожив на світі. Мені не страшно помирати. Але я не хотів вас губити, молодих. Всю ганьбу я беру на себе. Хай мене судять. Я готовий піти на страту.

І, згорбившись, пішов на передній місток.

На броненосці тривала метушня. Знищували шифри, секретні документи, сигнальні книги. Одні з офіцерів говорили, що треба псувати гармати, механізми і викидати за борт різні прилади, інші забороняли це робити. Частина команди поралася біля своїх речей, а дехто вже добрався до горілки. Подекуди вже почали з'являтися п'яні.

З операційного пункту піднявся на верхню палубу машинний квартирмейстер Василь Федорович Бабушкін. Це він двадцять три дні тому з'єднав 2-у і 3-ю ескадри. Але в нього тоді відкрилися незагоєні рани, які він дістав у Порт-Артурі. Попавши на броненосець "Николай I", Бабушкін серйозно захворів і пролежав у лазареті до самого бою. В бою він не брав участі. Напередодні, з появою на горизонті головних ворожих сил, його перевели в машинне відділення, де він просидів до пізнього вечора. Але й там, у глибині судна, він не переставав тремтіти від бажання будь-що перемогти японців. І коли йому казали, що такий-от наш броненосець перевернувся, він уперто твердив:

— Ні! Це, мабуть, загинув "Мікаса".

І сам, як безумець, починав кричати "ура".

Йому навіть трудно було стояти на ногах. Але він не міг, дізнавшись про здачу чотирьох броненосців, лишатися далі вниз і з'явився серед команди, величезний, худий, оброслий чорною бородою, в натільній сорочці і чорних штанах. Опираючись тремтячими руками на милиці, він зупинився і глянув у бік корми,— там, на гафелі, майорів японський прапор. Те саме він побачив і на інших броненосцях. Судорожно засіпалося його обличчя з крупними рисами, брови вросли в перенісся, як два чорні корені. Задихаючись, він викрикнув зривистим басом:

— Братці! Як же це так виходить? Я обороняв Першу ескадру. А начальство наказало потопити її. Потопили судна на такому мілкому місці, що японці тепер, мабуть, уже підняли їх. Я став битися за порт-артурську фортецю, життя свого не жаліючи. Дістав у бою відразу вісімнадцять ран від осколків снаряда. Можна сказати, побував на тім світі. А начальство здало Порт-Артур японцям. В Сінгапурі я визвався добровольцем на ескадру Небогатова. А її також здали в полон. Та що ж це таке діється?

Хтось з матросів сказав:

— Небогатов пожалів нас. Бабушкін заперечив:

— Жаліти треба батьківщину, а не солдатів і матросів. Адмірал — не сестра-жалібниця.

Дехто з команди сміявся з нього:

— Кинь, Вася, надриватися. Іди-но краще в лазарет і відпочинь.

Бабушкін, стукаючи милицями, заgrimів:

— Росія зганьблена, а ви мені спати пропонуєте?!

— Вся ця війна була ганебна, а ми тут причому? Не ми її починали!

— Битися треба, а ви регочете!

— За що? За личаки? Таких дурнів більше нема! Бабушкін заскреготів зубами і, хитаючись, пішов до люка.

— Піду в машину і сам відкрию кінгстони. Зараз же пущу броненосець на дно.

— Спробуй тільки — вмиць полетиш за борті

Бабушкін зрозумів, що його намір нездійснений. Запал богатиря відразу згас. Ослаблий, він тихо подався в лазарет, бурмочучи:

— Якби я знав це, я не пішов би з вами. Ваш адмірал — боягуз. Під виглядом матросів він самого себе рятує... 2

До борту "Николая" пристав ворожий міноносець. З нього піднявся на палубу броненосця флаг-офіцер, посланий адміралом Того, і передав Небогатову запрошення прибути до командуєчого японським флотом для переговорів. В присутності ворога на кораблі російські офіцери почували себе розгубленими. Одні з них, пригнічені подією, похмуро мовчали. На інших здача в полон менше вплинула. Вони бадьорились і, поки Небогатов із своїм штабом, на вимогу адмірала Того, готувався до від'їзду, пробували розмовляти по-англійському з японським офіцером. Він тримався надзвичайно коректно, нібито й не був завойовником. Обмінялись з ним думками щодо погоди, вважаючи її препоганою. Хтось із російських офіцерів поскаржився, який тяжкий був похід для 2-ї ескадри. Японець висловив співчуття російським морякам, а потім заявив, що вони чудово бились, і це прозвучало як іронія. Лейтенант, молода легковажна людина, звертаючись до нього, весело сказав:

— Я жодного разу не був у вашій країні. Мені дуже хочеться подивитись, як ви живете.

— Ми раді бачити вас у себе,— всміхаючись, відповів японський офіцер.

— Все життя мріяв зустріти ваших гейш. Особливо до речі буде тепер,— страшенно змудилися. Ви зрозумієте: адже вісім місяців ми були в плаванні.

— О, їх у нас скільки завгодно і у великому виборі.

Японець подивився на російських офіцерів. Деякі з них похилили голови. А прапорщик Шаміє почервонів і демонстративно пішов униз. Стиснувши зуби, він швидко ходив туди й назад офіцерським коридором з таким виглядом, наче йому особисто завдали тяжкої образи. До їдкого болю, викликаного здачею в полон кораблів, додалось ще почуття ненависті і роздратування розбещеністю й ницістю товариша по службі. Прапорщик нервово зривав з голови кашкета і знову надягав його, наче він заважав йому думати. Незабаром з ним зустрівся в коридорі лейтенант, хотів щось сказати і зразу ж осікся. Страшний, несамовитий вигляд Шаміє зігнав з його обличчя веселу посмішку. Він злякано зупинився, почувши грізний уривистий голос:

— На кормі російського броненосця висить японський прапор, а ви вже про дівчат думаєте?

Від гучного ляпаса у лейтенанта хитнулася вбік голова. Боячись ще удару, він мовчки закрив руками обличчя і весь знітився. Прапорщик Шаміє, не оглядаючись, пішов геть від нього.

Через кілька хвилин Небогатов і чини його штабу, за винятком п'яного Куроша, направились на міноносці до флагманського броненосця "Мікаса" 28.

ПЕРЕД ВОРОГАМИ ГЕРОЙ, А НА ВОЛІ РОЗГУБИВСЯ

Остзейський край постачав царський флот чималою кількістю різних баронів. Були серед них хороші й погані, розумні й дурні. Але всі вони, як правило, зарекомендували себе у флоті великими формалістами. Колись їхні предки брали участь у хрестових походах. Вони пишалися цим, і до всіх російських офіцерів, а тим більше до матросів, ставилися з неприхованою зневагою. Царський уряд, однак, дорожив ними. Адже ніхто так не придушував всяке прагнення до свободи, до критики морських порядків, як ці буквоїди законів і циркулярів.

Командир крейсера "Изумруд", капітан 2-го рангу барон Ферзен, теж був виходець з Остзейського краю, але він вважався кращим за своїх земляків. Він дозволяв собі вступати в приватні розмови навіть з мічманами і матросами. При цьому на його круглому і червонощоктому обличчі з рудувато-білявими бакенбардами, що підіймалися від вусів до висків, грала ввічлива, тисячі разів повторювана усмішка. Кожного свого співрозмовника він зачаровував м'яким голосом. Але він ставав

Іншим, коли починав командувати. Голубі очі його холодно поблискували, наче перетворювались на емалеві. Владні окрики ставали особливо гучними. Самовпевнений, він не допускав ніяких заперечень з боку своїх офіцерів.

Погану допомогу подавав йому старший офіцер Паттон-Фантон де Верайон. Цей невеликий на зріст товстун більше пиячив у кают-компанії, ніж займався корабельними справами. Дурний і гонористий, він присікувався до матросів через усяку дрібницю і кричав тонким, різким голосом, всіляко знущаючись з них. Команда не любила його і дала йому прізвисько — Ватай-Ватай.

Командир і старший офіцер не ладнали між собою, тому що були в однакових чинах — обидва капітанами 2-го рангу.

В бою 14 травня "Изумруд" бився з противником добре. Під керівництвом артилерійського офіцера, лейтенанта Васильєва, його гармати акуратно стріляли. А в тих випадках, коли крейсерові загрожував ворожий вогонь, він уміло пересувався на безпечне місце. Командир Ферзен під час бою був на містку і віддавав розумні розпорядження. Ніхто не помічав у ньому будь-якої розгубленості. Так само тримались і його підлеглі.

Увечері крейсер вийшов з бою майже без пошкоджень. Два снаряди пробили кутки верхньої палуби. Ще один снаряд перебив троси на грот-щоглі, звідки впав ліхтар. З особового складу нікого не було вбито, тільки чотири чоловіка були поранені.

Ніч для "Изумруда" була тривожна. Ніхто не спав. Крейсер охороняв флагманський броненосець "Николай I", ризкуючи загинути від ворожих мінних атак і снарядів своїх суден.

Другого дня, коли адмірал Небогатов підняв сигнал про здачу, командир Ферзен наказав нашвидку зібрати офіцерів і команду. Під час походу ескадри він звичайно ходив по верхній палубі на своїх негнучких ногах, згорбившись і похнюпивши голову. Тепер він зовсім змінився. Вся його постать випросталась, з-під густих брів твердо дивились на підлеглих голубі очі. Всі, чекаючи від нього слова, завмерли. Командир голосно відчеканював:

— Панове офіцери, а також ви, братці-матроси! Послухайте мене. Я вирішив прорватися, поки японські судна не перепинили нам шлях. У противника немає жодного корабля, що зрівнявся б по швидкості з нашим крейсером. Спробуймо! Якщо не вдасться втекти від ворога, то краще загинути з честю в бою, ніж ганебно здаватись у полон. Як ви на це дивитесь?

Він немовби питав поради у своїх підлеглих, але всі розуміли, що це було наказом. Офіцери й матроси з повагою дивились в суворі очі командира. Кочегар Галкін, веселун і гультьай, несподівано для всіх вигукнув:

— Правильно ви сказали, ваше високоблагородіє! І всі інші схвалили рішення командира.

Він звернувся до нижньопалубної команди:

— Кочегари й машиністи! Від вас залежить наш порятунок. Я сподіваюсь, що судно розвине найбільший хід.

І зараз же розпорядився:

— Всі на свої місця!

Як тільки "Изумруд" ринувся на прорив крізь блокаду, на ньому запрацював бездротовий телеграф, перебиваючи найсильнішою іскрою переговори японців. Щоб полегшити крейсер, командир вирішив пожертвувати правим якорем разом з канатом. Надійшло розпорядження розклепати канат. Дві тисячі пудів заліза, з гуркотом звалившись за борт, зникли в морській безодні.

У бойовій рубці стрілка машинного телеграфу стояла проти слів: "Повний вперед!" Здавалось, крейсер напружував останні зусилля, тремтячи всім своїм гарним корпусом. Всі, хто був нагорі, бачили, що ворожі снаряди вже не долітають до нього, і з любов'ю дивились на свого відважного командира. В їх уяві зараз його кремезна постать, що нагадувала норвезького шкіпера, була овіяна ореолом романтики водних просторів і поезії захоплюючих пригод на морі. Адже тільки в фантазії, тільки у мріях могло статися таке, що випало на долю "Изумруда",— він вирвався з кільця ворожої ескадри на волю. І командир Фер-зен твердо вів його назад на батьківщину. Це були чарівні хвилини усвідомлення правильного рішення в бойовій обстановці. Але головний герой нічим не показував свого торжества, і це ще більше звеличувало його в очах команди. Заклавши руки за спину, він ходив тепер по містку, спокійний і впевнений, наче вийшов на судні у звичайний мирний рейс. Він лише один раз через переговорну трубу спитав машинне відділення:

— Як держиться пара? йому відповіли:

— Тиск двісті п'ятдесят фунтів.

Машинні й кочегарні відділення, незважаючи на безперервну роботу вентиляторів, сповнилися нестерпним жаром. Людям важко було дихати. Мокрі від поту, вони працювали в самих штанах — напівголі. Тепер їх не треба було ні підганяти, ні просити. Вони самі розуміли свою відповідальність і вкладали в справу все, що могли. Стройові матроси, призначені на допомогу кочегарам, підносили вугілля із запасних ям. Частіше, ніж звичайно, відкривались вогненні пащі топків, ковтаючи паливо, яке

підкидали кочегари. Яюсь особливо, наче захлинаючись, гуділи піддувала. Від сильного тиску пари тремтіли й шипіли верхні па-роприймальні колектори. За перегородками, в інших відділеннях, голоси людей приглушувались шаленою роботою машин.

Командир Ферзен, стоячи на містку, як і раніше, не втрачав своєї душевної рівноваги. Його підлеглі працювали прекрасно. Він добре знав свій корабель. Гранична швидкість, яку дав "Изумруд" на випробуванні, була двадцять чотири вузли. Але тепер, здавалось, він перевершив цю норму і, поглинаючи простір, летів уперед, як птах, що вирвався з пастки. Ворожі судна, які гнались за ним, відстаючи, зникли за горизонтом.

Це було о другій годині дня. Попереду сяяло вільне море. "Изумруд", що взяв спочатку курс на зюйд-ост, поступово схилився на норд-ост.

Але тут з командиром Ферзеном сталося щось незрозуміле. Він почав втрачати самовладання, наче зломився від надмірного тягаря. В його очах з'явилась тривога. Він неспокійно оглядав горизонт. Не було видно жодного димку. Але дедалі похмурішим ставало обличчя командира. О п'ятій годині, дізнавшись, що запаси вугілля обмежені, він наказав зменшити хід до двадцяти вузлів.

Через кілька хвилин сталась аварія в четвертій кочегарці. Ті, хто був ближче до неї, почули такий сильний тріск, ніби вибухнув снаряд. Це лопнула парова магістраль, що постачала усі кормові допоміжні механізми й рульову машину. З утвореного отвору з ревом повалила пара, наповнюючи приміщення гарячою вологою. Чотири кочегари, рятуючись від лиха, попадали на залізний настил.

Офіцери й матроси поспішали до четвертої кочегарки і зупинялись перед трапом, наче перед прірвою. Знизу, звиваючись, підіймались клуби сірої пари. Ніхто не знав, що робити. Не міг зарадити цьому і барон Ферзен, що прибіг сюди на негнучких ногах. Він лише охав і хапався за голову. Хтось з офіцерів підказав йому, що насамперед треба виключити рульову машину і перейти на ручний штурвал. Зараз же це було зроблено. Крейсер йшов уперед п'ятинадцятивузловим ходом.

З'явився кочегар Гемакін і, не питаючи дозволу командира, почав кричати на матросів.

— Чого ж ви стоїте? Мерщій давайте мені кілька робочих костюмів. Я одягну їх на себе. Приготуйте мішки, щоб замотати мені обличчя й голову. Дельфіні! Козли! Повертайтеся швидше!

Кілька чоловік зірвалось з місця. Скоро Гемакін дістав усе, що він вимагав. Він, швидко натяг на себе спецівки. Командир не зводив з нього очей, наче хотів запам'ятати кожну дрібницю в діях цієї людини. Через хвилини дві Гемакін з замотаною мішками головою, в парусинових рукавицях, облитий холодною водою, сторчма звалився трапом униз. Його приклад наслідував один з машиністів, захопивши з собою необхідні інструменти. Через півгодини аварія була ліквідована.

Два герої і чотири кочегари, що були внизу, відбулися легкими опіками.

Здавалося б, що життя на "Изумруде" повинно піти нормальним ходом. Але барон Ферзен не переставав нервувати. Настала ніч. Корабель самотньо пробирався крізь

темряву у Владивосток. Командир не лягав ані на хвилину. Не спали і його підлеглі. Після півночі один з сигнальників заявив, що попереду ліворуч миготять вогні. Може, це йому тільки здалося, тому що більше ніхто їх не бачив. Проте командир негайно наказав змінити курс праворуч. Так ішли годину-півтори і знову лягли на колишній курс.

Що далі відходив "Изумруд" від небезпеки, то більше командир втрачав самовладання. До вечора наступного дня, тобто 16 травня, він перетворився на засмиканого неврастеніка. Коли противник був на очах, він знав, що треба було робити. Але тепер зяюча порожнеча моря, здавалось, лякала його більше, ніж ворожі кораблі. Люди здивовано вдивлялись у нього і не вірили своїм очам: по містку метався не колишній вольовий командир, а жалюгідний боягуз, що випадково одягнув капітанську форму. Минулої ночі він ніяк не міг дочекатися дня, а тепер йому хотілось, щоб швидше настала темрява. Йому весь час ввижалось, що його доженуть ворожі, судна. До Владивостока з лишком вистачило б вугілля, але, з наказу командира, ламали на судні дерево й палили в топках. Він почав втручатися у справи штурмана, лейтенанта Полушкіна, твердячи, що курс ним взято неправильно. Полушкін, який закінчив академію, прекрасно знав своє діло, але був тихою і соромливою людиною. Крізь пенсне він здивовано дивився на знервованого командира, не насмілюючись заперечувати йому. Поблизу рідних берегів своїм незрозумілим страхом командир Ферзен заразив спочатку офіцерів, а потім усю команду. Всі почали чекати смертного часу. Закінчилось це тим, що "Изумруд" проскочив мимо Владивостока і направився у бухту Св. Володимира. Командир Ферзен, немовби виправдуючись перед своїми офіцерами, бурмотів, що для крейсера це буде краще. Підходи до Владивостока, мабуть, заміновані. Коли б пішли в цей порт, то могли б злетіти в повітря від російської ж міни. Була й ще одна небезпека — найімовірніше, що саме туди направились японські кораблі, щоб перетяти шлях "Изумруд". Так чи інакше, але крейсер, при нестачі вугілля, повинен був пройти зайвих сто вісімдесят миль.

Це була перша помилка.

До бухти Св. Володимира наблизились вночі 17 травня. Командир раптом вирішив перейти в затоку Св. Ольги. Але тут чомусь він вирішив, що стоянка тут незручна. А можливо, на нього вплинуло повідомлення боцманмата Смирнова, який тільки що розповів йому, як до війни в цю затоку часто заходили японські кораблі. Командир замотав головою, ніби виганяючи зі своєї уяви страшні привиди, і знову скерував крейсер у бухту Св. Володимира. Було темно. Перед людьми стояло завдання знайти собі тимчасовий притулок в цій дикій і малознайомій місцевості. Коли б командир зберіг спокій духу, то, мабуть, він не рискнув би входити в таку бухту зараз же. Тиха погода давала можливість "Изумруд" протриматися в морі до ранку. Про присутність японців тут не могло бути й мови. Не такі вони були дурні, щоб розшукувати крейсер, який за дві доби зайшов невідомо куди. Це було б так само безглуздо, як безглуздо шукати блоху, що зникла в копиці сіна. Однак командир, загубивши перспективу дії і тверезість розуму, поспішив швидше сховатися в бухті.

Вхід у бухту був досить широкий, але командир чомусь наказав спрямувати судно не посередині протоки, а біля лівого берега. Крейсер ішов п'ятнадцятивузловим ходом. Ліворуч, зовсім близько, вимальовувався в темряві мис Орехова. Матроси на верхній палубі зраділи, побачивши рідну землю. Кінчались їхні поневіряння. Мрія перетворилася на дійсність. Лотовий правого борту вигукнув:

— Глибина десять сажнів!

Слідом за ним лотовий лівого борту сповістив:

— Глибина чотири сажні!

Тільки-но встигли повернути ручку машинного телеграфу на "тихий хід", як "Изумруд" здригнувся від поштовху і заскреготав усім своїм залізним днищем. Люди попадали. Багато хто думав, що під ними вибухнула міна. Крейсер враз зупинився, безпомічно похилився на правий борт під кутом 40—45° і, здавалося, готовий був упасти зовсім. У всіх його відділеннях раптом урвався гомін людей. В зловісній тиші барон Ферзен зарепетував: .

— Повний назад! Повний назад!

Але скільки машини не працювали, крейсер, що сів на кам'яне пасмо миса Орехова, не рушав з місця. Пробували заводити вер, але й це не допомогло: крейсер сидів міцно, ніби був прикутий до мілини.

Це була друга помилка.

Особливої небезпеки ще не було в тому, що крейсер сів на каміння, тим більше що течі в днищі його ніде не знайшли. Можна було б дочекатися наступного припливу води, щоб знятися з каміння, можна було б розвантажити судно і таким чином уникнути аварії; нарешті, можна було б викликати телеграфом допомогу з Владивостока, а судно підготувати, щоб висадити в повітря на випадок, коли з'явиться противник. Але барон Ферзен, на круглому обличчі якого тремтіли біляві бакенбарди, дав інше розпорядження, викрикуючи:

— Японці десь близько! Кожної хвилини вони можуть накрити нас! Я не хочу, щоб "Изумруд" дістався їм! Негайно всі частини його зіпсувати і готувати судно до висадження в повітря!

На крейсері почалася незвичайна метушня. Все, що можна було розклепати і зняти, полетіло за борт, а те, що не тонуло і що піддавалося вогню, палили в топках. У бухті потопили всю дрібну артилерію, замки з більших гармат і частину кулеметів. Розбивали молотками допоміжні механізми, компаси, штурвали, прилади управління вогнем. Барон Ферзен вважав себе сумлінною людиною і не хотів, щоб якесь добро потрапило до рук японців. Він навіть зірвав голос і з піною на губах тільки хрипів, підганяючи своїх підлеглих в їхній руйнівній роботі. А ті, ніби під час пожежі, бігали по трапах знизу нагору, згори вниз, безладно метушились по різних відділеннях. Такого авралу на "Изумруді" не було з дня його народження. Коли б на все це подивитися збоку, то довелось би зробити висновок, що у всього екіпажу гострий психоз.

Настав тихий травневий ранок. Над обрієм поволі сходило сонце, голублячи засмагли обличчя моряків. Тепер люди були зайняті іншою роботою: на шлюпках

спішно звозили з корабля гвинтівки, кулемети, що залишились, продукти, посуд для їжі, похідну кухню, свої речі. Люди, знесилені постійною тривогою за своє життя, здавалося, не помічали променистої розкоші весни на морському березі. Дехто, навалюючись на весла, насторожено позирав у бік Тихого океану. Але їх вабила не краса мінливої водної рівнини (схоже, що вона була всипана сонячним пилом), а панічна тривога: чи не видно димків ворожих ко, раблів?

На "Изумруде" залишилося лише кілька чоловік: старший офіцер Пат-тон-Фантон де Верайон, боцман Куликов, мінні квартирмейстери Тейбе і Григор'єв та радіотелеграфіст Собешкін. їм було доручено підготувати крейсер до висадження в повітря. А інші офіцери та матроси були вже на березі, за версту від судна. На чолі з бароном Ферзенем вони забралися на гору і, вишикувавшись, почали чекати.

Широко розпросторилось, обдаючи теплом, голубе небо, сліпуче сяяли, простягаючись до самого горизонту, води океану. В сонячному промінні зеленіли кучеряві вершини сопок. Це ще гірше впливало на людей, пригнічених тягарем суперечливих переживань: з одного боку — рідна земля у весняному убранні, з другого — такий ганебний кінець після героїчного подвигу. Тільки тепер свідомість моряків наче почала прояснюватись, і вони з глибоким сумом вдивлялися в знайомі обриси корабля, приреченого на знищення.

На вершині другої гори, ближче до "Изумруда", з'явився червоний прапор, що означав: "бікфордів шнур підпалено". Напруження моряків зростало. Бліді, з сірими губами, вони мали такий вигляд, наче самі були засуджені на розстріл.

Пролунав вибух в носовому патронному погребі. Знявся стовп диму. Коли він розвіявся, люди побачили свій корабель, як здавалося здалеку, цілим та непошкодженим. Другим вибухом відірвало всю корму. Величезне полум'я, розкидаючи в різні боки шматки заліза та уламки дерева, високо підняло до неба чорну хмару. Розкотистою луною відгукнулися гори. Здригнулися моряки, ніби втратили не судно, а близького друга, що не раз рятував їхнє життя. Три з половиною, сотні пар людських очей дивилися туди, де замість красеня "Изумруда" чадив на камінні понівечений залізний скелет корабля. На ньому догоряли рештки дерев'яних частин. Він все ще осипав бухту сталевим дощем великих та малих осколків. Це вибухали снаряди, до яких доходив вогонь. Півгодини тривала похоронна канонада, і потім залягла така тиша, наче заціпеніли і люди, і вся природа.

Це була третя помилка.

Почалося сухопутне життя. Изумрудівці пересунулись ближче до речового складу. Барон Ферзен, не наважуючись подивитися у вічі своїм підлеглим, об'явив:

— Команді можна обідати та відпочивати.

І сам пішов нібито підшукати місце для табору.

За горою, щоб уявлювамі японці не побачили з моря диму, запалали вогнища. На її вершині вартіві стежили за морським горизонтом. Поки кок Дідуренко готував у похідній кухні обід, втомлені та посиротілі моряки, як лунатики, тинялись по берегу бухти.

Обід пройшов без звичайних жартів та сміху.

Вночі над затишним табором небо загорілось зірками. Недалеко від узлісся, просто на землі, хропучи та посвистуючи носами, розкинулись людські тіла. Це був перший сон від дня Цусімського бою, перший спочинок людей, що пережили смертну втечу з полону, останній нічний аврал і безглузду катастрофу крейсера. Так було до другої години ночі, коли весь табір раптом було піднято на ноги. Це зчинили переполох вартові-. Вони прибігли з гори і, задихаючись від хвилювання, сповістили страшну новину:

— В бухту ввійшли два японські міноносці. А при вході в бухту зупинились два крейсери. Все це ми бачили на власні очі. Японці хочуть висаджувати десант.

У таборі ніхто й не подумав зустріти ворожий десант рушничним та кулеметним вогнем. У кожного було тільки одне бажання — скоріше тікати звідси. Старший офіцер, шикуючи команду фронтом, давав накази тихо, майже пошепки. Матросам дозволили взяти лише гвинтівки з патронами та по дві банки консервів, залишивши всі інші речі на березі бухти. Намагаючись не шуміти, колони людей попрямували до затоки Св. Ольги. По дорозі знайшли барона Ферзена, що на ніч улаштувався в китайській фанзі. Розбуджений, він вискочив з неї і тремтячим голосом заговорив:

— Мої припущення справдились. Я був певний, що японці знайдуть нас. Тому я й поспішав скоріше висадити в повітря крейсер.

Взяли провідниками китайців і пішли далі, гнані страхом. На світанку ізумрудівці зійшли на високу гору, звідки довго розглядали бухту і море. На подив усіх, не тільки в бухті, але й далі, на всьому водному просторі, не було ні військових кораблів, ні димків. Барон Ферзен збентежено пояснив:

— Мабуть, японці встигли піти. Кочегар Кабелецький буркнув:

— А певніше, вони вві сні уявилися нашим вартовим. Лейтенант Романов додав:

— Звичайна галюцинація переляканих людей, а нам і на думку не спало перевірити їхні повідомлення.

Надвечір, пробираючись мисливськими стежками, ізумрудівці прийшли в село Київлянка, розташоване недалеко від затоки Св. Ольги. Через кілька днів сюди ж перевезли речі та продукти. Тут моряки прожили більше трьох тижнів. В багатьох склалося враження, що барон Ферзен, з якихось міркувань, зумисне затримується в цьому селі 29. Від владивостоцького коменданта, генерала Казбека, було одержано телеграмою наказ — купувати худобу й гнати її до найближчої залізничної станції. Командир*доручив цю справу боцманові Коликову. Той з радістю взявся за таку вигідну для нього операцію.

Від неробства не тільки команда, але й офіцери поступово розкладалися. Серед них лише одна людина не піддавалась розпущеності — прапорщик по механічній частині Шандренко. Він тримався самотньо, мало з ким розмовляв, і ніхто не підозрівав, що цей упертий українець веде щоденник. Але коли б хтось з офіцерів подивився у цю маленьку в коричневій обкладинці, дуже потерту книжечку, то жахнувся б і задихнувся від люті, читаючи страшні рядки про себе³⁰.

Ось що прапорщик Шандренко писав від 2і травня:

"Дивно те, що тепер вишукують деякі пани виправдання того, що висадили в пбвітря крейсер. Дійшло тепер до того, що хочуть все звернути на машину: ніби тому й до Владивостока не попали. А це ж нахабна брехня. І я голосно заявив протест, на що старший офіцер зауважив, що треба всім свідчити одчаково. Але я з цим не згодний, буду казати, що було!.."

Від 22 травня:

"Якщо, бог дасть, повернемося ми всі благополучно на батьківщину, то брехні буде по горло. А істини знову не знатиме Росія. Я хочу сказати, що дармоїди та нероби знову займуть безкарно всі значні посади і знову поведуть Росію до розорення та загину. Сумно і моторошно!.."

Від 30 травня:

"Ми відчуваємо, що командир боїться йти до Владивостока, боїться потрапити на батареї й вичікує тут—може, мир буде підписано. Мені таке огидне все це, що коли б я міг піти, то пішов би якнайшвидше від цих кровопивців нашої батьківщини. О, як я ненавиджу їх! Всі до такої міри підлі, що вважають вчинок з крейсером "Изумруд" цілком правильним і навіть себе зовсім в герої зачисляють. Про ордени Георгія мріють".

Нарешті 9 червня ізумрудівці вирушили в далеку путь. Йшли пішки, гнали з собою близько двохсот голів рогатої худоби. Раніш дика природа Примор'я вабила красою зелених долин та лісистих сопок. Але тепер ходіння по цих бездоріжних місцях було надзвичайно виснажливим. Круті підйоми на гори, швидкі річки, болотяні драговини часто створювали для мандрівників насилу переборювані перепони, але йти треба було. Села траплялись рідко. Ночували просто неба, Не завжди можна було дістати вози для поранених і хворих. Здорові поперемінно несли їх на саморобних носилках. Мінялася погода, то обпалюючи людей спекою, то поливаючи дощем. Багато хто з команди ще на кораблі порвав своє взуття. їм довелося відмірювати простір у постолах та босоніж. Деякі матроси не встигли за поспіхом захопити з судна власні речі й одяглися в сіряки або піджаки, куплені в селян. Загалом уся ця ватага воїнів була схожа на французів, що втікали у 1812 році з Росії.

Барон Ферзен, ніби намагаючись забути про загиблий крейсер, говорив тільки про худобу. З якоюсь надмірною жадібністю фермера він в кожному селищі збільшував її кількість. Видно, це заспокоювало його совість. Тижнів через три стадо розрослося до п'ятисот голів.

Стадо ревіло, просячи корму. Горністи, які йшли попереду, за розпорядженням начальства, грали сигнал на привал. Для цього вибирали трав'янисті луки з річкою. Частина людей пасла худобу, а інші, розкинувшись табором, спочивали. І знову ізумрудівці піднімались в похід. Тепер вони йшли без всякого строю, розбившись на купки і витягнувшись у довгу низку. Дорога вела через гірські перекарти, обходила урвища, спускалась униз, звивалась вздовж річок, збільшуючи відстань. Обіч видно було похмурі ущелини. Для свіжого ока незвичними були тайгові нетрі. Від найнятих

провідників моряки дізнавались про лісові породи. Серед могутніх тополь, дрібнолистих кленів, окоренкуватих та присадкуватих лип, гостроверхих піхт та ялин траплялись корейські кедри з тупими, ніби зрізаними, верхівками. На південних схилах гір росли монгольський дуб і чорна береза. Ближче до ргчок, на вогких лощовинах, знайшли собі притулок вільшина з темно-зеленим та липким листям, висока шелюга. Під великими кронами дерев вкрили землю всілякі чагарники: багно, що пахло смолою, маньчжурська ліщина, колючий чубишник, духмяний жасмин, а там, куди пробивалося сонячне проміння, густо ріс виноград. У лісних заростях, оплетених кучерявими актинідіями та лимонником, можна було проходити тільки звіриними стежками.

Люди терпіли від комарів, а ще більше від сибірського гнусу. Ця дрібна комашня хмарами літала в повітрі, обліплюючи обличчя, попа-даючи в рот, в ніздрі, в очі. Худобі, крім того, дошкуляли гедзі. Рятуючись від них, вона кидалась в хащі лісу. Матроси з лайкою ганялись за тваринами, обдираючи одяг і тіло об колючки чубишника. Лейтенант Романов, допомагаючи пастухам, з гіркотою признавався їм:

— Ніколи в житті не думав, що доведеться мені бути в ролі погонича худоби.

Радіотелеграфіст Собешкін ніяк не міг забути про самосуд, вчинений моряками над "Изумрудом".

— Коли я став підпалювати бікфордів шнур, то в мене руки тремтіли. Мені здавалася, що разом з начальством і я роблю злочин.

Кочегар Кабелецький обурювався:

— Треба було нам тоді заарештувати командира, а крейсер спробувати самим зняти з каміння.

Інші йому заперечували:

— Ну й пішли б усі у в'язницю.

Дисципліна в загоні падала. Вона й не могла довго триматись. Сорок два дні тривав цей ганебний похід. Як безпритульні бродяги, матроси йшли, клен учи свою долю, злі й відчайдушні, зі сміливими думками. Починався розлад між начальством і командою. Матроси лягали й вставали вже без переклички. Офіцери почували перед ними страх і намагалися триматись біля варти, озброєної гвинтівками.

На залізничній станції Океанська спорожніли всі будинки. Жителі, старі й малі, висипали на широку вулицю, обсажену тополями. Ще здаля вони побачили довгу хмару куряви, пронизану промінням призахідного сонця. Здавалось, що це наближається до станції якась грізна сила. Та незабаром перед ними постало небувале видовище. Ідучи наостанку в ногу, показалися моряки, обірвані, одягнені в чудне убрання, до жіночих кацавейок включно. Одні були босі, інші сьак-так пообмотували собі ноги сировими бичачими шкурами, а зверху—мотузками. Через мозолі немало воїнів шкутильгали. За ними з тужливим ревом сунулась величезна череда рогатої худоби. Відомо, як бики й корови не люблять довгої мандрівки, а від надокучливої комашні вони нервують і дратуються. Побачивши село, вони бігом кидаються туди, сподіваючись знайти там відпочинок та спокій. Так було й тут. Вступаючи у виселок при станції Океанська, численний гурт кинувся врозсип до будинків. Голоси людей

змішались з муканням худоби. Це кричали матроси, що виконували роль пастухів. З дрючками або нагаями, надриваючись від лайки, вони заступали шлях тваринам, що розбігались, і тіснили їх в загальну масу приречених голів. Місцеві жителі, прочитавши на кашкетах напис "Изумруд", посміювались:

— Мабуть, набридло їм плавати.

— Так, корабель на худобу промінjali.

На станції Океанська худобу здали генералові Шушинському. Барон Ферзен дістав від нього подяку. Страждання моряків закінчились. Вони могли спочивати, їдучи далі вже поїздом. До Владивостока ізумрудівці прибули вночі. Начальство місцевого гарнізону, ніби на сміх, зустріло їх з музикою, як справжніх героїв.

Нові враження нахлинули на людей, але ці враження не могли заглушити того, що сталося в бухті Св. Володимира. Назавжди закарбувалися в їхню пам'ять пустинні береги бухти та лункі вибухи, що перетворили "Изумруд" на безформну, димуючу руїну. Мертвий, він далеко залишився позаду на камінні, вже не потрібний нікому з його команди. Але інші покоління моряків, запливаючи в бухту й дивлячись на спотворений скелет крейсера, який стирчить з води, ще довго будуть говорити про те, до якого безумства може довести паніка на війні.

ЛЮДИ БОЙОВИХ ТРАДИЦІЙ

Броненосець берегової оборони "Адмирал Ушаков", пошкоджений напередодні у бою, вночі відстав від загону Небогатова і йшов самостійно до Владивостока. Біля його штурвала стояв широколиций і вусатий рульовий, намагаючись не збитися з курсу — норд-ост 23°. Корабель проходив мимо острова Дажелет, де вранці російський флот попав у западню. Звістка про це ще не дійшла до "Ушакова", і він мав неминуче зустрітись з японцями. Але можна було наперед сказати, що його доля не буде схожою на долю кораблів загону Небогатова. На цьому броненосці були люди з іншими поглядами на військовий обов'язок, натхненні своїм командиром. Позначався на них вплив і ще однієї людини, яка сама була відсутня, але велике ім'я її було для кращих моряків втіленням мужності і слави російської зброї.

Наприкінці квітня випав ясний день. Спокійно колихалася гладінь океанських просторів з променистими далями. Осяяний промінням тропічного сонця, дотримуючись кильватерного строю, легко і плавно погойдувався військовий корабель. Низькобортний, однотипний з "Сеня-виньш" і "Апраксиным", він особливо вирізнявся двома високими трубами, що вивергали товсті клуби диму; пасма його, підіймаючись в лазурну височінь, танули й нагадували морякам легкі хмаринки далекої батьківщини.

Це був броненосець берегової оборони "Адмирал Ушаков".

По містку важко і впевнено походжав, покурюючи цигарку, високий і плечистий літній моряк. Його повнокровне обличчя з роздвоєним підборіддям, з великими рудими вусами було спокійне. У всій могутній постаті моряка, в його поставі й рішучих рухах було щось владне і підкоряюче. Серед своїх людей він славився як справжній герой моря, мужній, з великими пристрастями. А дивлячись на нього збоку, можна було подумати, що це походжає справжній корсар, якому пощастило на здобич. По

зовнішньому вигляду ця роль на сцені підійшла б йому без усякого гриму. Але таким він лише здавався. Насправді ж це був чудовий командир судна капітан 1-го рангу Володимир Миколайович Міклуха-Маклай, рідний брат відомого російського мандрівника і першого дослідника островів Мікронезії.

Усіх, хто добре його знав, дивувало, що цей здібний і освічений моряк командує не кращим найновішим кораблем, а всього тільки маленьким броненосцем берегової оборони.

Міклуха-Маклай всяку справу робив з захватом. Це була незвичайна людина. Правда, неходжених шляхів у нові землі він не відкрив, як його брат, але багато плавав на різних кораблях і вважався досвідченим моряком.

В нього були великі знання і з військово-морської історії. Він не домагався підвищення на службі. Його не вабив навіть адміральський чин, якого він міг би дістати, затримавшись в тилу. Міклуха намагався скоріше потрапити на війну. Особливо йому хотілося битися з японцями. Ненависть до них залишилась у нього з молодих років. Він добре їх знав, довгий чаф плаваючи командиром на пароплаві Добровільного флоту "Владивосток" біля берегів Японії.

Він уперше потрапив на корабель, коли був ще гімназистом. Море вабило Міклуху, і він вступив до Морського кадетського корпусу. Там він приєднався до передової молоді і був членом таємного "Китоловного товариства", яке поширювало заборонену літературу. Про це дізнався Третій відділ, вчинив у Міклухи обшук, і до закінчення Морського корпусу він був під підозрінням. Але він і далі підтримував зв'язок з лейтенантом Сухановим та іншими революціонерами-моряками і зберігав у себе на квартирі нелегальну літературу.

З молодих років Міклуха відзначався хоробрістю. Під час турецької війни він служив на пароплаві, перетвореному на крейсер; одного разу вдень, стоячи на вахті, він помітив на горизонті турецький броненосець. Не спитавши дозволу в командира, він змінив курс і пішов просто назустріч противникові. Обидва судна почали швидко зближуватися. В цей час вийшов на палубу командир. Він негайно відправив Міклуху під арешт, а сам повернув корабель на зворотний курс.

Родом Міклуха походив із запорозьких козаків. В дитинстві він був дуже забіякуватий, не прощав образ хлопчикам старшим за себе і часто приходив додому сам побитий і обірваний. Запальний він був і в старшому віці. Одного разу в приморському місті Миколаєві у нього сталася сутичка з одним офіцером, що образив його дружину. Офіцер був чином вищий за Міклуху. Але, незважаючи на це, він через свою запальність не стерпів і дав образникові ляпаса, знаючи, що за такий вчинок йому загрожує військовий суд. А фізично він був дуже сильний: хрестився двопудовою гирею і, жартома, не раз, ухопившись руками за заднє колесо, зупиняв однокінного візка. Він часто посміювався так над кучерами. Кучер, не знаючи, в чому справа, підганяв, бив батоном коня і лаяв його — візок не рухався, притримуваний Міклухою. Можна уявити, який важкий удар дістав його противник. Але Міклуха уникнув військового суду. По телеграфу він попросив свою матір, що жила в Петербурзі, подати заднім числом на

"височайше ім'я" прохання про його відставку. Відставку було прийнято, і його судили як цивільну людину. Справа закінчилася розглядом у мирового судді. Міклуха відбувся штрафом в двадцять п'ять карбованців. Але офіцер, що образив його дружину і дістав ляпаса, змушений був, за рішенням товариського суду, теж піти у відставку.

У відставці Міклуха прослужив кілька років спершу старшим офіцером, потім командиром корабля Добровільного флоту на Далекому Сході. Його не приваблювали великі оклади. Призвання кликало його у військовий флот. У 1882 році він повернувся до Петербурга і, знову вступивши на військово-морську службу, плавав на міноносцях у Чорному морі.

І тут він швидко виявив себе сміливим моряком. Про це свідчить хоча б такий випадок. У Севастопольській бухті стояло бойове судно особливої конструкції, збудоване за проектом адмірала Попова. Воно було кругле, як колесо, і швидко поверталось, що підвищувало бойові якості цієї плавучої батареї. Броненосець називався "Адмирал Попов". Він мав низенькі борти і пересувався повільно, як черепаха. Командири боялися виходити на ньому в море, гадаючи, що він відразу піде на дно на випадок шторму. Кожний з них, дізнавшись, що буде наказ про переведення цього химерного судна із Севастополя до Миколаєва для добудови, завчасно під різними приводами списувались з нього на берег. І тільки Міклуха-Маклай, коли був призначений на нього командиром, не злякався виконати наказ.

З того часу минуло чимало років, але вони не дуже змінили вдачу Міклуха-Маклая. Він залишився таким самим гарячим і безстрашним. Нове в ньому було хіба що те, що він став нервовішим. Мабуть, на нього впливала поспішність посилки 3-ї ескадри, її невідповідність. Іноді він впадав у таке роздратування, що, здавалось, не в силах був стриматись. В такі хвилини за час плавання на броненосці "Ушаков" від нього не раз діставалось матросам, що завинили в чомусь. Бувало, що він тицьне в обличчя матросові куксою правої руки (пальці в нього були відірвані випадковим пострілом з мисливської рушниці), і одразу збентежиться, і тим справа закінчувалась. Хоча Міклуха і робив це зопалу сам, але він не дозволяв так робити своїм офіцерам. Він навіть карав тих із них, хто погано ставився до нижніх чинів. Міклуха користувався великою пошаною всієї команди і офіцерів — ті й ті вірили в нього, як в найкращого бойового командира. Броненосець під його керівництвом був цілком підготовлений до зустрічі з ворогом.

Походжаючи під тентом по містку, Міклуха викурював одну папіросу за другою і зрідка зупинявся, задумливо дивлячись крізь окуляри вперед. Там ішли кораблі. На флагманському броненосці, де був адмірал Небогатов, піднімались та спускались сигнальні прапори. Променисте тропічне сонце немилосердно розжарювало гарячою спекою верхню палубу.

На місток піднявся, повільно пересуваючи товсті ноги, старший офіцер, капітан 2-го рангу Мусатов, огрядний блондин середнього зросту, з невеликою, гладко розчесаною борідкою. Ходив він перевальцем, як качур, і, дивлячись на нього, матроси здаля жартували: "Баркас пливе". Наблизившись до командира, Мусатов виструнчився

перед ним, приклав руку до козирка і заговорив:

— Володимире Миколайовичу! Офіцери з радістю довідались про те, що ми скоро з'єднаємося з ескадрою Рождественського. До того ж декого підвищили в чинах. На честь цих подій ми вирішили влаштувати святковий обід із шампанським, і мені доручено запросити вас сьогодні до кают-компанії.

— Дякую вам, Олександрє Олександровичу! Охоче прийду розділити з вами компанію за столом. Час саме підходящий для цього. До речі, нам треба буде поговорити про дещо.

На баку група матросів прибирала палубу. З природи похмурий і зосереджений, квартирмейстер Василь Прокопович мовчки стежив за ними. Біля людей, порохкуючи, розгулював рябий кабан. Матроси розпестили його цукром, тому він завжди ходив за ними, випрохуючи подачки. І тепер він не відставав від них, знемагаючи від спеки. Прокопович довго дивився на кабана хазяйським оком і розпорядився полити його в{)дою. Один з матросів озброївся шлангом. З тріском забив прохолодний струмінь, під який кабан з насолодою підставляв боки.

— Сюди... Калган, швидше... Тільки тебе не вистачало,— крикнув один з матросів.

Каштанова дворняжка, улюблениця всієї команди, помахуючи хвацько закрученим на спину пухнастим хвостом, оббігла людей, обнюхуючи кожного з них і обережно обходячи калюжу на палубі. Политий кабан пішов до корми, але йому заступив дорогу Калган. В грайливій позі він зупинився перед кабаном, з цікавістю розглядаючи важку, неповоротку тушу тварини. Без усякої злості, наче тільки для порядку, собака разів два дзявкнув на кабана, а той на це струснув довгими вухами, подався назад і дивився на нього маленькими й сонними, в білих віях, очима. В загородці, просячи корму, повискувало ще двоє свиней. Вони були китайської породи і відзначалися злістю. Тому на палубу їх, не випускали. Залишивши кабана, Калган підбіг і до них, носом потягнув у себе повітря, але одразу замотав головою від духу свинячого гною й почав чхати. Наче обходячи свої володіння, Калган попрямував до великої дерев'яної клітки^ з качками. Вони зустріли його неспокійним кряканням. А він, кумедно повернувши голову набік, довго вдивлявся в них, наче чекаючи, коли вони вмовкнуть. Але качки, надриваючись, крякали часто і по-весняному невгамовно. Калган з підскоком голосно дзявкнув на них, ніби наказав їм не шуміти, і побіг далі по палубі.

На баку, тихо розмовляючи між собою, з'явилися мінно-артилерійський хранитель квартирмейстер Ілля Воробйов і боцман Григорій Мит-рюков. Раптом Воробйов вибухнув таким сміхом, що захиталася вся його здоровенна постать. Він вийняв з кишені аркуш поштового паперу й, повернувши до боцмана смагляве, з крупними рисами обличчя, заговорив:

— Ти не віриш, що у Звягіна стільки ж розуму в голові, скільки в жебрака грошей у кишені. А я дивуюсь, як це таку людину кондуктором зробили. Ось полюбайся, чим займається мій безпосередній начальник. Сьогодні вранці я в арсеналі прибирав. Дивлюсь — під клейонкою лист. Слухай, що Звягін пише дружині.

Прокопович, а за ним і матроси, повернулись до них і прислухались. А Воробйов,

широко посміхаючись, почав читати:

"Мила Маруся. Брильянт мій чистої води. Пишу тобі з далеких країн. Пливемо вже мимо Китаю. Багато надивився я на небачених людей і земель. Адже я тепер дослужився до великих чинів і став ніби як армійський полковник. І таку ж велику одержую платню. Мені від усіх пошана. Багато стало в мене підлеглих. Але є в мене Воробйов — противний чоловік. Я його скоро вижену. І вістового дали мені. Він мені чистить черевики й одержу. А я його б'ю та все по морді..."

Боцман, русявий кремезний чоловік з випнутими грудьми, відкинувся назад і голосним реготом перервав читання, примовляючи та давлячись від приступів сміху:

— Ну й хвалько. Боягуз нещасний. Ой потішив, п'яничка, як балаганник на ярмарку.

Всі сміялись, крім Прокоповича, який похмуро проказав:

— Полковник, ликом шитий.

— Ми тепер розіграємо його високоблагородіє,— додав Воробйов. Засвистала дудка, і пролунала команда:

— Вино нагору.

Матроси розбіглися на обід. Воробйов і Митрюков попрямували до корми. На шкафуті вони зустріли кондуктора Звягіна. Це був невисокий миршавий чоловік з гострим, як пташиний дзьоб, носом. Він ішов хиткою ходою і намірявся прошмигнути мимо, але Воробйов зупинив його, простягнув руку з листом і з удаваною шанобливістю сказав*

— Не знаю, як вас тепер величати, але чи не ви, бува, загубили це?

Звягін, беручи папір, із злобою подивився на Воробйова. Губи самозваного полковника затремтіли і на щоках проступили червонуваті плями. Він просичав:

— Капосник проклятий.

І швидко задріботів до люка під регіт боцмана і Воробйова.

В кают-компанії буфетник Єгор Сорокін і вістові закінчували приготування до врочистого обіду. Це приміщення, розташоване в кормовій частині корабля, було світле і займало місце на всю ширину броненосця. Світловий люк на стелі та ілюмінатори по бортах були відчинені: крізь них проходило проміння тропічного сонця, граючи світлотінями на білій емалі стін та переборок. Довгий стіл, звернений краями до бортів, був накритий чистою скатертю і тісно заставлений посудом, пляшками, склянками, бокалами та чарками. Полиски сонця вигравали на кришталі та склі різнобарвними блискітками. З правого борту чорним глянцем відсвічувало піаніно, а з лівого стояв диван. До носової перебірки були прикріплені півбуфет з мармуровою дошкою, заставленою закусками, і книжкова шафа. З боку корми, біля перебірки, що відділяла кают-компанію від командирської каюти, нічого не стояло. Її прикрашав лише один великий портрет. З широкої рами червоного дерева суворо дивились розумні очі старика у військово-морській формі павловських часів. На полотні олійними фарбами був намальований по пояс відомий російський флотоводець — адмірал Ф. Ф. Ушаков, славне

ім'я якого носив броненосець. З лівого плеча адмірала спадала на правий бік широка червона муарова стрічка ордена Олександра Невського, груди його були в хрестах, зірках та орденах — найвищих відзнаках за бойові заслуги перед батьківщиною, в руках він тримав підзорну трубу. Найбільше в портреті вражав жвавий та мужній вираз обличчя цієї незвичайної людини, неперевреного в свій час стратега і тактика морських воєн. Моряки знали ще одну дивну особливість цього чудового портрета: звідки б не зайшов, чи справа, чи зліва, очі Ушакова завжди були звернені на глядача.

І тепер, коли офіцери збиралися в кают-компанії на обід, кожного з тих, хто входив, адмірал мовби зустрічав уважним поглядом. За традиціями неписаного етикету люди сідали на визначені свої місця: в кінці столу — старший офіцер, праворуч від нього — командир, ліворуч — старші спеціалісти, а далі — молодші офіцери. Всі були в чистих білих кітелях. '

Обід був приготований із свіжого м'яса й свійської птиці, що не часто траплялося в поході. Настрій у всіх був піднесений. Люди раділи, що скоро зустрінуться з ескадрою Рожественського. Раніше вони гадали, що їм, п'ятьом небогатовським кораблям, доведеться самотійно пробиватись до Владивостока. В котрий уже раз знову на всі лади обмірковували наступну зустріч з японцями. Але в розмовах тепер було більше бадьорості і впевненості в перемозі, після того, як стало відомо, що ескадри скоро з'єднаються. Інші не приховували труднощів, доводячи, що японський флот зустріне їх біля своїх берегів і що він удвічі сильніший за російську ескадру.

Командир Міклуха-Маклай, звичайно скупий на слова, сьогодні якимось особливо повеселішав і розговорився. Пам'ятливий і начитаний, він міг в ударі зачарувати цікавою бесідою. Звертаючись до всіх присутніх, командир із запалом заговорив:

— Панове, вітаю вас з новими вістями. І не сперечатимемось зараз про те, хто за кого сильніший чи слабіший. Пам'ятатимемо одно—ми, військові моряки, солдати. Наше завдання — воювати, до кінця захищати честь своєї батьківщини і, якщо це потрібно буде, вмерти. Але всі ви знаєте, яка наша ескадра і як її споряджали. На допомогу 2-й ескадрі нас послали під тиском громадської думки. І наш корабель, яким я маю честь командувати, ніколи не призначався на таке далеке плавання. Та все одно — битися ми будемо. За цим ідемо. А в історії морських воєн — про це я саме сьогодні хочу нагадати — було багато прикладів, коли кількісно слабкіші били сильніших.

Міклуха мовчки подивився на портрет Ф. Ф. Ушакова, що висів у кают-компанії, і схвилювано вів далі, граючи густими мідно-червоними бровами:

— Панове, в чому ж секрет таких перемог? Подивіться, як пильно дивиться на нас зараз Федір Федорович. Усім нам треба брати приклад з цієї надзвичайної людини. Кожний з нас буде хоробрим у бою, щоб мати честь прямо, без сорому дивитися йому в очі. Скільки разів і з яким блискучим успіхом Федір Федорович в боях командував російськими ескадрами. При кожній зустрічі російської ескадри з турецькою півмісяць падав перед андріївським прапором. Воєнний геній Федора Федоровича нагонив на турків жах. При ньому Росія була повною хазяйкою всього Чорного моря. А потім

міжнародна політика склалась так, що самому Ушакову довелося захищати турків. Він вщент розбив у Середземному морі французів. Російські кораблі під його командою брали підряд їхні приморські міста.

Міклуха-Маклай встав з піднятою склянкою. Всі присутні за столом наслідували його приклад. Показуючи на портрет адмірала на стіні, командир замість тосту сказав:

— Панове, дамо ж тут Федору Федоровичу слово честі російських воїнів, що при зустрічі з японцями будемо битися до останньої можливості. Ця бойова зустріч у гіршому випадку буде нещасливою, але, у всякому разі, славною для нас і достойною високої честі того імені, яке носить наш корабель.

Цокнувшись, люди випили й взялися за їжу.

Протягом обіду розмова про Ушакова поновлювалась декілька разів. Із захватом то командир, то офіцери згадували вичитані з книг різні випадки з життя та діяльності адмірала. Вони наперебій наводили приклади чудових подвигів його ескадри в Середземному морі, в Італії, Греції, на берегах Іонічного та Адріатичного морів, де російські моряки були визволителями народів від чужоземного ярма.

Бойова біографія Ушакова справді була незвичайна.

Федір Федорович Ушаков народився в 1745 році. На батьківщині, в Темніковському повіті Тамбовської губернії, від батьків йому дісталася спадщина в дев'ятнадцять рев'язьких душ. Поміщик він був зубожілий, але Росію любив дуже і своїми перемогами прославив її на морях. Це був адмірал незалежної вдачі, творець російської морської тактики. У війні з турками на Чорному морі та з французами на Середземному морі він здобув ряд блискучих перемог. Турки прозвали його — "Ушак-паша", а турчанки його ім'ям лякали дітей-пус-тунів.

Фортеця на острові Корфу в Середземному морі завжди вважалася неприступною. І тільки перед російськими моряками 20 лютого 1799 року вона не могла встояти. Це була одна з найбільших перемог російського флоту, що остаточно затвердила в усьому світі ім'я Ушакова як великого флотоводця. В той час інший великий, але сухопутний російський полководець, Суворов, діяв у північній Італії проти французів. Дізнавшись про перемогу Ушакова, він сказав так: "Жалкую, що при взятті Корфу не був хоча б мічманом..." Про свої дії на морі Ушаков завжди писав Суворову. Одного разу, передаючи пакет від Ушакова Суворову, німецький офіцер назвав адмірала "пан адмірал фон Ушаков". У гніві той крикнув на німця: "Візьми собі слово "фон" і передавай його кому хочеш, тільки не мені. А переможця турецького флоту і того, хто потряс Дарданелли, називай по-російському: "Федір Федорович Ушаков".

І; англійський адмірал Нельсон тоді ж писав Ушакову: "Від усієї душі вітаю ваше превосходительство із взяттям Корфу і можу запевнити вас, що слава зброї вірного союзника настільки ж дорога мені, як

і слава мого государя..." Навряд чи він щиро захоплювався перемогами Ушакова, тому що, як союзник Росії у війні з Францією, Нельсон зовсім не допоміг російському флотові. В 1799 році два великі флотоводці зустрілися в Палермо. Нельсон твердо розраховував, що Ушаков розшаркається перед ним і стане покірним знаряддям в

інтересах Англії. Але самовпевнений англієць помилився в своїх розрахунках.

Сталося інше: з природи розумний, самостійний, російський адмірал не принизив гідності Росії і ревно оберігав інтереси своєї батьківщини. Розчарований Нельсон у листі до леді Гамільтон писав про Ушакова, що він тримає себе дуже гордо і що під його ввічливою зовнішністю таїться ведмідь. Ушаков був єдиним суперником по славі знаменитому Нельсону. Але в старій Росії Ушаков не користувався такою широкою популярністю, як Нельсон в Англії. В Англії кожний школяр знає свого адмірала. А в нас, крім морських офіцерів, мало хто знав про народного героя Ушакова. Одна або дві книги—це все, що було написано про нього.

Царі не дуже цінували Ушакова. їм не подобалась його самостійність, тому Ушаков не припав до смаку. З нього не вийшов "лукавий царедворець". Так і змушений був він, шістдесяти двох років, повний сил, піти у відставку і поїхати до себе в тамбовське село, де й помер у 1817 році.

Незаслужено забутий в царській Росії, російський адмірал був улюбленим героєм у Греції. Від острова Ітака йому піднесли медаль, на якій Ушаков був зображений в одязі старогрецького воїна з написом "Одіс-сей". На другій медалі, одержаній ним від греків, навколо його портрета було написано: "Славнозвісний поважний Федір Федорович Ушаков, головний російський флотоводець"; на звороті стояло: "Кефалонія всіх Іонічних островів рятівникові".

В Італії Ушаков прославився не лише воєнною доблестю, але й мудрою політикою. Італійці захоплювалися героїзмом російських моряків. Десанти Ушакова 3 червня 1799 року взяли Неаполь, а в листопаді того ж року брали участь в зайнятті Рима. Це було величезне торжество російської зброї. Вразливі жителі півдня, визволені від французів, з цікавістю розглядали північних мужніх воїнів і вітали їх захопленими вигуками.

Бойове життя адмірала назавжди залишиться гордістю російських моряків. Під його командуванням російський флот був непереможний, а втрати в людях були неймовірно малі. Досить сказати, що протягом усього походу 1799 року, коли ескадра Ушакова здобула багато значних перемог на Середземному морі, вона втратила тільки чотириста чоловік. І найцікавішим було те, що з п'ятдесяти трьох бойових кампаній на морі, проведених Ушаковим за все життя, в сорока трьох він командував безпосередньо сам і жодного бою не програв.

Усе це було добре відомо офіцерам броненосця "Ушаков". Під час походу серед них не раз зав'язувалася розмова про славетного адмірала. На жодному кораблі він не користувався такою любов'ю, як тут. В цьому була заслуга командира. При кожній нагоді Міклуха прищеплював своїм офіцерам воєнні ідеї і бойові традиції непереможного флотоводця. Такі бесіди про Ушакова всім дуже подобались. Вони ніби відповідали тим думкам, сумнівам і запитанням, які займали людей у довгому поході.

В цьому ж дусі виховувалась і вся команда броненосця.

Під кінець обіду в кают-компанії всі були особливо веселі. Буфетник Єгор Сорокін та вістові вже розносили чорну каву, але розмова про Ушакова не припинялась. Схвильований розмовою і почервонілий від вина, старший офіцер Мусатов голосно

заговорив, перебиваючи шум голосів:

— Панове, мені особливо врізався в пам'ять такий характерний штрих з життя Ушакова. Навіть у розпалі бою його не полишала не тільки мужність, але й почуття гумору. В 1791 році, ідучи з Константинополя в похід, адмірал Саїд Алі присягнувся султанові привести полоненим Ушакова. Чутка про це дійшла до російського адмірала. Розсердившись, Федір Федорович у бою біля мису Каліакрії тридцять першого липня навмисно намагався захопити корабель з адміралом Саїдом Алі. Обрізуючи в бою корму турецького адміральського судна, Ушаков з юта голосно закричав: "Саїд, негідник! Я відучу тебе давати такі обіцянки". Справді, панове, в цьому бою турецький флот був наголову розбитий. Особливо постраждав адміральський корабель Саїда Алі. І тільки ніч врятувала хвалька від полону.

Голосний сміх і оплески покрили що розповідь Мусатова. Всі були збуджені й веселі. Усміхався й командир. Здавалось, люди забули про нестерпні труднощі далекого походу і давньої розлуки з батьківщиною, ніби цей обід відбувався не у відкритому морі на військовому кораблі, що йде назустріч ворогові, а в морському зібранні в Кронштадті.

Міклуха підвівся, подякував офіцерам за гостинність і вийшов. За ним почали розходитися й інші. Один з офіцерів, добре-таки захмелілий, затримався в дверях, подивився на портрет Ушакова і, хитаючи головою, сказав:

— Усе це правильно, але хто веде нашу ескадру? І, гірко посміхнувшись, він вийшов у коридор.

У кают-компанії залишились хазяйнувати вістові й буфетник, Єгор Сорокін. Вони з задоволенням допивали рештки вина на столі та доїдали закуски. Сорокін дуже захмелів. Похитуючись, він із звичною спритністю прибирав пляшки і бряжчав посудом, мугикаючи щось напівголосно собі під ніс. Ноги буфетника підкошувалися, його хитало. Нараз він зупинився перед портретом Ушакова. Згадав, що тут говорили про нього, і з піднятою склянкою вина звернувся до портрета:

— Ваше превосходительство... Насмілюсь і я випити.... Пане адмірал... Не дивіться на мене так суворо. Я людина маленька. Відповідальність у мене невелика. Поки що під моєю командою лише пляшки. А в бою подивимось—і мені діло знайдеться... За вічний ваш спокій, Федоре Федоровичу, і за здоров'я нашого орла... Володимир Миколайович у нас вам до пари. Хвацький командир. Ну, пливімо...

Закинувши назад голову, Сорокін спорожнив склянку. Не встоявши на місці, він хитнувся, натикаючись на вістових; ті, відступивши, голосно зареготали. А Сорокін, втупившись у них осклянілими очима, начальницьким тоном ревнув:

— Плакати треба, а ви, неuki, регочете. Такого бойового адмірала більше нема, як Федір Федорович...

— А що ж, по-твоєму, Рожественський... не бойовий?..— запитав один з вістових.

Йому, замість Сорокіна, відповів інший вістовий:

— Заперечити не можна... Занадто бойовий, та тільки не з того боку... Нашого брата матроса він добряче попобив...

Всі дружно й голосно засміялися, але раптом враз затихли. Обличчя їхні стали серйозними. Вони насторожились. За дверима кают-компанії почулися кроки. Співбесідники заметушилися навколо неприбраних столів.

I

"УШАКОВ" У ДІЇ

Тиждень через три — 14 травня — при зустрічі з головними силами ворога броненосець "Адмірал Ушаков", вступаючи в бій, ішов кінцевим у загоні Небогатова. Офіцери і команда займали свої місця за бойовим розписом. У бойовій рубці було тісно від людей. Тут, крім командира, були його найближчі помічники: штурман, артилерист, мінер, а з команди — рульовий, розсильні та інші матроси біля телефонів та переговорних труб. Міклуха припав до прорізу рубки. Ескадри зближувались. Того несподівано повернув ліворуч, роблячи петлю. Рожественський хоч і відкрив вогонь, але не використав помилкового маневру ворога для рішучого наступу. Міклуха чекав адміральського сигналу про атаку, але його не було. Відхитнувшись від прорізу, він ухопився за голову і схвильовано вигукнув:

— Боже мій! Що він робить? Треба кинутися строем фронту. Знову нам Вафангоу...

Командир сумно подивився на своїх помічників, наче шукав у них підтвердження своєму порівнянню. Але вони мовчали. Тепер і для них було ясно, що Рожественський пропустив найвигідніший момент для атаки. Міклуха відвернувся і приставив бінокля до очей.

Люди на "Ушакове" самовіддано виконували свої обов'язки. Ніколи корабель не жив таким напруженим життям, як у ці години. Грізно обертались броньові башти, підіймаючи високо вгору стволи десяти-дюймових гармат, що шукали живу ціль на горизонті. Постріли їхні були розмірені, сильні й оглушливі. Слабкіше, але частіше, наче поспішаючи, палили 120-міліметрові гармати. Від залпів здригався весь корпус броненосця. Всі рухались, всі дії людей та механізмів так були погоджені між собою, наче корабель був єдиним живим організмом.

Бій розгорявся. Броненосець "Адмірал Ушаков", разом з іншими кораблями, безперервно стріляв по ворогу. Пальба його гармат, не змовкаючи, вливалася в загальний гуркіт. Здавалося, що над морем знялася небувала гроза: гарматні залпи, близькі й далекі, розкочуються, мов удари грому, а сама вода розколюється і гримить металом, і в повітрі пружно тремтять і ревуть якісь гігантські сталеві струни.

Вся увага офіцерів, що спостерігали з рубки за боєм, була спрямована на лівий бік, де, обганяючи російську ескадру, витяглась в обхват колона ворожих кораблів. На одному з них спалахнула пожежа, оповиваючи його чорним димом. Міклуха радісно зазначив:

— Чудової

Були влучання російських снарядів і в інші кораблі. Це підносило у всіх бойовий настрій. Але раптом з грудей сигнального вирвався здавлений вигук, схожий на стогін:

— "Ослябя" тоне...

Всі повернулися праворуч і побачили, як великий корабель спочатку ліг на лівий

борт, потім швидко перекинувся і затонув. До місця загибелі під сильним вогнем ворога підходили міноносці, щоб урятувати людей. Незабаром вийшов із строю флагманський броненосець "Суворов", на якому тримав свій прапор адмірал Рожественський. Ескадра втратила головне командування: її повів броненосець "Александр III". Але через ворожий вогонь кильватерний стрій російських кораблів почав часто порушуватися. Вони виходили з бойової лінії то праворуч, то ліворуч. Щоб не зіткнутися з якимсь судном, що йшло попереду, Міклуха, насупивши мідно-червоні брови, чітко наказував:

— Право на борті

Через півхвилини лунала інша команда:

— Ліво руля!

Іноді доводилося стопорити машини. Міклуха пробурчав:

— Ідемо якимось стадом.— І тут-таки, наче відповідаючи на свої думки, додав:—Добре Наполеон висловився...

Офіцери запитливо оглянулися на командира, але не діждалися від нього закінчення фрази. Може, спостерігаючи бій, він згадав афоризм великого полководця, що армія без глави — ніщо. І справді, становище ескадри все погіршувалось. Ворожі снаряди стали частіше перелітати і через броненосець "Ушаков", погрозово рокочучи. Офіцери й матроси поглядали на командира, але в бою він був спокійніший, ніж під час походу, і холоднокровно давав розпорядження. Одного разу, коли ворог опинився з правого борту, Міклуха спитав:

— Чому башти мовчать?

— Затримка з визначенням відстані,— відповів старший артилерист лейтенант Дмитрієв.

— А батарея?

— Так само.

— Тож підженіть далекомірників.

З даху штурманської рубки, де був встановлений далекомір, почувся гучний голос:

— До ворога сорок кабельтових.

Стрясаючи повітря, шугонули вогнем із своїх гармат дві башти. Чотири водянні стовпи знялися далеко від одного з ворожих кораблів. В рубці почулись зауваження:

— Напрямок правильний, але вийшов великий недоліт.

Командир нічим не виявляв свого хвилювання, і тільки на його рудовусому обличчі ніби міцніше стягувались вузли м'язів.

У цей самий час в батарейній палубі правого борту стріляла одна лише 120-міліметрова гармата. Друга замовкла. В рубці не знали, що там сталося.

Правою батареєю командував мічман Дитлов, високий темно-русявий молодий чоловік. Розуміючи всю важливість і відповідальність своєї ролі на кораблі, він підганяв комендорів швидше заряджати гармати, а сам, приставивши бінокля до очей, спостерігав за падінням снарядів. Нараз він оглянувся в бік одної гармати і крикнув:

— Чому нема пострілу?

— Гільза зім'ята, снаряд не доходить,— відповів комендор, намагаючись дослати

його руками.

Дитлов накаїзав:

— Чого длубаєтеся? Дослати затвором!

Цю розмову почув мінно-артилерійський хранитель Ілля Воробйов, який тільки що піднявся на палубу з крют-камери. Він звернувся до мічмана:

— Не можна так робити, ваше благородіє. Снаряд може ще більше заклінитися, або нещастя буде. На одному кораблі так дванадцять чоловік убило.

Дитлов спершу розгубився, а потім крикнув:

— Мовчати! Не розмовляти! Виконувати мої накази!

Комендори в нерішучості застигли коло гармати. Не можна було не виконувати наказу начальника, і водночас їм загрожувала безглузда смерть. Воробйов спокійно заявив:

— Ваше благородіє, ми зараз дістанемо спеціальні щипці і вмить витягнемо застряглий патрон.

Зопалу мічман сам кинувся до затвора, але йому заступив дорогу Воробйов і в свою чергу підвищив голос:

— Ви можете застрелити мене на місці, але я вас не допущу до гармати.

Погляди їхні зустрілися. Воробйов стояв, величезний і непохитний, як броня корабля. Мічман ніби зрозумів свою помилку, але все ж крикнув:

— Запам'ятай, Воробйов: після бою ти підеш під суд. І, відступивши, пішов до іншої гармати.

Через кілька хвилин ручним екстрактором витягли патрон із гармати, і вона знову загриміла пострілами. Уже понад дві години тривав бій росіян з головними силами японців. "Ушаков", який встиг випустити сотні снарядів, залишався непошкодженим. Але ось "Александр III" з креном вийшов із строю.

Японська ескадра, вирішивши скоріше з ним покінчити, зосередила на ньому посилений вогонь. Повз нього російські кораблі проходили далі. Саме в цю мить "Ушаков" порівнявся з ним, і, маючи його на лівому траверзі, а на правому — японську ескадру, став випадковою мішенню для противника. Снаряди, спрямовані в "Александра III", не долетіли до нього, зате навколо "Ушакова" стали здійматися безліч водяних стовпів. За кілька хвилин на кораблі були пошкодження й людські жертви.

Перший снаряд великого калібру влучив у носове відділення. Пробивши біля п'ятнадцятого шпангоута правий борт при ватерлінії, він зробив діру в три фути діаметром. Осколками від нього були перебиті парова труба, що веде до шпильової машини, і пожежна труба. Хазяїн трюмних відсіків, його підручний і двоє матросів залишилися на місці мертвими. Четверо з команди були поранені, але вони, одержавши в операційному пункті медичну допомогу, повернулися на свої місця. Під керівництвом трюмного механіка, поручика Желепова, матроси залатали пробоїну. Воду, що влилася через неї, спустили в канатні ящики й викачали турбінами. Гірше було з другою пробоїною, що була в носовому гальюнному відділенні. На ходу і в розпалі бою її не могли залатати. Довелося задріти двері непроникної перебірки на десятому

шпангоуті. Все це відділення наповнилося водою. Корабель осів носом і навіть при повному числі оборотів машин зменшив хід, ніби окривів. При цьому він почав погано слухатись руля, немов переставав коритися людській волі.

Пожежна магістраль, перебита снарядам у двох місцях, не мала на всьому своєму протязі жодного розподільника. Тому вона вийшла з ладу, позбавивши корабель головного засобу боротьби з пожежами. На щастя, поки машиніст Максимов і слюсарі лагодили її, ніякого вогню на кораблі не виникало.

Третій снаряд, розірвавшись, зробив глибоку вибоїну в кормовій башті і пошкодив палубу. При цьому вдруге був поранений молодший боцман Григорій Митрюков, але він в операційному пункті не залишився і далі виконував свої обов'язки.

В денному бою більш ніяких влучань у броненосець не було.

Коли стало смеркати, адмірал Небогатов підняв на "Николає" сигнал:

"Іти за мною — курс норд-ост 23°".

Уцілілі після бою кораблі почали шикуватися в кільватер флагманському броненосцю. Ескадра прискорила хід, але "Ушаков" від пробоїни заривався носом у море і почав поступово відставати. В цей час із жахом помітили, як з темряви на нього зліва йде корабель.

— Що ви робите? Куди вас несе? — закричали на кормі "Ушакова". На тому кораблі теж почулися тривожні голоси.

Кораблі могли зіткнутися.

— Повний впереді — голосно скомандував на містку Міклуха-Маклай.

Корабель, що загрожував тараном, як виявилося, був броненосець "Сенявин". Він проскочив повз корму "Ушакова" в якихось п'ятнадцяти футах. Кораблі благополучно розійшлися.

Ця небезпека минула, але насувалася інша. Почалися мінні атаки. За наказом командира, із гармат не стріляли, прожектори не світили. Тільки темрява могла бути надійним захистом. З "Ушакова" вгледіли, як кілька міноносців ішли мимо, не помічаючи його. Вони поспішали до смуг світла на горизонті, притягнені прожекторами інших російських суден. Комендори біля заряджених гармат напружено вдивлялися в темряву, яку в далечині прорізували голубі промені прожекторів. Долинали віддалені глухі постріли з кораблів, які відбивали мінні атаки. Але "Ушаков", що йшов без вогнів, мовчав — мовчав навіть тоді, коли неподалік від його корми виринули три японські міноносці і, відпливаючи, зникли з очей. Люди пережили тривожні хвилини. На містку Міклуха-Маклай з цього приводу згадав наказ Небогатова і сказав:

— Цілковита темрява — найкращий захист від міноносців. Адмірал має рацію. Адже вони мало не протаранили нас, опівнічні розбійники.

На палубі природжений веселун матрос Сельг, який ніколи не втрачав бадьорості в поході, радісно вигукнув:

— Значить, живемо, братці!

Навіть лейтенант Гезехус, завжди замкнутий, що не говорив з командою ні доброго,

ні лихого слова, не втерпів і, куйовдячи неохайну борідку, заговорив з комендорами:

— Японці наблизились до нас мало не на револьверний постріл. Вони, мабуть, прийняли наш броненосець за свій корабель. А можливо, направляючись до суден, які світять прожекторами, вони не помітили нас. В усякому разі, під прикриттям ночі ми йдемо, як під шапкою-невидимкою.

І в інших частинах корабля чудом уцілілі люди обмінювалися враженнями про небезпеку, яка їх поки що обминула.

До півночі мінні атаки припинилися. Вітер почав слабшати. Рідшали хмарини, і крізь них проглядали зорі.

На містку, стежачи за темним горизонтом, стояв командир Міклуха-Маклай. Біля нього були офіцери і матроси. Вони не спали більше доби, провели бій і зараз, втомлені, з неймовірним зусиллям боролися зі сном. Сюди прийшов старший офіцер Мусатов. Він звернувся до командира:

— Де ми зараз, Володимире Миколайовичу?

— Я теж думаю про це. Курс тримаємо правильний, а де перебуваємо — поки що невідомо.

Командир обернувся до старшого артилериста лейтенанта Дмитріє-ва, що дрімав:

— Запам'ятайте, Миколо Миколайовичу, без мого наказу ні вогню, ні світла не відкривати. Поки що можете поспати, а я піду в штурманську.

— Єсть,— відповів старший артилерист, стаючи струнко перед командиром.

Підбитий броненосець "Ушаков" одиноко йшов у нічну невідомість. Його керівним центром стала тепер штурманська рубка. Тут ішла напружена робота по визначенню місцеперебування корабля. Над картою схилився чоловік середнього зросту. Незважаючи на всі переживання під час бою і неспокійної ночі, вигляд його, як завжди, був охайний. Акуратно зачесане темне волосся відтіняло білість його повного обличчя. Він мав такий заклопотаний вигляд, наче готувався до екзамену в Морський корпус і, не втрачаючи самовладання, намагався розв'язати важку задачу. Це був передовий офіцер, улюбленець команди, старший офіцер лейтенант Максимов.

Двері в рубку відчинились, і на порозі став командир. Його прихід не здивував штурманів, які розуміли, що від них зараз чекають вирішення відповідального завдання. Не відриваючись од своєї роботи, Максимов повернув обличчя до командира. З-під нахмурених брів командира блиснув знайомий голубий блиск розумних очей. Для підлеглих у них теплилася дружня ласка, поєднана з невблаганною вимогливістю виконання обов'язку. Міклуха підійшов до розгорнутої на столі карти і нахилився. Показуючи на неї обрубками пальців правої руки, він неголосно сказав:

— Як же нам все-таки визначитись?

— Очевидно, тільки зорі нам : це підкажуть,— відповів старший штурман Максимов, йдучи до виходу разом зі своїм помічником.

— Тільки пам'ятайте, панове звiздарі, кожна хвилина для нас дорога, але разом з тим не помиліться в спостереженні,— наказав їм Міклуха.

Командир лишився в рубці. Йому хотілося спати. Можливо, борючись з дрімотою,

він згадував розповіді свого старшого брата, відомого російського мандрівника, який не раз попадав у дуже скрутне становище серед дикунів. Але братові щастило, і завжди він якось виплутувався із скрутного і безнадійного становища. Чи пощастить так само і йому, командирові продірявленого корабля? Міклуха підпер голову рукою і заплющив очі.

В цей час у носовій башті йшло своє життя. До комендорів, які чергували, прийшли мінно-артилерійський хранитель Ілля Воробйов і ординарець старшого артилериста комендор Чернов. Розмовляючи між собою, вони не почували незручності від присутності тут командира башти лейтенанта Тиртова. Цей офіцер, родич управляючого морським міністерством, користувався на кораблі загальною повагою, як справедлива людина. Матроси любили його ще й за те, що він більше за інших офіцерів розповідав їм про життя і бойові подвиги-адмірала Ушакова.

Воробйов поплескав по плечу Чернова і заговорив:

— Ех, Ваня, друже любий! Хоч ти і хвалишся своїм старшим артилеристом, а на перевірку виходить зовсім інше. Пам'ятаєш, як на Криті твій Дмитрієв підміняв Гаврилова. Де тільки у нього очі тоді були! Адже гармати нікудишні підсунув йому Гаврилов! Наші башти ремонтували в дорозі. Комісія приймала їх від Обухівського заводу теж в дорозі, і здавалося, ніби все добре. А хтось все-таки тут руки погрів. Артилерійський лейтенант Гаврилов після прийому гармат одразу ж списався по хворобі. Я, звичайно, не лікар, але тільки його хвороба здалася мені підозрілою. Медицина такої не знає. Чи не золота в нього була хвороба? Отут і прогадав твій Дмитрієв, а за нього тепер нам доводиться розплачуватися своїми боками. Для далекої стрільби гармати не мають потрібного кута підвищення. Баштові механізми ледве держаться на чесному слові приймальної комісії. А головна біда — вже розійшлися кільця, які зовні скріплюють гармату. Через це наша головна артилерія ще вчора відслужила свою службу. На вигляд подивитись—грізні гармати, а багато із них вже не постріляєш. І шкоди від них ворогу буде не більше, ніж воронам від пугала на городі: Скажіть, будь ласка, що ми після цього тепер робитимемо, як зустрінемо японців?

Чернов, який не припускав, що його начальник може помилятися, відмахнувся рукою від Воробйова:

— Не плети дурниць. Гармати як гармати і ще як постріляють. Але комендори, перебивши Чернова, підтримали Воробйова. Почулися підтвердження:

— Ні, Воробйов каже правду, вчора гармати уже розстрілялися.

— Дзвін буде, а який толк?

Довга фігура командира башти заворушилася уві сні. Розмова стихла. Співбесідники оглянулися в бік Тиртова, який, на мить розплющивши заспані голубі очі, поволі повернувся обличчям до стіни.

Воробйов, помовчавши, стиснув кулаки і, зціпивши зуби, заговорив так сердито, наче ворог був у нього перед очима.

— Прикро! Який бойовий командир у нас, а битися нічим. Такому б командирові та хороший броненосець! Або хоча б справжні далекобійні гармати були. От тоді— ми

пришили б японцям язика до п'ят. А так плентаємося по морю малим ходом, як спутана коняка. Так гірко, що аж серце крається.

Не договоривши, Воробйов, а за ним і його слухачі повернулися до дверей. В башту ввійшов боцман Митрюков. Він обвів поглядом всіх, хто тут сидів, мовчки підійшов до сплячого Тиртова і торкнув його за плече:

— Ваше благородіє, командир у штурманській рубці вас чекає на раду.

Звертаючись до Чернова, боцман сказав:

— А ти швидше розшукай лейтенанта Дмитрієва. Туди ж і його кличуть.

Лейтенант Тиртов встав, обсмикнув кітель і, пригнувшись, зник за дверима. За ним вийшли із башти боцман Воробйов і Чернов.

У штурманській рубці командирові уже доповідали про місцеперебування корабля. Слухаючи штурманів, Міклуха ворухив рудими кушиками брів і уважно оглядав старших суднових офіцерів, що входили, ніби перевіряючи на око готовність кожного із них на майбутні подвиги і випробування. Кінчивши розмову з штурманами, Міклуха випростав свою сутулувату постать, поправив окуляри і звернувся до присутніх:

— Ми перебуваємо зараз, панове, ось тут.

Офіцери наблизилися до карти. Великий палець куцої руки командира показав на карті місцеперебування корабля.

— Ніс броненосця затоплений,— вів далі Міклуха.— Більш десяти вузлів броненосець дати не може. Наша ескадра попереду. Маю намір тримати курс той самий: норд-ост* 23°. Для нас важливо зараз одне — проскочити до світанку повз противника. Свою ескадру нам наздогнати не вдасться. Та дарма — ми й самі прориватимемося до Владивостока. От і все. А ваша думка, панове?

Командирові ніхто не заперечував. Не було й іншої думки. Так і вирішили на військовій раді: іти тим самим курсом до світанку.

Із штурманської рубки командир перейшов на місток. Розійшлися і офіцери по своїх місцях. Смертельна втома після денного бою і безперервної вахти валила моряків з ніг: лягали де попало, але спали сторожко й тривожно. Головне — всіх турбувала цілковита невідомість: ніхто не знав, що принесе їм завтрашній день.

ТРАГЕДІЯ ВІД НЕДОЛЬОТІВ

Настало 15 травня. Ранок був тихий, море злегка брижилось. "Ушаков", зариваючись носом, йшов тим самим курсом. Сонце, відірвавшись од поверхні моря, зависло над горизонтом.

Праворуч по носу, димлячи, показалися чотири судна. Силуети їхні ледве проступали в серпанку ранішньої імли. На "Ушакове" всі були впевнені, що це йдуть свої кораблі, і взяли курс на них. Але даремно машини броненосця робили повне число обертів — відстань до невідомого загону не скорочувалась. Незабаром і ліворуч, трохи попереду траверза, по осяйному горизонту простяглися димові доріжки. Це йшли навперейми "Ушакову" п'ять кораблів. Не відразу пізнали в них старі японські броненосці. Командир наказав змінити курс на ост. Перший і другий загін поступово почали зникати. Але кожному російському морякові стало ясно, що непоміченим

пройти не вдалося. Тривога ще більш посилилася, коли позаду праворуч позначились рангоути двох суден — маленького і великого. Насуваючись ближче, вони ставали вищими, немов виростали з води. Потім позначились контури кораблів. На містку вже визначили, що це йдуть розвідувальний крейсер "Чіто-зе" і якийсь міноносець. Міклуха-Маклай, який не спускав з них очей, дав наказ:

— Бити бойову тривогу!

Під акомпанемент високих і уривчастих звуків горна розсипався частий барабанний дріб. Люди, які були на верхній палубі, кинулись в різні боки до своїх місць. Пес Калган вискnuв і, підібгавши хвоста, шмигнув по трапу вниз, в жилі приміщення. Бойова тривога завжди його лякала. А тепер складалося враження, немов і він побіг займати своє місце за бойовим розписом.

Осяяний промінням сонця бойовий андріївський прапор майорів уже не на гафелі, який напередодні був збитий осколками, а на правому ноку грот-реї. Біля нього стояв за бойовим розписом вартовий — стройовий квартирмейстер Василь Прокопович. Від канонади він ще в учорашньому денному бою зовсім оглух на обидва вуха, але вранці знову був уже на своєму посту.

На даху штурманської рубки, де були прилаштовані далекоміри, знову, як і вчора в бою, разом з сигнальниками були офіцери: мічмани Сипягін і Транзе. Перший був високий, тонкий і білявий, з хлоп'ячим обличчям. Він був схожий на гімназиста, захопленого морською романтикою, який втік із батьківського дому, шукаючи пригод. Другий був нижчий за нього зростом, головатий і задумливий шатен, в пенсне. Вони повинні були стояти біля далекоміра позмінно. Але ще вчора між ними виникла суперечка за честь, кому бути першим у бою під ворожими снарядами. Один не хотів поступитися другому, і вони обидва стали разом на бойову вахту. Під вогнем противника вони пробули до пізньої ночі. Сьогодні зранку їх знову побачили разом.

Далекомірна робота Сипягіна і Транзе вже почалася. Визначили, що до ворога сорок кабельтових. Комендори навели гармати на "Чітозе". Але раптом цей японський крейсер разом з міноносцем розвернувся крутим поворотом і, відходячи, попрямував у бік японських кораблів, які видно було раніш. На "Ушакове" зіграли відбій. Командир єдиним великим пальцем правої руки зсунув кашкет на потилицю і голосно скомандував:

— Право руля!

Броненосець! повернув на північ. Якийсь час горизонт був чистий. Раптом на містку всі замовкли і насторожились: звідкись здалека слабо долинав глухий грім пострілів. У бік гарматної стрільби були спрямовані біноклі, але сяюча поверхня моря була як і раніш пустельна. Міклуха, повернувшись до старшого штурмана Максимова, сказав:

— Ось коли наші зустрілися з японцями. Треба йти на допомогу. Визначте точний напрям.

Гострий погляд Міклухи впився в морську далечінь. Туди ж дивилися офіцери й сигнальники. Незабаром все замовкло, але вони ще довго слухали і мовчали.

— Незрозуміло, що сталося,— здивовано низуючи плечима, промовив командир.

— Справді, бій не міг так скоро закінчитися,— погодився Максимов. Ця коротка стрільба, яка зав'язалася між небогатовським загonom

і японцями, так і лишилася нерозгаданою для всіх на "Ушакове".

— Тепер, мабуть, команді можна обідати,— сказав з полегкістю командир і закупив папіросу.

Як і завжди, винесли нагору вино. Під час обіду матроси, які зібралися з різних відділень корабля, поспішали обмінятися враженнями про пережиті напружені хвилини чекання бою. Але зараз "Ушакову" поки що ніщо не загрожувало. Тривожний настрій команди змінився загальним поживанням. Почувши запах їжі, Калган знову з'явився на палубі. Здавалося, що він теж зрозумів настрій людей. Калган весело оббігав матроські столи, йому, як загальному улюбленцю, кожний приділяв із своєї порції шматки консервного м'яса. Машиніст Максимов підкликав собаку до себе і, пригощаючи його, сказав:

— Не бійся, Калган, японці пішли. Тварина, а розуміє, що таке бойова тривога. Не любить стрільби.

Спокій тривав недовго. Знову люди з тривогою стали стежити за горизонтом. А там то в одному місці, то в іншому почали показуватися ворожі кораблі, ніби з усіх боків ними обростало море. Повороти "Ушакова" почастишали. Тепер на ньому багато хто з сумом згадував минулу ніч. Зараз тільки п'ятьма могла б урятувати підбитий корабель. А до другої ночі було далеко.

О четвертій годині дня побачили справа по носу шість великих кораблів, які йшли кильватерним строєм. Видимість була дуже хороша. Вони все виразніше окреслювалися над прозорим горизонтом. А, сигнальніки з марса кричали:

— Наші — "Аврора", "Олег"...

На містку офіцери вмовляли Міклуху наздогнати їх, вважаючи, що це російський загін крейсерів.

— Не може бути. Наші однак нас доженуть. Повернути на зворотний курс,— наказав командир.

"Ушаков" зробив поворот, лягаючи на південь, і над морем заклубилася гігантська петля диму.

Командир сказав правду. Сумніви розвіялися, коли два кораблі відділились од загону в бік "Ушакова". Неминучість бою була очевидна.

Міклуха, як і раніш, був спокійний. Не помітно було жодної нотки, яка б затремтіла в його голосі, ніякої метушні в його рухах і жестах. Перш за все, він наказав покликати на місток мінного офіцера. З бездоганною військовою виправкою, стрункою ходою до нього підійшов красень-брюнет лейтенант Жданов, охайно вдягнутий в морську форму, немов тільки зараз виготовлену в петербурзькій крамниці. З матового обличчя з тонкими зніженими рисами, не кліпаючи, дивились пильно на командира глибокі карі очі. Як звичайно, Міклуха не одразу заговорив, пронизуючи його своїм допитливим поглядом з-під навислих брів, наче він хотів намілюватися ставною фігурою і обличчям

Жданова:

— Борисе Костянтиновичу, вам ясно, з ким ми матимемо зараз справу? Два першокласних броненосних крейсери йдуть взяти нас живими, як підранка. На всякий випадок наказую приготувати корабель до висадження в повітря. Все. Потім приходьте на раду.

— Єсть, Володимире Миколайовичу. Доповідаю: в моїй каюті вже готові проводи із крют-камери і бомбових погребів. Закладено динаміт і під котли.

Потім командир звернувся до старшого офіцера Мусатова:

— А ви, Олександрє Олександровичу, наказіть приготуватись до бою. На кораблі залишити тільки коркові матраци, а все те, що може загорітися — за борт.

Через якийсь час на містку почали з'являтися один за одним офіцери з різних відділень корабля. Вони доповідали командирові про виконання його наказу. Міклуха затримав тих, хто прийшов, і наказав усіх інших офіцерів покликати на військову раду. Офіцери дивились на командира з мовчазним подивом — такий він був спокійний і твердий. Підлеглим імпонували його стійкість і непохитність у ці відповідальні хвилини. Впевнено він віддавав розпорядження, вникаючи в усі дрібниці оборони броненосця.

На раді Міклуха коротко змалював бойову обстановку і запропонував офіцерам висловити свою думку. Починаючи з найменшого чину, всі офіцери твердо говорили про одно — битися, поки стане сили й снарядів. Міклуха, переконуючись в готовності кожного вмерти на посту, світлішав на обличчі. Його нахмурені товсті брови піднімалися рудими півколами, зморшки розгладжувалися. Він був задоволений. Всі висловлювання були пройняті відданістю батьківщині і обов'язку, його бесіди про героїчне минуле російських моряків, його система виховання на бойових традиціях адмірала Ушакова не пропали марно. Люди були готові на подвиг.

Міклуха випростався і, піднявши куцу праву руку вгору, де майорів андріївський бойовий прапор, вигукнув:

— Помремо, але російський прапор на броненосці не зганьбимо. Будемо битися по-ушаковськи. По місцях, панове!

На кораблі знову пролунала коротка дріб-тривога. Було близько четвертої години дня. "Ушаков" повернув на захід. Але два крейсери продовжували гнатися за ним. Тепер вони опинилися на правій його раковині. Дим від них стелився низько над морем, що буває при дуже швидкому ході. Далекомірники визначили віддаль — до противника було сто кабельтових. Але вона поступово скорочувалася. Ворожі кораблі заходили на паралельний курс і наближалися до правого траверза "Ушакова". Уже можна було бачити, що першим ішов "Івате" під прапором контр-адмірала і позаду "Якумо".

Це були два першокласні броньовані крейсери з ходом в двадцять вузлів і загальною водотоннажністю в дев'ятнадцять тисяч сімсот тонн, їхні вісім восьмидюймових гармат і двадцять вісім шестидюймових могли стріляти на сімдесят п'ять кабельтових. "Ушаков" мав лише чотири тисячі сто двадцять шість тонн водотоннажності і десять вузлів ходу. Він міг виставити проти ворога чотири

десятидюймових і чотири 120-міліметрових гармати. Перші гранично стріляли на шістдесят три, другі — на п'ятдесят кабельтових. Ворог був сильніший майже в п'ять разів. В офіціальних документах "Ушаков" числився під рубрикою "броненосець берегової оборони", але матроси кораблі такого типу жартома називали "броненосці, берегами охоронювані".

Щогли "Івате" зарябіли великою кількістю прапорів за міжнародним зводом. "Ушаков" відповів сигналом: "Розбираємо". Через кілька хвилин штурман Максимов доповів командирі:

— Сигнал поки що розібрали наполовину: "Радимо здати ваш корабель...".

Японці не припускали думки, що такий маленький російський броненосець буде з ними битися. Але вони помилялися, не підозріваючи, що на цей раз вони зустрілися з особливим кораблем. Люди його жили бойовими традиціями славетного флотоводця Ушакова. І сам командир Міклуха був його послідовником. Відповідаючи на повідомлення Максимова, він промовив:

— Ну, а продовження сигналу і розбирати нема чого. І, повернувшись до старшого артилериста, він додав:

— Відкрити по ворогу вогонь!

Міклуха сказав це так спокійно, наче велів облити палубу водою.

З "Ушакова" всім правим бортом дали залп по "Івате" — головному адміральському кораблю. Водяні стовпи, які знялися вгору, показали, що були великі недоліти. Противник відповів ураганим вогнем. Але японці ніяк не могли пристрілятися: протягом десяти хвилин жоден снаряд в "Ушакова" не влучив. Міклуха скомандував іти прямо на ворога. В цей час на "Ушакове" зіпсувався механізм гідравлічної горизонтальної наводки в носовій башті. Вона встигла зробити тільки чотири постріли. Командир цієї башти лейтенант Тиртов розпорядився повертати її вручну. Це була дуже важка робота, але все-таки башта зрідка стріляла.

На "Ушакове" пролунали один за одним страшні вибухи і почалися пожежі. Командирові доповіли, що снарядом розбито праву носову 120-міліметрову гармату, вибухнули три бесідки з патронами, правий бік батареї зруйнований. Почалася боротьба з пожежею.

Це була єдина мить, коли і ушаковські снаряди долітали до противника.

— "Івате" горить! — пролунало на містку.

— Молодці, комендори,— не поспішаючи, сказав Міклуха, не відриваючи очей од флагманського корабля ворога, який на кілька хвилин охопило полум'я.

В наступні моменти бою противник був поза пострілами "Ушакова".

Командирові все доповідали про нові пошкодження: восьмидюймовий снаряд пробив борт біля ватерлінії під носовою баштою. Було ще кілька невеликих пробоїн у борту. Раптом у бойовій рубці все похитнулось, і весь корабель затрясся від вибуху величезної сили. Снаряд влучив у борт під кают-компанією, пробивши в ньому велику діру. "Ушаков" почав помітно кренитися на правий борт.

Жоден корабель з 2-ї ескадри не потрапляв у таке трагічне становище, в якому

опинився "Ушаков". Всі люди на ньому були на своїх місцях, всі виконували свій обов'язок, готові вмерти на бойовому посту. Але ніяка відвага не могла вже врятувати броненосець. Бій для нього звівся до того, що швидкохідні ворожі крейсери, тримаючись поза лінією попадання російських снарядів, розстрілювали його зовсім безкарно. А "Ушаков" не міг ні відійти од них, ні наблизитися до них. Він був схожий на людину, прив'язану до стовпа на розстріл. Для одинокого і підбитого корабля таким стовпом був простір, а мотузками — тихий хід. Але як горда людина, помираючи за свої ідеї, не просить пощади в тих, хто присудив її до смерті, так і "Ушаков", приречений на загибель, був незламним перед своїм ворогом.

Міклуха-Маклай, спостерігаючи бій, все це прекрасно розумів. Вся його масивна постать, схилившись вперед і зігнувши в ліктях руки, прийняла таку бойову позу, наче він приготувався сам кинутись на ворога. Посмикавши великі руді вуса, він прохрипів у бік своїх помічників, наче відповідаючи на їхні невисловлені думки:

— Була б у нас велика швидкість — я пішов би на таран. Ми загинули б, але й ворог разом з нами пішов би на дно...

В бойову рубку надходили відомості про нові біди. Люди кріпилися і не залишали свого бойового поста. Багато вже було вбитих. Суднові лікарі не встигали подавати допомогу пораненим. Крім великих пробоїн у корпусі, були пошкодження по всьому правому борту. Не встигли остаточно впоратися з пожежею в передній частині судна, як запалала кают-компанія. В жилій палубі зайнялися рундуки з матроськими речами і бортова обшивка. Всюди клубився дим, і здавалося, що вогнем охоплений весь корабель. Але ніщо не могло зламати мужності моряків. Вони виконували свої обов'язки так наполегливо, наче серед них був сам великий флотоводець, ім'я якого носив броненосець. Нарешті носова башта зовсім замовкла. Кормова ще стріляла, але крен судна на правий борт значно зменшив кут підвищення її гармат. Пальба з єдиної 120-міліметрової гармати правого борту стала безглуздою — снаряди її падали на півдорозі. Бойова здатність корабля була вичерпана.

Це більше, ніж хтось інший, враховував командир. Він знав, що життя розбитого броненосця згасає з кожною хвилиною. Міклуха безпалою рукою потер лоб, потім зробив нею різкий жест, ніби щось рішуче відкинув. Тільки тепер судорога болю скривила його обличчя. Але це тривало лише одну мить. Ніби бажаючи переконатися в стійкості присутніх у рубці людей, він уважно подивився на них крізь окуляри голубими очима і стримано, наче вирішувалося незначне питання, сказав:

— Пора кінчати! Застопорити машини! Припинити стрільбу! Затопити корабель!

Розпорядження командира було передано по всіх відділеннях броненосця. Через хвилину-другу гармати вмовкли, і судно зупинилося, все більше і більше накренаючись на правий борт і безпомічно похитуючись на морських брижах. Через пробоїни і відкриті кінгстони з ревом вривалося у внутрішні приміщення море. Трюмні машиністи почали заповнювати водою бомбові погреби. Циркуляційні помпи були висаджені в повітря. Тепер уже ніяка сила не могла врятувати корабель.

Командир віддав останній наказ:

— Команді рятуватись!

, Обидва ворожі крейсери не переставали стріляти по "Ушакову".

Його верхня палуба стала швидко заповнюватись матросами. Всі шлюпки були розбиті. Тому люди з поспіхом хапали матраци, набиті накришеним корком, рятувальні пояси й круги. Одні відразу кидалися за борт, інші не поспішали, ніби не зважаючи на останній крок. Біля далекомірів на штурманській рубці затрималися мічмани Сипягін і Транзе разом з сигнальниками. Зовсім незахищені, вони якимсь чудом уцілили від ворожих снарядів і беззмінно простояли на своєму бойовому посту. Старший артилерист Дмитрієв, побачивши їх, крикнув:

— Ви більше там не потрібні! Швидше спускайтесь вниз — рятуватися!

Один за одним вони почали збігати по трапу. В цю мить вибухнув снаряд біля підніжжя бойової рубки. Сигнальник Дем'ян Плаксін, який спускався останнім, кривавою масою звалився на місток.

"Ушаков" з креном на правий борт поволі занурювався в хвилі. На правому ноку його грот-реї, викликаючи лють у ворога своєю непокірністю, все ще майорів бойовий андріївський прапор. Під ним, як і напередодні, з самого ранку стояв вартовий квартирмейстер Василь Прокопович. Боцман Митрюков кричав йому:

— Васю, рятуйся!

Але він, оглухлий на обидва вуха, нічого не чув. Тоді боцман, показуючи на борт, махнув йому рукою. Блискавкою мигнув вибух снаряда. Прокопович звалився на своєму посту мертвий. Митрюков, немов підхоплений вітром, кинувся в море.

Одна свиня була вбита, друга тяжко поранена. Свій біль вона виявляла надричним вищанням. А кабан уцілів і, рохкаючи, походжав по палубі серед людей, які залишилися. Голодний зранку, він наполегливо вимагав корму. Б пташиній клітці один ріжок був відбитий. З неї з кахканням вилазили качки. На палубі з'явився і пес Калган. Перед цим його бачили в жилій палубі. Постріли дуже дратували його. Він наче відчував десь невидимого ворога і заливався голосним гавкотом. І Зараз він метушився серед людей і з тривогою поглядав то на їхні обличчя, то на тих, хто вже був за бортом, йому ніколи не доводилося бачити свій корабель і команду в такому незвичайному стані.

Тільки після того, як броненосець нічим уже не міг загрожувати японським крейсерам, вони стали до нього наближатися.

Навколо "Ушакова" і далі падали снаряди. На містку, заклавши руки назад, стояв Міклуха. В сонячному промінні полум'яніли його руді вуса. Він не поспішав рятуватися, і не видно було в ньому ні страху, ні тривоги, наче корабель не тонув, а все ще йшов уперед. Вістовий приніс рятувальний пояс і поклав його біля ніг командира, але той не звернув на нього ніякої уваги. Поруч з Міклухою були штурман Максимов і артилерист Дмитрієв. До них п'дійшов старший офіцер Мусатов і доповів командирові:

— Корабель затоплюється. Майже вся команда на воді із рятувальними засобами. Поранених виносять нагору. Для них приготовані рятувальні круги. Прощайте, панове!

Мусатов потиснув усім руки і попрямував до корми. Через хвилину він уже був на

спардеку, біля правого борту. Тримаючись одною рукою за шлюпбалку, Мусатов другою вказував, як краще прив'язувати поранених до рятувальних кругів. В цю мить з рострів зірвався палаючий баркас. Голова Мусатова, придавлена до шлюпбалки, була розплющена. Смерть настала вмить.

На шканцях мінно-артилерійський хранитель Ілля Воробйов, скидаючи сорочку, звернувся до лейтенанта Тиртова, який роздягався:

— Ваше благородіє, куди краще скакати? В той бік, куди корабель валиться, чи в протилежний?

— Голубчику, сам не знаю, перший раз у житті доводиться. Зараз дізнаємось,— відповів той і кинувся в воду з лівого борту. За ним плигнув і Воробйов.

Броненосець "Ушаков" перевернувся догори кілем. Але з хвилину він ще тримався на поверхні моря. Із його днища, оброслого черепашками як риб'ячою лускою, через відкриті клапани кінгстонів били високі фонтани води. В середині перекинутого корабля пролунав глухий вибух, важкий, схожий на зітхання. Після цього корма броненосця, здригнувшись, стала швидко занурюватися, і над водою стирчав тільки один таран. А через кілька секунд "Ушаков" зовсім сховався під водою. Море кишіло від людей. З ними перемішувалися колоди, розбиті шлюпки, дерев'яні уламки, столи, решітки, реї, ящики, анкери, дошки. Довкола чулися зойки страждання поранених, лайка, прокляття і крики. Часом Тх заглушали вибухи снарядів. Гойдаючись на хвилях, які зірвав зюйдовий вітер, моряки не знали, куди пливати. До берега було надто далеко— жоден плавець не міг би до нього добратись. А два ворожих крейсери, що виднілися на горизонті, не тільки не вживали ніяких заходів для врятування людей, але навіть і тепер продовжували по них стріляти. Така озлоблена жорстокість була викликана, очевидно, тим, що надії японців не справдилися: "Ушаков", який являв собою мізерну бойову силу, все-таки в полон їм не здався. За це японці мстилися героям, які гинули в морських хвилях. Серед плавців то в одному місці, то в іншому здіймалися стовпи води. Щось глухо плеснуло біля мінно-артилерійського хранителя Воробйова. В ту ж мить, оглушений ревом, він був підкинутий водяним вихром угору. Перше враження було таке, що його розірвало на шматки. Він уже більше нічого не відчував і не розумів. Опам'ятавшись, Воробйов насилу приходив до тями. Довго йому все не вірилося, що він залишився неушкодженим. Тільки ноги дуже ломило, ніби хто вивернув їх, розірвав суглоби. Поруч з ним, тримаючись за рятувальний круг, плавав священик Йона, його спотворене обличчя в чорній скуйовдженій бороді, з виряченими темними очима, здавалося закам'янілим. Повернувшись у бік ворога, він майже несвідомо розмашистим жестом благословляв великим золотим хрестом морський простір. Виходило так, ніби він прикривався ним, як щитом, від дії ворожих снарядів. Але вони все одно несли смерть. Неподалік від Воробйова за великий⁴ рятувальний круг трималося близько тридцяти чоловік. Ворожий снаряд упав у його центр. Полум'я, дим, кров, вода, руки і ногивсе перемішалось і знялося вгору величезним стовпом. Потім поверхня моря на тому місці забарвилася в рожевуватий колір, і на ній плавали лише шматки розірваного круга.

Це був останній ворожий постріл. Канонада затихла. Чутнішими стали крики людей. І що було особливо дивно — лунали крики качок. Стомлені неволею в тісній клітці на кораблі, ці птахи, опинившись на просторі, крякали, з якоюсь особливою радістю, яка не пасувала до цих жахливих хвилин загибелі людей. Вода, яка приносила всім страждання і муки, була для качок рідною стихією. Разом з людьми на воді був і Калган, йому було страшно, і, напевне, він не розумів того, що сталося. Він жалібно скавчав і кидався від однієї людини до іншої, не знаючи, куди і за ким плисти. Люди співчували мукам собаки, але нічим не могли допомогти улюбленому товаришеві по плаванню. Друга четверонога істота, яка опинилася в воді, наводила на людей жах. Відтоді, як затонув корабель, величезний кабан не відставав од моряків. На воді він прагнув лише одного — на щось спертися. Як ошалілий, нічого перед собою не розбираючи, він карабкався на дерев'яні уламки, але вони тонули під його вагою. Зіскочивши з них, кабан одразу ж дерся і на людей, підминаючи їх під себе. Виринувши із-під свинячої туші, люди з ляком відпирхувалися, а кабан знову ліз то на одну, то на іншу людину. Важко було відбитися од нього. Через силу він підплив до своєї чергової жертви, але людина, яка йому трапилася, рятувалася на барабані. Відгрібаючись однією рукою, матрос вихопив з-під себе барабан, високо підняв його і з лайкою почав бити ним по свинячому писку. Лунали глухі удари. Бачачи таке, хтось крикнув:

— Так його, жирного чорта! Японцям допомагає нас топити!

Від групи людей, які злякано відпливали од кабана, відокремився здоровенний рудий матрос Петро Баришников. Сажневими вимахами він кинувся на допомогу людині, яка знемагала в боротьбі з ошалілою твариною. Богатирськими руками Баришников підім'яв під себе кабана і сів на нього верхи. Під вершником кабан нарешті захлинувся.

Два матроси підтримували пораненого Міклуху, який плавав у рятувальному поясі. За старою, освяченою віками традицією, командир залишив корабель останнім. Ніби не бажаючи розлучитися з потопаючим броненосцем, він довго ще стояв на містку, коли всі люди вже були на воді. Повільно закріпивши на собі рятувальний пояс, він все ще не поспішав залишити свій корабель, з яким у нього було зв'язано стільки переживань. Командир, тримаючись за поручні, мовчки оглядав море, усіяне людьми. Здавалося, що він спостерігає звичайне купання команди. Але його, треба думати, хвилювали інші думки. Він свій маленький броненосець берегової оборони, призначений для операцій на внутрішніх морях, щасливо провів по надзвичайно довгому шляху через три океани. Він з беззавітною любов'ю вкладав енергію і всю свою пристрасну душу в справу організації корабельної служби, а вона, при хибному керівництві верхів, вимагала від нього нелюдських зусиль, щоб поставити її на належну висоту. Він згуртував навколо себе своїх підлеглих, підняв серед них дисципліну, мобілізував їхню волю на стійкий опір ворогові, який явно переважав кількістю і якістю бойових одиниць флоту. Словом, він зробив усе, щоб перемогти. І, однак, використавши всі бойові можливості людей і гармат, тепер він один лишився на розбитому і потоплючому кораблі. Для справжнього моряка і вольового командира це було таким крахом всіх надій, від якого могло

здрігнутися хоч яке загартоване серце. Але в цій поразці був винен не він, а ті, хто не забезпечив його надійними бойовими засобами. Багато він, мабуть, передумав у ці трагічні хвилини, стоячи на містку і тримаючись за поручні, ніби прикутий до них. І тільки в найостаннішу мить, коли корабель, хитнувшись, повалився на борт, Міклуха-Маклай згадав, що йому треба рятуватися. Перескочивши за поручні містка, він змахнув руками і, немов у дружні обійми, кинувся в прозорі води моря, з якими за багато років плавання йому довелося так міцно зріднитися. Тут, поранений в плече осколком, командир поступово знемагав, а через якийсь час матроси, які підтримували його, помітили, що у нього безпомічно звисає голова. Він слабо промовив:

— Лишіть мене... Рятуйтеся самі. Мені однак гинути...

І командир заплющив очі. Більш він нічого не говорив. Але матроси ще довго плавали біля нього і залишили командира тільки тоді, коли він зовсім захолов.

А навкруги, вибиваючись із сил і тремтячи від холоду, люди прощалися один з одним, молилися богу, проклинали свою долю. Сильні й міцні моряки, легко тримаючись на воді, допомагали рятуватись товаришам і віддавали їм надійніші засоби для плавання. Деякі мужні люди, які не падали духом навіть і в ці страшні хвилини, жартували, сміялись над своїм власним становищем. Один з матросів плавав з цигаркою за вухом.

— Братці, чи нема в кого сірника закурити? — питав він матросів з таким благанням, наче від цього залежав порятунок.

Із води раптом висунулися босі ноги. Згинаючись в колінах, вони дригалися, наче робили гімнастичні вправи. Першим підплив до них машиніст Григорій Скопов. Він легко виправив людину, що втратила рівновагу. Це був кочегар Семен Минєєв, який перекинувся вниз головою, — рятувальний нагрудник був підв'язаний надто низько. Разом вони попливли далі.

Тільки через дві години підпливли два японські крейсери: "Івате" і "Якумо". Спустивши шлюпки, вони почали рятувати людей. До цього часу плавців рознесло хвилями в різні боки, далеко від місця загибелі "Ушакова". Поки підбирали з води людей, стемніло. Останніх плавців, ледь живих і задубілих, шукали вже проміннями прожектора. Цим нещасним у темряві було тяжче, ніж на броненосці в боях. Там снаряд міг пролетіти і мимо, а тут вони вже захилялися в холодній пучині моря. Кожному хотілося, щоб саме на нього скоріше впав промінь прожектора, а промінь сковзав збоку, і багато лишилося непоміченими. Жахала думка, що вони не попадуть на шлюпку. А це означало — смерть.

Рятування закінчилося в цілковитій темряві близько дев'ятої години вечора. Із чотирьохсот сорока двох чоловік усього екіпажу "Ушакова" на обидва крейсери попало живими триста тридцять дев'ять чоловік. Серед них не було доблесного командира. Він лишився в морі і помер, як герой.

Штурман Максимов, який врятувався, записав собі на пам'ять: "Японське море. Широта — 37° північна і довгота — 133° 30' східна від Грінвіча".

Це і є точне визначення місця затоплення броненосця "Адмірал Ушаков", який з

честю носив ім'я великого флотоводця.

Я РОЗЛУЧАЮСЬ З "ОРЛОМ"

Командуючий броненосцем "Орел", капітан 2-го рангу Сидоров, перед тим як пробити бойову тривогу, сказав офіцерам, що були коло нього:

— Ну, де вже нам битися проти всього японського флоту? Наш броненосець весь розбитий, артилерія вийшла з ладу, снарядів нема. Доведеться, мабуть, помирати...

На це ображено відповів мічман Саккеларі:

— Я вам годину тому казав: пересадити офіцерів і команду на "Изумруд", а броненосець свій потопити. В цьому був єдиний вихід із становища. Але ви не зважили на мою пропозицію.

З розпорядження Сидорова пробити бойову тривогу.

В цей час старший сигнальник Зефіров доповів:

— Ваше високоблагородіє, на "Николає" піднято сигнал за міжнародним зводом.

— Який? — спитав Сидоров,

Довідалися в книзі зводу сигналів і відповіли:

— Здався.

Сидоров роззявив рота і на кілька хвилин ніби онімів. Очевидно, те, що він почув, насилу сприймала його помутніла свідомість. Він з такою напруженою увагою розглядав то Зефірова, то офіцерів, немов вперше вирішив вивчити обличчя цих людей. Потім труснув забинтованою головою і промовив:

— Не може цього бути!

Ще раз перевірили сигнали — сумнівів не було.

Сидоров зігнувся, схопився за голову і спитав самого себе:

— Ну, Костянтин Леопольдовичу, що ти тепер робитимеш?

І, нікого не соромлячись, голосно заридав, безпомічний, як покинута дитина.

Знов йому доповіли, що на "Николає", по якому ворог відкрив вогонь, піднято білий прапор.

Сидоров випрямився і помацав спочатку на одному плечі, потім на другому двопросвітні золоті погони, потемнілі від диму й кіптяви.

— Коли адмірал здається, то й ми повинні так само зробити. Повторити сигнал! Білий прапор підняти!

Почулися слабкі протести деяких офіцерів. Тут так само, як і на "Николає", одні пропонували висадити броненосець у повітря, інші — відкрити кінгстони і потопити його. Але хтось згадав про поранених: як бути з ними? Адже їх було близько ста чоловік, серед них офіцери і сам командир! Виправдання для того, щоб нічого не робити з броненосцем, було знайдене, і перед розгубленим начальством одразу зменшився тягар відповідальності.

На грот-щоглі не лишилося жодного фала, з допомогою якого можна було б повторити сигнал про здачу.

З підшкіперського відділення принесли запасні фали і блочки. Сигнальники почали налагоджувати пристрій для підймання прапорів. Хтось побіг у кают-компанію по

салфетку. Сигнал про здачу не був ще піднятий, а на кораблі вже перекочувалася з одного відсіку в інший приголомшлива звістка:

— Здаємося в полон!

— Невже?

— Так, так, здаємося. Зараз сигнальник говорив. Він поніс салфетку на місток. Підіймуть її замість білого прапора.

На кораблі знявся переполох. Люди кидали свої пости і дерлися нагору. Несподівано шестидюймова башта лівого борту, не підозріваючи, що діється на містку, почала пристрілку по ворогові. Але після двох пострілів з бойової рубки надійшло розпорядження не відкривати вогню. Крім того, посланий з містка ординарець, рудий веснянкуватий матрос, оббігав кожну башту, здатну до дії, і несамовито горлав:

— Не стріляти! Скінчилася битва!

Застопорили машини, і броненосець зупинився, важко гойдаючись на мертвих хвилях. "Орел" в усьому повторював рухи інших суден. Але коли на них змінили андріївський прапор на японський, Сидоров рішуче заявив:

— Нема в мене японського прапора!

Один з офіцерів, гострорободий, з густими вусами брюнет, хвилюючись, сказав:

— Я гадаю, що коли вже вирішили здатися, то треба бути послідовним до кінця і самим підняти ворожий прапор. Адже ж однаково це зроблять японці, коли з'являться до нас на корабель. Але вони піднімуть свій прапор з церемонією, з криками "банзай", може, навіть з музикою. Навіщо ж давати ворогові можливість зайвий раз поглумитися з нас?

З доводами його погодились всі офіцери і сам Сидоров. Під час бою, згідно з морський уставом, андріївський прапор, піднятий на гафелі, строго охороняється вартовим, як прапор у полку,— його ані на хвилину не повинні спускати без особистого розпорядження командира. Але у нас вартовий, поставлений на цей пост, стройовий квартирмейстер Заозеров напередодні був поранений, а іншого призначити забули. І сигнальники зірвали прапор, який ніхто не охороняв, ніби звичайну ганчірку, і замінили на японський.

Броненосець "Орел" більше не належав уже Російській імперії.

Я помчав у машинну майстерню, щоб розповісти інженерові Васильєву про нову подію. Умостившись на токарному верстаті, він міцно спав. Я схопив його за плечі і, звертаючись до нього без "благородія", крикнув:

— Володимире Полієвктовичу!

Він схопився так рвучко, наче його підкинуло електричним струмом. Я, задихався від хвилювання і нічого не міг відразу сказати йому. А він, очевидно, здогадуючись, що сталося щось незвичайне, поквалливо питає:

— Я крізь сон чув стрільбу, чому ж замовкли наші гармати? Чому нема гуркоту від ворожих снарядів? І що за крики долинають? Може, ми вже тонемо?

Кількома словами я розповів йому про здачу в полон.

Вражений, він широко відкрив карі очі, ніби почув про чудо. Його засмальцьована

робоча куртка, одягнена на нічну сорочку, розхристалась. Він швидко почав застібатися і, суворо зсунувши чорні густі брови, заговорив:

— Все скінчилося. Російський імператорський флот розгромлений. Японці стали цілковитими хазяями моря. Здача чотирьох броненосців стала логічним завершенням всієї нашої безглуздої кампанії. На щоглах висить салфетка, на гафелі — ворожий прапор Країни сонячного сходу... Жорстокіший удар для самодержавства важко придумати.

Васильєв попросив мене допомогти йому вибратися нагору. Збуджений, я схопив його на оберемок і майже бігом почав підійматися по уцілілому кормовому трапу.

Лейтенант Вредний, легко поранений, від учорашнього дня не виходив з операційного пункту і тільки тепер з'явився на верхній палубі. Побачивши інженера Васильєва, він заволав:

— Володимире Полієвктовичу! Та що ж це у нас накоїли? Без бою вирішили здатися...

Японський флот, оточивши чотири наші броненосці, наближався до нас дуже обережно. Кільце його кораблів поволі звужувалося. На щоглах раз у раз підіймалися якісь сигнали.

На броненосці "Орел" зростало сум'яття. Ті з екіпажу, хто не був на містку, не знали, що буде далі. Одні казали, що корабель топтимуть, інші відкидали це.

З центрального поста піднявся на місток ревізор, лейтенант Бурнашов. Він запитав у Сидорова:

— Що накажете робити з судною касою? Крім того, в мене зберігаються секретні папери і шифри.

Сидоров розпорядився:

— Секретні папери і шифри спалити в топці, а гроші роздати офіцерам і команді.

Але ревізор заявив:

— Взяти на себе роздачу казенних грошей я не можу. На мою думку, краще потопити їх.

Сидоров погодився з ним, і вирішено було видати тільки офіцерам по десять фунтів стерлінгів на перші потреби в полоні.

Звичайно флегматичний і неповороткий, ревізор раптом пожвавішав. Через кілька хвилин він вже був у першій кочегарці. Принесені ним пакети в одну мить перетворилися на попіл. З такою ж покvapливiстю Бурнашов спустився в центральний пост, куди на час бою поставили грошову скриньку. Там, унизу, крім вартових, було ще кілька чоловік з команди. Ревізор, не кличучи розводячого, сам відсторонив вартового і відкрив скриньку. В судновій касі було понад сімдесят тисяч карбованців російськими і англійськими грошима, не рахуючи економічних та фарбувальних сум, які лежали в окремій шкатулці. Тут-таки були й особисті гроші командира й матросів, здані на схов. Ревізор покvapливо сортував гроші по мішечках, відділяючи золото від срібла й міді. Руки його тремтіли, з м'ясистого й прищуватого обличчя котились краплі поту. Пачки з великими кредитками він запихав собі за пазуху. Матроси зрозуміли, з чому річ, і

звернулися до нього з просьбою, щоб він і з ними поділився здобиччю. Ревізор підвів голову і сказав:

— Добре, хлопці, я вам дам потроху грошей, але тільки про це нікому ні слова. За це мені може влетіти від начальства. А коли в команді дізнаються, що я нагородив вас, то від такої юрми тоді не відкараска-єшся.

Матроси одержали гроші нерівномірно,— починаючи від ста карбованців і вище. Рульовому Жирнову, що допомагав ревизорові викидати гроші за борт, дісталось тисяча двісті двадцять п'ять карбованців. Але найбільше довелося ревизорові поділитися з старшим баталером Пятов-ським. що саме наспів.

В результаті за борт полетіли тільки дрібні гроші, а решта грошей із каси, крім тих, що роздали, лишилась у ревизора. Він встиг захопити не менше п'ятдесяти тисяч карбованців. І все ж таки цьому багатому орловському поміщикові така сума здавалася малою. Він забрав собі і пакет з грішми, що належав командирові. А в цей час командир Юнг мучився від смертельних ран і гадки не мав, що його пограбував свій же офіцер 31.

Серед команди почалась деморалізація. Більшість матросів перестала слухатися своїх офіцерів. Командуючий броненосцем Сидоров, помітивши це, наказав мені знищити ром. Я зі своїм юнгою спустився в глибину судна, в ахтерлюк. У нас було в запасі двісті п'ятдесят відер нерозбавленого вісімдесятиградусного рому і понад сто відер сорокаградусного. Ми його випустили з цистерн на палубу, застелену лінолеумом, а з палуби по спеціальних стічних трубах він збігав у трюм. Коли дане мені завдання було вже виконано, в ахтерлюк прибігли матроси, охочі до випивки. Вони накинулись на мене з матірною лайкою:

— Навіщо ти таке добро знищив? За це пришити тебе на місці, та й усе!

— Начальство наказало.

— Нема в нас більше начальства!

Дехто з матросів, ставши навколішки, почав сьорбати калюжки пахучої вологи, що лишилися на лінолеумі. Один поліз в горловину цистерни і зразу задихнувся там. Його витягли звідти мертвого. Більше мені не було потреби лишатися в ахтерлюку. Я перейшов у відділення для сухих продуктів, де в мене був захований під гречаними крупами жмут рукописів: щоденники, подорожні нотатки, начерки для майбутніх творів з морського життя. Я витяг цей жмут, і, трохи повагавшись, вирішив його спалити, щоб він не дістався японцям. Для цього довелось мені піднятися в камбуз. Коли мої зошити запалали в топці, я відчув такий біль, немов частина моєї душі корчилась на вогні. Мене заспокоювало лише одно,— того, що мною написано, я ніколи не забуваю.

Після цього я став вільний від усяких обов'язків і лише ходив по кораблю, спостерігаючи, що роблять інші.

Екіпаж корабля ніяк не міг заспокоїтися і далі хвилювався. Ті близько восьмисот чоловік, які лишилися здоровими, перестали бути організованою силою, підпорядкованою єдиній волі командира. Військові люди швидко перетворювалися в

дику юрбу. Меншість журилась, більшість раділа дарованому життю. Чулися безглузді вигуки, матірня лайка, злі жарти. Металися взад і вперед ті, хто не вірив в своє врятування. Словом, як і в усякій юрбі, кожен діяв на свій розсуд.

Від начальників надходили найсуперечливіші розпорядження:

— Ламай прилади! Викидай за борт все, що можна!

— Не можна цього робити. Броненосець більше не належить нам. Японці розстріляють нас за це.

Мічман Карпов, запальний і поривистий чоловік з монгольськими рисами обличчя, то обурювався, то скаржився офіцерам:

— Яка ганьба! його заспокоювали:

— Ми спасаємо команду й поранених. Він різко перепиняв своїх колег:

— Ми прийшли сюди не спасатися, а воювати!' Спасаються тільки в монастирях!

Для нього ця подія була справді тяжким горем. Ніхто не ризикував так життям в бою, як цей молодий офіцер. Борючись з пожежами, він метався по судну в якомусь дикому піднесенні, вибігав на відкриті місця, які засипало розпеченими осколками. Він належав до тих небагатьох героїв, які думали, що можна ще залагодити справу, приречену на загибель усією державною системою.

Один з офіцерів, побиваючись за дальшу свою долю, в розпачі викрикував:

— Пропало наше дворянство! < йому відповів кочегар Бакланов, що торжествував і усміхався:

— Так, ваше благородіє, полізли у вовки, а от зуби виявились телячі. Боцман Саєм спробував знайти собі співчуття серед команди:

— Але що ж це таке? Скільки років служив вірою і правдою, а тепер здають мене в полон.

Але замість співчуття почув злісні глузування:

— Даремно, пане боцман, старалися. Доведеться вам іншу посаду підшукувати.

— Нічого, боцмане, не тужіть. За двадцять років служби ви так при звичаїлися бити матросів, що тепер це вам стане в пригоді. Вас зразу приймуть викидайлом у перший-ліпший будинок розпусти.

В команді вперто ходила чутка, що корабель висадять у повітря або потоплять. Тому багато хто запасався рятувальними засобами. Інші, боячись, що японці забиратимуть речі, переодягалися в "перший строк", щоб на собі зберегти новенькі штани і фланелівку. Десятки матросів стояли на зрізах, приготувавшись при першій тривозі стрибнути за борт. Полохливіші роздяглися догола й держали перед собою в оберемку свою одягу й чоботи.

Лейтенант Павлінов, що випадково проходив мимо, побачивши таке видовище, почав умовляти матросів:

— Киньте, хлопці, готуватися до рятування. Судна топити не будемо. Зараз з'являться до нас японці. А ви в такому вигляді станете перед ними? Адже вони сміятимуться з вас.

У настрої матросів стався перелом. Тепер важко було б змусити їх воювати.

Те ж саме сталося і з офіцерами. Це ясно виявилось на передньому містку, де зосередилася більшість начальства. Одні з них похмуро мовчали, інші й далі бурчали, незадоволені вчинком капітана 2-го рангу Сидорова. Найбільше обурювався із здачі лейтенант Вредний, який був тут же, поглядаючи на рульових і сигнальників, майбутніх свідків судового процесу. Коли він почав говорити, яких заходів можна було б вжити, щоб броненосець не дістався японцям, прийшла звістка, що кормова дванадцятидюймова башта хоче відкрити вогонь по ворогові. На містку всі офіцери страшенно занепокоїлись, а лейтенант Вредний, тремтячи, заволав:

— Як же це можна стріляти? Та вони там з глузду з'їхали! Японці потоплять нас в одну мить. А я поранений, я не можу рятуватися...

За розпорядженням командуючого броненосцем лейтенант Павлінов збігав на корму і, повернувшись на місток, доповів:

— В башті ніхто й не думав про стрільбу. Сидять там комендори, жують консерви і, здається, випивають щось. З гармат, заряджених ще з ночі, я наказав викинути півзаряди за борт.

На кораблі, то в одному місці, і о в іншому, почали лунати п'яні голоси. Звідки команда добувала собі випивку? Виявилось, що про ром, спущений мною в трюм, насамперед пронюхали трюмні машиністи, а потім довідалися про це суднові машиністи, кочегари та інші матроси. І всі почали бігати в трюм з відрами, з великими мідними чайниками. Щоправда, ром був там забруднений, зі сміттям, з блискітками мастила, але це не спиняло матросів. Зараз же його очищали через вату, яку роздобували у санітарів.

Команда п'яніла з кожною хвилиною і ставала все розв'язнішою. Офіцери припишкли, відчуваючи, що скінчилась їхня влада. Вони не обурювалися навіть і тоді, коли якийсь нижній чин, розмовляючи з ними, тримав цигарку в зубах.

Машиніст Цунаєв, або як його звали матроси "чавунна людина", зустрівся в батарейній палубі з лейтенантом Вредним і сказав:

— Боржок хочу вам заплатити, ваше благородіє.

— Я щось не пригадую за тобою боргу.

— Зате я добре пам'ятаю, ваше благородіє. Це було місяців зо три тому. Ви тоді ні за що ні про що засадили мене в карцер.

У лейтенанта Вредного зразу змінилося обличчя; він труснув гострою рудою борідкою і не встиг слова сказати, як покотився по палубі. Це сталося так швидко, що ніхто з присутніх й не помітив, куди він дістав удар. Цунаєв, стиснувши кулаки, важкі, як свинець, хижо зігнув своє величезне й незграбне тіло і хотів було ще раз кинутися на офіцера, але його схопив кочегар Бакланов:

— По-перше, лежачих не б'ють, по-друге, соромно нападати на пораненого. І взагалі не варт бешкетувати. В Петербурзі — ось де, коли хочеш, покажи своє молодечтво.

— Та який він поранений? Це ж відомий обманщик!

— Про це може судити тільки лікар.

Поки кочегар і машиніст сперечалися між собою, лейтенант Вредний, схопившись, побіг у каюту. Цунаєв вибухнув лайкою проти свого друга, а той, ніби нічого й не було, усміхаючись, мирно заговорив:

— Та годі тобі сердитися. Ти краще відповідай мені на запитання: що таке хвіст і шелихвіст? Хвіст є хвіст, а от шелихвіст — незрозуміло. Це те, що під хвостом, чи що?

Матроси зареготали, пом'якшав і Цунаєв.

В офіцерському винному погребі збили замок. Там було багато різних сортів вин. Вее це пішло по чемоданах команди. Сидоров, дивлячись з містка на матросів, зітхав:

— Хоч би скоріш японці з'явилися. А то бог знає, до чого може дійти наш п'яний корабель.

Контр-адмірал Небогатов повернувся на свій броненосець і покликав до себе командирів суден свого загону. Незабаром до борту "Орла" пристав японський катер. На ньому вже були командир "Сенявина", капітан 1-го рангу Григоруєв, і командир "Апраксина", капітан 1-го рангу Лішин. Захопивши з собою Сидорова, катер поплив до "Николая".

З містка побачили, що до нас прямує японський міноносець. На "Орле" закінчували знищення секретних документів. В батарейній палубі появилася тяжко поранений молодший штурман Ларіонов. Його важко було впізнати: тужурка залита кров'ю, з одного погона зірвана лейтенантська зірочка, ліва рука на перев'язі, голова й лице забинтовані, відкрите тільки праве око. Ларіонов не міг самостійно пересуватися. Два матроси вели його під руки, а перед ним, наче на похоронах, урочисто йшов сигнальний, несучи в руках загорнуті в підвісну парусинову койку історичний і вахтовий журнали, морські карти й сигнальні книги. В койку поклали кілька 75-міліметрових снарядів, і вузол шубовснув через гарматний порт у море. Це сталося в ту мить, коли ворожий міноносець пристав до корми "Орла".

Японські матроси, озброєні гвинтівками, швидко висаджувались на палубу броненосця. Їх було близько сотні. Разом з ними прибули чотири офіцери, з яких капітан-лейтенанта Накагава, як найстаршого, було призначено командувати "Орлом". Через хвилину-другу, за вказівкою свого начальства, вони розсипались по всьому кораблю, взявши під охорону уцілілі башти, мінні відділення, бомбові погреби, крют-камери, динамо-машини та інші місця. Частина їхньої неозброєної команди спустилася в машини й кочегарки.

Наші матроси, не соромлячись присутності японців, і далі пили-гуляли. На кормі напівзруйнованого мінного катера були машинні квартирмейстери Громов і Нікулін, машиніст Цунаєв і якийсь кочегар. Перед ними стояли банки з м'ясними консервами і відро з ромом. З катера лунали голоси:

Отречемся от старого мира, Отряхнем его прах с наших ног...

Наш пес Вівторок, який мандрував з нами від Ревеля до Цусіми, ніяк не міг примиритися з перебуванням японців на судні. Він одразу побачив, що в них обличчя були інші, ніж у російських моряків. А найбільш йому, мабуть, не подобався незвичний для собачого нюху новий запах східноазіатських людей. Правда, він не кусав їх— він не

звук до того, щоб кидатися на людей. Але він, наїживши буру шерсть і вищиривши зуби, гавкав на них так люто, наче вони були його особистими ворогами. І ніхто не міг примусити Вівторка замовкнути. З верхньої палуби його прогнали в батарейну, але він і там не втихав. Всюди, де тільки зустрічалися йому японці, він захлинався від гавкоту, ніби поставив собі за мету вижити їх з корабля.

Годині о другій повернувся на броненосець Сидоров. Ми вже стояли у фронті на верхній палубі. Приблизно дві третини нашої команди японці вирішили відправити на свій броненосець "Асахі". До нас приєднали офіцерів: старшого інженер-механіка Парфьонова, трюмного інженера Румса, лейтенантів Модзалевського й Саткевича, мічманів Сак-келарі і Карпова, та обер-аудитора Добровольського. Сидоров об'явив умови здачі:

— Панове офіцери, вашу зброю, власне майно і гроші ви зберігаєте при собі. Далі вам надано право повернутися до себе на батьківщину, якщо дасте підписку, що не будете більше брати участі в цій війні. Команда також може взяти свої власні речі й гроші.

Японці більше не дали говорити Сидорову і негайно посадили його на свій паровий катер. Слідом за ним спустились і інші намічені офіцери. Потім почалась посадка на баркаси нашої команди. Бажаючи подивитись на японський броненосець, я навмисне попав в число тих, що від'їжджали. На, шканцях, спираючись на милиці, стояв інженер Васильєв. Я кинувся до нього попрощатися. Потискуючи мою руку, він наказував мені:

— Бережіть себе для важливішої роботи. Попереду грандіозні події. Пам'ятайте, що з сьогоднішнього числа в історії Російської імперії починається новий розділ.

Поряд з Васильєвим стояв священик Паїсій, зачудовано позираючи на японців. До нього наблизився кочегар Бакланов і, обнаживши голову, сказав навмисне розбірливо й голосно:

— Прощай, козел у сарафані!

Під вибух матроського реготу священик розгублено закліпав очима.

З парусиновими чемоданами, набитими більше книжками, ніж речами, я спустився на баркас. Коли ми рушили, буксировані паровим катером, я востаннє оглянувся на свій корабель. На мить в пам'яті чомусь вплив епізод з далекого дитинства. Мені було п'ять років. Під пекучим промінням післяобіднього сонця мати жала в полі жито. А я сам, граючи у війну, гасав з криком по вижатій ниві. В руках у мене була палиця, яка заміняла рушницю, спис, гармату. Уявні турки падали під моїми ударами, як стеблини жита під серпом матері. Полукіпок уявлявся мені ворожою фортецею. Я напав на фортецю і, спіткнувшись об борозну, з усього розмаху ткнувся обличчям у колючий огузок снопа. З губ полилася кров, гострим болем занило ліве око. Я з плачем кинувся до матері, а вона, злякана, притулила мене до своїх грудей і заговорила докірливо-ласкавим голосом:

— Ах, Альошо, Альошо! Непутящий мій синку. Молитися треба, а ти воювати надумав. Від цього люди щасливі не бувають.

Відтоді минуло двадцять два роки. За цей час я багато пережив, багато бачив і

вичитав з книг, і тепер, в думках перебираючи минуле, я згадав вислів одного філософа: "Людина до сорока років — це текст, а після сорока — коментарі до цього тексту". До цього віку мені ще далеко. І якщо філософ має рацію, то за час плавання на "Орле", а особливо за останні півтори доби, коли я разом з іншими дихав повітрям руйнування і смерті, текст моєї душі збільшився до колосальних розмірів.

Броненосець злегка погойдувався на мертвих брижах. Фарба на ньому обгоріла, злущилась. Вчора він був чорним, сьогодні став попелястий, наче посивів у бою.

Коли броненосець "Орел" здався в полон, тяжко пораненого командира Миколу Вікторовича Юнга перенесли з операційного пункту в заразний ізолятор. Це невелике подовжене приміщення з одним ілюмінатором уціліло в бою. Хоч на судні виникало дуже багато пожеж, тут переборки й стеля, як і раніш, блищали білою емалевою фарбою. В головах єдиної залізної койки, закріпленої уздовж борту, стояв невеликий столик, у ногах — стілець.

Командир, з пробитим шлунком і печінкою, з потрощеним плечем і з неглибокими ранами на голові, був у безнадійному стані і, лежачи на койці, марив. На прохання наших офіцерів, до дверей ізолятора був поставлений японський вартовий, що охороняв вхід туди головним чином від ворожої команди. Це було зроблено для того, щоб Юнг не догадався про здачу його судна в полон. Нестерпно довго він боровся зі смертю, сповнюючи ізолятор то стогоном, то викриками. Біля нього невідлучно був новопризначений вістовий Максим Яковлев, замість убитого Назарова, часом приходив до нього старший судновий лікар Макаров.

Тільки другого дня, 16 травня, надвечір, Юнг почав приходити до пам'яті.

Вістовий Яковлев, людина малописьменна і недалеко, потім розповідав про нього:

— Тільки опам'ятався командир, а тут, як на гріх, у двері зазирали японці. "Це,— питає,— що за люди у нас?" Довелося сказати: "Здалися ми, ваше високоблагородіє". А він підвівся вище на подушку та як заплаче! Потім почав мені пояснювати про якийсь земський собор: "Кінчається,— каже,— ганебна війна, і я,— каже,— кінчаюсь. А ти, Максиме, може, засідатимеш у земському соборі". Бачу — все командирове обличчя в сльозах. Жалко мені його. Все-таки він був хороша людина. А про себе думаю — знов почав розумом плутатися. Як же це я буду засідати разом з земськими начальниками та ще в соборі? У нас в селі один тільки земський начальник, та й від нього порятунку нема. Прямо-таки шкуродер. Коли полем їде, за версту від нього звертай. Інакше — розіб'є. Поговорив зі мною командир і знову заплакав. Потім наказує мені покликати лікаря...

Розмовляючи з вістовим, Юнг мав, звичайно, на увазі не земських начальників. Замолоду, будучи мічманом, Юнг брав участь у революційному русі. У вісімдесятих роках почалися арешти у флоті. Юнга врятувало від тюрми тільки те, що він на той час був у кругосвітньому плаванні.

Але чому ж він тепер, помираючи, раптом надумався просвіщати свого вістового? Очевидно, командирові хотілося хоч чимось винагородити себе перед смертю. Ескадра була розгромлена, а судно, яке він так хоробро захищав, здалося в полон. Для Юнга

лишилось одно: повернутися до попередніх, може, давно забутих, ідеалів.

Старший лікар Макаров, відвідавши його, зараз же пішов у судновий лазарет. Там разом з іншими пораненими офіцерами був і молодший штурман, лейтенант Ларіонов. Старший лікар звернувся до нього з проханням:

— От що, Леоніде Васильовичу, командир дізнався від вістового, що ми здалися. Я намагався спростувати це, але він не вірить мені. Просить вас зайти до нього. Заспокойте його. Він зараз при повній свідомості.

Два матроси повели Ларіонова до заразного ізолятора, а всередину він увійшов сам.

Юнг, весь забинтований, напівсидів. Риси його потемнілого обличчя загострилися. Права рука була в лубку і прикрита простирадлом, ліва відкинулась і тремтіла. Він пильно подивився голубими очима на Ларіонова і твердим голосом спитав:

— Леоніде, де (ми)?

Не можна було брехати другові покійного батька, брехати людині, яка так багато для нього зробила. Адже Ларіонов виріс на його очах. Командир поза службою звертався до нього на "ти", як до свого близького. Юнг тільки тому й покликав його, щоб узнати всю правду. Але правда іноді пече гірше, ніж розпечене залізо. Навіщо ж збільшувати страждання вмираючого? З другого боку, він міг дізнатися про справжній стан корабля не тільки від вістового. І що скаже командир на явну брехню, коли він на власні очі вже бачив японців?

Ларіонов, повагавшись, відповів:

— Ми йдемо до Владивостока. Лишилося сто п'ятдесят миль.

— А чому маємо такий тихий хід?

— Щось "Ушаков" відстає.

— Леоніде, ти не брешеш?

Ларіонов, відчуючи спазми в горлі, насилу промовив:

— Ну, коли ж я брехав вам, Миколо Вікторовичу?

1, щоб приховати своє збентеження, штурман нагнувся і взяв командира за руку. Вона була холодна, як у мертвого, але все ще тремтіла. Смерть завершувала своє діло.

Командир знав, що і старший лікар Макаров, і штурман Ларіонов обдурюють його, але роблять це тільки з любові до нього. Він не став ловити на брехні близьку йому людину. Навпаки, він ніби повірив у те, що йому говорили, і примиреним голосом попросив:

— Дай мені покурити.

Юнг покvapливо затягся разів зо три папіросою, і вона випала з його тремтячої руки. Агонія тривала недовго. Він застогнав і, ніби щось заперечуючи, покрутив головою. З його грудей вирвалося таке глибоке зітхання, яке буває у людини, що скинула з плечей непомірний тягар, і востаннє він втомлено потягнувся. Обличчя з русавою борідкою, згасаючи, ставало все строгіше і суворіше. Голубі очі, які досі блукали, нерухомо вп'ялися в білу стелю, з напруженням вдивляючись в одну точку, ніби хотіли розгадати якусь таємницю.

Штурман Ларіонов зігнувся і, нервово здригаючись, вийшов з ізолятора.

В здачі корабля командир Юнг ніякої участі не брав. Тому наші офіцери вирішили поховати його в морі. Японці погодились. Другого дня вранці мертве тіло, зашите в парусину, покрите андріївським прапором, з прив'язаним до ніг баластом, було приготовлене до похорону. Воно лежало на дошці біля самого борту юта. На зламаному гафелі майорів трохи спущений прапор Країни сонячного сходу. Після відправлення похорону два матроси підняли один кінець дошки. Японці взяли на караул. Під звуки барабана, що грав похід, під постріли рушниць мертве тіло командира ковзнуло за борт.

Через півгодини японський офіцер вручив Ларіонову, як єдиному штурманові, що лишився на броненосці, невеликий квадратний кусочок картону. На ньому була виписка з вахтового журналу. Виписка вказувала місце похорону командира:

"Широта 35°56МЗ" північна. Довгота 135° 10' східна".

НА ЯПОНСЬКОМУ БРОНЕНОСЦІ "АСАХІ"

Японський паровий катер вів на буксирі три великі баркаси. На одному з них, переповненому російськими матросами, сидів я і близькі мої товариші. Спершу всі мовчали і насторожено позирали на броненосець "Асахі", що маячив попереду. Нас, що були тепер під владою противника, переправляли на нове місце проживання. Що будуть робити з нами далі? Боцман Воеводін зігнувся, ніби вирішував про себе складне завдання. Гальванер Голубев настійливо ворухив білявими бровами. Кочегар Бакланов, мружачись, загадково посміхався своїм думкам.

Хтось із зітханням промовив:

— Відвоювалися.

Зараз же озвався другий голос:

— Так, поневірялися, поневірялися, а за що? Гальванер Козирев, труснувши головою, весело сказав:

— Слава тобі, господи: і чужої крові не проливав, і своєї ані краплі не втратив. Пощастило, наче злої тещі спекався. Тепер би додому листа настрочити.

Рульовий квартирмейстер серйозно пробасив:

— Вони тобі, японці ті, настрочать шомполами нижче поперека. Всі глянули на нього злякано.

— Чого доброго, і справді що-небудь зроблять з нами. Почулися ще голоси:

— Коли б стали тільки шмагати — це дрібниці. Я сам би штани скинув. А от як почнуть усіх нас на реях вішати, як рибу для в'ялення, тоді заспіваємо лазаря.

— Вони не посоромляться і з живих шкіру здерти. Адже азіати! Що вони розуміють?

— Авжеж, не розуміють! — розсердився боцман Воеводін. — Тільки наша ескадра знищена, а в них неущкоджена лишилась.

Кочегар Бакланов, іронічно посміхаючись, порадив йому:

— Не заважай, боцмане, покудкудавати їм перед смертю.

Під безхмарним небом сяло море, злегка затуманене ліловою Імлою. Ворожі кораблі обмінювались якимись сигналами. Позад нас пливли ще катери і шлюпки. Це японці розвозили по своїх суднах полонених з "Сенявина", "Апраксина" і "Николая".

Паровий катер, що вів нас на буксирі, зробивши крутий поворот, став наближатися

до броненосця "Асахі". Ми дивилися на нього з тривожною цікавістю. Вкритий сіро-димчастою фарбою, весь одягнений сталевую бронею, він густо димів обома трубами. Його численні гармати, що напередодні громили нашу ескадру, сьогодні загрозливо мовчали.

Холодок пробігав по спині, коли ми, приставши до трапа, почали підійматися на верхню палубу. Як поставляться до нас японці? Але вони зустріли колишніх своїх ворогів усміхаючись і промовляючи:

— О, рюський,|рюський...

Наших офіцерів відвели до кают, а матросів розмістили в носових кубриках. Такого ставлення до нас з боку японців ніхто з нас не чекав. Але для мене все це стало зрозумілим, коли я сам собі поставив запитання: що вони могли мати проти нас? Стріляли ми погано. Від нашого вогню "Асахі" мало потерпів, а з людей були вбиті офіцер і сім матросів та поранено близько двадцяти чоловік. І це все, що зробили ми, викинувши на противника з самого тільки "Орла" близько чотирьохсот тонн снарядів. Крім усього, ми здали японцям у полон чотири броненосці разом з адміралом і його штабом. Вони повинні бути тільки вдячні нам — їм легко дісталася перемога на морі.

Наші матроси посмілішали і, приступаючи до обіду, почали діставати із своїх чемоданів пляшки різних форм, наповнені дорогими сортами вин. Все це було добуто з офіцерського погребя броненосця "Орел". Пили великими кухлями херес, марсалу, портвейн, мадеру, шампанське, всілякі лікери. Настрій швидко піднімався. Носовий кубрик, в якому я обідав, ставав все галасливішим. На дверях стояли два японські вартові, з цікавістю поглядаючи на російських матросів. Хтось із наших крикнув:

— Хлопці, треба" і японців почастувати! Цю пропозицію схвалили всі.

Вартовим налили по кухлю лікеру. Вони довго відмовлялися пити, щось говорячи своєю мовою і заперечливо хитаючи головою. Але їх умовляли:

— Та ви тільки покуштуйте! Адже це панський напій! Ви, мабуть, зроду не пили такого вина.

Один вартовий взяв кухоль і припав до нього. Може, він тільки хотів покуштувати, але губи його ніби прилипли до кухля і, не відриваючись, потягували густий, солодкий і запашний вісімдесятиградусний напій. Після цього стільки ж випив і другий вартовий.

Питання, яке обговорювалося вранці на "Орле", постало знову: з ким же ми билися вчора?

— З англійською ескадрою! — запевняли одні.

— З японською! — твердили інші.

— Сліпі ви, чи що? Хіба не бачили, що на японських гарматах навіть фарба не обгоріла? Після такої довгої стрільби вона не могла б уціліти.

— Це нічого не означає. Просто фарба їхня тривка. Але могло бути й інше: вони свої гармати знову пофарбували.

— Та куди ж ми всі снаряди розстріляли?

— У морі місця вистачить.

Я спробував роз'яснити, що розбили нас японці, а не англійці. Не тільки ціла

ескадра, але навіть один корабель іншої держави не міг би брати участі в Цусімській битві без того, щоб про це потім не дізнались. А це призвело б до нових міжнародних ускладнень.

Кочегар Бакланов перебив мене:

— Годі! Надокучило жувати те саме питання. Японці перемогли нас своєю технікою і умінням володіти цією технікою. Це, ясно. От коли б та і друга сторони були озброєні тільки оглоблями, то японці нізащо не встояли б проти нас. Народ дрібний, слабосилий. Але все це дрібниці. У мене є важливіше питання.

— А ну, друже, утни!

— Буває у царя і цариці розлад шлунка чи ні? Бакланову відповіли сміхом.

Кілька п'яних голосів співали пісню, відому на 2-й ескадрі:

Біля Єкагена стояли, Ледь "Ермак" не розстріляли. Налякались ворогів — Розгромили рибаків...

Заголосив і японський вартовий якусь свою, незрозумілу нам, пісню. Бронзоволиций і вилицюватий, він примружив чорні очі і, хитаючись корпусом, натхненно вищав. Другий вартовий, низенький, худий, чорноголовий, скалив зуби і, поривчасто жестикулюючи тонкими руками, щось хотів довести російським матросам. П'яний машиніст Семенов зупиняв його, бормочучи:

— Стривай-но. Тепер я тобі скажу. Слухай: за що ми з тобою воювали? За панів, так? Ти старався перемогти росіян. Можна сказати — ризикував своїм життям. А дадуть тобі за це, скажімо, тисячу карбованців, щоб ти своє господарство поліпшив? Ні! Дулю з бобовим маслом ти одержиш від своїх панів і більш нічого. Ну вбив би ти мене. А в мене лишилось дома двоє дітей. Що їм довелося б робити? Старцювати?

Машиніст Семенов труснув японця за плече:

— А в тебе скільки дітей?

Японець щось сказав своєю мовою, а Семенов зараз же підхопив:

— Ну, от бачиш,— у тебе троє дітей. Убив би я тебе — їм теж довелося б старцями стати. От воно, брат, яке діло. Даремно ми з тобою воювали, по-дурному. А коли треба землю ділити, то давай це зробимо без панів. Ех, скажу я тобі, як другу, справжнє російське слово. Такого слова ти ніколи не чув. Стій, я тобі скажу... Тьху, чорт візьми, забув. Давай краще поцілуємось...

Семенов, обнявши японця, міцно поцілував його і вкрай розчулився. По його брудному обличчю покотились сльози. Він вийняв кишеньковий годинник і ткнув його японцеві:

— Візьми, друже. Це тобі на згадку від машиніста Семенова. Японець, розглядаючи годинник, не розумів, навіщо його дали йому.

— Та не крути його. Варшавський годинник. За дванадцять з полти-ником я його виписував.

Машиніст свій подарунок поклав у кишеню японця. Тільки після цього той здогадався, в чому річ, і вискалив білі зуби. Віл себе він подарував Семенову

черепаховий портсигар із зображенням дракона.

Японцям довелося сидіти з нами недовго. В кубрик увійшов чи то караульний начальник, чи то просто унтер-офіцер і арештував їх обох. Ідучи від нас під конвоєм інших вартових, вони озиралися і кричали нам: '

— Рюський... рюський...

Я подумав: в словах п'яного машиніста була глибока правда. Навіщо йому і японському матросу потрібна війна? Яку користь матимуть з неї робітники й селяни тієї і другої держави? Я згадав, як одного разу на ярмарку мені довелося побачити за двогривений півнячі бої. Привчені до бійки, півні билися люто: били один одного шпорами, довбали дзьобами в гребінь, у голову, в очі. Що ж мали від цього покалічені і скривавлені півні? Нічого. Вони старались, а хазяйська каса розбухала від грошей.

Те саме, але в більших розмірах і ще жахливіше, діється і з людьми, учасниками імперіалістичних воєн. Бариш мають не ті, хто, ризкуючи головою, безпосередньо б'ється на полі бою. Чи зрозуміє колись трудя-; ще людство всього світу цю просту істину? І чи скоро скерує свою зброю в інший бік — проти паліїв війни?

Увечері японські кораблі й російські броненосці, що здалися, вирушили в дорогу. Від японців ми дізналися, що йдемо в Сасебо. Але наступного дня броненосець "Асахі" і крейсер "Асама" чомусь відстали од своєї ескадри й повели під конвоєм "Орел" окремо в порт Майдзуру. У нас одразу ж виникло припущення: щось— сталося з нашим судном. Пізніше з'ясувалося, що ми не помилились.

НЕСПОДІВАНА ДОБЛЕСТЬ

Японське командування, наводячи на броненосці "Орел", що здався, свій порядок, відібрало тяжкопоранених російських офіцерів і зосередило їх в судовому лазареті. Приміщення це було невелике, з шістьма охайними ліжками. Для всіх офіцерів їх не вистачало. Через це п'ятеро' з них розмістилося на матрацах, покладених на мокру палубу.

Настала ніч на 16 травня. Броненосець йшов своїм ходом, розрізаючи води чужого моря. Понівечений корпус корабля, здригаючись, скреготів залізом, наче протестував проти того насильства, яке вчинили над ним. Електрична проводка в лазарет була перебита. Він освітлювався олійним ліхтарем, підвішеним на перебірці біля дверей. Було похмуро.

Ліхтар злегка погойдувався. На стінах, що блищали емаллю риволіну, повзали тіні, і цьому безтілесному рухові їх, здавалось, не буде кінця. Звуки корабельного життя долинали сюди слабо. Поранені офіцери часом стогнали, марили. Деякі з них просили пити. Інший раптом схоплювався, очманіло оглядався і знову валився на своє місце. Іноді серед них наставала така тиша, наче всі вони вже померли.

В один з таких моментів беззвучно відхилились залізні двері лазарету. Переступивши через комінгс, тихо, немов тінь, увійшла у приміщення людина в промасленому робочому одязі й такому ж промасленому кашкеті, зсунутому на потилицю. Вона зупинилася біля дверей і, ніби перевіряючи поранених, мовчки переводила погляд з одного на іншого. Рябувате обличчя її було змарніле, але сірі очі

палали якоюсь рішимістю. Це був трюмний старшина Йосип Федоров. Захриплим, як і в багатьох людей його спеціальності, голосом він сказав:

— Я хочу потопити броненосець. Можна?

Ця думка дозріла в нього давно, йому хотілося, щоб і офіцери виправдали її. Але вони мовчали. Федоров, озираючись, занепокоївся, що дістане не ту відповідь, яка йому потрібна. Погляд його зупинився на ліжкові, на якому заворушилась ковдра, і довга людина, що лежала вростяж обличчям до борту, не повертаючись і не підводячи голови, глухо і хрипло, наче останній подих, промовила:

— Топи.

Трюмний старшина не бачив її обличчя, але йому здалось, що це слово, судячи з голосу і фігури, вимовив штурман лейтенант Ларіонов. Чи погоджувались інші офіцери з таким рішенням, чи спали і нічого не чули, але вони не заперечували. Федоров, ідучи, обережно зачинив за собою двері.

Минуло чверть години. В лазареті хтось почав голосно марити. Прокинулись і інші офіцери. Знову почалися стогони. А один з поранених підвів голову і, оглядаючись, сказав:

— Броненосець начебто починає кренитись. Ви помічаєте це, панове?

— Так, по-моєму, також,— підтвердив інший.

Стогони припинились. Якийсь час тривала мовчанка, наче всі до чогось прислухались. Машини працювали, але корабель не вирівнювався. Один з поранених сів на ліжкові.

— З "Орлом" щось не гаразд.

— Може, вже тонемо?

— Краще зразу загинути, ніж так мучитися від ран.

— Ну, це вже ні. Кому життя набридло — нехай стрибає за борт. Неспокій зароджувався і в інших відділеннях корабля. Російські

матроси, що не спали, будили сплячих своїх товаришів і повідомляли їм тривожну новину. А ті, прокинувшись, безглуздо витріщали очі. У всіх було таке почуття, яке буває у людей, що чекають смертельного удару. Те ж саме було і з японцями. Не знаючи, що сталося з броненосцем, вони запитально оглядались, потім злякано перекидались якимись словами. Переляку серед них ще не було, але в кочегарках, в машинних відділеннях і в інших місцях корабля вже припинялась робота. Деякі японці стояли остовпілі. Мабуть, вони сподівались, що броненосець вирівняється, але крен його уперто збільшувався, а з містка чомусь не давали ніяких розпоряджень.

І ніхто не підозрівав, що це Йосип Федоров здійснював свій задум. У лівих відсіках він відкрив клапани затоплення і пішов на верхню палубу. Він не бачив, що робиться внизу, в трюмі, але ясно уявляв собі, як броненосець захлинається солоною водою. Потрібно було п'ять-шість градусів крену, і море подолає опір корабля: він перекинеться догори кілем. Федоров нетерпляче ждав цієї миті, переживаючи страшенну внутрішню боротьбу. Він був пораженцем і весь похід на Далекий Схід займався революційною пропагандою. Він не мав ні фабрик, ні заводів, ні землі, не мав

чинів і не займав високого становища. Це був типовий бідняк, пролетарій. Чому ж він зважився на такий вчинок? Поштовх до цього вчинку Йосип Федоров дістав несподівано для самого себе: це сталося ще вдень. Російські матроси юрмилися на верхній палубі, з похмурою цікавістю розглядаючи, як снарядом розбило камбуз. Група японських матросів, настроєних дуже весело, підійшла до полонених, і між ними зав'язалася розмова. Спершу говорили кожен своєю мовою, удаючися до міміки та жестів. Росіяни намагались зрозуміти, про що белькочуть їхні недавні вороги. Йосипу Федорову, який теж був тут, здавалось, що японці хочуть почати мирну і дружню розмову. Але йому довелося швидко в цьому розчаруватися. Наперед виступив японський унтер-офіцер, маленький і верткий чоловік, з пласким, як дошка, обличчям, Від нього з подивом раптом почули правильну російську мову. Примруживши чорні очі, він говорив:

— Чув я, що з іншими націями ви колись хоробро бились. А проти нас, японців, ви ні на що не здатні. Зразу здали нам чотири броненосці.

— Це не ми, а наш адмірал здав,— відповів один з полонених.

— Якби у нас був інший командуючий, жоден японець не ступив би на палубу російського корабля,— задирливо додав другий.

Унтер-офіцер, скося поглянувши на росіян, вів далі:

— Духу у вас не вистачає проти Японії. Ми виявились сильнішими за вас. Наразились ви на японські багнети. А на морі й поготів ніхто і ніколи нас не переможе. Знайте це.

Полонені, поступово роздратовуючись, відповідали:

— На ваше щастя, у нас вище начальство нашкодило. А російський народ — це зовсім інше...

Після кожної репліки росіян унтер-офіцер щось пояснював своїм по-японськи. Чи він точно перекладав, чи видумував щось, полонені не знали. Але японці, слухаючи його, ехидно посміхались, показуючи криві зуби. Нарешті, бажаючи, щоб його відразу розуміли свої й полонені, він чванливо й повчально, наче на уроці словесності, заговорив, змішуючи російські і японські слова:

— Японія маленька, але розумна—сакасій. Росія велика, але... як це зветься? Дурна — бакарасій. Ми її всю можемо розгромити — хогекі-суру...

— А це подивимось,— з образою заперечили хвалькові полонені.— По-вашому, Росія—бакарасій. Це баковий карась, чи що? Наполеон не рівня вам. та й той зуби собі поламав об цього карася. А ви й поготів...

Переможці, вислухавши переклад свого унтера, вибухнули реготом, злорадно повторюючи між собою:

— Росія бакарасій... бакарасій... Хогекі-суру... Рося...

Російські матроси насупились, похилили голови, найбільше був ображений Йосип Федоров. Сам він не вимовив ні слова, але, бачачи глум ворогів з Росії, запалав такою зненавистю, начебто привселюдно зганьбили його рідну матір. Він повернув голову в бік корми: там, на гафелі, замість андріївського прапора, розвівався прапор Країни

сонячного сходу. У нього від образи зарябіло в очах. Відчуваючи судороги на обличчі, він ледве стримував себе, щоб не кинутись на японського унтера. Ось тоді й зародилась у нього думка — хоча б ціною свого життя, але вирвати трофей з рук противника. З цією думкою, що свердлила йому мозок, він похмуро ходив по кораблю до самої півночі.

А тепер, коли корабель, задихаючись від води, валився вже на борт, Федоров раптом згадав, що тут не самі тільки японці. Дві третини нашої команди вони перевели на свої судна, але на "Орле" ще лишилось близько трьохсот чоловік. Японці навряд чи будуть рятувати росіян, які сплять і не знають, що гинуть від руки свого товариша. І сам він не уникне загальної долі. До сліз йому стало жаль своїх, особливо поранених. Його так і поривало закричати:

— Рятуйтеся! Броненосець потопає! Це я винен!..

І тут же наче хтось збоку поставив перед ним питання:

— А як же японці? Торжествуватимуть?

Ні, він ніяк не може примиритися, щоб рідний корабель був у руках ворога. Для цього він усе зробив. Федоров дістав шматок брезенту, загорнувся в нього і ліг біля дванадцятидюймової башти. Легше було б разом з цією палубою, не прокидаючись, провалитися на морське дно. Проте заснути він не міг. В його збудженій голові змінювались думки, що суперечили одна одній. Він був задоволений, що крен корабля з кожною хвилиною збільшується, одночасно в уяві малювалась страшна картина загибелі своїх людей. Його морозило. Раптом до нього долетіли незвичайні звуки. Крізь брезент Федоров почув, що на верхній палубі все прийшло в швидкий рух. Здавалось, корабель затремтів від тупотіння безлічі ніг — люди поспішно розбігалися у різних напрямках. Свистки боцманських дудок змішувалися з гортанними вигуками на незрозумілій мові. Ці вигуки зривались на якихось високих верескливих нотах. Можна було подумати, що на палубі зчинилася різанина. Паніка посилювалась, гомін наростав. Для Федорова все це було сигналом того, що справа його не пропала даремно. Він вирішив у думці:

"Почалося..."

Більше він не думав про своїх товаришів. Його палке серце, тріумфувало, що він наостанку помстився японцям за їхній глум над росіянами, за ганьбу Цусіми, за потоплені кораблі й команди. Від хвилювання в грудях відчував напружені поштовхи, що відбивалися в скронях, як удари маятника. Наближалась та мить, коли вже ніхто не врятує корабель від катастрофи. Федоров міркував, що часу для життя в нього лишилося менше, ніж потрібно було б для того, щоб викурити цигарку.

Але скоро все стихло, і ця тиша дивно занепокоїла його. А головне — броненосець перестав кренитися. Федоров, відкинувши брезент, виглянув і все зрозумів: люди спустилися в трюми. Пригнічений відчаєм, він прохрипів:

— Здогадалися...

Для Федорова настала така мить, яких мало буває в людини, його лякало не наближення смерті, що було б цілком природно, а повернення життя. І це сталося вже після того, як він остаточно і безповоротно приготувався загинути разом з кораблем.

Його мучило питання, як японці дізналися про причину крену? Найімовірніше, на руках у японців були креслення "Орла", здобуті ще раніше через шпигунів. Так чи інакше, але заходи були вжиті: корабель почав вирівнюватись. Значить, японці пустили воду у праві відсіки. А далі їм лишається тільки висушити ці відсіки водовідливними засобами, і аварію буде остаточно усунуто. Не вистачало якихось двох градусів, і "Орел", перекидаючись, сам зарився б назавжди у водяну могилу. При цій думці про нездійснений подвиг Федоров затремтів від люті і, щоб не завити, нестямно, міцно стиснув зубами шматок просоленого брезенту.

ПРАВДА, ЯКІЙ НЕ ХОТІЛОСЬ ВІРИТИ

Мене весь час цікавило питання: в чому ж, однак, була перевага японців? Що вони маневрували краще за нас і, користуючись швидким ходом, займали для своєї ескадри найвигідніше положення, що вони влучно стріляли і що снаряди їхні хоч і не пробивали броні, але спалювали російські судна і справляли разюче враження на психіку особового складу,— про це ми як очевидці дізнались 14 травня під час генеральної битви. А ще що?

Я оглядав броненосець "Асахі". На ньому не було тієї зайвої розкоші, яка обтяжувала наші судна, послаблюючи— їхнє бойове значення. У японців все було побудовано просто, без всяких витівок, без дерев'яних надбудов на верхній палубі. Тому під час бойової тривоги на броненосці не треба було нічого ні прибирати, ні складати, ні ховати, а це давало змогу прискорити підготовку його до бою. За рахунок зменшення офіцерських кают він збільшив свою артилерію на дві шестидюймові гармати. Впадало в очі особливе обладнання бойової рубки — прорізи її, на противагу нашим, були вузькі і краще забезпечували людей і прилади, що були в ній. Кожна гарматна башта, кожен каземат мали свій далекомір. Гарматні амбразури так добре були захищені, що всередину башти не міг потрапити навіть маленький осколок.

Разом з товаришами я три дні прожив на броненосці "Асахі". Звичайно, багато з того, що я спостерігав, було б для мене незрозумілим, коли б не допомогли деякі японські матроси, що говорили по-російському. Особливо подружився з нами один з них, комендор-навідник. До військової служби він багато років жив у російських містах, працював у пральнях. Назвемо його умовно Ятсуда.

У нас на "Орле" команда ділилась на дві вахти, вахта — на два відділення. Кожне відділення являло собою роту, очолювану обов'язково стройовим офіцером. Наша рота складалася з матросів різних спеціальностей. Тому в нас ротний командир не знав в обличчя багатьох із своїх підлеглих, якщо вони не належали до стройових. Обов'язки його зводилися лише до видачі їм платні. Не так було на японському кораблі. Там кожна частина команди певної спеціальності становить собою роту і на чолі її стоїть відповідний спеціаліст з офіцерів: інженер-механік, штурман, мінний офіцер, артилерійський офіцер, навіть лікар. Такий поділ команди дає можливість ротному командирові стежити не тільки за дорученою йому матеріальною частиною, але й за виконанням підлеглими своїх обов'язків. Він повинен знати особисті якості кожного з них, давати їм оцінку і просувати по службі найбільш старанних, розвинених і здібних

матросів.

Якось увечері мені пощастило ще дещо дізнатись про японський флот. Командир "Асахі", капітан 1-го рангу Номото, щойно обійшов суднові відділення. Після заходу сонця погасили на кораблі всі зовнішні вогні. І хоч японцям ніхто тепер не загрожував, всі їхні гармати були наготові: біля кожної з них вартувала обслуга. О 7 годині 30 хвилин роздали койки. Матроси, не зайняті вахтою, були вільні і могли займатися своїми особистими справами.

На баку, навколо бочки з тліючим ґнотом, від якого можна було прикурювати, розмістились японські і російські матроси. Тут був і я разом з боцманом Воеводіним і кочегаром Баклановим. Пахло морем. На обличчі відчувалося легке дихання вітру. На обрії, згасаючи, пінився захід. Золотисто відсвічувало море. Проти мене сидів навпочіпки комендор-навідник Ятсуда і, покурюючи маленьку мідну люльку "чезі"г в якій було тютюну лише на дві-три затяжки, загадково прикрив віями свої чорні східні очі. Розговорилися з ним про військову службу. Він дуже був здивований, коли дізнався від нас, що російські моряки звичайно бувають у плаванні не більше чотирьох місяців, а решту року живуть на березі в казармах.

— Ні, в нас не так,— заговорив Ятсуда.— Ми завжди живемо на кораблях і плаваємо майже цілий рік. Ми проходимо велику практику.

Боцман Воеводін запитав:

— А кого беруть у вас на флот?

Виявилось, що на японських кораблях тільки половина команди відбуває службу по військовій повинності, перебуваючи на флоті чотири роки і в запасі вісім років. Решта була добровольцями. Строк дійсної служби для них вісім років і чотири роки в запасі. Найохочіше йдуть у флот ті, хто і до військової служби був або в каботажному плаванні, або на рибних промислах. З добровольців виходять кращі спеціалісти.

В японському флоті кращих навідників всіляко намагаються лишити на надстрокову службу, приваблюючи їх чималою платнею: від них головним чином залежить успіх артилерійського бою. Найвизначніших комендорів вони зібрали з усього флоту і розподілили їх на кораблях головних сил. Тому броненосці і броненосні крейсери противника краще стріляють, ніж його допоміжні судна. А у нас навіть на найновіших кораблях 2-ї ескадри, які повинні були мати вирішальне значення в бою, гармати обслуговувались новобранцями і запасними. Російське морське командування не здогадалось замінити їх найдосвідченішими комендорами Чорноморського флоту, який тоді лишався далеко від театру воєнних дій. Адже самий тільки цей захід міг би значно зменшити успіх противника.

Але від Ятсуда ж ми дізналися й про інше, що нас особливо вразило. В японську армію і на флот не так вже всі охоче рвуться, як це здавалось збоку. Деякі нащадки самураїв вдаються до всіляких хитрощів, аби тільки ухилитися від військової служби. Страх перед війною примушує їх калічити себе. Звичайно, за такі вчинки, якщо їх викривають, закон суворо карає винних. Але все ж таки симулянти не переводяться. Іноді солдати вдаються до анекдотичних засобів, щоб штучно захворіти і обдурити

військових лікарів. Існує, наприклад, повір'я, що для цього нібито досить з'їсти хвіст єхидни, звареної в її крові.

— Ви, як добрий навідник, мабуть, залишитеся на надстроковій службі? — сказав я, звертаючись до Ятсуда.

— Не залишусь. Надокучило служити. Я знову хочу поїхати в Росію.

— Чого?

— Я винайшов новий спосіб крохмалити комірці. Секрет! Мені плататимуть добрі гроші.

Я дивився на нього і думав: можливо, від його вдалого пострілу загинув якийсь наш корабель з сотнями людей. А тепер передо мною сидів маленький чоловічок, викурював свою "чезі" і знову її набивав тютюном, сидів з невинною посмішкою на пласкому обличчі. Темні очі задумливо втупилися в тьмяну далечінь. Він жив своєю мрією, що не мала ніякого відношення до війни.

• Пізно вранці 17 травня командир "Асахі", капітан 1-го рангу Номо-то, викликав до себе в каюту боцмана Воеводіна. В каюті його зустріли словами:

— Здрастуйте, боцмане!

Воеводін, почувши російську мову, здивовано подивився на командира, що спокійно сидів за письмовим столом, і не відразу відповів:

— Здравія желаю, ваше высокоблагородіє!

— Ну, як ви відчуваєте себе у нас на кораблі? — спитав командир, добираючи російські слова.

— Добре!

— Харчами задоволені?

— Так точно, ваше высокоблагородіє! Одно тільки погано — ложок нема. А паличками ми не звикли орудувати. Доводиться їсти рис жменею.

Номото, не зводячи з боцмана пильного погляду, стримано почав усміхатися.

— Нічого не вдієш. Ми не знали, що росіяни попадуть до нас у полон. На березі дамо вам ложки.

Боцман відчув себе ураженим. Номото почав розпитувати в нього, скільки чоловік було на "Орле" вбито, скільки поранено. Гадаючи, що зараз його почнуть розпитувати про секретніші справи, Воеводін насторожився, але той обмежився тільки цим і сам сповістив:

— Сьогодні вашого командира Юнга поховали в морі.

— Він був смертельно поранений, ваше высокоблагородіє.

— Хороший був командир?

— Прекрасний! Команда дуже любила його.

Номото опустил очі, на хвилину задумався, ніби щось згадуючи, і тихо промовив:

— Так, я знав Юнга. Хороша була людина. Дуже жаль, що він загинув. *

— Осмілюсь доповісти вам, ваше высокоблагородіє, що коли б наш командир Юнг не був смертельно поранений, то вам все одно не вдалося б з ним зустрітися.

— Чому?

— Судячи з його характеру, він не здався б вам у полон. Він потопив би свій броненосець і сам загинув би разом з ним. Рішучий був чоловік!

Настала ніякова мовчанка.

Немолоде обличчя Номото відразу стало суворим. Позираючи скоса, він холодно подивився на боцмана, наче кіт, в якого хочуть відняти спійману ним жертву, і сухо наказав:

— Ідіть!

— Єсть!

Воеводін свою розмову з Номото зараз же переказав мені. І ми довго думали над тим, звідки японський командир знає Юнга? Я чув од своїх офіцерів, що він був одружений з японкою і навіть мав від неї сина. Чи не на цьому ґрунті наш командир познайомився з Номото?³²

Коли показалися японські береги, до нас підійшов навідник Ятсуда і, усміхаючись, приголомшив нас новиною:

— Ваш адмірал Рожественський попав у полон. Штаб його теж у полоні.

Ми вп'ялися в японця очима.

— Як, при яких обставинах?

Але Ятсуда замість відповіді сказав:

— Тепер скоро кінчиться війна.

Він не став з нами більше розмовляти і, пославшись на те, що йому ніколи, побіг у нижнє приміщення корабля.

Ця новина вмить облетіла російських матросів, але ніхто їй не повірив. Збуджено загаласували:

— Бреше азіат!

— Що Рожественський був дурнем — ми всі знаємо. Але щоб така люта людина в полон здалася — ніколи не повірю цьому!

— Та коли б йому довелося тонути, то все одно він погрржував би адміралові Того кулаком.

— Не командуючий, а вогонь. Рожественського японці могли взяти тільки мертвим.

Опівдні, перед тим, як увійти у військовий порт Майдзуру, нас, полонених, загнали в носові кубрики, і незабаром ми почули гуркіт кинутого якоря. Перед нами відкривалися сторінки нового життя. Але все це, як і здача кораблів, сталося тільки тому, що адмірал Небогатов скорився наказу командуючого ескадрою і пішов курсом норд-ост 23°.³³

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ГОЛОВНА ОПОРА ЙОГО ВЕЛИЧНОСТІ

ПОКАЗНА НІКЧЕМА

I

Міноносці "Бедовый" і "Буйный" здаля були схожі один на одного, як два близнюки — обидва чорні, чотиритрубні, водотоннажністю по триста п'ятдесят тонн. В день бою, 14 травня, доля звела їх до купи, але переплутала їхні ролі. А це повело до того, що

драма, яка розігралась на водах Японського моря, переплелася під кінець з фарсом.

Командував "Бедовым" капітан 2-го рангу Микола Васильович Баранов, йому не вистачало до п'ятдесятилітнього віку тільки одного року, але завдяки своєму квітучому здоров'ю він здавався молодшим. Це був офіцер гвардійського екіпажу, з бравною військовою виправкою. Велика атласна борода, роздвоєна внизу, кучеряве волосся, відкинуте назад, круглі очі, спади́стий лоб, ніздрі, що уперто роздималися,— все це прекрасно гармонувало з його високим зростом і широкими плечима. При зустрічі з вищим начальством мало хто міг віддати рапорт так уміло ітак картинно. Дивлячись на нього збоку, не можна було усумнитися в рішучості його характеру: — да, такий командир не розгубиться ні за яких обставин!

Адмірал Рожественський був про нього найкращої думки. Під керівництвом такого "командира "Бедовый" завжди козиряв "фартовим", зовнішньо парадним виглядом і діставав безперервні похвали від начальника ескадри. Цей міноносець разом з командиром ставили завжди в особливий приклад іншим міноносцям. Недарма "Бедовый" був прикомандирований до флагманського корабля "Князь Суворов" для розсильної служби; крім того, наказом по ескадрі він дістав призначення: під час бою з японцями стежити за флагманським броненосцем і, в разі його виходу з строю, врятувати з нього адмірала і штаб.

Але ті, хто знав Баранова ближче, хто служив під його началом, розцінювали його зовсім інакше.

Морської школи Баранов не закінчив, а був підвищений у мічмани з юнкерів флоту вже в поважному віці. Він не мав спеціальних знань. Гармати, міни і різні складні прилади на кораблі були для нього магією. Для того, щоб мати можливість взяти в командування міноносець "Бедовый", він, будиши в чині капітана 2-го рангу, цілу зиму брав уроки штурманської справи у полковника Філіпповського. Він не читав книжок і не знав навіть імен російських класиків; на всяке читання дивився, як на шкідливу для офіцерів революційну заразу.

Баранов був людина багата: мав власний кам'яний будинок у центрі Петербурга і дачу в Сестрорецьку. Однак, незважаючи на багатство, скупість його не мала меж. На якірній стоянці міноносця в Порт-Саїді офіцери дюжинами купували білі кітелі з штаньми, платячи за пару тільки п'ять франків. Баранов, вважаючи таку ціну занадто високою, нічого не купив. Зате він придбав двадцять тисяч гидотних абіссінських цигарок, які коштували чотири франки за тисячу. При переході через тропіки він з економії ходив у чорній одежі. Це був природжений фактор, який торгувався з усіма за копійки. Для всіх його підлеглих най-неприємнішою справою були грошові розрахунки з ним. Він міг цілими годинами сперечатися з матросами за яку-небудь копійку, вганяючи їх у піт. Коли хто-небудь забував взяти від нього розписку, видану під аванс, то доводилося платити гроші вдруге. Таким чином з мічмана Л. він двічі одержав двадцять п'ять карбованців. Одного разу Баранов відмовився дати грошей на стіл, заявивши лейтенантові В., що гроші він уже заплатив, і, не соромлячись, не моргнувши оком, почав запевняти:

— Невже ви забули? Адже я прекрасно пам'ятаю, як було діло. Ви сиділи от тут, а я там. Ви ще сказали при цьому: які новенькі гроші, навіть шкода їх витратити...

Біля острова Кріт стався випадок, який надовго лишився в пам'яті офіцерів і матросів. "Бедовый" тоді ходив у парі з міноносцем "Безупречным". Єдина шлюпка з цього міноносця, яка йшла по рейду, через перевантаженість перекинулася, і люди почали тонути. З "Безупречного" звернулись до Баранова по допомогу, але він категорично відмовився спустити свою шлюпку. Загиною дев'ять чоловік. Це всіх обурило. А мічман Л., всупереч дисципліні, заявив своєму командирові:

— Ви порушили товариську морську етику. Мене вражає сухість і черствість вашої душі. Я скажу вам більше: я вас не вважаю за порядну людину.

Баранов на це тільки знизав плечима і пихато відвернувся.

На міноносці він вставав о дванадцятій годині дня. Суднові офіцери не діставали від нього ніяких вказівок ні щодо суднових робіт, ні щодо розписів і проведення навчання. За півтора року "Бедовый" лише один раз провів учбово-бойову стрільбу на Бізертському озері — артилерійську і мінну. Тому як бойова одиниця міноносець нікуди не годився. Але Баранова це зовсім не бентежило. Виходячи на палубу, він гучно кричав на своїх підлеглих:

— Я вимагаю, щоб моє судно блищало, як царська яхта!

Він був на диво лінивий, нічого не робив і все-таки зажурено скаржився в кают-компанії своїм же офіцерам:

— Я сам, помічників у мене нема.

Управляв кораблем Баранов погано. Швартовка міноносця тривала у нього хвилин двадцять-тридцять. Морського окомір а у нього не було зовсім.

Чим же все-таки цікавилася ця тупа і обмежена людина? Кар'єрою, найпростішою наживою і, як це не дивно, різними винаходами. Він щось вигадував і чимсь хотів здивувати світ. Розмовами на тему про винаходи він жити не давав своїм офіцерам. Якось він натхненно сказав:

— Я вірю, що люди згодом винайдуть прилад для подружнього співжиття на відстані.

На "Бедовом" не було жодної людини, яка ставилася б до свого командира без затаєної ненависті. Офіцери про нього казали:

— Йому б тільки командувати портовим буксиром, а не бойовим кораблем.

— А я не діждуся того часу, коли вийду з-під влади цього шахрая, що ганьбить офіцерський мундир.

Ще гірше жилося матросам. Для них був створений каторжний режим. Маючи ве/ичезну фізичну силу, Баранов бив їх до крові; під ударами його кулака багато хто падав на палубу. Скаржитися не було куди і не було кому, і тільки між собою ділились вони гіркотою свого життя:

— Хіба це — його високоблагородіє? Ні! Це—його високопідло-родіє!

— Адміральський підлиза! Тільки скажи йому Рожественський, що, мовляв, щітки нема, чоботи нічим почистити, так Баранов зараз же кине́ться до нього в ноги і своєю

бородою вичистить йому чоботи.

Взагалі, це була людина жорстока, нечесна, без принципів, без почуття обов'язку, позбавлена навіть натяку на будь-яке благородство. Як же все-таки цей офіцер тримався у флоті? Як терпіло його те середовище, в якому він обертався? Яким чином він міг плавати цілих два роки як старший офіцер на царській яхті "Полярная звезда"? Але таких офіцерів немало було у флоті. Тому Баранова не тільки не гнали з морського відомства, а навпаки, нагороджували: він мав п'ять російських і сім іноземних орденів, в тому числі один японський — орден Сонячного сходу.

На броненосці "Александр III" плавав його син, мічман Баранов, високий і худорлявий юнак, з сором'язливим рум'янцем на безвусому обличчі, з наївно-ясними очима. Для нього, що тільки-но вирвався з жовтих стін Морського кадетського корпусу, життя розцвітало яскравими квітами заманливих надій. Але при зустрічі з батьком він ставав сумний. Одного разу, снідаючи в кают-компанії міноносця, він звернувся до офіцерів з питанням:

— За що тут так не люблять мого батька?

Офіцери переглянулись між собою, але нічого йому не сказали.

"Бедовый" з Барановим-батьком щасливо добрався до Цусімської протоки. Адмірал Рожественський весь цей час продовжував вважати Баранова за зразкового командира. І тільки 14 травня, в день бою з японцями, командуючому довелося жорстоко розчаруватися в своєму улюбленці.

Флагманський броненосець "Князь Суворов", що стояв на чолі ескадри, вистроєної в бойову кильватерну колону, перший відкрив стрільбу по ворогові лівим бортом. Але зараз же сам попав під ураганний вогонь противника. В цей час, згідно з бойовим наказом, міноносець "Бедовый" разом з репетичним крейсером "Жемчуг" був на правому траверзі флагманського корабля, в чотирьох кабельтових від нього.

Поки не загрожувала небезпека, Баранов був на містку, гордо тримаючи голову і кидаючи навсібіч орлині погляди. П'ятибальний вітер бавився його атласною бородою, розсипаючи русяве волосся по широких плечах або здуваючи його в один бік. Але перший же стовп води, що здивився недалеко від борту міноносця, змусив командира зіщулитися. Піднявши плечі до самих вух, він повів "Бедового" далі від ескадри, туди, куди не долітали ворожі снаряди.

Гинув броненосець "Ослябя" — перша жертва Цусімського бою. В цю мить "Бедовый" випадково проходив близько від нього. Видно було, як з броненосця стрибали в море люди. Замість того, щоб подати їм допомогу, Баранов розвернув свій міноносець і повним ходом пішов геть від "Осляби". Такий вчинок викликав протест офіцерів і нижніх чинів. На міноносці почулося глухе ремствування. А деякі, не стерпівши, почали голосно викрикувати.

— Чому не рятуємо тих, що гинуть?

— А якщо з нами таке трапиться?

— Ворогам і то подають допомогу...

На цей раз Баранов не посмів не послухатися своїх підлеглих. Довелося повернути

міноносець назад. Але було вже пізно. "Ослябя" зник з поверхні і людей з нього підбирали інші міноносці — "Буйный" і "Бравый", які, хоч були від гинучого корабля далі, ніж "Бедовый", появились на місці раніш за нього. Щоправда, кілька чоловік все-таки можна було б виловити, але ворог відкрив вогонь по міноносцях, і "Бедовый", не довго роздумуючи, знову помчав у безпечніший бік. На нього не взяли жодної людини. Але це мало бентежило Баранова. Він навіть ніби зрадів і, бажаючи заспокоїти інших, заговорив:

— Який жаль, що ми запізналися! А втім, набрати таких мокрих і брудних гостей для нас не дуже велика втіха. Вони вижили б нас із приміщень.

Пізніше вийшов із строю броненосець "Александр III". Баранов, умисно вважаючи його за "Суворова", спрямував "Бедового" до нього. Зблизившись з ним так, що можна було перемовлятися, командир міноносця почав кричати:

— На "Александрє"! Чи можна викликати мічмана Баранова? Перекажіть йому, що його хоче бачити батько!

Йому ніхто нічого не відповів. Броненосець, порешечений, з розвороченими нутрощами, з розбитими верхніми частинами, був весь у вогні. Люди гасили пожежу.

Баранов наказав перепитати про долю свого сина семафором. І цього разу відповіді не дістав. Навкруги почали падати снаряди. На "Бедовом" почулися незадоволені голоси:

— З "Осляби" нікого не врятували, а тут даремно ризикуємо життям! Міноносець повним ходом пішов до допоміжних крейсерів. Вперше

командир явився перед підлеглими таким пригніченим. Він якось зразу втратив твердість, обм'як, круглі очі почервоніли. Безнадійно він оглядався назад, на палаючий броненосець, де лишився його рідний син, приречений на смерть.

За весь час денного бою "Бедовый" жодного разу не підійшов до флагманського корабля. Він не зробив жодного пострілу, не випустив жодної міни. Зате й сам не дістав ніяких пошкоджень.

Увечері "Бедовый" разом з міноносцем "Грозный" приєднався до крейсера "Дмитрий Донской" і пішов за ним. Настала ніч. Поблизу і десь далеко чувся гуркіт гарматних пострілів. Строчили в просторінь кулемети, різали п'їтьму світлові смуги прожекторів. Три судна посувалися разом. "Бедовый" тримався на правій раковині крейсера. Командир Баранов наказував своїм підлеглим:

— Як свого ока, бережіть "Донского"! Не відставати від нього! Це наш захисник.

Несподівано к трьох-чотирьох кабельтових тьмяно вималювався обрис якогось корабля, що відкрив вогонь по міноносцю. Баранов заволав:

— Боже мій, та що ж це таке робиться!?

Це був крейсер "Владимир Мономах", що помилково прийняв свої міноносці за ворожі. А втім, все обійшлося гаразд.

Коли небезпека минула, командир Баранов, заспокоївшись, почав покрикувати на містку:

— Ближче, ближче тримайтеся до "Донского", щоб він не сплутав нас з японцями!

Дальша частина ночі пройшла без пригод.

"БУЙНЫЙ" РЯТУЄ ФЛАГМАНА

• Цілковиту протилежність Баранову являв собою командир "Буйного", капітан 2-го рангу Микола Миколайович Коломейцев, моряк тридцяти восьми років, високого зросту, ставний, що завжди прожогом бігав по палубі. Якби хто задумав проставити прикмети його обличчя в паспорті, то він написав би: худорлявий блондин, проникливо-сірі очі, задумливий лоб, прямий, тонкий ніс, маленький рот з щільно стиснутими губами, закручені догори вусики, борідка пласкою щіточкою. Але під цією звичайною для багатьох офіцерів зовнішністю ховались непохитна сила волі, сміливість і спритність.

Начитаний і освічений, він знав кілька іноземних мов. йому не раз доводилося бувати в закордонних плаваннях. Перед війною він командував криголамом "Ермак" і проявив себе прекрасним капітаном.

Дехто з офіцерів знав про такий випадок з минулого життя Коломейцева.

В 1900 році Академією наук була організована експедиція під начальством барона Толя для дослідження Новосибірських островів у Льодовитому океані. В червні експедиція виїхала з Петербурга на яхті "Заря", тримаючи напрям навколо Норвегії на Мурман. А через три місяці, пройшовши Югорським Шаром, яхта уже вступила в Карське море. Плавання тривало, поки досягли Таймирського півострова. Тут в одній з бухт, недалеко від мису Челюскіна, "Заря", яку затирала крига, спинилась на зимівлю.

В числі членів експедиції був і лейтенант Коломейцев. Спочатку він допомагав барону Толю, роз'їжджаючи собаками по берегу, провадити наукові спостереження. Потім вони за щось посварилися. Розрив поглиблювався, спільне життя ставало нестерпне. Надії на примирення не було: і той, і другий були самолюбиві.

Тоді лейтенант Коломейцев вирішив покинути яхту "Заря", підмовивши на це ще одну людину — козака Расторгуєва. Але перед ними постало грізне питання: куди йти? Найближче село Гальчиха, що складалося з кількох дворів, розташоване на березі Єнісею, було за дев'ятсот кілометрів. На, такому довгому шляху можна було зустріти і снігові замети, і гори, і провалля, і інші несподівані перешкоди. Лютувала зима з найпекучішими морозами. Над величезною пустинею, яка не знала нікого, крім голодних звірів, висіла тримісячна полярна ніч. Часом похмура пільма наповнювалась різноголосим завиванням пурги, від якої був єдиний порятунок—заритися в замет. Але Коломейцев був непохитний в своєму рішенні. Він пішов разом з Расторгуєвим. Члени експедиції, що лишилися на зимівлю, вважали лейтенанта і його супутника безумцями, що самі себе прирекли на загибель. Тому дуже здрадили, коли через дві доби знову побачили їх на борту "Зари". Барон Толь тріумфував. Але даремне! Коломейцев повернувся на яхту тільки тому, що забув... голки для примуса! Кілька годин він відпочивав, а потім знову разом з козаком вирушив у далеку путь. На цей раз обидва щасливо досягли Гальчихи.

На "Буйном" Коломейцев завів сувору, але розумну дисципліну. Насамперед він вимагав від своїх підлеглих знання морської справи, вмілого поводження з

механізмами, влучності мінної і артилерійської стрільби і чіткості у виконанні його розпоряджень. Бойова підготовка на його міноносці завжди була на висоті.

Командир Коломейцев був людиною незалежною. Він не любив плазувати перед вищими чинами. От за це його й не терпів командуючий ескадрою. Міноносець "Буйный" протягом цілого походу був мішенню для глузувань адмірала Рожественського. Накази видавалися в такому дусі: "Як завжди, міноносець "Буйный" вирізнявся своїм буйним виглядом і псував колону..."

Під час стоянки на Мадагаскарі Коломейцев несподівано захворів на жовту лихоманку. Він здав командування своєму помічникові і перейшов на госпітальний корабель, бо на міноносці не було ні лікаря, ні лазарету. Про свою хворобу він негайно повідомив штаб. З цього приводу з'явився наказ адмірала, в якому говорилося: "Командир "Буйного" ганебно дезертирував з міноносця, кинувши його напризволяще..." Тим часом Коломейцев лежав хворий з сорокаградусною температурою.

І от, у Цусімському бою, коли потрібна була справжня відвага, а не бутафорія, випадок наче нарочито зіставив цих двох командирів — Баранова і Коломейцева.

Як тільки "Ослябя" вийшов із строю, "Буйный" повним ходом поплив до нього. Броненосець скоро потонув. На місці його загибелі цей міноносець опинився раніш за всіх. Він зупинився серед гущі людей, що борсалися в хвилях. Коломейцев, стоячи на містку, командував різким голосом:

— Вельбот спустити! Приготувати кінці для рятування!

Його офіцери й матроси знали, що треба робити, і почалась енергійна, без зайвої метушні, робота. Кругом, у хвилях, під обстрілом ворога, гинули люди. На міноносець долітали зойки про порятунок. За борт раз у раз викидалися кінці, за які конвульсійно хапалися руки потопаяючих. А тих, що були далі, підбирав єдиний вельбот з двома гребцями, вправно керований мічманом Храбро-Василевським.

Підійшов міноносець "Бравый" і теж почав рятувати людей.

"Буйный" заповнювався живим вантажем. З ослябців, змочуючи палубу, струмками стікала вода. Врятовані тулились один до одного, тремтячи і злякано озираючись, наче не вірячи, що попали на інше судно. Серед них було кілька стройових офіцерів і флагманський штурман, підполковник Осипов, поранений у голову.

Ескадра йшла далі. Японські крейсери, що тиснули наш ар'єргард, наближаючись, відкрили жорстокий вогонь по міноносцях, що рятували. Більше затримуватися тут не можна було. Командир Коломейцев, приклавши рупор до губ, голосно крикнув:

— На вельботі! Негайно до борту!

В цей час, вже відходячи, "Бравый" втратив фок-щоглу.

"Буйный", посуваючись серед плаваючих уламків, покалічив собі правий гвинт. На лівий же гвинт намотався стальний трос і, підтягши кусок ослябської грот-реї до днища, зупинив машини. Інженер-механік, поручик Даниленко, з спритністю акробата вискочив з машини на корму і, заглянувши за борт, зразу зрозумів, у чому річ. Треба було мати дуже міцні нерви, щоб при цьому не втратити розуму: міноносець немов

опинився в кайданах і був приречений на знищення з усіма своїми мешканцями. Роздумувати не було коли. З наказу механіка, машина дала кілька оборотів назад. Трос ослаб, матроси зачепили його гаком і, витягши на палубу, перерубали. Тепер машина могла працювати вільно.

Вельбот підійшов під талі. З нього прийняли врятованих. Але підіймати його не було коли — довелося з ним розлучитися.

"Буйный", розвернувшись і стріляючи по ворогові, дав повний хід уперед, навздогін за ескадрою. За кормою його лунали одчайдушні крики чотирьох чоловік, яких не встигли підібрати. Але він не міг більше ризикувати собою і врятованими людьми. Їх було на борту вже двісті чотири чоловіки.

Трохи менше врятував "Бравый".

А всі інші ослябці, понад п'ятсот чоловік, були вже під водою.

І ще лишився один — адмірал Фелькерзам в своїй запаяній цинковій труні. Коли броненосець перекидався, труна впливала на поверхню моря. За неї деякий час, рятуючись від смерті, тримався якийсь матрос. Він був підібраний міноносцем. А труна з мертвяком і далі плавала, самотньо гойдаючись на хвилях, ніби покійний адмірал вирішив до кінця бути присутнім при розгромі нашої ескадри.

Коломейцев посувався на своєму міноносці в хвості крейсерів, коли на правому крамболі, далеко від ескадри, показався якийсь палаючий броненосець. Він був без труб, без щогл, але, мабуть, ще посувався, тримаючи напрям на зюйд. При південно-західному вітрі дим від пожежі, розпатлюючись, загнущся величезною чорною гривовою на лівий борт і корму.

— Невже це "Суворов"? — спитав Коломейцев з тремтінням у голосі.

Біноклі були спрямовані в бік палаючого броненосця.

— Схоже на те, — відповів мічман Храбро-Василевський.

— Але чому ж нема біля нього "Бедового"?

— Поблизу броненосця тримається ще одне судно, здається, "Камчатка".

"Буйный" повернув на зближення з ним. Туди ж, показавшись від зюйд-оста, попрямували ворожі броненосні крейсери. Міноносцеві випало витримати страшне випробування.

Командир Коломейцев ще довго не міг упізнати в плаваючій і димуючій руїні свій колишній флагманський корабель. І тільки підійшовши ближче, зрозумів, що перед ним "Суворов". Думка, що там, на одинокому кораблі, покинутому вже ескадрою, серед полум'я, купи старих уламків і трупів, ще перебуває командує ескадрою, пронизала мозок. Нехтуючи всякою небезпекою, повним ходом і на очах у ворожих крейсерів, що відкрили вогонь, "Буйный" понісся до цього броньового остова, намагаючись його бортом прикритись від ворога. Вже можна було розрізнити уцілілу шестидюймову башту на правому зрізі корабля. З-за башти з'явилась людська фігура і почала семафорити руками: "Прийміть адмірала".

"Суворов" тепер стояв із застопореними машинами. Тільки величезний сталевий корпус зберіг свою попередню форму, а все інше зіяло проломами, горбилося рваним

залізом. Фарба на борту обгоріла. Кормова дванадцятидюймовою башта була зірвана, і броньова покрівля з неї скинута на ют. Інші башти, заклинені й пошкоджені, мовчали. З них під різними кутами підвищення стирчали гармати з відірваними стволами. Не діяла і артилерія батареїної палуби. На додаток до цього, на "Суворове" бушував вогонь, руйнуючи уцілілі рештки корабля.

"Буйный" наблизився до броненосця так, що можна було перемовлятися голосом. Прапорщик Курсель, що стояв на зрізі біля шестидюймової башти, кричав, звертаючись до командира міноносця:

— У нас всі шлюпки розбиті! "Бедовый" не підходив зовсім! Адмірал поранений! Треба його будь-що взяти на міноносець!

У відповідь пролунав пронизливий голос Коломейцева:

— Добре! Але в мене теж нема шлюпки,— я свій вельбот лишив, коли рятував ослябську команду! Доведеться пристати до броненосця впритул!

Завдання було надзвичайно важке. З підвітряного боку було менше бриж, але зате тут із відтулин і проломів корабля, як з вікон палаючого будинку, вихоплювались язики вогню і густі клуби диму. Крім того, цей лівий борт обстрілювався ворогом. Пристати тут було неможливо. Довелося вибрати для цього навітряний правий борт.

Під гул ворожих снарядів пролунав владний наказ командира Коломейцева:

— Поставити команду по борту з койками і користуватися ними як кранцями!

"Буйный" швидко пристав до броненосця і, зупинивши машину, пришвартувався до його борту. Проте не обійшлося без аварії: суворов-ський "вистріл", за який на стоянках звичайно прив'язують шлюпки, трохи відкинувшись, зачепив 47-міліметрову гармату на міноносці і зрушив тумбу. Цей "вистріл" негайно обрубали.

Прапорщик Курсель повідомив:

— Адмірал у правій середній башті. Зараз його принесуть.

Але минали (тяжкі хвилини, а командуєчого все ще не приносили. Виявилося, що в середній башті заклинилися двері. Їх трохи відчинили, матроси могли проходити вільно, але у вузьку відтулину неможливо було протягти важке тіло адмірала. Возилися з ним довго, заносючи його то головою вперед, то ногами, перевертаючи з боку на бік і схиляючи над ним спітнілі обличчя. За ноги його тримав машиніст Олександр Колотушкін, за плечі — штабний писар Матізен, і за спину підтримували двоє комендорів. Нижні чини тепер поводитися з ним зовсім безцеремонно, немовби це був тюк, набитий дешевим товаром, а не командуєчий ескадрою. Він тяжко стогнав.

— Ой, боляче, боляче! Обережніше...

Нарешті його з силою висмикнули з башти. Адмірал знепритомнів,

Поки возилися з ним, "Буйный" терпляче чекав, перебуваючи сам в надзвичайній небезпеці. Він дуже гойдався на брижах, ризкуючи розбити свій тонкий корпус об важкий борт броненосця. Поблизу падали снаряди і, вибухаючи, підіймали стовпи води. Командир Коломейцев добре розумів, що, відважившись врятувати адмірала з штабом, він взяв на себе страшну відповідальність. Кожну мить можна було чекати, що його маленьке судно провалиться в безодню з усім екіпажем і з ослябською командою, яка

вже побувала в морі і ковтнула солоної води. У високих хвилях моря, в пожежі флагманського корабля, в громовому гуркоті ворожої артилерії і в вибухах снарядів дихала сама смерть. Пронизуване сталлю повітря хиталося і лунко вібрало, ніби в ньому простяглися товсті, туго натягнуті струни. При кожному польоті снаряда осябці, що були на верхній палубі міноносця, присідали, прикривали голови руками, тремтіли. Бліді обличчя з вираженими очима були безтямні. Але командир Коломейцев, високий чоловік з борідкою, схожою на пласку щіточку, зовні був спокійний. Він випрямився, як вартовий на посту. Брови пружинами підтяглися до перенісся, його розпорядження були владні й короткі, як змахи шаблі.

Недалеко від "Суворова" гойдалась плавуча майстерня "Камчатка", прозвана Рождественським^ "Брудною прачкою". В неї влучив снаряд біля труби, піднявши чорний стовп диму. Труба звалилася.

З палаючих руїн броненосця нарешті показалася група офіцерів і кілька чоловік команди. Адмірала несли на руках. Це вже був не начальник, не владний і біснуватий самодур, перед яким тремтіла вся ескадра. Тепер він справляв жалюгідне враження: весь одяг пошматований, вкритий брудом і кіптявою, одна нога в черевіку, а друга обгорнута матроською форменкою, голова перев'язана рушником, обличчя замазане сажею і кров'ю, частина бороди обгоріла. В такому вигляді адмірал не викликав до себе колишньої ненависті. Треба було з ним поспішати. Вибравши момент, коли палуба міноносця, піднята брижами, зрівнялася із зрізом броненосця, Рождественського перекинули на руки команди "Буйного". Адмірал втомлено розплющив чорні очі і, блукаючи ними, раптом здивовано розширив зіниці: на нього, не то жаліючи, не то торжествуючи, пильно, з якоюсь загадковою настійливістю дивилась ненависна йому людина, тепер рятівник, капітан 2-го рангу Коломейцев. Це тривало кілька секунд. Обличчя адмірала здригнулось, розбухлі вії важко опустились. Командуючого віднесли в каюту командира.

Слідом за ним перебрались на міноносець і чини його штабу: флаг-капітан, капітан 1-го рангу Клап'є де Колонг, флагманський штурман, полковник Філіпповський, завідуючий військово-морським відділом, капітан 2-го рангу Семенов, мінний офіцер, лейтенант Леонтьєв, флаг-офіцери: Кржижановський і мічман Демчинський, юнкер Максимов. Крім того, встигли стрибнути на міноносець чотирнадцять чоловік з суворовської команди, матроси різних спеціальностей: боцман, писар, сигнальник, кочегар, машиніст, ординарець та інші.

Серед них був і вістовий адмірала — Петро Пучков.

Клап'є де Колонг звернувся до прапорщика Курселя, що стояв на зрізі:

— А ви не хочете?— Ні, я лишусь на броненосці до кінця,— твердо сказав він.

Так само відмовились перебраться на міноносець ще два офіцери — лейтенанти Богданов і Вирубов. На пропозицію флаг-капітана залишити броненосець вони нічого не відповіли, ніби не розчули слів, звернених до них. Богданов зник у глибині палаючого судна, а Вирубов лишився на зрізі броненосця. Лишилась і команда, що складалася з дев'ятисот чоловік (в числі яких були поранені і вбиті). І ті з живих, хто

бачив всю цю операцію, з тривогою дивились на втечу вищого начальства: чи надішле воно який-небудь корабель до гинучого, "Суворова", щоб врятувати з нього людей?

Досі "Буйный" прикривався від ворога корпусом броненосця. Але як йому відвалити від навітряного борту при таких брижах? Він дав задній хід і почав розвертатися.

Коли борти обох суден відокремились один від одного, на "Буйный" вирішив перебраться ще один матрос. До цього моменту він вагався, лишатися йому на "Суворове" чи рятуватися. Але осколок, що розірвав на ньому фланелівку, розвіяв його сумніви. Невеликий і сухорлявий, він легко, як білка, перемахнув сажневу відстань і, цупко ухопившись за поручні міноносця, піднявся на його палубу. В ньому впізнали мінера Жильцова. Ще один матрос, що стрибнув за прикладом Жильцова, схибив, і, не попавши на міноносець, що відпливав, з криком поплив за ним.

По "Буйному" ворог відкрив убивчий вогонь. Снаряд, розірвавшись біля борту, пробив осколком носову частину міноносця, вище ватерлінії. На юті був убитий наповал врятований з "Осляби" квартирмейстер Шувалов.

На "Суворове" мало лишилось офіцерів у строю. Майже всі вони було або поранені, або вбиті. Прапорщик Курсель постояв трохи і, похнюпивши голову, пішов до корми, в свій каземат, де уціліла тільки одна тридюймова гармата. Лейтенант Вирубов продовжував стояти на зрізі і, розмахуючи кашкетом, щось кричав услід міноносцеві, що віддалявся. Суворовці, що пересіли на "Буйный", востаннє пильно дивилися на свій корабель. Раптом перед їхніми очима на тому місці, де стояв Вирубов, розгорнувся в повітрі червоний зонт. Через секунду на зрізі броненосця вже нічого не було видно: від снаряда, що розірвався, людина блискавично зникла, як від спалаху порошок магнію.

"Буйный" дав повний хід вперед, намагаючись швидше вийти із сфери вогню. Через годину він догнав наш крейсерський загін. За розпорядженням Клап'є де Колонга, на міноносці підняли сигнал: "Адмірал передає командування адміралові Небогатову". Слідом за цим було доручено міноносцеві "Безупречному" наблизитися до флагманського судна "Николай I" і сповістити Небогатову, що він вступає в командування всією ескадрою.

За весь час бою це було друге й останнє розпорядження Рожественського.

Фельдшер Кудінов подав йому першу медичну допомогу. Рожественський мав кілька поранень: під правою лопаткою, в правому стегні, в лівій п'ятці і на лобі. З усіх ран найсерйознішою була остання. Але адмірал був при повній свідомості. До нього приходили в каюту командир міноносця і офіцери штабу. Він розпитував їх про враження битви і сам вставляв свої зауваження. Щодо курсу він сказав:

— Треба йти до Владивостока.

"Буйный" ішов разом з крейсерами: "Светлана", "Владимир Мономах", "Изумруд" і "Дмитрий Донской". Вночі ці крейсери розійшлися в різні боки. Він лишився в компанії "Донского" і двох міноносців. Пізніше він і від них почав відставати.

Під покровом ночі, погойдуючись на брижах, "Буйный" сам, без вогнів, посувався вперед тихим ходом. Але все більше виявлялась його непридатність до дальшого плавання. В машині лопнув теплий ящик, котли доводилося жити забортною водою.

Один котел зовсім засмітився, і його виключили. Стукотіла машина. Вугілля кінчалось. Отже, мрія досягти Владивостока змінилася цілковитою безнадійністю. З другого боку, японці продовжували переслідувати рештки нашої ескадри. Небезпека відсунулася тільки на деякий час.

Було далеко за північ, коли командир міноносця вирішив порадитися з штабом. Для цього він спустився в к^ют-компанію і, розбудивши

Клап'є де Колонга і Філіпповського, що спали там, розказав їм, в якому стані "Буйный". Наприкінці він додав:

— Лишається тільки одне — поистати до якого-небудь берега, зняти адмірала й решту людей, а потім висадити в повітря міноносець.

Здавалося, тільки того й чекали чини штабу. Полковник Філіпповський зараз же вніс пропозицію:

— По-моєму, заради врятування адмірала при зустрічі з японцями в бій не слід зовсім вступати, а підняти білий прапор і вступити з японцями в переговори.

З ним погодився капітан 2-го рангу Семенов і додав:

— Тим більше, що міноносець зовсім втратив своє бойове значення і не являє собою ніякої цінності. Він завантажений пораненими і напівмертвими людьми. Коли на ньому підняти прапор Червоного Хреста, то це буде госпітальне судно.

— Так, але таке питання ми не можемо розв'язати без самого адмірала,— вставив Клап'є де Колонг.

А командир Коломейцев категорично заявив:

— У всякому разі, я настоюю на тому, щоб про все доповісти адміралові.

Філіпповський, Клап'є де Колонг і командир міноносця пішли до Рождественського, що лежав в окремій каюті. Коломейцев узяв його за руку. Адмірал розплющив очі. Тоді Філіпповський доповів йому про становище міноносця і про необхідність, в разі зустрічі з японцями, здатися в полон.

І грізний адмірал, вислухавши його, на цей раз смиренно відповів:

— Нехай вас не турбує моя присутність і робіть так, ніби мене зовсім нема на міноносці.

Штабні чини зрозуміли його. І з цього моменту серед них почалося пожвавлення. Командир Коломейцев пішов наверх дізнатися про думку своїх офіцерів, а в кают-компанії радились, сперечались. Але все зводилося до того, як зберегти життя адмірала, а разом з ним, значить, зберегти і свої голови. Лишалось умовити командира Коломейцева. Він вимагав від штабних писаного протоколу. А як можна було видати йому такий документ? Він вважався за хороброго командира, він, крім усього, міг затаїти злобу проти адмірала і штабу за несправедливі на^а падки на нього, і нічого не буде дивного, коли він арештує їх всіх, бо начальство, яке задумало здати судно ворогові, перестане бути начальством. Побачивши судового офіцера, низькорослого товстуна, лейтенанта Вурма, штабні чини наказали йому дістати простиню, а потім послали його з нею на місток до командира.

— Це що значить? — суворо запитав Коломейцев.

— Штаб розпорядився, якщо зустрінемося з японцями, то підняти простиню замість білого прапора,— пояснив лейтенант Вурм.

Командир розсердився і закричав:

— Що за трагікомедія? Я, командир російського військового судна, і раптом повезу свого адмірала в полон?! Цього ніколи не буде!

Він вихопив з рук лейтенанта Вурма простиню і викинув її за борт. А потім додав:

— Ідіть униз і попросіть у них писаний протокол. Тоді побачимо, що треба робити.

Коли лейтенант Вурм спустився в кают-компанію, всі штабні чини вже спали, а може, тільки удавали,, що сплять. Він розбудив їх і переказав їм доручення командира. Вони вислухали його, але нічого на це не сказали.

А що сталося з покинутою ескадрою? Тепер це питання нікого більше не цікавило. Ніхто також не згадав і про "Суворова". На броненосці лишилися сотні живих людей. Можливо, вони сподівалися, що штаб подбає про них і віддасть розпорядження зняти екіпаж з гинучого флагманського корабля на інше судно. Але штаб, заклопотаний собою, своєю втечею, про це забув.

А тим часом "Суворова" спіткала страшна доля. В кінці денного бою, після семи годин вечора, з японської сторони з'явилися міноносці і, як зграї гончаків, 'накинулися на колись могутнього, а тепер умираючого звіра. Але і в цю хвилину він озвався передсмертним риканням. В кормовому казематі заблимали спалахи пострілів останньої тридюймової гармати. Там на своєму посту лишався вірний кораблю прапорщик Курсель. Тільки зайшовши з носу і вийшовши з-під обстрілу кормового каземату, японці змогли випустити свої міни майже в упор. Три чи чотири удари одночасно дістав і без того понівечений броненосець, на якусь мить високо викинув полум'я, і, обгорнувшись хмарами чорного і жовтого диму, швидко потонув.

Врятованих не було.

А за п'ять кабельтових від "Суворова" через кілька хвилин загинула і "Камчатка". Вона намагалась захистити свій флагманський корабель, маючи в себе на борту всього лише чотири маленькі 47-міліметрові гармати. Великий снаряд розірвався в її носовій частині, і вона швидко пішла на дно за броненосцем.

З "Камчатки", на якій плавали переважно вільнонаймані робітники, мало лишилося свідків.

КРЕЙСЕР "ДМИТРИЙ ДОНСКОЙ" У ВІРНИХ РУКАХ

Двотрубний крейсер "Дмитрий Донской", водотоннажністю в шість тисяч двісті тонн, з двома машинами системи компаунд, що працювали на один вал, був спущений на воду в 1885 році. Замолоду він міг розвивати хід до сімнадцяти вузлів. За правилами німецького флоту, строк служби для крейсерів вважається двадцять років. У Цусімську протоку він прибув саме в такому віці. Це був уже старик із спрацьованими механізмами, з пониженим ходом, що не перевищував тринадцяти вузлів. Тільки артилерія на ньому була замінена новою. Незважаючи на бойове переозброєння, в очах адмірала Рожественського це судно здатне було нести лише караульну службу в гавані або на рейді, і через те мало особливу кличку "Брандвахта".

Згідно з наказом командуючого, "Дмитрий Донской" разом з іншими крейсерами повинен був під час бою охороняти транспорти. Покладені на нього обов'язки він виконував у денному бою 14 травня досить сумлінно, його шість шестидюймових гармат і шість 120-міліметрових при кожній слушній нагоді вливали свої голоси в загальний артилерійський рев ескадри.

На початку бою на "Донском" щось сталося з рульовою машиною: відмовилась працювати. Негайно був викликаний на місток старший офіцер, капітан 2-го рангу Блохін. Командир судна, капітан 1-го рангу Іван Миколайович Лебедев, звертаючись до нього, заговорив своїм звичайним м'яким голосом:

— От у чому річ, Костянтині Платоновичу. У нас чомусь скисла рульова машина. Негайно ідіть на задній місток і звідти будете управляти крейсером.

— Єсть,— підкинувши праву руку до козирка, шанобливо відповів старший офіцер.

Блохін зійшов на палубу і важкою ногою, похитуючись, пішов до корми. Ручний штурвал під його керівництвом швидко був пущений у роботу. На задньому містку старший офіцер лишився надувно.

Часом великолоба голова його повільно поверталася, охоплюючи поле бою оцінюючим поглядом холодних сірих очей.

На сорок третьому році життя фігура його була кремезна і дебела. Кругле і загоріле обличчя його поросло русавою бородою, якій перукарські ножиці надали форму лопати. Широкий, товстий ніс упевнено сидів над його білявими пухнастими вусами.

Сам ретельний і точний, Блохін вимагав того самого і від своїх підлеглих. Він закінчив Морську академію і вважався хорошим математиком. До призначення його на посаду старшого офіцера він служив вихователем у Морському корпусі, де викладав астрономію, морську зйомку і математику. Кадети побоювались його за суворість. Читаючи лекції, він тримався з такою впевненістю, що йому дали прізвисько: "Непохитний апломб". Корабель свій тримав у порядку і чистоті, наскільки дозволяли умови плавання. В кают-компанії любив попиячити з офіцерами, але на верхній палубі був до них дуже вимогливий. У нього була пристрасть до суперечок. Цілими годинами він доводив мінним і артилерійським офіцерам, що вони неправильно виховують своїх спеціалістів. Команда, затиснута ним у залізні лещата дисципліни, боялась його. А він, маючи прекрасну пам'ять, знав усіх матросів на судні не тільки на прізвища, але по особистих властивостях кожного з них. Характер у нього був спокійний, але твердий і рішучий у потрібний момент.

Командир Лебедев, який був років на дванадцять старший за свого помічника, являв собою інший тип. Високий, худорлявий, з борідкою клином, з сивиною на висках, з постійним неспокоєм у чорних очах, над якими розкинулись крилаті брови, він не любив надмірної офіційності і ставився до всіх простіше і щиріше. Хороший капітан, він терпіти не міг вислужуватись перед вищими чинами і знав собі ціну. Такій людині трудно було ужитися в морському відомстві, де, незважаючи на зовнішній блиск, всякий свіжий розум обростав пліснявою рутини. І Лебедев не витримав — кинув службу у флоті і поїхав за кордон. Він був тоді тільки лейтенантом. Не легко йому було і

на чужині. В погоні за заробітками йому доводилося братися за першу-ліпшу роботу, яка підверталася під руки. Кілька місяців він працював простим вантажником у Гаврському порту, відчуваючи на собі весь тягар фізичної праці. Цей невеселий період його життя скрашувала тільки молода дружина, яку він узяв з бідної французької сім'ї. Від неї він мав двох дітей. Через кілька років, гнаний бідністю, він повернувся в Росію і знову вступив у флот. Російсько-японська війна застала його в чині капітана 1-го рангу.

Командував він крейсером "Дмитрий Донской" краще за багатьох командирів, але Рожественський не любив його. Під час походу на Далекий Схід найменший промах Лебедева командуючий ескадрою роздував у злочин і, роздратовуючись, кричав своїм флаг-офіцерам:

— Підніміть сигнал з доганою цьому смердючому лібералові.

Дістаючи несправедливі догани і розноси, Лебедев не лишався в боргу. Хай позаочі, лише в присутності своїх офіцерів, але він зрідка згадував адмірала:

— Так, нічого не вдієш: на кожному плечі у нього по два орли. Але ж усім відомо, що ці птахи люблять сидати на падло.

Через якихось півгодини після початку битви з японцями Лебедев уже розумів, що діло безнадійно програне. Він не раз виходив з бойової рубки і, стоячи відкрито на передньому містку, міг добре спостерігати хід подій. Давно вже горів флагманський корабель "Суворов", потім запалав "Александр III", а броненосець "Ослябя" перекинувся. Наша ескадра билася невміло, маневрувала дуже погано. Але найбільше його обурювали транспорти, які пленталися за ескадрою без будь-якого строю, безладною купою. Звертаючись до своїх офіцерів, він показував на транспорти і кричав:

, — Адже це не воєнні кораблі, а набрід, табун плавучих посудин! Ви тільки подивіться! Вони скупчилися, ніби в гавані. На якого чорта взяв їх з собою командуючий? Для охорони їх скільки крейсерів довелося відтягти від головних сил!

Ворожі другорядні кораблі, бачачи привабливу ціль, все більше і наполегливіше натискали на наш ар'єргард, з'являючись то з одного його боку, то з другого. Під їх натиском транспорти кидались в інтервали між своїми крейсерами, прорізуючи їхній стрій кильватерної колони. В такі моменти нашим суднам загрожувало зіткнення одного з одним. "Донской", перекладаючи руль то направо, то наліво і маневруючи, змушений був постійно крутитися, стопорити машину, іноді навіть давати хід назад. Від стрільби на циркуляції крейсера японці нітрохи не терпіли, завдаючи в той же час великої шкоди нашим суднам.

Командир усе це бачив і розумів, що тут, у далеких водах Японського моря, поблизу острова Цусіма, безповоротно гинуть останні надії Росії. Він був з хоробрих людей, але ніякою відвагою не можна вже було врятувати безнадійного становища. І, насуваючись на очі, хмурились його крилаті брови.

Блохін невідлучно був на задньому містку, стояв твердо і нерухомо, ніби вдовбаний в поміст палуби. Обов'язок служби для нього був насамперед. Він не покидав свого поста до того часу, поки полагодили рульову машину.

"Дмитрий Донской" встиг за день розкидати із своїх гармат півтори тисячі снарядів.

Але противник мало звертав на нього увагу, зосереджуючи вогонь на новіших кораблях. На ньому виникла тільки одна пожежа, яку вдалося тут же погасити; поранених було чоловік вісім.

На ніч рештки розбитої ескадри, як ми знаємо, опинилися в різних місцях невеликими загонами. Деякі судна, втративши своїх флагманів, блукали самотні, не знаючи, куди йти. В такому ж становищі опинився і "Дмитрий Донской". Густішала пільма. Він переживав тривожну ніч, відбиваючись від мінних атак. На нього, кинувшись від своїх міноносців, мало не налетів крейсер "Владимир Мономах". Обидва ці кораблі так наблизились один до одного, що на "Донском" ледве встигли покласти руль "ліво на борт" і тільки цим маневром врятувалися від катастрофи. Безладдя, супроводжуване нервовим артилерійським вогнем, тривало довгий час. Раз у раз розлягались одчайдушні викрики:

— Міноносець справа!

— Міноносець зліва!

— Силует на правому крамболі!

Вогняні спалахи, гуркіт гармат і гул снарядів наповнювали пільму безумством.

Тільки опівночі, закривши вогні, крейсер вийшов із сфери бою. ' На передньому містку Лебедев скликав військову раду і поставив перед нею питання:

— Куди нам тепер іти?

І тут же, не чекаючи відповіді, додав, як звичайно, своєю скоромовкою:

— Ми повинні б бути в загоні крейсерів Ейквіста. Але адмірал, користуючись перевагою ходу таких найновіших суден, як "Олег", "Аврора" і "Жемчуг", пішов від нас, зник в зюйд-вестовій чверті. Ми пробували за ним гнатися. Не наша вина, якщо ми на своєму старику від нього відстали. А шукати його, мені здається, було б марно.

— Ідімо у Владивосток! — залунали голоси офіцерів.

— Іншого шляху нам нема! — підхопили інші.

На цій пропозиції, поговоривши трохи, зупинились усі.

О першій годині ночі взяли висоту Полярної зорі. Обчислення показали, що крейсер перебуває на сорок п'ять миль північніше від Корейської протоки. Значить, "Дмитрий Донской" вийшов уже в широку частину Японського моря, тримаючи курс тепер норд-ост 23°. Одне тільки турбувало багатьох — за кормою рухались три міноносці, і не було певності, що це свої. В усякому разі, за ними стежили, тримаючи наготові гармати. Повільно проходила напружена ніч, погрожуючи несподіваним лихом. Десять у просторі кілька раз намагалися перемовлятися по бездротовому телеграфу японці. Але зараз же станція крейсера, втручаючись в їхню розмову, збивала їх, і ті вмовкали.

Наближення світанку пробудило в усіх надію на кращий кінець. Міноносці, що трималися за кормою, були російські. їх було два: "Бедовый" і "Грозный". З містка і палуби дивилися назад, на ці димуючі маленькі судна, з такою любов'ю, наче вони були рідні діти крейсера.

Гостроокий і метушливий сигнальник, зрадівши, доповідав старшому офіцерові:

— Вони самі, ваше високоблагородіє. Я їх уночі ще впізнав. Виходить, даремно сумнівалися.

Блохін зсунув кашкет на потилицю, оголивши великий лоб, і за своєю постійною звичкою промовив:

— Н-да!

Потім наморщив м'ясистий ніс і, повернувшись до командира, заговорив, розтягуючи фрази:

— Я все-таки переконаний, Іване Миколайовичу, що за нами вночі йшли три кораблі, а тепер лишилось тільки два. Куди, однак, зник третій? і

Командир швидко відповів:

— Це мене мало цікавить. Важливе те, що противника поки що ніде не видно. Може, доберемося до Владивостока.

Зі сходу, з боку Японських островів, ширився і розливався світанок. Небо було спокійне. Тихо брижилось море, рожевіючи на гребенях. В далечині на обрії побачили ледве помітний димок. Чий це йшов корабель? Незабаром "Бедовый" семафором передав на крейсер депешу, одержану ним по бездротовому телеграфу: "Зменшити хід для приєднання "Буйного" і зняття, адмірала".

ШТАБ МРІЄ ПРО ПОЛОН

Напередодні ввечері, коли адмірал Рожественський був уже на "Буйном", Баранов дістав наказ розшукати флагманський корабель і зняти з нього штаб. Це означало, що треба врятувати решту членів штабу, які лишилися на гинучому кораблі. Але Баранов такий наказ зрозумів інакше, гадаючи, що з "Суворова" нікого ще не зняли. Звичайно, "Бедовый" не знайшов флагманського корабля і все крутився біля легких крейсерів, стараючись триматися далі від поля бою. І раптом тепер, 15 травня вранці, одержано таку загадкову телеграму — зняти адмірала! А головне — в ній нічого не говорилося, якого адмірала: Рожественського чи Небогатова? А може Фелькерзама? Від такої несподіванки командир "Бедового" тільки крякнув. Що буде, коли це виявиться сам командуючий? І на яке судно він захоче пересісти? Баранов забігав по містку, заметушився, вигукуючи:

— От тобі маєш? Оце так сюрприз! Добре було б, коли б це був Небогатов або Фелькерзам. Ну, а як той? О, ні, ні! Дай боже, щоб це був інший адмірал, але тільки не Рожественський...

Крейсер "Дмитрий Донской" і міноносці "Бедовый" і "Грозный" поступово зближались з "Буйным".

В цей час командир Коломейцев спустився в свою каюту до адмірала:

— Ваше превосходительство, дозвольте доповісти вам, що на ввіреному мені міноносці машина пошкоджена, котли, що жилилися забортною водою, обросли сіллю, вугілля кінчається. При таких умовах я ні до якого нашого порту дійти не можу. А гому я вирішив запропонувати вам, чи не бажаєте ви перейти на "Донской"?

Адмірал, слухаючи командира, відвів чорні очі вбік, наче боявся зустрітися з його поглядом, і тихо запитав:

— Адже при ньому є і міноносці?

— Так точно, ваше превосходительство, "Бедовый" і "Грозный"! — відрубав Коломейцев.

Адмірал щось обдумував і не відразу промовив:

— Ні, я краще перейду на "Бедовый", якщо, звичайно, на ньому все гаразд і є досить вугілля.

— Есть!

Коломейцев вийшов з каюти і піднявся на місток. З "Буйного", коли підійшли до "Бедового" зовсім близько, запитали голосом:

— Скільки у вас є вугілля і який можете розвинути хід?

На містку "Бедового" з'явився викликаний інженер-механік Ільютю-вич. Це був непоказний чоловік — низенький, кремезний, з великим носом, з темно-рудими вусами, що звисали вниз, як дві бурульки. Звичайно він швидко сходився з людьми, любив поговорити, граючи при цьому легковажними очима, але тепер він був похмурий і, розмовляючи з ненависним командиром, дивився вниз, ніби зацікавився його начищеними черевиками. Баранов, порадившись з ним, гучно крикнув на "Буйный":

— Вугілля маю сорок дев'ять тонн. Для економічного ходу вистачить його на дві доби. Можу дати і повний хід — двадцять п'ять вузлів.

З "Буйного" знову спитали:

— За скільки часу можете дійти до Владивостока?

— За півтори доби,— відповів Баранов.

Такі ж запитання ставили і "Грозному" і теж дістали задовільні відповіді. Але штабні чини на чолі з адміралом чомусь все-таки вирішили пересісти на міноносець "Бедовый". Всі чотири судна стояли з застопореними машинами, похитуючись на мертвих брижах. Крейсер "Донской" дістав семафором наказ спустити шлюпки. Баркас і гребний катер моментально опинилися на воді. Катер пристав до правого борту "Буйного", щоб зняти адмірала і його помічників. Але минула ціла година, перш ніж винесли командуючого нагору. Тим часом баркас, пристаючи до протилежного борту, почав переправляти на крейсер ос-лябську команду, яка дуже переповнила міноносець.

Баранов весь час був на містку свого міноносця і схвильовано приставляв до очей бінокль. Вигляд у командира був дуже розгублений. О дев'ятій годині катер під помахами весел почав наближатися до борту "Бедового". Тепер ніякого сумніву не було: перевозили самого Рождественського, який лежав на носилках, його важко було б упізнати, але разом з ним були чини його штабу: флаг-капітан — капітан 1-го рангу Клап'є де Колонг, флагманський штурман — полковник Філіп-повський, той і другий з пов'язками на головах, завідуючий військово-морським відділом — капітан 2-го рангу Семенов, старший флаг-офіцер — лейтенант Кржижановський та інші. Баранов, зірвавшись з містка, помчав до трапа з такою поспішністю, наче за ним гналися з ножом. Лице його то блідло, то вкривалося червоними плямами, а губи, силкуючись щось сказати, судорожно кривились. Він ясно усвідомлював: якщо раніш Рождественський йому протегував, то вчорашня його витівка навряд чи буде прощена.

Адже він так по-зрадницьки покинув свого командуючого і вважав його уже мертвим. А насправді адмірал був живий і дивиться з носилок прямо на нього пронизливим чорним оком.

Гребці пошабашили, гакові зачепилися за трап. Мічман Гернет, що управляв катером, звернувся до адмірала:

— Ваше превосходительство, чи не буде яких наказів на "Донской"? На це Рожественський відповів твердо і рішуче:

— Іти у Владивосток!

Лейтенант Леонтьев, що вискочив на палубу, сказав команді, яка приготувалася прийняти носилки:

— Обережніше, братці, адже це адмірал.

Баранов розправив свою атласну бороду на дві половини і, набравши повні груди повітря, весь витягнувся. Права рука його, піднята до козирка кашкета, здригалася, очі налилися тваринним страхом. Однак побоювання його були даремні. В інший час, при інших умовах, незважаючи на свою знеможеність від ран, адмірал, звичайно, розгромив би такого командира, який не виконав бойового наказу. Але в даний момент це не входило в його розрахунки. Опинившись на палубі, Рожественський прямо з носилок простяг руку командирові і ласкаво сказав:

— Як нас ррзкатали!

Зворушений такою несподіваною милістю, Баранов почав цілувати руки свого начальника, розсипаючись перед ним підлесливим говірком: ' — Так, так, ваше превосходительство, розкатали. Але я страшенно радий, ваше превосходительство, що хоч ви лишилися живі...

Тут же стояли матроси, похмуро позираючи на адмірала.

Всього тільки добу тому, коли б він прибув на палубу міноносця, всіх охопив би стан того заціпеніння, яке буває, коли бачиш божевільного, озброєного сокирою. А тепер, після бою, він, втікши від решток розбитої ескадри, відразу перетворився в нікчому. Його розглядали з цікавістю і в той же час із смутком, ніби дивуючись, як досі вони могли йти за таким бездарним командуючим.

Адмірал поздоровкався з командою, і на його привітання мляво і різнобійно, ніби люди розучились відповідати вищому начальству, залунали голоси:

— Здравія бажаєм, ваше... ительство!

Рожественського віднесли на ют. Тут зняли з носилок і посадили на парусинову койку. А коли почали спускати по вузькому трапу вниз, Баранов закричав на матросів, які хотіли допомогти:

— Не сміти! Не сміти доторкатися до його превосходительства! Я сам спущу його превосходительство!

Внизу, на палубі, адмірал став на ноги і, підтримуваний командиром, ввійшов у його каюту і ліг на койку.

З "Донского" негайно викликали молодшого лікаря Тржеменського для догляду за Рожественським.

"Бедовый" пішов на північ, піднявши сигнал: "Грозный", іти за мною". Але командир цього міноносця, капітан 2-го рангу Андржієв-ський, не послухався сигналу, вважаючи Баранова молодшим за себе. Зараз же був піднятий другий сигнал: "Грозный", що сталося?" Андр-жієвський відповів: "Нічого". Але все-таки дав хід вперед і, наблизившись до "Бедового", запитав семафором: "Які і від кого маю накази?" Йому семафором же відповіли: "Адмірал Рожественський на міноносці, поранений, більшість штабу також, ідемо у Владивосток, якщо вистачить вугілля: в противному разі — в Посьет; ідіть так, щоб ваш дим не попадав на нас". Тільки після таких переговорів "Грозный" вступив у кильватер "Бедовому" і тримався від нього на чималій відстані.

"Донской" і "Буйный" лишилися на місці. З міноносця все ще перевозили ослябців на крейсер. Але незабаром довелося відмовитися від цієї операції: на горизонті помітили підозрілі димки: "Донской" підняв шлюпки, дав хід уперед і, супроводжуваний "Буйным", попрямував на північ.

Два наші міноносці, що пішли вперед, були ледве видні. За ними не можна було поспіти. З появою штабу на "Бедовом" зараз же хтось запитав:

— Чи є на міноносці білий прапор?

Згодом так і не вияснили, хто перший промовив цю фразу. Командир Баранов приписував її флагманському штурманові, мічман О'Брієн де Лассі — флаг-капітанові, а сигнальник Михайленко і вістовий Ба-лахонцев — самому Рожественському. Можливо, що всі троє, заклопотані однією і тією ж думкою, поставили те саме питання в різний час.

Баранов і Філіпповський зустрілися як два старі знайомі: учень і учитель. Адже перший колись брав у другого уроки штурманської справи. На містку міноносця між ними відбулася розмова про білий прапор. Тут же був мічман О'Брієн де Лассі, юнак років двадцяти, стрункий, з дівочо ніжним обличчям, з аристократичними манерами. Цей офіцер погано знав морську справу. Але він був багатий і походив, за його словами, з ірландського королівського роду.

Командир, почувши про білий прапор, спочатку не розумів, у чому тут річ, але полковник Філіпповський пояснив йому:

— Перебуваючи ще на "Буйному", штаб вирішив, на випадок зустрічі з японцями, здатися без бою, щоб зберегти життя адмірала.

— А, от як! — вигукнув Баранов і, ніжно погладивши обома руками атласну бороду, почав приємно усміхатися, наче дістав звістку про підвищення його в чині.

Білого прапора на міноносці не знайшлося. Мічман О'Брієн де Лассі запропонував замінити його салфеткою або простинею. Але командир Баранов відкинув і те, і друге, авторитетно заявивши:

— Найкраще підійде для цієї мети скатертина.

О'Брієн де Лассі прийняв таке рішення з легкістю безтурботного юнака і, молодосяючи голубими очима з густих вій, зараз же наказав сигнальникові Сибірьову:

— Збігай у кают-компанію, візьми там білу скатертину і приготуй з неї парламентарський прапор.

— Невже будемо здаватися, ваше благородіє? — здивовано запитав сигнальник.

Мічман усміхнувся яскраво-червоними губами.

— Адмірал наказав приготувати на всякий випадок.

Незабаром чутка про приготування до здачі міноносця проникла в команду. Матроси хвилювались, сперечалися між собою: одні вірили таким чуткам, інші ні. Боцман Чудаков, стрункий і поривчастий парубок з руськими вусами, показуючи міцні кулаки, погрожував:

— Я морду розіб'ю за такі балачки! Йому порадили:

— Прочисти гарненько вуха і піди на командирський місток. Дехто з команди резонно ставив запитання:

— Кому ж будемо здаватися, коли ворога зовсім навіть не видно?

І правда — на перший погляд здавалося, що все йшло гаразд, горизонт був чистий і вільний. Наївні люди могли думати, що таким чином вони досягнуть кінцевої мети. Але вони не знали, що нагорі, на командирському містку, було вжито всіх заходів до того, щоб зустрітися з японцями. Флагманський штурман, полковник Філіпповський, провів по морській карті рису поблизу острова Дажелет, лишаючи його праворуч. Таким курсом повинні були йти обидва міноносці. Мічман Демчинський висловив своє припущення:

— На цьому острові може бути сигнальна станція. Нас помітять японці і пошлють за нами погоню.

І несміливо додав:

— Чи не ухилитися нам вбік від острова?

Полковник Філіпповський незадоволено нахмурих брови і відповів:

— Якщо іти інакше, то в нас не вистачить вугілля. Тому я обираю найкоротший шлях.

Мічман Демчинський змушений був погодитися з ним:

— Так, цієї обставини я не взяв до уваги.

Штабні чини і командир, порадившись між собою, продовжували діяти в певному напрямі. Насамперед покликали суднового механіка Ільютівича і, розпитавши його, який буде найбільш економічний хід, наказали припинити пари в двох котлах. А потім, замість того, щоб швидше вийти з ворожої зони, втекти від навислої небезпеки, в машину було дано нове розпорядження: зменшити хід до дванадцяти вузлів.

Видно, адміралові і його штабним чинам дуже не хотілося потрапити до Владивостока. Про цю потаємну думку їх догадувався виконуючий обов'язки мінного офіцера лейтенант Вечеслов і дуже хвилювався. Це був любимий командою начальник, передова людина, талановитий по-чаткуючий белетрист. До жодного з офіцерів командир не ставився з такою ненавистю, як до Вечеслова за його людяне ставлення до матросів і часті розмови з ними на теми, що стояли поза військовослужбовими інтересами. Широкоплечий, трохи вищий середнього зросту, з грубими рисами обличчя із здоровою засмагою, він тепер блукав по міноносцю з таким виглядом, наче втратив у своєму житті щось найдорожче.

Прислухаючись до розмови штабних, він сам розпитував їх, що змусило адмірала перейти на "Бедовый". Від них він дізнався, що "Буйный" був несправний і не мав вугілля. Але чому ж вони не обрали для себе міноносець "Грозный"? На це останнє питання ні Філіпповський, ні Клап'є де Колонг, ні інші не могли відповісти одверто. Вечеслов, зустрівшись з механіком Ільютовичем, натякнув йому про свої здогади:

— Мене дивує одна обставина. Наш командир зрадив Рожественського найзухваліше. Він жодного разу не підійшов до флагманського корабля. Про це адмірал не міг не знати. І все-таки, як я чув від штабних, він сам побажав пересісти саме на "Бедовый". Що це значить?

Ільютович похмуро відповів:

— А це значить, що Баранов для задуманої мети є найбільш підходящий командир. Але ми з вами, мабуть, ускочимо в погану історію. І все лихо наше в тому, що ми нічого не можемо вдіяти.

Вони побачили машиніста самостійного управління Попова, який стояв біля них, і припинили розмову.

До обіду нічого не змінилося. Обидва міноносці далі просувалися вперед дванадцятивузловим ходом, тримаючи курс норд-ост 23°. Горизонт, як і перше, був чистий. Японці наче провалилися — жодної ознаки їхньої близької присутності. Лейтенанти Кржижановський і Леонтьєв від незвичного плавання на міноносці хворіли на морську хворобу. Інші розійшлися спати. Здоров'я адмірала не викликало ніяких побоювань: за повідомленням лікаря, температура у нього була тридцять сім з половиною.

Після полудня лейтенант Вечеслов став на вахту. До третьої години він сумно стояв на містку, поки сигнальник не доповів йому, що за кормою показалися димки. Вахтовий начальник зараз же розпорядився доповісти про це командирові. На "Бедовом" все заворушилося. Штабні чини і суднові офіцери поспішали на місток. Біноклі і підзорні труби були спрямовані туди, звідки, як дві невеликі хмарки, наближалися димки, поступово виростаючи. Яку таємницю ховала далечінь? Поки що ніхто не міг її розгадати.

КОМАНДА "БУЙНОГО" ПЕРЕБИРАЄТЬСЯ НА КРЕЙСЕР

"Дмитрий Донской" і "Буйный" йшли разом до Владивостока. Міноносець тримався на лівому траверзі свого супутника за п'ять кабельтових. Потім почав відставати від крейсера. Машина на "Буйном", розладнавшись, гуркотіла всіма своїми частинами, пара почала падати. Машинна команда напружувалась до краю, щоб тримати сто тридцять оборотів замість трьохсот п'ятдесяти.

Командир Коломейцев, завжди підтягнутий і стрункий, тепер стояв на містку зігнувшись, пригнічений тягарем безрадісних дум. За пережиту добу — без сну, в безперервному напруженні, виточене обличчя його втратило свіжість, змарніло, тонкий ніс загострився. Від усього видимого простору, залитого сонячним блиском, від моря, що плавно

брижилось під південним небом, віяло тишею і миром, але душа була неспокійна.

Сірі очі впивалися у зникаючий крейсер. Що робити далі? Лишатися в морі на самотньому міноносці, що перетворився в інваліда,— це значить приректи себе і всіх своїх підлеглих на марну жертву. Ні, треба вжити рішучих заходів. Командир викликав на місток інженер-механіка, поручика Даниленка, і, тамуючи внутрішнє хвилювання, заговорив сухо, тоном владного начальника:

— Чи думаєте ви, поручику, що при такому стані механізмів, навіть маючи досить вугілля, ми можемо дійти до Владивостока? Для ясності я поставлю питання інакше: чи варто нам затримувати "Донского" для вантаження вугілля, чи це буде даремне зволікання часу? Я прошу вас дати мені на це точну відповідь.

Даниленко, невмитий, спітнілий, з замурзаним обличчям, в засмальцьованій куртці, втомлено глянув на командира.

— Сумніваюсь^ пане капітан 2-го рангу, щоб машина без перебирання рухомих частин витримала. Що ж до котлів, то вони вже почали здавати. Один з них, номер четвертий, довелося виключити, бо він почав дуже протікати по швах парового колектора.

Діставши таку відповідь, командир негайно розпорядився скликати військову раду. У ній брали участь всі офіцери — свої і ослябські. Після недовгих обговорень прийшли до одноголосного рішення, яке суворо говорило в своїй кінцевій частині, що всім людям треба переправитися на "Донской", а міноносець, щоб він не дістався ворогові, слід пустити на дно.

Хвилини через дві хльоснув усіх уривчастий викрик командира:

— Підняти сигнал: "Терплю біду"!

Під сумні погляди офіцерів і команди два прапори "З.Б.", розгортаючись на тонкому фалі, понеслися вгору, до вершини фок-щогли. В цих кольорових полотнищах, що маяли в синьому повітрі, був присуд міноносцеві, останній мовчазний заклик до супутника, що віддалявся. Всі мовчали... Командир нервово скуб русяву борідку. Обличчя його стало нерухомим і жорстким.

"Донской" повеи́нув назад і, поступово зменшуючи хід, зупинився. "Буйный" пристав до його борту. Після коротких переговорів Коломейцева з капітаном 1-го рангу Лебедевим почалася переправа людей з міноносця на крейсер.

Це сталося на початку дванадцятої години.

Міноносець спорожнів. На ньому лишилися тільки троє: командир Коломейцев, лейтенант Вурм і кондуктор Тюлькін. Вони повинні були приготувати його до висадження в повітря. Крейсер спустив катер, щоб потім забрати цих людей назад до себе на борт, і відійшов на деяку відстань. Але висадження в повітря не вдалося. Тоді, щоб не гаяти часу, вирішили потопити міноносець снарядами.

Командир із своїми помічниками перебрався на "Донской". Комендори зарядили шестидюймову гармату. Обидва кораблі стояли нерухомо, на відстані один від одного в півтора кабельтових. Пролунав перший постріл. Не влучив! Другий і третій раз рывкнула гармата. "Буйный" лишався цілим і неушкодженим.

Серед команди чувся гомін:

— Ех, горе-коменлори!

— Адже плювком можна дістати, а з гармати не влучають!

— Так, ніби хтось заворожив міноносець.

— Чи, може, очі косі у комендорів?

Командир Лебедев, що стежив з містка за стрільбою, почував себе ніяково, нервував, і, нарешті, коли промахнулися в четвертий і п'ятий раз, сердито вигукнув:

— Неподобство! Ганьба! Якесь прокляття висить над нашим флотом! Все це — результат того, що ми займалися не тим, чим треба.

Старший офіцер Блохін пояснив:

— Я не один раз сперечався з нашими спеціалістами, доводив їм, що вони неправильно навчають свою команду...

Командир перебив його:

— Справа не в окремих спеціалістах. Треба дивитися глибше. Вся організація служби в нашому флоті ні к чорту не годиться.

Шостим і сьомим пострілами зачепили міноносець і тільки восьмим влучили в його носову частину. "Буйный" повільно став занурюватися носом, а потім раптом став на "попа", гвинтами догори, і з піднятими кормовим та стеньговим прапорами швидко пішов під воду. Склалось таке враження, наче він, не бажаючи більше мучитися, навмисно пір? нув на дно³⁴.

Після генерального бою ця стрільба по міноноскою якось зразу відкрила багатьом очі. Незначний випадок розкривав усю суть нашого відсталого флоту, де люди займалися більше парадами, ніж бойовою підготовкою. Серед білого дня ми не могли влучити з одного пострілу в предмет, який був на такій близькій відстані і стояв нерухомо. Такі були артилеристи з школи, створеної Рожественським, з школи, на якій цей адмірал зробив собі блискучу кар'єру. Як же можна було вночі розбивати й топити японські міноносці, що розвивали хід до двадцяти п'яти вузлів, або завдавати шкоди їхнім великим кораблям, що проходили на відстані в сорок кабельтових? Ми даремно розкидали снаряди.

"Дмитрий Донской", що залишився сам, знову рушив на північ. Якби він не провозився так довго з "Бедовым" і "Буйным", потративши на них за дві зупинки близько п'яти годин, то, може, йому і пощастило б утекти від ворога. Але ця змушена затримка вирішила його долю інакше.

Ще зранку на горизонті показалися ворожі міноносці, які, однак, скоро зникли. Треба було думати, що вони викличуть погоню за російським крейсером. Але "Донскому" нічого не лишалось, як продовжувати своє плавання. Сонце спускалося з полуденної висоти. Давно на крейсері всі пообідали й відпочили. Кінчалось й чаювання. В судновий дзвін пробили чотири склянки. Попереду, на два румби лівіше курсу, відкрився гористий і майже неприступний для суден острів Дажелет, від якого до Владивостока близько чотирьохсот миль. Навкруги нічого підозрілого не було. На кораблі встановилась та втихомиреність, яку нікому не хотілось порушувати. Навіть накази від начальства цромов-

лялись тихим і лагідним голосом. Здавалось, люди на деякий час забули про колишні свої незгоди і тепер являли собою одну дружну сім'ю, об'єднану спільним бажанням — скоріше пристати до рідного берега. Серед матросів потаємна мрія прохоплювалася в окремих фразах:

— Якщо до ночі не зустрінемося з японцями, то можна буде сказати — zostались живі і здорові.

— Ех, тільки б потрапити на батьківщину! Впаду на землю, обійму її і розцілую, як матір рідну!

А через дві години у багатьох заніло серце.

Праворуч помітили кілька димків. Зараз же мічман Вількен поліз на фор-стенгю, де була прикріплена бочка для спостерігача.

Невідомі судна наближались. На "Донском" вся верхня палуба заповнилася людьми. Офіцери з містка нетерпляче зверталися до спостерігача, підводячи обличчя догори і питаючи:

— Ну, як там! що видно?

— Схоже на наші кораблі.

— Може, це загін Енквіста?

— Нічого певного не можна сказати.

" На дальші питання ще якийсь час діставали плутані відповіді, поки, нарешті, почули з фор-стенгю вигук, тривожно-квапливий.

— Японські, японські судна!..

Ці слова промовив мічман Вількен по-хлоп'ячому пискляво, але вони відгукнулись на кораблі моторошним передгроззям. По всій палубі заворушились люди, глухо загудів стриманий гомін. Дехто з матросів розгублено переглядався, немов питаючи самими очима, чия доля вирішиться в першу чергу. Ослябська команда, яка побувала вже в воді, мерзлякувато здригалася.

Командир Лебедев, відійшовши на крило містка, закинув голову і, витягнувши худу шию, крикнув спостерігачеві хрипким, наче з перепою, голосом:

— Мічман Вількен! Невже це японські судна? А ви в цьому певні?

— Так, так, певний! Точно можу сказати: чотири крейсери і три міноносці.

З розпорядження командира змінили курс вліво, але ворожі судна вже помітили "Донского" і, повернувши "всі враз", погналися за ним. Скоро на лівій раковині помітили ще два тритрубні крейсери. Дали знати в машину, щоб розвинули найбільший хід. Машинна команда й механіки, розуміючи всю серйозність становища, старались без всякого підганяння. В топки підливали мастило, посилюючи цим горіння і краще тримаючи пару на належній висоті. На жаль, подвійний котел № 5, що зіпсувався ще перед вчорашнім боєм, не діяв. "Донской" лише на короткий час міг збільшити хід, але скоро почав здавати. Відстань між ним і ворожими суднами хоч повільно, але все ж зменшувалася. Неминучість бою була для всіх очевидна.

На містку ще раз була скликана рада. Треба було квапитися, тому присутніх на ній було небагато: сам командир Лебедев, капітан 2-го рангу Блохін, лейтенанти Старк,

Гірс, Дурново і врятований з "Осляби" флагманський штурман, підполковник Осипов. Було поставлено питання: що при даних умовах повинен буде зробити "Донской"? Деякі офіцери відповідали на це невиразно.

— Навряд чи зможемо ми заподіяти хоч яку-небудь шкоду противникові, у якого шість крейсерів і декілька міноносців.

— Доведеться битися, коли не можемо зробити інакше.

І похмуро поглядали на командира, сподіваючись від нього порятунку. Найодвертішим був підполковник Осипов. Велика сива борода його скуйовдилась, на лобі, як довгі гусениці, заворушилися глибокі зморшки. Він заметався по містку, округлюючи голубі очі і з запалом викрикуючи:

— Я гадаю, нам не можна битися з такими переважаючими силами противника! Своїм безумством це було б рівнозначне тому, як коли б ми надумали зубами перегризти якірний канат. Справді, чого нам сподіватися? Сьогодні, щоб потопити свій міноносець, довелося випустити в нього вісім снарядів на такій близькій відстані. Хіба це не показовий факт нашої безпомічності? Вчора всі бачили, як японці громили нашу ескадру, що була в значно кращих умовах. Невже зношений і кволий "Донской" зможе чинити ворогові серйозний опір? Нас потоплять за які-небудь десять хвилин. Хто ж має право взяти на себе страшну відповідальність за тих вісімсот чоловік, які є на борту крейсера?..

Командир не дослухав його до кінця і, підійшовши до старшого офіцера, прошепотів на вухо:

— На мою думку, раду треба розпустити. Блохін зараз же суворо розпорядився:

— Прошу панів офіцерів зайвих з містка зійти і приготуватися зайняти свої місця, коли буде пробита бойова тривога.

Лебедев, наказавши спрямувати судно на Дажелет, повідомив інших про своє рішення:

— Якщо кінець нерівного бою буде для нас фатальним, то я розіб'ю крейсер об прибережні скелі.

ФЛАГМАН НЕ ВИПРАВДАВ ЦАРСЬКИХ СПОДІВАНЬ

"Бедовый" і "Грозный", не збільшуючи ходу, продовжували свій шлях тим же курсом. Невідомі судна, що гналися за ними, йшли набагато швидше за них. Праворуч попереду окреслився острів Дажелет. На містку "Бедового" офіцери, розмовляючи, обмінювались думками:

— Це доганяють нас які-небудь наші крейсери, що відстали.

— Так-так! Відбилися вчора від ескадри і тепер поспішають.

— Ніякого сумніву в цьому нема. На користь такого припущення говорить той факт, що вони йдуть з нами одним курсом.

Лейтенант Вечеслов похмуро зауважив:

— А що, коли це японські?

Але йому зараз же заперечив полковник Філіпповський:

— Японські парами не ходять, а завжди вчотирьох. Лейтенант Вечеслов не

вгамовувався:

— Треба б про всякий випадок розвести пару і в інших двох котлах. Але проти цього заперечив командир:

— Навіщо ж це робити передчасно? Заждемо, з'ясуємо, чиї це судна. Коли це наші крейсери, тим краще буде для нас. А розвести пару ми завжди встигнемо.

До адмірала спускались Клап'є де Колонг і Баранов і про щось з ним радилися.

За кормою вирисувались однощоглові корпуси двох суден. Трохи згодом можна було точно сказати, що гоняться міноносці. Передній з них був тритрубний, а задній — чотиритрубний.

З "Грозного" було передано семафором: "Міноносці ворожі".

На "Бедовом" і цього разу машина працювала тільки під двома котлами. Інженер-механік із власної ініціативи збільшив хід.

Наближався відповідальний момент. Чини штабу і командир міноносця захвилювалися. Як їм замаскувати перед іншими свій намір? І почалась якась безглузда гра.

Викликали на* місток інженер-механіка Ільютовича і наказали йому:

— Розводьте пару в інших котлах!

Але через дві хвилини флаг-капітан Клап'є де Колонг це розпорядження скасував.

Командир Баранов викликав кочегарного старшину Воробйова і почав допитувати його:

— Через який час можна буде розвести пару в інших двох котлах?

— Хвилин через сорок, ваше високоблагородіє.

— Чому так довго? Адже вода в них гаряча?

— Нікак нет. Встигла охолонути. Командир придумав нове запитання:

— А скільки у нас вугілля?

— Вугілля у нас ще багато, ваше високоблагородіє. Вистачить нам цілком.

— А ти сходи у вугільні ями і довідайся. Та гарненько зміркуй. Потім доповіси мені. Чуєш?

— ЄстьГ—відповів Воробйов і, спантеличений таким розпорядженням командира, пішов до вугільних ям. На палубі, перед тим, як спуститися в люк,, він побачив машиніста Попова і, кивнувши головою на місток, забурмотів.

— Вони там наводять тінь на ясний день. Казали б просто — не хочемо, мовляв, більше битися. А мені ця війна тим більше непотрібна.

— Я вже давно помітив, як вони підгинають хвости,— промовив Попов.— Але це буде номер, коли ми без бою здамося. Ахне вся Росія, коли дізнається про все.

Тим часом за розпорядженням начальства сигнальники приготували білий парламентерський прапор (скатертину) і прапор Червоного Хреста, причепивши їх до фалів.

На містку між командиром і штабними чинами йшла розмова, покvapлива, з відтінком розгубленості.

— Наш "Бедовый" — тільки госпітальне судно,— говорив Баранов, оглядаючи всіх з

таким виразом на бородатому обличчі, наче просячи в них ще раз підтвердження цієї безглуздої думки.

— Так, так, цілком вірно,— вторив йому полковник Філіпповський, сутулячись і киваючи головою, обмотаною бинтом.

Він був спокійніший, ніж інші, але чомусь часто зривав з товстого носа пенсне, нашвидку протирав хусточкою скельця і знову приставляв їх до темно-карих, трохи банькатих очей.

— Звичайно, на ньому стільки поранених,— згоджувався флаг-капітан Клап'є де Колонг, незадоволено насуплюючи чорні густі брови.

— А головне — сам командуючий ескадрою вийшов із строю,— заявляв флагманський мінер, лейтенант Леонтьєв.

В їхніх міркуваннях були і лицемірство і брехня, але вони й далі наводили всякі докази на користь висунутого положення, немов хотіли переконати і один одного, і самих себе в своїй правоті. І ніхто на це не заперечив, що, згідно з міжнародним правом, госпітальне судно, на протилежність бойовим кораблям, повинне мати особливе забарвлення та інші відмітні знаки. Про це заздалегідь повідомляють противника. А в даному випадку бойовий міноносець вважали за госпітальне судно тільки на підставі того, що на ньому було кілька чоловік поранених. З такою логікою можна було б перший-ліпший крейсер, перший-ліпший броненосець поставити під захист Червоного Хреста — на яких судна наших не було поранених?

А тим часом ворог не ждав. Маючи хід майже вдвічі швидший, ніж "Бедовый", він з кожною хвилиною наближався. Тепер уже незброєним оком можна було бачити, що гоняться японські міноносці. На місток ще раз був викликаний інженер-механік Ільютювич.

— Володимире Володимировичу, коли саме будуть готові пари? — спитав командир.

— Через півгодини,— відповів Ільютювич. Флаг-капітан Клап'є де Колонг сказав:

— Розводьте ж швидше пари!

Ільютювич пішов, але його знову окликнули:

— Ні, постривайте. Не треба!

Інженер-механік став боком до начальства і, повернувши до нього лише голову, раптом збичився. Бронзове обличчя його, чорнооке, з яструбиним носом, ворущачи звислими вусами, набрякло і нахмурилось. Він втупився в Клап'є де Колонг а погрозовим поглядом і, витримавши невелику паузу, голосно крикнув:

— Як — не треба?

— Добре, розводьте,— ледве чутно пробелькотів флаг-капітан.

На юті байдуже стояли флаг-офіцер, лейтенант Кржижановський, лікар Тржемеський і волонтер Максимов. Потім з кают-компанії виліз наверх капітан 2-го рангу Семенов і, кульгаючи на праву ногу, пошкандибав у напрямі до містка. Ця маленька і кругла людина, або, як його прозвали моряки, "ходячий пузир", був найметкіший і найхитріший офіцер у флоті. З усякої паскудної справи він міг вийти сухим, як гуска з води. Кают-компанія на міноносці була така мала, а говорили в ній

офіцери так багато про підготовлювану задачу судна, що не можна було їх не почути. Все це було йому відоме. Але тоді він мовчав. І хіба не йому належала ідея, що виникла ще на "Буйном", перетворити бойовий корабель на госпітальне судно? А тепер, коли задуми його колег по штабу і самого адмірала здійснювались на практиці і коли біля обох щогл уже стояли сигнальніки з прапорами наготові, він звертався до кожного зустрічного і обурено кричав:

— Що таке? Чому не даємо повного ходу?

Те ж саме Семенов повторяв, наблизившись до містка, і потрясав руками, як актор, бажаючи звернути на себе увагу. Таким чином його невинність у задачі в полон була забезпечена. Назад, до корми, не соромлячись свого штаб-офіцерського чину, він поліз рачки, ніби зовсім знемагаючи, і зник у кают-компанії 35.

"Грозный" догнав "Бедового" і, зайшовши на його правил траверз, запитав семафором:

— Що будемо робити?

— Скільки можете дати ходу? — і собі запитав "Бедовый".

— Двадцять т|>и вузли.

— Ідіть до Владивостока.

— Чому йти, а не прийняти бій?

На останнє запитання "Грозный" не дочекався відповіді.

Японські міноносці наблизились на відстань пострілу. "Грозный", пробивши бойову тривогу, почав розвивати повний хід. На "Бедовом" комендори, не доходячись розпорядження начальства, розійшлись до гармат. Але зараз же залилась дудка, а слідом за нею пролунав голос боцмана Чудакова:

— Чохли з гармат не скидати!

З містка спустились на палубу штабні чини. Лейтенант Леонтьев, бігаючи від однієї гармати до іншої, почав кричати на комендорів:

— Не смійте цього робити! Жодного пострілу! Хіба ви не розумієте, що ми рятуємо життя адмірала?

— Як же це так, ваше благородіє? Японці потоплять нас, як щенят.

— Не мають права: наш міноносець — госпітальне судно. Полковник Філіпповський умовляв матросів лагідніше:

— Братці, ми рятуємо адмірала, а він для Росії коштує дорожче, ніж міноносець. т
Клап'є де Колонг додав:

— Міноносець — дрібниця: можна новий збудувати, а от адмірала такого не знайдеш!

В цей час хотіли підняти прапори, але флаг-капітан, спохватившись, послав лейтенанта Леонтьєва доповісти адміралові. В супроводі мічмана Цвет-Колядинського, Леонтьєв побіг униз і, скоро повернувшись, сповістив:

— Адмірал погодився.

Ту ж мить знялися вгору: на фок-щоглі білий прапор (скатертина.), на грот-щоглі — прапор Червоного Хреста. Потім підняли сигнал: "Маю поранених".

"Грозный" віддалявся під повними парами. За ним погнався двотрубний міноносець "Качеро". Між ними зав'язалась перестрілка. Другий японський міноносець "Сазанамі", чотиритрубний, відкрив вогонь по "Бедовому". Це сталося о 3 годині 25 хвилин з лівого боку острова

Дажелет, у п'яти-шести милях від нього. Ворожі снаряди падали біля міноносця, роблячи недоліт або переліт. На містку "Бедового" всі заметушились. Мічман О'Брієн де Лассі побіг у кочегарку спалити сигнальні книги, карти й секретні документи. Баранов наказав застопорити машину, підняти шари до місця, а потім скомандував:

— Кормовий прапор спустити!

Лейтенант Леонтьєв і сигнальник їончук кинулися на ют, і андріївський прапор, що висів на флагштоку, моментально зник.

Баранов заховався за котельний кожух і, присівши навпочіпки, закричав:

— Прокляття! Нащо вони стріляють, косоокі варвари?! Хіба не бачать наших прапорів?!

Потім кинувся до сигнального прапора і почав давати сиренні гудки, немов просячи цим пощади у противника.

"Грозный", відбиваючись від "Качеро", ішов все далі й далі.

"Сазанамі" нарешті замовк. Він наближався до "Бедового" дуже обережно.

Інженер-механік Ільютович, наказавши в машині приготувати ручники у клінкетів холодильника, з'явився до флаг-капітана і сказав:

— Дозвольте потопити міноносець. Через десять хвилин він буде на дні.

Клап'є де Колонг схопився за голову.

— Що ви говорите? Хіба ви хочете втопити адмірала? Лікар сказав, що його не можна турбувати.

Через деякий час до "Бедового" пристала японська шлюпка. В цей момент майже весь екіпаж міноносця був на верхній палубі. Командир Баранов, розгладивши атласну бороду, стояв біля трапа попереду всіх, виструнчившись, наче на параді. Японський офіцер, як потім довідались — командир міноносця "Сазанамі", капітан-лейтенант Айба, піднявшись на палубу, раптом вихопив тесак із ножен. Перше враження було, що він, здурівши від щастя, зараз почне стинати голови полоненим, тому багато хто здригнувся, інші з жахом розкрили очі. Але він пробіг повз людей, прямуючи до радіорубки, і насамперед перерізав проводи. А тим часом японські матроси кинулись на корму, і підняли на флагштоку прапор Країни сонячного сходу. Після цього капітан-лейтенант Айба наказав усім зібратися у фронт і об'явив англійською мовою:

— Командир тут я!

Штабні офіцери почали йому пояснювати, чому здався "Бедовый"-Тут же був і капітан 2-го рангу Семенов, йому чогось зразу стало легше,— він стояв прямо, підбадьорившись, і навіть намагався розмовляти з противником японською мовою. Капітан-лейтенант Айба слухав і багато разів перепитував наших офіцерів. Яке ж було його здивування, коли він довідався, що разом з судновими офіцерами попав до нього в полон і сам командуючий ескадрою, віце-адмірал, генерал-ад'ютант Рожественський із

своїм штабом! Маленький і в'юнкий, схожий на підлітка, японський офіцер вискалив рідкі зуби і, радіючи, втягнув у себе повітря з таким шумом, немов сьорбнув з блюдця гарячий чай. На його жовтому, акуратно виголеному обличчі, з чорними розкосими очима, з'явився вираз і торжества і розгубленості, наче трапилося щось таке, чого він не міг уявити навіть у своїй фантазії. Він замотав головою і, задихаючись, сказав:

— Я візьму адмірала з собою на міноносець "Сазанамі". Штабні офіцери почали умовляти його:

— Ми просимо вас лишити адмірала на "Бедовом". Він тяжко поранений. Він помре, якщо ви його візьмете.

Зійшлись на тому, що замість адмірала на "Сазанамі" переправляться чотири судові офіцери як заложники.

— А де лежить ваш адмірал? — поцікавився японський офіцер.

— Він у командирській каюті. Але лікар каже, що його не можна турбувати.

— О, ні, ні, я не турбуватиму адмірала, я тільки погляну на нього. Японський офіцер швидко подріботів до кормового люка і спустився

по трапу вниз. З хвилюванням відчинив вказані двері. Адмірал, лежачи на койці, втомлено подивився на незнайоме обличчя, не виявивши ні здивування, ні хвилювання. Мовчки зустрілись їхні погляди. Двері тихо зачинились. Капітан-лейтенант Айба, тріумфуючи, обережно пішов від каюти навшпиньках, наче мисливець, що несподівано відкрив великого звіра.

Через кілька хвилин Рождественський, дізнавшись від флаг-капітана, що чотирьох судових офіцерів беруть на японський міноносець як заложників, наказав покликати їх до нього. Коли вони прийшли в каюту, він сидів на койці, звівши ноги, в самій тільки нічній сорочці, пониклий, з мертотно-блідим обличчям і обгорілою бородою. Забинтована голова його повільно підвелась і слабо захиталась, чорні очі налилися слізьми. Скрививши рот, він промовив голосом, що уривався:

— Бідні, бідні ви мої...

Жорстокий, безсердечний, що ніколи не мав жалю до інших, адмірал раптом заплакав. Це було так само неймовірно, як було б неймовірно побачити в сльозах старого вовка серед маленьких цуценят, на яких раніше він наганяв тільки жах. Офіцери дивились на свого начальника мовчки. Прощаючись з ними, він кожного з них розцілював.

Скоро японська шлюпка попрямувала до "Сазанамі". везучи свого офіцера і чотирьох заложників.

МОЛОДА ВІДВАГА СТАРОГО КРЕЙСЕРА

Японські судна продовжували гнатися за "Донским". Тепер з'ясувалося, що перший удар звалиться на нього з боку лівих двох крейсерів,— вони зближались з ним швидше, ніж праві. Смертельна загроза, що повисла над переслідуваним кораблем, все посилювалась. Тільки п'ятма могла б дати йому можливість уникнути страшного лиха, але поки вона настане, буде вже пізно.

Минулої ночі люди з нетерпінням чекали бажаного світанку, а тепер вороже

косились на сонце, яке котилось до горизонту так повільно, наче воно було в спілці з японцями.

Командир Лебедев послав мінного офіцера в мінний погріб, щоб він про всякий випадок приготував корабель до висадження в повітря.

Дві сотні ослябської команди з їхніми офіцерами погнали в жилу палубу. Вони знали, що може трапитися при загибелі населеного Корабля. Вони, що випадково уцілили, пережили жах і на "Буйном", коли під вогнем ворога рятували з флагманського броненосця адмірала з його штабом. За що, за чиї злочини вони будуть терпіти ще раз най-жорстокіші муки? Бліді й посірілі, ледве пересуваючи одерев'янілі, як у ревматиків, ноги і часто оглядаючись, без надії в скам'янілих очах, вони спускались по трапах униз, у призначене для них приміщення, як у мертвецьку.

Старший офіцер Блохін обійшов своєю незграбно-важкою ходою палуби, віддаючи останні розпорядження про приготування корабля до бою, і повернувся на місток. В цей час два крейсери ліворуч — "Отава" і "Нійтака"— наблизились кабельтових на сорок і відкрили вогонь по "Донському". Це було о пів на сьому, саме в ту мить, коли заходило сонце. Там, на далекій батьківщині, воно тепер світило з полуденної висоти, розливаючи гарячий блиск на весняну землю, приносячи людям радість. А тут, у цих чужих водах,— о, хоч би швидше догоріло його останнє проміння, яке обливає крейсер багровим світлом!

Командир Лебедев, не звертаючи уваги на стрільбу противника, привалився до поручнів містка, зігнувся над ними і про щось задумався.

— Іване Миколайовичу, дозвольте пробити бойову тривогу? — похмуро дивлячись у зігнуту спину свого начальника, промовив старший офіцер.

Командир не поворухнувся і мовчав, ніби нічого не чув.

Блохін здивовано знизав широкими плечима, поправив флотський кашкет на голові і ще раз звернувся до нього, заговоривши голосніше і вже офіційним тоном:

— Пане капітан 1-го рангу, дозвольте пробити бойову тривогу?

Командир обернувся на поклик і випрямився. Обличчя його було бліде, заплакане. Сльози, що застряли на вусах і бороді, загорілись від призахіднього сонця, як рубіни. Він потиснув руку своєму помічникові і сказав:

— Якщо зі мною що-небудь трапиться, подбайте про моїх двох маленьких дівчаток...

Більше він нічого не сказав. На кілька хвилин захопившись спогадами про далеку сім'ю, ця хоробра людина перестала бути військовим командиром. Це був просто змучений, відірваний від коханих дітей батько, приречений, як і тисячі інших, на жертву злочинно затіяній війні.

За розпорядженням старшого офіцера, заголосив горніст, загримів барабанщик, підганяючи людей до місць, призначених за бойовим розписом. На всіх трьох щоглах знялися вгору стеньгові прапори. "Донской" загримів гарматами лівого борту. До острова Дажелет лишалось приблизно миль з двадцять.

Японці скоро пристрілялись і почали накривати ціль. Пролунали вибухи на верхній палубі, з'явилися руйнування в надбудовах. То в одному місці, то в другому спалахували

пожежі, але з ними успішно боролися.

"Донской", за розпорядженням командира, часто міняв курс у той чи інший бік. Завдяки такому маневрові японці збивалися з пристрілки, влучність їхнього вогню зменшувалась. Але через деякий час наспіли ще чотири кораблі, що були праворуч, і, незважаючи на велику відстань, теж відкрили по нашому крейсеру стрільбу. Як потім довідалися, це був загін адмірала Уріу, який складався з крейсерів: "Наніва", "Токачіхо", "Акасі" і "Цусіма". Таким чином "Донской" опинився під перехресним вогнем. Становище його зразу погіршало, руйнування корабля пішло швидше, число вбитих і поранених збільшувалося. Поволі одна за одною, виходячи з ладу, замовкали гармати.

Ніяка хоробрість не могла вже врятувати крейсер від загибелі. Єдиний був вихід, та й то ненадійний,— це швидше досягти острова. Облитий загровою заходу, Дажелет, насуваючись, виростав і ширився, неначе морське дно почало витискати його з своїх надр. До нього було понад десять миль, але здавалося, що він височить над поверхнею води поруч, чаруючи людей своїм величним спокоєм, обіцяючи їм життя, звільнення від мук. Так, але що станеться з екіпажем, коли корабель з усієї сили вдариться об прибережні скелі? На чию долю випаде щасливий жеребок врятування? Що б не трапилось, але командир Лебедев був твердий у своєму попередньому рішенні. Разом з іншими офіцерами і матросами він стояв у бойовій рубці, високий, худий, з блукаючими вогниками в сухих очах, весь охоплений якоюсь зловісною урочистістю, як людина, що зробила важливе відкриття. Він придумав прекрасний маневр: насамперед треба попасти в тіньову смугу, що далеко простяглася від острова на схід: там ніч настане швидше, ніж в іншому місці, і коли він встигне добратися туди, то зразу ж позбавить японців влучності стрільби. А потім його судно круто поверне вліво, до гранітних скель, щоб біля їхнього підніжжя звести рахунки з життям і розбитою руїною зануритися в безодню.

В бойовий розпорядок вносила великий розгاردіаш ослябська команда, яку важко було тримати в покорі. Вона, не встигши ще очуняти від учорашньої катастрофи, була зовсім деморалізована і являла собою напівбожевільну, юрбу. Перший же снаряд, що влучив у офіцерську каюту з лівого борту, викликав у жилій палубі паніку. Люди ахнули, шарахнулися від місця вибуху в носову частину судна. Замість того щоб почати гасити пожежу, яка виникла, вони з дикими зойками кинулись до вихідних трапів. Ослябців почали заганяти назад, пускаючи в діло кулаки і обливаючи водою з шлангів пожежних помп. Але кілька чоловік з них все-таки прорвались на верхню палубу. Спочатку вони заметались по ній, як біснуваті, а потім один за одним викинулись за борт у море, яке вирувало від вибухів снарядів,— викинулись на явну смерть.

Капітан 2-го рангу Коломейцев і на чужому судні не лишався без діла. Він сам напросився допомагати трюмно-пожежному дивізіонові. Загорілись шестидюймові патрони. Вогнище палало яскравим полум'ям, розкидаючи навсібіч латунні осколки. Унтер-офіцер, що стояв з трубкою від шланга, звалився мертвим. Тоді Коломейцев схопив трубку і спрямував тугий струмінь води на вогонь. Колишній командир "Буйного" працював доти, поки сам дістав осколок в бік навиліт. Не відставали від

командира і його матроси, замінюючи тих, що вибували з строю.

Старший офіцер був на палубі, коли до нього підлетів один матрос і, захлинаючись словами, доповів:

— Ваше високоблагородіє! Вас командир просить.

Блохін зараз же піднявся на місток і, заглянувши в понівечену, на-півзруйновану рубку, на мить остовпів. Вся палуба в ній блищала від свіжої крові. Лейтенант Дурново, привалившись до стіни, сидів нерухомо, нагнувшись, немов про щось задумався, але в нього разом з кашкетом був знесений череп, і моторошно рожевів застигаючий мозок. Рульовий квартирмейстер Поляков звернувся калачиком біля нактоуза. Лейтенант Гірс валявся з розпоротим животом. Над цими мерцями, зціпивши від болю зуби, височів один тільки командир Лебедев, ледве тримаючись за ручки штурвала. У нього була наскрізна рана в стегні з переломом кістки. Крім того, все тіло було подзьобане дрібними осколками. Він стояв на одній нозі і намагався удержати крейсер на курсі, сам не підозріваючи того, що рульовий привід розбитий і що судно неухильно котиться вправо. Побачивши старшого офіцера, він здивовано підняв крилаті брови і промовив посинілими губами:

— Здаю командування.

— Я зараз розпоряджусь, щоб перенесли вас, Іване Миколайовичу, у перев'язочний пункт.

— Не треба. Я тут лишуся. Старайтеся швидше попасти в тінь від острова. Судно не здавайте. Краще розбийте його...

Старший офіцер поклав Лебедева в рубці, разом з мерцями, на палубу, змочену кров'ю, і, повернувшись, наказав ординарцеві викликати лікаря, а потім, не гаючи ні хвилини, спустився вниз. Управління кораблем, як і напередодні, знову довелося перенести на задній місток, користуючись для цього ручним штурвалом.

Раніш ніж судно поставили на попередній курс, воно описало велику циркуляцію. Це дало можливість правим чотирьом крейсерам відразу наблизитись до нього.

Погасала вечірня заграва. Японці, посилюючи вогонь, поспішали завидна покінчити з "Донским". Тепер стріляли по ньому з двадцятип'яти кабельтових. Він відстрілювався обома бортами. Але ворожі снаряди руйнували його, рвали залізо, псували прилади, дірявили корпус, калічили і знищували людей.

Блохін, командуючи судном, стояв на задньому містку, насунувши кашкет, важкий і застиглий, як монумент. Сірі немигаючі очі його скам'яніли, пильно вдивляючись наперед, в тіньову смугу острова. Здавалося, він зібрав усю силу волі в один тугий вузол, щоб витримати ці останні хвилини, які вирішували долю. Рульовий, щось крикнувши, показав йому направо. Він повернув голову і побачив, як японський крейсер "Наніва", накренившись, вийшов із строю. Незабаром виникла пожежа і на крейсері "Отава", що йшов зліва.

В цей час на містку з'явився молодший боцман з тривожним повідомленням:

— Ваше високоблагородіє! Ослябська команда збожеволіла зовсім. Офіцери їхні теж. Бунтують усі. Ніяк не впоратися з ними. Можуть лиха наробити.

Блохін, не дивлячись на нього, розпорядився:

— Посилити сторожу над люками! Жодної людини не випускати з жилої палуби! Перекажи мічманові Сенявському і прапорщикові Ав-густовському, що я наказую їм зайнятися цією справою!

— Єсть!

В жилу палубу давно вже послали священика Добровольського. На його обов'язку лежало заспокоювати людей. Широкий, чорнобородий, з срібним хрестом на опуклих грудях, він сам злякано озирався, бачачи навколо себе не уявне, а реальне пекло, населене божевільними істотами і стогнучими! примарами, повне гарматного гуркоту. Священик щось бурмотів про "христолюбиве воїнство", але його ніхто не слухав. Навколо лазарету, перетвореного в операційний пункт, де працював старший лікар Герцог з фельдшерами, збільшувалась юрба поранених. Одні з них стояли, чекаючи допомоги, інші лежали, корчачись від болю. Своїм рваним і кривавим м'ясом, своїми поламаними кістками і опіками, своїм стогоном і скаргами вони тільки посилювали панік^ ослябців. А тут ще розірвалися від ворожого вогню снаряди в бесідці, щойно піднятій з носового погреба нагору, і дванадцять чоловік впали в жилу палубу трупами.

Одне діло бути під обстрілами, маючи в руках зброю або стояти при механізмах, які допомагають обороні. Тут можна на деякий час забутись, захопитися і, збуджуючись, навіть вчинити якийсь подвиг. Зовсім в іншому становищі була ослябська команда, беззбройна, силою загнана в закрите, але слабо броньоване приміщення. Що цим людям лишалося робити? Тільки чекати, щоб повторились учорашні жахливі події. Але це було понад їх сили.

На кораблі розривалося залізо, палав вогонь. Внизу на маленькій площадці, обведеній бортами і непроникливими перебірками, відділеній від суші просторами моря, ослябці то лягали на палубу, то схоплюва* лись, металися сюди й туди, кружляли, як сліпі, і безтямно розмахували руками, наче комусь погрожуючи. Хтось плакав, хтось проклинав... Один сигнальник з піною на губах бився в епілепсії. Комендор з червоною нашивкою на рукаві, без кашкета, звивався на палубі і, тримаючи в одній руці скручену парусинову койку, а другою — розмахуючи, наче вигрібаючи на воді, голосно горлав:

— Рятуйте... Потопаю... Рятуйте...

Тут же на рундуку сидів матрос, зі скроні в якого точилася кров, і, щось бурмочучи, то роздягався догола, то знову вдягався з покvapною заклопотаністю. Декотрі поховалися по кутках і, тремтячи, мовчки чекали провалу в безодню. Частина матросів на чолі з підполковником Осиповим і іншими офіцерами напирала на трап, намагалася вискочити через форлюк, викрикуючи на різні голоси:

— Чому нас тримають тут, як арештантів?

— Нас навмисне хочуть утопити?

— Треба білий прапор підняти!

З диким обличчям, трясучи сивою бородою, найбільше хвилювався підполковник Осипов і, звертаючись до мічмана Сенявського та прапорщика Августовського, хрипів:

— Я топитися вдруге не хочу! Я сам — штаб-офіцер. Мене ніхто не сміє тут затримувати!..

Але Сенявський і Августовський, що стояли на сторожі біля люка, були невблаганні. їм допомагали стримувати юрбу свої матроси.

Розірвався великий снаряд у жилій палубі і цілком знищив кондукторську кают-компанію. Проти неї, в правому борту, відкрився зяючий пролом на два квадратні сажні. Цим вибухом чоловік шість з осляб-ської команди було вбито і близько десяти поранено. Священик Добро-вольський став на коліна і закрив руками обличчя, ніби хотів сховатися від смерті. Але він зараз же був зім'ятий ногами ошалілої юрби. Бурхливий потік людських тіл, колихаючись, з тваринним ревом кинувся до форлюка. Сторожа, що стояла біля нього, була зім'ята в одну мить. Панікою заразились і матроси свого крейсера, що були в бомбових погребах, і теж полізли нагору. Ті, хто встиг вирватися з жилої палуби, очманіло, з перекошеними обличчями, бігали по судну, не знаючи, де шукати порятунку. Декотрі забралися на ростри. Прапорщик запасу Мамонтов сховався в шафочці, в якій звичайно зберігалися снаряди для перших пострілів 47-міліметрової кормової гармати.

Це був рідкісний випадок, коли обидві сторони здавалися праві: і та, що бунтувала, і та, що втихомирювала. Ослябці не могли більше витримувати наростаючого жаху: напруження людських нервів має свою межу. Але й командний склад не міг допустити бунту під час битви, та ще на кораблі, який і так знемагав у нерівному бою. Блохін, зійшовши з містка, негайно мобілізував офіцерів, кондукторів і унтерів. Серед безумства, що діялося навкруги, він почав порядкувати з тим гідним подиву кам'яним спокоєм, яким володіють сміливі приборкувачі звірів. І почалося втихомирення юрби під гуркіт своїх гармат, під вибухи снарядів, в диму і полум'ї пожеж, що розгорялись. Били в обличчя чим попало не тільки ослябських матросів, але й їхніх офіцерів. На них знову направили із шлангів сильні струмені води, в них стріляли з револьверів. Все це скидалося швидше на маячню, на кошмарний сон, ніж на дійсність. На щастя Блохіна, з жилої палуби встигла вирватися тільки частина людей, а решта застряла в люках, забивши їх своїми тілами. Так чи інакше, але порядок на крейсері був наведений 8в.

"Донской", весь побитий, з течєю в трюмах, з креном на п'ять градусів, продовжував свою тяжку путь. На ньому мало лишилось гармат, але він уперто відбивався від японців. Передня труба на ньому була вся подірвана осколками, а задня була розбита знизу доверху. Тяга впала, хід зменшився, але крейсер, наче занепокоєний своєю власною долею, рухався далі вперед, несучи на собі трупи, кров і біль, відчай і надію всіх, хто топтав його палуби. Порятунком був у тому, що японці не зрозуміли його маневру і вчасно не загородили йому дорогу, — він ввійшов у тіньову смугу. Відразу стало темно. Артилерійський бій припинився. Успішно були відбиті мінні атаки, при чому на одному міноносці була збита димова труба. Швидко настала ніч.

"Донскому", якому вдалося сховатися від ворога, тепер не було потреби розбиватися об гранітні скелі. Він кинув якір недалеко від східного боку Дажелета. Негайно спустили випадково уцілілі шлюпки — баркас № 2 і шестірку — і приступили

до висадки екіпажу на берег. Насамперед постаралися позбутись ослябців, які й далі чинили на судні паніку. З ними разом відправили командира Лебедева 37. Потім почали перевозити поранених, яких було більше ста чоловік. Користуючись носилками, койками і матрацами, їх переносили на шлюпки в цілковитій темряві. Вони стогнали і охали. До їхнього болю приєднала свій біль нікому не потрібна поранена свиня, даючи про себе знати надривним вереском звідкись із палуби, обгорненої мороком. Чоловік тридцять, скористувавшись розбитим погребом, перепилися. Вони поводитися галасливо і, нікого не боячись, проклинали війну. Декого з них зв'язали, інші, яким море тепер було по коліна, кинулися за борт і, горлаючи, вплав добиралися до берега.

До світанку на крейсері лишилися тільки вбиті. Знову з'явилися японські судна. Але "Дмитрий Донской", відведений на півтори милі в море, лежав на глибокому дні з відкритими кінгстонами. Японцям дісталися у полон тільки люди.

САСЕБО ЗАМІСТЬ ВЛАДИВОСТОКА

"Грозный", завдавши пошкоджень ворожому міноносцеві і відбившись від нього, і далі самотньо тікав на північ. Йому теж довелося потерпіти. Один снаряд попав у борт біля ватерлінії, зробив пробоїну в другому командному приміщенні, розбив парову трубу і вбив стройового квартирмейстера Федорова. Пробоїну негайно залатали. Другим снарядом знесло прожектор. Двоє людей при цьому попластилися життям: мічман Дофельт і підшкіпер Рядов. Командир Андржієвський був поранений в обидві руки, ноги й голову.

Вночі "Грозный" ішов з закритими вогнями. Більше ніхто вже не переслідував його. На другий день, 16 травня, після полудня кінчилося все вугілля. Почали кидати в топки всі дерев'яні речі, різні вироби, паруси, зібраний у ямах вугільний пил і лили мастило,— палили все, що тільки могло горіти. Таким чином, хоч з трудом, але до вечора добралися до острова Аскольд і, зробивши по бездротовому телеграфу позивні в свій порт, кинули якір. Вранці 17 травня, коли з Владивостока доставили на міноносець вугілля, він перейшов у Золотий Ріг.

Так само міг вчинити і "Бедовый", але ні адмірал, ні чини його штабу чомусь не захотіли потрапити у вітчизняні води. З того місця, де він здався, "Сазанамі" взяв його на буксир і повів у Японію, як водять на аркані тварин. Так посувалися до ночі.

Хвилювання на "Бедовом" вляглося. Людям нічого стало робити, всі турботи відразу відпали — адже вони тепер були тільки полонені. Матроси збиралися в жилій палубі і мирно обговорювали недавню подію. Найбільше цікавило всіх питання: "Чому це начальству так хотілося здатися в полон?"

Говорили різне, поки не висловив свої міркування машиніст самостійного управління Попов. Всі втупили очі в цього високого і худого хлопця з матовою блідістю на витягнутому обличчі, з спокійним осіннім сумом у карих очах. Начитаний і з природи розумний, завжди тверезий, він користувався серед команди великим авторитетом. Всі замовкли, коли почули його глухуватий голос:

— Невже, братці, ви не догадуєтесь, яка тут махінація вийшла? Припустімо, що "Бедовый" наш прийшов би у Владивосток. А далі що? Зібралось би на наш міноносець

все вище начальство: і капітани всіх рангів, і адмірали, і генерали. Як дивитися їм у вічі? І кожен з них почав би звертатися до Рождественського: "Ваше превосходительство, а де ваша ескадра?" А він і сам не знає, де, тому що покинув її і втік з поля бою. Пішло б тут перешіптування — от він, скажуть, який національний герой! Але головне ще не це. Яку телеграму він мусив би скласти цареві? "Ваша імператорська величність, я з своїм штабом щасливо прибув на міноносці "Бедовый" у Владивосток, а де перебуває решта доручених мені суден — поки що про них мені нічого невідомо". Рождественський — людина горда і вважав себе розумнішим від усіх на світі. Але японський адмірал Того взяв та й розмагнітив його. Повіситись можна від сорому! От він і вирішив до багатьох своїх злочинів додати ще один — здатися в полон.

— Вірно сказано! — крикнув кочегар Воробйов.

З думкою машиніста погодились і інші матроси. Попов додав:

— І от тепер нашого адмірала, чинів його штабу, суднових офіцерів і нас, грішних, японці везуть у свою вітчизну, як поросят у клітці.

Хтось із злобою сплюнув, хтось сильно вилаявся.

З суднового командного складу лишився на "Бедовом" тільки командир, давши слово честі японському офіцерові, що він не заподіє міноносцеві ніякої шкоди. В кают-компанії зібрались усі офіцери. У них ішли свої розмови:

— Слава богу, кінчились наші муки.

— Побачимо, що являє собою Японія. Флаг-капітан засумував:

— Так-то воно так, але що буде, коли повернемося в Росію? Мічман Демчинський теж зітхнув:

— Так, чекають нас великі неприємності.

Лейтенант Леонтьев, кокетуючи красивими зубами, заперечив:

— Дрібниці! Ми рятували життя командуючого ескадрою. А потім — подумаєш, яке значення має для Росії втрата одного міноносця, коли вся наша ескадра розгромлена!

Його підтримав полковник Філіпповський:

— На "Суворове" всі чесно билися. Ми робили все, що від'нас залежало. А якщо нас обвинуватять, то разом з нами повинні будуть сісти на лаву підсудних і ті, хто зараз перебуває у Петербурзі під золотим шпилем Адміралтейства. Навіщо вони послали такий набрид на війну?

Найбадьоріше тримався командир Баранов, палко доводячи іншим:

— Власне кажучи, міноносця я не здавав. З того моменту, як тільки на ньому був піднятий прапор Червоного Хреста, він став госпітальним судном. Але японці зробили з ним неправильно — взяли і секвестрували його. О, коли б я не був зв'язаний присутністю пораненого адмірала, я показав би противникові, як зі мною битися! Один японський міноносець я потопив би мінами, а другий — артилерією.

В кают-компанію вбіг матрос і, звертаючись до командира, крикнув:

— Ваше високоблагородіє, буксир перервався! Командир, витягуючи шию, перепитав:

— А може, хто з матросів перерубав його?

— Ні, сам перервався. І японський міноносець кудись пішов. Зовсім навіть не видно його.

Люди, що сиділи за столом у кают-компанії, застигли на місці, наче почули не те, що сповістив їм матрос, а щось страшніше — трюми наповнились водою або спалахнула пожежа у бомбових погребах. Але через хвилину офіцери вже вискакували з-за столу, кидались до трапу і швидко бігли по верхній палубі до містка. Всі були охоплені відчаєм: переможці втекли від полонених! Кожен пропонував свою пораду:

— Треба прожектори відкрити!

— Ні, краще ракети пустити!

— Давайте швидше сиренні гудки!

Але переполох був зайвий — в темряві побачили силует "Сазанамі". Він наближався до "Бедового", щоб знову взяти його на буксир. Офіцери могли знову спуститися в кают-компанію і спокійно розмовляти.

Цієї ночі від бриж лопався буксир ще кілька раз. Тому японці взяли з "Бедового" частину команди і, переправивши її на свій міноносець, замінили її своїми матросами. Заложників повернули назад. Після цього російському міноносцеві дали можливість іти власними силами, наказавши триматися в кільватері переможця.

Вдень 16 травня зустрілися з японським крейсером "Акасі". Він узяв "Бедового" на буксир і, супроводжуваний "Сазанамі", пішов далі.

Адмірал Рожественський і далі лежав на койці в командирській каюті. Обличчя його змарніло, потемніло, очі запали, як у мерця. Цілими годинами він ні з ким не розмовляв, перебуваючи в суворо-мовчазній самотності, наче заглиблений у свої чорні, як морська безодня, думи. Але іноді, сіпнувшись, він раптом схоплювався і, звівши ноги з койки, починав скреготати зубами. В такі моменти вістовий Балахонцев, що доглядав його разом з лікарем, лякався його. Розкуйовджений, з вискаленими зубами, з пов'язкою на голові, з нерухомим, як у божевільного, поглядом, весь напружений, наче намірявся кудись кинутись, він справді був страшний. Які думки виникали в його враженому мозку? Може, йому ввижались страшні утопленики? Тисячі їх загинуло з його вини біля острова Цусіма. А може, в пам'яті ще збереглась та особлива нарада, яка відбулася в Петергофському палаці 10 серпня 1904 року під головуванням самого царя? Так, саме тоді був зроблений ним величезний і непоправний промах. Рожественський був надто самовпевнений і вважав себе геніальним, але недооцінив здібностей свого противника. В нараді брали участь вищі чини: два великі князі — Олексій Олександрович і Олександр Михайлович, управитель морського міністерства генерал-ад'ютант Авелан, військовий міністр генерал-ад'ютант Сахаров, міністр закордонних справ граф Ламсдорф і командуючий Другою ескадрою, тоді ще контр-адмірал Рожественський. Було поставлено питання: чи час посилати 2-у ескадру на Далекий Схід? Командуючий висловився за негайну відправку ескадри на війну. Але він зустрів з боку деяких членів наради серйозні заперечення. Вони доводили, що після того, як 1-а ескадра 28 липня зробила невдалу спробу прорватися з Порт-Артура крізь японську блокаду, обстановка там сильно змінилася. Перше ніж Рожественський

прибуде туди, фортеця наша неминуче впаде, а разом з нею загинуть і всі наші кораблі, які є там. Значить, 2-а ескадра повинна буде розраховувати тільки на свої сили. А в такому складі вона була надто слабка, щоб розбити противника і заволодіти Японським морем. Та й де знайде командуючий для неї базу? За таких умов 2-а ескадра буде приречена на знищення. Доцільніше було б лишити її на зиму в Балтійському морі, зайнятися бойовою підготовкою її, підсилити її суднами, які добудовуються і, можливо, купованими, і вже навесні послати її як грізну силу, що вирішить долю війни.

Але Рожественський, незважаючи на такі заперечення, уперто стояв на своєму — треба негайно відрядити ескадру в далекосхідні води. Він палко і впевнено доводив, що розіб'є японців. З ним погодився Авелан, а потім на його бік схилився і цар. На цьому засіданні, можливо, особливо ясно постав перед царем незабутній драматичний епізод із його подорожі за молодих років на Схід. Тоді Японія зустріла наслідника російського престолу негостинно: якийсь самурай-фанатик ударив високого гостя шаблею по голові. Цей замах був найбільшою образою царської особи в Країні сонячного сходу. І тепер російському імператорові, напевне, хотілося якомога скоріше порухатися з мікадо.

Через кілька місяців були результати особливої наради: ескадру спіткала єгипетська кара, а той, кому Росія доручила свою долю і на кого вся армія покладала надії, сам на міноносі "Бедовый" здався в полон. Ще недавно, 26 квітня, коли приєдналися до нас небогатовські кораблі, в наказі № 229 він проголосив гучні слова: "Господь зміцнив дух наш, допоміг подолати тяготи походу, досі небаченого. Господь зміцнить і десницю нашу, благословить на виконання заповіту государева і на те, щоб кров'ю змити гіркий сором вітчизни"... Але сталося інакше: автор цього наказу начебто забув про свою обіцянку і тільки ще збільшив "сором вітчизни".

Як міг дійти до цього сам начальник ескадри, генерал-ад'ютант, віце-адмірал Рожественський? Він був гоноровитий, і ця гоноровитість, як мікроб, підточила його, підготувала його загибель, змусивши його кинути в далекосхідну авантюру. Належачи вже до почту його величності, він хотів піднятися ще вище, мріяв уже про лаври переможця, а дійсність повалила його як нікчемність, запламувала ганьбою. Що скаже тепер про нього цар, якого він так знеславив? Як почнуть тріпати його ім'я всі газети, що наперед підносили його як національного героя?

Якою ненавистю відповість йому вся країна і за безглузду загибель ескадри, і за марні жертви?

Так, тут було про що задуматися. Здавалося б, такому зарозумілому і з таким хворобливим самолюбством адміралові нічого не лишалося іншого, як розбити голову об залізну перебірку. Але цього він не зробив. Гордість і приниження уживалися в ньому разом. І це виявилось лише перед лицем ворога, як видно стає під час відпливу дно морської обмілини. Він падав на койку і, зітхаючи, лежав на ній, смутний і притихлий 38.

Вранці 17 травня прибули в японський порт Сасебо.

Ще здалека побачили там свої броненосці: "Император Николай I", "Адмирал

Сенявин" і "Генерал-адмирал Апраксин". На них майоріли прапори Країни сонячного сходу. Баранов, кивнувши в їхній бік головою, весело заявив:

— Виходить, не тільки ми здались.

Далі він був заклопотаний тільки своїми чемоданами, набитими казенним добром. Їх було в нього дванадцять штук, але цієї кількості йому було замало. Довелося ще додати чотири: два великі і два маленькі. Потім він захопив суднову касу— шість тисяч фунтів стерлінгів. З такої великої суми він нічого не хотів дати не тільки матросам, але й офіцерам. Клап'є де Колонг, дізнавшись про це, ввічливо сказав Баранову:

— Я пропоную вам видати офіцерам по двадцять фунтів позичково. В Росії вони повернуть вам ці гроші.

Баранов скипів і, хоч "Бедовый" був під японським прапором, несподівано відрубав:

— Тут я командир! І ніхто не має права робити мені вказівки. Я за все відповідаю.

Але потім чомусь роздумав і видав кожному офіцерові по двадцять фунтів.

Настрій у Баранова, підігрітий наживою, був чудовий. Синявою пломеніли круглі очі. Як завжди, ретельно була розчесана атласна борода. Здавалося, в ній нема жодної зайвої волосинки. Покидаючи свій міноносець, він поляскав долонею по його трубі, ніби віщий Олег свого коня, і ласкаво промовив:

— Прощай, рідний!

Японці, колись нагородивши Баранова своїм орденом Сонячного сходу 4-го ступеня, наче наперед знали, що він відплатить їм за це з подякою.

Чи згадав він у цей час про свого сина? Адже той, мічман Баранов, високий, худорлявий юнак, лишився на гинучому кораблі "Александр III" без надії на порятунок. При самій тільки думці про це мусило б здригнутися батьківське серце.

МИ ВСІ ПОМРЕМО, АЛЕ НЕ ЗДАМОСЯ

У серпні 1904 року, перед відходом 2-ї ескадри з Кронштадта, в розкішній кают-компанії броненосця "Александр III" дружини й родичі офіцерів та добірна цивільна публіка зібрались на прощальний банкет. Проводи були урочисті. Раз у раз над розкішно сервірованим столом, заставленим батареєю пляшок, стравами і квітами, піднімались бокали шампанського з тостами на славу російської зброї. Палкі були напутні промови гостей, побажання перемоги над ворогом і щасливого повернення на батьківщину. І саме в розпалі гучних овацій несподівано пролунали зловісні слова. Захоплений публіці відповів командир броненосця "Александр III", капітан 1-го рангу Бухвостов:

— Ви дивитесь і думаєте, як тут все добре влаштовано. А я вам скажу, що тут зовсім не все гаразд. Ви бажаєте нам перемоги. Нічого й казати, як ми її бажаємо. Але перемоги не буде!.. За одне я ручуся: ми всі умремо, а не здамося...

Бухвостов скінчив. У кают-компанії запала тиша, наче в моргу.

Нарядна аудиторія була приголомшена. Мало того, що промова була траурна, але найбільш гнітило присутніх те, що таку заупокійну російському флоту виголосив один з найкращих морських командирів — кандидат в адмірала. Не того чекали від Бухвостова, який нещодавно відсвяткував двохсотліття Преображенського полку як

нащадок першого солдата-гвардійця.

Командирові слова виявились пророчими. Але вони пролунали не на всю країну, яка нічого не знала про непідготовленість свого флоту, а лише в тісних стінах кают-компанії.

Але вернімося до 14 травня.

За "Суворовым" наступним мателотом був "Александр III". Флагманський корабель з самого початку бою зазнав таких пошкоджень, що важко було йому оправитися. Він вийшов із строю. Ескадра, ніким не керована, була залишена напризволяще.

І ось тоді на зміну "Суворову" з'явився броненосець "Александр III", з ім'ям якого назавжди лишаться зв'язаними найжахливіші спогади про страхіття Цусіми. Після того, як ескадра втратила адмірала, він став на чолі бойової колони і повів її далі. На цей броненосець обрушився весь вогонь дванадцяти японських кораблів. А він, прийнявши на себе весь тягар артилерійського удару, тим самим ціною своєї загибелі рятував решту наших суден. У безвихідній обстановці бою він іноді навіть проявляв ініціативу, на яку тільки був здатний, не раз прикривав собою "Суворова" і намагався прорватися на північ під хвостом ворожої колони. Одного разу йому вдалося скористуватися туманом і тимчасово вивести ескадру з-під огню. На протязі кількох годин він з надприродною мужністю вів бій проти переважаючих сил ворога.

Надвечір це була вже не війна, а бойня.

Броненосець "Александр III", як і інші кораблі, не витримав нарешті ворожого натиску. О шостій годині, сильно накренившись, він вийшов із строю. Вигляд у нього в цей час був жахливий. З масою пробоїн у бортах, із зруйнованими верхніми надбудовами, він весь обгорнувся чорним димом. З проломів, з купи розбитих частин виривалися фонтани вогню. Здавалося, що вогонь от-от добереться до бомбових погребів та кріюйт-камер, і броненосець злетить у повітря. Але він через якийсь час

оправився і, мляво відстрілюючись, знову вступив у бойову колону. То була остання спроба чинити ворогові опір.

Що діялося під час бою на його містках, у бойовій рубці, в баштах і на палубах? Хто ж саме був тим фактичним командуючим, що так талановито маневрував у залізних лещатах японців? Чи був це командир корабля, капітан 1-го рангу Бухвостов, його старший офіцер Племянников, чи під кінець останній уцілілий в строю молодший з мічманів? А може, коли нікого з офіцерів не лишилося, корабель, а за ним і всю ескадру вів старший боцман або простий рульовий? Це назавжди лишиться таємницею.

Але поведінка цього гордого корабля в найжахливішому морському бою, який тільки знає історія, у багатьох викликатиме здивовання.

Броненосець, вступивши знову в стрій, перемістився вже в середину колони, а своє почесне головне місце уступив своєму однотипному со-братові — "Бородино". Тут, на новому місці, "Александр III" протримався ще якихось двадцять-тридцять хвилин. Досить було йому зазнати ще кілька ударів крупнокаліберних снарядів, щоб остаточно позбутися останніх сил. На цей раз він викотився вліво. ОЧЄРИДНО, у нього зіпсувався рульовий привод, руль лишився покладеним на борт. Від циркуляції стався сильний

крен. Вода, розливаючись всередині броненосця, ринула до борту, що накренився, і відразу прийшов кінець.

З крейсерів "Адмирал Нахимов" і "Владимир Мономах", що йшли за броненосцем, бачили, як він повалився набік, ніби підрубаний дуб. Матроси з його екіпажу посипалися в море, інші, в міру того, як переверталось судно, повзли по його днищу до кіля. Потім він відразу перевернувся і хвилин зо дві ще плавав у такому положенні. До його величезного днища, зарослого водоростями, прилипли люди. Гадаючи, що він ще довго так триматиметься на поверхні моря, на нього полізли й ті, хто вже борсався у хвилях. Здалека здавалося, що це пливе морська потвора, розпустивши пасмо водоростей і показуючи рудий хребет кіля. Люди, що повзали на ньому, були схожі на крабів.

Інші кораблі, б'ючись з противником, ішли далі.

Вільно гуляв вітер, несучись в нові краї. Там, де був "Александр III", котилися великі хвилі, гойдаючи на своїх хребтах уламки дерева, що спливли наверх, як німі ознаки страшної драми. І ніхто і ніколи не розкаже, які муки пережили люди на цьому броненосці: з дев'ятисот чоловік його екіпажу жодного не лишилося в живих.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

УЛАМКИ ЕСКАДРИ

ДО ЧОГО ПРИВОДИТЬ ПОМИЛКА

В ніч на 6 травня 1905 року, коли 2-а ескадра проходила між островом Формоза і Філіппінами, на горизонті позначились контури невідомого корабля. Він ішов без вогнів. Посланий до нього крейсер "Олег" дізнався, що це прямує до Японії з контрабандним вантажем англійський пароплав "Олдгамія". Другого дня російська команда, набрана з різних кораблів 2-ї ескадри, замінила англійців, яких було перевезено на наші транспорти. А начальницький склад "Олдгамії" потрапив на плавучий госпіталь "Орел". Командир "Орла" капітан 2-го рангу Лох-матов і головний лікар Мультиановський, приймаючи полонених, перезирилися між собою і знизували плечима, але нічого не могли зробити всупереч розпорядженню адмірала Рожественського. Обидва вони розуміли, що з цього моменту плавучий госпіталь було поставлено під загрозу японців.

Російські матроси в кількості тридцяти семи чоловік, опинившись на борту чужого корабля, спочатку почували себе незручно і не знали, чим зайнятися. Їх похапцем розподілили в різні відділення за спеціальністю. Боцман Гоцка, ширококоста людина з круглим, трохи побитим ряботинням обличчям, любитель жартувати за всяких обставин, весело підганяв:

— Що ви, хлопці, скисли? Щавлем, чи що, об'їлися? Чи кораблів не бачили? Живо беріться за роботу! Хазяї тут тепер ми.

Матроси ледве справлялися з незнайомими для них механізмами. Особливо довго не налагоджувалась робота в машинному відділенні. Туди викликали прапорщика по механічній частині Зайончковського. Хиткою, нетвердою ходою він підійшов до механізмів, .з зачудуванням подивився на незрозумілі йому англійські написи і,

постоявши в нерішучості, махнув рукою:

— Ви вже тут самі як-небудь розбирайтесь!

Машиніст Кучеренко, кинувши погляд на прапорщика, що пішов, буркнув:

— Теж офіцер! А відносно англійської мови нічого не тямить. Давайте мізкувати самі.

Машиністи довго придивлялися до різних приладів головної парової машини. Нарешті здогадалися, як управляти нею. Але апарат по опріснюванню води не швидко змогли привести в дію. Кучеренко навідступ-но морочився з ним, як дитина з незрозумілою іграшкою, і все-таки домігся свого. Показуючи кочегарам пущений апарат, він радісно вигукнув:

— Пішла Марфа за Якова! Вода буде!

А тим часом прапорщик Потапов, що прибув на "Олдгамію" раніше за інших офіцерів, розпоряджався на палубі. Цей малорослий блондин дрібними кроками снував по палубі і, примружуючи маленькі очиці, не без подиву зупинявся перед складними судовими приладами. Потім він наказав команді вантажити вугілля з транспорту "Куронія".

В розпалі цих робіт на капітанський місток до Потапова піднялись два прапорщики: попереду високий чорноокий чоловік з похмурим обличчям, за ним повнотілий усміхнений блондин, нижчий зростом.

Потапов, звертаючись до першого, відрапортував:

— Російська команда розподілена за спеціальністю. Вугілля вантажимо до ям, але краще було б вантажити на палубу. Погода свіжішає. Боюсь, заважатиме вона нам.

— Схвалюю,— сказав чорноокий офіцер, і повеселішав.

Це був щойно призначений командир "Олдгамії", прапорщик по морській частині Трегубов, який тільки що прибув з флагманського броненосця "Князь Суворов", його повнотілий супутник, зробивши крок вперед, відрекомендувався Потапову:

— Прапорщик Лейман. Прибув з броненосця "Александр III". З цього числа маю приємність бути вашим товаришем по плаванню. Призначений сюди старшим офіцером.

Для російських моряків почалося нове життя на чужому кораблі.

Через два дні "Олдгамія", відокремившись від ескадри, пішла своїм курсом на Владивосток. Більше вона не зустрічалась з російськими кораблями.

Пройшла ніч. Вранці, після побудки, командир "Олдгамії" прапорщик Трегубов наказав зібрати команду на ют. При хмарному небі дув дуже свіжий зустрічний вітер, заглушаючи слова початої промови. Командирові довелося підвищити голос до крику. Матросам, які стояли позаду, здалося навіть, що він когось лає. А один з них, Леконцев, спитав свого сусіда:

— На кого це наш "горбач" так розкричався? Трегубов вигукував:

— Наша ескадра пішла через Корейську протоку до Владивостока. Туди ж направляємося й ми. Але наш шлях' інший: навколо Японії Тихим океаном в Охотське море. Ми повинні в цілості доставити цей пароплав до своїх берегів. Постарайтесь,

хлопці, в роботі і пильно стежите за горизонтом. Крім нагород за відвагу, ви одержите ще й призові гроші за доставку судна з контрабандою...

Командир пішов, ют спорожнів.

Три доби лютував шторм, що досягав десяти балів. Шуміли хвилі, виростаючи в білопінні горби. Блискавки з тріском і гуркотом рвали чорні хмари. На океан обрушувались зливи дощу. Здавалося, все небо задиміло від спалахів вогню, але хтось невидимий відразу ж заливав їх з гігантських шлангів, густо розбризкуючи струмені води. І серед цієї розбурханої стихії, хитаючись і черпаючи бортами хвилі, йшла самотня "Олдгамія". Більш за всіх мучилися кочегари, працюючи в закупореному і душному пеклі. Багато з них, хворіючи на морську хворобу, вибували з ладу. їм на зміну ставали верхньопалубні матроси.

По півночі 15 травня пройшли повз острів Аога. Погода покращала, вітер стих. На кораблі настало заспокоєння. Визначили девіацію на всі тридцять два румби. Матроси, відпочиваючи, найбільше розмовляли про 2-у ескадру і по-різному гадали про неї, але ніхто з них не знав, що в цей день рештки її, оточені переважаючими силами противника, витримують другий день бою. Машиніст Кучеренко, певна себе людина, розповідав своїм товаришам:

— На броненосці "Александр III" нас декілька чоловік було зверх комплекту. Я сам напросився на "Олдгамію". Дуже вже хотілося мені дізнатись, яке обладнання на англійському судні.

Стройовий матрос Леконцев, низькорослий дебелий хлопець, скаржився:

— А я, як дізнався, що мене призначили на пароплав, вирішив залишитися на броненосці. Звертаюсь до начальства з проханням — де там! Я знову своє — хочу, мовляв, воювати. А мені — по фізіономії. Кров з рота і носа...

Рульовий Шматков знизав вузькими плечима і, зігнувши свою високу і худу постать, пожартував:

— От воно й виходить, наче ти на війні побував.

Два дні стояла хороша погода. Командир Трегубов перестав стежити за горизонтом і зайнявся іншими справами. Сутулячись, він корпів над відібраними в англійців документами.

— Не вірю я англійському капітанові,— говорив він прапорщику Лейману.— Обманює він. Вантаж, звичайно, йшов у Японію, а не в Гонконг. Сто п'ятдесят тисяч дерев'яних ящиків, а в кожному ящику по дві пудових бляшанки з гасом. Я думаю, що ящиків у них буде менше. А під ними, мабуть, приховано військовий вантаж — гармати або снаряди...

Обшукуючи колишню каюту англійського капітана, командир зазирнув за шафу і дуже здравів: знайшовся документ, що підтверджував його підозріння. Вантаж дійсно був адресований в Японію. У Трегубова в цей день був хороший настрій. Проходячи по верхній палубі, не прибраній і брудній, він поморщився, але кричати на матросів, як звичайно, не став. Зате на другий день, 16 травня, командир' розлютувався зранку. Сутулячи свою високу постать, він повільно обходив верхню палубу і сердито поглядав

чорними блискучими очима на прапорщиків, що супроводжували його,— малорослого Потапова і повнотілого Лей-мана.

— Дивитись гидко, в який смітник перетворили корабель. Дивуюся вам, панове. Ніби ви ніколи в житті не служили на судах. Прошу вас негайно зайнятися чистотою і наведенням порядку.

Назустріч офіцерам трапився боцман Гоцка. На нього й вилився весь гнів командира. Але той ніскільки не збентежився і, весело дивлячись в лице Трегубова, заговорив:

— Насмілюсь доповісти, ваше благородіє, після шторму команда тільки що отямилась. Завтра ж все буде в порядку. А до Владивостока "Олдгамія" прийде пофарбованою і чистенькою, як іменинниця.

Командир пригрозив боцману покаранням, якщо він не підтягне команду.

— Єсть, ваше благородіє!

Але й після цього впертий боцман продовжував усе робити по-своєму. В нього були свої розрахунки — не мучити передчасно матросів, їхня енергія й сили можуть придатися для відповідальніших моментів, які в далекому плаванні несподівано випадають на долю моряків.

Другого дня, перше ніж свистати команду на прибирання, боцман з'явився на містку. Але офіцерам було не до нього. Прислухаючись до їхньої розмови, він зрозумів, що авралу не буде.

Лейман, показуючи на море, звернувся до командира.

— Андрію Сергійовичу! Щось температура води почала різко падати, і колір її на очах змінюється. А подивіться, як захмарюється горизонт.

Трегубов оглянув свинцеву муть моря, що починало хвилюватися, і, повернувшись до свого помічника, квапливо заговорив:

— От, от, я цього чекав. Значить, ми перебуваємо недалеко від Ку-рильських островів. Течія проток позначається. Це й є те, про що попереджав мене флагманський штурман полковник Філіпповський.

Командир перевів погляд на прапорщика Потапова:

— Тепер уважніше слідкуйте за зміною кольору води й частіше вимірюйте температуру. Старайтеся мати обсервацію. За обчисленням ми будемо вибирати протоку Фріза або Буссолі.

Старший офіцер Лейман побачив боцмана і, зійшовши з ним на палубу, привітно заговорив:

— Ось що, голубчику. Попередь, щоб усі люди були на своїх місцях. Накажи тому, хто дивиться вперед,— хай не ловить гав. Наближаємося до проток. Погода псується, всім буде жарко.

На містку залишились Трегубов, Потапов і рульовий Рекстен. Вони з тривогою дивилися на мутну завісу, що насувалася з горизонту. Туман, напливаючи, скорочував видимість, денне світло помітно мерхнуло. Вода з синюватої робилася мутно-свинцевою, температура її впала до шести градусів за Реомюром.

Вночі тривога серед людей посилилась: найшов густий туман, і стало ще холодніше, наче корабель наближався до меж Заполяр'я. Офіцери не спали. Вранці 9 травня вони зібрались на містку і з подивом оглядали один одного. Безсонні обличчя їх були землисто-бліді, повіки припухли і очі зробилися якісь слюдяні, безбарвні, наче їх виїв за ніч туман.

Старший офіцер стояв перед командиром на відстані простягненої руки і все-таки погано його бачив. Він говорив:

— Ось ми і в смузі вічних туманів, Андрію Сергійовичу. Тепер підемо без обсервації. Для визначення свого місця ми можемо керуватися тільки компасом, лагом, беручи до уваги ще місцеву течію. Зараз же треба вирішити, якою протокою ми підемо — Фріза чи Буссолі?

Командир насунувся всією своєю високою постаттю на Леймана, щоб краще його побачити в тумані, і сказав:

— Полковник Філіпповський наказував: куди ближче, туди йдіть. А нам зараз за обчисленням протока Фріза ближче, ніж Буссолі. І помилка буде менша. Розпорядіться взяти курс на два градуси правіше.

Пройшла ще ніч. О четвертій годині ранку за обчисленням корабель повинен був перебувати на широті 42° 58' нордовій і довготі 149° 32' остовій. Командир Трегубов був певний, що наблизився до протоки Фріза між островами Уруп та Ітуруп Курильського пасма. Він розпорядився лягти на курс норд-вест 17°. Туман густішав. Людям з містка нічого не було видно навколо, крім хисткої сірої мли. Носова і кормова частини корабля, окутані туманом, зникли з очей, наче розтанули. Здавалося, що від усього судна залишився тільки місток з трьома чоловіками, і пливе він з ними в таємничу невідомість. Командир, старший офіцер і рульовий більше тепер скидалися на повітроплавців, ніж на моряків, ніби перебували вони не на містку, а в гондолі повітряної кулі, що пробивається високо над морем крізь товщу густих хмар. Командир то підіймався навшпиньки, як це буває з людиною, яка силкується подивитися з-за простінки, то присідав навпочіпки, намагаючись хоч що-небудь розгледіти попереду, але суцільна сіра пелена була непрониклива. Такого густого і постійного туману не можна більше зустріти ніде на всій земній кулі. Це феноменальне явище природи пояснюється тим, що біля Курильського пасма стикаються дві течії: тепла з боку Японії, холодна з боку Охотського моря.

Якби подивитися на пароплав збоку, він здався б блукаючим приви́дом. У цій мішанині водяних випарів не було видно людей і не чулися їхні голоси. На верхній палубі було мертво.

Командир, бажаючи перевірити, чи перебуває той, що дивиться вперед, на своєму посту, зарепетував, наче від болю, на одчайдушно високій ноті.

— На баку!

— Єсть на баку, ваше благородіє! — глухо почулося у відповідь з носової палуби.

— Не ловити гав! Пильно дивитися вперед!

— Стараюся, ваше благородіє! А тільки нічого роздивитись неможливо. Такий

густий туман, наче в мильну піну пірнули.

Матрос, що дивився вперед, був на самому носі судна,, але здавалося, що він перегукується з командиром з безодні.

Часом, щоб по глибині визначити своє місце, стопорили машину і кидали дии-лот, випускаючи його до ста сажнів. Морське дно залишилося недосяжним. І лише біля восьмої години ранку досягли глибини — п'ятдесят сажнів. Зменшили хід до малого. Почали давати свистки, сподіваючись почути луна від берегів. З боку лівого кра.мбола почувся відгомін, наче відгукнулось інше судно. Це означало, що в цьому напрямі є якась скеля, що відбиває звук свистків. Командир наказав узяти курс правіше на шість градусів. Дав знову свистки, і луна почала відходити до лівого траверза. Але дивно було, що разом з цим почали зменшуватися глибина і брижі. Подув вітер, але туману він розігнати не міг. Тільки на короткий час в розриві імлі з'явилася тьмяна світла пляма замість сонця. В цей момент моряки побачили над кораблем буревісників і чайок. Вони ширяли низько, а це було ознакою близькості берегів. Але так продовжувалось недовго. Знову накотився вал туману, і зовсім пропала будь-яка видимість. На містку, де зійшлися три стройові прапорщики, з кожною хвилиною наростала тривога. Їх дуже непокоїли свистки свого пароплава — а що, як почують японці, які, мабуть, блокують протоки. Краще було б пройти безшумно, але, з другого боку, була небезпека наскочити на скелі. Свистки продовжувалися, і луна на них відгукувалася вже з усіх боків. Було таке враження, наче "Олдгамія" оточена ворожими суднами. Офіцери нервували.

Але ось від лотових почали доноситися на місток втішні вигуки про результати промірювання глибини моря:

— Шістдесяті

— Вісімдесяті

Командир зняв кашкета, погладив самого себе по темно-русявому волоссі, як гладять хлопчика по голові за хорошу поведінку або кмітливість, і побожно перехрестився. Обернувшись до повеселілих офіцерів, він спокійно, з полегшеним зітханням, промовив:

— Слава тобі господи! Здається, проскочили в Охотське море. Він надів кашкет і впевненим голосом скомандував у машину:

— Повний вперед!

Сильніше запрацювали машини, і пожвавішали люди на містку. А старший офіцер Лейман, що стояв з командиром, навіть пожартував:

— Ну ось, Андрію Сергійовичу, як добре все кінчилось! Виходить, що даремно хвилювались. Не такий страшний чорт, як його малюють.

Але тут, різко перебиваючи жарти Леймана, пролунав тривожний вигук того, хто дивився вперед:

— По носу чую буруни! Сильно шумить!

Від цих слів люди на містку заціпеніли, потім командир, вибухнувши лайкою, наказав — дати повний хід назад і покласти ліво руля. Поки цей наказ виконували,

пароплав продовжував іти вперед — назустріч своїй загибелі. Хоч який густий був туман, але і офіцери з містка могли тепер розгледіти буруни, що пінилися. Виразно долітали гучні сплески хвиль, що билися об каміння. І зараз же люди похитнулись від поштовху, судно заскреготіло днищем, проповзаючи по шершавому каменистому ґрунті, і зупинилось.

— Повний назад! — продовжував кричати командир в машину. Але корабель, накренившись на правий борт і трохи піднявши ніс, не

корився волі людей. Після деякого замішання, під час якого люди безпомічно метушилися по судну, були вжиті заходи для врятування "Олдгамії".

Для осадки корми почали наповнювати баластну цистерну водою і для полегшення носу—викидати за борт дерев'яні ящики з гасовими бляшанками. В бік корми завезли два верни — в тридцять і вісімдесят пудів, потім їх вибирали лебідкою і одночасно працювала машина, даючи повний задній хід. Але "Олдгамія" не рухалася з місця.

Опівдні туман порідшав. Зліва позначилися скелі, покриті снігом, що височіли перед судном, наче білі чудиська. Деякі вершини гір підіймалися більш ніж на версту над рівнем моря. Підніжжя скель заросли чагарником. Людям хотілося скоріш визволити корабель з цієї похмурої западні, і вони без підганянь старанно працювали. В цьому важкому авралі пліч-о-пліч з матросами працювали і офіцери, і навіть сам командир. Була надія, що о четвертій годині вечора повний приплив води трохи підійме судно, і його легше буде зняти з мілини.

Але надія ця не справдилася. На всю силу запрацювала машина. Від напруження корабель тремтів бортами, наче сам розумів весь жах свого становища і намагався зірватися з припону. Не допоміг і приплив. Люди повечеряли, трохи відпочили і знову взялися за роботу. Вона не припинялася до півночі.

Було вже викинуто за борт близько п'ятнадцяти тисяч ящиків. Вони розбивалися об каміння, і звільнені від закупорки білі бляшанки з гасом танцювали на бурунах. А через борти продовжували ще летіти в воду ящики. Моряки так з ними намучилися, що вже двоє не могли підняти один ящик. Довелось аврал припинити. Випили по чарці рому, і всі, не роздягаючись, розляглися де попало і міцно заснули.

В цю ніч остовими брижами закинуло корму "Олдгамії" ближче до берега. Підводною частиною корабель бився об каміння. Люди знову взялися за рятування судна, полегшуючи всі чотири трюми від вантажу. До четвертої години вечора з великими труднощами завезли становий якір. Запрацювала лебідка, машині дали задній хід. Але якір сповзав, а якщо й забирав ґрунт, то рвалися перліні. "Олдгамія" наче присохла до морського дна. З наступаючою темрявою збільшилися брижі. Днище корабля десь проломилося, і в льялах показалася вода. Помпи не встигали її відкачувати. Вона почала заливати кочегарні відділення і головну машину. Щоб уникнути вибуху, командир розпорядився випустити пару з котлів. Залишатися на судні було небезпечно. Спустили дві чотиривеслові шлюпки і два рятувальні боти. Люди, захопивши з собою найнеобхідніше, перебралися на них. Але куди й як можна було пристати вночі і в таку— негоду? Боти і шлюпки поставили між берегом і кораблем,

закріпились за його борт і почали чекати ранку. Тут, під захистом корпусу корабля, менше було вітру і брижів. І все-таки морякам було не до сну. Летіли на них бризки і давив морок, густий і непроникний, як чорна стіна. За другим бортом, ніби страждаючи від безсоння, ворухився і тяжко охав океан. А з боку берега долинав рокіт прибою, що розбивався об каміння. Здавалося, що хтось, надзвичайно сильний, знавіснівши від люті, намагається перекинути скелі в глибину вод.

Обидва боти стояли поруч, але з того й другого люди не бачили один одного. Тільки зрідка чулися їхні голоси, посилені, щоб перекричати буряний морок. Чийсь бас прохрипів:

— Гей, на боті! Як поживаєте? З другого бота відповіли:

— Живемо, хліб жуємо і думаємо про гарячі пироги. Почувся знайомий голос машиніста Кучеренка:

— Удень і то нічого не видно. Такі густі тумани, ніби вони зійшлись сюди з усіх кінців. А зараз наче у вогке чортове лігво потрапили.

— От і згадаєш свій корабель, як рідну домівку,— вставив матрос Леконцев.

Зазорів світанок, мутний і хмарний, але туман помітно розходився. І раптом з палуби корабля розлягся'протяжний спів півня, залишеного там на ніч в клітці разом з куркою. Ні високі широти півночі, ні вплив природних стихій не могли порушити інстинктивних звичаїв цього чуткого домашнього птаха. Невтомні літуни-чайки знизались до води і закружляли з криками біля самого бота, ніби бажаючи розгледіти голосистого співуна, може, вперше почутого ними в цих диких місцях. А півень ще декілька разів повторив свій задирливий салют туманному ранку на морі. Спів півня нагадав людям про далеку батьківщину, викликав приплив сил і жадобу життя, за яке їм ще доведеться тяжко боротися. Вони швидко почали підійматися на палубу.

"Олдгамія" за ніч прогнулася серединою корпусу. У командира склалося враження, що вона може розломитися навпіл. Він підганяв боцмана. Дошки, консерви, котли, різний посуд, муку, ящики з галетами, клітку з півнем і куркою і все, що могло здатися для тимчасового життя на новому місці, намагалися забрати з собою на берег. Два боти і шлюпки довго шукали зручного пристановища і зупинилися за кілометр від корабля, але й тут підійти до берега заважали обмілини і каміння. Матроси по пояс сходили у воду і, раз у раз обливані бурунами і прибоем, тягли захоплене добро на собі. Тільки опівдні закінчилася переправа на невідомий острів.

Командир і три матроси залишилися на судні. Трегубов наказав Кузьменку і Кошелеву запалити гас у двох трюмах на кормі, а Леконцев, як найсміливіша і найспритніша людина, те саме повинен був зробити у двох носових трюмах. Ці люди важили своїм життям. Під ними було біля трьохсот тисяч пудів горючого вантажу. Матроси розійшлися. Минуло декілька хвилин. Не бачачи ознак пожежі, командир від нетерпіння голосно закричав:

і— Чи скоро? Море, чи що, підпалюєте?

Нарешті всі чотири люки задимили. Матроси прибігли до штормтрапа. Вони посторонилися, щоб пропустити командира, але він, підштовхнувши їх, останнім зійшов

у шлюпку. Тільки-но вона встигла відчалити від борту, як всередині судна щось з гуркотом загуло. В ту ж секунду над кораблем, як парус, встала червона висока стіна і віл пориву вітру повалилася вниз. Полум'я, витягнувшись, шугнуло до шлюпки. Здавалося, вогненний удав хльоснув хвостом людей, що сиділи в ній. Їх обдало жаром, обпаливши брови та вуса.

— Налягай! — на всю силу легенів скомандував командир гребцям.

В наступну мить вітер підхопив полум'я вгору, і шлюпка вийшла з небезпеки. З кожною секундою вогонь на судні бурхав несамопитіше, і навіть злива, що хлинула, не могла побороти сили пожежі. В її світлі дощ був схожий на струмені розтопленого срібла, що падали з неба. Вибухи газових бляшанок посилювались, і здавалося, ніби невидимий противник стріляв в "Олдгамію".

Моряки зажили береговим життям.

Першу ніч провели, гріючись біля вогнища і прикриваючись від дощу брезентами. І все ж таки люди встигли відпочити і набратися сил. Рано-вранці, наче по команді, піднявся весь загін в сорок один чоловік.

Зголоднівши, перш за все взялися за сніданок: їли м'ясні й овочеві консерви та пили чай. Тільки тепер можна було оглядітися кругом. Куди їх занесло? Природа вражала своєю суворістю: спадисті скелі, прорізані береги, скелясті гори в снігу, дрібні чагарі в долинах, буруни серед каміння, млиста далечінь океану. Невгамовно шуміли солоні води, розбиваючись об рифи. Хмарами носилися чайки різних порід, то вмовкаючи, то раптом так деренькучо-верескливо кричачи, ніби серед пташиного царства трапилася якась надзвичайна подія. Але більш за все дивувало людей стовпище тисяч якихось птахів на стрімкій скелі маленького острова. Ці птахи сиділи мовчки, копошилися, деякі з них по-качиному шкандибали до краю кам'яної стіни і, падаючи, розправляли крила. Але на воді вони легко плавали і спритно пірнали. Незвичайне видовище являв собою берег моря проти табору — весь він був захаращений купами ящиків і білих бляшанок з гасом, дошками та різними дерев'яними речами. Все це було викинуте, як баласт, під час розвантажувального авралу, і потім хвилями прибите до острова. На березі валялися і мертві птахи з обпаленим пір'ям. Очевидно, вночі вони потрапляли в полум'я пожежі і, задихаючись, падали у воду. "Олд-гамія" все ще продовжувала горіти, піднімаючи вогняні язики до ста футів висотою, і від неї розпливалися клуби чорного диму, змішуючись з туманом і наче утворюючи грозові хмари, що нависли над морем.

За розпорядженням командира матроси взялися до устаткування табору. Дошки й брезенти, зняті з пароплава, пішли на будівництво палаток. Розпочинаючи роботу, люди виявили, що вони узяли з собою з кочегарки лопати, але сокиру та пилку з теслярської за поспіхом ніхто взяти не догадався. Ці інструменти довелося замінити ножами, що значно утруднило справу. Все ж таки надвечір на дикому місці табір мав устаткований вигляд: стояли недалеко одна від одної дві палатки, одну з них, офіцерську, назвали "кают-компанією", а другу — матроську — "кубриком"; викопана під продуктивний склад яма називалася по-корабельному "ахтерлюком"; зроблене в підгірку заглиблення з

отвором для димоходу гордо іменувалося "камбузом". Головне багатство табору полягало у величезному запасі палива: з берега натаскали багато ящиків і бляшанок з гасом — згодяться для розпалювання вогнищ.

Командир і тут підтримував порядок і дисципліну. Щоранку старший офіцер Лейман шикував команду у фронт. Трегубов виходив із палатки, приймав рапорт від свого помічника і поважно, як на судні, вітався з матросами. Дехто з них чув, як він наказував своєму помічнику:

— Прошу вас тримати нижніх чинів у строгості. Я ні за яких обставин не допущу розбещеності. Якщо хто порушує дисципліну — повідомте мене, Я знайду міру покарання для винних.

Старший офіцер Лейман слабо заперечував:

— По-моєму, команда в нас хороша. І мені здається, нема потреби підтягати її. Ви самі бачили, як матроси працювали під час аварії на "Олдгамії". Тут всі стараються самі для себе.

— Я не кажу, що матроси в нас погані, але вони хороші, поки тримаєш над ними кулак напоготові. Треба, щоб кожен з них на кожному кроці відчував владу офіцера, як відчуває кінь узду свого хазяїна.

Три дні стояв туман. За цей час люди нічого не робили і тільки пили, їли та спали. Позмінно, вдень і вночі, чергував вартовий, охороняючи спокій табору і стежачи за мутним горизонтом — чи не з'явиться яке-небудь судно. Півень, прив'язаний на довгій мотузці до кілка, зустрічав кожний світанок голосистим співом. Це радувало нудьгуючих моряків. Але настав такий ранок, коли ніхто не почув його голосу. Виявилося, що вночі його вкрала лисиця. Їй теж помстилися матроси — забрали в неї лисенят. Три ночі підряд вона приходила до табору і тихим гавкотом і повискуванням манила своїх дітей з людського полону.

Офіцери продовжували гадати, куди вони потрапили. Командир запевняв, що "Олдгамія" наткнулась на острів Ітуруп. Але яке ж було його здивування, коли 25 травня розвіявся туман і по сонцю вдалося нарешті визначити своє місцезнаходження: широта 45° 55' нордова і довгота 150° остова. А це означало, що вони потрапили на більш північний острів — Ур>|п, який відділявся від гаданого протокою Фріза. Командир пояснив своїм офіцерам:

— Значить, ось у чому була наша помилка. Згідно з настановами флагманського штурмана, я брав до уваги течію на вест-зюйд-вест. А її тут зовсім нема. Ось чому ми врізалися в середину острова Уруп.

Прапорщик Потапов заперечив:

— Так, але той самий флагманський штурман попереджав нас бути якомога обережнішими біля Курильського пасма. Ми не повинні були входити в протоку, поки точно не визначимо свого місцезнаходження. В противному разі нам треба було діждатися поки розсіється туман. Самі ми помилку зробили...

Трегубов спалахнув і хотів відповісти на це різкістю, але стримався. Люди відпочивали ще три дні, і, нарешті, зібравши офіцерів і команду, командир заявив:

— На шлюпках нам ризиковано добиратися до Сахаліну. Треба придумати щось інше. По карті в десяти милях від нас буде маленький порт Товано. Якщо там буде яке-небудь судно, то ми або наймемо його, або захопимо збройною силою. Знайдуться охочі в розвідку?

Першим назвався машиніст Кучеренко, другим — матрос Леконцев, а за ними ще десять чоловік. Їх розділили на два рівних загони. Один з них, під командою прапорщика Леймана, попрямував на північ, другий, на чолі з самим командиром, пішов на південь. Харчів з собою взяли на тиждень, озброїлись гвинтівками і револьверами.

Труднощі походу почалися відразу: ніяких доріг і навіть стежок ніде не виявилось. Доводилося то пробиватися крізь колючий чагарник, то підійматися по зривистих скелях, то спускатися в ущелини і переходити гірські річки по пояс у воді. За два дні подолали не більше семи миль. Ця відстань була дуже мала порівняно з окружністю острова, довжина якого становила більше п'ятисот миль. Знесилившись, обидві партії повернули назад, не принісши ніяких втішних відомостей. Уруп, очевидно, був безлюдний.

Перед моряками постало питання: як бути далі? За розрахунками, провізії в них вистачить тільки на два місяці. За цей час тут може не з'явитися жодне судно. І тоді їм загрожуватиме голодна смерть.

Залишалося тільки одне — нехай який-небудь бот добереться з частиною людей до Сахаліну і дасть знати про інших. Командир наказав матросам шукати підходящі дерева для спорудження щогл. Далеко від табору були знайдені дві товсті колоди, прибиті до берега морем. Намоклі, вони були такі важкі, що їх ледве приволокли ближче до табору. З них треба було зробити дві щогли — по одній на кожний бот. Спочатку вирішили устаткувати один бот. Без сокири, без пилки, без рубанка, з одними тільки кухонними і кишеньковими ножами узялися за роботу. Стругали і різали товсту колоду, перетворюючи її в шлюпочну щоглу певної довжини і в руку завтовшки. Вбік летіли лише тоненькі стружечки. Особливо довго доводилося затримуватися, коли траплявся сучок, твердий, наче кістка. Машиніст Кучеренко, сидячи верхи на колоді і працюючи, бурчав на боцмана Гоцку, що стояв поруч:

— Хороший ти в нас начальник, а ось забув усе-таки найголовніше— сокиру і пилку. Тепер длубайся з цією справою. Це все одно, що гору язиком злизувати.

Боцман виправдувався:

— Не те в голові в мене було. Командир мене затуркав. Поспіх, метушня. А втім, не журіться, хлопці. Бобри самими зубами діють, та й то з деревом чудеса роблять. А у вас — ножі.

Табір набрав вигляду імпровізованої суднобудівельної верфі. Тих матросів, що втомлювалися, боцман зараз же заміняв іншими. Робота ні на одну хвилину не припинялася. І все-таки справа повільно посувалася вперед. Надвечір люди з подивом побачили, що колода мало зменшилася в своїй товщині.

В той час, коли частина команди була зайнята виробленням щогли, інша

розпорювала широкі шлюпкові чохли. З них ворсою, розкрученою з прядив'яного канату, шили паруси. З цієї самої ворси вили шкоти.

Нарешті через чотири дні бот номер перший був оснащений для далекого плавання. Все населення табору, обрадуване закінченням робіт, вийшло на берег. Вітер надув саморобні паруси, і окрилене суденце плавно вийшло в море на випробування. Воно пройшло повз "Олдга-мію", яка ще продовжувала горіти, і повернулося до берега. Командир, переконавшись, що їхня праця не пропала марно, тут же призначив свого помічника, прапорщика Леймана, начальником першої партії в складі десяти матросів. Відпливаючі озброїлись, запаслися прісною водою і провізією на два тижні. Умовились, що командир чекатиме на острові від Леймана звістки на протязі п'ятнадцяти-двадцяти днів.

За ніч туманна погода змінилася на ясну. Ранком 4 червня знову всі вийшли на берег проводити бот. Прощаючись з Лейманом, командир сказав:

— Постарайтеся захопити яку-небудь зустрічну японську шхуну. Тоді ми зможемо всі зразу знятися з острова. Якщо в дорозі ніхто не трапиться, то спішіть на Сахалін і швидше за нами судно присилайте. Ну, бажаю вам попутного вітру.

Командир був серйозний. Потискуючи руку своєму помічникові, він суворо, по-начальницькому дивився на нього чорними очима. Прапорщик Лейман посміхався, наче він мав тільки прогулятися по морю.

Бот здригнувся, коли легкий вітерець надув його паруси, і попрямував до протоки Буссолі. В таборі залишилось ще тридцять чоловік. Всі вони стояли і дивились на своїх товаришів, що віддалялися, переживаючи змішане почуття: і заздрість до тих, хто скоро буде на батьківщині, і страх за них, бо вони можуть загинути в хвилях, і пробуджену надію, що тільки від них можна чекати допомоги. І люди не розходились доти, доки бот не зник зовсім.

На острові Уруп кілька днів спочивали. Жадібні до знання тинялися по берегу, придивляючись до диких місць. Ще раз організувалася партія для розшуків житла на острові, але й вона повернулася ні з чим. Від неї тільки дізналися, що в трьох милях від табору є річка з великою кількістю риби. Матроси часто почали ходити туди і все придумували, як би скористуватися водяною живністю. В них не було ні вудочок, ні сітей. Виручив усіх матрос Леонцев. У нього в чемодані випадково збереглися сії'ки, якими на вахті кочегари втирають піт. З цих сіток він потайки зв'язав сачок, по боках якого надв'язав дві простині. Вийшов майже волок. Коли Леонцев оголосив привселюдно, що він напевно впіймає рибу, йому не повірили і обсміяли його.

Командир, посміхаючись, заявив:

— Якщо хоч одну штуку впіймаєш, дарую тобі пляшку рому.

Леонцев запросив з собою трьох товаришів і пішов на рибну ловлю.

Години через чотири рибалки повернулися, зустрінуті радісними вигуками. Риби було притягнуто коло двох з половиною пудів, і якої риби! Тут була форель і сьомга. Це було дуже до речі: запаси провізії зменшувалися з кожним днем, а поповнити їх не було звідки. Всі дякували Леонцеву за винахідливість. І сам командир дивувався, але

слова свого дотримав — з охотою видав йому пляшку рому. Юшка була жирна і смачна. Частину риби було закопано в сніг, що зберігся в лощовинах. З цього дня рибні запаси в природному холодильнику табору не переводилися.

За розпорядженням командира, почали устатковувати другий бот. Знову позмінно самими ножами матроси вистругували з колоди щоглу. У них вже в цьому^був деякий досвід. Цього разу міцніше і краще зшили паруси і скрутили з ворси шкоти. І коли робота підходила до кінця, у боцмана вийшла сутичка з командиром. Гоцка впевненим тоном доводив, що бот в такому вигляді не годиться для далекого плавання — при сильній хвилі він може розвалитись. Треба під кіль пропустити стальний трос і закріпити його кругом щогли. Таким чином і бот буде надійнішим, і щогла міцніше триматиметься. Трегубов заперечував, що ці заходи збільшуватимуть тертя і зменшуватимуть хід. Довго сперечалися, гарячкували. Боцман все-таки зробив по-своєму. А другого дня група матросів у виступі скелі копала землянку. Але ніхто з них не міг догадатися, для чого вона раптом знадобилась командирові. Це стало ясно для всіх, коли в цю землянку, як у карцер, був замкнений боцман Гоцка. Біля її входу стояв вартовий. Арешт боцмана справив на команду гнітюче враження. Увечері біля вогнища машиніст Кучеренко, розмовляючи з товаришами, обурювався несправедливістю командира.

— Адже ось що образливо — чоловік до діла радив. Можна сказати, про життя свого ж начальника піклувався. А він на чужій землі — під арешт його. Ну, там, скажемо, в Петербурзі, віками кам'яні тюрми будувалися. Власть імущих, зрозуміло, кортить вишукувати пожильців за ці ґрати. А тут навіщо тюрму робити? Адже й без того ми знаходимося далі від самого Сахаліну, куди каторжан посилають. І взагалі невідомо, чи будемо ми живі.

— Так, нам і так тут гірше, ніж у тюрмі,— промовив хтось похмуро. Кучеренко, подумавши, додав:

— Невже люди ніколи і ніде не можуть обійтися без тюрми? І всього нас тут три десятки. А коли б двоє залишились на острові — значить, знову один для другого збудував би тюрму?

Пройшло два тижні з того дня, як розлучилися з першим ботом, а з Росії не було ніякої допомоги і ніяких звісток. В таборі всіх хвилювало питання: що з ним трапилось? Або він потрапив до японців у полон, або загинув у морі. Командир вирішив сам спробувати щастя і вирушити в ризикований рейс. Він знав, що в боті буде тісно, і все-таки взяв з собою тринадцять матросів. В його розрахунки входило, щоб тих, що залишалися, було якомога менше, інакше на двох маленьких шлюпках, якщо потрібно буде, не зможуть навіть перебратися з одного острова на другий. Вечір пройшов у приготуванні до відплиття. На бот навантажили провізію, анкерок і бляшанки з-під гасу, налиті прісною водою, запаслися компасом, хронометром, секстантом і біноклем. Крім того, взяли чотири гвинтівки і п'ять револьверів. Випущений на волю боцман порався біля бота, намагаючись так покласти різні предмети, щоб вони не заважали гребцям працювати.

До пізньої ночі в офіцерській палатці було чути збуджені голоси. Це сперечалися між собою командир Трегубов і прапорщик Потапов. Виявилось, Потапов був незадоволений командиром наказом. В ньому говорилося, що начальником табору на березі залишається прапорщик по механічній частині Зайончковський — по старшинству років, а Потапову доручалося командування на морі, як більш досвідченому судноводієві.

З раннього ранку 22 червня почалася посадка на бот.

В цей час збуджений прапорщик Потапов наздогнав командира на березі і вручив йому папір. Трегубов на ходу мовчки прочитав його, сів на бот і звідти, розмахуючи папером, різко викрикував:

— Це вам, прапорщику Потапов, так не минеться. Ваш,обурливий рапорт я представлю в Петербурзі в головний штаб.

— Я цього тільки й хочу — там нас розсудять,— відповів Потапов і, відвернувшись, попрямував до табору³⁹.

Вслід ботові лунали з берега прощальні привітання, а він, підштовхуваний легким вітерцем, під парусами попрямував вздовж острова на південь. Командир сподівався через протоку Фріза пройти в-Охотське море. Всі чотирнадцять товаришів по плаванню відчували полегшення. Давно вже не було такого веселого настрою. Іншими очима і без смутку вони в останній раз подивилися на те місце, де так сумно обірвався їхній рейс і де було пережито стільки гірких хвилин. "Олдгамія" зали-

шалася в попередньому стані, але вже обгризена пожежею, вона була схожа на спотворений кістяк. Капітанський місток, штурманська рубка та інші верхні надбудови, що раніш виблискували емалевою фарбою, перетворилися на купу обгорілого заліза, з якої стирчали щогли і труби. Підпалена місяць тому, вона все ще диміла, вогонь усе ще знаходив пальне у величезних трюмах цього океанського пароплава.

Сірі хмари, наче осідаючи, нижче опустилися над океаном. Бот склав свої парусинові крила, але продовжував посуватися вперед. Вісім гребців, згинаючи спини, старанно налягали на весла. В матросів затерпли ноги, зігнуті в тісноті, але всі були бадьорі. Адже з кожним змахом весел скорочувалася путь, що вела людей до їхньої мети. Так гребли моряки до пізнього вечора, поки не трапилась вигідна бухточка, Куди вони й повернули.

Не виходячи на берег, вони ночували в боті і по черзі вартували, щоб не винесло їх у (море. На світанку прокинулись, поснідали і вирушили далі. Ранок був туманний, безвітряний, з проливним дощем. Бот під веслами повільно посувався вперед і, боячись пройти повз протоку, тримався ближче до берега.

Опівдні помітили, що високий гірський кряж острова Уруп робився все нижче, потім скат його обривався мисом. Далі починалася протока Фріза.

— Нобунотс,— сповістив командир назву цього мису по лоції.— Тут на милю тягнеться підводний каменистий риф. Не будемо відразу звертати в протоку, гребіть прямо на протилежний берег острова Ітуруп.

Праворуч увагу всіх привернула своїм чітким рисунком скеля, що височіла окремо.

В північно-західному напрямі, за милю від мису, в протоці вона стояла, як на постаменті. Своєю примхливою формою вона нагадувала величезний макет старовинного корабля. Здавалось, не природа, а майстерна рука скульптора висікла з кам'яної глиби і корпус його і високі, надуті вітром паруси над ним. Мабуть, така схожість цієї скелі з кораблем вразила уяву мореплавця, що перший побачив її, і за нею назавжди збереглася і увійшла в лоцію назва, що найбільш підходить їй — "Парус".

Протока мала завширшки близько тридцяти миль. На її просторі одразу змінилася погода: подув норд-вестовий вітер,— він помітно посилювався і свіжішав, йти стало легше. З моря пасмами зганяло туман.

Раптом з лівого борту виник сильний шум, розпізнати причину якого зразу не могли навіть досвідчені моряки. Він наближався з боку океану.

— Не зрозуміло що!

— Невже японський катер?

Ці злякані вигуки заглушив голосним викриком матрос Кощелєв, що сидів на носу:

— Кит! Просто на нас пре!

З туману на бот насувалася чорна вилискуюча брила, довжиною з велику баржу, попереду над нею віялом високо хльостав шумний фонтан бризок.

— Держи праворуч! — скомандував Трегубов рульовому.

Близькість морського чудиська, порівняно з яким бот здавався іграшкою, злякала людей. Дехто вхопився за гвинтівки, але стріляти не довелось. Кит зробив крутий поворот уліво, зметнувши могутнім хвостом. Високий вал захльоснув бот, обіллявши людей холодною солоною водою. Дехто охнув чи то від переляку, чи то від подиву, але всі одразу відчули, що холод доходить до колін. Бот наповнився водою до банок. Всі кинулись вичерпувати воду, хто чим міг: чайниками, кухлями.

Кит зник в туманній далечині океану, а бот, що повернув від кита праворуч, опинився на своєму курсі і продовжував путь протокою Фрі-за. Показався північно-східний край острова Ітуруп. Командир одразу пізнав його по високому і зривистому мису з трьома примітними сосками гірських скель, позначених в лоції.

Вітер свіжішав і, досягнувши п'яти балів, зняв великі брижі. Що більше бот заглиблювався у протоку, то труднішим ставало плавання. Доводилось лавірувати в бурхливому безладді серед бистрин і вирів. Боячись, щоб вітром не зломило щоглу, зменшили площу паруса, але разом з тим, щоб не зменшився хід бота, матроси знову запрацювали на веслах. Надвечір сяк-так подолали протоку і вийшли в Охотське море. Але в цій відчайдушній боротьбі бот був покалічений: штовханами і брижами його так розхитало, що він по пазах дав течу. Та й зверху, через борти, його захльостувало хвилями. Вода піднялася вище колін. Матроси безперервно її виливали, але вона все прибувала. Частина команди захворіла на морську хворобу і нічого не могла робити.

Боцман Гоцка залишився на острові Уруп, але тепер про нього згадували з вдячністю.

— Молодець боцман — примусив тросом скріпити бот. Без цього наше суденце розвалилося б, як старе корито,— першим заговорив машиніст Кучеренко.

Леконцев, озирнувшись на командира, що заглибився в морську карту, підтакнув:

— Так, якби не трос — давно б нам бути на дні моря.

Командир наче не чув цих розмов. Мабуть, він і сам телер розумів, що боцман мав рацію, і, відірвавшись від карти, подивився вперед. Перед ним, хвилюючись, грізно розстилася імлиста далечінь Охот-ського моря. Пускатися в плавання на боті, що протікає, було ризиковано. Вода в ньому, прибуваючи, скоро може з'єднатися з рівнем моря, і тоді — всім кінець. Трегубов, звертаючись до команди, мирно заговорив:

— Дивився зараз по карті. На всьому північному березі острова Ітуруп нема жодної затоки, де б можна було сховатися від вітру і відпочити. Та й бот треба полагодити. Спробуємо в Кунашірській затоці своє щастя. За цей час погода, може, покращає.

Назад по протоці бот понісся майже з попутним вітром. Весла були вже непотрібні. У людей тепер була одна турбота — боротися з течєю. Крім Леконцева і Кучеренка, воду почали відливати ще двоє: рульовий Рекстен і матрос Кошелев. Так плвли близько двох годин.

Північно-східний край острова Ітуруп обходили вже в темряві. Тут розташована зручна Ведмежа бухта, де можна було переночувати. Але, наближаючись до неї, моряки помітили вогонь на березі. Безперечно, це були японські рибалки. Щоб не потрапити в полон, бот пішов далі і сховався за виступом скелі. Захищений від вітру, він зупинився. Командир наказав направити його ближче до берега, але підійти до нього не вдалося — перешкоджало підводне каміння. Всю цю тиху й темну ніч по черзі відливали воду. На світанку 24 червня всі взялися за ремонт бота, законопачуючи пази класками одягу, сигнальними прапорцями і носовими хусточками.

До восьмої години ранку боротьба за плавучість судна була закінчена — течя припинилась. Люди почали снідати. Раптом з північного сходу налетів шквал, надув парус, бот вибрався з-за прикриття скелі і попрямував на південь вздовж острова Ітуруп. Течі більше не було. Це втішало людей, ресь день була хороша погода. Люди могли відпочити і набратися сил. Але увечері вітер затих, і моряки знову взяли за весла. Бот пішов повільніше.

Вночі наплив густий туман. Чергуючись з дощем, він не припинявся ще два дні, які без вітру були дуже важкими для людей. Відстань понад сто миль вздовж острова Ітуруп було пройдено. Вони порівнялися з південно-східним мисом цього острова, що обривався скелястим підвищенням. Тут починався вхід у північну Кунашірську протоку. Моряки спершу зраділи, але тут же з жахом побачили, що течією протоки їх несе в океан. Для них це означало загибель. Люди напружили останні зусилля, але бажана протока від них віддалялася: течія була значно бистріша, ніж хід бота. Догадалися стороною підійти до попереднього місця, але при спробі увійти в протоку їх знову підхопило тією ж течією і понесло на схід. Так повторювалось декілька разів. Вони, як люди, що видираються по крутому підйому льодяної гори, сковзаючи, котилися вниз. Змученим гребцям нічого більше не залишалось, як переночувати під берегом острова.

Ранок 17 червня приніс нещасним бл у качам полегкість: подув південний вітер. Вони обійшли мис і при попутному вітрі, перемагаючи течію, увійшли в північну

Кунашірську протоку. Ліворуч на північному березі острова Кунашір, поблизу якого вони держались, височіла величезна гора. Вона мала форму двох зрізаних сопок, що виходять одна з другої, і нагадувала собою роблений обеліск.

— Це відомий пік Антонія, висотою понад сім тисяч футів,— пояснив командир, дивлячись на карту.

Матрос, що сидів, склавши руки під парусом, відповів йому:

— От гора! Як справжній пам'ятник!

— Дивіться — маяк перед нею стирчить, як сірник перед телеграфним стовпом,— сказав його сусід, показуючи рукою на шестикутну білу вежу.

Матрос Леконцев, що сидів на носу і мав дивитися вперед, неголосно вигукнув:

— На березі бачу сигнали прапорцями. Нас помітили японці.

— Це, мабуть, їхній телеграфний пост,— мовив командир.

При цих словах всі люди, як по команді, пригнулись на сидіннях" а бот, ніби виконуючи їхнє бажання, продовжував іти своїм шляхом. Але чомусь погоні за ним не було. Мабуть, японцям і в голову не могла прийти думка, що росіяни можуть опинитися в такому глибокому їх тилу, в необжитій, суворій місцевості.

Небезпека зустрічі з японцями минула. Бот, який підганяли попутний вітер і течія, мчав по хвилях, як на гоночних змаганнях. Всіх здивувало— чому при вході в протоку течія була в зворотний бік, а тепер, наче змилостивившись над морями, вона несла їх вперед.

— Як на тройці скачемо по вибоях! — вигукнув хтось на носу, а голос з корми йому відповів:

— Так ми через два дні будемо на Сахаліні чай пити.

Скоро маяк залишився позаду ледве помітною білою вишкою, і тільки величезний пік Антонія, що упирається в небо, все ще добре було видно здаля. Проходячи повз північний берег острова Кунашір, моряки дивились на голі відроги трьох гірських кряжів, на лісисті ущелини між ними і долини.

Ідучи під парусами, люди відпочивали і, розважаючись новими краєвидами, що відкривались, почали забувати про перенесені злигодні тяжкого шляху, але знегоди наче підстерігали їх кожного разу. Почалось дивне явище — вітер поволі слабшав, а брижі все збільшувались. На середині шляху в повітрі настало повне затишшя, паруси обвисли, як шмаття, а бот зовсім зупинився. Але кругом, на всьому просторі протоки між островами, вода вирувала, як окріп у кастролі на пекучому вогні. Тут не було правильного чергування хвиль, які звичайно ходять по морю. Короткі і круті, ніби виштовхувані знизу, вони дибилися на висоту до двадцяти п'яти футів, і, як кудлаті велетні, з люттю обрушувались одна на одну, роздрібнюючись і обливаючи людей солоними бризками.

Усе це походило від того, що тут стикалися дві протилежні течії: одна — холодна з Охотського моря, друга — тепла з боку Великого океану. Таким чином океан і море провадили тут вікову боротьбу. Багато морів уже поглинув Великий океан і ще хотів поглинути одне, але воно відгородилося від нього Курильським пасмом. В цій битві

море висунуло проти океану острови, наче неприступні фортеці, а протоки між ними були ареною запеклого бою. Утлий бот з російськими моряками потрапив тут у суперечку стихій і на собі відчував бурхливу війну течій, що натискали одна на одну з двох боків — від моря і океану. Він повертався, крутився, танцював на хвилях, але не рухався з місця, наче стояв на приколі.

— Знову ми в мертвому просторі! — з досадою сказав командир. Моряки зрозуміли, що справа їхня погана, і почали щосили гребти.

Однак вони не могли на веслах справитися з натиском води, щоб спрямувати бот по своєму шляху: він бовтався, як тріска в ополонці. Багатьох з команди це доводило до відчаю, вони не знали, що робити, як не знали й того, чи довго будуть перебувати в такому становищі. Була загроза, що бот може розвалитися. Частина людей відливала воду, інші поправляли ті місця в пазах, де ослабла конопатка.

Минуло декілька годин.

— Вся наша надія на вітер,— ослабим голосом сказав Трегубов, похмуро оглядаючи стомлену команду.

Рульовий Рекстен, що дрімав напівлежачи, відкрив карі очі, сунув у рот вказівний палець правої руки і потім підняв його високо вгору над собою. На мокрому пальці він відчув холодок від легкого подуву південного вітерця, якого інакше ніяк не можна було відчутти.

— Ага! Скоро рушимо, ваше благородіє! Поки ледве-ледве віє попутний зюйд. Мабуть, розійдеться.

Від вживання солоних консервів всім дуже хотілося пити, але вдосталь прісної води не видавалось. Люди починали курити, підганяли матроса Леонцева швидше розігрівати чайника на його саморобній залізній пічці, влаштованій в носовій частині на камінні. Від розпаленого вугілля потягло димком, запах його був приємний морякам, він нагадував мирне домашнє життя на далекій батьківщині.

— Самоваром запахло! — зітхнувши, сказав хтось.— Зараз би цілий самовар сам випив за одним заходом.

— Чи прийдеться нам взагалі попити чаю вдома?..— відповів інший голос.

Слабкий південний вітерець став відчутним для всіх. На щоглі спішно підняли парус. А коли закипів чайник і Леонцев почав урочисто розливати чай по кухлях, налетів сильний шквал, вдарив у парус і різко хитнув бот вбік. Збитий з ніг поштовхом, Леонцев повиснув за бортом, тільки стиснені в тісноті ноги вдержали його від падіння у воду, але чайник з окропом вирвався з його рук, впав за борт і потонув. Матроси вибухли лайкою. Всім було жаль дорогоцінної води, кожна крапля якої була на обліку.

— Не лаятись, а радіти треба. Вітер — рятівник нашого життя,— виправдувався ображений Леонцев, що невдало виконував роль кока.

Хоч яка велика була неприємність втратити чайник з окропом, але причина, що викликала її, одночасно принесла людям і радість: паруси під вітром і на додаток до них весла тепер перемагали зустрічну течію, і бот продовжував плисти по протоці.

Увечері бот порівнявся з крайнім мисом острова Кунашір, і перед людьми відкрився

широкий простір Охотського моря.

Командир вийняв кишеньковий годинник, подивився на нього — стрілка показувала цифру сім. Він наказав повернути до берега, щоб заpastися прісною водою,— вона вже кінчалась. Але через деякий час стало ясно видно, як високо підіймався морський прибій, ударяючись об круті кам'янисті обриви острова.

— До берега, мабуть, не приступитися — розіб'ємось. Потерпимо, хлопці, до Сахаліну. Економніше будемо обходитися з водою. А поки що скористаємося з попутного вітру.

В голосі командира бринів жаль.

В морі бот пішов під самими парусами. Вітер розтулювався, а через три години плавання досяг шести балів. Хвилі, посилюючись, переливались через борт. Вночі люди не гребли, але втомились більше, безперервно відливаючи воду.

Вранці, озираючись, вони з подивом помітили, як недалеко від них були береги. Вершини гір здавалися ще вищими, ніж вони були зблизька, а з лівого борту привабливо й близько виднілась велика земля. Командир дізнався, що це був острів Іезо з зручними для стоянки бухтами, де можна перебути й заpastися прісною водою. Але підійти до нього, густо заселеного японцями, означало неминуче потрапити в полон.

Бот пішов далі. Береги зникали з очей. Вперше люди опинилися у відкритому морі. І для них, що знеслились вже раніше, повільно почали чергуватися дні і ночі, без сну і відпочинку, то підбадьорюючи, то загрозливі. Життя на боті, в якому не було остаточно припинено течу, залежало від капризів погоди, а вона весь час змінювалась. Коли огортав море густий туман, плавання продовжувалось наосліп, і не було можливості визначити своє місце. Вітер, змінюючи напрям, іноді мовби співчував нещасним блукачам і гнав їх по курсу, а іноді немов ставав поперек шляху і не пускав їх вперед. Особливо їм перепало під час нордового шторму. Пронизуючи крижаним холодом, він відкинув їх назад на десятки миль. Всім здалось, що настав кінець. Ця думка особливо лякала їх тому, що їм нічого не було відомо про першу партію, яка подалася на Сахалін, і вони вважали її загислою. Вони теж чекали такої долі. Але бот якимсь чудом поки що вцілів, і заляклі на ньому люди все ще копошились, перебуваючи по пояс у воді і не перестаючи відливати її за борт. Не було спокою і під час затишшя — доводилось гребти. В тісноті не можна було ні прилягти, ні витягнути затерплі ноги. Навіть у ті рідкі години, коли можна було б заснути, люди сиділи і, скорчившись, тільки дрімали. З того часу, як вони залишили острів Уруп, на них жодного разу не просохла вогка одежа, і вони мокли в солоній воді, як у розсолі. Тіла їхні зморщилися, посиніли.

Команда похмуро мовчала. А якщо хтось починав говорити, то інші не відразу підтримували його, наче не розуміючи, про що йде мова. В словах прохоплювалися думки про інше життя, ніж на цьому страшному боті.

— Той, хто залишиться з нас живий, ніколи не забуде про наші пригоди,— наче крізь сон пробурмотів Кошелев.

Через хвилину заговорив Леконцев:

— А в мене на батьківщині зараз весна в розпалі: бузок цвіте, солов'ї співають.

— Ех, повалятися б на пахучій травичці, під гарячим сонцем,— мріяв уголос Кошелев.

— А ну вас до дідька з такими розмовами! — розсердився Кучеренко.

Хвилини десять тривала мовчанка, і знову подав голос Леконцев.

— Чуло моє серце — погано буде. Як мені не хотілося розлучатися з броненосцем!

Слова Леконцева нагадали людям про ескадру. Всіх цікавило питання: що сталося з нею? Ніхто не думав про перемогу над японцями, але всі були певні, що більшість російських кораблів стоїть уже у Владивостоку. І знову думка поверталась до берега:.

— Наші товариші, мабуть, в місті погуляють або в трактирі чайком тішаться.

— А в кого кохані є — тим ще краще.

— А у нас прісної води вдосталь нема.

— Нам хоча б годинки зо три в теплі полежати, руки й ноги розпростати, відпочити...

Кучеренко, намагаючись відвернути команду від тяжких думок, заговорив про інше:

— Знав я одного пана. Великий офіцерський чин мав. Багатства в ньому за рік не злічити. І простяга був надзвичайний. Коли варили для нього яйця в шкаралупі, то він брав тільки яйця, а бульйон від них віддавав своєму вістовому. Ось які бувають добрі пани.

Деякі матроси втомлено посміхнулись на слова Кучеренка.

В інший час і в іншому місці за таку мову командир покарав би матроса. Але тепер він тільки глянув на Кучеренка і нічого не сказав. Може, він інакше почав розцінювати своїх підлеглих, які під час цього важкого плавання проявили справжню мужність. Не можна було не поважати людей, які відважно боролися зі смертю. Від неї відділяли їх тільки тонкі дощечки, але вона все-таки проникала в борт через щілини, вона лізла через борти зеленою шумуючою масою хвиль, проймаючи тіла холодом. В даному випадку жарт, хоч і ущипливий, не прозвучав для Трегубова як зухвальство. Мабуть, він зробив висновок, що ці люди, які невтомно боролися з перепонами на шляху до батьківщини, так само доблесно поводитися б і в бойовій обстановці.

З кожним днем становище команди погіршувалось. Виснажувались останні сили. А навкруги нічого не було видно, крім мутного неба та хитливої поверхні моря. Даремно погляди, звернені вперед, шукали землю. Острів Сахалін, що служив місцем заслання за тяжкі злочини, а зараз вабив цих моряків, як бажаний притулок, не показувався, ніби назавжди зник у нескінченному водному просторі. Холодом, гребінним, спрагою, недоїданням, безсонням, безперервним виливанням води з бота, чеканням загибелі у хвилях люди були доведені до нестямного відчаю. Вони втратили уявлення про час і, опам'ятавшись від забуття, не знали, яка частина дня проходить перед ними — вечір, ранок чи полудень. Дехто з них починав марити.

Командир не працював, але і в нього був вигляд замученої на смерть людини. Він їв і пив нарівні з командою, ніскільки не збільшуючи собі порцію, а спав менше за інших, боячися збитись з курсу. Схудле обличчя його посіріло, обросло чорною щетиною, очі

втратили колишній блиск і потьмяніли, ніби налилися мутною водою. Насилу відкриваючи обважнілі повіки, він підбадьорював своїх підлеглих, доводячи, що скоро з'явиться на горизонті Сахалін.

І бот, навіть при затихлій погоді, під одними лише веслами, хоч повільно, але посувався вперед.

Місячної ночі 1 липня люди помітили чорноту на горизонті. Це була земля. Неясні обриси її повертали людей до життя. Бот, підходив ближче, і командир пояснив:

— Ось і Сахалін. Пізнаю мис Аніва. Корсаковськ за ним недалеко. Треба взяти лівіше. Обійдемо його, і ми — вдома.

Бот почав під парусами обходити дві високі скелі, розділені пологою ущелиною. Від цього мис виступав у море сідлом. Коли він опинився на правому траверзі, командир наказав повернути праворуч і йти в глиб затоки. Свіжий зустрічний вітер не стихав, і бот, лавіруючи, дуже повільно йшов уперед. Це вештання з боку в бік збільшувало відстань до Корсаковського поста в декілька разів. Люди бачили береги батьківщини, вони здавалися такими близькими, але тільки біля шести годин вечора 3 липня бот під веслами наблизився до мису Ендум. Звідси було видно, що на рейді стоять судна. Всі були впевнені, що тут можуть бути тільки російські кораблі. Надією загорілися очі — не даремно люди перенесли стільки мук і страждань. Мріями вони були вже на березі, але командир повернув їх до дійсності, голосно вигукнувши:

— Табань! Назад! Бачу японські прапорні Кораблі не наші! Матроси мовчки з тривогою вдивлялись в кораблі, на яких вже можна було розпізнати японські прапори.

Повернувши назад, бот пішов убік вздовж берега — далі від Корсаковського поста, і приткнувся на обмілині біля Савиної паді. З корми піднявся командир Трегубов. Зробивши крок від борту, він впав у воду і розтягнувся на ній, як жаба. Від довгого нерухомого сидіння його ноги звело судорогою. Допомогти підвестись йому було нікому, матроси були ще слабші за нього від надсильної праці. По мілкій воді від бота до берега переважна частина людей повзла рачки, деякі пробували брести, але й вони скоро валилися з ніг. За дванадцять днів плавання на боті в нерухомості і тісноті в них розпухли ноги.

В момент їх висадки на березі нікого не було видно. Але через декілька хвилин від селища в чотири хати до них попрямувала людина.

— Зараз дізнаємось, чому тут опинились японські кораблі,— сказав командир, встаючи, і тут же захитався, безпомічно опускаючись знову на землю.

Команда, що висадилась, з подивом розглядала людину в дивному убранні, яка наближалась до них. Особливо вражало всіх пташине оперіння цього високого, кудлатого і горбоногого старика. На ньому були штани з пташиних шкурок, на ногах — бахіли з горла морських левів. Швидкою і легкою ходою він ішов до моряків, дивлячись на них чорними очима, грайливий блиск яких дуже оживляв його бородате обличчя типового жителя півдня.

— Черкес, мабуть. Як його сюди занесло? — промовив тихо матрос Кучеренко.

Старий ласкаво привітався з командою, посміхнувся і швидко, з кавказьким

акцентом, заговорив:

— Бачив, як виповзали на берег. Гадав, гадав, думаю, так і є. Наші матроси, поранені. Звичайно, під Цусімою покалічені. Півтора місяця пройшло, а ви все пливли. Як це звідти на човні ви могли сюди добратись? Надзвичайно.

— Про яку Цусіму ви кажете? — спитав командир.

— Аякже! Адже ви в Цусімському бою були? Кажуть, страшне діло було!

— З нами гірше бою вийшло. Ледве вижили. А ти, дідусю, швидше скажи нам, чи не чув чого-небудь про нашу ескадру?

Це питання мучило команду під час усього шляху. І зараз, чекаючи відповіді, моряки напружено втупили очі в старого, а він насторожено оглядав незнайомих йому людей. Дуже підозрілою була їхня худина — шкіра та кістки в матроській формі. З того, як деякі з них витріщали на нього гарячково виблискуючі очі, а інші завмерли в застиглих позах з мертвотно блідими, виснаженими, брудними і порослими щетиною обличчями — вони могли здатися йому божевільними. Але тут же, ніби щось змірковуючи, старий похитав сивою головою і заговорив:

— Е, та ви, видно, нічого не знаєте. Адже великий морський бій був біля Цусіми. Наші розбиті. Два адмірали — Рождественський і Небогатов — у полоні. Лише три кораблі дійшли до Владивостока. Народу нашого скільки загинуло! Спочатку ніхто не вірив. Потім уже в газетах прочитали.

Ця страшна звістка приголомшила моряків. Вражені, вони довго не могли вимовити ні слова. Отямившись від першого враження, моряки почали розпитувати про подробиці бою.

Другим, не менш сильним ударом для них було повідомлення старого про зайняття японцями тиждень тому Сахаліну.

Про себе старий розповів, що він — грузин, політичний засланець. З молодих років він відбував на Сахаліні довголітню каторгу. Залишився тут поселенцем.

Командир повідомив команду про свій намір негайно залишити окуповану ворогом територію і вирушити до Владивостока. Але від старого дізнались, що японці відібрали в жителів продукти, і заpastися ними на дорогу тут неможливо. Ця обставина, а також жалюгідний вигляд змученої і хворої команди змусили його відмовитись від свого рішення. Тоді Трегубов розпорядився викинути з бота гвинтівки, револьвери, а гроші й документи сам закопав у землю.

Настрій команди* впав. Нелюдських і надзвичайних труднощів зазнали люди, пориваючись на батьківщину, але замість цього потрапили просто в полон. Від чого так довго, з такою впертістю тікали, до того й прийшли.

Згодом вони дізнались, що й першу шлюпку спіткала така сама доля, а моряки, що залишились на Урупі, були зняті японським судном.

Різними шляхами, але всі три партії російських моряків усе-таки потрапили в полон.

Ще до своєї загибелі "Олдгамія" спричинилася до втрати російського судна. На початку бою, 14 травня, плавучий госпіталь "Орел", що держався далеко від ескадри,

був несподівано обстріляний японцями. Але й цим справа не обмежилась. Вороги не зважили на те, що на ньому майорів прапор Червоного Хреста. Незабаром до нього наблизився японський допоміжний крейсер "Манжу-мару" з піднятим сигналом: "Зупинитись". Близько тридцяти японських матросів на чолі з стройовим офіцером з'явилися на борту "Орла". Без команди, наче в них заздалегідь були розподілені всі ролі, вони швидко зайняли всі відділення корабля.

При переговорах командира "Орла" капітана 2-го рангу Лохматова і головного лікаря статського радника Мультановського з японським офіцером був присутній колишній капітан "Олдгамі" зі своїми помічниками. Англійці не приховували свого задоволення, бачачи озброєних японців. Пошептавшись з англійським капітаном, японський офіцер заявив командирі Лохматову по-англійському:

— Мені все ясно. Під червоним прапором ви з лікарями займаєтесь військовими операціями. На борту у вас військовополонені. Ми забираємо ваш так званий госпіталь як військовий приз. Командую тут тепер я.

На вилицюватому обличчі офіцера кінці чорних косих брів підвелися ще вище до скронь, як гострі крила стрижа. Японець байдуже обвів усіх очима і піднявся по трапу на місток. В ходовій рубці за його наказом від штурвала було усунено російського рульового, а на його місце став японець. Офіцер щось скоромовкою скомандував йому. Госпіталь "Орел", збуривши гвинтом море, повернув у бік Японії. Ворог відводив його з місця бою, не давши йому можливості подавати медичну допомогу пораненим російським морякам.

Головний лікар Мультановський вважався досвідченим хірургом. У своєму операційному пункті він працював з особливим натхненням. А в буденному житті, поза медичними заняттями, цей апатичний товстун мовби нічим не цікавився і до всього ставився байдуже. Але зараз його кругле обличчя стало багровим, наче йому нанесли особисту образу. Вороже подивившись на Лохматова, ніби й той був у чомусь винний, він крізь зуби процідив:

— Полонених на госпітальне судно саджають! Придумала ж голова нашого адмірала. І ось вам результати.

Капітан 2-го рангу Лохматов, високий і сухорлявий, був з тих командирів, що прекрасно управляють кораблем без усякого шуму й метушні. Більшу частину свого життя він провів у морі, плаваючи на суднах Добровільного флоту. Всяке нещастя він переживав мовчки. І тепер на його довгастому, з тонкими рисами, обличчі, обрамованому роздвоєною рудою борідкою, в його великих сірих очах, з сіткою зморщок навколо них, не можна було побачити ні тривоги, ні хвилювання. Не випускаючи з рота папіроси, він тільки махнув рукою і, високо тримаючи голову, рівною ходою попрямував до своєї каюти. Це означало, що справу безповоротно програно і поправити її неможливо.

— Скажіть, Якове Яковичу, невже японці такі безсовісні, що візьмуть наш "Орел"? — хвилюючись, звернулась старша сестра-жалібни-ця Сіверс до Мультановського.

Знаючи про близькість цієї сестри до Рождественського, він затримався з

відповіддю, наче забув слова, а потім, криво посміхаючись, випалив:

— Ні. Вони, певне, хотять влаштувати для нас банкет. І відпустять' на всі чотири сторони. А ви при зустрічі можете за це подякувати своєму адміралові.

НЕОБХІДНИЙ РОЗДІЛ

Два госпітальні пароплави — "Орел" і "Кострома" — під час бою

14 травня трималися в кількох милях від хвоста ескадри. О третій годині дня до них наблизились ворожі допоміжні крейсери "Маншю-мару" і "Садо-мару" і відвели їх у японський порт. Госпіталь "Кострома" через півмісяця був відпущений. Інакше японці зробили з "Орлом". Захопивши госпітальний "Орел", вони знайшли на ньому англійців, і це стало приводом, щоб оголосити його воєнним призом.

Транспорти "Анадырь" і "Корея", відставши від ескадри, йшли до дев'ятої години ранку 15 травня разом, а потім розійшлися в різні боки Перший пішов у Росію з заходженням на Мадагаскар, другий 17 травня прийшов у Шанхай, де й був інтернований.

Транспорт "Иртыш" вийшов з бою 14 травня з великими пошкодженнями і з креном І у дев'ять градусів. Він хотів піти до Владивостока, тримаючись японського берега, але через пробоїни прийняв стільки води, що не міг продовжувати свій шлях. Другого дня ввечері він поблизу японського міста Хамада затонув. Весь екіпаж з нього був звезений на берег.

Міноносець "Безупречный" пропав без вісті. Є тільки вказівки в японських джерелах, що ворожий крейсер "Чітозе" і міноносець "Аріакє"

15 травня на світанку зустріли якийсь російський міноносець, вступили з ним у бій і потопили його. Гадають, що це був "Безупречный". Весь його екіпаж загинув.

До складу 2-ї ескадри входили кораблі, які не брали безпосередньої участі в Цусімському бою. Але вони проробили довгий шлях разом з нами і потім виконували спеціальне завдання. Було чотири таких кораблі: "Рион", "Кубань", "Днепр" і "Терек". Раніш вони були пасажирськими пароплавами, а на початку війни морське відомство озброїло їх. Найменший з пароплавів являв собою залізне громаддя водотоннажністю в 9460 тонн, а найбільший — у 12 500 тонн, на кожному поставили від чотирнадцяти до двадцяти двох гармат, кулемети, далекоміри, прожектори. Забезпечили судна піроксилінбвими патронами для підривних робіт, обладнали на них бомбові погреби, й радіорубки. Багато було різних переробок, щоб пристосувати пароплави для виконання воєнних завдань. А коли все було готове, їх включили до категорії крейсерів 2-го рангу. Вони мали хороший хід — дев'ятнадцять вузлів. І ще в них була одна позитивна якість — вони могли брати великий запас палива і понад два місяці перебувати в плаванні, не заходячи в порт. Але особовий склад був не на належному рівні. Морське відомство не виділило для них бойових моряків: більшість офіцерів була з Добровільного флоту, а команди — із запасних матросів, не навчених і не знайомих з найновішими приладами.

За кілька днів до Цусімського бою командири цих кораблів одержали від командуючого Рожественського секретні пакети з інструкціями. Кожне з чотирьох суден, відокремившись від ескадри, рушило своїм шляхом, щоб діяти у визначеному

районі, і, вони вже жодного разу один з одним не зустрічались. Всім Тм було наказано ловити. воєнну контрабанду, що йшла до Японії. Вважали, що, виконуючи таке завдання, вони разом з цим проведуть ефектну воєнну демонстрацію у тилових водах біля берегів противника. Така диверсія російських суден може відвернути увагу і роз'єднати його головні морські сили, зосереджені в Корейській протоці для зустрічі нашої 2-ї ескадри. Вище командування було певне, що крейсери в цій війні з Японією відіграють дуже важливу роль. А що ж вони насправді зробили?

"Рион" крейсирував на водних шляхах Шанхай — Квельпорт — Нагасакі, йому відразу ж пощастило— 13 травня о восьмій годині вечора він зустрів норвезький пароплав "Транзит". Надійшли відомості, що вантаж пароплава становлять порох і рушниці, а є фальшиві документи на гас у Гонконг. Освітлений прожектором, почувши попереджувальний постріл, "Транзит" зупинився. Наблизились до нього мало не впритул. Спочатку мали намір оглянути його, але потім командир, капітан 2-го рангу Троян, передумав і обмежився лише тим, що запитав у рупор:

— Звідки?

— З Артура. Порожній.

— Добре. До побачення. "Транзит" відпустили.

А командир заходив по містку.

Наступного дня зустрілись ще з одним судном. Під час огляду виявилось, що це теж норвезький пароплав, який ішов з Америки до Таку з повним вантажем лісу. Документи були всі в порядку. Приязно розпрощались і з цим пароплавом.

Вдосвіта 15 травня "Рион" взяв напрям до острова Росе і йшов малим ходом, зигзагами. Погода була ясна. За цілий день це бачили на горизонті жодного димку. І тільки надвечір затримали німецький пароплав "Тетартос". На ньому виявили залізничний вантаж японського походження. Цей вантаж супроводжували сім чоловік японців-здавальників. Не було ніякого сумніву — контрабанда.

Призова комісія вирішила потопити пароплав "Тетартос". Але командир, керуючись якоюсь неясною інструкцією міністерства закордонних справ, довго не погоджувався з ухвалою комісії. Офіцерам довелося палко переконувати його. Нарешті він розпорядився посадити на пароплав свій конвой і лягти на зюйд-вест 71е, щоб якомога далі відійти від берега в море. Вранці застопорили машини. З пароплава перевезли на крейсер особовий судновий склад. На "Тетартосі" відкрили кінгстони, але він довго не тонув. Пізніше по ньому дали три постріли з відстані в п'ять кабельтових. Усі три снаряди влучили в нього, але жоден з них не вибухнув. Пароплав і далі тримався на воді і лише о пів на першу повільно пішов на дно.

"Рион", проблукавши днів з чотири в тумані, натрапив на англійський пароплав "Сілурнум". Це сталося в тридцяти милях від Сідельних островів. Капітан пароплава зустрів російського офіцера на палубі, привітався з ним і вирішив одразу ж приголомшити його:

— Дуже сумні і тяжкі новини маю для вас.

Від нього дізналися, що 2-у ескадру розбито. Це стверджувалося і шанхайськими

газетами, одержаними від капітана. Очевидно, капітан розраховував, що ці сенсації відвернуть увагу росіян від огляду його пароплава, але дарма. На кораблі виявили сто тридцять кіп бавовни, яку викинули в море.

Звістка про загибель ескадри тяжко вразила весь екіпаж. Про дальші операції ніхто вже не думав. Перед людьми постало питання: куди йти, щоб застатися вугіллям і повернутись до Росії? Рушили в Батавію, де людей з "Тетартоса" перевезли на берег і почали вантажити вугілля. Тут з "Риона" дезертирувало тридцять шість матросів. Голландці не дозволили стояти в гавані більш ніж двадцять чотири години. "Рион" знявся з якоря і рушив у Рас-Гафун.

Чотирнадцять днів гоїдались на хвилях Індійського океану. 17 червня показалися ререги Африки. Попереду височів стрімкий мис Рас-Гафун. Тут, далеко від театру воєнних дій, у вахтовому журналі "Риона" зробили запис про випадок, що ним екіпаж згодом пишався.

Була одинадцята година ранку 17 червня, коли з містка "Риона" офіцери помітили дивну картину. Біля берега, повернувшись до нього лагом і накренившись на лівий борт, стояв на одному місці пароплав. На ньому майоріли якісь прапори. Командир повернув "Рион" просто на пароплав. Коли наблизились до нього на відстань у півтори милі, то побачили французький прапор і сигнал: "Терплю біду". Через борти пароплава, що накренився, плескали хвилі. Командир крейсера капітан 2-го рангу Троян добре розумів, що під час мусону, який дув у бік берега, неможливо було в такому відкритому місці стати на якір. І тільки виняткові обставини змусили пароплав це зробити. Круті брижі посмикували канат якоря. З "Риона" спустили вельбот. Це теж було ризиковано. Як згодом виявилось, усі французькі шлюпки, що їх спустили на воду, перекинуло хвилею, а пасажирів перевозили на берег тубільці на своїх човнах. Проте прапорщик Нечаєв рушив на вельботі до пароплава, що терпів біду, і за годину повернувся на крейсер. Командирове доручення* було виконано: на крейсер привезли помічника капітана французького пароплава "Шадок". Від француза дізналися, що їх пароплав сів на каміння два дні тому. Зняти його з мілини було неможливо. Пасажири, що їх переправили тубільними човнами на суходіл, розташувались там табором у восьми милях від берега. Їх було шістсот вісімнадцять чоловік. Серед них були жінки, діти й хворі. Туди з крейсера послали на шлюпках двох офіцерів і шістдесят чоловік команди. Вони взяли з собою сім пар носилок. Пасажири і екіпаж пароплава насилу добирались по піску в спеку до берега. Команда "Риона" допомагала нести дітей і хворих на носилках. Вісім миль ішли протягом півдоби. Перебуваючи вже на крейсері, французи, пограбовані тубільцями-сомалійцями, із захватом говорили про благородний подвиг російських моряків. Врятовані зібрали для команди кілька сот франків. Але командир грошей не взяв і висловив від імені французів подяку команді.

"Рпон", залишивши Рас-Гафун, взяв курс на Аден. В путі в нього вийшло все вугілля, в топках почали палити дерево. "Рион" ледве добрався до порту.

В Адені він здав урятованих людей на два іноземні пароплави і добре запасся паливом.

Дальше плавання крейсера відбувалось без пригод.

16 липня "Рион" кинув якір на кронштадтському рейді.

Крейсер "Кубань" одержав наказ бути при вході в Токійську затоку і ловити воєнну контрабанду. Міняючи весь час курс, він повинен був триматись від берега на відстані не менш як сто миль. Прибувши в призначений район, командир крейсера разом із штурманом почав розглядати карти шляхів комерційних суден. Після тривалих роздумів він обрав найжвавіше місце в Тихому океані, де сходяться шляхи від Ванкувера, Сан-Франціско, Сандвічевих островів, Сіднея. Усе свідчило про те, що їм доведеться потопити багато призових суден. Але сподівання не справдились: за десять днів крейсер чомусь не зустрів жодного пароплава. Посвіжіло, більшали хвилі. 23 травня крейсер повернув до Камрангу, щоб підвантажитись вугіллям. На цьому шляху він зустрів три іноземних судна. Доповіли про них командирів. Але він одмахнувся і сказав:

— Не будемо затримувати їх! При такій великій хвилі ми навіть не зможемо шлюпки спустити.

Так ці судна й пішли без огляду.

А днів .через три зустріли ще два пароплави — австрійський і німецький. Але цього разу діяли за всіма правилами — оглянули їх. Ніякої контрабанди на пароплавах не виявили. Але екіпаж крейсера дуже схвилювався, дізнавшись від зустрінутих моряків про загибель 2-ї ескадри. Тепер всі думали тільки про те, щоб якнайшвидше втекти далі від Японії.

З серпня "Кубань" став на якір в Лібаві. Дев'ять з лишком місяців крейсер був у плаванні. За цей час він пройшов відстань у тридцять сім тисяч п'ятсот миль, ;Екіпаж його становили мало не п'ятсот чоловік. Скільки праці в них пішло, скільки було в них переживань, і все це, з воєнної точки зору, було марне, немов крейсер зробив рейс тільки заради тривалої прогулянки.

"Днепр" мав оперувати в Східно-Китайському морі. Відокремившись від ескадри, він провів свої транспорти до Шанхая, Зразу ж по тому командир крейсера капітан 2-го рангу Скальський скликав військову раду, де докладно розробив план операції. Але наступного дня, на здивування офіцерів, командир змінив цей план і взяв курс на Філіппінські острови. Мабуть, йому хотілось бути якомога далі від Японії. Крейсер, не заходячи в порт, зупинився просто в морі, біля північних островів Філіппінського архіпелагу. Але чим зайнятися тут, щоб провести час? Почали скребти і підфарбовувати борти, начебто "Днепр" готувався до урочистого параду. На це пішло два дні. А далі вже незручно було стояти на одному місці із застопореними машинами і, нічого не роблячи, погойдуватись на морських брижах.

"Днепр" рушив до Гонконгу. На четвертий день крейсирування — 15 травня — він на цьому шляху натрапив на перше парове судно. Якось дивно було зустріти так далеко в морі від острова Седдельс річний англійський пароплав "Самсон". Його оглянули і відпустили. Наступного дня "Днепр" мав дуже щасливу зустріч. Команда його вже цілий місяць плавала, не маючи що курити, а австрійський пароплав "Ніпон",

зупинений "Днепром", дав їм тютюн. Того самого дня зупинили ще два пароплави, на яких замість контрабанди знайшли старі газети, але з них нічого не можна було дізнатись про долю російської ескадри. Що сталося з нею? Це питання мучило російських моряків і надавало їм більше азарту в крейсируванні. Сигнальники і вахтові вдень і вночі стежили за горизонтом, сподіваючись перехопити якщо не контрабанду, то хоч би новини про ескадру. Самотньо брів "Днепр" два дні серед моря, не помітивши нічого на своєму шляху. Моряки нудились, нічого не знаючи про стан справ на війні. Раптом 19 травня корабель оживився. Все навколо заворушилось, загомоніло, засновигали люди, задзвонили телефони. На паралелі острова Калаян сигнальники побачили перший димок за шістдесят годин ходу. Незабаром з містка роздивились уже й рангоут, що віддалявся в протоку між островами Люцон і Бабуян.

— Повний вперед! — пролунала команда в машину.

"Днепр" почав погоню. За дві години він був уже недалеко від втікача під німецьким прапором. Простим оком прочитали напис: "Принц Сигізмунд". З "Днепра" зробили холостий постріл, другий, але пароплав зупинився тільки після третього пострілу. Члени суднової комісії, що прибули на пароплав, спочатку були дуже розчаровані, коли не знайшли контрабанди. Цей пароплав Північно-Німецького Ллойда віз вантаж відомого постачальника 2-ї ескадри, приватного російського інтенданта Гінзбурга. Виходило, що охотились за ним марно. Але дорожчими за воєнні призи тут були для російських моряків свіжі газети. І от із "Сигізмунда" почали семафором передавати на "Днепр" новини з гонконзької газети "Південно-Китайська вранішня пошта" від 17 травня:

Чотири кораблі з Небогатовим у полоні. Одинадцять російських кораблів потоплено в Цусімському бою.

Відпустивши пароплав, усі офіцери на чолі з командиром Скальським "зібрались у кают-компанії. Прапорщик Люде, знавець англійської мови, вголос читав газету. Схвильовано обговорювали наслідки бою. Відомості були ще туманні і неясні, але всіх тяжко вразили газетні новини. Задумливі і сумні стали схилені обличчя моряків. Серед мовчанки пролунав урочисто піднесений голос командира:

— Війну програно. Доля наша вирішена, панове! Що ми тепер являємо собою самі в чужому морі і без підтримки військового флоту? Ми тепер корсари. Значить, ескадри не існує більше, і нам час кінчати. Треба йти назад!

Того ж дня, по обіді, коли судновий дзвін пробив вісім склянок, на горизонті з'явився пароплав, який ішов зустрічним курсом. За розпорядженням вахтового начальника, прапорщика Куницького, розсильний побіг доповісти про це командирові.

— Ну що? — спитав Куницький, коли розсильний повернувся назад.

— Він сидить у себе в каюті і тільки сказав — "добре".

— І більш нічого?

— Більш нічого.

— Іди ще раз і спитай, чи треба затримати пароплав. Вдруге повернувся розсильний і ображеним тоном заявив:

— Він вилаявся і сказав, щоб я забирався геть під три чорти.

На місток прийшли старший офіцер Компаніонов і лейтенант Шварц. Усіх обурювала поведінка командира. Пароплав наблизився і, хоч був уже на траверзі крейсера, не підняв навіть свого прапора. Тоді старший офіцер сам пішов до командира і, висловивши свої підозри щодо пароплава, спитав:

— Що робити з ним? Командир розсердився:

— Мені набридли ці запитання. Ось вам моє рішення: до Сайгона ми не будемо зупиняти жодного судна. Прошу більше мене не турбувати.

Старший офіцер знизав плечима і пішов.

Більш рішуче діяв лейтенант Шварц. Він спустився в музичний салон, що був відгороджений від командирської каюти дощаною перебіркою, і навмисне голосно почав кричати:

— Це не командир, а ворог своєї батьківщини. Таку людину треба негайно заарештувати...

Слова Шварца, мабуть, дуже вплинули на командира. Блідий і скуйовджений, з безумними очима, як це буває з людиною під час пожежі, він прибіг на місток і наказав повернути крейсер за пароплавом. Але пароплав розвинув велику швидкість і був уже далеко. На щастя, в цю мить трапилось інше комерційне англійське судно — "Сент-Кільда". Командир немов переродився і владно дав наказ:

— Затримати цей пароплав!

На ньому виявили чотири тисячі тонн військової контрабанди: рис, бавовну і макуху. Призова комісія ухвалила потопити його і, відпливши від берегів якомога далі в море, наказала йому рушати слідом за крейсером. Другого дня вранці перевезли з нього людей до себе на борт, а на ньому, в машинному і кочегарному відділеннях заклали підривні патрони. Але з них тільки один вибухнув. Пароплав "Сент-Кільда" не тонув. Довелося вдатись до артилерії. І хоч до цілі було не менш ніж чотири кабельтових, командир попередив старшого артилериста:

— Стріляйте лише в носову частину. Борони боже, якщо вибухнуть котли або закладені там підривні патрони. Тоді й нам перепаде.

Діставши шістнадцять снарядів, пароплав "Сент-Кільда" носом, начебто захотів пірнути, пішов на дно.

Після того, як потопили пароплав "Сент-Кільда", кают-компанія крейсера "Днепр" протягом кількох днів являла собою незвичне для військового корабля видовище. На довгому столі, на диванах, на буфеті і просто на палубі цього просторого приміщення всюди були розкладені запечатані пакети, посилки і конверти. Адресовані в Японію, вони були різної форми, й розміру з різнобарвними поштовими марками країн світу. Офіцери, вільні від вахти, від рання до смеркання кілька днів порались із цією кореспонденцією, нею було набито сімдесят вісім парусинових опечатаних мішків і дерев'яний ящик, зняті з "Сент-Кільди". У ці дні кают-компанія скидалася на поштамт, де роль директора відігравав старший офіцер лейтенант Компаніонов, а в ролях ретельних поштових чиновників виступали мічмани і прапорщики. Після огляду

парусинові мішки старанно штемпелювалися судною печаткою. Молоді мічмани і прапорщики із цікавістю розглядали небачені малюнки поштових марок різних країн і часто звертались до вахтового офіцера прапорщика Люде, що плавав на англійських кораблях і добре знав англійську мову. Вся пошта здебільшого складалася з приватної кореспонденції. Кілька пакетів було адресовано особам японського уряду. Приватні листи не розпечатувались, і їх клали назад у мішки. Та ось мічман Логінов витяг з мішка два великих рекомендованих пакети, подивився на незнайому мову адреси. Зчудований, він підніс пакет до головного поштмейстера — старшого офіцера Компаніонова:

— Леонід Федорович! А як його бути з цими трофеями?!

Той підізвав як перекладача прапорщика Люде і, вказуючи на пакети, сказав, посміхаючись:

— Рудольф Людвігович! Прочитайте, будь ласка, хто і кому це розписався на цілий роман. У мене є підозри, що автор неспроста працював.

Люде повертів у руках важкі пакети і голосно, щоб всі почули, проголосив з удаваною поважністю:

— Військовому міністрові маркізу Яманата-сан. Токіо.

— Це вже стає цікавим,— сказав старший офіцер, кинувшись до пакетів. З виглядом справжнього поштмейстера він зважував на руках пакети, начебто хотів визначити цінність того, що вони містять в собі.

Усі офіцери відвернулись від своїх мішків і листів і потяглися з усіх боків до Компаніонова. Вони зацікавлено розглядали загадкові пакети. Через кілька хвилин на дверях кают-компанії з'явився командир крейсера ~ капітан 2-го рангу Скальський, якого викликали спеціально для того, щоб вирішити долю такого надзвичайного поштового відправлення. Комінгс він переступив, а далі йому ставити ногу було ніде: палуба була закидана купами цієї епістолярної літератури. Командир із зчудованим обличчям ахнув від подиву:

— Всьому світові закортіло чомусь писати японцям. Чи надовго ще вам вистачить роботи, панове поштмейстери?

— Іван Граціанович! Це все звичайна писанина, а от доля одного особливо плодovitого письменника перебуває тепер у наших руках. Нам доведеться позбавити втіхи військового міністра Японії. Дивіться,— показуючи на пакети, відповів старший офіцер.

— Розпотрошіть ці експонати,— наказав командир.

Офіцери почали шелестіти паперовими пакунками, виймаючи з пузатих пакетів рукописи, карти, плани. Ними, як салфетками, був укритий весь довгий стіл кают-компанії. Всі дивилися на Люде. А той швидко перегорнув товсті рукописи і байдуже поклав їх назад, не сказавши ані слова. Вони були вкриті таємничими знаками японських ієрогліфів. Його увагу привернули англійські написи, і він, схилившись над столом, голосно сповістив:

— Карта топографії Північної Індії та Афганістану.

— Графік руху війсьських поїздів залізницями Індії.

— А це — карта розташування в Індії англійських і тубільних військ у мирний час.

Почулись вигуки здивованих офіцерів.

— Тепер зрозуміло, чому капітан Дожнес прийняв ці пакети без документів і розписки,— зробив висновок старший офіцер.

Командир уважно розглядав кожний документ окремо. Серед незрозумілого тексту японських рукописів траплялись окремі плани гірських місцевостей Індії з якимись позначками, що їх розібрати ніхто з присутніх не міг. Командир поклав назад папери й широко розвів руками:

— От біда, ми не знаємо, що тут написано про ці карти японською мовою. Мабуть, це важливо для військових стратегів і політиків. Одно ясно — це тонка робота японського військового агента в Індії.

Старший офіцер, посміхаючись, додав:

— Цього разу "Інтеллідженс сервіс" здорово проґавив.

Командир розпорядився відкласти й опечатати ці пакети японської контррозвідки і, простуючи до дверей, наказав:

— Вилучити ці пакети з пошти і тримати їх окремо. Гадаю, що наші дипломати і головний штаб подякують нам за цей багатий вилов.

На цьому вся діяльність "Днепра" закінчилась. Він відразу рушив до Росії. Заходив тільки в Джібуті, щоб поповнити запаси вугілля. У середині липня він прибув у Кронштадт.

"Тереку" було наказано зайняти район, розташований за сто-двісті миль на південний схід від острова Сікок. Через цей район лежать шляхи пароплавів, які йдуть з Південно-Китайського моря на Кобе або Йокогаму. Через кілька днів крейсер сам-один блукав у тихоокеанських водах, виконуючи такі самі завдання, які були покладено і на його собратів.

З чотирьох крейсерів "Терек" був озброєний артилерією гірше за всіх: дві 120-міліметрові гармати системи Кане і дванадцять американських 76— і 57-міліметрових скорострільних гармат. Мали • вони не оптичні, а прості, застарілі і почасти навіть поламані приціли. Не викликали довір'я і доморощені таблиці стрільби, нашвидку зроблені флагманським артилеристом, як то кажуть, на око, без перевірки на практиці. Подавання патронів, устатковане лібавським портом, було ручне, найпримітивніше. Як на те, начебто виконуючи чиюсь злу волю, крейсер укомплектували комендорами, яких призывали з запасу флоту. Раніше їм не доводилося навіть бачити гармати Кане, а тепер вони не встигли пройти курс навчальних стрільб. Дерев'яні надбудови, велика кількість кают з м'якими меблями, килимами, занавісками і взагалі безліч такого матеріалу, що може дати поживу вогню, при нестачі протипожежних засобів ще більш знижували боєздатність "Терека". Все це не могло сприяти піднесенню духу особового складу, який до того ж роз'їдала класова ворожнеча. Щоправда, люди не були боягузами, але душевний стан їхній був такий, що краще було б не зустрічатись із противником.

І все ж "Терек" намагався виконати своє завдання. Сигнальникі перебуваючи на

містку, пильно стежили за горизонтом. Біля заряджених гармат вдень і вночі чергували комендори і офіцери. Сам командир, вахтові начальники, штурмани більш-менш сумлінно виконували свої обов'язки.

З першого ж дня крейсерування "Терека" стали траплятися іноземні комерційні судна. Залежно від того, якої національності вони були і куди тримали курс, їх оглядали або ні. Так минали день за днем, і на протязі тижня оглянули близько двох десятків пароплавів. З них жодного не було з контрабандою.

Хмарного ранку 23 травня, як завжди, о 5 годині 30 хвилин на "Тере-^ ке" засвистали дудки, загукали вахтові унтер-офіцери. Корабель ожив,, і почався новий дѣнь. За півгодини після побудки команди на горизонті праворуч показався двоцогловий пароплав. Він ішов зустрічним курсом. Командир "Терека" наказав змінити курс на норд-вест і прискорити хід, щоб наблизитись до пароплава. За годину той підняв англійський кормовий прапор. Пролунав холостий постріл з "Терека", який підняв сигнал "стоп". Обидва судна застопорили машини. Через п'ятнадцять хвилин на спущеному з "Терека" вельботі мічман Андреев і прапорщик Гасабов рушили оглянути пароплав. О восьмій годині ранку вельбот повернувся разом з капітаном англійського пароплава "Айко-на". Зараз же "Терек" ліг на курс зюйд-ост 45°, маючи попереду "Айко-ну", щоб відійти в безпечніше місце для огляду. Через дві години ходу кораблі зупинились. Мічман Андреев і прапорщик Гасабов з англійським капітаном на вельботі пішли оглядати вантаж "Айкони". Більшу частину вантажу в п'ять тисяч тонн становили рис і пшениця, причому капітан пароплава Стон заявив, що йому невідомо, кому саме адресовано цей вантаж, що йде в японські порти Кобе і Йокогама. Суднова* комісія на "Тереке" визнала вантажі "Айкони" воєнною контрабандою. Розвантажити пароплав поблизу японських берегів і при свіжому вітрі було неможливо, трму вирішили потопити пароплав. Командир Пан-фьоров схвалив рішення комісії, і о другій годині дня почалося перевезення екіпажу і речей з пароплава. О 5 годині 23 хвилини пароплав було висаджено в повітря двома підіривними патронами. Їх заклала, в машинному відділенні підривна партія під командою мічмана Андреева. Занутившись кормою, пароплав все ще залишався на воді. Командир Панфьоров довго і терпляче чекав, коли ж, нарешті, потоне "Айко-на". Неспокійний погляд його рухливих чорних очей безперервно перебігав то на впертий пароплав, що начебто не хотів поринути на дно, та на офіцерів, які стояли на містку. Очевидно, він починав хвилюватись. Раптом він схопився з місця і з рвучкими жестами, розмахуючи руками, звернувся до артилерійського офіцера лейтенанта Случевського:

— Володимире Володимировичу, що ж це таке? Так ми стоятимемо тут і дождатимемося, поки з'являться японці і потоплять нас раніш за цього англійця. Розстріляйте його з гармат — все-таки практика буде-для комендорів.

— А ви, Юлію Готфрідовичу,— запитав командир свого помічника, старшого офіцера Шплет,— як вважаєте — чи не краще нам трохи ближче підійти до цієї цілі?

Обидва командиріві накази було виконано. "Терек" наблизився до напівзатонулого пароплава, і незабаром заgrimіла його артилерія. Було зроблено двадцять два постріли

з 76-, 120— і 57-міліметрових гармат. Незважаючи на підводні пробойні в носу і в кормі, пароплав знову не потонув, тільки помітно занурився ще і носом. Крейсер, не відходячи, чекав його кінця. Об 11 годині 30 хвилин ночі вахтовий начальник лейтенант Случевський, вахтовий офіцер прапорщик Кочин і вахтові нижні чини побачили на пароплаві яскраві зблиски вогню і почули вибухи і тріск палуб. На ці звуки вийшов із своєї каюти командир Панфьоров і жартома зауважив артилерійському лейтенантові Случевському:

— Нарешті дійшло. От лише коли, Володимире Володимировичу, долетіли ваші снаряди до цілі. Вони у вас, мабуть, із заводним механізмом, як пекельні бомби, вибухають лише через годину після влучання. Горе, а не артилерія.

— Мабуть, на пароплаві була якась вибухова речовина,— відповів Случевський.

Через двадцять хвилин після вибуху "Айкона" зникла під водою, а "Терек" рушив далі.

Верхня палуба спорожніла. На ній залишились тільки вахтові та ще, крім них, самотньо стояв англійський капітан. Цей скромний старик, морський трудівник, все життя якого, мабуть, було пов'язане з водними просторами, сумно дивився в темряву, де щойно потонув його пароплав. Він був такий пригнічений і засмучений, начебто розлучився з живою і дорогою істотою.

Команда "Айкони" майже цілком складалася з чорношкірих людей, їх було сімдесят три чоловіка, а англійців тільки одинадцять. Ці раби двадцятого століття мали жалюгідний вигляд. Очевидно, їм дуже погано жилося під англійським прапором. На палубу "Терека" боязко піднімались напівголі люди, абияк прикриті барвистим лахміттям. Кожен з них ніс клуночок із манаттям і сушену рибу. З їхніх виснажених облич, що виражали надзвичайне збентеження, було видно, що вони сподіваються найгіршого на борту військового корабля. Із занепокоєнням вони оглядали озброєних російських матросів і офіцерів, начебто намагались угадати, як ці білі люди почнуть зараз їх умертвляти: застрелять чи просто заріжуть, як скотину. Але ось їх повели на бак і помістили під тентом. Чорні люди зрозуміли, що ці білі в небачених мундирах якісь зовсім інші люди. Вони не б'ють і не гримають на них, а лагідно посміхаються, а дехто навіть поплескує їх по худих голих плечах. Щось незрозуміле говорили їм ці білі, сміялися, затискуючи в кулак свої носи і пальцями показуючи на рибу. Вона протухла і огидно відгонила на весь корабель. Скоро чорним полоненим дали спокій.

Загибель корабля, на якому вони плавали, начебто зовсім їх не хвилювала. Остаточно переконавшись в тому, що російські моряки не збираються їх убивати і не завдають їм ніякої шкоди, вони зовсім заспокоїлися. Дехто з них копався в своєму мотлоху, інші жадібно роздирали зубами суху рибу, немов перед цим не їли цілий тиждень. Лише дехто, та й то з якоюсь байдужістю, поглядав в той бік, де іде недавно на хвилях погойдувався їхній корабель.

Минуло півмісяця. "Терек" без пригод і бойових тривог все ще крей-сирував. Клопіткий день випав для нього ще 8 червня. Була ясна погода, і горизонт сяяв тією дивною променистістю морського простору, яка все життя невідступно вабить

справжніх моряків у далечінь. І от у промінні сонця з-за горизонту виповз, немов дивовижне чудовисько, величезний пароплав. Дві високі щогли його, здавалося, упирались у саме небо. Вахтовий начальник, мічман Іноєвс, визначив за годинником час — було о пів на п'яту дня — і доповів про це командирові. "Терек" прискорив хід і рушив за курсом зюйд-вест 55° до пароплава. Через півгодини, коли відстань між ними скоротилась, на "Тереке" пробили бойову тривогу, їдали холостий постріл і просигналили зупинку. Над кормою пароплава замайорів датський прапор. Мічман Андреев і прапорщик Гасабов на вельботі добрались до пароплава і звідти семафором передали, що "Принцеса Марія" з Копенгагена прямує до Японії. Мічман Андреев під час обшуку трюмних приміщень виявив, що вантаж пароплава в три тисячі п'ятсот тонн здебільшого становили сталь та залізо. Тут були вагонні ресори, болти, цвяхи, колеса. Все це можна було використати для військових споруджень. На вельботі разом із членами суднової комісії прибув на "Терек" капітан пароплава—датчанин Інгеманн.

Капітана Інгеманна затримали на "Тереке" до ранку. З крейсера було передано рупором на "Принцесу Марію": "Іти курсом справжній ост і дотримуватись швидкості 5 вузлів". Кораблі рушили — "Терек" повів контрабандиста на розстріл. Почалось засідання суднової комісії, і опівночі капітана Інгеманна повідомили про рішення потопити пароплав. Він підвищив голос і почав погрожувати:

— Я буду скаржитись на вас. Ви пошкодуєте. Ви не знаєте, що наш пароплав належить акціонерній компанії, членами якої є імператри-ця-вдова Марія Федорівна і великий князь Олександр Михайлович.

В умовах капіталістичного ладу і в зв'язку із спорідненістю датської і російської династій це була цілком можлива річ. Панфьоров був людиною нерішучою, як і командири інших таких кораблів. Вислухавши датчанина, він завагався. Але тут виступили офіцери:

— Капітан верзе нісенітницю, а ми слухаємо.

— А якщо навіть правду сказав, однаково його "Принцесу" пустимо на дно.

Команда, дізнавшись через вістових про таку новину, захвилювалась:

— Наша цариця допомагає в війні Японії.

— Шкода, що її самої нема на пароплаві. А то разом з нею потопили б судно.

Інгеманн відмовився підписати протокол суднової комісії і написав протест, який лишили без уваги.

Тим часом "Терек" з полоненим пароплавом відходив все далі вбік від второваних морських шляхів. Настав ясний ранок 9 червня. О пів на шосту, за сигналом з крейсера, "Принцеса Марія" зупинилась. З неї почали перевозити особовий склад і речі. Опівдні повернулась остання шлюпка. Гребним катером підпоручик Максимович рушив з підривною партією на пароплав, де в трюмах заклали два підривних вісімнадцяти-фунтових патрони і відкрили кінгстони.

Капітан Панфьоров, стоячи на містку, дивився на приречений пароплав і, мабуть, був задоволений своєю роботою. Він не виявляв звичайної метушливості. Плавними рухами правої руки він розгладжував чорне сивувате волосся, що обрамовувало його

худе обличчя, поправляв комір, дуже вільний на його тонкій шиї. Бентежила його тільки переміна погоди: швидше б... Подивившись на хмари, які починали застилати небо, Панфьоров нетерпляче вийняв годинник. Було без десяти друга година.

— Страта контрабандиста затяглася на двадцять годин,— спокійно промовив командир, обводячи веселими чорними очима своїх помічників.

.1 в ту ж мить, начебто у відповідь на нетерплячі думки командира, пароплав зник з очей. На його місці з'явилася хмара густого диму, і потім долинув гуркіт вибухів. Підхоплений вітром дим, наче відсунута завіса, поплив на вест-зюйд-вест. Тепер знов побачили пароплав, але він не був уже такий величезний. Начебто невпинно зменшуючись, він повільно осідав носом у воду. Моряки не зводили з нього очей, а він, дедалі швидше занурюючись носом, через кілька хвилин зовсім зник з поверхні моря.

Командир Панфьоров, обернувшись до штурманського офіцера лейтенанта Матусевича, сказав:

— Миколо Миколайовичу, тепер нам — просто в Батавію... Штурман Матусевич, дебелий брюнет, що сутулувало схилився над

картою, характерним для нього рухом швидко повернув голову до рульового і м'яким баритоном оголосив курс:

— Зюйд-вест 70°.

"Терек" крейсирував далі. Знову траплялися пароплави. На один з лих, який ішов у Шанхай, пересадили датчан. Під час огляду іншого пароплава дістали англійську газету. В ній вичитали телеграму, яка оповіщала весь світ, що якийсь російський крейсер комерційного типу корсарствує біля східних берегів Японії. Неважко було здогадатися, що йшлося саме про "Терек".

Командир Панфьоров, після того, як було потоплено "Принцесу Марію", ніяк не міг заспокоїтись,— а може, і справді виявиться, що імператриця є компаньйоном акціонерного товариства? А тут ще з'явилася в пресі така телеграма. Час подумати про закінчення крейсування. Але "Терек" несподівано потрапив у смугу лютого тайфуну. Все навколо враз змінилося. Здавалося, Великий океан здибився і змішався з лахміттям низьких хмар, що клубочились. Весь простір заповнився сірою млою, рухливими горбами, піною, що крутилася, і бризками, що хльостали, мов горох. Рев заглушував людські голоси, і щоб чути було слова, доводилось горлати щосили. Десятки тонн води лізли на палубу крейсера, вирували по ній шумними потоками, а він валився на той чи' той борт, немов намагаючись струсити з себе тягар. Корпус судна здригався, немов зазнавав таранних ударів. У цей час ніхто не думав про те, щоб ловити контрабанду. Частина людей була на містку, а решта забились у внутрішні приміщення і, задраївши за собою люки, відсиджувались там, як в обложеному форті. Дві доби їх кидав тайфун, а потім, мов винагорода за все, настала сонячна погода.

Через кілька днів "Терек" пересік екватор і потрапив у південну півкулю. Його шлях лежав до Зондської протоки, що відокремлювала Суматру від Яви. Вдень палуба була повна людей. Тепер їхні очі не шукали більше пароплавів з контрабандою, а милувались красотами тропіків. Пропливали мимо безлічі дрібних островів. Під жарким

небом, на виблискуючій рівнині вод, спокійно, без будь-якої зморщечки, немов розгладженій сонячним промінням, здіймалися зелені горби, наче розкидані ізумруди. На більших островах видно було гори, верховини яких скидалися на бл'акитні випари. Там, де береги Зондського архіпелагу були пологі, підступали до самого моря, немов заглядаючи в нього, кокосові пальми. Здалеку здавалося, що вони ростуть просто з води і, хизуючись пишними кронами, пливуть назустріч кораблеві. "Терек" відокремився від ескадри 12 травня, а прибув у Батавію, де кинув якір, 10 червня. Майже цілий місяць він перебував в окремому плаванні. Голландці не дозволили йому стояти більше двадцяти чотирьох годин. Він мусив застатися паливом на сім днів, щоб добратися до наміченого порту. Але половина часу пішла на розшуки російського консула, який був десь на іменинах, і на підготовку до вантаження вугілля. Тубільці не стали на роботу — не зійшлися на ціні. Командир Панфьоров поскупився, і в цьому була його помилка. Він вирішив використати силу особового складу. Втомлена команда вантажила вугілля абияк. Офіцери теж не дуже намагалися підганяти її. Тому забезпечили себе паливом лише днів на три. Звичайно, спритніший командир міг би однаково вийти в море і там, зустрівшись з яким-небудь пароплавом, довантажитись за більш дорогу ціну. Але він цього не зробив. І "Тереку" довелось роззброїтись і чекати в нейтральному порту до кінця війни.

Коли "Днепр", "Рион", "Кубань" і "Терек" відокремились від ескадри і вирушили в крейсерство, на нашому броненосці "Орел" багато було розмов про них. Офіцери вважали, що адмірал Рожественський послав їх у Сангарську або Лаперузову протоку, щоб зробити демонстрацію. Ці чотири судна могли б обстріляти ворожий берег і викликати великий переполох у Японії. Можливо, що японський флот, як гадали ще наші офіцери, рушив би до однієї з проток, вважаючи, що це діють головні наші сили. А тим часом 2-а ескадра вільно пройшла б Цусім-ську протоку.

Насправді ж на ці чотири крейсери було покладено інші завдання, і закінчилась вся ця справа цілковитим безладдям, характерним для всієї нашої ескадри.

ХТО ЗІРВАВ ЯПОНСЬКИЙ ПРАПОР?

Броненосний крейсер "Адмірал Нахимов", як і інші наші кораблі, прибув у Цусімську протоку перевантаженим. Крім зайвого запасу вугілля, якого вистачило б на три тисячі миль економного ходу, він мав близько тисячі тонн прісної води, наливої в міждоння. Так само було з провізією, з мастильними матеріалами. Навіщо все це було потрібне в такій величезній кількості? Наче крейсер ішов не на війну, а до Північного полюса, де нічого не можна було дістати.

З нагоди дня царського коронування команді було наказано переодягнутися в "перший строк". Об II годині просвистала дудка до вина й обіду. На верхню палубу винесли яндову з ромом. Матроси вистроїлися в чергу по свою чарку. В цей час з різних боків почулися вигуки:

— Дай пройти!

Це означало, що на палубі з'явився старший офіцер, капітан 2-го рангу Гроссман. Він був короткозорий, нікого з команди не впізнавав. Часом він судові предмети не

відрізняв від людей і владно кричав:

— Дай пройти!

Матроси підмітили це, і щоразу, тільки-но він з'являвся біли них, повторяли його фразу.

Тепер, тримаючи в руці револьвер, він підійшов до яндови і став стежити, щоб баталер не видав кому-небудь зайвої чарки. На крейсері дисципліна була розхитана. Гроссман не зважив на це, як не зважив і на те, що його не любила команда. Почувши вигуки матросів, він налився кров'ю і, піднявши револьвер, загорлав:

— Замокніть! Розстріляю!

Матроси відповіли ще сильнішими викриками, різнотонно повторюючи одно й те ж:

— Дай пройти!

Гомін голосів донісся до похідної рубки. Командир крейсера, капітан 1-го рангу Родіонов, вийшов з рубки і, пройшовши по— подовжньому містку, зупинився проти шкафута, де роздавали вино. Невеликий, сутулий, з поруділими від куріння вусами, він уважно подивився на старшого офіцера і прошамкав беззубим ротом:

— Володимире Олександровичу, будь ласка, підніміться до мене в рубку.

Вслід Гроссманові, що сконфужено пішов, матроси ще раз прокричали з реготом:

— Дай пройти!

Команда почала обідати. З кают-компанії чулися звуки оркестру, які переривали крики "ура". Це офіцери випивали шампанське на славу російської зброї.

Коли з'явилися на горизонті головні ворожі сили, управління крейсером перейшло в бойову рубку. При першому гуркоті гарматних пострілів командир Родіонов зняв кашкет і, перехрестившись, вимовив уголос:

— Господи, спаси нас!

До вечора, за час артилерійського бою, крейсер мав до тридцяти пробоїн, але всі вони були надводні. Зазнали руйнування головним чином надбудови, шлюпки і різні прилади. Частина гармат вийшла з ладу. Потерпів і особовий склад: чоловік з двадцять було вбито і чоловік з п'ятдесят поранено.

З заходом сонця командир Родіонов розпорядився:

— Приготуватися до мінних атак! Прожектори поставити на місце! На день прожектори були заховані в подовжньому коридорі. Тепер їх

витягли нагору. Бойове освітлення налагодили саме в той момент, коли почались мінні атаки. "Нахимов" замикав собою бойову колону. Може, через те на нього так люто нападали міноносці. А він проміннями прожекторів тільки вказував їм своє місцеперебування і притягав їх до себе, як маяк нічних птахів.

Раптом рульовий Аврамченко, здоровенний гвардієць, що був коло бойової рубки, репнув, наче в трубу:

— Міноносець поруч! Праворуч! Ріже наш курс!

Ворожий міноносець зразу ж був знищений снарядами восьми дюймової гармати, але своє призначення він виконав. Крейсер підскочив від вибуху. Струс був такий сильний, що зрушилась з місця бойова рубка, задзвеніли скляні осколки ілюмінаторів,

що полопались.

Ніхто не знав, де стався вибух. Деякі матроси, будучи в кормових відділеннях, думали, що це сталося десь поблизу, і, виходячи, задраювали за собою двері. Кинулися до вихідних трапів машинна команда і кочегари. В бойовій рубці, звертаючись до всіх, хрипло проговорив командир:

— Свистати всіх нагору! Негайно підвести під пробоїну пластир! Ми гинемо!

Але невідомо було, куди влучила міна. Люди металися взад і вперед, перебуваючи під враженням, що вони негайно підуть разом з кораблем на дно. Від моменту вибуху проминуло хвилин з десять у неймовірній метушні. Нарешті почулась дудка, а слідом за нею пролунав голос старшого боцмана Немона:

— Пробоїна праворуч у носовій частині! Всі нагору! Пластир підводити.

Тільки тепер з'ясувалося, що міною був зруйнований правий борт проти шкіперського приміщення. Воно і суміжний з ним відділ динамо-машин зразу наповнилися водою. Електричне світло погасло. Люди кидали свої пости і, вибігаючи нагору, задраювали за собою двері. Але й цим не могли затримати бурхливих потоків. Двері були проіржавлені, гумова прокладка виявилася непридатною, непроникні перебірки під напором води надимались, як парус під вітром, здавали і лопались. З ревом вода котилась далі, потрапляючи в тросові відділення, в малярню, в канатний ящик, у вугільні ями, у відділи мокрої провізії, в поперечний і подовжні коридори. Вона заповняла мінний і бомбові погреби, кришки яких не могли бути задраєні: цьому заважав безладно навалений ліс.

Ніс крейсера став занурюватися в море, а корма підійматися на його поверхню. Хід зменшився. Ескадра йшла від "Нахимова" геть, лишаючи

•його самого. Налагодили електричне освітлення, взявши струм від кормових динамо-машин. Але зараз же з містка надійшло розпорядження:

— Припинити роботу прожекторів і погасити всі зовнішні вогні. Крейсер ухилився від загального курсу вліво, і, відійшовши від міно-

-носців, застопорив машини. Близько сотні людей заходилися підводити ^пластир під пробоїну. Але тому що протягом походу ескадри практичного навчання в цій справі не було, то й тепер ніхто не знав, як краще виконати це завдання. Начальство видавало розпорядження, які суперечили одне одному. Всі безладно метушились і галасували. Труднощі були і в тому, що працювали в темряві, при свіжій погоді, і що судно занурилось носом і дало на правий борт крен, який дійшов до восьми градусів. Крім того, підведенню пластиру перешкоджав правий якір. Він ще вдень був скинутий снарядом з свого місця, але повиснув на гканаті, що заклинився в клюзі. Довелося довго повозитися, щоб відклепати канат, і після цього якір шубовснув у море. Тут роботою керував старший офіцер Гроссман. Він більше не лаявся, він тільки просив про^ студженим голосом:

— Братці, дружніш, інакше ми потонемо.

І матроси вже не кричали йому: "Дай пройти!" Вся увага людей була •^спрямована на врятування корабля.

Пластир нарешті так-сяк підвели, але, мабуть, він не закрив пробоїни. Вода прибувала, незважаючи на те, що її посилено викачували з носового відсіку пожежна, центробіжна і циркуляційна помпи. Вона почала затопляти жилу палубу.

Дали малий хід уперед.

На містку офіцери, що зібралися, обмірковували питання: яким курсом іти? З'ясувалося, що крейсер, будучи в такому жалюгідному стані, не може ні наздогнати ескадри, ні досягти Владивостока. Тому-то лишається тільки одне — наблизитись до якого-небудь берега і врятувати людей, а судно затопити. Але командир твердо прошамкав:

— Курс норд-ост 23°.

І перестав розмовляти.

Щоб зменшити крен судна, кочегари перетягували вугілля з правого борту на лівий. Не встигли люди опам'ятатися, як пролунала команда:

— Прислуга до гармат!

Ніхто не сумнівався, що знову починаються мінні атаки. Офіцери й матроси, які були нагорі, бачили, як попереду, обрізаючи ніс, посувались якісь чорні невеликі судна. Їх було більш як два десятки, і на кожному з них горів вогник. "Нахимов" приготувався до відбивання мінної атаки. Комендори навели гармати на вогники, що наближались. Але хтось радісно, наче оголошуючи людям нагороду, оповістив:

— Не стріляйте! Це рибальські судна!

Тільки тепер всі зрозуміли, що якби це були міноносці, то вони, готуючись до атак, не стали б ходити з відкритими вогнями.

Незабаром думка людей переключилась на справжню небезпеку. Коли зійшов місяць, то під пробоїну, замість другого пластиру, з трудом лідвели величезний парус. Але й це не допомогло крейсерові. Диферент на ніс чимдалі більшав. Вся передня частина судна до 36 шпангоута була затоплена. Проіржавлена за двадцять років плавання, ця перебірка під напором води стала гнутися, ніби картонна. Матроси, ризкуючи собою, ставили під неї упори з дерев'яних брусів, а вона протікала на швах, як ненадійна гребля, і дзвеніла від водяних струменів. До носового кочегарного відділення це була остання перегородка. Якщо вона не витримає, то вибухнуть котли, і крейсер негайно піде на дно.

З ініціативи суднового механіка догадались дати задній хід і, повернувшись, пішли вперед не носом, а кормою. Цей маневр був удалий. Напор води значно зменшився, і катастрофа на деякий час була відстрочена.

Корма крейсера так піднялась, що його гвинти наполовину оголилися з води і плескали по ній лопастями, немов гігантськими долонями. Він став погано слухатися руля і міг дати ходу не більше трьох вузлів. На містку офіцери дбали і командирові, що за таких умов "Нахимов" непридатний до дальшого плавання і що треба дбати тільки про врятування людей. Родіонов довго не погоджувався змінити курс

— Ну, добре,— з гіркотою прошамкав він.— Ми підемо до корейського берега. Там при допомозі водолазів справимося з пробоїною, а потім знову вирушимо на північ. Ми

повинні бути у Владивостоку.

Люди нетерпляче чекали, коли промине ця страшна ніч. Не багато з них могли заснути. Всі почували себе на грані життя й смерті. Тому з такою радістю зустріли перші ознаки світанку. А коли показалося сонце, побачили вершини якихось гір. Ніхто не міг визначити, чий був цей берег.

За ніч під напором води розпались ветхі подовжні перебірки, і вода поступово заповнила собою погреби лівого борту. На цей же борт команда перетягла багато вугілля. Крен на ранок виправився. Але зате вся носова частина судна ще глибше занурилась у море. Командир, хвилюючись, наказав:

— Держати до берега!

— Єсть! — відповів старший штурман, лейтенант Клочковський. Не доходячи чотирьох миль до суші, зміряли глибину — сорок два

сажні. Застопорили машини. "Нахимов", весь зраний і здрихлілий від багатолітніх плавань, слухняно зупинився, щоб тут назавжди зникнути з поверхні моря.

Командир Родіонов, довідавшись, що перед ним височить північний край острова Цусіма, розсердився на штурмана:

— Я вам наказав вести корабель до корейського берега, а ви що зробили?

Лейтенант Клочковський, дивлячись крізь окуляри на командира, ніяково відповів:

— Я точно старався виконати ваше розпорядження, але після вчорашнього струсу корабля хто може поручитися за правильні показання компаса?

Почали спускати уцілілі від бою шлюпки. Але пристрої для цього були попсовані, робота йшла повільно. Коли, на спущений гребний катер почали переносити поранених, вдалині з півночі показався ворожий міноносець "Сірануї". Командир зараз же розпорядився:

— Відкрити кінгстони! Приготувати крейсер до висадження в повітря! Команді озброїтися рятувальними засобами!

Незабаром помітили, що з півдня наближається ворожий допоміжний крейсер "Садо-мару", очевидно, викликаний по телеграфу міноносцем.

На "Нахимове" в мінному погребі, де зберігались капсулі гримучої ртуті, сухий і вогкий піроксилін, заклали підливний патрон. Проводи від нього з двома батареями Гріне протягли на шестірку, на якій уже сидів з гребцями молодший мінний офіцер, мічман Михайлов. Шестірка, попускаючи проводи, почала відходити від крейсера. Мічман Михайлов добре запам'ятав слова командира:

— Я буду на містку судна. Стежте за мною. Коли треба буде зробити вибух, я помахую вам носовичком.

— А як же самі ви? — злякано спитав Михайлов, догадуючись, що командир хоче загинути разом з кораблем.

— Це вас не обходить,— шамкаючи, пробурмотів Родіонов і суворо насупив брови.

— Єсть!

Михайлов із своєю шестіркою зупинився в трьох кабельтових від крейсера і, дивлячись на місток "Нахимова", став чекати умовного сигналу.

Гребний катер, наповнений пораненими і очолюваний старшим лікарем, поплив до берега. Здорові сідали на баркаси. Ті, для кого не вистачало місця на шлюпках, покvapливо розбирали койки, рятувальні круги і пояси. В нижніх приміщеннях не лишилося нікого; там вже вирувала і клекотіла вода, вриваючись через відкриті кінгстони і клапани затоплення.

Міноносець "Сірануї", наблизившись до "Нахимова" на вісімдесят кабельтових, підняв сигнал за міжнародним зводом: "Пропоную крейсер здати і спустити кормовий прапор, в противному разі нікого не рятуватиму". Командир Родіонов наказав відповісти: "Ясно бачу до половини". І зараз же крикнув, скільки вистачило голосу:

— Рятуйся, хто як може! Висаджую в повітря крейсер!

На палубі всі були охоплені панікою. Люди кидались у море, немов перелякані діти в обійми матері. Корабель, який до цього часу зберігав їхнє життя, тепер здавався страшною потворою, і всі намагалися швидше відплисти далі від борту. Багато хто попрямував до спущеного на воду мінного катера. Бувши під повними парами, він намагався відійти від них, але виявилось, що на ньому під час бою заклинився руль, покладений на правий борт. Катер міг тільки крутитися на одному місці і давити плаваючих людей. Довелося застопорити машину. На нього, не звертаючи уваги на крики й погрози старшого офіцера, полізли десятки мокрих тіл. Від перевантаженості в розбиті ілюмінатори полилась вода, і катер пішов на дно з тими, хто був у кубрику й машинному відділі.

"Садо-мару", наближаючись до російського крейсера, на ходу спускав шлюпки.

На містку "Нахимова" лишилися тільки двоє: Родіонов і Клочков-ський. Цей штурман вирішив загинути разом з своїм командиром. З палуби останніми стрибали за борт мінери й гальванери. їм не було чого квапитися: знаючи, що судно тоне, вони роз'єднали проводи, приготувані для його висадження в повітря. Родіонов, гарячкуючи, бігав по містку і несамовито кричав, поки на палубі не лишилося ні однієї живої душі. Він зняв кашкет і, дивлячись на сонце, урочисто перехрестився. Штурман Клочковський, зігнувшись, міцно ухопився за поручні. Але вибуху на змах хустки не було. Командир згорбився і, хитаючи головою, голосно заридав.

З шестірки, до якої наближався міноносець "Сірануї", викинули в море батареї і проводи. На щоглі її знялася вгору біла матроська форменка. Такі ж форменки були підняті й на інших наших шлюпках.

"Садо-мару" зупинився в трьох кабельтових від "Нахимова" і став підбирати плаваючих людей на свої шлюпки. Одна з них пристала до борту гинучого корабля. На його палубу піднявся з кількома своїми матросами японський офіцер. В цей час Родіонов і Клочковський ховались під пів'ютом, стежачи за непрошеними пришельцями. Японці встигли тільки підняти свій прапор, і, переконавшись, що використати крейсер не можна, зійшли в свою шлюпку. Командир і штурман почекали трохи, і, вискочивши з своєї засідки, зірвали ворожий прапор. Скоро крейсер похитнувся на правий борт, з ревом хлинули в нього тисячі тонн води, і, ніби роздавлений непомірною вагою, він швидко пішов носом у пучину. '

Родіонов і Клочковський були глибоко затягнуті водоворотом, але надягнуті на груди рятувальні пояси викинули їх назад. Вони побачили, що "Садо-мару" і "Сірануї", підібравши всіх росіян, попрямували до "Владимира Мономаха", що показався на горизонті. Два плавці, що лишилися з "Нахимова", тільки ввечері були врятовані японськими рибалками, що проходили мимо.

ПІД СПІВ ПІВНІВ

Вранці 14 травня, за сигналом адмірала Рожественського, на крейсері "Владимир Мономах", як і на інших кораблях, пробили бойову тривогу і зарядили гармати бойовими снарядами. Незабаром ескадра вступила в перестрілку з японськими розвідувальними суднами. "Владимир Мономах", будучи в цей час по другий бік російської бойової колони, вогню по них не відкривав. Ворожі розвідники зникли.

Командир крейсера, капітан 1-го рангу Попов, вийшов з рубки на місток, самовдоволено покручуючи чорні вуса. На його худорлявому, товстоносому обличчі радісно засяяли карі очі, з яких одно сильно косило. Звертаючись до старшого артилериста, лейтенанта Новикова, командир повільно заговорив, немовби витягуючи з себе кожне слово:

— Здається, прогнали японців. Більше вони не посміють турбувати нас. Ми без бою прийдемо у Владивосток. До речі, скажіть, Миколо Миколайовичу, адже ваші шестидюймові гармати не заряджені?

Лейтенант Новиков, молодий, тонкий, підтягнутий блондин, ввічливо відрубав:

— Заряджені, Володимире Олександровичу. Інакше і не могло бути. Після бойової тривоги всі гармати повинні бути заряджені бойовими снарядами. На початку дев'ятої години я вам доповідав про цілковиту готовність нашої артилерії до дії.

Командир одним оком дивився на Новикова, а другим, скошеним, наче навмисне повернув убік, щоб стежити за горизонтом, і продовжував:

— Досадно! Як же ми тепер їх розрядимо? Японські крейсери навряд чи до нас підійдуть. Стріляти по них не доведеться. Якщо ваші гармати заіржавіють, то ви будете в цьому винні.

— Розрядити їх завжди можна, хоча б вистреливши в "Ідзумі". От він праворуч іде. Відстань до нього — не більше п'ятдесяти кабельтових. Він цілком доступний для наших шестидюймових і сто двадцятиміліметрових снарядів.

— Можна то можна, але краще не стріляти. В усякому разі, на ніч чим-небудь закрийте дула гармат, щоб вони не ржавіли. Так буде доцільніше.

Командир пішов у рубку. Новиков з сумом подивився на його довгу спину, що віддалялась. Інші офіцери, що чули цю розмову, іронічно переглянулись.

Дехто на крейсері запевняв, що колись Попов був непоганим моряком парусного флоту. Але під час походу на Далекий Схід всі переконалися, що він як командир бойового корабля дуже відстав. В артилерії, в мінній і механічній справі він мав дуже вбогі знання. Очевидно, це бентежило і його самого — він боявся показуватись на очі начальству. М'який характером і не надто вимогливий, він рідко вдавався до дисциплінарних стягнень і обмежувався лише доганами. Він дуже любив посудачити в

офіцерському колі про вади інших командирів, за що й був прозваний у флоті "чиновницею". Наймилішим йому був затишок і тихе життя; він глибоко вірив у те, що коли вчасно лягати спати, то можна прожити до ста років. Тому пізно вночі він не лишався на містку. Хай бушує буря, хай наростає яка інша тривога, командир о десятій годині йшов до себе в каюту, наказавши спочатку своїм помічникам:

— Коли трапиться щось особливо важливе, що вимагатиме мого розпорядження, то розбудіть мене.

Але сон командира лише в рідких випадках порушували його підлеглі. Не було потреби в цьому,— все одно його не могли підняти з постелі. Він давав їм якісь вказівки, іноді не зовсім виразні, перевертався на другий бік і знову засипав.

В канцелярії і судновій звітності Попов був дуже акуратний і педантичний. Кожна копійка у нього була на обліку. Це був справжній господарник. Він якось помилково потрапив у військові люди і зайняв пост

командира судна. З нього вийшов би хороший фермер. Недаром на всіх зупинках, де тільки можна було, він скуповував курей. Він ставився до них з особливою любов'ю і не давав їх різати навіть для кают-компанії, хоч і знав, що офіцерам іноді доводилося харчуватися погано. На час приходу в Цусімську протоку на судні зібралося безліч курей. Клітки з птахами ярусами стояли на пів'юті, висіли над півбаком на штангах, були прикріплені по боках на леерах між шлюпбалками. Військовий корабель перетворився в курник.

І тепер, охоплені весняним припливом почуттів, кудкудакали кури, співали півні.

Матроси сміялись:

— За що любить їх командир? Курка — найдурніший птах на світі. Інша розкричиться годин на дві. Думаєш — бог зна, що зробить. А вона всього тільки одне яйце знесе.

Після обіду ескадру не переставали супроводити ворожі розвідники, тримаючись від неї на великій відстані. На місток піднявся підполковник Маневський і, побачивши командира, що вийшов з рубки, сказав:

— Я готовий до ваших послуг, Володимире Олександровичу. Хочу бути хоч чим-небудь корисний у бою. Тому пропоную себе у ваше розпорядження ординарцем.

Командир Попов ласкаво посміхнувся йому.

— Спасибі, Віталію Олександровичу. Дуже радий. Але я думаю, що мені не доведеться скористуватися з вашого благородного пориву.

— Чому?

— Противник, як видно, навряд чи посміє вступити з нами у відкритий бій.

— Такий висновок, по-моєму, можна зробити тільки ввечері.

Підполковник Маневський, займаючи посаду обер-аудитора в загоні адмірала Небогатова, плавав на крейсері "Владимир Мономах" і не належав до суднового складу офіцерів. Він не стояв на вахті і ніякої відповідальності за будь-яку матеріальну частину корабля не ніс. Робота обер-аудитора полягала лише в тому, щоб стежити за всіма юридичними справами загону, розбиратися в злочинах, вчинених моряками, і

визначати, кого з винуватих віддати під суд, а кого піддати дисциплінарному стягненню. Коли б не лисина на голові, він виглядав би молодше за свої сорок років. Середній на зріст, дебелий, він ходив легко і бадьоро. Бакенбарди, що спускалися від скронь, густі брови, короткі вуса і борідка клинцем чорними і правильними штрихами окреслювали його сите і червонощоче обличчя. Він мав особливу пристрасть до казенних, офіційних паперів. Помітивши на якомусь із них пляму або кляксу, він нервувався і бридливо морщив тонкий, з горбинкою ніс. Пом'ятий офіціальний папірець він сам обережно розгладжував трохи нагрітим утюгом і акуратно підшивав його до справи. Якщо ж перед ним лежав рапорт, написаний хорошим, без помарок, почерком, то він усміхався, показуючи білі зуби, і закохано дивився на нього, як на вродливу жінку.

Напередодні бою підполковник звернувся до командира:

— Скажіть, Володимире Олександровичу: якщо ви вийдете із строю, хто вас заступатиме?

— Ясно, що старший офіцер,— не задумуючись, відповів Попов.

— Цілком правильно, але не ясно буде далі. Може статися, що і старший офіцер буде поранений або навіть убитий. Хто тоді прийме на себе роль командира? А тим часом, за морським статутом, ця честь має належати мені як старшому по чину серед інших офіцерів крейсера. Але про це вам доведеться наперед оголосити наказом по кораблю. Все мусить бути офіційно оформлено. Без цього, як без світла, люди починають діяти наосліп — кожен по-своєму.

Маневський домігся свого: прізвище обер-аудитора в переліку заступників командира стояло в наказі другим.

Коли ескадра вступила в бій з головними силами противника, старший артилерист "Мономаха", лейтенант Новиков, наблизився до командира.

— Дозвольте, Володимире Олександровичу, відкрити вогонь по "Ідзумь". Він для нас найбільш підходяща ціль. Відстань до нього не дуже велика.

Командир Попов заперечив:

— Як же ми можемо почати стрільбу, коли на це не було сигналу адмірала? Нам потім дістанеться за сваволлю.

— Адмірал більше і не підійматиме сигналу, бо вся ескадра уже б'ється.

Командир опирався. Новиков доводив:

— До речі, є слухна нагода розрядити наші шестидюймові гармати. З такими доводами командир нарешті згодився. Але лейтенант Новиков звернувся до нього з новим проханням:

— Дозвольте мені управляти вогнем з верхнього містка.

— Згідно з морським уставом, ви повинні бути під час бою в бойовій рубці.

— Я знаю це, але в той же час гадаю, що ви згодитесь зі мною, коли зважите, що з бойової рубки відкрита лише одна третина горизонту. Спереду—фок-щогла і клітки з курми. Праворуч і ліворуч — мінні катери, баркаси і знову клітки з курми. Позаду — димова труба, ростри, грот-щогла з великою площадкою для прожекторів, катери,

вельботи, шестірки, що висять на шлюпбалках, і знову клітки з курми. При таких умовах я не можу коригувати стрільбу, не бачачи попадань своїх снарядів.

Командир неохоче протягнув:

— Ви завжди що-небудь придумаете всупереч уставу. Ну, гаразд, будьте на верхньому містку. Тільки частіше доповідайте мені про результати стрільби.

До "Ідзумі" виміряли відстань, перевірили її пристрілкою. І тільки після цього відкрили вогонь всім правим бортом по ворожому крейсеру. У відповідь полетіли снаряди і з боку противника.

Досить ляснути в долоні, щоб усяку птицю знервувати. А тут бухали свої гармати, розривалися навколо судна ворожі снаряди. З курми почалась істерика. їм ніколи не доводилося переживати такого гуркоту.

Вони несамовито кричали і, в безумному пориві сховатися куди-небудь від жаху, безупинно підстрибували, билися об покрівлю свого житла, падали одна на одну, перекидалися, розмахували крилами і билися, як у корчах. Від кліток летіло пір'я, що носилося над палубою судна, наче великі пластівці снігу. Шум крил і гомін пташиних голосів, разом з гуркотом гарматних пострілів, заглушали команди начальства. Не можна було розібрати слів. Офіцери і матроси, що були на містках, на всі лади проклинали курей.

— Щоб вони подохли! — г. Сказалися, кляті!

З перших же російських пострілів крейсер "Ідзумі" почав зазнавати поразки. Снаряди влучали в його передню частину. Він став зариватися носом. Через п'ятнадцять хвилин ворожий крейсер повернув праворуч і, збільшивши хід, став віддалятися. На короткий час він зник у млі. Але незабаром знову побачили його. Він ішов назустріч "Мономаху" за сорок кабельтових. По ньому знову відкрили посилений вогонь. На цей раз корма "Ідзумі" обгорнулася димом, і це змусило його покинути поле бою і звернути ліворуч⁴⁰.

"Владимир Мономах" лишався цілий. Ворожі снаряди робили недольоти або перельоти, і тільки один з них влучив у корабель. Командир Попов радів. Коли до нього підійшов старший артилерист Новиков, він, стараючись перекричати галас курей, які все ще не заспокоїлися, торжествуючи, заговорив:

— Та й добре ж ми йому всипали! Як п'ятами накивав! Повним ходом помчав від нас.

Командир не розумів, що він був тут ні при чому. Успіх стрільби залежав головним чином від лейтенанта Новикова і від комендорів, вихованих ним. Цей освічений офіцер добре знав свою спеціальність. Ще в 1903 році, плаваючи в учбово-артилерійському загоні, він дістав приз за вміле керування гарматним вогнем і влучну стрільбу. Під час походу від Лібави до Цусіми вся увага його була спрямована на те, щоб тримати справною артилерійську частину, і краще навчити своїх підлеглих, йому не доводилося вдаватися до лайки і мордобою. Комендори* далекомірники і прислуга подачі бойових припасів розуміли його з одного слова. Виконуючи свої безпосередні обов'язки, він захоплювався і військово-морською історією, зрідка займався і літературною

роботою⁴¹. Йому були властиві дві суперечливі риси — сентиментальність і войовничість. Він любив людей, незалежно від їхньої раси, любив їх до сліз і в той же час з захватом міг би пустити на дно ворожий корабель, наповнений живими людьми.

Командир Попов подивився навкруги. Йому здалося, що російська ескадра повертає на схід і розходитьсь з японською. Він сказав:

— Битва кінчилася. Ми мирно підемо у Владивосток. Ну, а як ваші шестидюймові гармати? Сподіваюсь, що ви їх розрядили у ворога по кілька раз? І більше не заряджали?

— Ні, вони знову заряджені,— відповів Новиков.— Після сигналу "дроб" належить...

Попов, розсердившись, перебив його:

— Як же це так? Я вам говорив, що не слід заряджати, а ви все-таки по-своєму робите. Адже битва кінчилася.

— Навпаки, вона тільки починається. Командир більше не став з ним розмовляти.

Незабаром, за сигналом адмірала Енквіста, "Владимир Мономах" вступив у кильватер "Дмитрию Донскому" і відкрив вогонь по ворожих крейсерах. Він стріляв досить влучно, але сам терпів мало. Японці, стараючись спочатку вибити кращі російські кораблі, не цікавились старим крейсером. І все ж біля четвертої години він тільки випадково врятувався від загибелі.

Розірвався снаряд біля носового елеватора шестидюймової артилерії. З елеватора вирвалось яскраво-жовте полум'я і, засліплюючи, закурчавилось, як гребінь хвилі. Це загорівся порох у погребі. Матроси, що були внизу, заметалися від жаху. Тільки двом з них вдалося проскочити в шахту, звідки вони, б'ючись головою об скоби трапа, спішили вибратися нагору. Інші були приречені на смерть. Дехто притулювся по кутках і, закривши руками обличчя, задихався в атмосфері розпечених газів. Троє, що ближче стояли до елеватора, зразу ж були охоплені вогнем. Всім, хто лишився в погребі, судилося бути живцем засмаженими. Ще одна мить — і весь крейсер з страшенним гуркотом пішов би в морську пучину. Але несподівано із стін і стелі погреба бризнув штучний дощ. З кутка, біля самої палуби, забив потужний фонтан, розкидаючи широкі струмені води. Вогонь погас. Жар спадав, люди стали дихати вільніше. Через хвилину-другу матроси, змучені, в обгорілому лахмітті, з пухирями на шкірі, перебуваючи по пояс у воді, рушили до виходу з погреба. Вибравшись на батарейну палубу, вони всі пішли в перев'язочний пункт, все ще не розуміючи, кому дякувати за свій порятунок.

На кораблі під час битви часто трапляється, що врятування всього екіпажу від загибелі залежить від спритності і сміливості однієї людини. На "Мономахе" такою людиною був трюмний старшина, що завідував затопленням патронних погребів по правому борту. Трюмний старшина в момент вибуху ворожого снаряда стояв поблизу злочасного елеватора, тримаючи в руці великий ключ від клапанів затоплення. Це була висока і жилава людина, мовчазна, з чорними, як ніч, очима. Полум'я, що вирвалось з елеватора, змусило його здригнутись, але він не розгубився і нікуди не втік, а зараз же почав діяти. Клапани затоплення йому добре були відомі. Кількома енергійними поворотами ключа то в одному з них, то в другому, він урятував від

загибелі крейсер і все його населення, в тому числі й себе.

— До кінця денного бою "Мономах" зазнав незначних пошкоджень. В лівому борту зяяла лише одна пробоїна. Вибухом снаряда зруйнувало обидві каюти кондукторів. Наверху були пошкоджені деякі шлюпки, перебиті переговорні труби, знищені ліхтарі Табулевича, порвані фали. Крейсер відбувся дрібницями. З його особового складу вибуло із строю лише кілька чоловік.

Коли настала ніч, проти "Мономаха" почалися мінні атаки. Він вдало від них відбивався. На початку дев'ятої години до нього наблизився якийсь міноносець. З крейсера, вважаючи його за противника, відкрили по ньому вогонь. Міноносець показав свої позивні, і стрільба припинилась. Це був "Громкий".

Коли він підійшов до борту крейсера, між командирами цих двох суден відбулася така розмова:

— Згідно з наказом начальника ескадри, я повинен іти за "Мономахом",— твердо заявив капітан 2-го рангу Керн.

— Гаразд. Але якщо ви будете крутитися біля крейсера, то я вас розстріляю із своїх гармат,— раптом роздратовано, чого з ним ніколи не було, відповів капітан 1-го рангу Попов.

Керн вигукнув на це:

— Спробуйте! Коли хоч один ваш снаряд попаде в міноносець, то й самі ви нікуди не підете з цього місця! Я вас потоплю міною...

— Всі ці розмови зайві. Поговоримо завтра. А зараз я вам наказую триматися на ліфій раковині крейсера.

— Єсть!

Біля дев'ятої години за кормою, в напрямі правої раковини, наміtilись три низькі силуети. Це були міноносці, але чії? Доганяючи крейсер, вони йшли курсом зближення. По них відкрили вогонь. Один з них показав якісь світлові сигнали. На крейсері завагались: одні запевняли, що це ворожі міноносці, інші твердили, що російські. Командир Попов, мабуть, не забув погрози Керна і, підвищивши голос, закричав:

— Що ви робите? Навіщо стріляєте в свої міноносці? Негайно припинити вогонь! І взагалі не відкривати його без мого дозволу!

На шкафуті і на шканцях цей наказ негайно було виконано, але з пів'юта не переставали стріляти. Туди, збігши з містка, попрямував підполковник Маневський. Незабаром почувся його голос:

— Міноносці російські... Командир заборонив...

Міноносці наближались до крейсера. Тепер їх було тільки два. Куди ж подівся третій? Тільки після догадалися, що він відділився від інших і наблизився до корми "Мономаха". Клітки з курми, що стояли ярусами на пів'юті, заслонили цей міноносець від людських очей. Його побачили, коли він, виринувши з-під корми і опинившись праворуч, майже поруч з крейсером, дав на мить вогняний спалах. Залунали крики "банзай", від яких у кожного російського моряка, що був нагорі, стиснулось серце і

спинився подих. Ніч, вітряна і непривітна, спалахнула загравою і стала ще темніша. Поранений на смерть крейсер зразу втратив освітлення і безпомічно загойдався над безоднею. Потім почав кренитись на правий борт.

Міноносець, що пустив міну, зараз же був знищений носовими гарматами.

Хвилини через дві-три на крейсері налагодили електричне освітлення. Вияснилось, що пробоїну він дістав з правого борту в другу вугільну яму, але своїми розгалуженнями вона захопила першу і третю вугільні ями. В жилому приміщенні розійшлася по швах броньова палуба, від неї відірвались деякі пілерси. Перебірка, що межує з передньою кочегаркою, випнулася і дала розколини, які пропускали воду. Котел № 1 негайно довелося виключити. Вентиляційні труби, що проходили через вугільні ями, були також пошкоджені і почали пропускати воду в за* дню кочегарку.

На верхній палубі люди довго морочилися над тим, щоб підвести пластир під пробоїну. Намагання їхні були марні. Було пущено в роботу всі водовідливні засоби, але крен "Мономаха" і далі збільшувався.

Вахтовий начальник, лейтенант Мордвинов, будучи, як завжди, напідпитку, голосно промовив:

— Гуси Рим урятували, а ці клятві кури крейсер згубили. Командир на це нічого не відповів. Пригнічений, можливо, вважаючи

себе винним за цю подію, він мовчав. Склянки давно пробили десять годин. Він стомився, стомився до знемоги. І звичка вчасно лягати спати брала гору. Нарешті він заявив своїм офіцерам:

— Я піду до себе в каюту. Коли що-небудь трапиться, повідомте мене.

Коли він зійшов з містка, підполковник Маневський, звертаючись до своїх колег, спитав:

— Що ж це ще може трапитись? Хтось пригнічено відповів йому:

— Незабаром почнемо переселятися на морське дно.

Японці не переставали переслідувати крейсер. Але тепер, коли командира на містку не було, старшому артилеристові Новикову уже ніхто не заважав. Навіть в такій обстановці, коли підірване судно захлинялося водою, він зумів відбити ще п'ять мінних атак і завдати противникові пошкоджень.

Становище крейсера дедалі гіршало. Біля другої години ночі вода, протікаючи через вугільні ями, з'явилася в машині. Здавалося, що старе судно, ніби зотлілий парус, розповзається на частини. Всі котли передньої кочегарки були виключені з роботи. Поки машини працювали, вирішили використати час для наближення до берега, щоб урятувати екіпаж. Повернули на захід до корейських берегів.

Уранці не зразу дізнались, що перед людьми відкрився острів Цусі-ма. Крейсер, супроводжуваний контр-міноносцем "Громкий", попрямував до берега. Крен в цей час дійшов до чотирнадцяти градусів. Мотилі правої машини працювали в воді.

До цього ж острова наближалось ще якесь судно. Незабаром .по його позивних дізналися, що це був броненосець "Сысой Великий". З нього просигналили промінням прожектора: "Прошу прийняти команду". На це "Владимир Мономах" відповів: "Через

годину сам піду на дно".

Командир "Мономах", капітан 1-го рангу Попов, був уже на містку і розпоряджався. Він був менш стомлений, ніж його помічники,— вночі йому вдалося кілька годин поспати. Він наказав "Громкому" іти в розпорядження "Сыся Великого".

Міноносець помчав за призначенням. Коли він наблизився до "Сыся", той, в цей час, маючи задній хід, ледве посувався до гористої смуги Цусіми. Напередодні в денному бою він дістав у носову частину кілька підводних пробоїн. Форштевень його настільки занурився в море, що вода дійшла до передньої башти. Побитий, обгорілий, з підведеними під пробоїни пластирами, він мав такий вигляд, наче побував у перев'язочному пункті. Важка корма велетня, підірвана в нічних атаках міною, була трохи піднята. Він не йшов, а борсався, свердлячи гвинтами воду, наче поривався видертися на поверхню моря.

На горизонті показалися ворожі судна. Командир "Сыся Великого", капітан 1-го рангу Озеров, сподіваючись на їхню допомогу в рятуванні людей, відіслав свій міноносець назад до крейсера. "Громкий", розвиваючи хід, густо задимив всіма чотирма трубами.

До "Сыся" наближались три ворожі допоміжні крейсери "Сінано-мару", "Явата-мару" і "Тайман-мару". При них був ще міноносець "Фубукі". Броненосець, не дожидajući стрільби з боку японців, попередив їх сигналами; "Тону і прошу допомоги". Японці запитали: чи здається він? Капітан 1-го рангу Озеров наказав відповісти їм позитивно. Через годину до броненосця підійшла ворожа шлюпка. Японці, зійшовши на палубу, насамперед підняли на гафелі свій прапор, але ніяк не могли спустити російського прапора, що майорів на фор-стензї. Корабель, гинучи, сумно похитувався під прапорами двох ворожих держав. Японці хотіли взяти його на буксир, але він не дався їм: о дев'ятій годині ранку "Сысой Великий", покинутий всіма, перевернувся і потонув за три милі від берега. Російські офіцери і матроси перебралися на ворожі кораблі.

Години через дві "Владимир Мономах" зупинився за чотири милі від острова і почав спускати уцілілі шлюпки, щоб переправити на берег команду. В цей час на горизонті показався японський міноносець "Сірануї", а потім — допоміжний крейсер "Садо-мару".

"Владимир Мономах" стояв на одному місці, наповняючись водою. "Садо-мару" зробив у нього кілька пострілів, але він не відповів на це. На спущених з нього шлюпках розмістилося близько двохсот п'ятдесяти чоловік і попливли до берега. Наблизився ще ворожий допоміжний крейсер "Маншю-мару".

Побачивши противника, старший артилерист Новиков стурбувався і скомандував:

— Обслуга — до гармат! Двадцять шість кабельтових! Але командир розсердився і закричав:

— Не стріляти! *Гам можуть бути росіяни, підібрані з води. Рятуватися! Я наказую продовжувати рятуватись!

І, звертаючись до старшого артилериста, сказав строго офіційним тоном:

— Лейтенант Новиков! Я вам забороняю стріляти! Та й снарядів у нас майже не лишилося.

Команда, стрибаючи за борт, рятувалась на плотях, анкерках, буях і коркових поясах. "Садо-мару" і "Маншю-мару", наблизившись до російського крейсера, спустили шлюпки і стали підбирати людей. Одна з них пристала до борту "Мономаха". На його палубу піднялись японці, щоб оволодіти ним, але зараз же переконалися, що крейсер, наповнений водою, ледве тримається на поверхні моря. Вони обмежились тільки тим, що взяли в полон командира Попова та старшого офіцера Єрмакова і попрямували до "Садо-мару". Плаваючих людей і далі рятували японські шлюпки і свій баркас № 2. На нього витягли з води лейтенанта Новикова. Цей баркас уже зробив один рейс і тепер удруге пристав до борту "Маншю-мару". Полонені офіцери і матроси швидко піднялися на палубу ворожого судна. На баркасі лишилися тільки лейтенант Новиков і два матроси. Вони не хотіли виходити. До них спустились два японські квартирмейстери з рушницями за плечима. Один з японців крикнув по-російському:

— Марш на палубу!

Другий дістав з-під кормової банки якийсь пакунок і почав розгортати його. Це був баркасний андріївський прапор. Японець встиг тільки усміхнутися своїй знахідці, як Новиков лівою рукою вихопив у нього прапор, а правою оголив свою шаблю. На момент противник розгубився. Прапор, разом з шаблею, яка проткнула його, полетів у воду і потонув. Зараз же і сам Новиков, діставши в плече удар рушничним прикладом, повалився на банки і стиснув від болю зуби. Потім його силою витягли на палубу "Маншю-мару".

Серед матросів, що держалися на воді, був і обер-аудитор, підполковник Маневський. З посірілим обличчям, в корковому рятувальному поясі, він однією рукою гріб, намагаючись швидше відплисти від гинучого крейсера, а другою високо підняв, наче напоказ, величезний чорний портфель. Косе проміння сонця грало на нікельованих ріжечках і застібках портфеля. Які документи були в ньому? Звіти про закінчені і початі судові процеси та дисциплінарні стягнення, що стосувалися команди.

Один з матросів порадив йому:

— Киньте, ваше високоблагородіє, портфель. Без нього зручніше буде вам плавати.

— Не можу: тут офіційні папери,— відповів обер-аудитор Маневський.

Почулися ще голоси:

— Хіба чорнильна душа розлучиться з документами?

— Не слухайте їх, ваше високоблагородіє, цих неуків. Що вони розуміють? Дома вам ці папірці знадобляться для господарства.

Обер-аудитор оглядався на тих, хто кидав йому злі репліки, і примічав їхні обличчя. Можливо, в його голові спливали статті військово-морського закону, які визначали карі нижнім чинам за образу офіцера. Але тепер він сам був у біді, і, шулячись від холоду, мовчав. Він дбав лише про одне — як би зберегти портфель. Все втрачено: загинула 2-а ескадра, а разом з нею загинули і останні надії далекосхідної армії. Росії більше ні на що було розраховувати, щоб подолати противника. Але підполковник

Маневський не розумів цього і все ще надавав значення своїм дріб'язковим папірцям. Гойдаючись на брижах, він міцно, як прапор, тримав над головою портфель, уособлюючи собою бюрократичну владу Російської імперії.

"Владимир Мономах", наче зменшуючись зростом, осідав у море. Вода дійшла до його ілюмінаторів. Він тремтів усім корпусом, втрачаючи останню плавучість. З усього екіпажу на ньому тепер було чотири матроси і один мічман. В коркових поясах, готові в будь-який момент стрибнути за борт, вони стояли на пів'юті і чекали. Підійшов свій баркасі зняв їх. На крейсері залишилися самі кури— мимовільні винуватці його загибелі. Вони заспокоїлись. На палубі було тихо. Кури мирно, як на селі, розмовляли між собою своєю пташиною мовою, наче ділилися враженнями про минулі страхіття бою.

Баркас, відходячи, попрямував до "Маншю-мару". Позаду залунав спів півня. На баркасі всі оглянулись. На мить крейсер випрямився і почав тонути, похмуро чорніючи на сонці краями бортів. На виклик першого півня переможно відгукнувся його суперник, взявши нотою вище. Збуджені радістю весни, вони вважали себе поза небезпекою і не підозрівали, що цей спів їхній буде останній. Кури не встигли дослухати ще завзятіший і переможніший голос третього півня — повного "кукуріку" він не дотягнув і зірвався на найвищому переливі. Від "Владимира Мономаха" лишались тільки його щогли, але й вони поринали в глибину сяючого моря, тягнучи за собою бойові стеньгові прапори.

ОДИН ПРОТИ ТРЬОХ

Міноносець "Громкий" був прикріплений до крейсера "Олег", на щоглі якого майорів прапор адмірала Енквіста. "Громкий" ішов замикаючим у другому відділенні міноносців. Усі люди за бойовим розписом були на своїх місцях, готові зчепитися з ворогом, але спочатку міноносцю просто нічого було робити. Якомога далі від японських пострілів — от яке було його "бойове завдання", згідно з інструкцією. Він мчав по морю, гойдаючись на хвилях, димлячи чотирма трубами, і тоді здавалося, що корабель підвішено до неба на чорних волохатих канатах. Зрідка, коли наближались до нього легкі ворожі судна, він починав у них стріляти. Звичайно, його п'ять 47-міліметрових гармат і одна 75-міліметрова мало могли завдати шкоди японцям. Іноді і біля нього здійсмалися стовпи води від вибухів ворожих снарядів.

На містку міноносця стояло кілька чоловік. Жвавим, метким білявим хлопчиком здавався, незважаючи на свої двадцять шість років, сигнальник Скородумов, що стежив за горизонтом. Він не випускав з своїх гострих сірих очей жодного руху ворожих суден. Якщо він одразу не міг дещо розрізнити, то рвучко перехилявся через поручні, начебто хотів рвонутися вперед. Рульовий Плаксін зосереджено схилив вилицювате обличчя над компасом. Мічман Шелашников, обпершись на штурманський столик, старанно проводив на карті прокладку курсу свого судна. Цей непоказний і завжди скромний меланхолік "Моня", як його звали офіцери на кораблі, сумував і зараз. Може, він і в бойовій обстановці весь час згадував свою наречену, яка залишилася в Петербурзі.

Майже на цілу голову вищий від інших був командир — капітан 2-го рангу Георгій Федорович Керн. Він раз у раз приставляв до своїх карих очей бінокль, оглядаючи битву. В усій його високій і тонкій постаті, трохи сутулуватій, із запалими грудьми, з різко окресленими крізь кітель лопатками, ніщо не нагадувало бравого офіцера. Іноді, особливо в приватних розмовах, його смугляве, з тонкими рисами обличчя освітлювалося раптом такою дитячо-наївною посмішкою, яка змушувала присутніх забувати, що перед ними військова людина. Ходив він повільно, широко розставляючи носки, і завжди здавався виснаженим, наче після важкої хвороби. Але в кволому тілі командира крилась непохитна сила волі. Це добре знали і його підлеглі, які звикли до того, що він, скупий на слова, не любив повторювати свої розпорядження.

Похід 2-ї ескадри на Далекий Схід, погано підготовлений технічно й організаційно та ще очолюваний бездарним командуванням, здавався йому марним. Це прохоплювалося в нього не раз у розмовах із своїми офіцерами. Проте з його боку було зроблено все, щоб з честю виконати обов'язок воїна. На жодному кораблі ескадри команда не пройшла такої бойової підготовки, як на міноносці "Громкий". Керна високо цінили також його найближчі помічники: старший офіцер лейтенант Паскін, артилерійський офіцер мічман Потьомкін, штурман Шелашников і судновий інженер-механік Сакс. Кожний з них намагався якомога краще виконати свої обов'язки в цілковитій згоді з командиром. І домігся він від своїх підлеглих дружної спайки і високої дисципліни, ніколи і ні при яких обставинах не підвищуючи голосу. Завжди він говорив тихо, але з твердою впевненістю і так переконливо, що всі його розпорядження виконувались точно.

Сигнальник Скородумов, швидко повернувшись до командира, доповів:

— Ваше високоблагородіє, в наш бік повертають японські крейсери. Керн наставив на них бінокль і зараз же наказав:

— Підняти сигнал "Олегу": "Бачу японські крейсери на ЭУ 30°". Немов у відповідь на цей сигнал флагманський корабель із своїм

загоном крейсерів повернув у бік противника і почав по ньому стріляти. Транспорти і міноносці були прикриті. Люди повеселішали. Але раптом пролунав тривожний голос:

— Людина за бортом!

Матроси побачили: на хвилях борсається людина з скуповдженою бородою. Одразу всі в ньому пізнали машинного хранителя Папілова. За наказом Керна дали хід назад. Поки возилися з Папіловим, два крейсери — "Дмитрий Донской" і "Владимир Мономах"*майже впритул зблизились з міноносцем. "Громкий" ледве встиг уникнути серйозної аварії. Людину було врятовано. Міноносець знову зайняв своє місце в строю. Тепер усі з полегшенням оточили Папілова.

— Якби не твоя кудлата швабра — був би ти на дні,— пожартував хтось із матросів.

А він стояв на палубі з відкритим ротом, важко дихаючи і безтямно витріщаючи очі. З його великої, обвислої бороди й одержі струмками стікала вода, утворюючи під ним калюжу. На запитання старшого офіцера Паскіна ніхто з команди не міг пояснити, як

Папілов опинився за бортом. Ця подія так і залишилась загадкою для всіх, не виключаючи й самого Папілова.

З денного бою "Громкий" вийшов цілий і непошкоджений, не було втрат і серед людей. Увечері на ньому вже було відомо, що Рожественського поранено і він передав командування ескадрою адміралові Небогатову. Незабаром на броненосці "Николай І" підняли сигнал: "Курс норд-ост 23°". Коли стемніло, "Олег" із своїм загonom, розвинувши швидкий хід, відокремився від ескадри. Про нього говорили, що він пішов невідомо куди. Вночі "Громкий" пристроївся до крейсера "Владимир Мономах", тримаючись на його лівій раковині. Попереду йшов "Дмитрий Донской", але через деякий час він теж десь загубився в темряві морських просторів. Залишившись самі, "Владимир Мономах" і "Громкий" далі виконували наказ Небогатова і самостійно попрямували до Владивостока.

Після денного бою перепочинок тривав недовго. Через якихось півгодини вже почались мінні атаки. Підтримуючи крейсер артилерійським і кулеметним вогнем, "Громкий" сам кидався на японців. Одного разу з нього помітили, як ворожий двотрубний міноносець, наблизившись з лівого борту до крейсера, випустив у нього міну. Катастрофа здавалась неминучою. На містку всі озирнулись на командира Керна, а він швидко нахилився над переговорною трубою і скомандував у машину:

— Повний впеїред!

Одночасно він смикнув за ручку машинного телеграфу, повторюючи те саме розпорядження.

І "Громкий" кинувся навперейми страшному саморушному снарядові. Очевидно, в командира був такий план: хай краще він сам злетить у повітря разом із своїм судном водотоннажністю тільки в триста п'ятдесят тонн і з командою в сімдесят три чоловіка, ніж загине крейсер водотоннажністю в п'ять тисяч п'ятсот дев'яносто три тонни з населенням понад шістсот чоловік. У темряві героїство Керна лишилось непоміченим. На крейсері не знали, що маленьке судно йде на самопожертву і готове ціною свого життя врятувати життя іншого корабля, прийнявши на себе підводний удар. Зате на "Громком" одразу розгадали намір командира, і серця моряків, чекаючи вибуху, відлічували останні секунди свого життя. На щастя, міна, яку, розраховуючи на низьку осадку великого корабля, поставили на чимале заглиблення, пройшла під кілем "Громкого". Вона щасливо минула і "Мономаха".

Дув п'ятибальний вітер. Шуміли хвилі, гриміли гарматні постріли, на мить освітлюючи спінені брижі моря.

"Владимир Мономах" був підірваний іншою міною. Знівечений корабель з креном на правий борт, втративши надію досягти Владивостока, повернув на захід. "Громкий", що зв'язав з ним свою долю, супроводжував його до самого ранку. Розвиднілось. Близько проти носу корабля непривітним громадям встали чужі береги острова Цусіма. А осторонь, далеко на північному горизонті, позначились димуючі японські допоміжні крейсери й міноносці. Командир крейсера капітан 1-го рангу Попов дозволив "Громкому" самому рушити у Владивосток.

Довго командир Керн не віднімав бінокля від очей. Ворожі судна наближались. Він уже розгледів три міноносці і зрозумів намір японців узяти росіян у кільце. Опустивши бінокль, Керн звернувся до мічмана Шелашникова:

— Усіх панів офіцерів до мене!

Один по одному вони за хвилину уже з'явилися на місток. Старший офіцер лейтенант Паскін, русявий здоровань, середнього зросту, з короткою шиєю, впевненою ходою наблизився і запитливо підвів на командира суворі брови над утомленими від безсоння великими очима. Командир, не давши йому нічого сказати, запобігливо почав сам:

— Почекайте, Олександр Олександровичу. Справа стосується всіх. Лейтенант Паскін, який добре знав свого командира, одразу здогадався, що має статися щось важливе.

— Єсть,— відповів лейтенант і перевів свій погляд на судна, що наближались. Але командир все ще дивився на профіль його довгастого голеного обличчя з прямим гарним носом і короткими шовковистими бачками, начебто задалегідь хотів угадати думку свого першого помічника.

Трапом швидко вбіг, обірвавши на півфразі басову ноту незакінчено-го мотиву, молодий весельчак. Цей безтурботний мічман Потьомкін за всяких обставин любив тихо наспівувати. Зараз трохи сконфужений — співати в таку хвилину,— він виструнчився перед командиром усім своїм масивним корпусом.

Останній, не поспішаючи, ввійшов, обсмикуючи засмальцьовані поли темно-синьої куртки, огрядний, вгодований судновий інженер-механік Сакс, в манерах якого не можна було помітити і сліду військової виправки. Посміхаючись, він мав зараз вигляд людини, що задоволена життям: бій минув, його кочегари і машиністи, котли й машини цілі і працюють у повному порядку. Не знаючи в чому річ, він побачив офіцерів, які зібралися навколо командира, і своїм звичаєм звернувся до них з дотепом:

— Наш Папілов учора так промочив свою бороду, що вона досі не обсохла.

Сталося хвилиenne замішання. Командирове обличчя було серйозне. Він перепинив дотепника запитанням:

— Чи вистачить нам вугілля до Владивостока?

— Так, якщо йти економним ходом — не більше, ніж дванадцять вузлів.

— Проти нас три міноносці. Насамперед я хочу прорвати вороже кільце. Тому треба розвинути найбільшу швидкість, хоча б на дві години бою, а там уже зменшимо. Але битися будемо до останньої можливості. Висловлюйтесь, панове.

Офіцери одностайно згодилися.

Недалеко від них, виблискуючи в промінні сонця, знялися водяні стовпи. І відразу ж, якимись незвичними для ранішньої тиші звуками, докотився до міноносця і перший гуркіт далеких пострілів. Противник уже почав обстріл. На містку залишилися командир і штурман Шелашников. Люди поспішно зайняли свої місця за бойовим розписом. Але і в таку грізну хвилину постійний розпорядок на кораблі не порушувався. Судновий дзвін відбивав склянки — була рівно восьма година.

"Громкий" ліг на курс норд-ост і, відстрілюючись, одразу розвинув повний хід до двадцяти п'яти вузлів. Так почався перший бій. Ворог не встиг завершити оточення. За "Громким" гналися три міноносці. Незабаром два з них стали помітно відставати, і бій перетворився на дуель уже тільки з одним міноносцем на відстані близько двадцяти кабельтових. Противник стріляв з носової 75-міліметрової гармати. Йому відповідала тільки одна кормова 47-міліметрова гармата. Раз у раз навколо "Громкого" вибухали снаряди. Командир Керн часто міняв курс, заважаючи противникові пристрілятися. Разом з цим він таким чином давав можливість, мічманові Потьомкіну час від часу вводити в дію носову 75-міліметрову і дві бортові 47-міліметрові гармати. Так тривало дві години. На одному з поворотів комендор Петро Капралов вистрілив з носової гармати. Минуло кілька секунд, і сигнальник Скородумов збуджено вигукнув:

— Японець зайнявся, ваше високоблагородіє!

— Бачу,— промовив своїм звичайним тихим голосом командир Керн, не віднімаючи бінокля від очей.

На верхній палубі почулися окремі радісні вигуки, що перейшли в загальне тріумфування. Ворожий міноносець зник за клубами чорного диму. Стрільба на хвилину припинилась. "Громкий" знову ліг на норд-ост 23°. І раптом одна кормова гармата знову почала стріляти: з-за диму на повороті до берега знову показався уже не ніс, а весь борт японського міноносця. І тепер добре було видно, що на його носовій частині розгорялася пожежа. Підбитий ворог прямував до острова Цу-сіма, щось телеграфуючи по радіо. Телеграфіст на "Громком" Таранець заважав йому, працюючи на своєму апараті.

Ворог зник. На "Громком" — зіграли відбій. План Керна було виконано блискуче: на протязі двох годин не було жодного влучання в його корабель. Шлях на Владивосток був вільний. Команда могла відпочити. Командир обходив корабель і дякував всім за виконання обов'язку. Багато хто неспроможний був навіть підвестися, коли він наближався: на палубі покотом розляглися в різних позах машиністи і кочегари, які змінилися після двадцятигодинної безперервної бойової вахти біля машин і котлів. Від жару і перевтоми дехто лежав непритомний. Їх відливали водою.

Перепочинок тривав півгодини. Повернувшись на місток, Керн знову помітив позаду ворожий міноносець і наказав пробити бойову тривогу. Може, це був той самий корабель, з яким уже вели бій. Очевидно, він упорався з пожежею і знову кинувся в погоню. Саме в цей час "Громкий" минав північний край острова Цусіма і входив у Японське море. Близько одинадцятої години попереду праворуч з'явився другий міноносець, який мав намір перетяти курс "Громкого". Керн наказав розвинути найбільшу швидкість. Задній міноносець почав відставати, а той, що йшов праворуч, зближувався і почав стріляти. Мав відбутися бій з нерівними силами. Треба було наважитись на щось надзвичайно сміливе, щоб вийти з важкого становища. І командир Керн на це зважився. Спеціальність мінера підказала командирові думку, що настав час розрядити по ворогові два вцілілих мінних апарати. Вони стояли на верхній палубі. За* його розпорядженням обидві міни приготували до стрільби. "Громкий" круто

повернув і помчав до противника, що йшов позаду. Як згодом дізнались, це був винищувач "Сірануї". Керн вирішив висадити його в повітря, а потім уже провадити артилерійський двобій з другим міноносцем. Відстань між "Сірануї" і "Громким" швидко скорочувалась. Команда розуміла, що настав рішучий момент.

Комендори підсилили вогонь. Але в ці хвилини головну роль відводили мінерам, які стояли наготові біля своїх апаратів. Раптом коло них, блиснувши короткою блискавкою, закурчавився дим, як вихор на курній дорозі. Від вогню та диму щось важке відділилось і полетіло за борт. Старшого офіцера Паскіна відштовхнуло повітрям до кожуха біля задньої димової труби. Отямившись, він кинувся до місця вибуху. Біля апарата лежали вбиті мінери Абрамов і Телегін, а від мінного кондуктора Безденежних залишився тільки кашкет, який відкинуло до стояка бортового леєра. Лейтенант Паскін поставив до апаратів мінерів Цепелева, Богорядцева і Радязієвського. Ворог наближався вже до траверза. Відстань до нього не перевищувала двох кабельтових. З містка командир скомандував випустити міну з апарата № 1. Але вона ледве висунулась і, зачепивши хвостом за борт, впала в воду, як колода.

— Потонула, падлюка! — скрикнув на містку зіркий сигнальник Скородумов і круто вилаявся.

Командир, який пильно стежив за діями мінерів, стиснув кулаки і чи то у відповідь йому, чи то, щоб з'ясувати собі самому те, що сталося, крізь зуби процідив:

— Порох погано зайнявся — відволожився.

Друга міна, яку випустили навздогін противникові, пішла правильно до цілі. Уже чекали вибуху, але коли вона досягла майже до самої корми, її відкинуло вируючими потоками від гвинтів, і вона раптом завершила вбік.

У цій атаці всі переваги були на боці "Громкого". Противник, мабуть, свої міни за минулу ніч розстріляв, і його апарати були закріплені по-похідному. Але чому ж він не ухилився від зближення і допустив "Громкого" на відстань мінного пострілу? "Сірануї" ризикував в одну мить злетіти в повітря. Таку поведінку японців можна пояснити виключно розгубленістю і тактичною помилкою.

Розрахунок Керна на вибух ворожого міноносця не справдився: перешкодила непередбачена випадковість. Проте йому потрібні були нелюдські зусилля і міцність нервів, щоб не занепасти духом і нічим не виказати свого хвилювання. "Громкий" потрапив під перехресний обстріл. З двох боків линув на нього ураган вогню і заліза, бризок і диму. Це, проте, не паралізувало командирової волі. Міцніше вхопившись за поруччя, він стежив, куди лягають ворожі снаряди, і, ухиляючись від них, маневрував міноносцем.

Під час мінної атаки, зближаючись на контркурсах, японці і росіяни зазнали особливо важких втрат.

На "Громком" перший снаряд вибухнув у машинному кубрику, проломив борт біля ватерлінії і вивів із ладу динамо-машину номер перший. Вона відразу зупинилась. Водна партія, керована лейтенантом Паскіним, поспішно забивала пробоїну пластиром. Ледве встигли закінчити, роботу, коли ударом другого снаряду в те ж таки місце

пластир знову зірвало. В пробоїну ринула вода. Незабаром у "Громкого" утворився диферент на ніс. Раптом усі відчули, що міноносець начебто підстрибнув і хитнувся ліворуч. Снаряд влучив у ліву вугільну яму. Назустріч судновому механіку Саксу з кормової кочегарки виповзли стогнучі, ошпарені кочегари. Звідти було чути шиплячий свист і валила густа пара. Серед кочегарів не було Боярова — він залишився мертвий біля топки. Поки виявили, що біля котла номер четвертий перебито трубки, вийшов з ладу і котел номер третій: у нього пробило паровий колектор.

Сакс наказав кочегарному квартирмейстеру Притводу:

— Вивести обидва котли!

При двох котлах носової кочегарки, що залишились, "Громкий" одразу зменшив хід до сімнадцяти вузлів. Тепер і другий міноносець наблизився до нього. Він був змушений відбиватися на два боки. З безприкладною хоробрістю матроси й офіцери почали боротьбу із стихією вогню, води і розпеченого заліза. При зменшеному ході вони не мали змоги відступати і не було звідки чекати допомоги.

Зайнялись командирова каюта і шкіперська. Через велику пробоїну в кают-компанії заливало водою кормовий патронний погріб. Щохвилини становище корабля гіршало. Снаряди поражали людей. Проте не тільки здорові, а й поранені не залишали свого поста, і геть усі, від командира до матроса, виконували свій обов'язок. Вони, знемагаючи, весь час гасили пожежі, забивали пробоїни, стріляли з гармат і кулеметів. А біді кінця-краю не видно було. Від нових пробоїн зовсім затопило обидва патронні погреби — носовий і кормовий. Щоб зберегти патрони, пустили турбіну від динамо-машини номер другий, але вона не встигала відкачувати воду. Подання патронів до гармат припинилося. Комендори дострілювали останній запас їх на верхній палубі. Заклопотаний гасінням пожеж старший офіцер Паскін був дуже здивований тим, що стрільба з гармат все ще триває. За його розрахунками, вони повинні були замовкнути — про затоплення погребів він уже доповів командирів.

— Чим це вони стріляють? — питав він зустрічних матросів, проходячи по жилій палубі до носового патронного погреба. І те, що він там побачив, було над усяке сподівання. Люди по черзі спускались у затоплений погріб, як у плавальний басейн, і виринали з патронами. Ніхто не давав такого розпорядження, і взагалі це було щось нечуване, таке, що навряд чи практикувалось будь-коли в історії морських боїв. Підійшовши ближче, Паскін здивований побачив, як з води виринала голова мінно-артилерійського хранителя Антона Федорова, який із самого початку бою був на подаванні бойових припасів. Слідом за ним виринув із патронами матрос Молоков. Приготувався зануритись і третій чоловік.

— Ну, мерщій, швабра, для тебе не новина по-вчорашньому купатися, — глузував з нього, пихкаючи й віддихуючись, Антон Федоров. І голова бороданя зникла під водою. Паскін знав, що пірнув машинний хранитель Юхим Папілов.

Це подавання патронів з води за ініціативою самих матросів продовжило вогонь артилерії і перешкоджало ворогові наблизитись до "Громкого". Японці так і не наважились взяти міноносець на абордаж і тримались від нього на відстані п'яти-

восьми кабельтових. Ворогові він іноді здавався добитим, але цей умираючий корабель раптом оживав і дошкульно огризався. Дорого віддавали своє життя мужні моряки. Було видно, як на "Сірануї" російські снаряди кілька разів збивали бойовий прапор, як сам міноносець загорявся, викидаючи полум'я і дим, а іноді огортаючись парою, і як, нарешті, він закрутився на місці, мабуть, втративши рульове керування.

Опівдні на "Громком" збили стопорний клапан котла номер другий. Ошпарені парою кочегари ледве встигли вискочити з кочегарки. Їх відправили в носовий кубрик на перев'язку, але єдиного фельдшера було вже тяжко поранено в спину з переломом хребта. Поранені самі перев'язували один одного. Якийсь час кочегари не могли спуститися в носову кочегарку, що була наповнена гарячою парою. Рискуючи життям, вони все-таки незабаром проникли туди і підняли пару в котлі номер перший. Міноносець, хоч і малим ходом, все ж іншов уперед.

На початку першої години на "Громком" діяли ще всього один котел, один кулемет, одна права середня 47-міліметрова гармата, інші п'ять були пошкоджені і замовкли. Число підводних пробіїв збільшилось. Вода все прибувала, затоплюючи відсіки. Але ніщо не лякало людей, які боролися за живучість свого корабля. "Громкий" все ще йшов. Єдина гармата і кулемет стріляли.

Паскін рушив верхньою палубою, щоб оглянути пошкодження. Коли він на правому борту порівнявся з радіорубкою, що розташована на машинному кожусі, в ній пролунав страшенний тріск. Враз вискочила з неї людина, і Паскін побачив перед собою знайому маленьку постать Таранця. Але кирпатого обличчя радиста з вибитим оком і відірваним вухом не можна було впізнати. Хитаючись і піднімаючи праву руку до знівченої голови, він виструнчився і скрикнув:

— Ваше благородіє... я...— не скінчивши фрази, Таранець із стогоном упав на кожух.

Один з японських міноносців став наближатися до "Громкого", очевидно, наміряючись ним оволодіти. Але японці помилились. На містку стояв непохитний Керн, що, як і вся його команда, був сповнений рішучості боротися до кінця. Командир знав, що кожний його офіцер і матрос ненавидить ворога. Бажаючи завдати якомога більше шкоди противникові, він повернув "Громкого" на "Сірануї", маючи на меті протаранити його. Той, побачивши рішучий маневр Керна, відхилився від небезпечного маневру і відступив. А "Громкому" не вистачало швидкості, щоб його наздогнати. На цьому повороті грот-щогла разом з андріївським бойовим прапором полетіла за борт. Командир наказав:

— Міцно прибити цвяхами стеньговий прапор на фок-щоглі. Нехай противник не думає, що ми здаємося.

Сигнальник Скородумов, завжди ретельний і спритний хлопець, зник усередині корабля і швидко повернувся з молотком і цвяхами. Захопивши прапор, він підбіг до фок-щогли і, не вагаючись, почав видиратися наверх, обхоплюючи щоглу чіпкими матроськими руками й ногами. На запеклу стрільбу ворога він не звертав уваги. Із спритністю акробата він видирався дедалі вище на стеньгу до самого клотика. З містка

тривожно дивились на сигнальника. Кожну секунду його могли поранити і, падаючи з височини, він розбився б на смерть. А смільчак, немов обнявшись із смертю, на верхній частині стеньги все-таки умудрився виконати завдання. Над доблесним міноносцем знову майорів бойовий прапор.

Люди "Громкого" билися далі.

Лейтенант Паскін знав свою дружну і стійку команду, але й він, стежачи за діями матросів, дивувався їх бойовим якостям. З історії воєн в його пам'яті збереглося багато різних прикладів, що прославили на весь світ російську зброю. Захищаючи свою вітчизну, російська армія і флот завжди показували гідну подиву хоробрість. Сам народ, якщо тільки його не підводило бездарне начальство, ніколи не схиляв голови навіть перед найсильнішим ворогом. Це здавна визнавали найкращі полководці всіх країн. Але як могло таке саме статися і в бою "Громкого" з противником? Паскіну добре було відомо, що російсько-японська війна, яку затіяли цар та його сатрапи за концесії на ріці Ялу, не була популярна в народі. І все ж хоробрість і мужність російських моряків з усією повнотою виявилися й тут. У нерівному бою міноносець вже дуже потерпів від ворожих снарядів. Проте його захисники тримались з надзвичайним піднесенням, з непохитною твердістю духу і відданістю своєму кораблю. Здавалося, що смерть товаришів не тільки не злякала моряків, але ще більше надала їм сили й рішучості. Тут героями були всі: мінери, комендори, кочегари, машиністи, рульові, сигнальник, фельдшер, офіцери і сам командир.

До кінця Керн залишався на командному містку, являючи собою високий зразок командира. Його ніщо не лякало: ні вдвічі сильніший ворог, ні втрата людей, ні тяжке становище корабля, який щохвилини втрачав свою живучість. З сімнадцяти кочегарів уцілів тільки один. Тепер командир міг зробити лише один останній подвиг. Він вирішив: не віддавати до рук ворога навіть цей зруйнований уламок, що до бою називався міноносець "Громкий". Думку свою Керн висловив не відразу. Холоднокровно, немов збираючись пообідати, він звернувся до старшого офіцера Паскіна:

— А котра тепер "годин а?"

— Пів на першу,— відповів той, здивований.

Ця розмова була така далека від того, що відбувалося в них перед очима. В нього виникла цілком природна підозра: чи при здоровому розумі його начальник? А втім, Паскін засоромився з свого припущення. Розмірено, як на навчанні, Керн відчеканив розпорядження:

— Я вирішив потопити міноносець. Відкрити кінгстони. Забивання пробоїн припинити. Викинути за борт сигнальні і секретні книги, шифри і грошовий ящик. Всім надіти рятувальні нагрудники.

Паскін збіг з містка. Сигнальник Скородумов прив'язував до книг кришку від горловини вугільної ями, щоб потопити їх. Мічман Потьом-кін з комендором Жишко і матросом Салейко вибивали пробки з пробоїн. Судновий механік Сакс разом з машиністами відкривали кінгстони і клінкети, перерубали труби, щоб вода вільно

проникала з одного відсіка в другий. Морякам боляче було своїми руками руйнувати власний корабель, але ще болючіше було б, якби він потрапив до ворога.

І коли все, що треба для затоплення міноносця, за наказом Керна, було зроблено, команда вийшла наверх. Здорові люди з рушниць стріляли в противника, що наближався. Мічман Потьомкін командував стрільбою єдиної гармати. лейтенант Паскін попрямував до містка. Але він не дійшов до командира з рапортом і впав на палубу, тяжко поранений у праву ногу. До нього підбіг штурман Шелашников і зробив йому перев'язку. Але незабаром Паскін дістав друге поранення в лівий бік, і його перенесли на ют. Звідти, лежачи, він й далі давав поради мічманові Потьомкіну і з його допомогою підтримував зв'язок з командиром. А той, побачивши, що міноносець осів на два фути і доживає останні хвилини, нарешті розпорядився:

— Команді рятуватися!

Спустили вельбот, але він виявився продірявленим осколками. За його борти тримались поранені, а здорові в рятувальних нагрудниках кидались у воду.

Командир як і раніш відкрито стояв на містку. На його очах гинув рідний корабель і гасли людські життя. Що діялось в ту мить у душі Керна? Про це ніхто і ніколи не дізнається, як не можна дізнатися змісту листа в запечатаному конверті. Одно тільки можна сказати, що навіть смерть, що нависла над ним, неспроможна була збентежити волю і розум командира. Вірний найкращим бойовим традиціям великого російського народу, він, як і раніш, був спокійний. Тепер у нього була лише одна турбота — врятувати людей. Поруч з ним на містку затримались штурман Шелашников і рульовий Нестеровський. На юті до пораненого лейтенанта Паскіна підійшов мічман Потьомкін. Раптом місток спустів, немов там нікого й не було. Не розуміючи, в чому річ, мічман Потьомкін вибіг туди по трапу. На містку лежало троє: вбиті наповал рульовий Нестеровський, штурман Шелашников і ледве живий командир Керн із вирваним боком. Смугляве обличчя його ще більш потемнішало. Видно було, як зникали в ньому останні ознаки життя, але він, повільно заплющуючи очі, немов від надмірної втоми, встиг вимовити:

— Я вмираю. Прийміть командування. Це були його останні слова.

Комендор Капралов, начебто бажаючи помститись на ворогові за командира, вистрелив останнім патроном з єдиної гармати й стрибнув за борт.

Лише після того, як "Громкий" остаточно замовк, ворожі-міноносці наважились підійти до нього ближче. На них зіграли відбій, і дві шлюпки рушили до борту "Громкого". З сімдесяти трьох чоловік його команди лише двадцять один залишились цілими і здоровими. Решта були вбиті або поранені.

Японці намагались приховати зруйнування на своїх кораблях і не пустили полонених у внутрішні приміщення. Але можна було судити, який великий був розгром, якщо наші моряки, підпливаючи, помітили тільки в "Сірануї" понад двадцять пробоїн. Уся його верхня палуба, де розмістили полонених, знівечена й розбита, була забризкана кров'ю. Валялись безформні куски заліза, зяяли діри та обгорілі уламки, як після пожежі. "Сірануї" ледве тримався на воді. У такому самому стані був і другий

ворожий міноносець⁴².

"Громкий", погойдуючись "а морських брижах, кренився і дедалі глибше осідав у воду. Російські моряки не спускали очей з бойового прапора. А він разом з щоглою хилився до моря і, розвіваючись, начебто посилав прощальний привіт тим, хто так самовіддано його захищав. Міноносець, перекидаючись на правий борт, накрив своїм побитим корпусом, немов пам'ятником, тіла мерців. Минула ще хвилина, і над зниклим кораблем завирували чужі води в стрімкому коловороті.

Японці жорстоко помилились, сподіваючись взяти його живим. В їхній пам'яті надовго залишиться цей героїчний корабель, як грізне попередження на майбутнє. А нащадки російських моряків, які люблять свою вітчизну, вчитимуться на його прикладі непримиренності до ворогів і захоплюватимуться незабутніми образами загиблих, але не переможених герсів "Громкого".

ЩО БАЧИВ СИГНАЛЬНИК З "НАВАРИНА"

Ескадрений броненосець "Наварин" своїм зовнішнім виглядом дуже вирізнявся з усієї 2-ї ескадри. Широкий корпусом, він мав чотири величезні труби, розміщені квадратом, наче ніжки перекинутого стола. По цих трубах можна було з першого погляду відрізнити його від інших кораблів. Вигляд у нього був грізний, але японці, мабуть, добре знали, що його навіть дванадцятидюймові гармати, які стріляли димним порохом, своєю далекобійністю не перевищували сорока п'яти кабельтових. Серед офіцерів і матросів він звався інакше: "Блюдо з музикою".

Командував броненосцем старий і бувалий моряк п'ятдесятичотирьох років, капітан 1-го рангу Фітінгоф. Середнього зросту, незграбний, мовчазний, з очима невизначеного кольору, з розірваною ніздрею приплюснутого носа, він справляв враження похмурої людини. Зовсім лиса голова його завжди була чимсь заклопотана. Може, тому він мало приділяв уваги своїй зовнішності: форма сиділа на ньому мішкувато, сива борода рідко розчісувалась, шия обросла дрібним кучерявим волоссям, наче покрилась сірим мохом. Пізнавши хороші й погані сторони життя, він більше ніколи ним не захоплювався і ніколи не впадав від нього у відчай. Психіка його так устоялась, що ніякими подіями не можна було б схвилювати її. За знанням морської справи, за кількістю проведених ним кампаній, його давно повинні були б підвищити в адмірала. Але для цього він був занадто скромний. Він не ліз на очі до вищого начальства, ніколи й нікуди не просився, а служив там, куди його призначали.

Адмірал Рожественський не любив Фітінгофа і дав йому прізвисько: "драна ніздря".

В свою чергу Фітінгоф, без будь-якої злоби, начебто відзначаючи сторонній факт, висловлювався про командуючого: — Бездарний комедіант!

Під час бою ніхто з команди не буває так обізнаний з усіма подіями, як сигнальники. Вони, озброєні біноклями й підзорними трубами, стежать за рухом своїх і ворожих кораблів і зараз же про всі важливі випадки доповідають начальству. Вони приймають сигнали командуючого і повторюють їх. Коли свій командир захоче сповістити що-небудь адміралові, то однаково без них не обійдеться. Перебуваючи поблизу бойової рубки або всередині її, куди стікаються всі відомості, і слухаючи

розпорядження начальства, вони знають все, що робиться на кораблі.

Коли "Наварин", беручи участь у денному бою, оповивався пороховим димом від своїх пострілів, старший сигнальник Іван Седов стояв біля входу бойової рубки, бо за броньованими її стінами і без нього було тісно. Великий і незграбний, він, не кваплячись, приставляв бінокль до очей в білявих віях і стежив то за ворогом, то за своїми кораблями. Його товстом'ясе обличчя, усіяне ластовинням, ніби розпухло від напруження. Іноді він виходив на місток, щоб краще стежити за картиною бою. Він перший сповістив командирів:

— Ваше високоблагородіє, "Суворов" вийшов із строю. Фітінгоф на це тільки буркнув:

— Так!

Скоро товстом'ясе обличчя Седова зблідло. Він крикнув у рубку:

— "Ослябя" гине!

Всі офіцери захвилювались, а командир знову вимовив одно тільки слово:

— Так!

Спокій і байдужість командира дратували Седова.

Від сильного вибуху з лівого борту "Наварин" вильнув управо. Зараз же в рубку сповістили, що вода заливає відділення носового мінного апарата. Командир розпорядився:

— Залатайте пробоїну!

Пізніше, на одному з поворотів ескадри, Фітінгоф побачив, як броненосець "Суворов" знемагав від ворожих снарядів. Командир наказав спрямувати свій броненосець для захисту флагманського корабля. В цей час "Наварин" дістав у корму два великі снаряди — з одного борту і з другого. Вся офіцерська кают-компанія була зруйнована і охоплена вогнем. Даремно стривожився Седов. Командир, як і раніш, байдужим голосом віддавав розпорядження, зовсім не змінюючись на обличчі, наче воно закостеніло. В бойову рубку надійшла звістка, що з пожежею справились, а пробоїни, які були біля самої ватерлінії, забили мішками і клоччям, матрацами і ковдрами, хоч цими заходами тільки почасти удалося зупинити течу.

Були ще незначні пошкодження у верхніх частинах корабля. Дехто потерпів з особового складу. Операційний пункт прийняв сімнадцять чоловік матросів і трьох офіцерів — лейтенанта Ізмайлова, мічмана Шолкуйова і Лемішевського.

Командир вийшов на місток. Саме в цю мить ворожий снаряд ударив у площадку фор-марса. Згори посипались осколки і шматки заліза. Фітінгоф зразу став навколішки, а потім усівся на дерев'яний поміст містка, не випустивши жодного стогону. Тільки лиса голова, кашкет з якої злетів, стала блідою, як сніг. Крізь розідрані штани виднілись рани на

обох ногах. Зігнувшись, він підтримував руками живіт. Коли Седов підлетів до нього, він промовив:

— Так!

Зараз же його оточили офіцери.

— Бруно Олександрович, дуже вас зачепило? — запитав старший офіцер, капітан 2-го рангу Дуркін.

— Чимало! Здається, порвало кишки,— відповів командир, не змінюючи свого звичайного тону, немовби мова йшла про гудзик, що відлетів з тужурки.

— Може, ще видужаєте,— спробував його заспокоїти Дуркін. Командир підвів голову, але меркнучий погляд свій спрямував мимо

старшого офіцера, ніби вдивлявся за межі життя.

— Ні, вже оджив на цьому світі.

. Коли його уклали на носилки, він, ні до кого не звертаючись, промовив: '

— Я знав, що загину по-дурному.

Фітінгофа віднесли в операційний пункт, який містився в жилій палубі.

Броненосцем став командувати старший офіцер Дуркін. Наближалась ніч.

Ескадра за сигналом адмірала Небогатова розвинула хід до дванадцяти-тринадцяти вузлів. "Наварин" не відставав від інших суден і успішно відбивав мінні атаки. На містках і верхній палубі стояли матроси, стежачи за нічним горизонтом. Раз у раз чулися тривожні голоси, які попереджали про наближення противника. Зрідка броненосець вогняними спалахами розривав густу пітьму.

Старший сигнальник Седов був дуже стомлений, хотів спати, але небезпека примушувала його пильнувати. Він весь час був біля бойової рубки, майже не відриваючи очей від бінокля. Прикро було, що артилерія могла користуватись тільки димним порохом і що після кожного пострілу ворожий міноносець ставав невидимим. О дев'ятій годині на місток прибігла якась людина і, зіткнувшись у пітьмі з Седовим, сторопіло запитала:

— Де старший офіцер?

Сигнальник по голосу впізнав старшого боцмана.

— В бойовій рубці. А для чого він тобі?

Боцман, не відповівши Седову, кинувся в бойову рубку і поспішно вигукнув:

— Дозвольте, ваше високоблагородіє, доповісти.

— В чому річ? — запитав капітан 2-го рангу Дуркін.

— Всю кают-компанію залило водою. Мабуть, від великого ходу це стаіюся. Треба думати — пристрої на пробоїнах не витримали тиску води.

Дуркін, не задумуючись, наказав:

— Задраїти непроникні двері. Боцман не відходив.

— Ну, що ще?

— Треба б, ваше високоблагородіє, підвести пластирі під пробоїни.

— Для цього довелося б зупинитися і відстати від ескадри. Роби краще те, що тобі наказано.

— Єсть, ваше високоблагородіє — відповів боцман і побіг униз. Слідом за ним, з розпорядження старшого офіцера, пішов вахтовий

начальник, лейтенант Пухов. Через деякий час він повернувся на місток і доповів, що наказ виконано. Скоро помітили, що броненосець починає відставати від ескадри.

Старший офіцер Дуркін, нагнувшись до переговорної труби, закричав у машину:

— Повний хід! Дайте самий повний хід!

Він лаяв кочегарів, проклинав механіків. Проте, незважаючи на його рішучий наказ, броненосець не міг встигати за ескадрою. Передні судна віддалялись. На місток надійшла звістка, що занурюється корма. Через хвилину сповістили з машинного відділення: в носовій кочегарці лопнула парова магістраль, що змусило виключити з дії три котли. Швидкість ходу значно зменшилась.

/^Тіоки "Наварин" ішов разом з ескадрою, ворожі атаки були мало успішними. Спільними силами легше було від них оборонятися. Якщо він чомусь не помічав наближення міноносців, то вони не могли заховатися від інших суден. Для нього, що стріляв димним порохом, найгірше було залишитися самому.

Седов чув, як старший офіцер, розпалившись, кричав у переговорну трубу голосом, що зривався:

— Негайно полагодити парову трубу! Вживіть для цього всіх засобів! Чуєте? Я наказую... я арештую...

Японці і далі переслідували броненосець.

Старший артилерист, лейтенант Ізмайлов, командував:

— Стріляти сегментними снарядами!

Ворожі міноносці поділилися на два загони, зайшли з обох боків "Наварина" і, тримаючись трохи попереду, спрямували на нього промені прожекторів. Цей маневр був зроблений, очевидно, для того, щоб спантеличити росіян. Мета була досягнена. Офіцери і прислуга коло гармат, зосередивши всю свою увагу по боках лівого і-правого бортів, не помітили, як один з міноносців зайшов з корми, його побачили тільки тоді, коли він уже опинився поруч броненосця.

— Міноносець під кормою! — раптом закричали разом кілька чоловік.

Седов відчув, як площадка містка висмикнулася з-під його ніг — він покотився сторчма, йому здалося, що розсунулось море і заревла сама безодня, потрясаючи ніч. Одночасно піднявся броненосець і затремтів, як на ресорах. Якийсь час старший сигнальник лежав нерухомо. І тільки після того, як схопився, він знову став мислити, розрізняти предмети, чути крики людей і гуркотіння гармат. Перед його очима мічман Верховський, схопивши рятувальний круг, кинувся за борт, подаючи приклад і деяким матросам.

— Стривайте! Що ви робите? Корабель ще плаває! — голосно загорлав рульовий Михайлов, намагаючись заспокоїти людей.

— Не авралити! До гармат! Комендори, до гармат! — розмахуючи руками, голосно командував старший офіцер Дуркін.

Поволі галас почав стихати. Пробили водну тривогу. Начальству з трудом удалось установити якийсь порядок і змусити людей зайняти свої місця за судновим розписом. Почали з'ясовувати, які пошкодження заподіяні міною: була зруйнована підводна частина правого борту корми, але руль і гвинти діяли справно. З містка було віддано розпорядження зупинити машини і підвести пластир під пробоїну.

Командира Фітінгофа з операційного пункту перенесли в бойову рубку.

— Даремно стараєтесь,— слабо заговорив він, побачивши навколо себе офіцерів.— Години через дві я однаково помру. Себе рятуйте, а мене залиште на кораблі.

Седов, отямившись від першого струсу, пішов на корму подивитися, що там робиться. Найбільше вразило його те, що він не побачив корми: вона по саму 12-дюймову башту заглибилась у море. Хвилі, важко плескаючи, перекочувалися через ют. І все ж таки люди намагались виручити свій броненосець з біди. Чоловік з сорок матросів, керованих кількома офіцерами, возилися з двома важкими брезентовими пласти-рами. При світлі переносних електричних лампочок один брезент розгорнули і, обережно ступаючи по залитій палубі, потягли його до проломленого борту.

— Постарайтесь, братці, інакше загинемо,— умовляли офіцери своїх підлеглих.

Але матроси й самі розуміли це і працювали скільки було сили. Один з них зірвався за борт і загорлав несамовитим голосом. В ту ж хвилину набігла сильна хвиля,, підхопила брезент, а разом з ним сім чи вісім чоловік. За кормою пролунали зойки потопаючих. Уцілілі нічим не могли допомогти своїм товаришам і безнадійно дивилися в п'тьму, звідки неслися несамовиті крики.

Боцман вибухнув лайкою:

— Роззяви, чорт би вас узяв... Упустили брезент... Монахи,, а не матроси...

Седов порадив:

— Треба кинути "їм рятувальні засоби.

В одну мить полетіли в море койки з корковими матрацами.

Знову взялися до роботи. Але всі старання були марні: змило хвилями ще кілька чоловік, а пробоїна, як і раніш, лишалася без підведеного пластиру. Знову почалися мінні атаки. Довелося відмовитися від розпочатої справи і дати хід вперед.

"Наварин", здригнувшись, наче виходячи з задумливості, рушив з місця і пішов лише чотиривузловим ходом, прямуючи до корейського берега.

Седов повернувся на місток і почав стежити за діями японських міноносців. Щоразу, коли накреслювалися в темряві їхні обриси, завмирало серце. На лихо, вибух підірвав у команді всяку впевненість, людей охопив розпач, стріляти стали погано, майже не цілячись, а багато хто покинув свої гармати. У снастях підвивав вітер, за бортами чулися сплески хвиль, впливаючи на душу, як похоронна музика. Кругом, загрожуючи смертю, носились міноносці, і даремно було сподіватися звідкись допомоги. Вони ставали все настирливіші, нападали на броненосець з правого боку і з лівого, випускали міни, стріляли з дрібних гармат, кулеметів і навіть рушниць. Видимо, вони вирішили будь-що покінчити з ним.

Осколком зачепило голову Седову. Кров полилася йому за комір сорочки, він побіг в операційний пункт на перев'язку. Але тільки він встиг спуститися в жилу палубу, як розлігся другий мінний вибух з правого борту, посередині корабля.

Через пробоїну з могутнім натиском ринула всередину судна вода, мішаючи свій рев з криками людей, і забурхала по палубах, попадаючи в кочегарку, порохові погреби та інші відділення. Електричне світло погасло. В непроглядній п'тьмі металися матроси

і офіцери, стикалися один з одним і розбивали голови. Багато хто, блукаючи між перебірками, не знали, де знайти вихід. Дехто провалювався у люки і ламав собі кістки. Не можна було зробити і кількох кроків, щоб не потрапити в яку-небудь западню. Розпачливі зойки, пригнічуючи розум, лунали з нижніх і верхніх приміщень з усіх боків. Здавалося, кричав від болю сам корабель.

Седов, почувавши сухість і гіркоту в горлі, кілька разів падав, перш ніж добрався до виходу. Перший трап він пробіг швидко, а на другому стовпилося стільки людей, що неможливо було пробитися наперед. Кожен, напружуючи останні сили, старався вибігти на верхню палубу швидше за інших. Спонукувані інстинктом самозбереження, всі лізли один на одного, далячи і збиваючи під ноги слабосилих, і билися, наче риба в неводі, пригнаному до берега.

— О, дияволи, виходьте! — кричали задні на передніх, натискаючи на них до болю в ребрах, били їх по головах кулаками.

— Дайте дорогу! Мене пропустіть! Я — офіцер! — шалено наказував хтось, задихаючись від тіл, що навалилися на нього, але його ніхто не слухав.

Седов не міг пробитися до виходу. Здавалося, що йому вже не врятуватися. Несподівано зухвала думка майнула в його свідомості. Він відступив кроків два назад, зробив великий стрибок і, скочивши на плечі товаришів, почав швидко підійматися нагору, хапаючись за їхні голови. На верхніх приступцях трапа його затримали чийсь руки. Посипались удари в обличчя і боки, хтось боляче вп'явся зубами в ногу. Зібравши останні сили, він рвонувся вперед з таким поривом, що змусив передні ряди розсунутися, і відразу опинився на свободі. Він негайно попрямував до бойової рубки.

На містку Седов зустрівся з рульовим Михайловим, що дав йому корковий матрац. Тут метушилися офіцери й матроси. Обв'язуючи себе матрацами або корковими нагрудниками, запасаючись рятувальними кругами, всі галасували і не слухали один одного. Одні з начальства пропонували підвести пластир під нову пробоїну, інші — пустити в роботу турбіни, гадаючи, що можна ще викачати воду. Судновий священик, тримаючи в правій руці хрест, а в лівій — матроську койку, стояв на колінах і молився вголос темному небу. Про врятування капітана 1-го рангу Фітінгофа, який лежав у бойовій рубці, ніхто вже не думав.

Тимчасово виконуючий обов'язки командира Дуркін, приклавши рупор до уст, намагався перекричати сотні голосів, командуючи:

— Приготуватися до рятування! Катери і шлюпки спустити!

"Наварин" кренився на правий борт поступово, часу було цілком досить, щоб спустити на воду всі парові катери, баркаси і шлюпки. З семисот чоловік екіпажу більшість могла б на них розміститися. Але на кораблі не було порядку. Над людьми, замість командира, тепер панував жах смерті. Він стер грані між офіцерами і матросами, звів нанівець чини, ордени, звання, благородне походження. Втратили силу всі приписи дисциплінарного уставу. Через те лише частина команди кинулася готуватися до спуску шлюпки, але й та, кваплячись, робила це невміло. Хтось перерізував талі, на яких висів паровий катер, — він упав у воду і потонув. Другий такий же катер

спустили обережніше, але на нього кинулось стільки людей, що і його спіткала та сама доля. і

Седов, обв'язавши круг себе корковий матрац, стояв на містку поруч з рульовим Михайловим, готовий у будь-яку мить кинутися в море. Дрож пробігав по спині від вигуків, що долітали з верхньої палуби, куди з усіх люків підіймалися люди і кидалися на пошуки рятувальних засобів. Розбирали койки, весла, дошки, дерев'яні кришки від ящиків, анкерки.

"Наварин" ледве тримався на воді. Крен його досяг таких розмірів, що з одного борту гармати опустилися в воду, а з протилежного стирчали вгору. Про відбивання мінних атак нічого було й думати.

Японці, видимо, знали про безпорадність броненосця. Один з міноносців підійшов до його лівого борту, уже не боячись пострілів.

Матроси, побачивши наближення противника, кричали:

— На нас іде!

— Бий його!

— Стрибай за борт!

Офіцери і матроси посипалися в море, наче скинуті незримою силою.

Міноносець підійшов зовсім близько. Було видно, як в його носовій частині блиснув вогник. Це була випущена міна.

Седов, стоячи біля лівого борту, ухопився за поручні містка і напружив усе тіло. Минули секунди, і раптом Седов осліп від полум'я, що на мить розірвало ніч. Море піднялося вище щогл і сотнями тонн звалилося на палубу, на місток і на плечі сигнальника. Він покvapно поповз рачки по лівому борту судна, що перекидалось, намагаючись швидше потрапити на його днище. Він мигцем побачив, як цим же бортом були накриті дві шлюпки, уже спущені на воду і наповнені людьми. Броненосець, потопаючи і булькаючи, закрутив хвилі і потяг за собою Седова. Але корковий матрац викинув його назад.

Опинившись серед живої маси, що борсалась у воді, він спішив відплисти від неї.

З потонулого броненосця спливали колоди, дошки, дерев'яні ящики. За них хапалася команда. Але вони, підкинуті хвилями, багатьох калічили.

Ворожі міноносці, відходячи, не врятували жодної людини. Доводилося пережити ніч, страшну, безглуздо жорстоку, безконечно довгу. Пережити її треба було у воді, гойдаючись на хвилях, плаваючи без мети і без надії. Над плавцями звисала похмура пільма. Ні розум, ні відвага, ні інші особисті якості людини не могли вже виручити її з біди. І люди, шматовані стражданнями, тремтіли від холоду, знемагали, задихались.

Коли розвиднілось, Седов опинився по сусідству не тільки з живими товаришами, але і з мертвяками. Якийсь матрос, голова якого була розтрощена колодами, плавав на корковому нагруднику. Декотрі затягали навколо себе матраци надто низько і, попавши в воду, переверталися вниз головою. То в одному місці, то в другому стирчали над хитливими брижами людські ноги. До війни начальство ніколи не дбало про те, щоб навчити свою команду, як треба користуватися рятувальними засобами.

Небагато радості приніс новий день: навкруги, крім неба, що очистилося від хмар, і неосяжного моря, що блищало під косим сонячним промінням, нічого не було видно. Біля Седова живих лишилося чоловік тридцять. Вони по змозі намагалися не відпливати далеко один від одного.

Серед них був лейтенант Пухов, що висовувався з рятувального круга, наче з товстого^ обруча. Далі п'ять матросів трималися за перекинутий ящик з-під такелажу.

Годині о восьмій побачили на горизонті якесь судно, що наближалося до них. Це був японський міноносець. Всі зраділи, чекаючи від нього порятунку, і почали кричати йому. Але він пройшов мимо за два-три кабельтових від них. Японці, зникаючи, дивилися на потоплюючих людей у біноклі. Російські моряки довго проводили збожеволілими очима міноносець, що віддалявся.

Один з матросів, що тримався на корковому матраці, збожеволів. Він підплив до лейтенанта Пухова і, вчепившись ззаду в шию, почав топити його. Переляканий офіцер, захлинаючись, благав:

— Пустити! Що я тобі зробив?..

Матрос дико заверещав. Пухов безпомічно оборонявся. Седов пожалів лейтенанта, що відрізнявся від інших офіцерів своєю добротою, наблизився до нього і відбив його від матроса. Цей матрос тут же загинув: хвилиною перекинуло його вниз головою. Одна нога в нього була в чоботі, друга — боса, з кривими пальцями. Він подригав у повітрі ногами і затих. Недовго прожив і лейтенант Пухов: він химерно замахав руками, наче когось відганяючи, промовив кілька безладних слів і безпорадно схилив голову.

Седов підплив до такелажного ящика, за який трималися п'ять матросів, і теж ухопився за нього. Товариші по нещастю, стомлені, з посинілими обличчями, з очима, що викотилися з орбіт, хрипко благали про порятунок, хоч і бачили, що навколо не було нікого, хто міг би подати їм допомогу. Одні з них ляялись, інші молились.

Сонце повільно підіймалося до полудня. Один по одному матроси зривались з ящика і тонули. Ті, в кого були підв'язані матраци або нагрудники, вмирили від холоду, але плавали й далі, німотні, з перекошеними обличчями. Руки одного трупа так міцно застигли на шиї другого, що хвилі не могли роз'єднати їх.

Годині о четвертій Седов лишився сам серед мертвяків, відчуваючи, що і йому приходить край. Дві ночі, проведені без сну, в напруженій роботі і постійному страху за життя, остаточно надломили його сильний організм. Застигаючи від холоду, він навіть перестав відчувати страждання. Голова, мутна і важка, наче налита свинцем, схилялася на груди, повіки стулялися. Він робив зусилля, щоб не заснути, і, не перестаючи надіятися на допомогу, дивився на сяючу порожнечу морського простору. Над головою, видаючи звуки, схожі то на пронизливі скарги, то на хрипкий регіт, літали чайки. Одна з них, сліпучо-біла, сіла на коліно мертвяка, що стирчало з води, і здивовано втупилася чорними, в червоних кружальцях, очима на Седова, наче чекаючи його загибелі. Часом йому здавалося, що гойдається сонце і перекидається небо, а сам він кудись нестримно летить; то наче якась потвора хапає за ноги і тягне на дно. Він метався, вірніше, робив мляві конвульсійні рухи, усвідомлюючи, що життя його

покидає. І в той час, коли всі сили були вичерпані, коли в мозку ледве жевріла думка, погляд Седова випадково зупинився на сірій димливій цятці. Наближаючись, вона швидко збільшувалась, наче розпухала. Відразу інакше забилося серце. Повітря, обпалюючи легені, палахнуло нестерпним жаром. В голові загуло, наче почали працювати сотні турбін. Перед очима розсипався сніп різнокольорових зірок, і в цьому зорепаді шалено заплигало величезне ізумрудне сонце. І раптом наче змінилась театральна декорація: до самого горизонту розляглися луги. В зеленому просторі полів, по хитливих травах, густо димлячи, ішов "Наварин". Хіба броненосець не потонув? І чому в нього тільки три труби? Седов намагався згадати і не міг. Стало страшно: броненосець, наближаючись, ішов прямо на нього. Він підняв руки, наче захищаючись від примари, і захрипів:

— Рятуйте!.. Рятуйте!..

Якісь люди підхопили Седова, роздягли і перевертали його з боку на бік, а він шукав очима серед них своїх товаришів з "Наварина" і не розумів, що перебуває на палубі японського міноносця 43.

ВТРАЧЕНУ ЧЕСТЬ НЕ ПОВЕРНЕШ

Загоном крейсерів 2-ї ескадри командував контр-адмірал Оскар Адольфович Енквіст. Якими міркуваннями керувалося морське міністерство, призначаючи його на такий відповідальний пост, нікому не було відомо. Очевидно, вибрали його тільки тому, що він мав солідну зовнішність: коренастий, широкоплечий, з пишною сивою бородою. Під час походу ескадри старий часто з'являвся на містку в круглому білому шоломі, в білих штанах і в білому, схожому на простору кофту, кітелі. Коли б не золоті гудзики і не золоті погони з чорними орлами, ніхто з сторонніх не міг би пізнати в ньому адмірала російського флоту. Ходою, манерою триматися і говорити Енквіст нагадував доброго поміщика, любимого своїми службовцями і рабами за те, що він тихої вдачі, ні в що не втручається і не розумний. За такого пана його кріпакам жилося краще, ніж у сусідніх поміщиків. На 2-й ескадрі його звали "Плантатор".

З 1895 по 1899 рік він був командиром крейсера 1-го рангу "Герцог Эдинбургский". На цьому учбовому судні, що ходило під парусами, підготовлялися стройові квартирмейстери. Таким чином, з Енквіста виробився типовий марсофлотець. Раніше він не тільки ніколи не командував загоном бойових суден, але й не плавав на нових броненосцях або крейсерах, устаткованих удосконаленою технікою. До російсько-японської війни він служив градоначальником у місті Миколаєві. Вище начальство зняло його з цієї посади і доручило йому вести кораблі в бій, щоб заволодіти Японським морем і вирішити долю всієї війни. Невпевнений, сумніваючись в усьому, безвольний, він, коли давав якесь розпорядження своїм помічникам, зараз же вставляв свою улюблену приказку:

^— А чи добре буде?

В таких випадках його завжди виручав старший флаг-офіцер, лейтенант фон Ден, відповідаючи:

— Повинно бути прекрасно, ваше превосходительство.

Старший флаг-офіцер, розумний і витриманий аристократ, мав у флоті великий вплив. Енквіст завжди погоджувався з усіма його пропозиціями. Поки адмірал під час походу 2-ї ескадри плавав на крейсерах "Алмаз" і "Нахимов", фактично командував загonom фон Ден.

Починаючи з бухти Ван-Фонг, коли Енквіст переніс свій прапор на "Олег", на всі справи загону став сильно впливати командир цього крейсера, капітан 1-го рангу Добротворський. Це був офіцер величезний на зріст, сильний, з роздутим, як гумова куля, обличчям, буйно зарослим чорною з сивиною бородою. Властолюбивий і самовпевнений, він вважав себе знавцем сучасної військово-морської справи і не терпів заперечень. Фон Ден розгубився перед ним, а Енквіст цілком підкорився йому. Молоді офіцери з цього приводу жартували:

— Добротворський керує адміральською думкою, як рульовий кораблем.

Замолоду Добротворський був близький до революційних, гуртків, але колишні червоні переконання його поступово линяли, як линяє з бігом часу кумачева матерія. Він став дбати тільки про свою кар'єру. Але в той же час офіцери вважали його лібералом. Він ніколи не був задоволений усталеними морськими традиціями і піддавав їх жорстокій критиці. Але він був несправедливий, коли говорив про доручений йому крейсер "Олег", який відзначався добрими морськими і бойовими якостями.

— Тільки дурна голова могла допустити такий тип судна. Він придатний не для битви, а для розвідувальної служби і знищення ворожої торгівлі. Шестидюймові гармати стоять або у броньових баштах, або у броньових казематах. Прекрасно! А борти корпусу зовсім не захищені бронею. Про такі крейсери можна сказати: руки в рукавичках, а тіло голе.

За свою зовнішність Добротворський дістав у флоті прізвисько "Слон".

Офіцери крейсерського загону, говорячи про Енквіста, сміялись:

— Наш Плантадор почав своє господарство з того, що завів собі Слона.

Нарад з командирами крейсерів адмірал не влаштовував. Та й про що з ними можна було б говорити? Голова його не була пристосована для того, щоб придумати або винайти для них щось нове в розумінні воєнному, а директив від командуючого ескадрою він сам не мав. Тому кораблі загону відвідував він лише у виняткових випадках. За таких умов ніякого внутрішнього зв'язку, необхідного для успіху справи, у Енквіста з загonom не було. Він був популярний, як веселий анекдот.

Так тихо і скромно, нікому не заважаючи, як не заважає ікона з образом покровителя моряків — Миколи-угодника, Енквіст добрався з своїм загonom до Цусімської протоки.

За інструкцією Рожественського, даною ще задовго до бою, наші крейсери при зустрічі з японським флотом мусили виконувати обов'язки так: "Изумруд" і "Жемчуг" охороняють свої броненосці від мінних атак; розвідувальний загін — "Светлана" (під брейд-вимпелом капітана 1-го рангу Шеїна), "Урал" і "Алмаз" — захищають транспорти; "Олег" (під прапором контр-адмірала Енквіста), "Аврора", "Дмитрий Донской" і "Владимир Мономах" так само захищають транспорти і, в разі потреби, діють

самостійно, допомагаючи головним нашим силам. Але 13 травня Рожественський розпорядився, щоб "Донской" і "Мономах" були тільки при транспортах. В розпорядженні Енквіста для самостійних дій лишилося всього два крейсери. Ці крейсери і всі інші судна мали наказ триматися в бою на боці броненосців, протилежному противникові, поза перельотами його снарядів.

В день бою, 14 травня, коли почали з'являтися на горизонті ворожі розвідувальні кораблі, Енквіст стояв на містку. Дивлячись на них, адмірал звернувся до своїх помічників:

— Звичайно, нам слід би ці розвідувальні судна прогнати, а ще краще — потопити їх. Але чи добре буде, коли ми це зробимо без наказу начальника ескадри?

Добротворський згодився з ним і додав:

— Так, він напевне не похвалить таких дій. Можливо, у нього є особливі плани. Нам нічого невідомо. Тому своїм самовільним вчинком ми можемо зашкодити його намірам.

Коли ліворуч з'явилися головні сили противника, наші крейсери і транспорти, за сигналом Рожественського, збільшили хід і перейшли на правий бік колони броненосців. "Олег" і "Аврора" стали попереду транспортів, в хвості — розвідувальний загін, ліворуч — "Донской"* праворуч — "Мономах". Почалася битва головних сил.

Зі сходу наблизився кабельтових на сорок японський легкий крейсер "Ідзумі" і відкрив стрільбу по транспортах. Але від дії російського вогню він незабаром зник. Через півгодини з "Олега" побачили, що з півдня прямує до транспортів, доганяючи їх, третій і четвертий бойові загони противника. До складу цих загонів входили бронепалубні крейсери: "Кассагі" (під прапором віце-адмірала Дева), "Чітозе", "Отава" і "Нійтака"; потім — "Наніва" (під прапором віце-адмірала Уріу), "Токачіхо", "Акасі" і "Цусіма". Вони відкрили вогонь по наших кінцевих транспортах і крейсерах.

— Треба виручати своїх,— промовив контр-адмірал Енквіст.

Але Добротворський і без нього вже зробив відповідне розпорядження. "Олег" повернув у бік японців. За ним пішли "Аврора", "Донской" і "Мономах".

— А чи добре буде? — поставив своє звичайне запитання Енквіст.

— Це потім побачимо,— незадоволено відповів Добротворський.

З противником билися на контркурсах, на відстані, що не перевищувала тридцять кабельтових. Тут японські судна стріляли не так влучно, як головні їхні сили. Незабаром противник повернув і продовжував бій на паралельних курсах. До місця битви підійшов п'ятий бойовий загін: "Іцукусіма" (під прапором віце-адмірала Катаоко), "Чін-Ієн", "Мацу-сіма" і "Хасідате", а трохи згодом шостий загін: "Сума" (під прапором контр-адмірала Того-молодшого), "Чіода", "Акіцусіма" і "Ідзумі". Ворожі сили подвоїлись. З цього моменту росіяни почали зазнавати жорстокої поразки. Транспорти купую шарахалися в усі боки. Крейсери, уникаючи зіткнення з ними, весь час міняли курс. Рухи російських суден були такі заплутані, що коли б їхні путі накреслити на папері, то вийшли б химерні вузли й петлі.

Поки серед транспортів і крейсерів було сум'яття, колона броненосців значно зайшла вперед. Осторонь від них плавав флагманський корабель "Суворов". Чутливий

Енквіст, побачивши його, розпорядився направити "Олега" і "Аврору" до нього на допомогу. Це був перший рішучий крок адмірала. Але коли зближались з "Суворовым", то помітили, що до нього підходять свої броненосці. "Олег" і "Аврора" повернули назад до транспортів. За цими двома крейсерами ув'язалися "Изумруд" і "Жемчуг", що досі були біля броненосців.

Чотири ворожі бойові загони, маючи явну перевагу на своєму боці, енергійно обстрілювали російські транспорти і крейсери. "Олег" і "Аврора" дістали по кілька пробоїн біля ватерлінії, і деякі їхні відділення були затоплені водою. Особливо небезпечно було становище "Олега". В його правий борт влучив ворожий снаряд і перебив дротові троси підйомного візка з бойовими патронами. Він з гуркотом упав вниз. У патронному погребі почалася пожежа. Піднощики снарядів із зойком кинулись з погреба до виходу. Нагорі кожен був заклопотаний своєю справою, ніхто й не підозрівав, що крейсер повиснув над прірвою. Він міг в одну хвилину злетіти в повітря, але його випадково врятували двоє людей. Поряд із погребом, що горів, був центральний бойовий пост. Звідти крізь отвори заклепок, що їх вибило в перебірці, рульовий боцманмат Магдалінський помітив червоні відблиски. Він застиг від жаху, розуміючи, що всім їм загрожує загибель. За секунду, немов підкинутий вихором, він помчав на жилу палубу. Наче струм високої напруги стрясав його руки, що тримали шланг. Хрипіли стрімкі струмені води, спрямовані на полум'я вогнища. На допомогу рульовому боцманмату прибіг з поста гальванер. Магдалінський не помічав його і, не тямлячи себе, косив водою вогняні снопи пожежі. Полум'я вщухало, з люка підіймались клуби пари. "Олег" був урятований від вибуху і вів далі стрільбу. Повернувшись на центральний пост, Магдалінський сказав гальванерові: — Значить, живемо ще.

В "Жемчуг" влучило кілька випадкових снарядів ще раніше, коли він був біля головних сил. "Светлана" сіла носом, але і далі підтримувала вогонь. Російські крейсери, діючи розрізно, без певного плану, товклися на одному місці, наче ніколи й не були військовими кораблями. Складалося враження цілковитого безладдя. "Урал" навалився носом на корму "Жемчуга", пом'яв йому лопасті правого гвинта і розламав заряджений мінний апарат. Міна упала в воду, але не вибухнула. Незабаром "Урал" був настільки пошкоджений снарядами, що підняв сигнал про катастрофу: "Маю пробоїну, яку не можу залатати своїми засобами". Рятуванням людей з цього судна зайнялись буксирні пароплави "Русь", і "Свирь", і транспорт "Анадырь". Японці продовжували їх обстрілювати. В метушні, під градом падаючих снарядів, "Анадырь" протаранив борт "Руси", і вона швидко пішла на дно. Її екіпаж встиг перебратися на "Свирь". Плавуча майстерня "Камчатка", діставши пошкодження в рульовому приводі, втратила здатність управлятися. "Урал", передчасно покинутий екіпажем, ще більше двох годин гойдався на хвилях і не тонув. Якби японці знали про це, вони могли б взяти його на буксир і привести в свою найближчу базу. Але вони й не підозрівали, що на ньому не лишилося нікого. Цей крейсер був потоплений головними силами противника, що випадково проходили мимо.

При таких умовах російські крейсери і транспорти були приречені на загибель, коли б випадково не підійшли до них свої броненосці. Головні сили противника загубили їх, і вони, прямуючи на південь, пройшли між своїми крейсерами і японськими. В цей час серйозно потерпів противник. "Касагі", під конвоем "Чітозе", відійшов з місця битви. Вийшов із строю "Мацусіма" і не міг приєднатися до свого загону до темноти. Дістали пошкодження "Токачіхо" і "Наніва".

Біля шостої години японські крейсери вийшли з бою і зникли в південно-західному нагір'ї.

Російські броненосці знову повернули на північ і знову зустрілися з головними ворожими силами. Це була остання година артилерійської дуелі. Позаду своїх броненосців, ліворуч, кабельтових за тридцять, трималися наші крейсери. Не маючи коло себе противника, вони встигли підправитися і за сигналом Енквіста вистроїлись у кильватерну лінію, по боках якої безладно розмістилися транспорти... Ліворуч, віддалік, зібралися міноносці. Один з них, "Безупречный", повним ходом промчав до кінцевих броненосців, тримаючи на мачті сигнал: "Адмірал Рожественський передає командування адміралові Небогатову. Іти у Владивосток". Цей сигнал повторив "Олег" та інші крейсери.

При заході сонця, коли головні ворожі сили відходили до своїх берегів, на горизонті показались загони японських міноносців. Наші броненосці, гублячи стрій, кинулися від них ліворуч і пішли на південь. Крейсери, міноносці і транспорти теж повернули на шістнадцять румбів і опинилися попереду броненосців. Швидко темніло. Почалися мінні атаки. Настав момент, коли головні наші сили найбільше потребували допомоги крейсерів. Якщо вони вдень не дали ніякої користі ні транспортам, ні броненосцям, то хоча б тепер мусили були проявити себе. Але ще під час переходу на Далекий Схід ми всі, починаючи з командуючого ескадрою і кінчаючи останнім матросом, були впевнені в тому, що для нас небезпечні не стільки артилерійські бої, скільки мінні атаки. Позначилося це й тепер. З розпорядження командира Добротворського "Олег", будучи головним, дав повний хід. За флагманським кораблем могли поспіти тільки "Аврора" і "Жемчуг". Крейсери "Дмитрий Донской", "Владимир Мономах" і підбита, з сильним диферентом на ніс "Светлана" швидко почали відставати. "Изумруд" повернувся до своїх броненосців. "Алмаз" помчав до японських берегів, розраховуючи, що поблизу них безпечніше буде йти дб Владивостока. В різні боки пішли міноносці і транспорти. З настанням темряви ескадра перестала існувати, розбившись на окремі самотійні загони і одиниці.

"Олег" розвинув хід до вісімнадцяти вузлів, лишаючи позад себе гуркіт канонади. В темряві важко було розібрати, хто в кого стріляє. Часом з'являлися поблизу ворожі міноносці і пускали міни. Крейсер рятувався від них перекладанням руля з борту на борт.

Енквіст турбувався:

— Ми розвинули такий сильний хід, що можемо розлучитися з броненосцями. Чи добре це буде?

Добротворський упевнено відповів:

— Інакше, ваше превосходительство, японці нас висадять у повітря. Ми повинні приймати атаку не бортами, а кормою, щоб струменем і водоворотами відкидати міни. Цього вимагає морська тактика.

Адмірал згодився з ним і на час замовк. А коли ніч перестала гриміти гарматами, він знову заговорив:

— Треба б нам повернути назад. Як ви думаєте? Добротворський заперечив:

— Ми можемо зустрітися з своїми броненосцями. Адже вони йдуть позаду одним з нами курсом. В темряві вони будуть вважати нас за ворога. Досить кількох снарядів, щоб знищити наш картонний крейсер.

Однак адмірал не міг примиритися з доводами командира і ставав усе наполегливішим. Бойовий наказ, який говорив, що всі судна повинні пробиватися до Владивостока, не виходив у нього з голови. Командирові довелося скоритися йому. За вечір загін крейсерів двічі намагався повернути на північ, але щоразу натикався на ворожі міноносці. Біля дев'ятої години перед ним заблискотіли десятки розкиданих вогнів, які належали, мабуть, рибальським суднам.

— Вся японська ескадра переслідує нас,— тривожно заговорили на містку.

Після цього твердо вирішили йти на південь. Але адміралі був незадоволений таким вирішенням і не переставав турбуватися. Добротворський заспокоював його:

— Власне кажучи, навіщо нам іти до Владивостока? Будучи ще в Камрангу, я чув, що він відрізаний з суші японцями. Крім того, в нака-

зі Рожественського прямо сказано, що пробиватися на північ ми повинні тільки з'єднаними силами. Ми не маємо права порушити цей наказ. Нарешті, ваше превосходительство, ви самі бачили, що ескадра повернула на південь. З загибеллю кількох броненосців прорив до Владивостока втратив будь-який сенс. Очевидно, ескадра відступає в Шанхай, де лишились шість наших транспортів. А ті кораблі, які надумують самотійно пробиватися на північ, будуть знищені. Це для мене не підлягає ніякому сумніву. А коли так, то краще інтернуватися в нейтральному порту, ніж губити рештки нашого флоту. Енквіст зітхнув і нічого не сказав.

На ранок "Олег" зменшив хід до п'ятнадцяти вузлів. Мінні атаки припинилися. Всередині крейсера йшли роботи по залатуванню пробойн у корпусі і викачуванню води з приміщень.

На світанку 15 травня побачили, що біля "Олега" були лише "Аврора" і "Жемчуг". На горизонті не було видно жодного димку. Щоб зекономити вугілля, збавили хід до десяти вузлів.

Почали вияснити, скільки вийшло із строю людей: на трьох крейсерах убито тридцять два і поранено сто тридцять два чоловіки.

Опівдні адмірал переніс свій прапор на "Аврору" і перевів туди свій штаб, що складався з флагманського штурмана де Ліврона, старшого флаг-офіцера фон Дена і молодшого Заріна, кількох сигнальників і вістових. Енквіст вирішив взяти крейсер під своє командування, тому що командир "Аврори", капітан 1-го рангу Єгор'єв, був

убитий, а старший офіцер Небольсін, який заступив його, тяжко поранений.

О третій годині лягли на курс зюйд-вест 48° і пішли восьмивузловим ходом, направляючись у Шанхай.

Більше адмірал жодного разу не поставив свого звичайного запитання: "А чи добре буде?" Навпаки, він заспокоював і себе, і своїх підг леглих:

— Можливо, завтра ескадра дожене нас. Ми не йдемо, а повземо. А вона напевне розвинула хід не менше дванадцяти вузлів.

Вранці 16 травня адміралові доповіли, що позаду, на горизонті, показався якийсь невеликий пароплав. Незабаром виянилось, що це йде в Шанхай "Свирь". Крейсерський загін застопорив машини. Годині о дев'ятій ранку пароплав наблизився до "Аврори". Енквіст, який був на містку, схопив рупор і, приклавши його до губів, крикнув на "Свирь":

— Капітан! Де наша ескадра і що з нею?

Йому голосно й чітко відповів лейтенант Ширінський-Шахматов, знятий з загиблого "Урала":

— Вам, ваше превосходительство, краще знати, де наша ескадра!

Енквіст безпорадно опустив рупор і почервонів. Він зрозумів, що офіцери дивляться на нього як на дезертира, що втік з поля битви. Зніяковілий, ні на кого не дивлячись, він тихо розпорядився:

— Хай "Свирь" іде в Шанхай і звідти вишле нам транспорт з вугіллям. Ми підемо з загоном в Манілу. Американські власті поставляться до нас краще, ніж китайські: ми полагодимо пошкодження, не роззброюючись.

Адмірал зійшов з містка і замкнувся в своїй каюті.

Загін крейсерів дав економічний хід і взяв курс до Філіппінських островів.

Через три доби, ввечері, коли були біля Люцона, найбільшого острова з Філіппінського архіпелагу, зустрівся німецький пароплав. Він сповістив сигналом, що бачив російський допоміжний крейсер "Днепр" в широті 19° нордовій і довготі 120° остовій. З "Аврори" подякували паропластові за дані відомості і продовжували путь.

20 травня завернули в порт Сеул, але в ньому не знайшлося ні вугілля, ні провізії, ні майстерень. Порт був занедбаний американцями. Пішли далі. На другий день за сто миль від Маніли виявили по курсу п'ять димків. Потім показалися судна, що йшли назустріч кільватерною колоною. Це були військові кораблі. Невже японці догадалися, куди пішов загін російських крейсерів, і вирішили знищити ці жалюгідні залишки 2-ї ескадри?

Звістка про наближення ворога моментально облетіла весь екіпаж "Аврори". Що можуть вдіяти три побиті кораблі проти п'яти? Втечею також не можна врятуватися, тому що вугілля на крейсерах кінчалось. У матросів і офіцерів був такий вигляд, наче їх довго тіпала тропічна малярія.

З тієї години, як "Аврора" зустрілася з "Свирью", адмірал Енквіст весь час був у себе в каюті. Він не знав, що ворожими мінами були затоплені чотири російські кораблі: "Владимир Мономах", "Адмирал Нахимов", "Сысой Великий" і "Наварин". Але

йому, мабуть, спадало на думку, що від нічних атак частина ескадри, без сумніву, загинула. А він покинув свої судна в найбільш критичний момент і втік, щоб самому не зазнати небезпеки. Він зрадив батьківщину, яка нагородила його чинами й орденами. До Цусіми йому щастило: траплялись хороші помічники, завдяки яким він висувався вперед і вважався в очах вищої влади за кращого адмірала. А тут доля звела його з Добротворським. Це він в усьому винен. Енквіст мучився на самоті, не виходячи з своєї каюти і ні з ким не розмовляючи.

Коли йому доповіли, що назустріч іде японська ескадра, він наче зрадив. Швидко і легко ступаючи, він піднявся на місток. На сивобородому схудлому обличчі адмірала з'явився незнайомий підлеглим вираз рішучості. Він узяв бінокль і подивився вперед. Нависла катастрофа не збентежила його. Він молодцювато повернувся до своїх помічників і владно, чого ніколи з ним не бувало, дав розпорядження:

— Свистати всіх нагору!

Півбак "Авроры" швидко заповнився людьми. Адмірал, не сходячи з містка, виступив перед ними з промовою. Він говорив з таким натхненням, якого ніхто від нього не чекав. З кожним словом, вимовленим ним, здригалася його довга сива борода. Матроси і офіцери, вслухаючись в промову свого начальника, тоскно озиралися: не для них сяяло ранкове небо і широко розпласталось тропічне море, не для них хвилясто простягся в синю далечінь острів Люцон, що нагадував про землю і безпеку. Від усвідомлення близької загибелі знекровились їхні обличчя і помутніли очі. А Енквіст, незважаючи на безнадійність становища, закликав усіх до мужності:

— Зухвалий ворог переслідує нас навіть у нейтральних водах американських володінь. Ну, що ж? Коли не можна уникнути бою, то ми приймемо його, як належить доблесним воїнам. Умремо з честю за батьківщину, але дістанеться від нас і японцям. Ми будемо, не жаліючи себе, битися, поки не витратимо всіх снарядів. Більше, того! Ми зчепимося з кораблями ворога на абордажі Так, на абордажі!

Останні слова він викрикнув, вклавши в них всю пристрасть наболілої душі, і для чогось правою рукою описав у повітрі широке півколо. Молодший штурман, мічман Еймонт, неголосно кинув дотеп:

— Слава тобі, представникові парусного флоту! Адмірал бравов відкинув голову і наказав:

— Бити бойову тривогу!

Під звуки горна і барабана люди розійшлися по місцях. Залягла напружена тиша. Тільки на містку офіцери, дивлячись на кораблі, що наближались, їх розмовляли з адміралом:

— Схожі на броненосні крейсери, ваше превосходительство.

— Мабуть, сам Камімура іде на нас.

— Але чому ж він не відкриває вогню?

Сигнальник, що стояв для спостережень на фор-марсі, несподівано викрикнув фальцетом, як молодий півень:

— Це не японці йдуть!

Через хвилину старший флаг-офіцер фон Ден точно визначив: назустріч ішла американська ескадра під прапором віце-адмірала. На містку заговорили голосніше. По всьому кораблю, аж до нижніх приміщень, розлилася незвичайна радість. На "Авроре" вдарили відбій. Замість сподіваного бою, та і друга сторони обмінялися гарматними салютами. Дружня ескадра зробила поворот на шістнадцять румбів і пішла разом з загоном російських крейсерів, тримаючись на їх траверзі, але значно мористіше. Як згодом з'ясувалось, американці, дізнавшись із телеграфних повідомлень, що до Філіппін наблизились залишки російського флоту, навмисне вислали два броненосці і три крейсери, щоб узяти їх під свій захист в разі появи японців у нейтральних водах.

Один тільки Енквіст не поділяв загальної радості. Він якось відразу зм'як і нахмурився, знову перетворившись з адмірала в Плантатора. Не важко було догадатися, що в нього не вистачало сили покінчити з собою, але він чесно приготувався підставити груди під японські снаряди< сподіваючись цим вернути втрачену честь. Сподіванка не справдилась. Незабаром він зійшов униз, щоб на самоті пережити муки совісті.

Надвечір загін російських крейсерів, супроводжуваний американською ескадрою, увійшов в Манільську бухту і став на якір 44.

КОРАБЕЛЬ НЕ ЗА ПРИЗНАЧЕННЯМ

Поміж кораблями Другої ескадри один особливо відзначався гарною осанкою корпусу, розкішним обладнанням внутрішніх приміщень і чистотою. Це був крейсер 1-го рангу "Светлана". Її будували на французькій верфі, і призначена вона була виконувати роль озброєної яхти для великого князя генерал-адмірала Олексія Олександровича. Будівники її мало звертали уваги на те, щоб вона була сильною в бойовому відношенні, їм і на думку не спадало, що коли-небудь їй доведеться брати участь у бою. Через те головною їхньою турботою було створити всілякі вигоди для високої особи і її почту. І тільки після того, як вона років шість проплавала, на початку війни взяли її доозброювати артилерією. На ній було вже шість шестидюймових гармат. До них додали ще чотири 75-міліметрових гармати і чотири 47-міліметрових і влаштували для них погребі.

Незважаючи на переобладнання, "Светлана" не перетворилась на справжнє бойове судно. Введена до складу 2-ї ескадри, вона залишалася яхтою. На ній збереглися всі яхтинські традиції. Кілька тисяч миль пройшли від рідних берегів, а на цій тритрубній красуні всі надбудови на верхній палубі, внутрішні лабіринти і розкішні каюти блищали бездоганною чистотою. На це витрачали матроси неймовірні зусилля. Під час вантаження вугілля порох від нього, що хмарою закривав корабель, кожного разу чорною пудрою лягав на фешенебельному обладнанні кают. Ніщо не могло зупинити начальство у вимогах до наведення лоску — ні воєнний час, ні океанські шторми, ні труднощі походу, ні тропічна жара. Щодня на "Светлане" драїли мідні частини, мили перебірки з милом і содою, натирали палуби піском, шкребли і підфарбовували різні частини, немов готуючись до височайшого огляду. Особливо намагалися навести чистоту у великокнязівських каютах і салоні, що відзначалися розкішним обладнанням.

Матроси бурчали;

— Ідемо на війну, а ніби'покоївки прибираємо тут панські хорони.

— Щоб здохнути тому, для кого цих світлиць понабудували. По кораблю носився боцман Вешков, чорнявий крикун, середнього

зросту, з прямою ногою. Гучний голос його було чути то на носі, то на кормі, то у внутрішніх приміщеннях судна. Він був невтомний у лайці і щедрий на кулаки. Бив він тільки по голові, щоб не залишити ніяких слідів на тілі, і удари його були розраховані на півсилу — бо мало який матрос міг би встояти перед ним.

Обходила судно і ще одна людина в чині капітана 2-го рангу. Сухорлявий і чепурний, він стежив за роботою з такою дбайливістю, наче перебував у власному маєтку. Матроси, ще здалеку побачивши чорну борідку, аксельбанти і збитого на потилицю кашкета, починали старанніш працювати. Вони добре знали свого старшого офіцера Зурова і одразу могли визначити його настрій. Коли він був чимсь незадоволений, то на ходу підкопував великим відстовбурченим пальцем правої руки повітря, ніби кочедиком *. Колись його призначали в гвардійський екіпаж, але він відмовився від блискучої кар'єри. Йому хотілося бути справжнім моряком, а не "паточником", як називали близьких до палацових сфер. І все ж він, син генерал-лейтенанта, не відійшов від цих сфер, зарахований в ад'ютанти до великого князя Олексія Олександровича. Але від цього Зуров не перестав любити море. Обов'язок служби в нього був на першому місці. Вимогливий до себе, готовий, якщо треба

Кочедик — приладдя для плетіння постолів.

буде, померти за свій флот, він вимагав цього і від інших. Він був певний, що владу йому дали даремно, що всі розпорядження його святі й непорушні і що матросів, які зробили хоч би найменшу провину, не можна залишати непокараними. Прізвища матросів, що завинили, він записував на білих, як сніг, накрохмалених манжетах, потім викликав "грішників" до себе і визначав їм покарання:

— Ти, чортова перечнице, станеш під рушницю на дві години. А ти, чортова перечнице, сядеш у карцер на п'ять діб.

Взагалі в Зурова на все виробились свої дуже стійкі погляди, і в них він вірив, як у таблицю множення. Свій корабель він тримав у такій чистоті, що жодна смітинка не могла бути непоміченою, і через неї, через цю смітинку, завжди хто-небудь терпів.

Одного разу під час стоянки біля Мадагаскару "Светлану" відвідав адмірал Рожественський. Він був вражений охайністю яхти. Він поїхав у великому захопленні від приємних вражень. Після цього по всій ескадрі було розіслано його наказ від 23 лютого 1905 р. за № 129:

"Наказую старшим офіцерам і старшим артилеристам суден ескадри завтра, 24 лютого, зібратись о 8 г. 30 хв. ранку на крейсер 1-го рангу "Светлана" для вивчення обладнання оборони від осколків і додаткового бліндирування елеваторів.

На крейсері "Светлана" обладнання це не тільки доцільне, а й чепурне. А останнє надзвичайно важливе: з двох кораблів, що мають однакові засоби атаки й оборони і несуть однакову службу, чепурний незрівнянно сильніший від зашкарублого, бо

чепурний докладно вивчений особовим складом і знайомий йому досконало, а зашкарублого напевне не знає більшість офіцерів і команди.

Прошу командира крейсера 1-го рангу "Светлана" познайомити старших офіцерів і з порядками, що забезпечують пристойний вигляд корабля".

На підставі цього наказу офіцери побували на "Светлане", оглянули її, випили в кают-компанії і роз'їхались по своїх суднах. Але й після цього на жодному з кораблів порядки анітрохи не змінились. А старший офіцер броненосця "Орел" капітан 2-го рангу Сидоров, ділячись враженнями з своїми офіцерами, кепкував:

— Нічого особливого. Як була вона яхтою, так і залишилась нею. У нас на броненосці захист надійніше влаштований, але не такий гарний. Повії теж бувають чепурні. Чи значить це, що вони кращі від скромно одягнених, але чесних жінок?

Під час походу, до "Светланы" додали ще одну колишню яхту намісника Далекого Сходу адмірала Алексеева — крейсер 2-го рангу "Алмаз" і допоміжний крейсер "Урал" — і назвали всі ці три судна розвідувальним загonom. Інших обов'язків вони й не могли, нести. "Алмаз" був озброєний дванадцятьма дрібнокаліберними гарматами. "Урал", перероблений з німецького напівпасажирського пароплава на допоміжний крейсер, був завбільшки майже такий, як броненосець — десять тисяч п'ятсот тонн водотоннажності. Проте це залізне громаддя, здалеку грізне зовнішнім виглядом, мало тільки дві шестидюймові гармати. Це зводило до нуля бойове значення такого великого корабля, який міг бути тільки доброю мішенню для ворожих снарядів. Будь-який міноносець з 2-ї ескадри, водотоннажністю в тридцять разів менший, був у бойовому відношенні більш цінним, ніж "Урал". Перед іншими суднами ескадри в нього була єдина перевага — це потужний бездротовий телеграф, якого не було на жодному кораблі в японців. Але й цю перевагу Рожественський не використав як слід, не дозволивши йому перебивати телеграми з розвідувальних японських суден.

Розвідувальний загін очолювала "Светлана". На її щоглі майорів брейд-вимпел капітана 1-го рангу Шеїна. Проте цьому загонові жодного разу не доручали не тільки глибокої, але й взагалі ніякої розвідки. Він тримався від ескадри не далі видимості прапорних сигналів. Виходило, що такі кораблі було введено до складу 2-ї ескадри тільки для рахунку, щоб збільшити число її вимпелів.

Так "Светлана", зберігши яхтинські традиції, дійшла до Цусіми, чистенька, сяюча блиском розкішних внутрішніх приміщень. В день бою розвідувальний загін, очолюваний нею, здавалося, найбільш мусив показати себе. На ньому лежав обов'язок раніш від інших побачити ворога і вчасно доповісти про нього. Так робили японці, таке доручення дав би розвідувальному загонові кожний розумний командуючий ескадрою. А тут вийшло все навпаки. О восьмій годині ранку Рожественський наказав, щоб "Светлану", "Алмаз" і "Урал", висунути на кілька кабельтових вперед ескадри^було переведено в тил, забезпечений уже іншими крейсерами. Недоладність такого наказу розуміли всі. Розвідувальний загін не знав, що він має робити під час бою. І тільки о дванадцятій годині дня він одержав за сигналом новий наказ командуючого — охороняти транспорти. Це було вже справжнім безглуздом. На "Светлане" ніхто не

чекав такого завдання, знаючи незначну силу свого загону.

Можливо, через те командир крейсера капітан 1-го рангу Сергій Павлович Шеїн, коли для ескадри наближався найрішучіший момент, був такий пригнічений. Щоправда, і раніш, під час походу, його обличчя з широким носом, з круглою посрібленою бородою рідко освітлювалося посмішкою. Високий і м'ясистий, але якийсь крихкотілий, ніби відволожений від морської води, він завжди був чимось незадоволений і дивився на все спідлоба, наче йому спротивився весь світ. Розмовляючи з своїми підлеглими, він тонким і плаксивим голосом розтягав слова, як дячок, що читає заупокійну молитву. І навіть розсердившись на матросів, він не кричав і не підвищував голосу, а сумовито обзивав їх несподіваними назвами різних предметів:

— Швартовочні бочки, лапша, чугунні кнехти, холодець...

При цьому здавалося, що командир ледве стримується, щоб не розридатися. ,

Команда дала йому прізвисько:

— Плакса.

А тепер, одержавши останнє розпорядження Рожественського, командир ще більше опустив посивілу й довгасту, як диня, голову. Як досвідчений моряк, він чудово розумів, що в нього є під руками для охорони транспортів: дві яхти і напівпасажирський пароплав. Але чому цього не розуміє адмірал? До чого ця дитяча гра в кораблики перед лицем сильного ворога? Все складалося не так, як належало під час підготовки до великої битви. Командир, крокуючи по містку, глибоко замислився. Права рука його вчепилась в бороду, наче він сам себе, ніби коняку за вуздечку, водив туди й назад.

Розхвилювались і офіцери, дізнавшись про нове завдання розвідувального загону. Вони збиралися групами і обговорювали останнє рішення адмірала. З цього приводу деякі висловлювалися різко. Мічман граф Нірод, зовсім ще хлопчисько, з маленькими темно-русявими вусиками, перший заговорив, червоніючи від соромливості:

— Покладені обов'язки на нас, панове, ми, звичайно, будемо виконувати. Але погодьтеся, що ми опинились у дивному становищі. Не тільки транспорт, а й самих себе, тобто свої кораблі, навряд чи нам пощастить зберегти. Які в нас для цього можливості?

Лейтенант Толстой, незграбний чоловік на маленьких, як у дітей, ніжках, з опуклими рачачими очима, з випнутою нижньою щелепою, злобно посміхнувся, показуючи рідкі зуби, що стирчали, як у гризунів, і сказав:

— Так, Георгію Михайловичу, ви маєте рацію. Вести бій нам не під силу. Ми можемо тільки чесно загинути.

— Наш Толстой скотився в безнадійний песимізм,— підхопив лейтенант Солнцев, поблизкуючи склом пенсне.— Отже, справді наші справи кепські.

Старший штурман, лейтенант Дьяконов, повний, з черевцем і рожевими щоками, витриманий і веселий, умовляв тенорком:

— Не треба завчасно втрачати надії. Головне — ставтеся до всього спокійніше.

Вахтовий начальник лейтенант Вирубов похмуро мовчав. На цього високого й широкоплечого силача надіти б кольчугу — він був би викапаний староруський витязь.

Розумний, але одчайдушний, він дивився на всіх жорсткими очима і справляв враження людини, якій нічого не варто випити відро горілки і задушити руками будь-кого з своїх ворогів. Вислухавши Дьяконова, він заперечив:

— Не можна бути спокійним, Володимире Володимировичу, коли знаєш, що доведеться вмирати через тупість командування. Я зовсім не розумію, як наш загін буде захищати транспорти. Єдине, що залишається нам,— це стати між своїми транспортами і японськими кораблями і приймати всі їхні удари на себе, в той же час не заподіявши їм ніякої шкоди. До речі, "Урал" — величезне судно і може служити гарною мішенню для стрільби. Де була логіка в такому рішенні? Воно нас позбавило головного козира — швидкості і рухливості. Ми будемо прив'язані до транспортів, як приречені на заріз бики до стовпів.

— Панове офіцери, я прошу вас припинити такі розмови,— почувши мову лейтенанта Вирубова, строго зауважив старший офіцер Зуров.— Невже у вас нема інших тем?

— Пробачте, Олексію Олександровичу, але хіба я неправильно висвітлив завдання розвідувального загону? — гарячкував лейтенант Вирубов.

Зуров ще більше збив кашкета на потилицю, прикриваючи ним широку лисину, і сердито відрубав:

— Наше завдання не критикувати розпорядження командування, а точно їх виконувати. Про всі наші недоліки поговоримо після війни. Ораторствуйте на березі скільки хочете, але тільки не під андріївським прапором і не в бойовій обстановці.

З таким самим настроєм вступала в бій і команда. Але там люди висловлювались обережніше. На шкафуті зібрались матроси різних спеціальностей. Комендор Фомов, підійшовши до них, сказав:

— Чули? Наказано нам охороняти транспорти. Що-небудь думала ця голова?

— Думала, ворожила, а солону воду сьорбнути доведеться,— відповів машиніст Шпеков.

Радіотелеграфіст Смирнов, хлопець гострий, як уксусна есенція, промовив:

— Гілками можна тільки мух відганяти, а проти вовків треба мати більш діючу зброю.

Коли з'явились головні сили, на "Светлане" пробили бойову тривогу* і всі розбіглися по своїх місцях.

Вона відкрила вогонь по ворогу разом з іншими своїми кораблями. Спочатку ворожий загін, що нападав на російські транспорти, складався тільки з чотирьох судейЦ а потім приєднались до них ще дванадцять. Звичайно, "Светлана", "Алмаз" і "Урал" одразу були б розчавлені, якби до них не наспів загін адмірала Енквіста. На деякий час рятували становище його чотири крейсери: "Олег", "Аврора", "Дмитрий Донской" і "Владимир Мономах". Але й тепер на боці ворога була величезна перевага. І все ж "Светлана" довго залишалась неушкодженною. І тільки о третій годині вона дістала пошкодження, що спричинилося до дальших її злигоднів.

Перед цим командир на всякий випадок наказав приготувати крейсер до

висадження в повітря. Мінери принесли в носовий мінний відділ гальванічну батарею, проводи і запали. Вони протягли їх через люк у погріб з піроксиліном, якого було там близько тонни. Тут були присутні — завідуючий бомбовими погребам прапорщик по морській частині Свербеев, радіотелеграфіст Смирнов, два мінери і чотири машиністи. Не встигли вони розійтись, як крейсер сильно хитнуло на правий борт. Це загримів залп своїх батарей. І ту ж мить по всьому мінному відділенню з гуркотом блиснуло сліпуче сяйво і задзвеніли, вдаряючись об залізні перебірки, осколки від ворожого снаряду, що розірвався. З лівого борту в пробоїну, яка виявилась нижче ватерлінії, хлинули, наче з прорваної греблі, сильні потоки води. Люди кинулись до виходу, ледве переборюючи її натиск. Радіотелеграфіст Смирнов устиг крикнути в люк бомбового погреба:

— Рятуйтеся! Скоріше рятуйтеся!

І сам теж попрямував до трапа, по якому мінери вже сходили нагору. В цю мить йому спало на думку — задраїти люки бомбових погребів. Він кинувся назад. Але тут донеслися до нього крики людей, які залишилися там, унизу. Вони всі загинуть, якщо він задраїть люки.

Довелось йому відмовитись від свого наміру. Сміливий і рішучий, він, проте, в напруженій обстановці випустив з уваги, що матроси можуть вибратись з погребів по трубах елеваторів. Крім нього, в мінному відділенні залишався ще прапорщик Свербеев, хворий на ноги, який ніяк не міг дістатися до трапа, і, збитий водою, безпорадно борсався в ній. А вода, розливаючись, грізно вирувала, переливалася через комінгси і з ревом затоплювала погреби. Найближча динамо-машина працювала вже у воді, з якимсь захлинистим і хрипким клекотом розкидаючи бризки. Все це створювало такий шум, ніби спадав з величезної височини водоспад. Прапорщик знесилився. Смирнов схопив його за комір кітеля і поволик до трапа. Нагорі, опам'ятавшись і ледве вимовляючи слова, Свербеев сказав:

— Спасибі за врятування. Якщо залишусь живий, половину свого маєтку тобі віддаю.

— Тепер нема часу про це думати,— сказав Смирнов і побіг в радіорубку.

Аварійна партія, спустившись вниз, почала роботу. Сюди ж прибіг і старший офіцер Зуров. Йому доповіли, що двоє людей не встигли вискочити з погребів і залишилися там, живцем поховані. Та в цей час було не до жалю. Нагорі йшла стрілянина, а тут люди бились за плавучість судна і за життя всього екіпажу. Було страшно, що перебірки не витримують натиску води. До них почали припасовувати підпори з дерев'яних брусів. У цій справі найбільше відзначились два теслярі — Василь Нікулін і Адо Лепп. З винятковою енергією вони пиляли або рубали деревину, підкладали під бруски шматки дощок, так рясно вкриваючись потом, наче тільки-но вискочили з гарячої бані. Все це робилося при тьмяному світлі ліхтарів. Справа в тому, що всі чотири динамо-машини були скупчені в одному місці — в носовій частині судна. Будуючи корабель, їх навмисно розташували якнайдалі від великокняжих приміщень, щоб шумом динамо-машин не турбувати найяснішого пасажира. Це була дика

послужливість суднобудівників. І сталося те, що можна було передбачити заздалегідь: всі чотири динамо-машини, залиті водою, одразу вийшли з ладу. Весь корабель пірнув у темряву. Люди, особливо ті, що були в нижніх приміщеннях, пережили жахливі хвилини, поки не засвітили ліхтарі або свічки.

Перебірки, підперті брусами, витримували натиск води, але вона, як внутрішній ворог, просочувалась крізь щілини перекошених дверей і там, де по бортах проходили труби. З жилої палуби її викачували ручними помпами і вичерпували відрами. А за залізною перебіркою, в носовій частині судна були залиті водою бомбові погреби — два шестидюймових, один 47-міліметровий, один з піроксиліном. І "Светлана", ще раніш перевантажена на тисячу тонн, прийняла на себе нову вагу — близько чотирьохсот тонн води. Внаслідок — крен на лівий бік і диферент на ніс. Ліва шестидюймова гармата не могла більше стріляти. Крейсер втратив до п'яти вузлів ходу.

В розвідувальному загоні вийшов з ладу і був залишений командою крейсер "Урал".

Почалась якась мішанина з транспортами, що зовсім вийшли з ладу, і в цій мішанині, б'ючись, крутилася "Светлана". Проте всі люди на ній були на своїх місцях, усі сумлінно виконували свої обов'язки. Частина команди була зайнята тим, що переносила заряджені шестидюймові патрони з корми до носових гармат, даючи їм можливість продовжувати стрільбу. Це робилося відкрито, під вогнем ворога. Іноді ворожі снаряди, пролітаючи низько над палубою, так гуділи, що деякі матроси мимохіть нахилилися, немов уникаючи удару, як у кулачному бою. Сивоволосий командир Шеїн, незважаючи на небезпеку, весь час був на містку і, стежачи за ними, плаксиво наказував:

— Не кланятися японським снарядам!

Згодом "Светлана" дістала ще кілька пошкоджень. На верхній палубі були зруйновані коечні сітки, камбуз і шлюпки. З'яяла велика діра в борту на рівні батарейної палуби проти великокняжої каюти. Все цінне спорядження цього приміщення було зіпсоване осколками. Тут виникла пожежа, але її швидко погасили. Поверхом нижче було знищено каюту старшого суднового механіка. Пролам у борту виявився майже біля самої ватерлінії, і крізь нього, поки його не забили, проходила вода.

З людей у денному бою, крім двох, що залишились замуrowаним в погребі, ніхто більше не потерпів. Присмерк, що насунувся, обірвав артилерійський бій.

ПІД ЗАХИСТОМ НОЧІ

Вночі "Светлана", упустивши з очей броненосці і транспорти, вступила в кільватер крейсерському загоні адмірала Енквіста. Але цей загін розвинув такий швидкий хід, що вона, підбита, з наповненими водою носовими відділеннями, не могла за ним устигнути. Флагманський крейсер "Олег", відходячи від неї, не дав їй ніяких вказівок щодо свого курсу. Незабаром вона залишилась сама серед моря, в пітьмі. Виконуючи останній наказ адмірала Небогатова, що його одержали вдень, — курс норд-ост 23°, "Светлана" самотійно попрямувала до Владивостока.

Людям не загрожували більше ворожі снаряди. Але і в нічній тиші неспокій не

залишав їх: в жилій палубі продовжувала розливатись вода. Зупинитись, підвести пластир під пробоїну і за всіма правилами забити її було небезпечно — почались мінні атаки. Цю справу відклали до ранку. А поки що довелось обмежитись кріпленням перебірок і деякими іншими частковими заходами захисту від прориву великих мас води. Її викачували ручними брандспойтами, вичерпували відрами, але вона знову прибувала. А ніщо не може так сильно турбувати й дратувати моряків, як хлюпання води всередині корабля.

"Светлана" йшла без вогнів. На містку, вирізняючись серед інших людей своєю високою й сутулуватою постаттю, стояла людина в кітелі. В її руці ніби спалахував світлячок, на мить освітлюючи одутле обличчя з широким носом і круглу попелясту бороду. Під час таких спалахів коротко поблискували її освітлені очі. Це кутив, пильнуючи, командир

Шейн. Над ним більше не було ніякого начальства. Він навіть не знав, де перебувають тепер його адмірали. Бездротовий телеграф не працював, і зв'язок з російськими кораблями в нього був остаточно перерваний. Він був залишений на самого себе і, як старий і досвідчений моряк, цілком розумів усю відповідальність перед країною за свій корабель і людей.

Залпи далекої канонади і поодинокі постріли все рідше гуркотили в морському просторі. Але частіш то з одного, то з другого боку, крізь "ічний морок, простягалися довгі голубі промені прожекторів. Шейн намагався їх обходити. Потім, через деякий час, він знову лягав на попередній курс.

На містку було темно і тихо. Прожектори залишились далеко за кормою. Обпершись на поручні, Шейн оглядався на світлі смуги променів, то креслили гострі кути і паралелі, на труби, що вивергали густі й чорні, як дьоготь, клуби диму. Багато років проплавав він на суднах, і це нічне видовище було йому давно знайоме. Але зараз, заспокоєний тим, що крейсер невидний для патрулюючих суден ворога, він задивився на три димуючих труби, немов бачив їх уперше в житті. Навіть людина, позбавлена уяви, могла прийняти їх чи то за три масивних колони, що підпирали темне небо, чи то за три величезних шланги, що викидали скручені фонтани чорної рідини. Раптом трапилось те, чого ніхто не хотів на "Светлане". З передньої труби вихопилось полум'я, наче з доменної печі. Перед очима командира постали освітлені щогли, шлюпки, палуба з гарматами і вартовими комендорами, вартовий під кормовим прапором. Потім вогняний дощ іскор розвіявся в повітрі. Це не входило в розрахунки командира, який намагався замаскуватися темрявою. Він рвонувся від поручнів і, дивлячись на сухорлявого чоловіка середнього зросту і гарної постави, почав докоряти йому тонким голосом, що зривався на високих нотах:

— Мічмане Картавцев, що ж це таке? Я попереджав, щоб не було такого фейерверка. А у вас що робиться на вахті? Негайно припинити цю недоречну ілюмінацію.

— Есть,— відповів лагідним голосом вахтовий начальник, що завинив, і відразу кинувся до переговорної труби.

Іскри перестали сипатись. Корпус корабля знову поринув у темряву.

На місток швидко піднімався чоловік, який нагадував газетну карикатуру на типового товстуна. Наблизившись до командира, він зупинився, широкий і круглий, наче скирта сіна, його велика голова зливалася з шиєю, наче вросла в широкі плечі, роззявленим від задишки ротом він голосно вдихав повітря. Командир здивувався, як поквапно підходив до нього огрядний полковник Петров. На кораблі всім була відома млявість і флегматичність цього старшого суднового інженер-механіка. В тропіках, знемагаючи від спеки, він безперервно пив воду і крижем лежав біля машинних люків під рукавом парусинової вентиляції, весь у прищах, а вістовий Васильєв не встигав рушником витирати на ньому рясний піт. Зараз у ньому помітно було разючу зміну. Навіть голос звучав, як у молодій людини.

— Сергію Павловичу! Всі трюми, я обстежив зі своєю командою. В кормових відсіках води нема, а в жилій палубі течі поменшало. Машини працюють справно. Робимо сто п'ять оборотів.

— Чудово, Андрію Павловичу,— ласкаво сказав командир, як видно, задоволений жвавистю, несподіваною для товстуна. Але одразу нотки досади з'явилися в голосі командира, коли він заговорив про інше:

— Усе це так. Але ви зриваєте нашу тактику. Ми ховаємось у темряву, а ваша кочегарка іскрами з труб з головою видає нас японцям. Ще раз прошу вас, будь ласка, накажіть кочегарам якнайсуворіше, щоб вони не дуже захоплювалися, шуруючи в топках. Краще не набавляти більше ходу.

— Єсть,— відповів Петров,— постараємось. Про якість вугілля я вам, Сергію Павловичу, доповідав: його в нас більше норми, але дуже дрібне, майже порох.

Закінчивши розмову, інженер-механік поспішив в машинне відділення. Назустріч йому підіймалася інша людина. По збитому на потилицю кашкету Шеїн одразу впізнав свого помічника — старшого офіцера Зу-рова. Підходячи до командира, він обтрушувався, від чого з його аксельбантів бризнули краплі води, а той плаксиво заговорив:

— Олексію Єсандровичу, чого це вас так давно не видно? А я тут страшенно занепокоївся. З однієї труби вирвався вогонь і посипались такі іскри, що нас могли б з Токіо помітити. Де це вас так облило?

— Дуже затягнувся водний аврал, Сергію Павловичу! Матроси працювали прекрасно. Навіть і наш священик,, отець Федор, "від початку і до кінця вистояв на брандспойті. Ну, тепер, слава богу, жилу палубу осушили. А вдосвіта і пластир...

Зуров не докінчив фрази і, хитнувши головою, насторожився. З батарейної палуби донеслися звуки гармонії, і одразу чоловічі голоси підхопили їх і загойдались, як на хвилях.

Как на матушке на Неве-реке, На Васильевском славном острове, Молодой матрос корабли снастил...

В лад заливалися тенори і вторили баси,, супроводжувані мажорними переборами гармонії. Здавалося, що "Светлана" не пережила ні денного бою, ні водної тривоги. Це

було так несподівано, що навіть командир і старший офіцер на кілька секунд застигли на місці. Як люди, вони підпали під владу першого безпосереднього враження, згадуючи, можливо, в цю мить красуню Неву на далекій батьківщині. Але як офіцери, вони не могли допустити цієї вільності на війні і дозволити розважатися співами, хоч звуки і зворушували їхні змучені душі.

— Ах, чортові перечниці! З глузду вони з'їхали,— вигукнув Зуров, бігцем прямуючи до трапа.

Залишившись на містку, командир ще хвилину слухав рідні наспіви матроської пісні. Вона обірвалася одразу, як по команді, замовкла й гармонія. Далі, повним контрастом до пісні, що стихла, надсаджувався роздратований і уривчастий голос Зурова:

— Що це за неподобство! Хіба була команда — "співати й веселитися"? Забули, де ви знаходитеся? Це вам не Єлагінські острови, а фронт.

Машиніст Медков, перший заспівувач на кораблі, спробував виправдатись:

— Ваше високоблагородіє, для бадьорості заспівали. Крізь бій прорвалися, воду відкачали, позбулися небезпеки і йдемо у Владивосток — ближче до батьківщини. Дозвольте на radoшах...

— Мовчать! — перебив його старший офіцер.— Кожної хвилини чекаємо нападу. Я вас відучу порушувати дисципліну на війні.

Зуров відкинув ліву руку, як під час гімнастики, і, зігнувши її потім у лікті, почав правою рукою креслити олівцем по накрохмаленій манжеті. Вона йому заміняла блокнот і була вся списана прізвищами "грішників" — матросів, які завинили. З хористів першим у список попав заспівувач машиніст Медков, другим — гармоніст Шпеков. А далі йшли комендор фомов, матроси Чуйко, Фадеев і маляр Бесєдін. Зуров оглядав виконавців пісні, що стояли навтяжку, і буркотів:— У Владивостоку дізнаєтесь, що за це буває за законами воєнного часу. Там ви заспіваете на інший мотив. Тут не трактир, а військовий корабель, чортові перечниці.

Зуров копнув повітря відстовбурченим великим пальцем правої руки і вийшов з батарейної палуби.

У цей час на верхній палубі наводили дрібні гармати на невідомий корабель, що наближався до "Светланы". В темряві його погано було видно. Ще одна мить — і стався б вибух, але той встиг показати світловим семафором свої позивні. Це був контрміноносець "Быстрый". Він пристав до "Светланы" і не розлучався з нею до ранку.

КУРС НА БЕРЕГ

Контрміноносець "Быстрый" у денному бою 14 травня не дістав ніяких пошкоджень. Не було на ньому втрат і серед особового складу. Навпаки, команда його збільшилася на десять чоловік, підібраних з броненосця "Ослябя", що загинув. Усі механізми міноносця працювали справно.

Туманний світанок 15 травня застав невсипущу вахту на своїх місцях. На містку виднілися чотири постаті. Трое з них стояли нерухомо: рульовий не відривав очей від компаса, а сигнальник і вахтовий начальник напружено вдивлялися в сиву каламуть

горизонту. Четвертий не стояв на місці. Рвучкою ходою, босий, припадаючи на праву ногу, з безпалою ступнею, наче міряючи кроками відстань між поручнями, походжав середнього зросту чоловік, з невеликою темно-русявою борідкою і звисаючими, як у моржа, вусами. На ньому була матроська фланелева форменка з нашивками старшого стройового унтер-офіцера, на грудях його висіла, поблискуючи нікелем, боцманська дудка. Вигляд він мав неохайний, але, не соромлячись присутності офіцера, тримався невимушено. Це особливо помітно було по тому, як високо він підіймав відкинутий набік зігнутий лікоть руки, коли поправляв пенсне в золотій оправі.

Ранкова заграва, розгоряючись, наче ледь-ледь піднімала на горизонті найтоншу газову завісу. Видимість збільшувалась. Кульгавий чоловік, подивившись зліва по носу, раптом зупинився, чимсь зацікавлений. Показуючи рукою і ні до кого не звертаючись, він сухо запитав:

— Що це — дим чи хмари?

Сигнальник, дивлячись у бінокль, не обертаючись, відповів:

— Ніяк ні, скелі якісь.

— Мабуть, це відкрився острів Дажелет, Отто Оттовичу,— пояснив вахтовий начальник мічман Погожев, високий і стрункий блондин.

— Чорт візьми! Мало проскочили за ніч,— захвилювався чоловік з боцманською дудкою і знову почав ходити по містку. Проходячи повз компас, він поплескав рульового по плечу і кинув йому вривисто:

— Не виляти, друже! Держи на курсі.

— Єсть, держать на курсі.

За кілька хвилин увагу всіх на містку привернули чотири ворожих кораблі, що з'явилися праворуч позаду траверза. І тут-таки помітили, що "Светлана" повернула ліворуч. "Быстрый" наслідував її приклад. А людина з боцманською дудкою звернулась до вахтового начальника мічмана Погожева:

— Володимире Дмитровичу! Довідайтесь у механіка про вугілля. Той козирнув і припав до переговорної труби:

— Як — закінчується? Тільки на дві години ходу? 1 машинне масло теж? — перепитував у трубу мічман.

Кульгавий, не дочекавшись закінчення розмови мічмана з механіком, наказав сигнальнику:

— Просемафорити на "Светлану": "Прошу масла і двадцять п'ять тонн вугілля". Негайно.

У руках сигнальника замайоріли прапорці. З "Светланы" відповіли — дадуть, але тільки не зараз, а згодом, коли відійдуть від ворога. Це вже зовсім вивело з терпіння кульгавого. Він розкричався, оглядаючи артилерійського і мінного офіцера, які входили на місток, і ніби скаржачись їм:

— Бачили, панове, як безцеремонно з нами поводяться аристократи з цієї яхти?—він кинув у бік "Светланы".— Обурлива річ! А якщо нам доведеться битись? Що ми робитимемо без палива?

Офіцери тільки мовчки знизали плечима, а той швидко витяг з кишені штанів золотого годинника, підніс його до очей і наказав:

— Розпорядіться щодо побудки решти команди. Нічого, нехай сьогодні десять хвилин не досплять.

— Єсть,— відповів мічман Погожев.

Ту ж мить в жилій палубі засвистали дудки. Пролунали знайомі вигуки боцмана Івана Устинова. Люди на кораблі забігали, розносячи свої підвісні койки по місцях. Незабаром голоси, шум і тупіт ніг припинились, і все стихло. Команді дали чай.

— Бачили, братці, адже японці знову почали з'являтися,— заговорив, сьорбаючи гарячий чай з кухля, трюмний машиніст Бараненко. А машиніст Єфремов, який сидів з ним за одним столом у жилій палубі, додав, оглядаючись на інші столи:

— А ОТТО Оттовичу однаково. Оце бачив його на містку — знову ходить у матроській фланелівці. А головне — з дудкою не розлучається і носить її на шиї, наче материне благословення.

Серед матросів почалась розмова про химерну вдачу чоловіка з боцманською дудкою. І раніш у поході він поводився так само, і це було улюбленою темою їх постійних суперечок на баку і в жилій палубі. Команду дуже цікавила ця незвичайна людина, не схожа на жодного моряка у всій ескадрі Рожественського. А це був не хто інший, як командир міноносця лейтенант Отто Оттович Ріхтер. Його часто можна було бачити в матроській формі з незмінною боцманською дудкою. Звичайно, як командир, він вимагав додержання дисципліни від матросів, але в особистих взаєминах шукав з ними тісного зближення, незвичайно просто поводився з командою, намагаючись нічим не відрізнятись від матросів. Разом з ними він прав свою білизну. Були випадки, що й на березі Ріхтер гуляв у матроській формі, у супроводі свого вістового, нарівні з ним віддавав честь зустрічним офіцерам. Часто командир з'являвся на баку, де його оточували матроси, вільні від вахти. Розмовляючи з своїми підлеглими, він умів з кожним обійтись ласкаво, підбадьорити. При цьому і в манері висловлюватись Ріхтер намагався нічим не відрізнятись від них, широко користуючись боцманським лексиконом. Це дуже прихилило до нього матросів. Таке разуче опрощення командира особливо дивувало команду ще й тому, що їм довелося якось бачити Ріхтерового батька, який приїжджав на міноносець,— генерал-ад'ютанта, начальника царської квартири. Від своїх офіцерів матроси знали й те, що їх командир Отто Оттович, який так привернув їх до себе і нічим не нагадував аристократа, в дитячі роки виховувався й грався разом, з Миколою Романовим, тоді ще наслідником престолу.

На панібратство командира з командою офіцери дивились як на юродство. Вони різко позаочі засуджували його за таку поведінку, не гідну дворянського звання і несумісну з офіцерським чином. Але скаржитись по інстанціях на поведінку Ріхтера вони не наважувались, знаючи, що у вищих сферах його, як сина царедворця, завжди підтримають. Офіцери "Быстрого" добре запам'ятали один характерний випадок у поході. На стойнці в Носсі-Бе (Мадагаскар) Ріхтер не підкорився старшому за чином і

віком командирові міноносця "Бедовый" капітану 2-го рангу Баранову. Будь-кого іншого за такий вчинок і порушення військової дисципліни адмірал Рожественський з властивою йому люттю суворо покарав би, не зупинившись і перед арештом. А щодо Ріхтера, замість цього, Рожественський в наказі своєму № 142, датованому в Носсі-Бе 27 лютого 1905 р., обмежився тільки різким засудженням його в таких виразах: "Я з жалем упевнююсь, що тривале командування міноносцями перекрутило його (Ріхтера) поняття про службу". Тому офіцери мовчали. А матроси по-різному ставились до свого командира. Декому він дуже подобався, вони вважали його просто людиною, любили, як благодійника, і таких була більшість. Інші, жартуючи, висміювали невластиві командирові вчинки, вважаючи його просто диваком, нешкідливим і не небезпечним. Але деякі поводитися з ним насторожено. Особливо в цьому відношенні вирізнявся мінний квартирмейстер Петро Галкін. Мовчазний взагалі, він ніколи не висловлював своєї думки про командира і тільки одного разу, слухаючи суперечки про нього, не витримав і випалив:

— А по-моєму — матроською формою він приховує своє вовче нутро! Ці слова ошелешили прихильників Ріхтера, які накинулися на Галкі-

на з лайкою. З того часу він не встрявав у такі розмови.

Цього разу про командира було сказано тільки мимохідь. Усіх цікавило питання більш серйозне — на міноносці нема палива. І Галкін знову здивував усіх, порушивши свою мовчанку і несподівано ставши тепер на бік Ріхтера:

— Командир має рацію. Даремно "Светлана" відмовила нам у видачі вугілля. Людей вистачило б — вантаження вугілля забрало б не більше п'ятнадцяти хвилин. За цей час ворог не встиг би підійти на постріл.

Години через півтори зустрілися з ворогом. Два його крейсери — "Отава" і "Нійтака" і контрміноносець "Муракумо" обрушили свій вогонь на "Светлану", а згодом і на "Быстрый".

На боці ворога була величезна перевага в силі. "Быстрый" не міг допомогти "Светлане" і змушений був відступити, але куди? Якби в нього було досить вугілля, він пішов би повним ходом своїм курсом. Ворожі крейсери не могли б за ним гнатись — по-перше, вони займалися "Светланой" і, по-друге, не мали такого швидкого ходу, який мав "Быстрый". Його почав би переслідувати тільки один японський контрміноносець "Муракумо". Без бою, звичайно, справа не обійшлась би, але сили зрівнялись б, і невідомо, на чиєму боці була б перемога. А тепер "Быстроу" без вугілля нічого не залишалось, як попрямувати до корейського берега, врятувати команду від непотрібного розстрілу, і висадити себе в повітря. В топки разом з вугіллям кидали дерев'яні речі. В машині загорілись підшипники. Підшкіпер Філіппов приніс туди два пуди мила, яким замінили мастило. Підшипники перестали горіти, але цим не врятували міноносець від приреченості. За розпорядженням командира, викинули в море секретні книги, шифр, морські карти. За "Быстрым" гнались крейсер "Нійтака" і міноносець "Муракумо", а він, відстрілюючись, випустив у них з обох апаратів міни, з яких жодна не попала в ціль. Корабель підготували, щоб, висадити в повітря. Для цього

в кормовий бомбовий погріб принесли підливний патрон і від нього провели нагору бікфордів шнур. В останню мить з "Быстрого" полетіли за борт кулемети і замки від гармат. За півтора-два кабельтових від берега він нарешті носом сів на мілину.

— Спустити обидві шлюпки! — скомандував командир Ріхтер.

Шлюпки були парусинові, маленькі. На них посадили чотирьох поранених, врятованих з броненосця "Ослябя", і декого з кочегарів, які надто ослабли від надмірної праці. Командир, зібравши круг себе команду, пояснив їй:

— Решті доведеться плавма добиратись до берега. Заздалегідь забезпечте себе рятувальними засобами. На березі зберемося всі разом. А далі побачимо, що треба робити,— чи то пішки, чи то на корейській джонці рушимо до Владивостока.

Матроси мовчки слухали свого командира. В останній раз вони стояли на палубі рідного і тепер беззахисного корабля. Ворог наближався, і за кілька хвилин все буде закінчено. Можливо, що в цю мить навіть і відсталі з команди прозріли душею. Вони зробили надто довгу мандрівку, сповнену злигоднів і страждань, безсонних ночей і турбот, героїзму і сподівань, щоб закінчилось все це таким безглуздом фіналом!

— А хто залишиться тут, щоб висадити в повітря судно? Можливо, охочий знайдеться? — намагаючись бути спокійним, запитав командир, але в голосі його пролунали тривожні нотки.

В одного з команди права рука піднялася до кашкета.

— Дозвольте, ваше благородіє, мені це виконати.

Командир з подивом втупився очима в трохи похмурі, прості і зовсім непомітне обличчя. Перед ним виструнчилася людина середнього зросту, років двадцяти восьми. Для командира було цілковитою несподіванкою, що са^{ме} Петро Галкін, а не хто інший, визвався охочим. Цей мінний квартирмейстер за весь час походу і в бою нічим особливим не вирізнявся. Він належав до категорії тих людей, що будь-яке доручення, важливе і незначне, виконують з однаковою сумлінністю. До них не причепишся і нічого видатного від них не чекаєш. У всіх відношеннях Петро Галкін завжди здавався людиною посередньою. Але зараз командир зрозумів, з ким він має справу. Командира і команду дивувало ще й те, що Галкін закінчував строк військової служби і восени він мав піти на батьківщину в запас флоту.

— Чи зумієш ти забезпечити це завдання? — запитав командир, продовжуючи допитливо розглядати Галкіна.

— Так точно, ваше благородіє. Мені зручніше це зробити. Недаремно я вчився на мінного квартирмейстера. Можливо, бікфордів шнур відволожився. Однаково корабель буде висаджено в повітря.

Він сказав це з такою твердістю, що не можна було не повірити йому.

— Плавати, звичайно, вмієш?

— Не вчили, ваше благородіє.

— Невже в дитинстві не купався?

— Ніяк ні, у нашому селі ніякої річки не було. Але я прилаштую матрац або рятувальний круг.

— Молодець! До нагороди представляю,— сказав командир, сам не вірячи тому, що ця людина зможе вціліти після такої операції.

— Дуже вдячний, ваше благородіє. А тільки я залишаюся тут не через нагороду. В мене на думці одно, щоб наш корабель не дістався ворогові. Ну, а якщо залишусь живий, то воля ваша...

Ворог пристрілявся. Снаряди його почали лягати ближче. Один з них попав у корму і зробив невеликі руйнування.

Командир побажав мінному квартирмейстеру успіху і скомандував:

— Всі за борт!

А коли на кораблі, крім мінного квартирмейстера, нікого не залишилось, він і сам, захопивши з собою рятувальний пояс, скочив у море.

По людях, що пливли, ворог відкрив вогонь. Стріляв шрапнеллю не тільки міноносець, але й крейсер "Нійтака". На морі здіймалися великі хвилі. Одна з парусинових шлюпок перекинулась. Людей з неї рятували витриваліші матроси. Командир Ріхтер, тримаючись на своєму рятувальному поясі, так ослабів, що ледве вигрібав. Матроси по черзі буксирували його до берега. Нарешті люди з радістю відчували під ногами обмілину. Падаючи й підводячись, вони пішки намагалися вибратись на берег, що пінився від хвиль припливу. В повітрі рвалися снаряди, тонко вищала, розлітаючись, шрапнель. Навкруги поверхня моря, об-сиплювана свинцевим градом, блищала бризками,— наче на ній, граючи, заплескалась дрібна рибчинка, а спереду земля клубочилася курявою, наче тисячі рук підкидали її вгору. Дехто з моряків, ті, що були дужчі і вміли плавати, вже досягли берега. Раптом позаду, так близько, наче це сталося зовсім поряд, заревів залізний вибух. Усі, тремтячи, обернулися назад. "Быстрый" одразу занурився в воду. Над поверхнею води виднілися тільки його труби і носова частина, що спиралася на мілину. Чорна хмара диму, змішаного з паром, крутячись і поширюючись, попливла над морем і, здавалося, відносила з собою останній подих корабля.

ДО ОСТАННЬОГО СНАРЯДА

Решта ночі на "Светлане" минула без особливих тривог. Вони почалися вранці, коли за нею погналися два крейсери — "Отава", "Нійта-ка" і контрміноносець "Муракумо". Вони йшли кильватерним строєм, тримаючись на правій раковині.

Командир Шеїн, який з учорашнього дня не сходив з містка, часто оглядався на погоню і хмурнішав. За його розпорядженням, довели число оборотів машини до ста двадцяти, але хід був не більше шістна-дцяти-сімнадцяти вузлів. Це все, що могла дати поранена "Светлана", занурюючись носом у море.

О восьмій годині на місток піднявся старший офіцер Зуров. Він мав такий вигляд, який має людина, що вирішила для себе всі питання і ні в чому не сумнівається. Зібраний, з кашкетом, як завжди, збитим на потилицю, він доповів командирові:

— Сергію Павловичу, за вашим наказом усі офіцери зібрались на військову раду.

Шеїн стиха протягнув:

— Ви залишитесь тут, Олексію Єсандровичу, замість мене, а я піду. В кают-

компанії, де зібрались офіцери, було напівтемно.. Електрика

не горіла. Світло проходило в приміщення лише через прочинені двері і щілини задраєних півпортиків. Офіцери, чекаючи командира, стояли мовчки. Тиша надавала похмурої врочистості цим хвилинам, кожний без слів розумів загальний настрій: загибель їхнього рідного корабля неминуча.

В стволі дверей з'явилася висока постать командира. Він згорбився, наче ніс на своїх широких плечах величезний тягар. Дехто з офіцерів не бачив його з учорашнього дня. Для них особливо було помітно, як за одну тільки безсонну і тривожну ніч змарніло його обличчя і стало сірим, ніби присипаним курявою. Не кваплячись, він підійшов до стола, поклав на нього розкритий військово-морський устав, випростався і задивився на присутніх. В його погляді світилася і любов до своїх підлеглих, і сподівання зустріти в кожному з них героя, і жалість до молоді, приреченої на загибель. Вони, в свою чергу, запитливо дивилися на нього. Що він має їм сказати, чим підняти їхній дух перед боєм з сильнішим ворогом на підбитому і майже беззбройному кораблі? Він зволікав, наче не наважуючись відкрити всю правду. Нарешті голос командира забринів спокійно і рівно:

— Усім вам, панове офіцери, відомо, який для нас наближається відповідальний момент. Я пробував відійти, щоб уникнути нерівного бою. Але малий хід, як бачите, не дозволяє нам цього зробити. Проти нас два крейсери, причому кожний з них зокрема сильніший нашої "Светлани". А снарядів у нас на двадцять хвилин стрільби. Наслідок бою можна передрікти наперед — "Светлана" загине. Висловлюйтесь, панове, тепер ви.

I

Усі офіцери від молодших і до старших висловили одну думку: битись до останнього снаряда, а потім висадити крейсер в повітря. Мінний офіцер Воронець попередив:

— Мінний погріб з учорашнього дня залитий водою. Тому висадити судно в повітря неможливо.

Трюмний механік Деркаченко вніс іншу пропозицію:

— В останню мить відкрити кінгстони і двері непроникних перебірок. За кілька хвилин крейсер піде на дно.

Командир, захопивши з собою на раду військово-морський устав, можливо, збирався прочитати з нього відповідні до даного моменту статті. Але тепер, вислухавши всіх, він побачив, що в цьому не було ніякої потреби. В заключному слові він сказав коротко:

—г В таку гірку хвилину ви, панове офіцери, дуже порадували мене своєю однастайністю. Отже, ухвалили: тільки-но закінчатся всі снаряди, крейсер затопити.

Востаннє він оглянув обличчя своїх підлеглих, наче прощався з ними, і додав:

— А тепер по місцях, панове офіцери. Бойова тривога! Командира, який повернувся на місток, його старший помічник Зуров

зустрів словами:

— Доганяють нас японці.

Шеїн переказав йому ухвалу ради.

— На "Светлане" і не могло бути іншої ухвали,— впевнено обізвався Зуров.

Командир наказав змінити курс. "Светлана" рушила до корейського берега. Острів Дажелет, скелі якого виднілися вдалині, залишився праворуч. Розрахунки Шеїна зводились до того, щоб урятувати команду, коли буде тонути крейсер. Але японці, очевидно, зрозуміли цей маневр і, користуючись перевагою в ході, намагались відрізати "Светлану" від суші.

Програли бойову тривогу. Старший офіцер міг бути в будь-якому місці судна, тільки не на містку. Такі правила встановилися на всіх кораблях. Але цього не було на "Светлане". Так склалося не тому, що

командир не розумів своєї справи або боявся. Ні. Він не міг обійтися без такої активної особи, якою був Зуров. Ніхто не міг так швидко і точно забезпечити виконання наказу, як цей любитель порядку на судні. Перебування його на містку виправдувалося ще й тим, що він кожної хвилини міг замінити старшого артилерійського офіцера лейтенанта Баркова, який вийшов з правознавців і не користувався довірою командира.

Перший постріл зробив комендор Мякотников з шестидюймової гармати на юті. Снаряд не долетів. Шеїн наказав почекати стріляти. Відстань до ворога все зменшувалась. Він ішов паралельним курсом, намагаючись вийти на лівий траверз "Светлани". Через кілька хвилин* вона відкрила вогонь з ютової і лівої кормової шестидюймових гармат. Диферент на ніс не давав можливості користуватися лівою шкафутною" що була розташована на виступі, і носовою гарматами. Протягом п'ятнадцяти хвилин ворог не відповідав. Очевидно, він сподівався, що* "Светлана" здасться в полон,— іншого виходу з бою японці не чекали. Проте цього не трапилось. На борту "Светлани" не було жодної людини, яка, страхаючись ворожої сили, подумала б про здачу. Японці, можливо, чекали, що ось-ось постріли з "Светлани" замовкнуть,, але вона продовжувала стріляти. Нарешті з її містка помітили, як головний ворожий корабель блиснув вогняними цятками, загуркотіла луна пострілів, і навкруги бортів "Светлани" піднялись водяні стовпи.

"Светлана" часто міняла курс, не даючи ворогові пристрілятися. Але він, маючи перевагу в ході, поступово наздоганяв її. Дистанція стрільби скорочувалась, і все трудніше ставало уникати японських ударів. Спочатку в цьому бою брав участь тільки один ворожий крейсер — "Отава", потім відкрив вогонь і другий — "Нійтака".

На "Светлане" кормовою групою артилерії командував лейтенант Арцибашев. Для нього було зроблено захист з чавунних колосників. Але він не захотів користуватися ним і стояв відкрито, вусатий, з таким бравим виглядом, наче був на навчанні. Світло-русяві кучері його кільцями кучерявилися з-під флотського кашкета, хвацько збитого набакир. З якимсь бадьорим захватом він віддавав накази про стрільбу, і його голубі очі сяяли, як у юнака. Добре працювали й комендори, наче-зма-гаючись з ним у хоробрості. Раптом він змахнув руками, ніби хотів щось впіймати, і повалився на палубу. Від його розбитої осколком голови простяглась по дерев'яному помосту червона цівка.

Його відразу ж замінив мічман Картавцев. Стрільба не припинялася. Комендор

Мякотников, який вважався кращим навідником, зігнувшись, припав до ютової гармати, наче злився з нею в одне ціле. Широке обличчя його суворо нахмурилось. Напруженим, некліпаючим оком він на цей раз довше ніж звичайно наводив приціл на ворога. Нарешті дульна частина гармати блиснула круглою блискавкою. А за кілька секунд усі, хто був на верхній палубі, побачили, як у середині японського крейсера "Отава" піднявся вогненний стовп і заklubився чорний дим 45.

— Одержуй без здачі! — вигукнув сам Мякотников.

Проте здача все ж була: пролунав вибух у командирській каюті, і ту ж мить другий снаряд проломив борт біля самої ватерлінії на шістдесят восьмому шпангоуті. Всередину крейсера почали захлюпувати хвилі. Туди з групою матросів кинулись старший офіцер Зуров і трюмний механік Деркаченко. За їхніми вказівками пробієни забивалися койками, деревом і мішками з вугіллям. Водночас два матроси, висячи на кінцях, працювали під градом осколків з зовнішнього боку борту. Коли з цим упорались, доступ води всередину крейсера зменшився. Проте "Светлана" і далі зазнавала нових бід. Снаряд, розкидавши колосниковий захист, пробив парову трубу і вивів з ладу ліву машину. Довелося відокремити її від правої машини. Хід крейсера ще зменшився.

Снаряди закінчувались 3 містка одержали наказ — стріляти рідшег але краще цілитись. Ворог наближався. Попадання в "Светлану" почастишали. Один снаряд, пролетівши крізь димову трубу, вибухнув у середній кочегарні. З людей ніхто звідти не вийшов. То в одному місціг то в іншому чулось брязкаюче гуркотіння металу. Дірявився корпус, калічилися люди. Крім того, проти "Светланы", ніби на деякий час: об'єднавшись, діяли ще дві стихії — вогонь і вода. Але матроси, захищаючи свій корабель, поки що відважно справлялися з водними і пожежними тривогами.

Командир Шеїн понуро дивився на це пекло, чекаючи розв'язки. Він командував кораблем з рубки, але його масивна постать часто з'являлась і на містку. Побачивши Зурова, він сказав:

— Олексію Єсандровичу, поки ми живі, накажіть щодо секретних документів. З баластом їх за борт. Легше нам буде вмирати.

Старший офіцер побіг виконувати доручення командира. В цей час щось сталося з механізмом сирени: мабуть, осколком з неї було збито клапан. Почувся, роздираючий вуха, нестихаючий, надзвичайної сили, рев. Він далеко лунав в морському просторі, ніби сповіщаючи про якесь страшне лихо. Здавалося, що "Светлана" — це жива істота, яка передчуваючи наближення своєї загибелі, завилала з розпачу. Над людьми, ЯКІ були внизу і не знали, що відбувається нагорі, навис жах. Хтось думав, що здаються в полч>н, інші припускали, що дано сигнал рятуватись. І це тривало доти, поки хтось з машиністів не здогадався відокремити пар,, проведений до механізму суднової сирени.

Замовкли обидві гармати.

— Снарядів більше нема!—нестямним голосом загорлав комендор-навідник Мякотников.

І вся артилерійська обслуга вибухнула лайкою.

Лютуючи, матроси кидали на палубу свої кашкети. А Мякотников, щоб обдурити ворога, почав стріляти вже холостими патронами. Але й вони скоро закінчилися. І тільки після цього він махнув рукою і, пригнічений горем, пішов у нижнє приміщення.

На додаток до всього зіпсувалася друга машина. "Светлана" зупинилась. Один ворожий крейсер, "Нійтака", погнався за контрміноносцем "Быстрый", а другий — "Отава" — залишився і, підійшовши ближче до неї, бив з якоюсь особливою запеклістю по цілі, що була непорушною і не відповідала.

Командир Шеїн наказав механікам:

— Час топитись. У нас тепер один курс—на морське дно. Відкрити кінгстони!

Зустрівшись з Зуровим, він запитав:

— Олексію Єсандровичу, скільки в нас шлюпок уціліло?

— На жаль, Сергію Павловичу, залишився непошкодженим тільки один гребний катер,— відповів старший офіцер.

— Накажіть, щоб його негайно спустили для врятування поранених. Командир, обернувшись, спинив свій похмурий, спідлоба, погляд на

молодому незграбному офіцерові середнього зросту. Той стояв біля трапа і рачачими очима дивився на місток. Шеїн кивнув на нього головою і додав:

— Доручити цю справу лейтенантові Толстому.

В кают-компанії вважали його безтолковим, але таким, що можна терпіти. Під час походу, стоячи на вахті, ніхто так не горлав на матросів, як ця людина. Лайка його лунала на весь корабель. Начальство було впевнене, що він ненавидить матросів. Насправді ж це була лише маскуваність перед офіцерами. Він жив з своїми підлеглими дружно і ніколи їх не карав.

Вислухавши доручення старшого офіцера, він з групою матросів задріботів на маленьких ніжках до роствів. Катер довелося спускати під ігуркіт ворожих пострілів. Раптом залунав вибух снаряда. Шеїн, Зуров і інші озирнулись: останній катер був розбитий, а Толстой, розпластаний на палубі, вмирав від ран.

Крейсер, осідаючи у воду, зменшувався на зріст і ставав якимсь низькобортним. Це було помітно для кожного на око. Але команди "рятуватись" все ще не було, і всі люди були на своїх місцях. Зуров, одержавши дозвіл командира, керував, як добрий хазяїн, розбором койок, ▶рятувальних кругів і коркових поясів. У першу чергу цими рятувальними засобами забезпечували поранених, яких виносили вже нагору. І тільки після цього Шеїн подав свою останню команду:

— Рятуйтеся по можливості. Влада його над кораблем закінчилася.

З машинних і кочегарних відділень, з погребів і батареїної палуби, з усіх нижніх приміщень люди полізли на верхню палубу. Озираючись навкруги, вони не пізнавали свого судна: стеньги з обох щогл були збиті, впала задня димова труба, валялись уламки від розбитих шлюпок, всюди стирчали шматки заліза, як хмиз і гілки після бурелому, диміли дерев'яні частини і пахло гаром. А навкруги так само падали ворожі снаряди. Люди розбігалися навсібіч і вибирали зручні місця для стрибка. На кораблі тільки дві людини нікуди не поспішали: командир і старший офіцер.

— А ви як же, Сергію Павловичу? — звернувся Зуров до командира.

— Я залишаюсь тут,— з похмурою твердістю відповів Шеїн.

— Я теж.

І Зуров, попрощавшись з командиром, рушив у свій останній обхід. Турбота про "Светлану" не залишала його і в хвилину близької загибелі. Стійкий і організований, він був такий відданий судновій справі, наче й думав військово-морським уставом. Ті статті цього уставу визначали для Зурова правила поведінки на кораблі за всяких обставин. Звичайно, якби хто на його очах в оці хвилини порушив дисципліну, то,, як і в звичайний час, на манжеті його лівої руки з'явився б новий запис прізвища "грішника". Здавалось, він хотів, щоб його корабель і на дно-пішов у повному порядку.

Палуба пустіла. На ній, розшукуючи рятувальні засоби, метушилася¹ решта постатей у матроській формі. Вони вже не звертали уваги на людину з ад'ютантськими аксельбантами, в збитому на потилицю кашкеті. Зате він стежив за всіма. Побачивши, що комендор Фомов обв'язує круг себе матрац надто низько, він кинувся до нього і закричав:— Що ти робиш, чортова перечнице? Хіба так треба користуватися' матрацом? Подивися за борт —дехто вже догори ногами плаває.

Зуров відтяв ножом кінець від фали і прикріпив ним матрац на грудях комендора. І

— Ну, з богом,— сказав Зуров, показуючи на борт. Фомов скочив у море.

Зуров спустився на батарейну палубу і заглянув у лазарет. Помітивши там людину у білому халаті, він суворо запитав:

— А ви чому не рятуєтесь?

До нього повернулось знайоме обличчя з великим носом, з густим; і скуйовдженим темно-русявим волоссям. Це був старший судновий лікар Карлов. Він відповів:

— Тільки-но віднесли останніх поранених. Я зараз...

Вибух заглушив його мову. Навколо нього все затріщало, і уламки лазарету завалили розтерзане тіло старшого офіцера. Пробиваючись крізь дим, судновий лікар побіг наверх.

Командир стояв на містку, оглядаючи в останній раз судно. Навіщо він зняв білі рукавички, пом'яв їх і знову надів. Очі його раптом; розширились, побачивши знайому постать офіцера, що лежала на баку. Голову його було накрито тужуркою. З-під неї стирчала закривавлена-кукса, що залишилась від лівої руки, а права вхопилась за якірний канат. Усі впізнали в ньому старшого штурмана. Очевидно, він вирішив не розставатись з крейсером. Командир Шеїн, не одриваючи погляду від цієї людини, сказав голосом, що затремтів:

— Лейтенант Дьяконов...

І раптом хитнувся і, ніби від жаху, закрив руками обличчя. Білі: рукавички його одразу почервоніли. Здавалось, що він заплакав кривавими сльозами. Матроси допомогли командирові спуститись з містка,, а далі він не захотів, щоб його проводжали, а сам поволі рушив, прямуючи до корми. Але тут-таки, поранений удруге, впав мертвий.

Кілька людей з рульових і сигнальників кинулись до свого безпосереднього

начальника — штурмана Дьяконова. Це був ідеал моряка,, відданого морській справі, і улюбленець усієї команди. Вони не могли; примиритися з тим, щоб ця людина залишилась на кораблі, який потопав. Незважаючи на його заперечення, його обв'язали корковим матрацом і спустили за борт. Плаваючи, вони і-на воді не залишали його.

Багатостраждальна "Светлана", яку майже півгодини розстрілював ворог, хилилася на лівий бік, через відкриті кінгстони і продірявлений корпус вона сама приймала в себе свою загибель— море. На ній залишились тільки трупи. А ті, кого під час бою пощадили снаряди, намагались скоріше відплисти від неї якомога далі. Але дві живих істоти і тепер не залишали її: мавпочка Попо і старий мудрий папуга. Він був у клітці, що висіла в кают-компанії, і, стежачи за моряками, які з тривогою залишали крейсер, щось сердито вигукував їм на своїй пташиній мові. А мавпочку Попо бачили вже з води. Вона піднялася до самої верхівки зламаної фок-щогли і застигла там, чекаючи своєї долі. Пройшли ще дві-три хвилини, і "Светлана", провалюючись, зникла з поверхні моря, як привид.

На блискотливих хвилях залишились тільки людські голови, широко розкидані течією. В кашкетах і непокриті, вони гойдалися, як буйки, :і волали про допомогу. Для моряків була єдина надія — їх врятує .крейсер "Отава". Він повним ходом попрямував до них, а вони, в свою —чергу, повертали йому назустріч. Але яке ж було розчарування, коли на свої зойки вони почули з його палуби тріумфуючі крики: "Банзай". В цьому було щось жорстоке і безсердечне. А він вривався в гущу російських моряків і, не зупиняючись, пішов далі. Багато хто з них були розчавлені його залізним корпусом або розрізані гвинтами. Так загинули квартирмейстер Соломенський, матрос Сироченко, священник Ханда-леєв, кок Єгоров. З корми судна, що віддалялось, один японець показав російським морякам патрон, високо піднявши його над головою, а другою — погрозив їм кулаком.

Крейсер "Отава" зник зовсім, наче розтанув у сяючій даліні. Плавці —залишились без усяких шансів на врятування. Над ними байдуже розпросторилась голуба височінь. Під весняним сонцем яскріло і ніжилось зибуче море. З одного боку невиразно окреслювались, ніби димуючи, "скелі острова Дажелет, а з другого — синіли корейські береги. Це було все, що могли бачити покинуті люди. Жахом сповнилися їхні серця. Більше всіх страждали кочегари і машиністи. З своїх,жарких приміщень вони, розгарячені і спітнілі, кидались у холодну воду. Деякі недовго витримували ці тортури і вмирали, інші божеволіли. Були й такі, .що, звільнившись від рятувальних засобів, вкорочували собі життя.

Минуло більш ніж дві години, сповнені розпачем і жахом, перш ніж побачили японський двотрубний транспорт — "Америка-мару". Він зупинився і спустив три шлюпки. На них підбирали людей майже до вечора.

"Америка-мару" з російськими полоненими рушив до своїх берегів. З екіпажу "Светланы" не долічили сто шістдесят сім чоловік. Життя цих захисників корабля поглинуло море. А решта їхали на борту ворожого судна в чужу і невідому країну. Але

сумління їхнє було спокійне. Не шкодуючи себе, вони, як могли, відбивались від сильнішого ворога. Тепер у них були інші переживання. В хоробрих серцях російських моряків вогнем і залізом були викарбувані почуття безмежної зненависті до тих, чию жорстокість вони на собі випробували вже після бою, і до тих 'внутрішніх ворогів, з чиєї вини не здобули вони перемоги.

ЧОГО ДИВУВАЛИСЬ ЯПОНЦІ

Вибравшись на берег, моряки "Быстрого" попрямували вглиб Корейського півострова, в гори. За однією з них вони зупинились і перевірили команду. Не вистачало трьох чоловік, які, напевне, загинули & морі під час рятування.

Стрільба припинилась, і можна було рушити далі. Тільки тепер почули від корейців разючу новину, про яку російська ескадра не підозрівала: на всьому корейському узбережжі були влаштовані спостережні пункти, що мали бездротові телеграфні станції. З уваги цих спостережних постів не міг випасти жодний рух на морі. Звичайно, і про російських моряків, яких обставини війни загнали на берег, стало відомо* японцям. До вечора їх вже оточив десант, висаджений з крейсера "Ній-така". Зморені за два дні боїв, не маючи при собі зброї, вони змушені були здатися в полон.

Але і в полоні їх не залишало— усвідомлення чесно виконаного обов'язку: корабель було вчасно висаджено в повітря. Спогад про це сповнював усіх радістю. Вибравшись з води на корейську землю, вони з полегшенням здалека спостерігали, як, боячись, очевидно, наткнутись на міліну, тихо наближався до "Быстрого" ворожий міноносець. Потім він зовсім зупинився, і від нього відділилася шлюпка. Вона попрямувала до руїни корабля, що виднілась над водою.

Російські моряки були певні, що ворог його не використає. Ця думка ще більше наблизила команду до командира. Тут, на березі, він залишився таким самим подружньому прихильним до матросів.

Тепер усі вони були перед ним. Командир ласкаво оглядав своїх рятівників. Це вони, його підлеглі, допомогли йому виплисти на землю — без— них він міг би захлинутись на морських хвилях. Задоволений відданістю своєї команди і ще більше тим, що міноносець вдало висаджений в повітря перед самим носом ворога, Ріхтер приклав долоню лівої рук" до серця і схвильовано звернувся до матросів:

— Братці, я ніколи не забуду вас. Похід на Далекий Схід і вчорашній бій зріднили нас навіки. Вважайте мене назавжди своїм другом. Повернемося на батьківщину, і я за бойові заслуги представлю вас до нагороди. Мало того, я особисто прошу кожного з вас запросто заходити до мене на квартиру в Петербурзі, якщо будете будь в чому мати потребу. Допоможу.

Матроси шумно дякували командирові, слова якого, підбадьорили^ їх 46.

Незважаючи на пережиті за останні дні нещастя, до декого вперше повернувся навіть веселий настрій. Залунали дошкульні жарти на адресу ворога, що запізнився.

— Хотіли взяти корабель, а доведеться піймати облизня,— сказав хтось, посміхаючись.

— Усе це добре, а що сталося з Галкіним? — запитав машиніст Єф-ремов.

Жарти одразу припинились, обличчя спохмурніли.

Не інакше, як доведеться записати в поминання за упокій Петра,— зітхнувши, вимовив кочегар і перехрестився.

— Ти ще не хрестись, можливо, він і живий ще.

— Ні, залишитись живим ніяк не можливо.

— Так, а хлопець же який!.. На загин залишився і всіх виручив,— з захопленням обізвався підшкіпер Філіппов.

Усім було жаль товариша, але ім'я Петра Галкіна стало гордістю ікоманди. І ніхто не знав, що насправді з ним трапилось. А було так. Залишившись сам, Петро Галкін дістав кусок конопляного троса, надів >на себе рятувальний пояс і пройшов на корму. Погляд його мимоволі —.був спрямований в бік відпливаючих людей: вони були вже далеко і їм .не загрожувала небезпека від вибуху.

— Час!

Квартирмейстер не пізнав свого голосу, ніби хтось інший скомандував йому.

Спустившись у жилу палубу, він зупинився біля приготовленого бік-.фордового шнура. В його руках уже спалахнув сірник, але він швидко погасив його. Вся його постать застигла на місці. Голова була зайнята точними розрахунками — скільки часу прогорить відрізок шнура до .підривного патрона? Вісім хвилин. Цього більше ніж досить, щоб устигнути захватись. Тільки після цього він підпалив бікфордів шнур. .Але Галкін затримався — чи правильно загорівся шнур? Усе було добре. Вогонь впевнено йшов до своєї мети. Чорний тонкий джгутик ніби .відповзав, звиваючись, у бомбовий погріб і поступово скорочувався. Галкін не міг не розуміти, що, можливо, разом з ним також скорочується і строк його життя, і пішов на ніс. Тут він один кінець конопляного троса прикріпив до леєрного стояка, а другим обв'язав себе. В такому .вигляді він спустився за борт, як за бліндироване прикриття, повиснув д став чекати. Звідси йому було видно, як дехто з команди вже виходив ,з води на берег. Чи пощастить йому коли-небудь зустрітись знову з лими дорогими людьми? Вони можуть ще повернутися в Росію, а він... Сльози набігли на очі, а з грудей вирвався голосний вигук:

— Уклін батьківщині!

Ніхто йому не відповів. Він чув тільки знайомі сплески хвиль, що .бились об залізні борти. Потроху димили труби, справляючи враження, .що судно стоїть на якорі і нічого йому не загрожує. Квартирмейстер не відчував страху, але він щулився від дивного відчуття — в нього, незважаючи на сонячний день, чомусь дуже замерзла спина. Можливо, пройшло лише кілька хвилин, а йому здавалось, що він висить над водою довгі й томливі години. Виникла тривожна думка — чи не погас бік-.фордів шнур? Але ніби на відповідь йому, роздираючи нутро корабля, пролунав гуркітливий тріск. Над бортом з виттям і свистом пронеслися куски заліза. Найважчі з них упали тут-таки біля носа, обливши Галкі-,на фонтаном води. Йому здалося, що й сам він разом з кораблем, що рвонувся, злетів у повітря і розсипався блискучими бризками. В на-хтупну мить його рвучко загойдало на тросі, вдаряючи об борт, і йому .стало ясно, що він залишився живий.

Усі розрахунки квартирмейстера на порятунок справилились. Побачивши незруйновану носову частину, він подумав, що і весь корабельч можливо, цілий. Чи не у сні це все було? По тросу він квапливо піднявся на палубу і залишився задоволений своєю роботою: ворогові можуть, дістатися тільки купи розбитого заліза. Більше йому тут робити було нічого. Але переправлятися на берег, щоб наздогнати команду, Петро* Галкін не поспішав. Плавати він не вмів, а на рятувальний пояс не покладав надій. Далися взнаки і наслідки вибуху: від перенапруження м'язи розм'якли, як вата, важко було рушити з місця, шуміло в голові і дуже хотілося пити.

До носу "Быстрого", що піднімався над водою, пристала ворожа шлюпка. Японці збуджено з гортанним вищанням заговорили щось на своїй мові. На їхніх жовтих і чорнооких обличчях відбивалась досада, як у мисливця, що випустив свою здобич, і вони люто замахали кулаками. Те, що вони побачили, дратувало й дивувало їх: на носовому кнехтг висадженого в повітря судна сиділа людина, курила цигарку і, дивлячись на них, скромно посміхалася. Проте навіть і у розлюченого ворога^ не піднялась рука покінчити з цим героєм,— квартирмейстера Галкіна" взяли в полон 47.

"БЛЕСТЯЩИЙ" ПОВОЛІ ЗАНУРЮЄТЬСЯ

Похід на Далекий Схід був особливо важкий для міноносців 2-ї ескадри. Кожний з них мав особовий склад на сімдесят з чимось чоловік. Люди містились у тісних приміщеннях і, через відсутність рефрижераторів, рідко коли споживали свіже м'ясо. Під час невеликих порівняно хвиль, що* мало відбивались на великих кораблях, міноносці так гойдались, що неможливо було приготувати гарячу страву. Іноді це тривало тиждень і більше, примушуючи офіцерів і команду їсти самі консерви й сухарі. Ще більше гіршало життя під час шторму. Всі люки* наглухо закривалися, і все ж у внутрішні приміщення проникала вода. Від мокрого одягу йшла пара. Не було чим дихати. Міноносці вже не гойдались, а скакали й билися серед розлючених хвиль. У людей було відчуття, ніби вони перебувають в закупореній бочці, яку безперервно* піднімають і скидають з височини. Треба було мати незвичайне терпіння, щоб виносити весь тягар такого плавання.

З великим напруженням міноносці йшли вперед. Іноді їх тягли н& буксирах транспорти. Так чи інакше, але ці маленькі кораблики, дивуючи весь світ, подолали величезну відстань і прибули на театр воєнних дій. їхній особовий склад виявив гідний подиву героїзм. А що потрібно було від них далі? Командуючий ескадрою не скористався ними як бойовими одиницями флоту.

"Блестящий" і "Бодрый", як і інші російські ескадрені міноносці, ще* не зовсім розуміли свою роль в бою. Опівдні, перед генеральною битвою, за сигналом Рождественського, першому було наказано бути біля крейсера "Олег", другому — біля крейсера "Светлана". Навіщо, для' якої мети? Кожному міноносцю доводилось вирішувати це питання по-своєму.

Командував "Блестящим" капітан 2-го рангу Шамо́в. Він стояв на —містку і, тримаючись за поручні, кидав швидкі погляди то на ворожі кораблі, то на свої крейсери. В рисах його округлого вилицюватого обличчя з руськими вусами, що

стирчали небало, нічого не було типово панського. Усім своїм зовнішнім виглядом цей присадкуватий блондин був схожий на кмітливого й серйозного землероба, який чомусь ^вирядився в офіцерську форму. Ніякого натяку на аристократичний лоск в нього не було. Можливо, тому й не щастило йому на службі, незважаючи на те, що він і свою справу знав, і служив чесно, і з командою обходився добре. На початку бою на ньому лежала одна турбота — держатися якомога далі від падаючих японських снарядів. Біля ніг його, нервуючись від гарматного гуркоту, крутилися два собаки: маленький, метушливий, з гачкуватим хвостом Бобик — подарунок ді-■тей — і здоровенний, з величезною мордою сенбернар Банзай, якого купили ще щеням під час війни. Командир подивився на них і повчально кжазав:

— Гей ви, воїни, поведіться пристойніше.

Раптом тим, хто стояв на містку, здалося, що з тріском відвалилося все днище міноносця. Деякі з офіцерів і матросів упали. Командир тільки підскочив, але втримався на ногах і якось дивно закрутив головою. Обидва собаки спочатку злякано завищали, а потім, не бачачи ворога, люто загавкали в повітря: один — уривчастим басом, другий — тоненьким, як дзвіночок, підголоском. "Блестящий" на мить наповнився гвогнем і, обкутаний димом, повернув убік, але тримався ще на воді. :В багатьох місцях продірявилася верхня палуба. Здавалося, не газу ;й осколки, а якийсь невидимий багаторукий бешкетник підпалив штурманську рубку, викинув з стола шлюпочну книгу і вахтовий журнал, ^сторінки якого полетіли за борт, як зграя білих птиць, перебив машинний телеграф і рульовий привод до парового штурвала, зіпсував водовідливну турбіну, вивів з ладу паровий котел і безжалісно покалічив лгілька чоловік. Хтось із них несамовито закричав. Кочегар Ковальов, якому відірвало ногу, плазував по палубі, крутячись, немов щось розшукуючи, і стурбовано кричав:

— Допоможіть мені, братці! Куди вона поділась?.. Я тут стояв.

Усе це сталося тому, що ворожий дев'ятидюймовий снаряд, призначений для крейсерів, випадково попав у лівий борт міноносця. В жилій .палубі від вибуху цього снаряда зайнялись два ящики з •47-міліметровими патронами.

За наказом командира пробили одразу дві тривоги — пожежну й —водну. З вогнем швидко упорались, але нічого не могли зробити з пробоїною. Пластир з неї від швидкого ходу відірвався. Вода, вриваючись всередину міноносця, швидко заповнювала його носову половину. Рульових перевели на ручний штурвал. "Блестящий" пішов на місце загибелі броненосця "Ослябя" і разом з іншими міноносцями почав підбирати з води людей. Це було о третій годині дня. Кидаючи кінці за борт, пощастило підняти на палубу тільки вісім чоловік. Ворожі крейсери, наближаючись, відкрили по рятувальних суднах частий вогонь. ""Блестящий" попрямував до своєї ескадри.

Командир Шамов у цей час стояв на кормі біля ручного штурвала. Навкруги міноносця падали ворожі снаряди. Шамов, побачивши зайвих людей на палубі, гукнув до них:

— Хлопці, без діла не вештатися нагорі. По-дурному може вбити або поранити.

Потім, він сказав мічману Ломану:

— Япідіймуся на місток. Буду стежити, щоб нам не натрапити на плавучі міні. А ви залишайтеся тут.

Ломан, високий і плечистий шатен, відповів:

— Єсть!

Шамов звичайною жвавою ходою пішов вздовж правого борту, супроводжуваний двома собаками. За ним пішов легко поранений мічман Зубов, непосидючий і моторний юнак. Банзай і Бобик, приваблені незнайомим запахом шимози, обнюхували на ходу розбиті місця палуби. Проти другої димової труби з командиром зустрівся боцман Фомін. Міцний тілом, прекрасно виконуючи свої обов'язки, він ніколи не журився, але цього разу його смугляве обличчя було чимось занепокоєне.

Ну що; Французе, як справи? — запитав Шамов, який завжди, звертаючись до нього, чомусь називав його так, хоч нічого французького в ньому не було.

— Справи негаразд, ваше високоблагородіє. Ніяк не можемо упоратись з пробією. Доведеться, мабуть, з морського дна бульбашки пускати.

Командир зупинився, здивовано дивлячись на боцмана.

— Чи від тебе я це чую, Фрунцузе? Ти, навіть у п'яному вигляді, спритно викручувався з найскрутніших обставин. Не личить тобі носа вішати завчасно. '

— Та як же, ваше високоблагородіє! Всіх заходів ужили. Воду викачують брандспойтами, вичерпують відрами, а вона все прибуває. Носова перебірка ледве витримує її тиск. Зараз під перебірку ставимо підпори. Я використав для цього сходні і шлюпочні щогли.

— Мобілізуй собі на допомогу ще частину команди. Ти сам знаєш, що треба робити. Ідич

Фомін побіг від нього, але не встиг зробити й десяти кроків, як покотився стрімголов до кочегарного кожуха. На цей раз снаряд попав у правий борт і розірвався у вугільній ямі. Котел № 2 вийшов з ладу. З пробитої труби допоміжного пару з ревінням повалив густий туман, заглушуючи несамовиті зойки ошпареного кочегара Концевича. Боцман Фомін, не зачеплений жодним осколком, квапливо скочив і оглядівся. Перше, що впало йому в очі, — це пробита в багатьох місцях палуба і повалені на ній люди. Кочегар Єрмолін ледве ворушився, відірвана кисть його руки була закинута на кожух. Помічник сигнальника, матрос Сиренков, був розірваний майже навпіл вздовж тулуба. Обидва вони тільки що стояли біля 47-міліметрової гармати. Неподалік від них нерухомо лежали командир Шамов, Банзай і Бобик, а на них, немов граючись, навалився поранений у ногу мічман Зубов. Мічман підвівся і поплентався до фельдшера на перев'язку. Командир і дві його собаки лежали на палубі мертві. Біля них зібралися матроси. Для команди

Шамов був винятково добрим начальником, і кожний, дивлячись на нього, висловлював своє горе:

— Не дихнув, бідолаха.

— Де вже тут дихати. Голову й груди пробило.

— Тямущий був командир. Пропадемо ми без нього. Підійшов командирів вістовий

і, похитавши головою, вимовив:

— Пана шкода — нічого поганого про нього не скажеш. А щодо собак — слава богу, що їх убило. Паскудили дуже багато. Набридло прибирати за ними.

Зайняті командиром, лише небагато хто звернув увагу ще на одну людину. Осколками цього ж снаряда був тяжко поранений єдиний штатний сигнальник, латиш Візуль. Він хотів бігти на перев'язку, але хтось з офіцерів наказав йому сповістити сигналом адміралу Енквісту про смерть командира. І мовчазний Візуль, знаючи, що, крім нього, ніхто з матросів не може цього зробити, кинувся до ящика з прапорами і почав їх вибирати. В його нозі глибоко засів гарячий осколок, на одній руці не вистачало пальця, на другій — було пробито долоню. Біль примушував його стиснути зуби, викривив обличчя, на фалах, за допомогою яких він підняв прапори до реї щогли, залишились сліди крові. Проте завдання він виконав і лише після цього, блідий, хитаючись і накульгуючи, пішов до фельдшера.

До командування міноносцем приступив старший офіцер, мічман Ломан.

Незабаром "Блестящий" вийшов із сфери вогню і приєднався до своїх крейсерів. Біля них він держався до самого вечора. А коли показала ворожа мінна флотилія, крейсери розвинули такий швидкий хід, що він не міг за ними встигнути. "Блестящий" залишився один, покалічений, серед темряви й моря. При великому диференті на ніс корма його піднялась, лопаті гвинта ледве діставали до води. Корабель позбувся головної переваги — швидкості і перетворився з колишнього рисака в жалюгідну клячу. Вода стала проходити в кочегарне відділення. На тому місці, де розірвався перший снаряд, утворився вигин у корпусі, і всі з жахом чекали тієї хвилини, коли носова частина його зовсім відпаде. Люди змучились в боротьбі за плавучість корабля. Кочегар Жучко, остаточно зневірившись у порятунку, заліз у вугільну яму і ліг там. Побачивши хазяїна трюмних відсіків Романюка, він ослабим голосом поскаржився йому:

— Нема в мене більше сил працювати. Закрий мене. Разом з міноносцем піду на дно.

Романюк ледве уловив його вилізти з ями.

Мічман Ломан, порадившись з іншими офіцерами, повів міноносець в Шанхай.

На початку одинадцятої години ночі позаду праворуч у млі з'явився силует невеликого судна. На "Блестящем" люди стривожились і на всякий випадок навели на нього гармати. Але тієї ж хвилини тривога змінилася радістю: по світових розпізнавальних сигналах установили, що позаду йде російський міноносець "Бодрый". У відповідь повідомили назву свого міноносця і пішли поряд з ним.

Заступник командира "Блестящего", мічман Ломан, сказав своїм офіцерам:

— Небезпека для нас значно зменшилася. Від ворога ми відходимо. А якщо будемо потопати, то нас підбере "Бодрый".

Один з офіцерів, добре знаючи вдачу командира "Бодрого", висловив свої сумніви:

— А чи не втеч від нас Іванов? Від цієї людини можна всього чекати. Якщо його міноносець менше пошкоджено, то він не захоче за нами плентатись.

— Не насміліться він це зробити. Він надто несміливий. І в морській карті розбирається слабенько. Він ніколи не ходив самотійно, а все намагався до когось-небудь причепитись.

На "Блестящем" продовжували викачувати воду, але вона все прибувала, піднімаючись в носовій кочегарці вище площадки. В цю ніч офіцери і команда не могли заснути жодної хвилини. І всі так були знесилені працею, що ледве могли рухатися. На світанку боцман Фомін доповів командирові:

• — Кінчається наше плавання, ваше благородіє. Не минути лиха. Міноносець від брижів розламується, як пряник.

Мічман Ломан оглянув міноносець і, ще раз порадившись з офіцерами, о 4 годині 30 хвилин ранку наказав просемафорити на "Бодрий": "Міноносець потопав, прийміть нас до себе".

Два міноносці через півгодини зійшлись борт до борту і почали пришвартовуватись один до одного. Командир "Бодрого", капітан 2-го рангу Іванов, повнотілий старик з широкою сивою бородою, стоячи на містку в такій величній позі, ніби був адміралом, поважно запитав:

— А де ж Сергій Олександрович Шамов? Чому його не видно? Мічман Ломан відповів:

— Наш командир лежить на юті мертвий.

— Шкода, дуже шкода. Друзями ми з ним були. Ну, ось що: в мене мало вугілля.

— Ми вам своє передамо.

З "Блестящего" спочатку перевели на "Бодрий" поранених, а потім почали перевантажувати вугілля і найбільш цінні речі: секстант, хронометри, прилади бездротового телеграфу, кулемети, рушниці, машинні матеріали, вахтові журнали. З продуктів узяли лише кілька голів цукру. Решта провізії була затоплена водою.

У розпалі роботи до командира Іванова підбіг радіотелеграфіст По-понін і квапливо доповів:

— Ваше високоблагородіє, наша станція приймає якісь знаки. Розібрати нічого не можна. Очевидно, японці перемовляються.

Незабаром помітили на горизонті дим невідомого судна. Запідозривши в ньому ворога, негайно припинили роботу. Встигли перевантажити лише тридцять мішків вугілля. Людям було наказано скоріше перебиратися на "Бодрий". На "Блестящем" залишились лише кілька чоловік, щоб швидше потопити його. За наказом мічмана Ломана, хазяїн трюмних відсіків Романюк і один з машиністів відкрили кінгстони, ілюмінатори. Внутрішні приміщення міноносця, наповнюючись водою, заклекотіли, зашуміли, немов кипляча посудина на вогні. Тим часом боцма" Фомін принайтовив мертвого Шамова і обох його чотириногих друзів Банзая і Бобика, до гарматної тумби, щоб вони не впливали на розтерзання акулам. Знятий з командира вінчальний перстень він передав мічману Ломану для передачі сім'ї небіжчика. Міноносець, залишений всіма, повільно занурювався, і тепер уже ніхто не міг би повернути його до життя.

"Бодрий", віддавши швартови, о шостій годині відійшов від борту і, взявши курс на захід, рушив уперед. Щохвилини хід його збільшувався, за кормою все вище здіймались білопінні буруни. Люди з "Блестящего" і раділи, віддаляючись від небезпеки, і в той же час сумували, озираючись на свій потопуючий міноносець. А він поступово зменшувався, немов розтавав у ранішніх променях сонця, і нарешті зовсім зник з поверхні моря. На горизонті не було видно жодного димку. Море спокійно виблискувало. Змучена команда могла відпочити.

В ДРЕЙФІ

Командир "Бодрого", капітан 2-го рангу Іванов, розговорившись з офіцерами "Блестящего", почав ділитися з ними враженнями про бій:

— Билися ми чудово. Щоправда, ми, як видно, зазнали поразки, але дісталось і японцям. Вони втратили два броненосці — один двотрубний, другий — тритрубний. Один з них був головний. Треба гадати, що це загинув флагманський корабель, загинув разом з адміралом Того. На двох чи трьох ворожих броненосцях виникали пожежі. Одно якесь судно відстало від ескадри і сильно накренилося. До нього щільно підійшов "Владимир Мономах" і потопив його. Крім того, було помічено, що з восьми ворожих крейсерів три вийшли з строю і теж, мабуть, потонули.

Один з офіцерів "Блестящего" ввічливо заперечив:

— А в нас залишилось інше враження — японці зовсім не потерпіли від нашого вогню.

— Погано ви спостерігали, вельмишановні панове. Я власними очима бачив, як гинули ворожі кораблі^{4а}.

Командир Іванов розповідав далі про втрати японського флоту, проте йому ніхто не вірив. І серед своїх офіцерів він не користувався авторитетом: вони не могли одержати від нього бодай якихось знань з військово-морських питань. Він мав гучний хрипливатий голос, багато галасував, іноді без усякого приводу, дивлячись на підлеглих безтямними сірими очима. У протилежність Шамову, він не ладнав з матросами. І вони не любили його, говорили про нього завжди з насмішкою.

— В ньому тільки й є — борода на два боки, отже, нікому не винний. Не раз він мав сутички з командою через харчі. Матроси заявляли

йому претензії, а він лаяв їх неподобними словами і на кінець додавав:

— Ви у мене, негідники, ось де сидите.

І показував рукою на свою товсту шию, геть усю покриту фурункулами.

Винному матросові звичайно загрожував:

— Зад твій, воля моя — шмагати буду!

Під час бою міноносець "Бодрий", керований таким командиром, був для ескадри такий самий некорисний, як некорисна бородавка на тілі. "Бодрий" не зробив по японцях жодного пострілу. Навіть у рятуванні людей йому не довелося брати участі. Тільки якось випадково помітили з нього людину, що пливла в морі і волала про допомогу. Міноносець вирішив врятувати його, і почалася метушня. Потопуючому кидали кінці, але невдало. Командир Іванов нервувався і, збиваючи з пантелику своїх

помічників, хрипів:

— Хід назад! Стоп машина! Вперед! Право руля! Ліво руля! Трюмний квартирмейстер Волков, спостерігаючи безглузді дії командира, сказав:

— Ну і послав же нам господь бог чадушку з бородою. Машинний квартирмейстер Пинаєв додав:

— Сухопутний моряк.

Перш ніж підняли на борт плавця, міноносець прокрутився біля нього цілих півгодини. Врятований був невисокий на зріст, товстий, круглий, як відгодований кабан. В одній білизні, з якої струмками стікала вода, з фінським ножом, що висів на ремені, він зараз був схожий на пірата, який побував за бортом через невдалий напад на судно. На одну мить він важко повис на руках матросів. Усе тіло його судорожно смикалось від поривчастого дихання, на широкому зблідлому обличчі з голубими застиглими очима і роззявленим ротом був такий вираз, наче його тільки що витягли з зашморгу. Здавалось, що він доживає останні хвилини. Проте він, на подив усіх, несподівано випростався, оглядівся і посміхнувся посинілими губами. З розпитів виявилось, що це був вільнонайманий рульовий з загиблого буксирного пароплава "Русь", родом з Ревеля, за національністю естонець. Коли пароплав "Русь" був залишений усіма, він один залишався на своєму посту: стояв у рубці біля руля і чекав команди. Та командувати було вже нікому. Судно через пробійну наливалося водою, кренилося. Рульовий в тривозі оглядався, а потім вискочив на місток і, впевнившись, що жодної людини, крім нього, на "Русі" не залишилось, кинувся в море. Години півтори він плавав самотній, гойдаючись на хвилях, і тільки випадково "Бодрий", підібравши, врятував його від смерті. Він переодягся в сухий одяг, одержав від баталера Ігнат'єва чарку рому і, зійшовши в унтер-офіцерську каюту, міцно заснув.

"Бодрий" дав повний хід, прямуючи до своїх крейсерів. Через кілька хвилин невеликий ворожий снаряд попав у щит 47-міліметрової гармати і розірвався. Кочегар Бельков упав мертвий, комендор Царев застогнав від тяжких ран; злегка були зачеплені осколками ще чотири матроси. В припасовому ящику з 47-міліметровими патронами спалахнув бездимний порох, загрожуючи вибухом, але мінний квартирмейстер Руднев схопив голими руками палаючу масу і, опікаючись, викинув її за борт. Осколками покалічило трубу для подачі 75-міліметрових снарядів і пробило верхню палубу. Але скоро всі пошкодження було полагоджено. Проте командир Іванов самостійно вирішив вийти з бою.

15 травня, прийнявши команду з затопленого "Блестящего", "Бодрий" йшов безперебійно, тримаючи курс на Шанхай, і до самого вечора ні з ким не зустрівся. З нетерпінням чекали ночі, а коли настала вона, людей знову охопив неспокій. їм усе ввижались вогні праворуч, ліворуч, спереду. "Бодрий", боячись наразитись на японців, звертав з свого шляху в різні боки. Наступного дня засумнівалися у правильності курсу — його часто міняли. До цього прибавилось нове ускладнення: сприятлива зранку погода почала псуватися. Швидко падав барометр. Південний вітер, посилюючись, поступово дійшов до десяти балів. Запінилось Китайське море, спухаючи горбами і

бавлячись корабликом водотоннажністю у триста п'ятдесят тонн, як лев з мишкою. Загрозувала небезпека, що "Бодрий", позбавлений достатнього вантажу в трюмах, може легко перевернутись на хвилі догори кілем. Щоб збільшити остійність судна, спустили чотири бортових гармати у вугільні ями. Крім того, довелось поставити міноносець носом проти вітру і, борючись з штормом, утримуватись на місці за допомогою машин.

— Як же це так? — запитував у матросів, що проходили повз нього, баталер Ігнат'єв.— Ну ж, японці нагодяться, а в нас гармати у вугільній ямі?

— Жахить багато, а смерть одна,— відповів йому, махнувши рукою, комендор Ключегорський.

До Шанхая більше не посувалися, а тим часом кочегарки з'їдали залишки палива. Під парами залишились тільки два котли замість чотирьох. Для корабля наставав той момент, якого найбільш боялись моряки. Не було пробито ніякої тривоги — ні бойової, ні пожежної, ні водної, але весь екіпаж, від командира до матроса, заметушився, немов усім об'явили про негайну загибель. Близько півночі все вугілля закінчилось. По судну квапливо забігали люди з сокирами й ломами, розшукуючи дерево. То в одному місці, то в іншому лунав тріск розтроджуваних споруджень. До топок несли стелажі продовольчих погребів, ґратчасті люки, командні рундуки і коєчні сітки, обідні столи, сходні, дошки для вантаження, обладнання жилих приміщень, клоччя, масло,— все, що могло горіти. Проте й цього вистачило ненадовго. Додали дві шлюпки: двійку й вісімку. Це було останнє паливо. Пари в котлах припинилися. Труби перестали диміти, не було більше чути ритмічного дихання машин, корабель повертало вітром, як труп кита, що сплив, і несло у безвість.

— Лотові на лот! — з тремтінням у голосі закричав командир Іванов, ледве втримуючись на ногах від качки, що посилилась. ■

Зміряли глибину — вона виявилась такою значною, що не можна було стати на якір.

В цю ніч люди прощалися з життям. А вранці 17 травня вітер почав ущухати. За обчисленням визначили своє місцеперебування в морі: до шанхайського маяка "Шавейшан", на який держали курс, залишалось ще близько дев'яноста миль.

"Бодрий" залишився у владі моря. Прилаштували і о 10 годині 40 хвилин підняли на ньому паруси, зшиті з тентів і матроських койок,— клівер, фок— і грот-марселі. Але міноносець не держався на курсі

і повільно повертався носом то в один бік, то в другий. Мічман Давидов, який став на вахту, заглянув у вахтовий журнал і, прочитавши запис попереднього офіцера, посміхнувся кутиками губів:

— Це називається — на ходу під парусами! Так гучно зветься наше кружіння на місці. Слід було б записати — карусель під парусами, або танець на хвилях.

Море мілішало. Вирішили посуватися ближче до мети, користуючись припливною течією і кидаючи якір під час відпливу. Проте успіх від цього був незначний. Корабель нагадував безногого каліку, який намагається на самих лише руках проповзти

величезну відстань. Спереду до самого берега тягнулась мілина. Це було і добре і погано: вона давала можливість ставати на якір під час відпливу і хоч повільно, але зменшувати відстань; вона ж і погіршувала становище міноносця, бо в цій полосі моря, боячись аварій, не ходили великі пароплави і не можна було розраховувати на сторонню допомогу. Поповзом насунувся, горбками стелячись по брижах, туман, сірий і густий, як вата. Він теж грав значну роль, приховуючи міноносець не тільки від японців, а й від нейтральних суден. На додаток до всього продукти і прісна вода кінчалися.

На міноносці, екіпаж якого подвоївся, було тісно. Туман, що закривав сонце, був теплий, як пара в бані, і розслаблював усіх. Двоє тяжко поранених померли, трупи їхні викинули за борт. Прісна вода, що випадково збереглася в одному котлі, була мутна, іржава, несмачна. Але і її видавали тільки по дві склянки на людину на добу під суворим контролем хазяїна трюмних відсіків Волкова. Біля цього котла, щоб хто-небудь не вкрав дорогоцінної вологи, день і ніч стояли вартові. Баталер Ігнат'єв роздратовано бурчав:

— Хотів би я знати, в якому місці у нашого командира Іванова заховано розум? Адже мусив він думати. До призначеного місця ми однаково не дійдемо. Отже, треба було залишити хоч трохи вугілля для опріснювача.

— Так, якби працював тепер у нас опріснювач, не було б такої скрути з прісною водою,— обізвались матроси.

— Не командир; а шляпа, ще й дірява.

Зменшили вдвічі і порції продуктів. Замість свіжого хліба люди одержали кілька житніх сухариків. Обід готували з солоної забортної води і м'ясних консервів. Щоб не померти завчасно, його з'їдали, кривлячись і перемагаючи себе, з'їдали з такою огидою, з якою хворі вживають противні ліки. І всі розуміли, що це ще не найгірше. Міноносець "Бодрий", користуючись припливною течією, наближався до жаданої землі надзвичайно повільно — від п'яти до семи миль на добу. Якщо не трапиться стороння допомога, то люди зовсім залишаться без їжі й питва. Майбутнє уявлялося не менш страшним, ніж бій при Цусімі.

Матроси з "Блестящего" згадували свого командира:

— От наш Шамов — це був справжній моряк. Він знав море, як власну квартиру. Був би він на "Бодрому" — в нього вистачило б і цього вугілля. Це вам не Іванов, який плутався в морі, як кручений баран. З нашим командиром ми давно вже були б у Шанхаї.

У відповідь на це команда "Бодрого" могла порівняти з Ш а мовим тільки одного свого офіцера:

— Був і у нас штурман — мічман Гернет. Шкода, що його перевели на крейсер "Дмитрий Донской". Таких штурманів рідко знайдеш. Він провів би "Бодрого" прямо в Шанхай, як по рейках.

Минув день, другий. Становище "Бодрого" анітрохи не змінилось. Люди втомились сумувати й впадати у відчай. Вся їхня робота полягала тільки в тому, що вони щоранку,

як завжди, обливали палубу і під час відпливу вибирали вручну якір. Мимоволі хотілося забути про своє лихо і чимось розважитись. Багато хто з команди старанно жартував. Та всі одразу притихли, коли заговорив боцман Фомін:

— Пливли ми Середземним морем. Зупинилися біля острова Крит. Наш командир вирядився в гості до Іванова. Прийняв той його добре. І навіть наказав видати по чарці рому гребцям нашого вельботу, а мені запропонував перебути в компанії з його боцманом Урупою. Засиділись ми довго. Раптом о першій годині ночі чуємо галас. Виявилось — два командири не зійшлись думками щодо війни: Шамов доводив, що війну почали даремно. Знавівнілі авантюристи з верхів нас посилають на убій. Іванов — дибки. "Ми,— каже,— обидва служимо його імператорській величності, і ти не смієш при мені так висловлюватись. Геть з мого корабля!" Дивлюся — зриває з грудей мого командира медаль і, ніби недокурок, шпурляє її за борт. Що тут сталося з Шамовим — передати неможливо. Від злоби його всього пересмикнуло — він зціпив зуби й затрусився. І ту ж мить туша Іванова похитнулася від здорового ляпаса. Почалася справжня бійка. Наш командир, не пам'ятаючи себе, загорлав: "Французе! Бий і ти Іванова!" Що робити? Схопив я свого командира в оберемок і швидше на вельбот. Іванов вихопив револьвер і хотів стріляти. Але боцман Урупа обеззброїв його, за що дістав кілька ляпасів. Прямуємо ми на вельботі до свого міноносця. Шамов заспокоївся і каже мені: "Скажи, Французе, чому ти не виконав мого наказу і не бив Іванова?" Я відповів: "Не міг цього зробити, ваше високоблагородіє. Я маю дуже велику силу і міг би одним ударом убити людину. І тоді мені пропадати за неї?" Шамов подумав і сказав: "Ти маєш рацію, Французе. Вбити його треба було б, але носити через нього кайдани на каторзі — не вартий він того". Згодом обидва командири помирились і знову бували один у одного в гостях.

Матроси "Бодрого", посміявшись, дорікнули Фоміну:

— Разок-другий треба було б трахнути Іванова. Звичайно, не до смерті, а так собі, щоб іскри посипались у нього з очей, як від динамо-машини. В метушні він однаково не помітив би, від кого одержав подарунок.

Не встиг закінчити Фомін, як почав розповідати мінний квартирмейстер Бугорков:

— Тут згадували про динамо-машину. Я згадав один випадок. Запитує адмірал Рожественський у одного мінного машиніста, якої він губернії? А той звик мати справу з електрикою, взяв та й відповів йому: "Пензенської,— ваше електричество". Розлютився Рожественський і давай кулаком по потилиці навчати мінного машиніста: "Я,— каже,— тобі не динамо-машина, а адмірал флоту його імператорської величності. Запам'ятай раз назавжди: мене величають ваше превосходительство, а не електричество".

Дехто з матросів коротає вимушене дозвілля на судні, що заблудило-сд, спогадами про дитинство, проведене в далеких глухих селах серед лісів і степів батьківщини, розповідали про тих своїх близьких, які зараз томляться розлукою з ними.

Іноді машиніст Котов з'являвся на верхній палубі з гармонією. Оточений матросами, він уміло награв на ній, а кочегар Попов підспівував йому. Обидва вони

одержували за це зайву склянку прісної води. Високий тенор Попова хвацько звивався на верхах, співуче вплітаючись у гру гармонії. Біль і завзяття бриніли в зворушливій мелодії, що розгонила чорні думки матросів про загрозу смерті. Самотній корабель, погойдуючись у непроглядному тумані, на деякий час ніби оживав, і тоді всім здавалось, що, по суті, не все ще втрачено — життя триває. Соліст команди, кочегар Попов, був високий хлопець, пропорційно збудований, з правильними рисами обличчя, обрамованого кучерявою борідкою. Знаючи багато пісень, сумних і ієселих, він завжди співав їх невтомно, з піднесенням. Матроси говорили про нього з захопленням.

— Сам гарний, а співає ще вдвічі краще.

— Заспівала б така людина весною в тінистому саду—що б це було? Замовкли б усі солов'ї. Слухали б тільки Попова.

Гнітючим тягарем давили на серце нещодавні враження Цусімського бою. Проте люди, ніби умовившись між собою, намагались, не згадувати про нього, як про поганий випадок у їхньому житті. Тепер офіцерів і команду більше за все цікавив Шанхай, куди всі намагались скоріше потрапити. Невидимий і далекий, він уявлявся їм незвичайним містом. Недаремно моряки усіх країн називають його азійським Парижем. В кают-компанії кожен ділився тим, що знав про нього. Але це місто контрастів, місце сліпучої розкоші і класичного убозтва мало кого цікавило своїм соціальним або політичним обличчям. Голод і спрага примусили офіцерів усі розмови звести на ресторанні теми — чим там годують? Співрозмовники, з блискучими очима фанатиків їжі, вправлялися один перед одним у переліку вишуканих страв і тонких напоїв. Меню Уявлюваних бенкетів в оповіданнях закінчувалось феєричними солодощами Сходу і Заходу,— тортами, петіфурами, морозивом, тропічними фруктами, чорним кофе з запашними лікерами світових марок. Можна було подумати, що тут зібрались не офіцери, а гастрономи або офіціанти, і навперебій читають ресторанний преїскурант, розхвалюючи перед кимось наїдки і вина.

— Досить дражнити самих себе тим, чого в нас нема під руками! — почав благувати нарешті мічман Зубов, на ранах якого пов'язки не міняли з дня бою — не було чистої марлі.

Деякі спробували перевести розмову на іншу тему. Але шлунок не переставав нагадувати про себе. Командир Іванов, який на кораблі мав славу ласуна, хапаючись за живіт, перший повернувся до перерваної розмови.

— Дістатися б до Шанхая! Заберусь у найкращий ресторан і два дні не вийду.

Він підморгнув офіцерам і додав:

— Потім уже візьмемось і до екзотики. Я чув, що в цьому сучасному Вавілоні знайдеш усе, чого хоче східна й західна душа.

Один з молодих співрозмовників, корчачись від пустоти у шлунку, прошепотів:

— Давно мені хотілося потрапити в хвилюючу Азію.

— Одну б тільки склянку зеленого чаю! Більше нічого мені не потрібно,— не втримавшись, висловив своє потаємне бажання і мічман Зубов.

З кутка хтось перебив:

— У Шанхаї можна знайти фрукти і ягоди всього світу, від брусниці до ананасів. І навіть є якийсь особливий казковий фрукт "драконове око" з ароматом рози. От би покуштувати!

— До дідька "драконове око"! Зараз я б, не скривившись, з'їв китайське крисяче рагу або коржики з сарани,— почувся тужливий голос.

І знову всі починали смакувати різні вигадані страви і напої. Від таких розмов ще більше розгорялися голод і спрага. Обличчя де в кого пересмикувалися від болю в порожніх шлунках. Слухаючи інших, один з мічманів обережно доторкувався засмаглими губами до склянки, відсorbуючи з неї кілька краплин живлющого чаю.

Раптом він злякано ахнув і ту ж мить пролунав дзвінкий тріск. Усі озирнулись. Мічман, блідий і приголомшений, мовчки стояв і дивився собі під ноги, де по палубі розлився чай і валялися осколки скла. Усі догадалися, що він сам, хвилюючись і жестикулюючи, мимоволі скинув з столу свою порцію чаю на півдня.

Про те саме, але по-своєму, розмовляли і матроси. Але їхні смаковані фантазії були простіші й природніші. Владно проривалися у декого мрії про продажне кохання.

— Було б у нас вугілля, то вже через якихось три години ми вже пришвартувалися б до трактирних столиків.

— А там — що твоєму серденьку завгодно.

— Розпотішилися би так, що все життя здалося б суцільною каруселлю.

З кожним днем дрейфу, що затягнувся, Шанхай усе більше заволодівав думками офіцерів і команди і вабив їх до себе, як Мекка правовірних мусульман.

Але корабель, то кидаючи якір, то крутячись під саморобними парусами, дуже повільно посувався до мети їхніх бажань.

З кают-компанії чулася в тиші фраза, яку співав то один, то інший голос:

Тонн би двадцять — двадцять п'ять вугілля.

Цю фразу, також наспівуючи, почали повторювати матроси, потім вони придумали до неї кінець. Хто-небудь з команди виголошував,— наслідуючи диякона, який читає ектенію:

Тонн би двадцять — двадцять п'ять вугілля.

Матроси хором підхоплювали:

Господи, подай, припливемо у Шанхай.

Ці безглузді слова, що їх співали на церковний мотив, зробились нав'язливими і сприймалися хворою психікою команди як причеплива хвороба.

Команда "Бодрого" і матроси з "Блестящего", що перебрались на нього, спочатку немов злилися з начальством в одному бажанні скоріше потрапити на тверду землю. Але в міру того, як рейс міноносця затягувався, між тими й другими починався розрив. З кожним днем він усе поглиблювався. Матроси ставилися до офіцерського складу все більш вороже, переставали коритися. Інколи з їхнього боку лунали погрози. Начальство зрозуміло, що все це може закінчитися погано, і наказало принести всі гвинтівки в кают-компанію. А в ніч на 20 травня, коли "Бодрий", прибравши паруси, стояв на якорі (глибина вісімнадцять сажнів) і поряд нічого не видно було через туман,

командир Іванов викликав до себе мінного квартирмейстера Сергія Руднева і ласкаво з ним заговорив:

— От у чому справа, голубчику. Нас несподівано можуть наздогнати японці. А я не віддам їм свого міноносця. Нехай краще загине. Тому на всякий випадок треба приготувати міноносець до висадження в повітря. Візьмись одразу за цю справу. Проведи проводи з патронного погреба до кают-компанії і прилаштуй мені кнопку. Як тільки з'явиться ворог, я натисну на кнопку, щоб виконати наш останній обов'язок. Ну, берись до діла.

— Єсть, ваше, високоблагородіє.

Руднев витлумачив мотиви командира по-своєму і, покінчивши з роботою, розповів по секрету про це своєму приятелю, трюмному квартирмейстеру Волкову.

— А тепер поміжуй, для чого він це затіяв,— додав Руднев.

— Ну? — спитав Волков, стримуючи своє хвилювання.

— Боятися офіцери, а найбільше сам командир, що ми їх за борт викинемо. А японці* тут зовсім ні при чім. Та хіба такий боягузливий командир висадить в повітря своє судно? А втім, і я не ликом шитий. Проводи я провів і кнопку зробив, а струм з'єднати він однаково не зможе.

— Молодець, друже! — похвалив Волков.— Правильно зробив. І команда тобі подякує.

Вранці 20 травня туман зник, як каламутний сон. Заголубіло безхмарне небо, розширився горизонт. Морська поверхня, по якій блискотливими брижами розсипався легкий вітер, стала схожа на синій шовк, гаптований золотом сонячних бліків. Безмежний простір сповнився блиском сліпучих барв. З'явилися чайки, порадувавши мимовільних блукачів звісткою про близькість землі. Але "Бодрый", закачуючи команду, все ще перебував у своєму страшному дрейфі. Нічого не змінилося на краще. Від нестачі харчів і прісної води, від безсонних ночей і гірких дум люди змарніли, зробилися мляві, немов зненацька прийшла до них дряхла старість. І все ж вони не переставали запалими очима стежити за горизонтом..

— Дивіться! Дивіться! Що це таке? — не то радісно, не то тривожно вигукнув один з матросів, показуючи рукою в сяючу далечінь.

Голови людей одразу повернулися в напрямі руки. Вигуки повторилися іншими на різні голоси. На горизонті, наближаючись, виростали дві білих бездимних плями. Минали напружені хвилини, висловлювалися всілякі припущення. Поки ясно, як на акварелі, не побачили напнуті паруси. Це були дві китайських джонки. Гнані легким вітром, вони, здавалося, тримали курс прямо на міноносець, несучи змученим морякам порятунк. Але незабаром з тривогою помітили, що джонки проходять повз них. На "Бодрому" підняли сигнал біди. З палуби, з грот-щогли, з містка матроси помахами рук і кашкетів намагалися підізвати їх до себе, а вони не звертали на це уваги. Хтось голосно заволав:

— Манза... Манза...

І тоді всі матроси і офіцери, не виключаючи й самого командира, підхопили це

слово і хоч не розуміли, що воно означає, але якомога голосніше вигукували його на всі лади. Це було схоже на різноголосий зойк горя й відчаю, немов у цю хвилину в кожній людині на міноносці відбирали життя. Але джонки на сигнал і крики ніяк не відгукувалися. Комендор Смолін звернувся до командира з проханням:

— Дозвольте, ваше високоблагородіє, спустити вельбот. Ми одразу ж одну джонку захопимо на дрова. Раз вони не хочуть допомогти нам добровільно, то і нам нема чого з ними панькатись.

Командир Іванов сказав:

— Ми не пірати. Не можна цього робити. Скоріше бити ринду. Прискорено і тривожно задзвонив судновий дзвін. Прогриміли два

холостих постріли з кормової гармати. Не допомогло і це. Джонки, віддаляючись на вест, повільно зникли в просторі моря.

На "Бодрому" затихли, але не надовго. За короткий час один за одним з'явилися два парусники. Але й вони, незважаючи на сигнали, крик і холості постріли з міноносця, що застиг на якорі, не наблизились до нього і без відповіді пішли своїм шляхом. Російський андріївський прапор, очевидно, лякав китайців.

В попередні дні для камбуза, щоб приготувати обід, палили ізоляцію кочегарних перебірок від нагрівання і здирали тріски з обшивки бортів. А тепер і це скінчилося. Матроси взяли з кают-компанії три стільці і передали їх кокові Назарову.

— Пали! А завтра офіцерський диван піде на опалення.

Опівдні, встановивши висоту сонця, визначили своє місце в морі — до маяка "Шавейшан" залишилось шістдесят п'ять миль. Потрібно близько десяти сприятливих днів, щоб пройти, користуючись тільки припливною течією, таку відстань. За цей час багато хто з команди буде викинутий за борт. Але може статися така зустрічна буря, під натиском якої міноносець не втримається навіть на двох якорях, — його відкине від берега на кілька десятків миль. Тоді, у кращому випадку, одержавши про нього відомості від китайців, японці розшукають і візьмуть в полон частину команди, яка залишиться в живих, в гіршому — мертвий корабель з мертвим екіпажем буде довго носитись в морському просторі. Про це тепер говорили матроси. Один з них зробив висновок:

— Як видно, без людоджерства не обійтись.

— Так, за жеребком будемо їсти один одного, — похмуро додав інший.

Від цієї страшної думки, презирнувшись, матроси замовкли, і в зловісній тиші пролунав гучний голос мінера Осадченка:

— Навіщо за жеребком? З командира почнемо! Через нього ми всі страждаємо. З усіх офіцерів він найжирніший. Його першого порубаємо на котлети.

— Правильно! — роздратовано обізвались інші голоси. — А далі піде дехто й без усякого жеребка!

Командир Іванов, почувши це, зблід і мовчки спустився в кают-компанію.

З цього дня вирішили видавати прісної води по одній склянці на людину.

На вечір посвіжів вітер, знялися хвилі. Міноносець, гойдаючись, скрипів канатом і

ледве втримувався на якорі. Команда була у відчаї. Офіцери, боячись нападу, замкнулись у кают-компанії і перестали виходити на верхню палубу. Матросів полишили на самих себе, і вони що хотіли, те й робили. Одні з них за своїм бажанням стежили за горизонтом, інші, немов чимось отруєні, сонно сиділи або валялися в приміщеннях, дехто безцільно, як лунатики, вештався по кораблю. Інколи хто-небудь запитував:

— За що гинемо?

Цього було досить, щоб ударити, немов бичем, по нервах команди. Починався галас, супроводжуваний страшенною лайкою. Проклинаючи всіх царів і богів, погрожували кают-компанії. Але довго лютувати у виснажених людей не вистачало енергії — злоба спадала, і наставало затишшя. І знову можна було почути мирний, як у сільській церкві, вигук:

Тонн би двадцять — двадцять п'ять вугілля. У відповідь злиденно, нудно тягнули голоси:

Господи, подай, припливемо у Шанхай.

Говорили про їжу й питво, як про щось недосяжне; стогнали й марили тяжко поранені.

Усе це було таке ненормальне, немов люди перебували не на військовому кораблі, а на естраді і ставили безглуздий спектакль.

Боцман "Бодрого" захворів. Його місце зайняв боцман з "Блестящего" Фомін, тверда й рішуча людина. Він же виконував роль і вахтового начальника. Тепер усі розпорядження по кораблю йшли тільки від Фо-міна. Він підбадьорював людей, умовляючи їх потерпіти ще добу. Вночі, вступивши на вахту, він без відома командира наказав підняти на щоглі два червоних ліхтарі. Випромінюючи червоне світло, вони кидали в буряну пітьму сигнал, що корабель терпить біду, вони безмовно волали про допомогу. Посилювався вітер, ревіла, ніч, вселяючи в душі безнадію. Море обливало міноносець потоками шиплячої води. Але багато хто з матросів, не звертаючи уваги на це, не йшли з верхньої палуби і, промоклі, вглядалися в усі сторони горизонту. Походжаючи по містку, напружував свій зір і боцман Фомін. Під завивання вітру і сплески хвиль він думав про завтрашній день. Якщо погода заспокоїться, то він разом з мічманом Ломаном або з мічманом Зубовим і п'ятьма гребцями вирушить на вельботі в далекий і ризикований шлях шукати порятунку для корабля і для самого себе. Для відплиття в нього вже були наготовані бочка води й мішок сухарів. Цілий день він прововтузився над запайкою банок з-під парафіну, припасовуючи їх під сидіння вельботу, щоб цим збільшити його плавучість.

А тепер Фомін відчував себе змореним. Щоб зберегти сили для наступного дня, він о десятій годині здав свою вахту мінному квартирмейстеру Бугоркову, а сам тут-таки, на містку, загорнувшись у брезент, ліг спати. Але не встиг він заплющити очі, як почув знайомий голос:

— Уставай, Іване Абрамовичу! На горизонті — вогник!

Фомін швидко скочив. Перед ним стояв Бугорков. Обидва вони пильно подивились в

далечінь, звідки наближався білий вогник. Побачили його й інші матроси і з радістю сповіщали про це один одного. Бугорков, зійшовши в кают-компанію, збудоражив новиною офіцерів. Командир Іванов, рушаючи слідом за мічманами до містка, боязко озирався— чи не обман це з боку матросів, що намірились його вбити. Але коли побачив відмітні вогні невідомого судна (ізумрудний і рубіновий), він схвилювано відкашлявся, як артист, що прочищає своє горло. Всі матроси, крім тяжкопоранених, заповнили верхню палубу. Чути було глухий гомін. З нього можна було зрозуміти лише одне— чий би корабель не наблизився до "Бодрого", але настає кінець нестерпному життю. З містка командир Іванов гучно командував:

— Зарядити гармати! Приготувати мінні апарати! Пустити ракети! Засвітити фальшфейєри!

Метушня на палубі супроводжувалася безглуздими вигуками.

"Бодрий" спочатку освітився фальшфейєрами, а потім з нього одна за одною шугнули ракети, пущені комендором Ключегорським; розсипаючись іскрами, вони прорізали темряву, як дві вогненні змії.

У темряві виступали обриси корабля, що наближався. З міноносця, радіючи, розгляділи невеликий комерційний пароплав. Звідти хтось у мегафон прокричав по-англійськи. Проте з російських офіцерів ніхто не знав англійської мови. Відповіли по-російськи:

— Міноносець російський... Аварія... Гинемо...

Те ж саме повторили по-французьки. Та це не допомогло. Переговори йшли даремно — люди не розуміли один одного. Що робити? Як скоріше розтлумачити англійцям, що врятування людей "Бодрого" залежить тільки від них? Офіцери розгублено метушились на містку і безпорадно хапалися за голову, з палуби доносилося ремствування стривоженої команди. Всі боялись, що англійці можуть розсердитись і піти геть.

У цю мить матроси згадали, що на міноносці був врятований з "Руси" рульовий, чудний естонець. В попередні дні, коли команда так хвилювалась, він один ні в що не втручався і тримався окремо, цілком

спокійно, немов попав до себе додому. Пробували з ним розмовляти, але він відмовчувався і байдуже походжав палубою, як турист. Від нього дізналися лише одне, що до війни він багато плавав на іноземних комерційних суднах. А такі моряки звичайно говорять по-англійськи. Кілька чоловік і звернулися до естонця. Припущення їхні справдилися. Він неквапливо піднявся на місток і взяв у руки мегафон. Офіцери і матроси, затаївши дихання, почули незрозумілі слова, вимовлені естонцем. З пароплава щось відповіли йому. Він роз'яснив по-російськи, звертаючись до командира Іванова:

— Англійський пароплав "Квейлін". Іде в Шанхай. Запитує, в чому справа.

Командир наказав естонцеві:

— Запитай, чи не може він дати нам вугілля? Скажи — у нас нема ані продуктів, ані прісної води. Ми гинемо.

Хвилі заважали Іпароплавові підійти ближче до "Бодрого": вони могли зіткнутися. Естонець стояв на містку і, напружуючи всю силу легенів, намагався перекричати шум вітру й моря. З пароплава "Квейлін" доносились лише уривки англійських фраз. Розмова затягнулась, нетерплячка на міноносці посилювалась. Більше ніж сто чоловік оточили місток, підвели голови, витягли шії, ловили і вимовляли про себе кожне слово, хоч і не розуміли його змісту. Випадково врятований ними естонець несподівано перетворився на героя і тепер визволяв їх з важкого становища. Застигши на місці, всі дивилися на нього з таким сподіванням, з яким підсудні дивляться на свого захисника, і з нетерпінням, з тремтінням у серці чекали вирішення своєї долі. Нарешті він сповістив, що пароплав не може дати вугілля, але стане поблизу на якір, а завтра вдосвіта візьме "Бодрого" на буксир.

Заворушилися офіцери і команда, захитали головами. На час забули про, голод і спрагу. Пожвавлений гомін заповнив палубу. Багато хто з команди підходив до естонця, тис йому руки, а він тільки мовчки посміхався на це і намагався скоріше зійти в нижнє приміщення.

Ранком "Квейлін" узяв "Бодрого" на буксир і потяг за собою.

ЛЮДИНА, ПОВЕРНУТА МОГИЛОЮ

, Ескадрений броненосець "Бородино", так само як і "Орел", вступив до складу 2-ї ескадри прямо від будівників. Він почав своє життя передчасно, не встигши позбутися багатьох вад у механізмах. Через те в поході на ньому раз у раз траплялися різні аварії з. рулем, машинами і котлами. На поворотах він часто вилітав із строю, загрожуючи сусіднім кораблям зіткненням. На ньому не раз спостерігалася втрата великої кількості прісної води, призначеної для живлення котлів. Крім того, броненосець був надзвичайно хиткий, особливо коли йшов перевантажений вугіллям. Під час шторму він так лягав на той або другий борт, що старі й бувалі моряки, хитаючи головами, говорили: — Не минути лиха.

"Бородино" майже щодня діставав догани сигналами. В очах адмірала Рожественського це був найбільш несправний корабель в усій ескадрі. Дратувало командуючого й те, що командир броненосця, капітан 1-го рангу Серебренников, був самостійним офіцером, і те, що замолоду він, як і командир "Орла", був захоплений революційними ідеями і навіть сидів у тюрмі.

— Безмозкий нігіліст! йому командувати тільки чухонською лайбою, а не броненосцем,— говорив про нього адмірал.

Зовсім інакше ставилась до свого командира команда. Він розумів її, вмів людяно поставитися до неї, вникав у її потреби. Його матроси були і одягнені краще, і нагодовані ситніше, ніж на інших кораблях. На бібліотеку для них, виходячи з Росії, він витратив не тільки економічні суми, але й доклав із своїх власних грошей. Він сам роздавав їм газети, які приходили під час плавання. А в тому похмурому житті, яке панувало на всій ескадрі, і цього було досить, щоб здобути любов команди. Тому і служба на "Бородино" була налагоджена краще, ніж на інших кораблях 49.

В день битви при Цусімі, після обіду, коли на горизонті з'явилися головні ворожі

сили, команда "Бородина" була зібрана на шканцях. Командир Серебренников виголосив коротку промову, закликаючи всіх підтримати честь корабля. Серед інших матросів був тут і марсовий Семен Ющин. Уродженець Тамбовської губернії, що виріс в глухих лісах Темниківського повіту, він виділявся серед інших товаришів своєю огрядною, наче вилитою, фігурою з могутніми грудьми і широкими плечима. Великі й густі вуса, склеєні для краси милом, погрозово стирчали як два гострі списи. Це був малописьменний, але тямущий і завзятий матрос. Слухаючи командира, він дивився на нього так, як дивиться віруюча людина на чудотворну ікону.

Після промови вдарили бойову тривогу.

Марсовий Ющин бігцем подався в носовий каземат, де за бойовим розпорядком він мусив виконувати обов'язки другого номера при 75-міліметровій гарматі. Тут зібралось дванадцять матросів, кондуктор Чепакін і поручик граф Беннігсен. Цей поручик, командуючи носовим казематом, наказав, згідно з розпорядженням із бойової рубки, наводити гармати на головний ворожий броненосець, коли той з'явився на лівому траверзі.

Броненосець здригнувся від пострілів.

Ворожий вогонь був зосереджений головним чином на флагманських кораблях. На "Бородино" наче не звертали уваги. В першу годину бою він мав мало пошкоджень. Кілька снарядів влучило в верхню частину корабля. Спалахнули пожежі, але їх скоро вдалося погасити.

Ющин працював з захопленням, зовсім не думаючи про смерть. І сама битва вже не здавалася йому такою страшною, як раніше. Настроєний патріотично, він дбав лише про те, щоб завдати більше шкоди японцям. Розпалене обличчя його вкрилося потом. Несподівано стрільба припинилась. Ющин випроставсь, і тут тільки помітив, що "Бородино" викотився із строю вправо і йшов сам. "Щось сталося з рульовим приводом,— подумав марсовий,— мабуть, заклинився штурвал у бойовій рубці". Хвилини через п'ятнадцять пошкодження були усунуті. Коли броненосець повертався, щоб стати на своє місце, Ющин глянув у гарматний порт. З боку бойової колони, кабельтових за десять, горів "Ослябя", що зарився носом у море по самі клюзи. Побачив це і командир каземату Беннігсен, який сказав немовби сам до себе:

— Недовго протримається на воді.

— Бити чх хGREBA, ваше благородіє, японців! — наче п'яний, загорлав раптом Ющин.

Але поручик Беннігсен нічого не відповів,— залунали крики матросів, що стояли на голосовій передачі:

— Носильники, бігом у бойову рубку!

Зверху в носовий каземат спустився матрос. Обличчя в нього роздулося і почорніло, з одної щоки до самого вуха була зідрана шкіра. Мотаючи головою, він викрикував:

— О, дияволи, дияволи!

Ющин, гадаючи, що цей матрос шукає перев'язочний пункт і не може знайти, хотів

відвести пораненого туди, але той відштовхнув його.

— Відчепись!

І покvapно поліз наверх.

В носовому казематі незабаром дізналися від носильників подробиці про бойову рубку. Виявилось, що біля її входу розірвався снаряд великого калібру, який зруйнував увесь місток. Старший штурман Чайков-ський і молодший штурман де Ліврон були розірвані. Старшого мінера, лейтенанта Геркена, віднесли в операційний пункт неpritомного. Старший артилерист, лейтенант Завалишин, сам спустився з містка, але з його розпоротого живота випали нутроші,— він упав і через кілька хвилин помер. Були убиті телефоністи й рульові. У командира Серебренникова відірвало кисть правої руки. Командувати судном він більше не міг, і його відправили в операційний пункт.

Бойова рубка з артилерійськими приладами, з штурвалом, з машинним телеграфом, з переговорними трубами остаточно вийшла з ладу. Управління кораблем перейшло в центральний пост. За командира вступив у командування старший офіцер, капітан 2-го рангу Макаров.

Виходили з ладу гармати й люди, руйнувалися прилади, збільшувалось число пробоїн* у бортах. Управляти броненосцем із центрального поста стало справою дуже важкою. Щоб стежити за боєм і вживати відповідних заходів, командир мусив бути або в батарейній палубі, або в одній з гарматних башт. Свої розпорядження він передавав голосом по переговорній трубі в центральний пост, який містився на самому днищі корабля, а звідти ці розпорядження, повторені іншим офіцером, уже йшли в інші частини корабля. Стрільба гармат, вибухи ворожих снарядів, викрики трюмно-пожежного дивізіону, зойки поранених — все це заважало правильному командуванню. Плутали слова, перепитували. Кожний, хто вступав в обов'язки командира, незабаром виходив із строю. Поки на його місце підшукували когось іншого з начальства, командування броненосцем припинялося.

Один по одному вийшли із строю "Суворов" і "Александр III". За головного лишився "Бородино". Відстрілюючись, він ішов уперед, ледве керований мічманами, що лишилися в живих. По палубах пролунали крики:

— Мінна атакаї

Семен Ющин з носового каземату побачив на горизонті кілька міноносців. По них відкрили часту стрільбу. Вони незабаром зникли, не завдавши ескадрі шкоди.

Японці двічі губили з ока російські судна. О шостій годині, під час другої перерви бою, "Бородино" міг трохи підправитися. Здорові почали підійматися з нижніх приміщень нагору. В носовому казематі зібралось кілька чоловік. Прийшов з перев'язки і поручик Беннігсен, який незадовго до цього був тяжко поранений, і, звертаючись до матросів, запитав:

— Ну, як, братці, діла?

— Нікуди, ваше благородіє, не годяться,— відповів йому Ющин.— Коли ще раз нападуть японці, то доконають нас.

Поручик похитав головою і сказав:

— Так, я не сподівався, що вони будуть так битися. Потім виглянув у гарматний порт.

— А де ж "Суворов" і "Александр"?

Йому пояснили, що обидва ці кораблі вийшли із строю з великими пошкодженнями в верхніх частинах і з пожежами і що дальша їх доля невідома.

Поручик зітхнув:

— Ех, сунулись ми, неuki, воювати...

"Бородино" мав невеликий крен на правий борт. Хтось кричав, щоб тягли на зріз пластир. Де була пробоїна і яких розмірів, Ющин не знав. Він заходився лагодити свою гармату, заклинену осколком. Поки він вовтузився з нею, з правого борту показалося шість ворожих кораблів. В носовому казематі відразу всі замовкли, передчуваючи, що наближається кінець.

Знову зав'язався бій.

Ескадру вів "Бородино".

Японці і на цей раз застосували проти росіян попередню свою тактику — бити по головному кораблю. Досі "Бородино", незважаючи на пошкодження і великі втрати в людях, тримався стійко. На ньому ще діяли кормова дванадцятидюймовою башта і три шестидюймові башти правого борту. Підводних пробоїн корабель, очевидно, не мав: Але тепер, під залпами шести ворожих кораблів, енергія його швидко виснажувалась. Здавалось, на нього падали удари тисячопудових молотів. Він запалав, як селянська хата. Дим, змішаний з газами, проходив в усі верхні відділи.

Семен Ющин, працюючи біля 75-міліметрової гармати, задихався смердючими газами. З очей котилися сльози, щось дряпало в горлі. Майже щохвилини всередині судна розлягались вибухи.

Поручик Беннігсен крикнув своїм підлеглим:

— Марна річ стріляти з дрібної артилерії. Треба відійти під прикриття.

Беннігсен раптом ухопився однією рукою за груди і заверещав:

— Ай-ай... Пече, пече...

Потім закружляв, наче в безладному танку, і повалився на палубу.

Тієї ж хвилини прибіг згори сигнальник, оторопілий, в розідраній фланелівці, з обличчям, вкритим плямами крові.

— Де офіцери? — оглядаючись, загорлав він.

— Он один лежить мертвий, — відповіли йому. — А що?

— Нагорі з строкового начальства — нікого не лишилося. Шукаємо по всіх відділеннях, і нікого не знаходимо. Або вбиті, або поранені. Нікому стало командувати кораблем.

Сигнальник побіг на корму.

Броненосець "Бородино", здригаючись від вибухів ворожих снарядів, продовжував іти вперед. Мабуть, він управлявся тільки матросами. Вогонь його чимдалі слабшав. Куди він держав курс? Невідомо! Поки на ньому справно працювали машини, він просто йшов по тому румбу, на який випадково був повернутий. А вся ескадра при

наявності багатьох капітанів 1-го рангу і трьох адміралів, що лишилися в живих, пленталася за ним, як за вожаком. Мабуть, так само було і в той час, коли вів її "Александр III". І все це сталося тому, що був наказ Рожественського: коли виходить із строю головне судно, то ескадру веде другий за чергою мателот.

Всі матроси, які були в носовому казематі, спустилися разом з кондуктором Чепакіним на один поверх нижче, під броньову палубу. Там було кілька поранених, що вже дістали медичну допомогу в операційному пункті. Марсовий Ющин запитав у них:

— Ну, як командир? Йому відповіли:

— Лежить. Все розпитує, як іде бій. А сам командувати не може. Багато крові втратив.

— А де старший офіцер Макаров?

— Він теж, кажуть, поранений був, але тільки в операційний пункт не приходив зовсім. І ніхто не знає, де він.

Кондуктор Чепакін очманіло крутився і, лаючись, збуджено говорив:

— Ну, на що це схоже? У нас не лишилося жодного стрийового офіцера. Нема кому командувати кораблем. Що тепер робити? Доведеться, мабуть, ушиватися*на той світ. Японці найбільше жарять по нашому судну, бо воно йде головним. "Бородино" такий уже побитий, що пора б йому прилаштуватися в кінці ескадри і хоч трохи відпочити. А почни ми зараз повертати, вся ескадра поверне за нами...

Над головою пролунали крики:

— Всі нагору! Рятуйтеся!

Люди кинулися до трапа. Через півхвилини кондуктор Чепакін, марсовий Ющин та інші матроси знову опинилися в носовому казематі. Всі заметушилися, загаласували, не розуміючи, що сталося на судні і звідки загрожує лихо. Корабель ішов уперед і мляво відстрілювався. Раптом з гуркотом осліпила здвоєна блискавка. Ющин перевернувся в повітрі і ударився об палубу. Йому здалося, що перекинулося судно. Він навіть не зрозумів, що його, який був у момент вибуху снаряда за броньовою роздільною перебіркою, не зачепило жодним осколком. Він схопився і з жахом побачив на палубі, недалеко від своїх ніг, чийось відірвану голову. "Чи не моя це?" — подумав Ющин і скинув угору руки, щоб помацати свою голову. В носовому казематі лишилися в живих тільки він і кондуктор Чепакін. Крізь дим побачили, що гармати були розбиті або вилетіли з цапф і що вогонь, розгоряючись, підбирався до патронів, піднятих з погреба. Кондуктор почав викидати їх за борт, а Ющину наказав:

— Біжи до корми, клич людей! Нам удвох не впоратися з пожежею. Од елеватора пішов дим...

Ющин пішов до корми, але туди не так легко було пробратися. На кожному кроці зустрічалися руйнування: валялись шматки заліза, перекинуті й розідрані на клапті перебірки. Проломи були не тільки в бортах, але і в палубі. Все внутрішнє обладнання перетворилося в купи уламків. Серед цього хаосу валялись понівечені трупи. Ющин кинувся далі, але йому перетяли шлях руїни офіцерських кают і бурхливе полум'я. Шугало полум'ям і роз'ятрювало димом очі. Навкруги так усе змінилось, що Ющин не

міг навіть зрозуміти, куди він потрапив. Він зупинився перед люком з поламаним трапом і побачив під собою батарею палубу. Хотів було спуститися вниз, але не наважився. Навкруги не було жодної живої душі, і ніхто не гасив пожежу. Очевидно, панічний страх загнав людей у нижні приміщення. Але він уявив, що уцілів один на цілому кораблі, який ішов уперед, невідомо куди, ніким не керований. Від такої думки Ющин здригнувся. Він вискочив на зріз і хотів піднятися на верхню палубу. Чого? Він і сам того не знав. Смеркалося. Крен на правий борт збільшився. Верхні частини броненосця були розгромлені ще більше, ніж нижні. Щогли були поламані, такелаж подраний, димові труби ледве трималися, шлюпки розвалилися, задній місток перекинувся. Вся кормова половина була охоплена вогнем. А навкруги так само падали снаряди, підіймаючи вибухами водяні смерчі. За кормою, крізь бризки, виднівся "Орел", весь оповитий димом, а за ним трималися в кільватер ще якісь кораблі, і незрозуміло було, чого це вся ескадра тягнеться за вмираючим броненосцем "Бородино".

. Гнаний жахом, Ющин кинувся назад у носовий каземат, щоб сповістити про все кондукторові Чепакіну. Але коли він добіг туди, кондуктора на місці вже не було. Раптом броненосець весь затрусився від ворожого залпу, що влучив у нього, і став швидко валитися на правий борт. Ющин в цей момент був біля гарматного порту і встиг ухопитися за якусь трубу.

Що сталося з ним далі, про це у нього лишилась неясна згадка. Броненосець перевернувся, а він, зім'ятий і оглушений ревучими потоками, все ще був усередині його, в носовому казематі. Ющин однією рукою розірвав на собі всю одягу і, намагаючись ногою гарматний порт, пірнув у нього. А може, останні дії його були зовсім не такі. Але не підлягає сумніву, що якийсь невизначений час, що здався йому неймовірно довгим, він був під водою на великій глибині, захилявся і крутився. Не було сумніву і в тому, що на поверхню моря він випливав голим. Тільки на ногах лишилися чоботи, бо вони були тісні і не вдалося їх стягти.

Все, чого зазнав Ющин за якусь хвилину або дві, вплинуло на нього так приголомшливо, що йому навіть не було страшно. Розплющивши очі, він побачив свій корабель, що плавав догори кілем. Працювали, збурюючи воду, обидва гвинти. Над поверхнею моря, серед бурхливих хвиль, то в одному місці, то в другому з'являлися матроські голови. А чоловік з десять видерлися на величезне днище судна і, розмахуючи руками, щось кричали. Один з них зняв із себе натільну сорочку і, тримаючись за боковий кіль, простяг її Ющину:

— Семен, хапайся за натілку і видирайся до нас!

Ющин ухопився був за рукав, але вдарила хвиля, і в стиснутому кулаку його лишився тільки шматок тканини. Він знову пірнув у воду. Броненосець швидко йшов від нього. Щоб не потрапити під лопасті, що працювали в кормі, він почав відпливати вбік. Під руки йому потрапив шлюпковий рангоут, з яким він вирішив не розлучатись до самої смерті. і

Ющин не бачив, як потонув його броненосець, і всю свою увагу зосередив на інших

кораблях, благаючи їх про допомогу, В чимдалі густіших сутінках, весь у вогні, як величезний факел, пройшов мимо "Орел", обсипаний вибухаючим металом. Гуркотіло небо, потрясаючи простір, ревло море, розцвітаючи вогняними фонтанами, гойдались хвилі з прилиплими до них пасмами диму. Здавалося, настала година загибелі всього світу. "Николай I", збільшивши хід, намірявся, мабуть, випередити перше судно, щоб стати на чолі ескадри. Головні ворожі сили припинили вогонь. Але російські кораблі продовжували стріляти — мабуть, в японські міноносці. По черзі один за одним проходили повз Ющина залишки розбитої ескадри: "Апраксин", "Сенявин", "Ушаков", "Сысой Великий", "Наварин". Він кричав їм, він називав кожне судно поіменно, а вони всі йшли геть від нього. Значно відставши від ескадри, йшов крейсер "Нахимов". Позад нього вже не було видно жодного судна. Ющин, борсаючись в хвилях, заметався, напружив усі свої сили, готовий вистрибнути з води і бігом помчати до останньої надії, "Нахимов" начебто почув його голос і повернув до нього, але через хвилину корма крейсера почала відходити, блимаючи гакабортним вогником.

— Прокляті! Щоб вам усім опинитися на морському дні!..— кричав і безумствував Ющин.

Він у розпачі зажмурився. Голова пішла обертом. Здавалося, що він провалюється в прірву. Він упустив рангоут з рук, але тут же схаменувся і, розплющивши очі, знову ухопився за нього. Залягла пітьма. Де кінчалось море і де починалась пітьма — нічого не можна було розібрати. Зрідка далечінь блимала гарматними зблисками, але й це незабаром припинилося. Прислухався — жодного людського голосу. Значить, Ющин лишився один серед грізного моря під чорним небом ночі. Чи хвилини минали, чи години — він не мав уявлення про час. Він і далі знемагав в нерівній боротьбі з стихією. Хвилі підіймали його вгору, шпурляли вниз, били в обличчя, зловтішно реготали у вуха, виривали з рук рангоут, перевертали тіло, тиснули груди, перекочувались через голову. Часом здавалося, що це напала на нього розлючена юрба і перекидала стусанами з боку на бік. Він, захилявся гірко-солоною водою, відкашлювався, кричав і ловив моменти, щоб наповнити груди свіжим повітрям. Він давно перестав відчувати розбухлі в чоботях ноги, наче вони зовсім відвалилися. Заклякло тіло, вимотувались останні сили, плуталася свідомість.

Несподівано Ющин побачив, як чорна далечінь заблимає блискавками гармат, прорізалась променями прожекторів, і почулися удари, від яких здригалась ніч. Невже ескадра повернула назад? Багрові виблиски наближались. Незабаром повз Ющина, в двох-трьох кабельтових від нього, поритою поверхнею моря безладно проповзли якісь безформні тіні. Він засіпався, заволав, а чорні тіні, гуркочучи вибухами артилерійського вогню, відходили від нього все далі й далі, в темну й страшну невідомість 50.

ЕПІЛОГ

Вісім з половиною місяців ми пробули в полоні і нарешті дочекалися того щасливого дня, коли залишили кумамотські табори. Ми були перевезені залізницею в портове місто Нагасакі, де вже чекав нас пароплав Добровільного флоту "Владимир",

пришвартований до стінки. Наш ешелон відразу ж розмістився в його просторах, спеціально пристосованих для перевезення військ, трюмах. Але пароплав простояв у порту ще кілька днів, приймаючи живий вантаж до певної норми. Пасажирами були головним чином матроси і десятків зо два морських і сухопутних офіцерів.

Росію ми залишили 2 жовтня 1904 року, а повертались на батьківщину наприкінці січня 1906 року.

Царський уряд, щоб задобрити нас, видав нам під час нашої стоянки в Нагасакі берегове утримання і морське харчування за дев'ять місяців. Час, проведений у полоні, нам порахували за плавання. У кожного з нас була тепер чимала сума грошей. На пароплаві одержали видублені кожушки, валянки й папахи. Якщо не рахувати харчування, це був останній і остаточний розрахунок з казною. Ми вперше відчули себе більш-менш вільними людьми.

Місто Нагасакі розташоване на березі довгої й широкої бухти, мальовниче порізаної химерними фіордами і оточеної гірськими хребтами. Біля входу в неї, захищаючи її від морських вітрів, наїжачився пініями крутобокий острів Катабоко. До міста примикали величезні будівлі доків і суднобудівельних верфей. Бухта гомоніла людськими голосами, лящала працюючими лебідками, диміла численними трубами комерційних кораблів. Між великими океанськими пароплавами, які стояли під прапорами різних націй, швидко сновигали маленькі японські човни — фуне. Кожен з них блищав критою лакованою каюткою, кожен хизувався приставним носом і був схожий на водоплавного птаха з витягнутою шиєю.

Проти міста, на північно-західному боці нагасакської бухти, серед скелястих підвищень заросло зеленню село Іноса, добре відоме російському флоту. За багато років до війни російський уряд взяв тут в оренду ділянку землі, на якій були побудовані шлюпковий сарай, виробні майстерні, госпіталь. Над цими будівлями панувало морське зібрання, яке обслуговувала економка Амацусан. В ньому були більярдна і багата бібліотека, внутрішні стіни його прикрашали портрети адміралів і офіцерів. На одному з горбів височіла двоповерхова будівля з назвою "Готель Нева". В західному кінці селища було кладовище для російських моряків. Офіцери називали Іноса російським селом. Хто з них не мріяв потрапити в нього! Там відбувались азартні ігри в карти і безжурні гульбища. Все це, звичайно, давало японцям винятковий матеріал для вивчення нашої організації військово-морської справи і звичаїв тих, з ким вони мали в майбутньому воювати.

Від кам'яної пристані, східці якої спускалися прямо в воду, місто починалось європейськими готелями і ресторанами. Тут, на широких вулицях, поруч зі японцями, одягненими в національні костюми — кімоно, траплялись англійці, німці, французи, росіяни, китайці, негри. Чувся різномовний говір. А далі, за європейським кварталом, щільно притулились Один до одного японські будиночки, дерев'яні, легкі, не більші як у два поверхи, причому верхній поверх пристосований для житла, нижній — для торгівлі. Передні стіни магазинів на день розсувались, і можна було, не читаючи вивісок, бачити, чим у них торгують: черепаховими виробами, мережаними віялами, красивим

японським фарфором, різнокольоровими шовками. Складалося таке враження, немов гуляєш не по вузьких вулицях, а в павільйоні і розглядаєш виставку японської кустарної і фабричної продукції. Деякі будиночки й храми розбіглися по гірських схилах і зелених горбах, надаючи місту декоративного вигляду.

Ресторани, чайні будиночки і вертепи дзвеніли японською або європейською музикою. На її хвилюючі звуки, збуджуючись оманливою радістю, йшли чужоземні моряки, які прибули сюди з-за далеких морів і океанів, загорілі, обвіяні вітрами всіх географічних широт.

Мене дивували японці. Я не зустрічав понурих і засмучених облич ні у чоловіків, ні у жінок. Здавалося, що вони завжди життєрадісні, наче всім їм живеться чудово, і всі вони задоволені і державним ладом, і собою, і своїм соціальним станом. Насправді ж японське населення живе у великих злиднях, але майстерно приховує це. Так само помилкою було б припустити, судячи з їхньої надмірної чемності і люб'язності, виробленої віками, що вони являють собою наймиролюбніший народ у світі.

Я жадібно вглядався в різноманітне життя міста, а мої думки цілком були зайняті однією японкою, що лишилася в Кумамота.

Перебуваючи в таборах для полонених, я здружився з японським перекладачем. Він прекрасно говорив по-російськи і дуже любив нашу літературу. Ми іноді з ним годинами розмовляли про твори російських класиків і сучасних письменників. Це й зблизило нас обох. Він став запрошувати мене в місто Кумамота до себе на квартиру. В нього була сестра Іосіє, дівчина двадцяти років, маленька, струнка, з матово-ніжним обличчям і загадковим поглядом чорних, променистих очей. Любов не зважає ні на расову відмінність, ні на війну, вона розвивається за своїми власними законами. Іосіє, зустрічаючись зі мною, спочатку насторожувалася, як пташка, коли бачить поблизу мисливця, але після декількох побачень у нас почався взаємний потяг одно до одного. Я розмовляв з нею за допомогою її брата. А коли з'ясувалося, що вона трохи говорить по-англійському, взявся і я вивчати цю мову. Перші слова і фрази, засвоєні мною, були, звичайно, вітальні і, звичайно, про кохання. Але іноді, розпалюючись і бажаючи висловити свої почуття повніше, я говорив їй по-російському:

— О, любя Іосіє! На півночі, за Полярним колом, триває ніч три місяці. І коли людина після такого довгого часу побачить на кілька хвилин тільки золотий промінчик сонця, вона проймається неймовірним захопленням. Але з кожним днем небесне світило підіймається все вище, випромінюється все яскравіше. Таке ж враження пережив і я, зустрівши тебе на своєму життєвому шляху.

Я добирав для неї найбільш поетичні слова, які тільки знав. Вона, звичайно, не розуміла їхнього змісту. Вона тільки посміхалася маленьким ротом з пухкими губами, сяючи білістю дрібних і трохи кривих зубів. І призивно мигтіли її чорні очі, навскіс підтягнуті до висків. Не розумів і я її, коли вона, закинувши назад чорноволосу голову з пишною зачіскою, щось швидко починала говорити. Японці не мають у своїй мові літери "л" і замінюють її літерою "р". Тому і Іосіє, промовляючи моє ім'я, замість "Альоша", говорила "Арьоша". Але це чомусь особливо гарно звучало в її устах.

Брат Іосіє не перешкоджав нашому кохання. А коли я сказав йому, що хочу одружитися з його сестрою, він згодився й на це. Може, тут відіграла роль та обставина, що вона була сиротою. До Росії мені, як політичному злочинцеві, не можна було повертатися. При допомозі емігранта-народовольця, доктора Русселя, я з такою милою подругою влаштую своє життя. Я ґрунтовно вивчу англійську мову, поступлю матросом на комерційний корабель. Це відкриє мені доступ на батьківщину для політичної роботи. Так малювалося майбутнє, а молодість, сп'яніла від ілюзії щастя, не думає про перешкоди, поки не вдариться лобом об кам'яну стіну.

Пізньої осені з Росії надійшла до Японії звістка про амністію політичним злочинцям. Це повернуло мою долю в інший бік: я міг повернутися на батьківщину. Після довгих вагань я вирішив розлучитися з Іосіє.

В останній день перед від'їздом я прийшов до неї попрощатися. Вона зустріла мене сяючою посмішкою і здалася мені особливо привабливою в синьому шовковому кімоно з широким узорчатим бантом на спині. Я заздалегідь запасся фразами з японського й англійського самовчителів і з трудом пояснив їй, що від'їжджаю до Росії, а тому, що там революція, не можу її взяти з собою. Здригнулись її вузькі плечі, вона змахнула широкими рукавами кімоно, немов хотіла злетіти, але лишилась на місці. На чорні, блискучі очі, наче занавіски, спустились повіки з бахромою густих вій, ховаючи у вузьких щілинах набігли сльози. Раптом вона повернулась до мене і, заговоривши щось по-японськи, може, проклинаючи нашу першу зустріч, дивилася на мене то благаючи, то з ненавистю. Потім кинула мені на шию.

— Арьоша,— прозвучав її гортанний голос, обпалюючи серце.

Маленька і легенька, вона була сильна своєю посмішкою, променистими очима і всім своїм обличчям. Вона обплутала мою волю, як ліани дерево. Наше прощання перетворилося в нестерпну муку. Ідучи від неї, я наче обірвав живу тканину в своїх грудях.

Тепер я був від Іосіє далеко, на гомінких вулицях Нагасакі, а в моїй свідомості все ще звучала недоспівана до кінця пісня кохання.

Несподівано до нас на пароплав "Владимир" прибув інженер Васильєв. Він оселився в каюті. Ми часто зустрічалися з ним: то ми приходили до нього, то він спускався до нас у трюм. З жадібністю ми слухали, коли в'ін розповідав про те, що останнім часом робиться в Росії.

Якось увечері ми засиділися у нього в каюті. Мова зайшла про адміралів. Він бачився з Рожественським.

— Ну, як поживає герой Цусімського бою? — спитав боцман Воеводін, розчервонівшись від випитого чаю.

Васильєв жваво заговорив:

— Вилікувався від поранень, але лишився все таким же суворим, яким був раніш. І ось що дивно: він впевнений, що під час Цусімського бою нас підстерігала і англійська ескадра, яка начебто стояла біля Вейхайвея. їй дали завдання бути наготові і на випадок нашої перемоги над японцями напасти на нас у морі.

— Невже це могло бути? — здивувався я, запитливо дивлячись в обличчя оповідача.

,— Таку глупоту можна простити гальюнщику, а не адміралу,— іронічно посміхаючись, відповів Васильєв¹. Він підсунув нам печиво і продовжував:

— Між іншим, у мене з ним вийшла сутичка. До адмірала дійшла чутка, що я читаю перед офіцерами викривальні доповіді про Цусіму. Через своїх штабних чинів він хотів переманити мене на свій бік і приголубити, але це йому не вдалося. Я не прийшов до нього. Адмірал затаїв проти мене злобу. А коли один з офіцерів доніс йому, що я знайомий з доктором Русселем і дістаю від нього революційну літературу, Рожественський викликав мене до себе вже офіційно. Я прийшов до нього в штатській одежі. Мій незалежний вигляд зразу викликав у ньому приступ роздратування. Він навіть не міг говорити. Тільки пригрозив мені фортецею, якщо я повернуся до Петербурга...

— Очевидно, Рожественський думає вийти сухим навіть з такої глибокої води, як Японське море,— вставив я.

— Саме так,— засміявся Васильєв.— Мене-то він не злякав, але багато хто з морських офіцерів все ще побоюється його. Для залякування їх дуже дотепний маневр придумав прибічник адмірала, капітан 2-го рангу Семенов. Він посилено поширював серед полонених офіцерів чутку, що Рожественський знову буде начальником головного морського штабу. Все це робилося для того, щоб ніхто не посмів викривати дії командуючого ескадрою...

З дальшої розмови з Васильєвим з'ясувалося, що якби 2-а ескадра досягла Владивостока, то Рожественський відмовився б від командування нею, вважаючи себе хворим. Про це він задовго до Цусімської битви повідомив телеграмою в морське міністерство. На його місце було призначено віце-адмірала Бірільова.

Це був черговий ставленик царського трону. Він мав продовжити справу Рожественського і з славою здобути перемогу імперії на сході. З такою настановою він 12 травня залишав столицю. Весь державний Петербург зібрався на вокзалі і з великою помпезністю проводжав Бірільова з штабом на Далекий Схід. З Петербурга і Кронштадта на Знаменську площу і на платформу вокзалу зійшлося багато моряків, адміралів, капітанів, молодих офіцерів. Тут були присутні й великосвітські і морські дами. Бірільов був бадьорий і енергійний на вигляд, він жваво прощався з вичепуреною сановною публікою, яка несамовито кричала йому "ура". Дами підносили адміралові розкішні букети квітів, деякі з них благословляли його іконами. На очах тих, що проводжали, виступали патріотичні сльози зворушення. Загальні побажання перемоги хором неслись вслід поїзду, що вирушив у далеку путь за славою.

В той час, коли ми переживали страшну катастрофу при острові Цу-сіма, новий командуючий разом із своїм штабом мчав у Владивосток. В салон-вагоні адмірал мріяв, як перед Золотим Рогом на горизонті з'являться переможні кораблі довірених йому морських сил. Він прикидав, скільки з тридцяти восьми вимпелів 2-ї ескадри залишиться в його розпорядженні. Бірільову ввижалося, як він, вступивши в командування 2-ю ескадрою, буде громити японців на морі, а це дасть змогу і нашим

сухопутним військам перейти в наступ. І скільки нових орденів буде додано до тієї великої колекції, яку він вже мав на своїх грудях! Може, в його мріях уже сяяла і золота шабля, яку подарує йому цар за блискучу перемогу. Слава про нього, як про геніального флотоводця, прогрімить на весь світ. Але яке ж було його розчарування, коли замість ескадри прибули до Владивостока тільки три судна: міноносці "Грозный" і "Бравый" і нічого не вартий в бойовому відношенні, перероблений з колишньої яхти намісника Алексеева крейсер 2-го рангу "Алмаз". Бірільову довелося терміново повернутися експресом до Петербурга.

Васильєв наприкінці додав:

— Ви всі знаєте, яка убога була наша ескадра в своїй матеріальній частині. Відповідальність за це повинен був нести разом з іншими верховодами і Бірільов. Але його не віддали під суд. Мало того, цей морський жук ухитрився пролізти в морські міністри. Так могло статися тільки в умовах російської дійсності.

Перед самим відходом "Владимира" інженер Васильєв через вістового викликав мене до себе в каюту. Коли я прийшов до нього, він поквапливо укладав свої речі в чемодан. Я запитав:

— В чому річ, Володимире Полієвктовичу? Куди ви так поспішаєте? г

— Становище змінилось. Доведеться мені розлучитися з вами. Річ у тому, що офіцери одержують подорожні гроші тут, у Нагасакі. Кожному з нас надано право повертатися на батьківщину самостійно. Багато хто вибрав собі водний маршрут — Індійським океаном. Скористався і я з цієї можливості. Я прямо з Японії пароплавом майну через Тихий океан у Північну Америку. Потім перетну Атлантику. Таким чином завершиться моя кругосвітня подорож.

— Пощастило вам! — вигукнув я.

Васильєв, передаючи мені клаптик паперу, списаний його твердим почерком, сказав:

— От адреса мого батька. Передайте її надійним товаришам і від них візьміть для мене адреси! Пишіть! Ми не повинні губити один одного. А тепер ідіть і зберіть у трюмі товаришів. Я тільки розрахуюсь і зараз же спущуся до вас.

— Єсть!

Все було зроблено, як наказав Васильєв. Ми зібрались на одній із палуб носового трюма. З орловської команди були: кочегар Бакланов, машинний квартирмейстер Громов, машиніст Цунаєв, трюмний старшина Йосип Федоров, фельдфебель Мурзін, боцман Воеводін, гальванери Штарєв, Голубєв, Алферєнко та багато інших. Інженер Васильєв розказав нам останні новини про Росію, почерпнуті ним з англійських газет. Потім на підставі фактів почав малювати перед нами картину подій, що відбувались на батьківщині. Все це дуже хвилювало нас. Я дивився на нього і дивувався, як усе на ньому було чудово припасовано: і темно-синій костюм, і білий накрохмалений комірчик з чорним галстуком, пов'язаним бантиком, і начищені до блиску жовті черевики. Такою ж акуратністю він відзначався в усіх своїх думках і вчинках. Кожна його фраза була чітка й ясна, немовби він читав її з книги. Заговоривши про Цусімську битву, він

головним чином намагався викрити причини нашої поразки. Ці причини давно були мені відомі. Підсумовані і закріплені в пам'яті, вони стояли перед очима, ніби надруковані жирним шрифтом на папері.

Російська ескадра була майже вдвічі слабша, ніж японський флот. Але не тільки в цьому була головна причина її загибелі. З російської військово-морської історії можна було б навести численні приклади того, коли технічно слабкі і невеликі загони російських моряків все-таки завдавали поразки ворогові. Але я обмежусь тільки одним маловідомим випадком, що характеризує російських моряків. 23 липня 1773 року в морському бою біля Балаклави два російських кораблі "Корона" і "Таганрог", озброєні тридцятьма двома гарматами, наголову розбили турецький флот, що складався з двох великих кораблів по п'ятдесят дві гармати на кожному і двох шебек з п'ятдесятьма гарматами. Росіянами командував голландець — капітан 1-го рангу Йоганн Генріх ван Кінсберген. Захоплюючись хоробрістю російських моряків, він залишив у своїх мемуарах знаменитий запис:

"З такими молодцями я б самого диявола вигнав би з пекла".

При Цусімі було немало відважних і досвідчених командирів, але їхня цінна ініціатива ніяк не була використана, гірше того — вона була зв'язана бездарним командуванням. І взагалі наша ескадра була зовсім непідготовлена до серйозного бою. Тільки нерозумний уряд міг вирядити її в таку далеку путь назустріч сильнішому ворогові.

Організація служби у нас нікуди не годилась.

Не кажучи вже про те, що наша ескадра складалася з різнотипних суден, які являли собою мішанину з музейних рідкостей, ми найновіші й швидкохідні кораблі поставили в одну колону з старими і тихохідними і тим самим зменшили їхню швидкість до дев'яти вузлів.

Перевантажені, наші броненосці так заглибились броньованими частинами у воду, що перестали бути броненосцями, а неприбрані з них шлюпки і дерево, дерев'яне обладнання кают і меблі були поживою для пожеж, що заподіяли нам багато лиха.

Взяті з собою непотрібні транспорти тільки обтяжували пересування бойових суден.

У японців в кожній башті, в кожному казематі був далекомір, а в нас їх було тільки по два на корабель. І вся наша артилерія з трубками, що погано запалювались, з невибухаючими снарядами, з невірними таблицями, з непридатними баштами, з погано обладнаними і неосвоєними оптичними прицілами, з ненавченими комендорами була зовсім нешкідлива для противника 52.

Спайка між верхами й низами налагодилась сяк-так лише перед боєм, викликана загальною небезпекою, а до цього весь організм ескадри роз'їдала гостра класова ненависть, якої ніби не помічало начальство.

Щоб прорватися до Владивостока, ні в якому разі не можна було йти Корейською протокою, де у японців були розташовані головні бази для морських сил.

Ескадра, наближаючись до острова Цусіма, не робила ніяких розвідок і зовсім

ігнорувала противника, наче ми йшли на парад.

Не тільки командири суден, але й молодші флагмани, контр-адмірали, не були заздалегідь обізнані зі стратегічною і тактичною обстановкою майбутнього бою. Ніхто з командирів не знав, які оперативні плани були розроблені командуючим ескадрою Рожественським, а багато хто навіть сумнівався, чи були взагалі в нього які-небудь плани. Це був винятковий випадок в історії морських воєн 53.

З'ясувалося ще й те, що протягом п'яти з половиною годин денного бою, коли вирішувалася доля сторін, ніхто з адміралів ескадрою не командував. Нею керували випадкові офіцери, що лишилися невідомими, а іноді й матроси.

Досить було однієї із згаданих причин, щоб привести 2-у ескадру до поразки. А всі вони разом взяті, привели її до цілковитого розгрому. Багатьом матросам все це стало відоме відразу після битви. Але тепер від інженера Васильєва ми дізналися про нові факти. Найбільше він здивував нас порівняльною таблицею артилерійського вогню:

— От яке число пострілів робила та і та сторона за одну хвилину: російська ескадра — сто тридцять чотири, японська ескадра — триста шістдесят. Викидали металу за одну хвилину: російська ескадра — двадцять тисяч фунтів, японська ескадра — п'ятдесят три тисячі фунтів. Щодо вибухової речовини, якою начинилися снаряди, то різниця виходить майже неймовірна: російський дванадцятидюймовий снаряд мав у собі п'ятнадцять фунтів піроксиліну, японський такий самий снаряд — сто п'ять фунтів шимози. Російська ескадра викидала вибухової речовини за одну хвилину п'ятсот фунтів, японська — сім тисяч п'ятсот фунтів. Але й це, товариші, не все. Сама шимоза як вибухова речовина значно сильніша, ніж піроксилін.

Васильєв окинув своїх слухачів поглядом, ніби перевіряючи, яке враження справили на них наведені дані, і продовжував:

— Які ж, товариші, ми повинні зробити з цього висновки? Росія з її феодальними порядками, з її глибочезними болячками деспотичного ладу не склала іспиту на полі бою. Вона занадто для цього струхлявіла. Хто винен у нашій поразці? Винна вся царська державна система. Адже Цусіма, для нас була не тільки в Корейській протоці. Ні, її в достатній мірі зазнали і на сухопутних фронтах. Може, не так яскраво, але Цусіма проявлялась і на залізницях, і на заводах, і в кораблебудуванні, і в галузі освіти, і в усьому нашому пригніченому і безладному житті. Але хай Японія не дуже брязкає зброєю. Вона перемогла не трудовий народ, а його уряд, що розклався і всім остогид. Другої такої перемоги вона не діжде, якщо при владі стануть представники іншого класу. А поки що Японія зіграла нам тільки на руку. Вона відкрила очі на дійсність навіть зовсім малописьменним людям. Наше щастя в тому, що солдати повернули свої багнети й рушниці в протилежний бік — проти тих, хто послав їх на безглузду смерть. Війна закінчилася революцією. Нас, що пережили Цусіму, нічим більше не злякаєш...

Загудів пароплав, даючи знати, що готовий до відплиття. Васильєв не міг більше говорити і, взявши від мене адреси товаришів, поліз по трапу, супроводжуваний оплесками сотень людей. Через кілька хвилин він з чемоданом у руці вийшов із своєї каюти на верхню палубу. Ледве встиг він зійти на стінку гавані, як почали віддавати

швартови.

Пароплав "Владимир" вийшов у відкрите море і взяв курс на Владивосток. Дужчав північний вітер, пінячи, як молоду брагу, хвилі. Сірим безформними зграями неслись на південь хмари.

Я самотній довго стояв на юті. Незважаючи на холод, мені не хотілося йти вниз. Востаннє я дивився на віддалені височини Нагасакі. Може, ніколи вже мені не доведеться побувати в цій країні вічної зелені, квіт-нучих хризантем, танцюючих гейш, в країні, настільки ж усмішливій, наскільки й загадкової.

Згасав день. Береги Японії втрачали свої обриси, зливаючись з дим-чати́м небосхилом. Далеко позад нас ритмічно спалахував проблісковий маяк.

Промерзнувши, я спустився в твіндек у гамір людських голосів. Розмовляли про сім'ї і про коханок, про війну і про революцію. Весело награвала гармошка, звуки якої супроводжувалися чиймсь молодецьким посвистом. Кілька чоловік співали частівки.

Осторонь співаків і гармоніста скупчилася велика група матросів. Вони тісно навалювались один на одного і намагалися ближче присунутись до флотського унтер-офіцера. Спираючись на милицю, він щось розповідав їм, а слухачі, витягуючи шиї, здавалося, ловили кожне його слово. Дехто з них комусь погрожував.

Я підійшов до цієї групи. Тепер мені добре видно було оповідача — це був високий горбоносий чоловік, років двадцяти семи, з дерев'яною замість лівої ноги. Величезне тіло його було худе й жилаве, але в ньому почувалися великі й міцні кістки. Вся його постать ходила ходором, то пориваючись вперед, немов наступаючи на слухачів, то відкидаючись назад. Він був дуже збуджений. Великі сірі очі його в густих віях були запалені і, оглядаючи людей, повертались, як блискучі кулі. Звучно і різко, як удари колотушки, карбував він свою мову:

— Ось як усе обернулось. Закляті вороги стали на захист російських адміралів і офіцерів. Швидко змовились...

Хтось перебив його:

— А що в тебе з ногою? Снарядом, чи що, відірвало?

— Та ні, тільки осколком дуже кістку покалічило. Через ногу я й попав до вас, на "Владимир". Нас, хворих, разом з порт-артурцями, раніш від усіх почали повертати з полону. Посадовили на пароплав "Воронеж". А тут і сталася заворушка з адміралом Рожественським, чорти б його роздерли з голови до п'яток. І почалося те, про що я вам розповідав. А я ще сильніше захворів, і мене відправили в російський морський госпіталь, що знаходиться в Нагасакі. Півноги відтяли. Тут ще двоє з "Воронежа" їдуть зі мною. Вони теж у госпіталі зі мною були.

Інвалід мене дуже зацікавив, і я того ж вечора зустрівся з ним сам на сам. Він назвався стройовим квартирмейстером Кузнецовим. З великою увагою я вислухав його оповідання про те, як він став революціонером. До війни і на самому початку її Кузнецов був ретельним і надійним унтер-офіцером. На нього не впливали ні промови агітаторів, ні заборонена література, розповсюджувана серед матросів підпільниками, його зробили революціонером адмірали і генерали! винуватці поразки наших військ і

флоту. А він, як патріот батьківщини, болісно переживаючи воєнну поразку, дійшов висновку, що вище командування не зуміло спрямувати героїзм російських матросів і солдатів до перемог. Це надзвичайно його лютило. Обурюючись на верхівку, він поступово дійшов до лютої ненависті до всього царського режиму.

До нас підійшли двоє його товаришів, які разом з ним затримались в госпіталі і тепер їхали на "Владимире". Я перевів розмову на іншу тему і з нетерпінням почав усіх трьох розпитувати про дивну подію на пароплаві "Воронеж". Те, що вони розповіли, згодом підтвердили мені і деякі революційно настроєні офіцери. З бесід з цими офіцерами я з'ясував і інші факти, яких не могли знати матроси. Загалом очевидці відновили переді мною подію на "Воронеже" з усіма подробицями.

Після ратифікації мирного договору між Росією і Японією адміралу Рожественському і всім полоненим командирам кораблів дали через французького консула дозвіл з Петербурга: "Повертатись по можливості". Вони могли, не чекаючи російських суден, виїхати негайно на будь-якому іноземному пароплаві кружним шляхом через Європу. Але, боячись всесвітнього сорому і кореспондентів іноземних газет, адмірал відмовився скористатися цим дозволом. Він чекав до того часу, поки в Токіо не приїхала для прийому полонених комісія, очолювана генерал-майором Даниловим. Ця комісія проїхала через місто Кіото, де був Рожественський і чини його штабу, і не тільки не заїхала, але навіть ніяк не адресувалась до них — ні поштою, ні телеграфом. Адмірал був обурений такою зневагою і дуже нервував. І все ж довелося йому звернутись до Данилова з проханням — відрядити його у Владивосток з першим російським пароплавом. Прохання було прийняте. Рожественський з своїм штабом, адмірал Вірен з флаг-офіцером і один з сухопутних генералів сіли на пароплав Добровільного флоту "Воронеж", що прибув у Кобе. На цьому ж пароплаві поверталися з полону чоловік п'ятдесят офіцерів і близько двох з половиною тисяч нижніх чинів. Тут були матроси і солдати. 3-го листопада "Воронеж" вийшов з Кобе.

У трюмах пароплава було тісно й душно. Люди піднімалися на верхню палубу і розташовувались на ній від носа до корми. Навіть досить свіжий норд-ост не міг їх розігнати. Тут дихалося легко, а головне — радісно було усвідомлювати, що закінчилася тривала нудьга полону. Здавалося, що перший час у всіх було тільки одне бажання — скоріше дістатися до російського порту, з величезної труби вивалювались клуби чорного диму, під кормою напружено оберталися гребні гвинти, скорочуючи відстань до рідної землі.

Адмірал Рожественський почував себе бадьоро. Його рани, які він дістав у Цусімському бою, загоювались, спалена борода відросла. Обласканий в полоні телеграмою царя, він повертався до Росії з надією, що йому знову нададуть високий пост начальника головного морського штабу.

Надівши пальто з двома орлами на кожному плечі і шовкову шапочку, яку носять професори, він вийшов погуляти на пів'ют. Але тут і почалося те, про що розповідав квартирмейстер Кузнецов. Раніш, до Цусіми, матроси і солдати при появі адмірала негайно скочили б і, ставши навиятку, завмерли б на місці. А тепер дехто недбало

стояв, інші сиділи у вільних позах, дехто валявся на палубі. Ні один з них не віддав йому честі і не виявив жодних ознак боязкості, немов це був такий самий нижній чин, як і всі інші.

Рожественський одразу втратив гарний настрій, скипів і, потрясаючи кулаками, так загорлав, наче багато років був погоничем гуртів:

— Забрати геть цю брудну наволоч! Цю ж мить, негайно!' Щоб жодної тварини не було тут!..

ї, не чекаючи суднового начальства, він сам кинувся на тих, хто сидів або лежав на палубі, і почав їх розштовхувати стусанами. Адмірал зробив це з такою вірою в свою могутність, немов не було в його житті ні "Гулльського інциденту", ні Цусіми, ні ганебної здачі в полон без жодного пострілу. Мабуть, незважаючи на революцію і повний свій провал як командуючого, він почував себе тим самим владним начальником, яким був раніше. Для матросів і солдатів це було цілком несподівано і, можливо, через те приголомшило їх. Безладною юрбою кинулися вони на ніс, негайно звільнивши весь пів'ют. А коли на крик адмірала з'явилися суднові офіцери, він, дивлячись на них спідлоба, буркнув:

— Слинки, а не начальники. Розпустилися з революцією.

І пішов до себе в каюту, яку віддав йому командир судна капітан 2-го рангу Шишмарьов.

Можливо, що після цього випадку Рожественський був задоволений собою. Його влада, що так вплинула на маси, ще не втратила своєї сили. Але він не передбачав, що люди за час війни і полону змінились і що не кожного разу йому пощастить досягти такого ефекту. В Порт-Артурі матроси і солдати дізнались, з яким тупоумством, тремтячи за своє життя, керувало ними вище командування. Адмірал Алексеев, генерал Стессель та інші царські ставленики не воювали, а тільки ганьбили славу російської зброї. Це з їхньої вини впала фортеця і загинули кораблі. З їхньої вини десятки тисяч товаришів, марно б'ючись, залишились на вічний спокій на морському дні і в братських могилах. З їхньої вини торжествує ворог. Матроси і солдати узнали все і про самого Рожественського. А за час перебування в полоні революціонери і нелегальна література ще більше розбуркали їхню свідомість.

Звістка про вчинок Рожественського розійшлась по всьому кораблю. Люди в трюмах захвилювались. А згодом, коли почали роздавати вечерю, всі повалили на верхню палубу. Каша виявилася з прогірклої крупи. Ешелон не доторкнувся до неї. Піднявся шум, почулися погрози на адресу начальства. Серед нижніх чинів знайшлися оратори, які, сходячи на підвищення, виголошували промови. Командир пароплава капітан 2-го рангу Шишмарьов ледве заспокоїв людей, пообіцявши видати їм іншу вечерю. Вважаючи справу закінченою, він пішов до себе на місток. Проте масу хвилювало вже інше питання — серйозніше ніж каша. До командира прийшов на місток делегат від ешелону і заговорив про революцію. А потім він зажадав, щоб Рожественський більше не смів так поводитись з нижніми чинами.

Увечері, боячись у темряві проходити крізь Сімоносекську протоку, пароплав став

на якір біля її входу.

Пізно вночі, спираючись на важку милицю, йшов по верхній палубі квартирмейстер Кузнецов. Його супроводжували чоловік десять матросів і солдатів. Ліву ногу він тримав перед собою: поранена і як слід не вилікувана, вона останніми днями загноїлася і почала чорніти.

— Ти сміливіше тримайся, а ми будемо поблизу. В разі чого — весь ешелон стане за тебе,— наказували йому товариші.

— Не сумнівайтесь. Всю правду піднесу йому, як біфштекс на срібному блюді,— впевнено відповів Кузнецов.

— От, от. І гірчицею густіше намаж.

Товариші залишилися на палубі, а він один пішов до капітанської каюти. Двері були незамкнені. Квартирмейстер, увійшовши в приміщення, зупинився біля порога, важко дихаючи, ніби він пройшов довгу путь і дуже втомився. Адмірал, роздягнений, лежав на койці і читав якусь книжку. Він повернув голову в бік дверей і, окинувши інваліда підозрілим поглядом, запитав:

— Що тобі потрібно?

— Поговорити з вами хочу,— твердо відрубав Кузнецов.

— Про що?

— Щодо вашого неподобства.

Таку образливу відповідь та ще від нижнього чину адмірал почув уперше в житті. Він смикнувся і, немов підкинутий пружиною, сів на койці. Спочатку його обличчя виявило надзвичайне здивування, потім воно побагровіло. Ніби чимсь подавившись, він прошипів кривим ротом:

— Повішу на реї.

Кузнецов зробив крок уперед і, визивно дивлячись в очі адмірала, заговорив ще рішучіше:

— Трохи тихше, ваше превосходительство, на повороті, а то можете перекинутись і свою довбешку розбити.

Можна було чекати, що адмірал кине на цю сміливу людину і розстрожить її на місці. Але трапилось щось схоже на чудо: він залишився на місці, ніби придавлений важким поглядом квартирмейстера. З пів'юта. Рождественському пощастило розігнати сотню людей, а тут лише перед одним інвалідом в страшному подиві застигли його чорні очі і відвалилася нижня щелепа.

Кузнецов ще зробив крок уперед і загремотів:

— За яким правом ви били людей на палубі? Чи тут, на пароплаві, легше бити своїх, ніж в бою японців? Боягуз!.. Споганили весь флот, зганьбили батьківщину і до цього часу не кинулись від сорому за борт!.. Я прийшов сказати вам, щоб ви забиралися з "Воронежа". Цього вимагає весь ешелон!

Адмірал слухав квартирмейстера мовчки, немов ролі їхні перемінились.

На вигуки Кузнецова збіглися офіцери. Вони ледве умовили його дати адміралу спокій. Виходячи з каюти, він різко сказав, наче звертаючись до свого підлеглого:

— Не забудьте, ваше превосходительство, мої Слова 54.

Офіцери почували себе на пароплаві гірше, ніж в японському полоні. Тільки п'ятеро з них були озброєні револьверами. Після цієї ночі вони позмінно вартували біля капітанської каюти, охороняючи адмірала. їм було прикро, що тринадцять гвинтівок, про які нічого не знали матроси і солдати, були захищені захованими. Але пронести їх довелося б через жилі трюми, а це при таких обставинах роботи було ризиковано.

Вранці, коли знімалися з якоря, капітан 2-го рангу Шишмарьов одержав від генерала Данилова секретний наказ: у Владивостоку військове повстання, тому пароплав затримати до особливого розпорядження. Його перевели в Модзі і підняли на ньому карантинний прапор. Ешелону пояснили, що в Кобі чума і, щоб не завезти її в Росію, доведеться стояти тут на якорі до того часу, поки не впевняться у відсутності цієї зарази на "Воронеж". Проте звістки про повстання у Владивостоку все ж дійшли до нижніх чинів, дійшли через торговців, чиї шлюпки приставали до борту. На судні хвилювання збільшилось. Через кілька годин "Воронеж" знявся з якоря і рушив у Нагасакі. Адмірала і офіцери чомусь вирішили, що в цьому порту буде безпечніше стояти.

Командиру Шишмарьову було відомо, що на пароплаві був приготовлений червоний прапор, перед яким ще в Хамадері матроси і солдати дали клятву вірності революції. Він навмисне повів судно поблизу островів. Офіцери повідомили, що коли спалахне повстання, то "Воронеж" викинеться на скелі.

В нагасакському порту пароплав затримався на невизначений час. Це ще більше збудоражило ешелон. З того часу, як у Рождественського сталася сутичка з людьми, гнів їхній не переставав розгорятися,— обстановка, що склалася, тільки сприяла цьому, як сприяє вітер пожежі.

У перші дні перебування Рождественського на пароплаві біля його каюти грав оркестр музикантів. Під час сніданку, обіду й вечері виконувалися марші, польки, вальси. Під звуки музики приємніше було їсти. На флагманському кораблі "Суворов", що залишився на морському дні з дев'ятьмастами людських життів, адмірал рідко сідав до їжі без духового оркестру. Флагманські чини потурбувались, щоб так само було і тепер на "Воронеж". Але настав такий ранок, коли адмірал снідав уже без музики. Рождественський хмурився, капризував, незадово-лений їжею. І раптом залунали звуки оркестру, але не біля каюти, а десь далі, а головне — заграли марсельезу. Рождественський не знав, що музиканти перенесли свою естраду на бак.

— Це що за новина? — багровіючи, сказав адмірал і кинув виделку і ніж, що задзвеніли на палубі.

— Народ вплинув на музикантів, ваше превосходительство,— відповів постійний його вістовий, що завжди прислужував йому, Петро Пучков.

— Прибери оцю гидоту з моїх очей! — показуючи на тарілки, немов у них було головне зло, різко наказав Рождественський вістовому.

З цього ранку бак перетворився на найвеселішу частину корабля. Тут виступали то музиканти, то хор півчих, виконуючи революційні пісні. В той же час на палубі і в

трюмах відбувалися мітинги і ухвалювалися різкі резолюції щодо начальства. Потім колишні полонені організували виконавчий комітет, який поступово почав прибирати владу до своїх рук. Боячись, що суднова команда може зіпсувати механізми і цим затримати відправку людей на батьківщину, він виділив з свого середовища надійних судових спеціалістів. Вони незмінно день і ніч вартували на станції електричного освітлення, в машинному відділенні, в штурманській рубці і в інших частинах корабля. Нарешті представники виконавчого комітету заявили командирові:

— Досить морочити нам голову чумою. Ми вимагаємо завтра ж знятися з якоря. Якщо це не буде зроблено, то обидва адмірала і всі їхні наближені полетять за борт. А лароплав ми самі поведемо, у Владивосток.

Рожественський більше не з'являвся на палубі. Але йому весь час доповідали про дії ешелону. Після тієї ночі, коли в нього в каюті побував Кузнецов, він і сам переконався, що на кораблі створилося становище більш серйозне, ніж можна було чекати. Конфлікт загострювався, і тепер була лише одна турбота — як позбутись небезпеки. Матроси й солдати все сміливішали в своїх вимогах, а виконавчий комітет привселюдно заявляв про готовність до рішучих дій. Проти адмірада було 2500 чоловік нижніх чинів, а на його боці були тільки офіцери. Але й серед них почали з'являтися люди, які співчували виконавчому комітетові. Все це дуже дратувало адмірала. Спочатку від безсилої злоби він ричав і стискав кулаки, а потім притих у якомусь заціпенінні і відсиджувався в каюті, як борсук у норі. Нарешті в адміральській голові дозріла думка. Він поділився нею з флаг-капітаном Клап'є де Колон-гом, капітаном 2-го рангу Семеновим та іншими чинами свого штабу. Рішення його усі схвалили. Він викликав до себе в каюту командира Шишмарьова і, задихаючись від нападів люті, заговорив:

— Більше терпіти цього не можна. Дайте знати в Нагасакі Стеману: ешелон збунтувався. Комітет загрожує викинути нас за борт. Нехай Стеман від мого гмені попросить у японців збройну силу. Час уже розчавити цю крамолу.

— Єсть, ваше превосходительство.

Капітан 1-го рангу Стеман, як член комісії від морського відомства по прийманню полонених, перебував в російському морському госпіталі. Його звернення до японських властей очевидно мало повний успіх. Увечері на "Воронеж" приїхав з Нагасакі поліцмейстер. Під час зустрічі з Рожественським і чинами його штабу він був надзвичайно люб'язний. Свою незвичайну місію він виконував з якимсь особливим захватом. Для японців це був несподіваний випадок. Розбитий і зганьблений під Цусімою російський адмірал не тільки не затаїв бажання помітитися японцям, а зробив якраз навпаки, прохаючи в них, як у друзів, збройної допомоги. Виходило так, що він довіряє ворогу більше, ніж своїм нижнім чинам. У найвишуканіших виразах, розмовляючи англійською мовою, поліцмейстер заспокоював розгніваного адмірала:

— Імператорська поліція гарантує вам повну безпеку. Губернатор викликає з Сасебо військові судна, а з табору — війська. А поки що для порядку негайно займе пароплав наша поліція.

— Скільки? — схвильовано спитав Рожественський. '— Сімдесят чоловік,— відповів поліцмейстер.

— Мало,— розчаровано зауважив Рожественський і нахмурився. Японець, дивлячись на нього, звужив повіки і квапливо заговорив:

— Будьте певні, адмірале. Поки ви знаходитесь у водах імператорської Японії, ми нікому не дозволимо зачепити вас, повстанці пройдуть до вас тільки через трупи поліцейських.

Капітан 2-го рангу Семенов додав:

— Ваше превосходительство, наскільки я зрозумів пана поліцмейстера, цей захід тільки тимчасовий. А йа випадок потреби — японці можуть війська надіслати.

Поліцмейстер поклонився Семенову з церемонним присіданням.

— Так, ви правильно зрозуміли мене. У нас вистачить сили. Якщо потрібно буде, ми знищимо весь ваш бунтуючий ешелон.

Поліцмейстер тріумфуюче посміхнувся, його почали пригощати вином. Тільки через годину він вийшов на палубу і, хитаючись, попрямував до трапа.

Наступного дня японські поліцейські зайняли пів'ют, спардек і рубку. Незабаром прибули чотири міноносці і, відкинувши кришки мінних апаратів, почали крейсерувати навколо пароплава. В першу-ліпшу хвилину його могли висадити в повітря і пустити на дно з усім його населенням.

Матроси і солдати обурювались:

— Нас віддали ворогам.

— Це все Рожественський придумав.

— Він ескадру свою кинув, утік з поля бою і здався японцям. А тепер викликав їх собі на допомогу.

— Збіглий адмірал.

Більше від усіх розпалився квартирмейстер Кузнецов, вигукуючи:

— Братці мої! Та що ж це таке робиться на світі? Російські і японські власті були ворогами. А як довелося душити нашого брата, вони відразу знюхалися. За свій добробут наші адмірали і генерали ладні віддати ворогам не тільки нас, а й половину Росії. Ех, виродки роду людського...

Він підвищив голос і, тремтячи від люті, майже загорлав:

— А ви, панове японці, зраділи? Наш горе-адмірал звернувся до вас по допомогу, і ви раді старатись? Але запам'ятайте, настане час — можливо, доведеться знову з нами воювати. Тоді в нас будуть справжні командири. Не така шваль, як Рожественський. Ми примусимо вас копати рилом хрін у городі.

Товариші насильно звели Кузнецова з палуби вниз.

На баку не чути стало музики, перестали співати і революційних пісень. Пароплав був під російським прапором, але верхня палуба, де розмістилися японці, стала для ешелона чужою. Матроси й солдати спустилися в нижні приміщення. Тепер уже там, в глибині суднових трюмів, кипіли людські пристрасті: продовжувались мітинги. Нагорі все було ніби спокійно. Але начальство почувало себе приблизно так, як можуть

почувати люди, які перебувають на даху будівлі, що горить. Уночі дехто з офіцерів втік з пароплава. З пів'юта вони по кінцях спускалися в японські ялики і перебиралися на берег.

Ще через день на "Воронеж" прибули генерал Данилов і його ад'ютант капітан Алексеев. Обидва були одягнені у військову форму. Генерал, повнотілий, з великими звисаючими вусами, поважно пройшов у офіцерські каюти, спочатку він про щось розмовляв з Рожественським, а потім наказав викликати на верхню палубу нижні чини. На його привітання вони відповіли тихо, наче знехотя. Він запитав їх про претензії, і відразу залунало стільки голосів зі скаргами, що нічого не можна було розібрати. Тоді генерал запропонував ешелону обрати своїх представників від різних частин. Він відійшов на пів'ют і кожного представника допитував окремо, а наостанку — усіх разом. Навперебій вони заявили одне й те саме.

— У нас, ваше превосходительство, не було б ніякого заколоту. Все через адмірала Рожественського вийшло. Він бив команду штурханами.

— Мало того, він японську поліцію викликав на пароплав. А~пОтім міноносці почали загрожувати нам.

В числі обраних представників був і квартирмейстер Кузнецов. У нього був вигляд суворий, який буває в людини, впевненої в своїй правоті. Кривлячись від болю в лівій нозі, він довго мовчав і нарешті похмуро запитав:

— Ваше превосходительство, в Росію теж покличуть наших ворогів приборкувати революцію?

Генерал почервонів.

— Цього ніколи не може бути. Ми вже якось без японців обійдемося.

— Спасибі вам на доброму слові. І просимо вас — заберіть з пароплава адмірала Рожественського. Їїе хочемо ми їхати разом з ним. Відправте нас на батьківщину без нього і більше не буде ніякого хвилювання.

На пароплаві генерал Данилов пробув більше трьох годин. Він вимагав видати призвідників і давав чесне слово, що їх не віддадуть під суд. Справа закінчилася тим, що весь цей ешелон перевели на два пароплави— "Київ" і "Тамбов", а на "Воронеж" призначили новий ешелон. Адмірала Рожественський і Вірен вирушили у Владивосток на маленькому транспорті "Якут".

Так правлячі кола двох імперій, вороги на полі бою, раптом під час повстання на "Воронеже" побраталися і створили спільний фронт проти матросів і солдатів. Це зрозумів Кузнецов і його більш свідомі товариші. Для них стало ясно, що в разі потреби російське самодержавство не посоромиться покликати японців, щоб допомогти задушити не тільки купку полонених, а й весь революційний народ.

Другого дня під натиском тайфуну розлютувалось море. Пароплав "Владимир" то врізався в гори хвиль, що навалювались на нього, розпорюючи їх своїм гострим форштевнем, то ставав на диби, немов наміряючись зробити безумний стрибок у простір. На палубу летіли бризки і клапті піни. Напружено вищали снасті. Під небом, що клубочилося хмарами, серед хиткого водного простору пароплав* димлячи товстою

трубою, вперто йшов уперед, у сиву й скуйовджену далечінь. Барометр все падав. Значить, це були тільки перші приступи тайфуну, що розтулювався. Але вже відчувалась його невичерпна сила, позначались його удари, які стрясали крихкий корпус судна.

Коли з капітанського містка сповістили, що проходимо повз острів Цусіма, майже всі матроси вийшли на верхню палубу. Вони оглядались, жадібно шукали щось тривожними очима, але нічого не бачили на поверхні бурхливого моря, наче ніколи й не було тут битви. Хтось зірвав кашкет, і тут же, немов за командою, всі, як один, змахнули руками, і голови обнажилися. Так, у мовчанні, бліді, похмурі, простояли хвилину-дві, слухаючи багатоголосе ревіння тайфуну, що плакав над братським кладовищем.

Почались промови. Виступали матроси і говорили, як уміли. Це були інші люди, не ті, якими я знав їх, коли ми вирушили на війну. На палубі корабля, цього самотнього мандрівця морів і океанів, ніколи ще не звучали так сміливо слова, як цього разу.

Гальванер Голубев витяг із кишені пошарпаний зошит, потряс ним у повітрі і заявив:

— От він! Тут все записано і про японський флот, і про наш. Тут самі факти...

Я знав, про що він говоритиме. Ці ж факти наведені і в моїх записках. Звичайно в бою буває так, що одна з воюючих сторін, знищуючи другу, в той же час і сама зазнає якихось втрат, іноді дуже значних. В морському ж бою з японцями вийшло інакше. Наші моряки і під Цусімою билися з колишньою відвагою і хоробрістю. На деяких навіть напівзатоплених кораблях, оточених переважаючими силами ворога, комендори стріляли до останнього снаряда. Але цілим рядом причин, наведених мною раніше, ми були поставлені в таке становище, що вже ніякий героїзм не міг врятувати нас від катастрофи. Порочна система управління і спорядження царського флоту знизил втрати японців на морі.

Ось яких пошкоджень завдали ми противникові. Броненосець "Мікаса", на якому тримав свій прапор командуючий ескадрою адмірал Того, дістав більше тридцяти наших великих снарядів. У нього були пробиті труби, палуби, пошкоджено багато гармат і розбиті каземати. На ньому налічувалось убитими і пораненими шість офіцерів, один кондуктор та сто шість нижніх чинів. Крейсер "Наніва" дістав пробоїну у ватерлінії і вийшов з ладу. Крейсер "Касагі", якому снарядом пробило борт нижче ватерлінії, змушений був, через велике прибування води, відпливти в затоку Амурдані. Усі ці три кораблі безумовно були б потоплені, якби ми мали повноцінні снаряди. Були серйозні попадання у броненосці: "Сікісіма", "Фудзі" та "Асахі". Потерпіли в бою і крейсери: "Ніссін", "Кассуга", "Ідзумі", "Адзума", "Якумо", "Асама", "Чіто-зе", "Акасі", "Цусіма". Авізо "Чіхая" дістав від нашого снаряда течу у вугільній ямі і пішов з поля бою. Близько двох десятків винищувачів та міноносців настільки були пошкоджені, що деякі вийшли з бою, а три з них потоплені. Усе це ми знали, як знали і те, яких втрат японці зазнали під час блокади Порт-Артура. Там із списку їх флоту вибули два першокласні броненосці — "Ясіма" і "Хатсусе", два крейсери "[осіло" та "Такасаго" і

десять невеликих суден. За весь період війни і комерційний ворожий флот зменшився на тридцять п'ять пароплавів. Але замість цієї втрати японці підняли в Порт-Артурі і захопили в полон п'ятдесят дев'ять наших пароплавів. А їхній військовий флот, знищивши 1-у і 2-у наші ескадри, не тільки не зменшився, а збільшився. Нещодавно, місяців зо три тому, японський імператор улаштував у Токійській затоці огляд свого флоту, до складу якого увійшли наші кораблі. З 1-ї нашої ескадри були такі судна під японським прапором, підняті противником у Порт-Артурі: броненосці — "Ретвизан", "Пересвет", "Победа" і "Полтава"; крейсери — "Паллада", "Варяг" і "Баян"; винищувачі — "Сильный" і захоплений в Чіфу "Решительный"; мін-

ні крейсери — "Гайдамак" і "Посадник". На тому ж огляді були представлені і судна нашої 2-ї ескадри: броненосці "Николай I", "Оред", "Апраксин" і "Сенявин" та винищувач "Бедовый".

Гальванер Голубев, читаючи свій пошарпаний зошит, нагадував собою суворого суддю, який обвинувачує царський уряд у страхітливих злочинах. Усі ці цифри наших втрат давно були нам відомі, але тепер, серед моря, на фоні сумного для нас острова Цусіма, діяли на всіх слухачів приголомшливо. Сам Голубев був блідий, голос його тремтів. Нарешті, піднявши руки, немовби показуючи народкові страшні докази, він почав вигукувати:

— Хіба це була війна? Японці винищували нас, як звіробій винищує беззахисних тюленів на льодах... І ми терпітимемо такий уряд?

Пароплав "Владимир" зачерпнув носом десятки тонн води. Бурхливими потоками вона покотилась по верхній палубі, змочуючи ноги людей. Але всі матроси, вслухаючись у промови своїх товаришів, немов пришиті, лишилися на місці. Офіцери, перебуваючи на капітанському містку, полохливо поглядали на загадково-похмурі обличчя колишніх рабів.

Кожен із нас знав, що під нами, в цьому танцюючому морі, похована майже вся 2-а ескадра, крім кораблів, що здалися в полон або розбіглися по нейтральних портах. Тут, у хисткому братському кладовищі, на морському дні лишилося понад п'ять тисяч наших моряків, кістки яких омивають солоні води.

На середину палуби вийшов кочегар Бакланов і, піднявшись на зачинений люк, міцно розставив дебели ноги, його обличчя з упертим підборіддям, вкрите солоними бризками моря, виражало сувору впевненість у своїй силі. Він басисто загромів:

— Дорогі цусімці! Ви самі бачили, як тут гинули наші товариші. За що вони зазнали смертної кари? Хто в цьому винен? Тепер нам відомо, де ховаються головні злочинці. Я не знаю, як ви, а я рватиму їм голови. Я не вгамуюся доти, поки в моїх грудях битиметься серце. Ми всі будемо воювати, але тільки не за корейські дрова, а за наше майбутнє краще життя. Рушимо на внутрішніх ворогів. Як японці топили тут наші кораблі, так! ми втопимо в крові весь царський лад...

— Правильно! — гаркнуло кілька чоловік.

— Все зметемо під три чорти! — збуджено підхопили інші голоси. Кочегар Бакланов продовжував:

— Будемо викорчувувати по всій нашій країні всіх колишніх верховодів, як викорчуюють пеньки в лісі...

Ревів простір. Гойдався пароплав, черпаючи бортами воду, і навколо нього, ніби від вибухів, підіймалося рване громаддя хвиль. Все було в навалному русі. Пересувались і люди на палубі, що вислизала з-під ніг, і, підіймаючи кулаки, кидали в повітря грізні слова.

Ми знали, що звістка про Цусіму прокотиться по всій країні, викликаючи потоки сліз і горя. Здригнулась Росія. Через місяць після загибелі ескадри, немов у відповідь на це, броненосець "Потемкин" прорізав води Чорного моря під червоним прапором. Повстали моряки на крейсері "Очаков", в кронштадтських і севастопольських екіпажах. Піднялись робітники на заводах і фабриках. Почався аграрний рух, запалали поміщицькі садиби. Цар, рятуючи трон, змушений був об'явити маніфест про конституцію. Але народ скоро зрозумів, що це було обманом. Вулиці Москви обросли барикадами. І по всій Росії, немов тайфун в Японському морі, підіймалися і буяли криваві шквали.

Все вичитане з газет про батьківщину пов'язувалося в мене з тим, що робилося зараз на палубі, запліскуваній хвилями. Це було таким новим, таким незвичайним, що дрож пронизував серце. Я вдивлявся в обличчя товаришів, вслухався в їхні промови, і мені здавалося, що і минула війна, і революція, що розливається як весняні води, є тільки прелюдія до ще грізніших подій.

Острів Цусіма, зарослий лісами і захищений підводними рифами й скелями, лишався від нас ліворуч, його не було видно за вируючою млою. Він тільки вгадувався і малювався в уяві бугристою потворою, цей безмовний свідок трагедії, яка тут розігралася. На ньому високо знявся кам'яний пік, голий і роздвоєний, що зветься по лощі "Ослячі вуха". Віднині цей острів з "Ослячими вухами" буде вічним пам'ятником назавжди знеславленого царського режиму, темряви і мовчання.

ПРИМІТКИ ТА ДОДАТКИ АВТОРА

1 В. П. Костенко, з яким я плавав на броненосці "Орел", був як герой такий необхідний для моєї книги, що коли б його не існувало в природі, то довелося б його вигадати. Тому я й приділяю йому в даному творі так багато місця. Він фігурує у мене під псевдонімом інженера Васильєва. З метою конспірації так називали його на судні у вузькому колі матросів-революціонерів. Але тепер мені здається, що я даремно своєчасно не опублікував його під справжнім прізвищем. До речі, відповім на численні запити моїх читачів про дальшу долю цього героя: тепер він працює в СРСР за своєю спеціальністю і, як винятково талановитий інженер, займає визначний пост у радянському кораблебудуванні.

Мимохідь розкрию псевдонім ще одного героя: персонаж моєї книги капітан 2-го рангу Сидоров — це старший офіцер броненосця "Орел" К. Л. Шведе. В 1933 році, доживши до сімдесятилітнього віку, він помер у Ленінграді.

2 Через те, що деякі особи, про яких я пишу, живі, справжні їхні прізвища замінюю вигаданими.

8 Після Цусіми Курош командував міноносцем "Бодрий" на Далекому Сході. 17 жовтня 1907 року на його кораблі відбулося повстання. Матроси вбили свого командира і викинули за борт.

4 Згодом деякі офіцери, а найбільше сам адмірал Рожественський в своєму рапорті на ім'я морського міністра і капітан 2-го рангу В. Семенов у своїй трилогії "Расплата", намагалися довести, що на Деггер-Банці разом з рибальськими суднами були і японські міноносці. Для розслідування "Гулль-ського інциденту" була створена міжнародна комісія. В ній од Росії брав участь як комісар адмірал Дубасов. Незважаючи на свій крайній шовінізм, він, однак, змушений був визнати, доповідаючи своєму урядові: "В тому, що міноносці були присутні, я сам кінець кінцем зневірився, а відстоювати цю версію за таких умов було неможливо. Необхідно було обмежитися тезою, що судна, які здалися російським офіцерам міноносцями, займали щодо ескадри таку позицію, що з огляду на сукупність обставин, які примусили віце-адмірала Рожественського чекати цієї ночі нападу, судна ці не можна було не визнати підозрілими і не вжити рішучих заходів проти їх нападу. Цю тезу я і вирішив зробити головною тим паче, що єдиний надійний союзник, на якого я міг розраховувати, адмірал Фурньє (комісар Франції) тримався того ж погляду на справу..." (Архів війни, шафа № 4, справа № 49).

Про "Гулльський інцидент" тепер є докладне дослідження, опубліковане в № 6 "Морского сборника", 1935 р. Виявляється, що в цій справі винен був не лише Рожественський. Морське міністерство, побоюючись замахів на 2-у ескадру з боку японців, вирішило організувати охорону її в дорозі. Хоч як це дивно, таке відповідальне завдання доручили відомому в історії російського революційного руху провокаторові Гартінгу-Ландезену, агенту царської охоранки за кордоном. На це було асигновано спеціальний кредит у півмільйона карбованців. Під прізвищем— Арнольда провокатор оселився в Копенгагені і звідти керував агентурною мережею. Щоб виправдати витрати, він вигадував фантастичні сенсації про підозрілі силуети і вогні таємничих кораблів і закидав фальшивками морський штаб. Саме він змусив повірити в уявні міноносці, які ввижались ескадрі.

5 Статті Кладо справили сильне враження і на інших суднах ескадри. З приводу їх ось що писав у листах до свого батька молодший мінний офіцер броненосця "Суворов" лейтенант Вирубов: "Молодчина Кладо! Давно б час так пробрати наше міністерство: подумайте, адже в статтях Кладо немає й сотої частки тих мерзот і того непролазного ідіотства, які робила і робить ця мила установа, яка так ґрунтовно загубила нещасний флот. Коли, дасть бог, мені пощастить ще з вами побачитись, я вам розкажу багато такого, чого ви, напевне, навіть при найпалкішій фантазії уявити не можете..." (Архів війни, шафа № 4, справа № 305).

6 Усе це надломлювало бойовий дух найпалкіших патріотів. Про ці настрої на ескадрі цікаво висловлювався в листі від 1 березня 1905 року, на ім'я своєї дружини, лейтенант барон Косінський (старший флаг-офіцер штабу адмірала Фелькерзама на броненосці "Ослябя"): "Сьогодні раптом сигнал: "Бути готовим знятися з якоря через 24 години після наказу"... Знову забавки чи похід?* І куди? Невіра в сенс нашого

плавання зростає у всіх. Довше за всіх кріпився Фелькераам, але й той почав сумніватися. "Авантюра!" Ну, побачимо, що буде далі і чим ця епопея скінчиться..."

7 Цей факт відзначено в щоденнику командира крейсера "Аврора" капітана 1-го рангу Єгор'єва: "Гидку солонину 2-ї ескадри заготовив морський шпиталь у Кронштадті, 12 бочок за борт, 13-а більш-менш придатна" ("Морской сборник" № 8—9 за 1915 рік).

8 Згодом з'ясувалося, що консул пятавав даремно: ніякого японського флоту на рейді Сінгапура не було.

9 На слідстві старший офіцер сказав, що він не встиг доповісти про претензію машиніста (див.: "Действие флота", відділ IV, книга 3-я, с. 146).

10 Носсі-Бе, 20 січня 1905 р. Любий Петя!

. Розтліває всіх офіцерів ескадри велика закоханість нашого адмірала у старшу сестру-жалібницю Сіверс; майже щодня вона і племінниця адмірала, Павловська, обідають у адмірала нагорі, причому з неогою адмірал зовсім не розмовляє, а сидить весь час з Сіверс. Учора був д^ень народження Сіверс. То адмірал послав флаг-офіцера з величезним букетом на "Орел" до неї; вона і Павловська приїхали до нас на "Суворов" і обідали в адмірала; музика, гримить туш тощо, привітання, шампанське тощо. Листуються інтенсивно щодня; мені кілька разів доводилось відвозити листи, коли був черговим офіцером. Для цього посилають звичайно спеціальний черговий катер з черговим офіцером. Обмінюються квітами теж досить часто. Якось губернатор (у Носсі-Бе) прислав адміралові величезну якусь рослину в діжці. Адмірал негайно відрядив вахтового флаг-офіцера перевантажити цю рослину на черговий катер і послати на "Орел". Під час перевантажування зламалась одна гілка, то адмірал так розніс бідолашного Свербеева, який саме був вахтовим флаг-офіцером. Взагалі все це дуже негативно впливає на офіцерів; його дивна недовірливість до інших; що ніхто нічого не знає і не розуміє, крім нього тощо... цілую, твій брат Д. Головній.

(Центр, держ. військово-морський архів. Фонд 763, справа 316, 1904— 1905 рр., листи мічмана Д. Головніна з флагманського броненосця "Суворов").

11 В одному з листів до свого батька молодший мінний офіцер броненосця "Суворов" лейтенант Вирубов сповістив про наш бунт так: "На "Орле" на Великдень був невеликий заколот, адмірал поїхав туди і нагнав на них чимало страху, горлав він як ніколи і наговорив таких речей і в таких образливих висловах, що дав нам розвагу принаймні на добу. Ю. і Ш.

• с

страшенно влетіло, попало і офіцерам..." (Архів війни, шафа № 4, справа № 305).

12 Про свою розмову з командуючим ескадрою. адмірал Небогатов в зізнаннях перед слідчою комісією написав:

"26 квітня в.морі, біля берегів Аннама, мій загін приєднався до ескадри Рождественського; одразу ж сигналом я був запрошений до адмірала, який, зустрівши мене на верхній палубі, провів до адміральської їдальні, де ми й розмовляли в присутності чинів його штабу; розмова ця мала характер загальної приватної розмови,

бо предметом її були питання цілком сторонні, які нічого спільного не мали з майбутньою операцією.

Спочатку я гадав, що адмірал не хоче при чинах свого штабу говорити зі мною про майбутні дії і що він запросить мене до себе окремо для ділових розмов, але цього не сталося, бо через півгодини такої приватної розмови адмірал відпустив мене...

Під час розмови з адміралом Рожественським, між іншим, я йому сказав, що мав намір, якби побачення з ним не відбулося, іти на Владивосток самостійно Лаперузовою протокою, але ці мої слова він пропустив повз вуха і не поцікавився ніякими деталями. Це був єдиний раз, коли я бачився з адміралом Рожественським, бо з того часу він жодного разу не запрошував мене до себе і не був жодного разу на моїх суднах.¹ Ні про який план, ні про яку операцію і ми з ним ніколи не говорили; ніяких інструкцій або директив він мені не давав". ("Русско-японская война", книга 3-я, випуск 4-й, с. 49—50).

13 Якщо командир Юнг, як колишній марсофлотець, погано розбирався в складній техніці найновішого броненосця, то це ще н§ означає, що він не передбачав також сумного кінця 2-ї ескадри. Але про це він, як людина замкнута, нікому з своїх офіцерів не говорив і самотою переживав трагедію. У моєму розпорядженні є його листи, які він посилав з дороги своїй рідній сестрі, Софії Вікторівні Востросабліній.

Ось що він написав з Мадагаскару 28 грудня 1904 року: "Що з нами буде далі, поки що нічого не відомо. Моя особиста думка, що як було безумно посилати нашу порівняно слабку силу з Кронштадта, так і тепер безумно посилати далі, коли весь наш флот на Сході знищено і ми нічого зробити не можемо з нашими старими суднами, які взято заради кількості, за винятком п'яти нових броненосців. Цього надто мало, щоб мати перевагу над японцями і їх відрізати. Ось до чого призвела наша гнила система — флоту нема, а армія теж нічого не може зробити..." 3 листа від 2 січня 1905 року: ^

"От справді буде істинне щастя для бідної Росії, коли скінчиться війна, яку так безглуздо почали завдяки недалекоглядній і недоумкуватій політиці. Як було боляче і жалко дивитися і слухати нашого принцепала, який-проводжав нас, у Ревелі і говорив, що ми йдемо зломити завзяття ворога і помітитися за "Варяга" і "Корейца". Скільки в цих словах і дитячого, і наївного, і яке глибоке нерозуміння серйозності становища Росії..." —

14 Тільки потім ми довідались, що і "Рион", і "Днепр", провівши транспорти до Вузунга, мали йти в крейсерство в районі Сідельних островів. На три дні раніш відокремились від ескадри ще два допоміжні крейсери — "Кубань" і "Терек". На них покладался обов'язок крейсерувати на торговельних шляхах біля східних берегів Японії.

16 Згодом з'ясувалося, що не тільки командири суден, але навіть молодші флагмани не знали, якою протокою поведе Рожественський ескадру. Це трималось у величезному секреті від безпосередніх учасників походу на Далек* кий Схід. Але точно знали шлях нашої ескадри в1 Петербурзі, знали за 'кілька місяців до бою. Старший флаг-офіцер, лейтенант Свенторжецький, в приватному листі, адресованому Павлу Михайловичу Вавилову, .штабс-капітану по Адміралтейству, молодшому діловоду головного

морського штабу, писав із Носсі-Бе: "В цій битві через недостатню тактичну підготовку ми зазнаємо немало втрат, які те збільшаться при прориві повз Цусіму, базу японського мінного флоту". Цей лист не повністю, без зазначення адресата, надруковано в 6-й книзі "Русско-японская война", а потім повністю оубліковано в томі шістдесят сьомому історичного журналу "Красный архив", 1934 р.

16 В своєму свідченні перед слідчою комісією контр-адмірал Небогатов написав про Рожественського: "Багато хто з командирів на мові адмірала мали такі прізвиська, які межують з вуличною лайкою, і адмірал нітрохи не соромився вимовляти ці прізвиська вголос на верхній палубі в присутності суднових офіцерів і команди" (див.: "Действия флота", документи, відділ IV, книга 3-я, с. 51).

17 В книзі "Путь к Цусиме" професора П. К. Худякова наведені листи нестройових офіцерів. Беру з них уривки. Ось думка інженер-механіка Михайлова, що плавав на броненосці "Наварин": "Лютість Рожественського була невимовна. Коли це з ним буває, він вискакує на палубу, і спочатку з грудей його, як у звіра, виринаються дикі звуки: "У-у-у-у" або: "О-о-о-о". Присутнім здається, що цей рев чути на всій ескадрі. А потім починається добірна лайка", (с. 211).

Думка інженер-механіка П. С. Федюшина, що плавав на "Суворове": "Це дуже суворий і лютий пан. Що не день, то новий арешт для кого-не-будь з офіцерів, } "за найдрібніші. провини. Його звуть тут... (недобре)" (с. 198).

Найцікавіші відомості про Рожественського трапляються в приватному листуванні моряків із * своїми родичами. Тут автори не бояться говорити всієї правди.

Ось як висловлюється про нього лейтенант П. П. Шмідт у листі до дружини своєї від 17 жовтня 1904 року:

"Випадок з Рожественським ("Гулльський інцидент") викликає великі побоювання і підозри. Я особисто мало вірю в те, що були міноносці. Рожественський їхав звідси з усіма ознаками буйного божевілья і цілковитої шаленої ненормальності і, може, його вихватка з рибалками саме була випадком його несамотовитої люті. Адже він на ревельському рейді стріляв з револьвера в свого суднового лікаря, при чому кричав до вартового "цілься в голову" за те, що лікар неголосно кричав пароль," хоч добре бачив, що це його чекає лікар; щось подібне могло бути і з рибалками".

Лейтенант барон Косінський (старший флаг-офіцер штабу адмірала Фелькерзама на "Ослябе"), в листі від 17 березня 1905 року на ім'я своєї дружини каже: "Нічого... Вантаження вугілля відмінено вранці. "Суворов" не робить ніяких сигналів, ні телеграми, ні доТан, ні лайки... Що це сталося з Рожественським? Він не хворий, бо його сьогодні бачили, коли він сидів на юті в кріслі. Може, нездужається, і тому ескадра йде... без лайки".

Це здавалося йому дивним тому, що п'ять днів тому—12 березня, проходячи Індійським океаном, лейтенант барон Косінський писав дружині зовсім про інше: "...невидима для нас лютя Рожественського стає відчутною, бо і вдень, і вночі працюють телеграф і семафори безперервно. Рідко коли щогли "Суворова", хоч би на кілька хвилин, залишаються без сигналів прапорами— і майже виключно догани і погрози,

догани і погрози".

Ще різкіше писав про Рожественського молодший мінний офіцер броненосця "Князь Суворов", лейтенант Вирубов, в листах до батька:

"На інших кораблях адмірал не бував з самого виходу з Росії. ...Командирів та офіцерів поголовно вважає пройдисвітами і шахраями. Адмірал і далі навісніє і робить грубі помилки. Ми всі давно вже розчарувались у ньому і путнього нічого від нього не ждемо. Це продукт сучасного режиму, та ще сильно роздутий рекламою. Кар'єра його чисто випадкового характеру. Можливо, він добрий придворний, але як флотоводець — гріш йому ціна". (Архів війни, шафа № 4, справа № 305).

Старший артилерист флагманського броненосця "Князь Суворов", лейтенант П. Є. Владимирський, в листах до своєї дружини, Софії Петрівни, пише:

Від 3 листопада 1904 року.— "Рожественський, як і раніш, завдає всім чосу..." і /

Від 20 вересня.— "Наш адмірал, мабуть, нікуди не збирається їхати (я думав, що він знову поїде в Петербург), горлає щосили і всім досить набрид". 4 '

Від 4 жовтня.— "Адмірал, як і раніш, лається і призвів своїми вибриками Базіля (прізвисько старшого офіцера, капітана 2-го рангу Македонсько* го 2-го) до того, що и той став кидатись на всіх, як собака".

Від 13 грудня.— "Поводиться (адмірал) дуже непристойно і, щоб передати щонебудь на передній місток командирові, горлає до своїх флаг-офіцерів: "Передайте в кабак те-то", або "Передайте цим дурням на передній місток", і все в такому ж роді".

Від 8 січня 1906 року.— "Адмірал, здається, скоро зовсім з глузду з'їде: вночі йому все ввижаються ракети, тобто, що атакують міноносці, а в своєму поводженні з підлеглими дійшов до того, що одного командира міноносця, капітана 2-го рангу, схопив за комір. Мабуть, скоро почне кусатися".

Для характеристики Рожественського автор цієї книги мусить додати ще одну рису. На "Суворове" перед тим, як рушили в плавання, був великий запас біноклів і підзорних труб. Але під час кожного вибуху гніву адмірал розбивав їх або об матроські голови, або об палубу, а іноді просто викидав за борт. А що це траплялося майже щодня, то на той час, коли стали на якір біля острова Мадагаскар, судно залишилось без біноклів і підзорних труб. Рожественський послав на ім'я управляючого морським міністерством телеграму від 3 лютого 1905 року № 45 з вимогою:

"Прошу дозволу вашого превосходительства про вислання головним гідрографічним управлінням для потреб ескадри: труб далекоглядних — 50, біноклів— 100". (Архів війни, шафа № 4, справа № 10, с. 131).

Якби адмірал захотів висловитись точніше, то довелося б написати, що ці біноклі і підзорні труби потрібні йому для особистих цілей. Це. було б вірніше.

18 Адмірал Рожественський в листі з Носсі-Бе від 31 березня признався своїй дружині: "Колонга я змучив украй, буває, плаче". (Журнал "Море" за 1911 р., № 6, с. 54). ' ,

19 Це був, як з'ясувалося після бою, японський допоміжний крейсер "Сі-нано-мару", що був у нічній розвідці. Перед світанком він натрапив на одне наше госпітальне

судно, приваблений його яскравими вогнями. Через деякий час японці виявили і всю нашу ескадру. Командир названого розвідувального крейсера, капітан 2-го рангу Нарікава, зараз же телеграфував адміралові Того: "Ворог у квадраті № 203 і, очевидно, йде в Східну протоку".

20 Адмірал Рожественський потім, у слідчій комісії, свідчив, що "Урал" просив у нього дозволу перешкодити японцям телеграфувати не 14 травня, а 13-го. "Я,— говорить він далі,— не дозволив "Уралу" цієї спроби тому, що мав підставу сумніватися в тому, що ескадру >виявлено". ("Русско-японская война", книга 3-я, випуск IV, с. 21).

Коли б це було справді 13 травня, то розпорядження 'адмірала мало б рацію. Але в тому-то й лихо, що такий випадок стався 14 травня, коли нас уже супроводили японські розвідники. Так зазначено в моїх особистих записях. Це підтверджують і офіцери з "Орла". Ось що лейтенант Славінський написав у своєму донесенні: "Близько пів на дев'яту ранку (14 травня) "Урал" сигналом просив дозволу адмірала перешкодити телеграфувати японським розвідникам, але на "Суворове" було піднято у відповідь: "Не зава-

жати". ("Русско-японская война", книга 3-я, випуск I, с. 55). Тегсаме написав і мічман Щербачов (в тій же книзі, с. 64). Навіть така віддана адміралові людина, як капітан 2-го рангу Семенов, змушений був у слідчій комісії засвідчити, що це було саме 14 травня вранці. ("Русско-японская война", книга 3-я, вип. IV, с. 97). Але в своїй книзі "Расплата", де автор раз у раз заявляє про точність своїх записів, він про це мовчить.

Внаслідок того, що ми не заважали японським розвідникам телеграфувати, адмірал Того знав про нашу ескадру все, що треба було знати командуючому морськими силами. В рапорті про бій 14 травня він так писав про свою розвідку: "Незважаючи на густу імлу, яка обмежувала видимість горизонту всього п'ятьма милями, одержані донесення дозволили мені, перебуваючи за кілька десятків миль, мати ясне уявлення про положення ворога. Таким чином, ще не бачачи його, я вже взнав, що ворожий флот складається з усіх суден 2-ї і 3-ї ескадр, що їх супроводить сім транспортів, що судна ворога йдуть в строю двох — кільватерних колон..." ("Опис военных дій на морі в 37—38 pp. Мейдзі", с. 178).

21 Цікаво відзначити, що в жовтневі дні того самого року петербурзький градоначальник генерал Трепов у боротьбі з повсталими російськими робітниками діяв якраз навпаки, видавши відомий, наказ: "Патронів не шкодувати!"

22 Див. додані в кінці книги креслення — фіг. і.

28 Нащо ж все-таки був пророблений цей безглуздий, маневр? В штабі Рожественського лише заднім числом придумали пояснення. От що говорить прибічник адмірала, капітан 2-го рангу В. Семенов, у своїй книжці "Бой при Цусиме" (вид-во Вольфа, 1911 р., с. 25—26).

"Підозріваючи план японців — пройти у нас під носом і понакидати плавучих мін (як це вони зробили 28 липня), адмірал вирішив розгорнути перший загін фронтом вправо, щоб загрозою вогню п'яти кращих своїх броненосців відігнати ворога.

Для цього перший броненосний загін спочатку повернув "послідовно" вправо на

вісім румбів (90°), а потім мав повернути на вісім румбів уліво. "всі враз". Перша пфювина маневру удалася прекрасно, але на другій сталося непорозуміння з сигналом: "Александр" пішов у кільватер "Суворову", а "Бородино" і "Орел", які вже почали повертати "враз", подумали, що помилилися, повернули і пішли за "Александром". В результаті замість фронту перший загін опинився в кільватерній колоні, паралельній колоні з другого і третього загонів і трохи висунутій уперед".

Абсурдність версії, висунутої Семеновим, ясна сама собою і притягнута лише для виправдання дій Рожественського. У нас на броненосці точно розібрали сигнал командуючого. Це офіційно доведено свідченнями лейтенанта Славінського і мічмана Щербачова. Крім того, важко припустити, щоб "Александр" помилився. Не кажучи вже про те, що на ньому були справні сигнальніки, він був найближче до флагманського корабля і, значить, краще, ніж інші, бачив піднятий на ньому сигнал. Але припустимо, що Семенов має рацію: "Александр" помилився і замість того, щоб повернути "враз", пішов за "Суворовим". Що з цього, виходить? Маневр був затіяний не для забарки, а міняв усю бойову ситуацію. Отже, до цього треба було б поставитися з усією серйозністю і, користуючись відсутністю головних сил противника, зараз же виправити допущену помилку. Що ж, однак, перешкодило Роже-стенському перестроїти перший загін у стрій фронту?

24 Див. подані в кінці книги креслення — фіг. 2 і 3.

25 Див. подані в кінці книги креслення — фіг. 4.

26 З приводу того, як адмірал і його штаб поводитися під час бою, флаг-офіцер лейтенант Кржижановський у своєму донесенні пише трохи інакше:

"2 години. Всі "почали тримати голови нижче броні, щохвилини поглядаючи на ворога..."

2 години 20 хвилин. Повернули на чотири румби вправо. Адмірал і далі сидить... Адмірала поранено в голову..."

"2 години 40 хвилин. Прямо з носу вдарив снаряд у рубку; осколком вдруге поранено адмірала в ноги. Мене скинуло з рейок для пересування далекомірів, на яких я сидів, на палубу, зірвало чохол з кашкета... Командир, що сидів передо мною навпочіпки, був поранений у голову..." ("Русско-японская война", вид-во Морського генерального 'штабу, книга 3-я, випуск I, с. 34—35).

27 Цікава дальша доля В. Ф. Бабушкіна. Через кілька років після російсько-японської війни він остаточно видужав від своїх тяжких ран. До нього вернулася колишня фізична сила. Він став професіональним борцем. Як борець, він виступав не тільки на російській, але й на закордонній арені.

28 Такою здачею в полон японцям чотирьох броненосців був дуже розгніваний цар. Екіпажі цих суден ще не повернулися з полону, а він без попереднього дізнання позбавив їх військового звання. А "тім, щодо нижніх чинів постанова ця була потім скасована.

В листопаді 1906 року колишній контр-адмірал Небогатов і колишні його офіцери, за винятком тяжкопоранених, стали як обвинувачені перед особливою сесією

військово-морського суду Кронштадтського порту. Ця гучна справа розглядалася в Петербурзі, в Крюківських казармах. На суді, всупереч бажанню уряду, стали відомі всі жахливі дефекти російського імператорського флоту. Найбільше викривав флот сам Небогатов, і за це жорстоко поплатився. Він був засуджений до страти, але на клопотання суду її замінили ув'язненням у фортеці на десять років. Такої ж карі зазнали і командири броненосців "Николай І", "Апраксин" і "Сенявин". Старші офіцери цих суден, а також флаг-капітан Кросе були засуджені на кілька місяців ув'язнення в фортеці. Інші офіцери були виправдані.

Що ж до броненосця "Орел", то суд визнав, що він перебував у таких катастрофічних умовах, коли здача в полон дозволяється військово-морським уставом, а тому ухвалив постанову: вважати тимчасового командуючого судна Шведе і інших офіцерів в задачі невинними.

Адмірал Небогатов з фортеці був звільнений достроково, дожив до революції і помер в Москві в 1922 році.

29 В 1906 році цар нагородив барона Ферзена за хоробрість золотою зброєю.

*° Ця маленька книжечка є в моєму цусімському архіві.

31 Коли я писав другу книгу "Цусіми", колишній молодший штурман "Орла" Л. В. Ларіонов передав у моє розпорядження товсту, передруковану на машинці книгу "Процесе адмірала Небогатова". Цей матеріал фігурував на суді, як такий, що не підлягає оголошенню. В ньому надруковані первісні свідчення адмірала Небогатова, офіцерів і матросів. Тут же є й моє свідчення (т. IV, л. 33, свідок 124, селянин Новиков), про яке я зовсім забув. Згадавши мимохідь про здачу корабля, я головним чином обрушився на Бурнашова, що забрав собі судову касу. Я заявив: "Щодо ревізора повинен сказати, що це просто шахрай, він обважував команду на цукрі, на м'ясі..." Далі йде довгий перелік його кримінальних злочинів з посиланням на свідків і на офіційні документи. Наприкінці додав: "Кажуть, Бурнашов заховав собі в кишеню пакет командира з тисячею п'ятьмастами фунтами стерлінгів, призначених для сестри пана Юнга. Бачили це Кожевников і Семенов".

Що в командира були гроші, це видно з його листів, які він надсилав з дороги рідній сестрі, вдові Софії Вікторівні Востросабліній. Він мріяв після війни вийти у відставку, тому беріг кожну копійку. Та й сам Бурнашов у своєму свідченні признався, що він взяв командирських грошей чотириста карбованців. В 1933 році я запитав Софію Вікторівну, чи одержувала вона що-небудь від брата через ревізора. Вона листом мені відповіла, що Бурнашов доставив їй шкатулку, а в ній були ордени, кілька мельхіорових ложечок і старий кишеньковий годинник, але грошей — ні копійки.

Лейтенант Бурнашов у своєму свідченні (т. II, л. 336, підсудний 19, бажаючи підірвати довіру до моїх слів, написав:

"Молодший баталер Новиков за кілька днів до виходу "Орла" був призначений з "Минина" з найгіршою атестацією і з повідомленням, що він, Новиков, перебуває під жандармським наглядом. Новикова добре знає капітан 2-го рангу Шведе і всі офіцери броненосця. Він агітував проти офіцерів і остаточно викрив себе, коли в нього був

конфіскований лист до редакції "Русь", у відділ фонду народної освіти. Баталер Новиков з перших же днів був мною усунений від обов'язків, бо з вахти було помічено, що при видачі вина він давав більше визначеного".

В свідченні Бурнашова сказано все правильно, крім останньої фрази. Я був усунутий від обов'язків, але не з перших днів мого перебування на "Орле", а під час стоянки біля Мадагаскару, і не на весь час, а лише на один тиждень,— усунутий за те, що при трусі в мене знайшли щоденники й записки, які змальовують наш похід в непривабливому вигляді. Про це докладніше я розказав у першій книзі "Цусіми". '

82 Всі листи нашого командира, які він посилав з дороги своїй рідній сестрі Софії Вікторівні Востросабліній, були повні безнадійності? Він не вірив в успіх походу 2-ї ескадри. Але в одному з них, датованому 5 січня 1905 року, він написав у жартівливому тоні: "Наш колишній морський агент Іван Іванович Номото, якого ти бачила у мене на "Славянке", тепер командує крейсером і б'ється проти нас. От було б непогано цю шельму забрати в полон". Юнг помилився: капітан 1-го рангу Номото командував не крейсером, а броненосцем "Асахі". І треба ж було так статися, що Микола Вікторович попав разом із своїм судном саме до Номото.

88 Коли б рештки російської ескадри після денного бою 14 травня не прагнули прорватися на північ, то значно зменшилося б торжество противника. Про це цікаві рядки є в книзі "Великое сражение Японского моря", переклад В. Л. Семенова, вид-во Вольфа, 1911 р., с. 29—30:

"План дії на 28 (15) був приблизно той самий, що й для попереднього дня..."

"Щастя сприяло нашим розвідникам, і незабаром почали надходити звістки, що там одно судно, там два, а там кілька йдуть вкупі, так що воєнні дії, які обіцяли бути такою важкою роботою, насправді виявились дуже легким ділом..."

"Наша ескадра чекала руху ворога, що немовби сам Ішов у поставлені нами для нього тенета..."

34 От що посвідчив старший офіцер Блохін слідчій комісії: "Гідна уваги та обставина, що в міноносець, який був нерухомий, в яких-небудь тридцяти сажнях від нерухомого ж крейсера, влучили тільки за шостим пострілом із сучасної шестидюймової гармати Кане, з оптичним прицілом Переїїолкіча". ("Русско-япбнская война", книга 3-я, вип. IV, .с 425).

35 В свідченні капітана 2-го рангу Семенова, яке він давав слідчій комісії, є такі рядки: "Я поповз назад і, діставшись до дивана, ліг на нього в цілковитій знемозі".

36 В цитованій раніше книзі — "Русско-японская * война" — на с. 431, старший офіцер Блохін з приводу бунту скромно зізнався: "Я повинен був спуститися з містка і, не гребуючи ніякими засобами, змусив людей вернутися в погріб".

37 Командир Лебедев помер у лікарні в Сасебо.

38 Розгром 2-ї ескадри до основи похитнув довір'я російського народу до царя, але сам цар, проте, і після цього не змінив свого ставлення до адмі-рала-невдахи, не" позбавив Рожественського своєї постійної прихильності. Про це свідчить така телеграма, яку цар послав через чотири дні після бою: "Токіо. Генерал-ад'ютанту

Рожественському. Широ дякую вам і всім чинам ескадри, які чесно виконали свій обов'язок в бою, за самовіддану їх службу Росії і мені. Волею Всевишнього не судилося увінчати ваш подвиг успіхом, але беззавітною мужністю вашою вітчизна завжди пишатиметься. Бажаю вам якнайшвидше одужати, і хай утішить вас усіх господь. Микола. 28 травня 1905 р.". Так за Цусіму Рожественському дякував монарх, а вся країна проклинала. Але згодом, коли в 1906 році адмірал повернувся з полону в Росію, під тиском громадської думки його було віддано до суду. На суді він поводився як рицар, палко захищав своїх помічників, усю провину — брав на себе і признавався:

"Перше ніж перелічити тут всі зібрані проти мене докази, я вважаю за обов'язок установити, що, опритомнівши, я був перенесений на "Буйный", непритомний я не втрачав пам'яті до сьогодні. Свідки, які говорили, що я маячив, помилялися..." —

І ще він сказав у заключному слові:

"Цілим рядом свідчень незаперечно встановлено, що "Бедовый" здано тому, що так наказав адмірал, який у той час, безсумнівно, був при повній пам'яті..."

Його було виправдано. Його не могли засудити: він надто багато знав про закулісну сторону нашого флоту, знав, будучи начальником головного морського штабу, про різні темні діла суднобудування, в яких були замішані і височайші особи. А революція ж тоді не була— ще придушена остаточно. Крім того, існувала Дума. От чому обвинувальна промова прокурора, генерала Вагака, щодо Рожественського перетворилася в захист.

Клап'є де Колонга, Філіпповського, Леонтьєва, і Баранова засудили до звільнення із служби. Решту офіцерів виправдано.

До— речі, треба ще згадати про —історичну помилку. Капітан 2-го рангу Семенов, вернувшись з полону, опублікував у прогресивній газеті "Русь" свої записки "Расплата". Незабаром вони вийшли під такою ж назвою окремою книгою. В цих записках він нарікає на штабних чинів, кажучи, що вони все приховували від нього і що він був на кораблі пасажиром.

Але тут Семенов, як звичайно, схитрував, щоб надати своїй книзі характеру об'єктивності. Звичайно, він знав про все більше, ніж треба, бо адмірал вважав його своїм другом. Далі він вигороджує і Рожественського, і штаб, і самого себе. Через те, що "Расплата" спочатку друкувалася в "Русі", і всі інші передові газети того часу поставились до Рожественського більш-менш поблажливо, вважаючи його мало не своєю людиною, тоді як консервативна преса, навпаки, люто нападала на нього. А насправді це був на рідкість реакційний адмірал. Коли ескадра стояла біля Мадагаскару, ось що він писав своїй дружині в листі від 20 лютого 1905 року, опублікованому згодом в журналі "Море" (1911 р., № 6, с. 52):

"...а що за неподобства діються у вас в Петербурзі і по інших місцях європейської Росії! Панькання під час війни до добра не доведе. Це саме час, коли слід тримати все в кулаках і кулаки самі в цілковитій готовності до дії, а у вас усі голови повтрачали і займаються балаканиною. Тепер саме треба військами все задушити і всім вільностям край покласти: заборонити страйки найблагонаміреніші і душити немилосердно верховодів".

У відставці Рожественський безвиїзно жив відлюдьком у Петербурзі та був прив'язаний до своєї квартири, як пугач, що лякається ясного світла, до свого дупла. "Я — чорний ворон",— похмуро повторював адмірал слова божевільного мельника з опери "Русалка". Манія величності не покидала

поки

увім